

નિવેદન

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામની છુટ્ત એક ગ્રંથ જ છે. એને માટે તેના લેખક ભાઈ મોતીચંદ જે પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે કયા ચબ્દોમાં તેને અભિનંદન આપવું તે લક્ષમાં આવતું નથી. ગ્રંથની અંદર કર્તાના ચરિત્રને અંગે જેટલી જાણતો લીધી છે તે પ્રારંભમાં આપેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ પાઠ્ય સૌ પાનામાં જે અનુક્રમો આપ્યા છે તેના પરિશ્રમની તો ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી. પૃષ્ઠ ૫૦૪ માં ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ ૪ પૃષ્ઠમાં અંતિમ વક્તવ્ય આપ્યા પછી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ત્રણ ભાગમાં--આડે પ્રસ્તાવેના ભાગાવતરણમાં આવેલા સ્થાનોનો અક્ષરાનુક્રમ આઠ પૃષ્ઠમાં આપ્યો છે, પછી એક પૃષ્ઠમાં ઉદ્ધાનોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે, પછી ૪૨ પૃષ્ઠમાં પાત્રો અને રૂપકોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે અને છેવટે વ્યંજનોના વિષયાનુક્રમ ૪૭ પૃષ્ઠમાં સ્વર સાથેના અનુક્રમથી આપવામાં ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે. આ અનુક્રમની વિષયસંખ્યા ૧૫૪૭ ની થયેલી છે. તે વાંચતાં લેખકના પ્રયાસનું કાંઈક ભાન થઈ શકે તેમ છે.

આ છુટ્તો વિષયાનુક્રમ પણ પ્રારંભમાં પૃષ્ઠ ૨૨ માં આપ્યો છે. આમુખ્ય પણ લેખકે લખ્યું છે. આર્થિક સહાયક શેઠ વાડીલાલભાઈ પુનમચંદનું જીવન પણ તેમણે જ લખ્યું છે.

આ બધી જાણતમાં લેખક ભાઈ મોતીચંદનો પ્રયાસ જોતાં આગમુધી સભા તરફથી જવાબેલા અનેક પુસ્તકોમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. આ બધો પ્રયાસ ચિત્તના ઉત્સાહથી અને આ ગ્રંથની વસ્તુ પરના અસાધારણ પ્રેમથી થયેલ હોવાથી તેને માટે વખતનો કે મગજનો ભોગ આપવામાં તેની લેખકે પાછી પાની કરી નથી.

આર્થિક સહાયક ભાઈશ્રી વાડીલાલભાઈના બને ચિરંજીવીઓ રતિ-લાલભાઈ અને ધીરજલાલભાઈ સદ્ગુણી હોવા સાથે પિતાના પગલે ચાલનારા હોવાથી તેઓ જૈનવર્ગમાં સારી અને ઉચ્ચ પંક્તિમાં ગણાવાને લાગ્યશાળી થયા છે. અમે આ પ્રસંગે તે બંધુઓની સરખે સરખી જોડોના પણ આભાર માનીએ છીએ.

પ્રારંભમાં આ ગ્રંથ વાંચવાની વાચકની જિજ્ઞાસાને ન રોકતાં આ નિવેદન દૂકામાં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

પ્ર. શ્રાવણ સુદિ ૧૫	}	શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા
વિ. સં. ૧૯૬૫		
		ભાવનગર.

શેઠ વાડીલાલ પુનમચ દ

જન્મ • રિક્ત સવન ૧૯૨૧ દેહોત્સવ વિક્રમાર્દ ૧૯૮૮ નવ વદ ૧

ખારાપાનમા આવેના શ્રી નધમપુ ૥ આ વ્યવસાય-મિત્ર ત્રિપિઠ ધર્મ-રચિતાગી સત્જનનો જન્મ નિ સવન ૧૮૭૧ મા થયો હતો નધમપુમાં જન્મધર્મની જાહેરાતની છે એનો મિતારો ઉત્તરેતર ચડીઆનો ૭ એ શહેરે અને નધમીપનિઓને જન્મ આપ્યો છે ગળુને નરિ આવેન એ નવાગી રાત્રના રેત્વેથી ૬૦ પોના શહેરે પોતાના અને સુપુત્રોને વાપારની રોડ માટે મુખ્ય મોટી આપ્યા છે, તેઓમાના મેટ્ર શ્રીયુત વાડીલાલ પુનમચ દ હતા જુ ગહેરમા સામાન ધધાને કાનજો એ નગ્નદાગના ભગદેર જૈનપુરીનુ સુરમ્ય નામ ધારમ કરી અને ધર્મધાનો અને મરિશથી ભગૂર બનાવી જનતા પામે એ આ-ઈ-૬ ચિત્ર ગળુ ક્યુ છ તાની મુદર હવેનીઓ કે રથાનો મુગઈની સારી પ્રાણીનુ જનનત ચિત્ર રજૂ કરી પદેગ જેતા સાપસિડોની ધર્મભાવના અને મુગચિત્ર પ્રજાન કની રહેન છે અને ફર છતા અનેક પ્રવાસીઓને પોતાની તરફ આધ્ય છે

આવા રેત્વેથી ફરના શહેરમાં શેઠ વાડીનાનભાઈનો જન્મ સદ્વિચાર ગાળી ધર્મભાવનાપ્રધાન કુટુંબમા થયો તેમના પુરોગામી વડીનમધુ શ્રીયુત હરગોવન ૧ સ પુનમચદના પરિચયમા જોઓ આવેના છે તે સર્વે તેમની ધર્મ-શ્રદ્ધાની અને નતનિયમાની મુક્તકંઠે પ્રશન્ના અઘાપિ પર્યત કરે છે સુરચિ અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાગા આભિવર્ગની વચ્ચે ધર્મસન્નુષ કુટુંબમા જન્મ થવો એ પછુ સુપુત્રના મોજે જ બની આવે છે શ્રી વાડીનાશ મેદને એ લાલ સારી રીતે મળ્યો અને તેને પરિણામે તેઓ આજીવન વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા પૂર્વક ધર્મમય જીવન તરફ પ્રેરતા રહ્યા અને બનતી સર્વ રીતે એનો દ્રવ્ય અને ભાવથી સ્તીમર કરી એની આજ્ઞાનો અમન કરનામા જીવનસદગતા માનતા રહ્યા આ રીતે તેમના આ મનુષ્યભવની સુદર રાડઆત ગધણુપુર શહેરમા થઈ મિતાનુ નામ રોક પુનમચદ મારોકચદ હતુ તેઓની ગધણુપુર શહેરમા રિચિ મધ્યમ પ્રકારની હતી, જતા સમાજમા સ્થાન ઉચ્ચ હતુ

शेक बाडीलाल पुनमथंड.

जन्म ति म १९३१

सर्गवाम ति म १९८८ नव पदि १

શ્રી હરગોવિન્દાસ અને શ્રી વાડીલાલ ભાઈએ પિતાનું નામ વધારે દીપાવ્યું અને સમાજમાં તેમજ ધર્મક્ષેત્રમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ પિતાની આજ્ઞામાં વધારો કર્યો. એક મધ્યમસરનું જીવન વ્યવહારમાં કુશળ રહી, ધર્મભાવનાથી જાગ્રત રહી, સેવાભાવમાં સવિશેષ રસ લઈ, ઔદાર્ય અને ઉત્સાહથી જીવી રીતે પ્રગતિ કરી શકે છે તે જાણવા લાયક હોઈ શેઠ શ્રી વાડીલાલ ભાઈનો જીવનપ્રવાહ આપણે અવલોકી જઈએ.

તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન રાધણપુરમાં વ્યતીત થયું. ઇંગ્લિશનો અભ્યાસ પણ તે યુગના પ્રમાણમાં તેમણે કર્યો. વડીલ જંધુ હરગોવિન્દાસના સ્થાનિક જાહેર જીવનનો અભ્યાસ કર્યો. ધર્મનો પ્રાથમિક અભ્યાસ તે વખતનાં સાધનોને અનુરૂપ કીક પ્રમાણમાં કર્યો. સાથે ધર્મરૂચિ જાગ્રત રહે તેના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા. રાધણપુરમાં ધર્મશ્રદ્ધા અભારે પણ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈ જૈન રાત્રે ભોજન કરે કે તિથિએ લીકું શાખ ખનાવે એ અત્યારે પણ અશક્ય બનાવ ગણાય છે, તો વીસમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં તો એને માટે સલાહ જ ન હોય. નિત્ય દેવપૂજન, ચાતુર્માસમાં દરરોજ પ્રતિક્રમણ અને ધર્મપણમાં યથાશક્તિ તપ અને વ્યાખ્યાનશ્રવણ આદિ તો ત્યાં પરિપાટીથી જ ચાલ્યા આવે છે. એમાં વળી વિશેષ શ્રદ્ધાવાન કુટુંબમાં એની જ્યોતિ અખંડ અને સવિશેષ રૂપે જાગતી રહે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ રીતે ધર્મભાવના અને વર્તમાન કેળવણીનું એકીકરણ કરી શ્રી વાડીલાલભાઈ મુંબઈ આવ્યા.

મુંબઈની શેરબજાર તે વખતે લગભગ નવીન તૈયારીમાં હતી. તેમણે શેરબજારનો ઘોડો વખત અનુભવ લઈ તેના દલાલ તરીકે કાર્ય શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં અંપાગલીમાં વાસ કર્યો. આ વખતમાં તેઓની પ્રતિષ્ઠા અને આવક ક્રમે ક્રમે વધતાં જ ચાલ્યાં. તેઓ સાદાઈમાં માનનાર હતા અને આજ્ઞ જળવાય તે રીતે ખૂબ ચીવટથી ધંધો કરનાર હતા. તેમના પર ગ્રાહકોનો નિર્ભેળ વિશ્વાસ હોઈ તેઓ ઉત્તરોત્તર વધતા ગયા અને સાથે ધર્મક્રિયામાં અને શાસનસેવામાં પણ વધતા ગયા. કુટુંબના ધાર્મિક સંસ્કારો અને શ્રદ્ધાનું મજબૂત વાતાવરણ તેમને આખા જીવનમાં સહાય કરતું રહ્યું અને તેઓની નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા સદૈવ વધતી ચાલી. તેમણે પોતે મધ્યમ કેળવણી લીધેલી હતી, છતાં તેમનો કેળવણી તરફ સંભાવ એટલો રસમય હતો કે તેમણે અનેક કેળવણી લેનારને પ્રજ્ઞ તથા પ્રગટ મદદ આપી હતી અને કેળવણી આપનાર કે તેમાં સહાય કરનાર

સંસ્થાઓ તરફ તેમણે સારી સહાયતા કરી હતી. એવી મદદની રકમનો સરવાળો ઝોઝામાં ઝોઝી ગણનાએ રૂ. ૫૦૦૦૦ ઉપર થવા જાય છે. પાલીતાણા જૈનત્રાવિકાશાળા અને જૈનગુરુકુળમાં તેમણે બહુ સુંદર ફાળો આપ્યો હતો તે તો જાહેર દક્ષીકૃત છે, તદુપરાંત ખીછ અનેક સંસ્થાઓને તેમણે યથાગતિ ઉત્તેજન દર્શવના પ્રેમપૂર્વક આપ્યું હતું. તેમણે રાધણુપુરના વિદ્યાર્થીબુવનને પણ સારી સહાય આપી હતી અને આવી વિવિધ રીતે તેમણે રૂઝવણી તરફ સુચિ દાખવી હતી.

જીવદયા એ તો જૈનોનો વારસો છે. બાળપણથી જીવદયાના સંસ્કાર જૈનોમાં જાળવત રહે છે. શ્રી વાડીવાસલાઈએ મુખ્ય જીવદયામંડળીના આજીવન સમય થઈ તેને સંતોષી અને રાધણુપુરની પાશ્વરપોળને તો ધન ઉપરાંત સેવાથી પણ નવાજી. આ પ્રકારે તેમની મેવાભાવનાનો વિકાસ થતો ગયો તે તેમણે આજીવન દેખાવી રાખ્યો.

સાધર્મીભાઈઓ તરફ તેમનો પક્ષપાત જાણીતો હતો કોઈપણ જૈન એમને આંગણે જાય તો ખાલી હાથે પાછો ન આવે એવી એમણે પ્રવૃત્તિ રાખી હતી અને શુભદાનનો પ્રવાહ નિયમિત રીતે આપુ રાખ્યો હતો. રવધર્મી બંધુનું મેવાભાવે વાત્સલ્ય કરવું એ તો જીવનનો દ્લાવો છે અને એ દ્લાવો એમણે ખૂબ પ્રેમથી, અંતરની શ્રદ્ધાથી અને હૃદયના આનંદથી લીધો હતો એમ તેમના પરિચયમાં આવનાર આજે પણ મુક્તકંઠે પ્રશંસાત્મક શબ્દોમાં ઉચ્ચારણ કરે છે, એ તેમની મનુષ્યત્વ ભાવનાને ખરેખર અનુભવના કરાવે તેવી ગંભીર પણ સાદી વાત છે.

તેમનો ધર્મપ્રેમ સર્વ જાગતો અને વધતો હતો. એમણે પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી નીતિચિંત્યજી (હાલના શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી)ના ઉપદેશથી એક સુંદર ઉઘાપન સંવત ૧૯૮૪ માં કરી તે રીતે પોતાનો ધર્મપ્રેમ બતાવ્યો હતો અને જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્રની ત્રિવિધ આરાધના કરી જીવન સફળતા કરી હતી. તેમને યાત્રાનો અજબ શોખ હતો. તેઓ સર્વ તીર્થોએ અનેક વાર જઈ આવ્યા છે. સાં તેમની પૂજનસામગ્રી, પૂજનપ્રેમ અને ઔચિત્યનું અવલંબન એટલું આકર્ષક જોવાઈ શકાતું કે આજે પણ તેમની રસવતી ધર્મભાવનાની પ્રશંસા થવા કરે છે.

આ ઉપરાંત રાધણુપુરમાં તેમણે ઉપધાન વહેવરાવ્યા અને નાનાં મોટાં અનેક ધર્મકાર્યોમાં પ્રેરણા, સહાય અને સહકાર આપી ધર્મભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને અપાવ્યું.

વ્યાપારની અપેક્ષાએ તેઓ શેરબજારના ડીરેક્ટર પદે લાંબા વખત સુધી રહ્યા અને સારપછી પણ તેમના તરફ શેરબજારના કાર્યકરોનું ચાલુ માન રહ્યા કર્યું. જેનામા સેવાભાવ અને ધર્મશ્રદ્ધા હોય છે તેને ઉત્તરોત્તર માંગ-ત્રિકચમાળા વિસ્તરે છે એનું જીવન દર્શાવે આ શ્રી વાડીલાલ ભાઈનું ચરિત્ર છે. એમની સેવા અને શ્રદ્ધાનું ફળ તેઓ સમાજમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન દીપાવતા રહ્યા અને તેમાં વધારો કરતા રહ્યા તેમાં જ યોગ્ય પરિણામ પામ્યું.

આવાં ધર્મકાર્યો ધરતી અનુકૂળતા હોય ત્યારે ભારે શોભા આપે છે. શેઠ શ્રી વાડીલાલનો સુભાગ્ય યોગે શ્રી મેનાજીદેન સાથે વિવાહયોગ થયો હતો. આ પુરાતન કાળના વ્યવહારુ આર્યપત્ની-આદર્શ જેવા હતા, તેમણે શેઠ વાડીલાલભાઈના દરેક કાર્યમાં સહકાર આપ્યો, પ્રેરણા આપી, ઉત્સાહ પૂર્યો, આ રીતે સોના સાથે સુગંધનો યોગ થતાં વાત વધારે દીપી, જીવન વધારે રસમય થયું અને માન પ્રતિષ્ઠાનો ફાલ વધતો ચાલ્યો.

ભાવનગરની શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફ તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો. એ સભાના કાર્યવાહકો સાથે પરમ પ્રીતિવાળા હતા. એ સભાના લાઇફ મેમ્બર થયા હતા અને શ્રી મુંબઈમાં એ સભાની શાખા સ્થાપવામાં સદ્ગુણસંપન્ન મહુર્મ શેઠ ફકીરભાઈ સાથે તેમનો પૂરેપૂરો ફાળો હતો. એમનો અભાવ થવાથી એ સભાને એક લાયક સભાસદની ન પૂરાય તેની ખોટ પડી છે. એમના બંને ચિરંજીવીઓ પણ એમને જ પગલે ચાલી એ સભા તરફ પ્રેમ ધરાવતા રહે એ ઈચ્છનીય છે.

શ્રીમુલ વાડીલાલભાઈને રતિલાલભાઈ અને ધીરજલાલભાઈ-એ પુત્રો થયા. પિતાને પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરનાર આ બંને પુત્રો અત્યારે જૈનવર્ગમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે અને શ્રી વાડીલાલ શેઠે મેળવેલ પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે છે. શ્રી રતિલાલભાઈ તો મુંબઈ માંગરોળ સભાના અને પાલીતાણા જૈન શાવિકાશાળાના સેક્રેટરી હોવા ઉપરાંત લગભગ દરેક જૈન સંસ્થાની એક વાં બળિયે શ્રેયારે સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓનો જીવનકાળ ચલતો પ્રેમ, સેવાની ધગમ અને ઉદારતા એ પૂજ્ય પિતાનો વારસો જ છે અને તેમાં તેઓ આગળ વધે તો તેમાં પિતૃકલ્પ જ અદા કરે છે એમ ધારી શકાય. આ બંને ભાઈઓ પામેથી સમાજ ધણી આગાઓ સામે કે અને તેમાં ઠાઈ જરાપણુ ઉતરાશે નહિ એવી અભાર સુધીના તેમના વર્તનથી ખાતરી થઈ ચૂકી છે.

આવી રીતે એક ધર્મમય કુટુંબના ઉત્તમ નખીરા શેઠ વાડીલાલની જીવન-વહનિકા પૂરી થાય છે. સં. ૧૯૮૮ ના ચૈત્ર વદિ ૧ ને રોજ એમણે

પોતાની આંખો ૬૭ વર્ષ પછી સદાને માટે બંધ કરી. એ વાતને સાત વર્ષો વહી ગયા છતાં તેમનો સુવાસ હજી ચોમેર પ્રસરતો જણાય છે, એમના સુપુત્રો હજી પણ એને વધારે વિકસાવશે એવાં અનેક ચિહ્નો જણાય છે અને જનસેવાના તથા ધર્મના વિશિષ્ટ પરિણામો હજી અનેક પ્રકારે અને અનેક રીતે જોવાની તમજા પૂરી કરવામાં આવશે એમ દેખાય છે.

વ્યવહાર જીવનમાં અનેક બનાવો ચાલુ આકારમાં બન્યા કરે છે તેની નોંધ રાખવાની આપણને ટેવ નથી, છતાં જે મળે છે તે પરથી મનુષ્યની અતરદગા સમજવા પૂરતી તો આપણને સાધનસામગ્રી સાંપડે છે. આ રીતે વિચારતાં શેઠ વાડીવાલ પુનમચંદ્ર જીવન વ્યવહાર, ઉચ્ચગ્રાહી, મેવાલાવી અને ધર્મમય હતું એમ વગરશંકાએ કહી શકાય તેમ છે. એવા સાદા જીવનમાં ભલે બનાવોની સંકીર્ણતા ન હોય, ભલે એમાં ચમત્કારના તરંગો ન હોય, ભલે એમાં નાટ્યીઆ ફેરફારો ન હોય, પણ એમાં રસ છે, એમાં સતોષ છે, એમાં સેવા છે, એમાં સુખ છે, એમાં હૃદય છે, એમાં ભાવના છે અને એમાં વ્યવહારની ચાવીઓ છે. સાદા અને સેવામય તથા ધર્મમય જીવનની બિલ્લિહારી છે, એ ચાલુ હોય ત્યારે આનંદ આપે છે, એ હાલતું હોય ત્યારે છાયા આપે છે, એ વિશીર્ણું થઈ જાય ત્યારે દાખલો મૂકી જાય છે. ભાવના અને ધર્મમય, સેવા અને ક્રિયામય જીવનની બિલ્લિહારી છે અને તે દૃષ્ટિએ શેઠ વાડીવાલ પુનમચંદ્રના જીવનની સફળતા છે. એમના આત્માને શાંતિ હો !

મા. ગિ. કાપડિયા

આ મુ ખ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિનવ છાપ પાડનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની ઉપ-
મિતિલવપ્રપ્રંચા કથાના પીઠબેધનું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણુ “શ્રી જૈન
ધર્મ પ્રકાશ” માસિકમાં કટકે કટકે સં. ૧૯૫૬ ના જુલે થી સં. ૧૯૫૯
ના ફાગણ સુધીમાં પૃ. ૧૮૮ માં પ્રકટ થયું છે.

પ્રથમના ત્રણ પ્રસ્તાવેનું ભાષાવતરણુ સંવત ૧૯૭૭ માં પ્રકટ કરવામાં
આવ્યું. (પ્રથમ વિભાગ), એ જ પ્રસ્તાવેને સુધારીવધારી સં. ૧૯૮૧ માં
એ પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી. એના પૃષ્ઠ
૬૯૨+૪૦ મળી કુલ ૭૩૨ થયા.

ચોથા અને પાંચમા પ્રસ્તાવનું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણુ કરી સંવત
૧૯૮૦ માં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મારફત બહાર પાડ્યું. (દ્વિતીય
વિભાગ), એના પૃષ્ઠ ૭૬૮+૩૬ મળીને ૮૦૪ થયાં.

અને છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા પ્રસ્તાવનું ગુજરાતી અવતરણુ સદર
સંસ્થા મારફત સં. ૧૯૮૨ માં બહાર પાડવામાં આવ્યું. (તૃતીય વિભાગ).
તેના પૃષ્ઠ ૬૨૮+૪૪ મળી કુલ ૬૭૨ પૃષ્ઠ થયાં. આ પ્રમાણે સદર ત્રણે
વિભાગ મળી સમુચ્ચય ભાષાવતરણુમાં એની આનુષંગિક બાબતો સાથે
થઈને કુલ પૃષ્ઠ ૨૨૦૮ નો અંચ થયો.

અવતરણુના પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું હતું કે “આ
અંથના કર્તા ક્યારે થયા, એમનું જીવનજીત કેવું હતું, એમનો આદર્શ કેટલો
શુદ્ધ હતો, એમણે અંથકર્તા તરીકે કેટલું શુદ્ધિઆતુર બતાવ્યું હતું, એમનો
અનુભવ કેટલો સર્વગ્રાહી હતો, એમનું જ્ઞાન કેટલા વિષયોમાં વ્યાપી રહેલું
હતું અને એમનો જનસમાજનો અભ્યાસ, માનસશાસ્ત્રની ઊંડાઈએ ઉતર-
વાની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાબૂ કેટલા મજબૂત હતા તે ઉપર એક
સંવિસ્તર ઉપોદ્ઘાત ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે.”

આ ઇચ્છા ત્રીજે વિભાગ બહાર પાડતી વખતે પૂરી થઈ નહિ. મને કે
પ્રકાશયિત્રી સંસ્થાના આજ નહોતો કે ઉપોદ્ઘાત વિભાગ એક અંચ જેવડો
થઈ જશે. ધારણા કરતાં અંથનું દળ પણ વધી ગયું છે એટલે જોમણે

અગાઉથી તેની કોમતને અંગે આઠ આના વધારે એટલે રૂ. ૮૦ આપેલા છે તેમને તે આ અંચની કોમતમાંથી મળેરે આપવામાં આવશે, એટલે કે તેમને અઢી રૂપિયે આ અંચ મળી શકશે.

વિજ્ઞાપતથી આવ્યા પછી આ ઉપોદ્ધાત માટે સાધનો એકઠાં કરવા માંડ્યાં. અંચની વિશિષ્ટતા જતાવવી હતી, અંચકારના ચરિત્ર પર ચર્ચા કરવી હતી, શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ અને અંચકાર મહાત્માના સમય પર ઉપજન્મ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો હતો, લેખકના સમયમાં જનતાની વ્યાવહારિક, સાંસારિક, આર્થિક, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધવિપયક પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેની તપાસ કરવી હતી. તે કરતાં અંચમાંથી જ ધણું સાધનો મળી આવ્યા. એ સર્વ વિચારણાને એકત્ર કરવામાં અને તેને આકાર આપવામાં લગભગ પાંચ વર્ષ નીકળી ગયા. ઉપોદ્ધાત લગભગ તૈયાર થયો ત્યાં એ વર્ષ જોડમાં જવાનું થયું. આટલે લાંબે ગાળે આ ઉપોદ્ધાત જનતા સમક્ષ મૂકવાનું અને છે, તેમાં મને તો આનંદ થાય છે, પણ તે સાથે થયેલ દીક્ર માટે મારે લામા યાચવાની છે અને તે વગરસંકોચે માગું છું.

ઉપમિતિ કથાઅંચ ખરેખર અદ્ભુત છે. એમાં મહાકથાના સર્વ અંગો છે: એમાં કાવ્ય છે, ચમત્કાર છે, રૂપક છે, લઘ્વતા છે, વિશાળતા છે, સાચેક લાવ છે અને એમાં વિમળાલોક અંજન (જ્ઞાન), તત્ત્વપ્રીતિકર જળા (દર્શન) અને મહાકથાલોક ભોજન (ચારિત્ર) ઠંસી ઠંસીને ભર્યાં છે, છતાં એને શોધવાં પડે તેમ છે. એ કાંઈ અરેખીઅન નાઇટ્સ કે રાખી-સન કુઓ જેવી કથા નથી કે એ રઘુ, માધ કે કિરાતજેવું કાવ્ય નથી, એ માત્ર રૂપક કથા નથી કે ન્યાયનો અંચ નથી, એ અમુક નથી કે તમુક નથી એમ વધારે કહેવા કરતાં એ સર્વ છે, એમાં સર્વ છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે.

મનુષ્ય સ્વભાવનો જાડો અભ્યાસ, આંતર અને બાહ્ય હવનના નાના મોટા પ્રસંગોતે વણી દેવાની વિશિષ્ટ આવડત અને અસાધારણ પ્રતિભાદ્વારા એ સર્વને વિચારસ્પષ્ટતાપૂર્વક જતાવવાની કળા-આ સર્વ બાબત આ અંચના પ્રથમ વિભાગમાં જતાવી છે.

અંચની મહત્તા સચક સોળ બાબતો મેં તારવી કાઢી છે તે માત્ર દિગ્દર્શન રૂપે છે. વિશેષ અભ્યાસી એમાં ધણો વધારો કરી શકે તેમ છે. એમના અંચને મહાકથા ગણવાનાં કારણો, એમાં રહેલું કાવ્યત્વ અને લેખકની શાસ્ત્રશક્તિને અનુસરવાની વિશિષ્ટ ભાવનાને સફળ જનાવવાની રાચક પદ્ધતિ

પર ખાસ ખેાન આપવામાં આવ્યું છે. નાની બાબતોનો અત્ર નિર્દેશ કરવા જતાં તો ઉપોદ્ધાતનો ઉપોદ્ધાત થઈ જાય. સૂળ વાત એ છે કે આ અભિ-
નવ ગ્રંથ સામાન્ય વાંચનને યોગ્ય નથી. એમાં રહસ્ય છે તે વાંચતાં વાંચતાં
ખૂલતું જશે. રૂપક કથાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મંહારાજનું સમસ્ત સંસ્કૃત
સાહિત્ય-જ્ઞાન અને જ્ઞાનેતર-માં અનેરું સ્થાન છે એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.
વાર્તા અને તત્ત્વજ્ઞાનને વણવાની તેમની કળા અસાધારણ છે એ વાતની
બોખવટ કરી છે. (પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧)

અંધની ભાષા અને શૈલી એ પણ એટલા જ મહત્ત્વનો વિષય છે. અંધ-
વિચારણા કે અર્થમાં શૈલી અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે, તેમનો સંસ્કૃત ભાષા
પરનો કાબૂ અસાધારણ હોવા સાથે તેઓ રાજ્દની પસંદગીમાં ભારે પ્રભાવ
બતાવી શક્યા છે અને તેઓએ ભાષાની સાદાઈ સાથે ઉચ્ચતા સ્વીકારવામાં
અદ્ભુત નિપુણતા દાખવી છે-એ અંધવિચારણાને અંગે બીજો અગત્યનો
વિભાગ છે (પૃ. ૧૦૨ થી ૧૪૧)

અંધમનનમાં અનેક વિષયોનું જ્ઞાન ગ્રામ થાય છે એ લેખકની જ્ઞાન-
વિવિધતા છે અને એ દ્વારા એમણે અંધને અતિ ઉચ્ચ કેદરિએ મૂક્યો છે. ધર્મશાસ્ત્ર-
આગમજ્ઞાન ઉપરાંત તેમણે નિમિત્તજ્ઞાન કે જ્યોતિષ ને વૈદક જેવા વિષયોને પણ
હોઆ નથી, જ્ઞાનમય વિનોદના પ્રસંગોને બદલાવ્યા છે અને બપાપાર,
લગ્ન તેમજ રાજનીતિ કે યુદ્ધનીતિ પણ પ્રસંગે વણી દીધેલ છે. માનસવિદ્યા
(Psychology) તો તેમનો ખાસ પરનો જ વિષય બન્યાય છે. આ
રીતે અંધચર્ચાના ત્રીજા વિભાગમાં અંધમાં બતાવેલ વિવિધ વિષયના
અસાધારણ જ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૧૪૨ થી ૨૨૫). આ રીતે શરૂઆત-
અંધ સંબંધી વિચારણા આ ઉપોદ્ધાતમાં કરી છે.

અંધકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવા રૂતેકમંદ થયા છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન
કેરાવવા તેઓ લેખક અને કળાકાર કંઈ નજરે હત્ય તે પર ચોથો વિભાગ
લખ્યો છે. એ ભાગ અંધને પણ લાગે છે અને અંધકારને પણ લાગે છે.
એક રીતે અંધ અને અંધકાર વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોઈ અંધ અને અંધ-
કાર સંબંધી સર્વ બાબતો એક બીજાને લાગે છે એમ માનવામાં કાંઈ પણ
વાંધા નથી. પાત્રોનાં નામો યોજવામાં કળા, એને ચિતરવામાં કળા, એ
જૂલું આપણી આંખ સન્મુખ ખડાં થતાં હોય એવું એનું શબ્દચિત્ર, એનો
પ્રાગતિક ક્રમશઃ વિકાસ અને પાત્રને યથાવસર બદલ લાવવાની કળામાં
લેખકે કમાલ કરી છે. એમનાં અંધ પ્રસંગનાં સ્થળો અને નામોની પસંદ-

ગ્રીમાં સર્જનશક્તિ છે અને કથામાં કથા કહેવાની અને સંક્ષેપવાની રીતિમાં આકર્ષક તત્ત્વ છે. કળાકાર તરીકે તેમનું અતિ ઉચ્ચ સ્થાન છે. અંધ કળા-મય છે એ ખતાવવા એથી વિભાગ અંધને અગે લખ્યો છે અને તેને છેડે અનુસુંદરના પાત્રની ઐતિહાસિકતા પર ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૨૨૬ થી ૨૭૧) આવી રીતે અંધની વિશિષ્ટતાસૂચક બાબતો તારવી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંની કાંઈ કાંઈ બાબત અંધકારના શીર્ષક નીચે મૂકવા જેવી જરૂર છે. એમ કરવામાં મને વાધો જણાયો નથી. આ રીતે એથી અંધવિભાગ પૃ. ૨૭૧ સુધીમાં ચરચ્યો છે.

અંધકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિંગણિના સજ્જનની હકીકતના પાંચ વિભાગો પાયા છે. (૧) અંધ પ્રશસ્તિનો લેખ, (૨) અંધમાંથી અંધકારના ચરિત્રને અગે મળના સાધનો, (૩) પ્રભાવક ચરિત્રમાંનું અંધકર્તાનું ચરિત્ર, (૪) કુવક્તવ્યમાળાના કર્તા દક્ષિણચિહ્ન માટે મળતી હકીકત અને (૫) શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂત્રિના સમયની ચર્ચા. અંધકારના ચરિત્રને અગે આ પાંચ બાબતો પર વિચારણા કરી છે, શોધખોળ કરી છે, પત્રબદ્ધકાર કર્યો છે અને તે સર્વનું પરિણામ અત્ર રજૂ કર્યું છે. અંધકારના શીર્ષક નીચે અંધકારના ચરિત્રનો વિષય જ લેવામાં આવ્યો છે એટલે અંધના શીર્ષક સાથે ધુંધવાડો ન થાય.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે અંધને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે. તેમાં પોતાની ગુરુપરંપરા સંક્ષેપમાં આપી છે લેખક તરીકે પોતાનું નામ સિદ્ધ એટલા અક્ષરે આપ્યું છે, શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિનો આભાર માન્યો છે, અંધ પ્રકાશન સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે અને અંધની પ્રથમ નક્કસ કરનાર ગણા સાધ્વીનું નામ ઐતિહાસિક કરી જીવતું રાખ્યું છે. (પૃ. ૨૭૨ થી ૩૧૧). અંધકર્તા મહાશયના ચરિત્રને અગે અંધમાંથી શી શી હકીકત મળે છે તે પર ચર્ચા ત્યારપછી એ જ વિભાગમાં કરી છે (પૃ. ૩૧૨-૩૧૬), અને ત્યારપછી પ્રભાવક ચરિત્રમાં ચૌદમો પ્રજ્ઞ લખ્યો છે તેની શાહદત આપી (તે ચરિત્ર અને તેનું ભાષાંતર તો ગુજરાતી ભાષાવતરણમાં બીજા વિભાગમાં પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં આપી દીધેલું હતું તેથી અત્ર તો તેનો નિર્દેશ જ કર્યો છે) તેના પ્રત્યેક વિભાગ પર વિસ્તારથી સુગ્રાહ્ય ચર્ચા કરી છે. તેમાં ખાસ કરીને કવિવર માધના સમયની ચર્ચા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. અંધ લખવાનો પ્રસંગ સદર ચરિત્ર અનુસાર કર્યો છે તે પર શક્યાશક્યતાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પૃ. ૩૧૬ થી ૩૫૦ સુધીની આ હકીકત પર ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા થવાની જરૂર છે.

અંથકારના ચરિત્રને અંગે દાક્ષિણ્યંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિના સમયની ચર્ચા ત્યાર-
પછી છઠ્ઠા વિભાગમાં હાથ ધરવામાં આવી છે, અને ત્યાં ચરિત્રના એ વિભાગને
અંગે વિચારણાનાં પરિણામ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. (પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૮)

અંથકાર અને હરિભદ્રચરિત્રના સમયનિર્ણયનો મહત્વનો વિષય આ
અંથકારના શીર્ષક નીચે સાતમા વિભાગમાં ચર્ચ્યો છે. અનેક સ્થાનો જોયાં
પછી આ વિભાગને અંતે જ્યે મહાત્માઓના સમયનો નિર્ણય ઉપલબ્ધ
સાધનોને આધારે કરી જનતાની વિચારણા માટે મૂક્યો છે (પૃ. ૩૫૬ થી
૩૮૮). ત્રીજો અને છેલ્લો વિભાગ અંથકારના સમયનો છે. એને માટે આ
અંથનો આઠમો વિભાગ રાક્યો છે (પૃ. ૩૮૯ થી ૫૦૪). આ વિભાગમાં
દશમી શતાબ્દમાં જનતાની રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધવિષયક, કળાવિષયક
સ્થિતિ અને સંસ્કૃતિની સ્થિતિ હતી તે સંબંધી બાજુ સાધનોથી તેમજ
અંથની અંદરનાં સાધનોથી કેટલીક હકીકત રજૂ કરી છે. આમાં તે સમયની
યુદ્ધની રીતિ, લોકોનું સમૂહવર્તન, સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને ધર્મના
મતમતાંતરોની બાબત ધણી વિચારવા જેવી છે.

આ રીતે તૈયાર કરતાં ઉપોદ્ધાતને બદલે એક અંથ થઈ ગયો, છતાં
એમાં ધણી બાબતો અધૂરી રહી ગઈ છે. હરિભદ્રચરિત્રના સમય પર હળુ
વધારે પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે, દાક્ષિણ્યચિંત્નની વાત અધૂરી રહી છે
અને અંથકારના સમયના ઇતિહાસને અંગે પ્રાચીન શિલાલેખો અને ખીજાં
સાધનોનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી.

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામક ઉપોદ્ધાત સર્વભોગ્ય છે તેમ તો ન જ
કહેવાય, કારણ કે એમાં રસમય વાર્તાઓ નથી આવતી, પણ રસથી-પ્રેમથી
આત્મદૃષ્ટિએ મૂળ કથાઅંથ વાંચે તેને ધણા પ્રકારની સહાય મળે તેમ છે,
એટલું મને અવશ્ય લાગે છે. જેમને પુરસ્કૃત હોય તેમણે પ્રથમ તો ઉપમિતિ
કથાના આઠે પ્રસ્તાવ પ્રથમ વાંચી જવા, સાત પ્રસ્તાવ સુધી એને વાર્તા-
નવલકથા જેવું લાગશે, આઠમો પ્રસ્તાવ વાંચતાં પ્રકાશ પડવા લાગશે. ત્યાર-
પછી આ ઉપોદ્ધાત અંથ વાંચવો અને પછી ખીજા વાર આખી ઉપમિતિ
કથા વાંચવી-આ રીતે થાય તો લેખકનો ઉદ્દેશ અને ભાષાવતરણના પ્રયાસની
સફળતા થાય. ઉપરચોટીઆ નજરે આ અંથ વાંચી જવાથી સામાન્ય
લાલ થાય તેમ છે, બાકી જો એના રહસ્યમાં ઉતરવું હોય તો પુષ્કળ
વિચારણા માગે તેવો એ અંથ છે. લેખક મહારાજે એક પણ શબ્દ નકામો

લાગ્યો નથી, એમનું દૃષ્ટિમિન્દુ પોતાની આત્મખ્યાતિ કરવાનું હતું નહિ, એમને પોતાની નિદ્રા બતાવવાની ઈચ્છા પણ નહોતી, એમને તો જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ટેય બાબતોનો રાચક લાગામાં સંપ્રદ કરીને જનતા સમક્ષ અનુપમેય શબ્દચિત્ર રજૂ કરવું હતું અને તેમાં તેઓ ખૂબ ફતેહમંદ થયા છે એ બતાવવાનો આ ઉપોદ્ધાત અથનો આશય છે.

પ્રાચીન લેખકોનું દૃષ્ટિમિન્દુ પ્રાય આખ્યાત્મિક હોય છે. એમને આત્મ-ખ્યાતિ માટે વિચાર પણ લાગ્યેજ નહોતો હોય છે. અનત દાળના લવચકમાં કયાથી કયા ધસડાઇ જનાર પ્રાણીની ખ્યાતિ ટેવી ? અને બીજે ધસડાયા પછી અહીં નામ રહી ગયું તો તેથી શું ? અને નામ કોના ગયા છે ? લવપ્રચય સમજનારને તો આ સત્ય દીવા જેવું લાગે એમ જણાવવા જેટલી જરૂર પણ લાગે જ હોય. મુદ્દો એ છે કે આ અંધ વિદ્વાતા ગોધવાની નજરે જેવા કરતા આત્માની નજરે જેવો. તે ખૂબ પ્રાપ્ત થાય એવો એ અંધ છે. અંધકર્તાએ અસાધારણ નિદ્રા બતાવી છે અને તેની થોડી હકીકત આ ઉપોદ્ધાતમાં રજૂ પણ કરી છે, પણ અથની વિશિષ્ટતા હું એમાં માનતો નથી, મને તો એનું સંસારપ્રચલ્લપ બહુ આકર્ષક લાગે છે, એની ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં મોહરાયનું સિંહાસન કે એના વિવેકપર્વત પરના ચારિત્ર-ધર્મરાજ અકસ્મ્ય છે, અસાધારણ છે, આકર્ષક છે, હૃદયને વીધી નાખે તેના છે અને મુમુક્ષુને વિચારમાં પાડી દે તેવા છે. મામા ભાણેજ સાથે એક વાર લવચકની મુલાકાત લો, કે પ્રમોધનરતિ જેવા આચાર્ય કેવળીને સાબળો સાં અતરચક્ર ઉવડી જાય તેમ છે અને વિદ્યાકન્યા સાથે લગ્ન કરવાનું મન થઇ જાય તેમ છે. એની પુણ્યોદય-પાપોદયની ગોડવણ, ભવિતવ્યતાનો દોર અને મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી દાળપરિણામના નાટકો સમજવા ગમે તેના છે. તમને ખાત્રીથી કહુ છું કે આનું શબ્દચિત્ર તમે અન્યત્ર દોઢ પણ રચાને જોઇ શકશો નહિ. આમાં મારો લેખક મહાત્મા તરફ પક્ષપાત નથી, પણ મને લાગ્યું તેવું અજ જણાવ્યું છે.

આ ઉપોદ્ધાત પ્રકાશન સાથે મારે એ આનંદ આપનાર કુશળ પોત્રો-અનુહીતસકેતા અને પ્રજ્ઞાવિશાળાથી સાડીને અનુસુંદર પર્ય-તના સર્વ સાથેનો સંબંધ ખતમ થશે, એના બાળ, મધ્યમ મનીષિ કે સદ્બોધ મંત્રી કે સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ વિગરે સર્વ દિગંતમાં ચાલ્યા જશે એના વિચારથી મને ખેદ થાય છે, એના નિજવિલસિત ઉદ્યાન કે ચિત્તવૃત્તિ અટની જેવા ધ્યાનો માત્ર વિચારપથમાં જ રહેશે એથી

જ્ઞાનિ થાય છે. તમે અમુક લેખકના લેખનું મનન કરો અને પછી તેમાં જીવ પરાયો ત્યારે તેની સાથે તમારી એકાત્મતા થાય છે. એવો ભાવ મને ઘણી વાર રહ્યો છે. હું તો હજી પણ ખનશે ત્યારે એ પાત્રની નામાવળી તો જોયા જ કરીશ.

આ ગ્રંથ ખરાબર વંચારો તો સંસારમાં જે જે ચિત્ર અનુભવાશે તેના ઊંડાણમાં ઉતરવાનું મન થશે, માત્ર એના બાહ્ય વર્ણનમાં કે વર્તનમાં રાખી જવાની બાબતથી દૂર રહેવાની વિદ્યા આવડશે—અને તેમ થાય તો સંસારને ઓળખવાની રીતિમાં બહુ મોટો ફેર પડી જશે. એના ઘખામાં રસનાની વાત જ લઈએ વદનકોટરમાં રહેનાર રસના તો સર્વને હોય છે, પણ એની સાથે લોહિતાને જોડવામાં આવે ત્યારે કામ ધણું ચીકટ બની જાય છે અને રસના જાતે યોગિની હોવા છતાં એ એની દાસી લોહિતા સાથે આવે છે ત્યારે પ્રાણીને પરવશ-પરભાવમાં રમણ કરતો બનાવી દે છે. એવી જ રીતે ધ્રાણુ સાથે ભુજંગતા આવે કે શ્રુતિ સાથે સંગ આવે ત્યારે હૃદય આસક્તિ થાય છે અને તે ખરી સંસારચક્ષિ છે—એ વાત માનસવિદ્યાના અસાધારણ જ્ઞાન વગર સૂઝે કે સમજાય તેવી નથી સર્વને સ્પર્શન, રસ, ધ્રાણુ, ચક્ષુ કે કાન હોય છે, પણ તેના ઉપયોગને અંગે તેમાં જે રસ પડે છે, તેમાં આસક્તિ થાય છે, તે સંસારનું કારણ છે, એ વાત આ ગ્રંથ વાંચતાં-વિચારતાં સમજાય તેમ છે. આવા પ્રકારનું માનસિક વલણ ઘર્ષ જાય, બનાવ કે દેખાવના ઊંડાણમાં ઉતરતાં આવડી જાય, ઉપર ઉપરના ખ્યાલો-માં પરિપૂર્ણતા માનવાની ટેવ દૂર થઈ જાય, તો સંસારને પાર પામવાની એક અતિ મૂલ્યવાન ચાવી હસ્તગત થઈ જાય તેમ મને લાગ્યું છે. એમ થાય એટલે કેટલીક વાર સામાને આપણે નમ્રતા બતાવવા જતાં અભિમાન પોષીએ છીએ, માણી માગવા જતાં અંતરમાં ક્રોધથી ભરપૂર દશામાં હોઈએ છીએ, અમે કંઈ નથી એમ કહેવા જતાં દંભથી ભરપૂર હોઈએ છીએ, છૂટછાટ મૂકવા જતાં લોભમાં તણાવલા હોઈએ છીએ—એના ખ્યાલ આવી જાય. આ પ્રમાણે થાય તો વિચારકના હાથમાં સંસારચક્રની એક ભારે મહત્ત્વની ચાવી આવી જાય તેમ છે.

અને આ સામે રમાતું નાટક શું છે, એમાં રમનાગ પાત્રો, સાથેનો આપણો સંબંધ કેવો છે, આપણે પોતે એ નાટકમાં કેટલો અને કેવો ભાગ ભજવી રહ્યા છીએ અને આખી દોડતી દુનિયા કેવા ચકરાવામાં પડી ગઈ છે—એ નાટક જોતાં અને અનુભવતાં આવડે તો આપણે નાટકમાંથી તુરતમાં નીકળી તો ન જઈએ, પણ એ નાટકથી અતીત—ફર અને એની અસર

વગરના શાંત સ્થાનને શોધવાની તજ્જીજ તો જરૂર કરીએ. આખા નાટકને સિનેમાની દિલ્લમ (શીમ) ની માફક પસાર થતાં અને તેમાં આપણને પણ પાઠ ભગ્વતાં જોતાં આવડે અને થોડો તટસ્થ ભાવ અનુભવાય તો સંસાર-ચિત્રમાં એક સાધારણ પરિસ્થિતિ અનુભવી એનાથી તદ્દન દુરની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થયા વગર રહે તેમ નથી. આખા ગ્રંથને શબ્દચિત્રમાં ઉતરવાનું આ રહસ્ય છે. સમજવા યોગ્યને સમજ્યા પછી, તજ્જવા યોગ્યને તજ્જવા અને આદરવા યોગ્યને આદરવા-એ એનો આશય છે. આખા ગ્રંથનો સાર 'સ્વપરતુ' વિવેચન અને ઓળખાણ 'એટલા શબ્દમાં આવી જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવામાં એ શબ્દચિત્ર અનુપમેય સાધન છે.

ઉપર ઉપરથી કે નવલકથાની માફક અથવા છાપાના લેખની જેમ વાંચી જવા યોગ્ય આ ગ્રંથ નથી. એને તો વર્ષો મુધી વાંચવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, જીવવા યોગ્ય છે, વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે અને જીવન-વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રસંગ સાથે વણી દેવા યોગ્ય છે. એને ઉપર ઉપરથી વાંચી નાખવામાં નુકસાન નથી, પણ ખરો લાભ તો એનો રસ જમાવવામાં છે અને તે તો ખૂબ નિદિધ્યાસન પછી જ આવે તેમ છે. જો આખા સંસારનું મૂળ જાણવું હોય, આ ચાલી રહેલી ધમાધમનો મર્મ વિચારવો હોય, અનેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કશો હેતુ નથી એ સમજવું હોય, જીવનના આદર્શો કેવા હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવો હોય અને આખા જીવનવ્યવહારમાં સરખામણી લાવવાની જરૂરીયાત લાસતી હોય તો તેને રપટ વ્યક્ત કરે અને ઊંડા સદ્વિચારમાં નાખી દે તેવી અનેક બાબતો આમાંથી મળી આવે તેમ છે. બાકી અર્થ કે હેતુ વગરની દોડદોડી કે સમજ્યા વગરની આલસ્ય-મય જિંદગી ચાલુ રાખવી હોય, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની ચિર-કાળની સ્ખલનને સુધારી લેવાની જરૂર ન લાસી હોય, જીવનનાં ઊંડાણોમાં પેસવાની હોંશ ન થતી હોય તેવાઓને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી તો ન જ ગણાય. આટલી વિગત જણાવી અત્ર વિરમું છું.

આ આખો ગ્રંથ અને ચરિત્ર વિભાગ સાઘંત જોઈ જવા માટે મારા મુરબ્બી દાદાશ્રી કુંવરજી આણંદજીનો અને પ્રકટ કરવા માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સંસ્થાનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ. ચોપાટી સીડિસ.
મલખાર વ્યુ. સં. ૧૯૯૫.
પ્ર. આવણ શુક્લા પંચમી.

મા. ગિ. કાપડીઆ

ઉદ્ઘાટન-પ્રાસ્તાવિક.

ચાર અનુયોગ.	૩	કથાના વિવિધ પ્રકારો.	૧૦
(૧) દ્રવ્યાનુયોગ.	૩	સંકીર્ણ કથા.	૧૧
(૨) ગણિતાનુયોગ.	૪	શ્રોતાના પ્રકાર (શ્રી હરિભદ્ર).	૧૨
(૩) ચરણકરણાનુયોગ.	૫	અપેક્ષાએ સંકીર્ણ કથાની આદેયતા.	૧૩
(૪) ધર્મકથાનુયોગ.	૬	સંકીર્ણ કથા-સત્કથા.	૧૪
કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા.	૮	કથાસાહિત્યનો મુદ્દો અને રહસ્ય	૧૫
કલ્પિત કથા અને કથાનુયોગ.	૯	કથાસાહિત્યનું સર્વભોગ્યત્વ.	૧૬

1

વિભાગ ૧ લો. અંથ

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા.

પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧

અંથ મહત્ત્વ વિચારણાના મુદ્દા.	૧૭	નિબ્ધુપ્પક લિખારી તરીકે સ્વનું	
અભ્યાસક દષ્ટિ. વિદ્વદ્ભોગ્ય.	૧૮	ઓળખાણ.	૨૩
સોળ મુદ્દાઓ પર વિચારણા.	૧૮	અંથવાચન-એલેખક પર ઉપકાર.	૨૪
(૧) અંથપ્રયોજન અને વિષય	૧૮	આપીએ તે મળે.	૨૪
અર્વાચીન પદ્ધતિનો 'આમુખ'.	૧૮	અદ્વિતીય ઉચ્ચભાવના.	૨૫
અંથકર્તાનું ચરિત્ર.	૧૮	દંભવૃત્તિનો અભાવ.	૨૫
અંથની અલિનદ સરજાત.	૧૯	કાષ્ટપાત્ર યોગ્ય કલ્પો, છતાં અદ્વિતીય.	૨૫
પરોપકાર તે સ્વોપકાર.	૨૦	(૩) રૂપક મહાકથા. Allegory	૨૫
જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર.	૨૧	રૂપકકથામાં આંતર આશય	૨૫
રોમ શ્રદ્ધા અનુષ્ટેયનો વણાટ.	૨૧	સર્જકશક્તિ અને રૂપકકથા	૨૬
(૨) અંથકર્તાની નમ્રતા.	૨૧	(૪) અંથના નામ પર	
કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય.	૨૨	પર્યાલોચના.	૨૬
વિશાળ દષ્ટિની નમ્ર વિચારધારા.	૨૩	'ભવ' શબ્દ પર વિવેચન	૨૬

વગરના શાંત સ્થાનને શોધવાની તજનીજ તો જરૂર કરીએ. આખા નાટકને સિનેમાની ફિલ્મ (શ્રીમ) ની માફક પસાર થતાં અને તેમાં આપણને પણ પાઠ ભજવતાં બોલતાં આવડે અને થોડા તટસ્થ ભાવ અનુભવાય તો સંસાર-ચિત્રમાં એક સાધારણ પરિસ્થિતિ અનુભવી એનાથી તદ્દન દૂરની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થયા વગર રહે તેમ નથી. આખા ગ્રંથને શબ્દચિત્રમાં ઉતરવાનું આ રહસ્ય છે. સમજવા યોગ્યને સમજવા પછી, તમજવા યોગ્યને તમજવા અને આદરવા યોગ્યને આદરવા-એ એનો આશય છે. આખા ગ્રંથનો સાર 'સ્વપરતુ' વિવેચન અને ઓળખાણ 'એટલા શબ્દમાં આવી જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવામાં એ શબ્દચિત્ર અનુપમેય સાધન છે.

ઉપર ઉપરથી કે નવલકથાની માફક અથવા છાપાના લેખની જેમ વાંચી જવા યોગ્ય આ ગ્રંથ નથી. એને તો વર્ષો સુધી વાંચવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, જીવવા યોગ્ય છે, વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે અને જીવન-વ્યવહારના પ્રયેક પ્રસંગ સાથે વણી દેવા યોગ્ય છે. એને ઉપર ઉપરથી વાંચી નાખવામાં નુકસાન નથી, પણ ખરે લાભ તો એનો રસ જમાવવામાં છે અને તે તો ખૂબ નિદિધ્યાસન પછી જ આવે તેમ છે. જો આખા સંસારનું મૂળ જાણવું હોય, આ ચાલી રહેલી ધમાધમનો મર્મ વિચારવો હોય, અનેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કરો હેતુ નથી એ સમજવું હોય, જીવનના આદર્શો કેવા હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવો હોય અને આખા જીવનવ્યવહારમાં સરખામણી લાવવાની જરૂરીયાત ભાસતી હોય તો તેને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે અને ઊંડા સંવિચારમાં નાખી દે તેવી અનેક બાબતો આમાંથી મળી આવે તેમ છે. બાકી અર્થ કે હેતુ વગરની દોડાદોડી કે સમજ્યા વગરની આલસ્ય-મય જિંદગી ચાલુ રાખવી હોય, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની ચિર-કાળની સ્થપ્તતાને સુધારી લેવાની જરૂર ન ભાસી હોય, જીવનનાં ઊંડાણોમાં પેસવાની હોંશ ન થતી હોય તેવાઓને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી તો ન જ ગણાય. આટલી વિગત જણાવી અત્ર વિરમું છું.

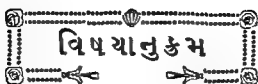
આ આખો ચર્ચા અને ચરિત્ર વિભાગ સાઘંત જોઈ જવા માટે મારા મુરબ્બી ઠાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીનો અને પ્રકટ કરવા માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ. ચોપાટી સીફિસ.

મંડળાચ વ્યુ. સં. ૧૯૯૫

પ્ર. શ્રાવણ શુક્લા પંચમી.

મો. ગિ. કાપડીઆ

ઉદ્ઘાટન-પ્રાસ્તાવિક.

ચાર અનુયોગ.	૩	કથાના વિવિધ પ્રકારો.	૧૦
(૧) દ્રવ્યાનુયોગ.	૩	સંકીર્ણ કથા.	૧૧
(૨) ગણિતાનુયોગ.	૪	શ્રોતાના પ્રકાર (શ્રી હરિભદ્ર).	૧૨
(૩) ચરણકરણાનુયોગ.	૫	અપેક્ષાએ સંકીર્ણ કથાની આદેયતા.	૧૩
(૪) ધર્મકથાનુયોગ.	૬	સંકીર્ણ કથા-સત્કથા.	૧૪
કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા.	૮	કથાસાહિત્યનો મુદ્દો અને રહસ્ય	૧૫
કટિપત કથા અને કથાનુયોગ.	૯	કથાસાહિત્યનું સર્વભોગ્યત્વ.	૧૬

1

વિભાગ ૧ લો. અંથ

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા.

પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧

અંથ મહત્વ વિચારણાના મુદ્દા.	૧૭	નિષ્પુણ્ણ લિખારી તરીકે રચનું	
અભ્યાસક દષ્ટિ. વિદ્વદ્ભોમ.	૧૮	ઓળખાણ.	૨૩
સોળ મુદ્દાઓ પર વિચારણા.	૧૮	અંથનાચન-એલેખક પર ઉપકાર.	૨૪
(૧) અંથપ્રયોજન અને વિષય	૧૮	આપીએ તે મજા.	૨૪
અર્વાચીન પદ્ધતિનો 'આમુખ'.	૧૮	અદ્વિતીય ઉચ્ચલાવના.	૨૫
અંથકર્તાનું ચરિત્ર.	૧૮	દંભવૃત્તિનો અલાવ.	૨૫
અંથની અભિનવ રસઆત.	૧૯	કાકપાત્રયોગ્ય કલ્પો, જતાં અદ્વિતીય.	૨૫
પરોપકાર તે સ્વોપકાર.	૨૦	(૩) રૂપક મહાકથા. Allegory	૨૫
જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર.	૨૧	રૂપકકથામાં આંતર આશય	૨૫
ત્રેય અધ્યેય અનુક્રેયનો વણાટ.	૨૧	સર્ગકશક્તિ અને રૂપકકથા	૨૬
(૨) અંથકર્તાની નમ્રતા.	૨૧	(૪) અંથના નામ પર	
કાકપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય.	૨૨	પર્યાલિપ્તના.	
વિદ્યાળ દષ્ટિની નમ્ર વિચારધારા.	૨૩	'લવ' સમ્બંધ પર વિવેચન	

‘પ્રપંચ’ શબ્દનો ભાવ.	૨૭	આખા સંસારને જનાવી દેવાની.	
‘ઉપમિતિ’ શબ્દનું રહસ્ય.	૨૭	દર્શન.	૩૮
ત્ર્યંબકારે રચેતુ ‘કથાશરીર’	૨૭	તદ્વા અને સદ્બુદ્ધિના પાત્રો.	૩૮
ઉપમાદ્વારા ભવપ્રપંચ વ્યાખ્યાન.	૨૭	તદ્વાનું કર્તવ્ય.	૩૯
ભવપ્રપંચ અનુભવાય છે જનાં		સદ્બુદ્ધિનું સ્થાન.	૩૯
પરોક્ષ છે.	૨૭	‘સદ્બુદ્ધિ’ વાપરવાના અધિકારી.	૪૦
‘ઉપમિત’ અને ‘ઉપમિતિ’	૨૮	સદ્બુદ્ધિનો સાચો ઝોક.	૪૧
બન્ને શબ્દ પર ચર્ચા.	૨૯	ત્યારપછીની મૌલિકતા મૂળમાર્ગે	૪૧
‘ઉપમાન’ એટલે શું ?	૩૦	જેય શ્રદ્ધેય અનુકરણનો વિભાગ.	૪૧
ઉપમાન છે માટે ૩૫૬ કથા.	૩૦	સાચી શ્રદ્ધા કરાવવી-અનન્ય	
ઉપમાનના આશ્રયનું રહસ્ય.	૩૦	ઉપકાર.	૪૨
કથાધટનાની નૂતનતા.	૩૧	આથી તેમણે નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારી.	૪૨
(૫) કથાનુયોગનો આશ્રય.	૩૨	(૬) નવીન પદ્ધતિનો બચાવ.	૪૨
સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા.	૩૨	તેઓ સંપ્રદાયમાં માનનાર હતા.	૪૨
નવીન સર્જનશક્તિની યોજના.	૩૨	ચીસો છોડો છે ત્યારે માર ખાધો છે.	૪૨
ભાવદ્વા અને પરોપકાર રૂત્તિ.	૩૨	શાસનપદ્ધતિનો મદ્દાન પ્રશ્ન.	૪૩
લઘુતા બતાવવામાં આકર્ષણ.	૩૩	ઉપમાન પદ્ધતિનો તેમણે કરેલો	
સંપ્રદાય પદ્ધતિ છોડવી ન હોતી.	૩૩	બચાવ.	૪૩
અને જતાં તદ્દન નવીનતા લાવવી હતી.	૩૩	આવશ્યકાદિના દાખલા.	૪૪
એમાં અસાધારણ મૌલિકતાનાં મૂળ.	૩૩	અનુમાન સ્વીકારની શરતો.	૪૪
સ્વભાવ અભ્યાસની ખારીકાઈ.		શરતો સ્વીકારે તો શૈલીદાપનો	
દર્શન.	૩૪	અભાવ.	૪૪
ઉપદેશકની શાંતિ.	૩૫	(૮) સાર્વત્રિક નવીનતા.	૪૪
ફળાકાંક્ષાની ગેરદાખરી.	૩૫	મૌલિકતા માટે સંપ્રદાય શૈલીથી	
સીધો અભ્યાસ-ઉપદેશ નિબંધ.	૩૬	બચાવ.	૪૪
માટે સંકીર્ણ કથાનો આશ્રય.	૩૬	અને જનાં મૂળમાર્ગને અનુસરવું	
(૬) ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ	૩૬	હવું.	૪૫
કથાના પ્રકાર અને તદ્દુચિવાળા.	૩૭	એમને નામનાનો મોહ નહોતો.	૪૫
સાર્વત્રિક રચિ કરવાની ઇચ્છા.	૩૭	વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર.	૪૫
તદ્દન નવીન પ્રથાની ઘટના.	૩૭	સિદ્ધાન્તના તેમના દાખલાની	
સીધી ઉપદેશ પદ્ધતિ બીન		અપેક્ષા.	૪૫
અસરકારક.	૩૭	જનાં મૌલિક નવીનતાનું આનંદન.	૪૫

સ્થળ-પાત્રોની નવીનતામાં મૌલિકતા.	૪૬	કથાને અદ્ભુત કથા રહેવા દીધી છે.	૫૭
નામાલિધાનમાં જ મૌલિકતા.	૪૬	(૧૦) સાહિત્યમાં સિદ્ધિર્ધિનું	
પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્રસ્તાવના તરીકે.	૪૭	સ્થાન. રૂપક કથાકાર તરીકે.	
પોતાની કથાની વિચિત્રતા.	૪૭	જૈન જૈનેતર.	૫૭
‘ઉપનય’ એટલે શું?	૪૮	જૈન સાહિત્યમાં ત્યાં સુધી કોઈ	
નવીન શૈલીની દીક્ષા-પ્રથમ પ્રસ્તાવે.	૪૮	થયેલ નથી.	૫૭
સંકેતની સમજણ.	૪૯	રૂપકનો બચાવ એ જ મૌલિ-	
ઉપોદ્ધાતદ્વારા મહાઅંથ પ્રવેશ.	૪૯	કતાની અને પ્રથમતાની સિદ્ધિ.	૫૭
છતાં વચ્ચે વચ્ચે સંકેત રૂપજતા.	૫૦	પ્રથમ પ્રસ્તાવલેખન પણ એ જ	
અગ્રહીતસંકેતાના પાત્રનું સર્જન.	૫૦	બતાવે છે.	૫૮
પ્રદાનિશાળાના પાત્રનું કાર્ય.	૫૦	જૈનેતર સાહિત્યમાં તપાસ.	૫૮
(૯) રૂપક કથાકારની અદ્ભુ-		ભાગવતનું પુરુષનાખ્યાન.	૫૮
ભુત કથા.	૫૧	રૂપકો ખરાં, પણ રૂપકકથા નહિ.	૫૮
નવીન શૈલીના શોધક.	૫૧	એ વ્યાખ્યેકિત કે અન્યોક્તિ હોય	
પ્રાચીન ઉપમાનોની નમ્રતા.	૫૧	પણ રૂપક મહાકથા કોઈ નથી.	૫૯
સરખામણીમાં એક પ્રસ્તાવનો.		અહીં ગૂઢાર્થ વચરનું એક વાક્ય નથી. ૬૦.	
પ્રસંગ.	૫૨	એ એને મહાકથા બનાવે છે.	૬૦
ચિત્તવૃત્તિ અને સાત્ત્વિક માનસપુર	૫૨	માટે રૂપક કથાકાર તરીકે	
સંસારને રૂપકદ્વારા બતાવવાની		અપૂર્વ સ્થાન.	૬૧
નૃતનતા.	૫૩	(૧૧) તેમની શૈલીનું અનુકરણ.	૬૧
કલ્પનાની ભવ્યતા છતાં રસ-		લેખક તરીકે સિદ્ધિર્ધિનું ભવ્ય સ્થાન.	૬૨
ક્ષતિનો અભાવ.	૫૩	મારો સ્વાનુભવ.	૬૨
મૌલિકતા લાવવા અદ્ભુતકથા		અનુકરણ એમનું ત્યારપછી	
(રોમાન્સ).	૫૩	ખૂબ થયું છે.	૬૨
‘સમરાધ્ય કહા’ સાથે		પરંતુ એકપણ લેખક તેમની	
સરખામણી.	૫૪	કક્ષાએ નથી.	૬૨
કથામાં અવાંતર કથાપદ્ધતિ	૫૪	પ્રબંધચિન્તામણિ. જયશેખરસૂરિ.	૬૨
મામાલાણેનું અદ્ભુત કાર્ય.	૫૪	મોહવિવેકનો રાસ. ધર્મમંદિર.	૬૩
સંકેતદર્શનના પ્રસંગોની નોંધ.	૫૫	ભુવનભાનુ કેવલી ચરિત્ર.	
ખુલાસાઓ એક રૂપ છે.	૫૬	દ્વંદ્વસંગલિ.	૬૪
		ભવભાવના. મગધારી શ્રી હેમ-	
		ચંદ્રસૂરિ.	૬૪

ભુવનભાનુ રાસ. ઉદયરત્ન.	૬૪	નવ રસની પોષણ.	૭૮
વેરાગ્યકલ્પમતા. યશોવિજય.	૬૫	એનાં રસમય દૃષ્ટાન્તો.	૭૮
ઉપમિતિ 'કથોદ્ધાર'—સંક્ષેપ.	૬૬	શાંતરસ દૃષ્ટાન્તોનું વૈવિંચ.	૮૧
ગુર્ગર વાર્તિક.	૬૭	માટે એને 'મહાકાવ્ય' ગણાય.	૮૨
ઉપમિતિ સ્તવન. વિનયવિજયજી		(૧૪) એ Epic એપિક	
ઉપાધ્યાય.	૬૭	અથ ગણાય ?	૮૨
(૧૨) સરખામણી અને		એપિક એટલે શું ?	૮૨
મુકાબલો.	૬૮	લગાઈ-વિગ્રહનાં પ્રસંગોનું પ્રચુરત્વ.	૮૨
બીજીઅનનું પીઠગ્રોમ્સ ગ્રોમ્સ.	૬૮	નાયકની અંતરંગ લગાઈ.	૮૪
રૂપકોની સરખામણી.	૬૮	બાહ્ય લગાઈઓના અનેક પ્રસંગો.	૮૪
ડા. યાદોબીનો અભિપ્રાય.	૬૯	વીરરસ પ્રધાન નહિ, પણ સર્વ-	
એને એ ભારતનું દેવીનાટક		રસમય.	૮૫
કહે છે.	૭૦	એનું કયાશરીર-એપિક માટે પૂરતું.	૮૫
એમના અભિપ્રાય પર અર્થ.	૭૧	સર્વરસ અને ભાવ બતાવનાર	
દરેક પાત્રોમાં રૂપકતા છે.	૭૨	અદ્વિતીય 'એપિક.'	૮૫
રૂપક કથાનો અદ્ભુત અંશ.	૭૨	છેવડતો નિર્ણય વિદ્વદગમ્ય.	૮૬
(૧૩) એ કાવ્યનો અંશ છે.		(૧૫) તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંશ.	૮૬
નવ રસ.	૭૩	વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૂલગૂંથણી.	૮૬
સોળ હજાર અંશનો ભાવાર્થ.	૭૩	Theory of Evolution.	
કાવ્યમાં ગદ્ય પણ બને હોય.	૭૩	વિકાસક્રમ.	૮૭
'કાવ્ય' એટલે શું ?	૭૩	કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ગૂંથણી	૮૮
કલ્પના ભવ્ય, નૂતન અને મૌલિક.	૭૪	પ્રયત્નસિદ્ધ કર્મમુક્તિ.	૮૯
એના છૂટાછવાયા દાખલા.	૭૪	કાળ. સ્વભાવ. ભવિત્યતા. કર્મ.	
વર્ણુનોમાં કાવ્યત્વ.	૭૫	પુરુષાર્થ-પાંચ સમવાયી કારણો.	૯૦
એના છૂટા દાખલાઓ.	૭૫	પુરુષોદય. પાપોદય.	૯૦
ચિત્રો રજૂ કરવાની કળા.	૭૬	પરભવ. Transmigration	
એનું સફળ આલેત્વ.	૭૬	of soul.	૯૧
એનાં વર્ણુનોમાં શ્રવંત પ્રાણ.	૭૬	ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ.	૯૨
છનાં વર્ણુનમાં પણ ગૂઢ રહસ્ય.	૭૭	સર્વવિરતિને પ્રાધાન્ય.	૯૨
બોધના પ્રસંગો (સાતમે પ્રસ્તાવે)	૭૭	તેની અશક્તિવાળાને ગૃહસ્થધર્મ.	૯૨
એમાંપણ વાસ્તવત્વ અને કાવ્યત્વ.	૭૭	પરિણતિની નિર્મળતા; સ્વપર	
વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ.	૭૮	વિવેચન.	૯૩

નત્વ વાર્તાના વિવિધ પ્રસંગો. ૯૩	એમણે ચુસ્તપણે શાસ્ત્રાનુ સરણુ
દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણાનુયોગની	કથુ' છે. ૯૮
વાતો. ૯૪	એના વિવિધ દાખલાઓ. ૯૮
એનું અપૂર્ણ પણુ આકર્ષક પત્રક. ૯૪	એ દૃષ્ટાંતની ઘટનાઓ. ૯૯
એના પદ પ્રસંગોની યાદી. ૯૪	એ ખૂબી સમજવાનું રહસ્ય. ૧૦૦
છતા વાતમાં ક્ષતી ન આપી. ૯૭	ઊંડા ઉતરનાર અનેક પ્રસંગો
(૧૬) પ્રવચન શૈલીનું	તારવે. ૧૦૦
અનુસરણુ. ૯૮	એની સ્પષ્ટતા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ. ૧૦૧
શાસ્ત્રશૈલી અને કવિનું નિરંકુશત્વ. ૯૮	

II

વિભાગ ૨ જો.

(અથની ભાષાશૈલી)

પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ૧૪૧

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત. ૧૦૨	દુર્વિદ્યતા અને સંસ્કૃત ભાષા-
વાચરેલ સંસ્કૃત ભાષાની સાદાઈ. ૧૦૨	પ્રયોગ. ૧૦૬
(૧) પ્રાકૃતનું સ્થાન. ૧૦૨	જૈન લેખકોનો ભાષાપ્રયોગ. ૧૦૭
પ્રાકૃતના પ્રાધાન્યનું કારણ. ૧૦૨	સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પ્રાકૃતનો
પ્રાકૃત-જનતાની સામાન્ય ભાષા ૧૦૩	ઉપયોગ. ૧૦૭
સમજવાની સરળતા-લોકભોગ્યતા. ૧૦૩	સર્વજનમનરંજનનો ઉપાય. ૧૦૭
સંસ્કૃત શબ્દ જ સંસ્કાર બતાવે છે. ૧૦૩	ભાષાને એ વિચારવહનનું
પ્રાકૃત-પ્રકૃતિસિદ્ધ છે. ૧૦૪	સાધન ગણતા. ૧૦૮
ધર્મ પ્રાકૃત-શૈલી સંસ્કૃત. ૧૦૪	સર્વભોગ્ય કરવાનો આશય. ૧૦૮
બન્નેનું સહગામિત્વ. ૧૦૪	(૨) અસલ અથની શૈલી
પ્રાકૃત-જૈનની આર્થ ભાષા. ૧૦૫	(style). ૧૦૯
વિચારવહનમાં પ્રાકૃતની મુખ્યતા. ૧૦૫	એમના ભાષાપ્રયોગનું બળ. ૧૦૯
સરળ ઉપદેશમાં એનો ઉપયોગ. ૧૦૫	શૈલીમાં પ્રસાદપૂર્ણતા. ૧૦૯
પ્રાકૃતની સર્વદેશિયતા. ૧૦૬	રમણીયતાનો સાક્ષાત્કાર. ૧૦૯
શ્રી વીરથી આઠ સદી સુધી. ૧૦૬	રસાસ્વાદ અધિકારાનુસાર. ૧૦૯
સિદ્ધસેન દિવાકરથી સંસ્કૃતનો	ઓગ્રસ અને પ્રસાદના દાખ-
સ્વીકાર. ૧૦૬	લાઓ. ૧૧૦

(૧) ગદ્ય વિભાગે —	૧૧૦	જના નિયમોના બનાવણી	૧૨૩
એનું લાક્ષણિક કાવ્ય	૧૧૧	ભાષાપ્રવાહ અને દટાતીગિત્ય	૧૨૩
દિમલનન ચતુ સન્નુષ થાય છે	૧૧૧	ભાષા પદ વાચ્ય અને વિવેચન	
ભાષાપ્રયોગની સાદાઈ	૧૧૧	સંગીતા.	૧૨૪
સ્વરૂપદર્શનની સ્પષ્ટતા	૧૧૧	કથપરિણામ ગમનનું વર્ણન (a)	૧૨૪
સરળ ભાષાપ્રયોગના દૃષ્ટાંતો	૧૧૧	ગદ્યમાંથી પદ્યમાં ઉત્તરવાની	
(ક) ક્રિયાપદના પ્રયોગો	૧૧૧	સંગીતા	૧૨૫
(ઘ) કૃતના સુદર ઉપયોગ	૧૧૨	મહાભોલનું વર્ણન (b)	૧૨૫
(ગ) સમાનાર્થ શબ્દબુદ્ધિ	૧૧૩	(૨) વિગેરણો આપી વિવચન	૧૨૭
(ઘ) નિઠા (pot participo)		ગદ્યમાં સ્થાપના—પદ્યમાં વિસ્તાર	૧૨૭
નો સુદર પ્રયોગ	૧૧૪	ગૌરવિચિત્રના વર્ણનનું દૃષ્ટાંત	૧૨૮
(ઙ) સનિસમમી—પ્રયોગવિધિ		વિશેષણને સમજાવવાની વાત	
દૃષ્ટા	૧૧૫	વચચ્છા	૧૨૯
(ચ) ક્રિયાપદ નો ગતિમાન		અન્ય દાખના. લાનિકુમારી	૧૩૦
પ્રયોગ	૧૧૬	એના આર વિગેરણોની સમજાવણી	૧૩૦
(છ) યતન કરતો ચમત્કારી		એવા વિગેરણ વર્ણનમાં કથાન	૧૩૧
પ્રયોગ	૧૧૭	ચિત્તસાદ્યના વિગેરણો	૧૩૨
એમના સુભાષણો (Dinlo- gues) રૂપદ અને અસરદારક		ગુણપરિણામના વિગેરણો	૧૩૨
૧૧૮-૧૧૯		નિઘ્રકપતાના વિગેરણો	૧૩૩
(ક) પ્રકરિ—વિમર્શના સભા		દુષ્ટાભિસન્ધિના વિગેરણો	૧૩૩
શુ	૧૧૯	નિઘ્રકપતાના વિગેરણો	૧૩૩
(ઘ) નિર્મળાચાર્ય ગુણધાર		હિસાપુત્રના વિગેરણો	૧૩૩
ણના સભાશુ	૧૨૦	(૩) અનુક્રુપની રચના લખ્ય	
આવા અનેક પ્રસંગોનો નિર્દેશ	૧૨૧	તાના ખીજા પ્રસંગો	૧૩૪
ગદ્ય સાહિત્યનું નામ	૧૨૨	સાત પિતાચી—વિરોધમાં આડે	
(b) પદ્ય વિભાગે.	૧૨૨	કર્મો	૧૩૪
ગદ્ય પદ્ય ઉપયોગ—વગલગ		યૌવન—જ્વાના અદ્ભુત વર્ણનો	૧૩૪-૫
અરધોઅરધ	૧૨૨	અન્ય છંદોની ગ્યના	૧૩૬
પદ્યની ખુશીઓ	૧૨૩	ત્રોટકનો ચમત્કાર	૧૩૭
(૧) અનુક્રુપનો બહોળો પ્રયોગ	૧૨૩	દુતિવિનમિત અને સ્તવિણી	૧૩૮
		પદ્યના ખીજા દાખનાઓ	૧૩૯
		ગગસનો પ્રયોગ	૧૪૧

વિભાગ ૩ જો.

અંથમાં દાખવેલું વિષયવૈવિધ્ય.

(આ વિભાગ અથ અને અંથકર્તા બન્નેનું કળાવિશારદપણું બતાવે છે, એને અંથના શીર્ષક તળે મૂકેલ છે, પણ એ અંથકારના શીર્ષક નીચે પણ નહીં રાકે છે.)

પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી ૨૨૫

પ્રાસાદિક અથ અને લેખક.	૧૪૨	બાહુ-યણિ પર વિવરણ.	૧૫૭
(૧) ન્યાય. (<i>Logic</i>).	૧૪૨	નારીસરીર લક્ષણ.	૧૫૮
પ્રમાણ.	૧૪૨	અધૂરું છોડ્યું-ચર્ચા.	૧૫૮
કાર્યસાધક કારણો.	૧૪૩	(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. (<i>Pr-</i>	
(૨) દર્શન. (<i>Philosophy</i>).	૧૪૪	<i>ediction</i>).	૧૫૯
દાર્શનિક તરીકે લાપ્તાસમૃદ્ધ.	૧૪૫	અણંગ નિમિત્ત.	૧૫૯
કુદૃષ્ટિદેવી વર્ણન.	૧૪૫	આપના આઠ પ્રકાર.	૧૬૦
મત-ભેદના સાત પ્રકાર.	૧૪૬	(૭) સ્વપ્નશાસ્ત્ર. (<i>Sci-</i>	
સાતે પ્રકારના દાખલા.	૧૪૬	<i>ence of Dreams</i>).	૧૬૨
તત્ત્વચર્ચા. પરમતત્ત્વો.	૧૪૭	એના વિવિધ પ્રસંગો.	૧૬૩
(૩) આયુર્વેદ. વૈદ્ય.		(૮) ધાતુવિદ્યા (<i>Mine-</i>	
(<i>Medicine</i>).	૧૪૯	<i>ralogy</i>).	૧૬૪
આયુર્વેદનું સર્વગ્રાહી દોહન.	૧૫૦	ધનની શોધ અને કેશુડો.	૧૬૫
વ્યાધિના ચિહ્નો.	૧૫૧	ખન્યવાદ. ભુસ્તરવિદ્યા.	૧૬૫
સમયનું વૈદ્ય.	૧૫૨	(૯) વિનોદ. (<i>Humour</i>).	૧૬૬
જન્મમરણ પ્રસંગ.	૧૫૨	મિત્રોના વિદ્વદ્ગોષી.	૧૬૭
(૪) જ્યોતિષ. (<i>Astrology</i>).	૧૫૩	ચારુ પ્રશ્નાવલિ.	૧૬૭
ફળાદેશ વિભાગ.	૧૫૩	અંસાક્ષરિકા.	૧૬૮
રાશીઓ પર ફળાદેશ.	૧૫૪	રાજસભામાં વિનોદ.	૧૬૮
એ અતીંદ્રિય જ્ઞાન છે.	૧૫૪	રખડુનો વિદ્વાનને તમાચો.	૧૭૦
એ વિભાગ પર ચર્ચા.	૧૫૫	વિનોદનું ગમન આપે તેવું ચિત્ર.	૧૭૧
(૫) સામુદ્રિક. (<i>Chiro-</i>		મિથુન દ્વય બેવડાવા.	૧૭૧
<i>mancy</i>).	૧૫૫	લવચકના કોતુહલનું દર્શન.	૧૭૧
પ્રત્યેક અંગઉપાંગ પર વિવેચન.	૧૫૬		

રિપુનરણુનું નાટક.	૧૭૨	લમપ્રસંગોનું વૈવિધ્ય.	૧૮૮
અંકરાતીઓ કુમાર (વૈદ્યલ		પસંદગીમાં વડીલનો અંકુશ	૧૮૮
કથામા).	૧૭૨	ખ્યાતિશ્રવણે લમપ્રકાર.	૧૮૯
વામદેવનો દંભ.	૧૭૩	લગ્નકરી લમ યુદ્ધવિગ્ને.	૧૯૦
(૧૦) વ્યાપાર. (Trade).	૧૭૩	આદર્શ લમ.	૧૯૦
વ્યાપારીના વિચારતરંગો.	૧૭૪	સ્નેહ-આદર્શ લમ.	૧૯૧
પરદેશ પ્રયાણે જતા પુત્રને શિક્ષા.	૧૭૪	પ્રથમ મેળાપે લમ મોહ પ્રકાર.	૧૯૧
ધનપાલકની સત્વશીલતા.	૧૭૫	અનેક લમપ્રસંગો.	૧૯૧
સ્વોપાર્જિત ધનની મહત્તા	૧૭૬	જીવન પ્રશ્નો સાથે લમનો સંબંધ	૧૯૨
તણુગના વેપારો-વેપારીઓ	૧૭૬	(૧૩) યુદ્ધનીતિ. (Military Sc.)	૧૯૩
લોખી વાણીઆની વિચારસરણી.	૧૭૭	લેખકની અત્ર નિષ્ણાતતા.	૧૯૩
દેશપરદેશનો વ્યાપાર.	૧૭૮	ત્રિમહનીતિ-ખાસ વિષય.	૧૯૩
ચાર વ્યાપારી કથાનક નિર્દેશ	૧૭૯	હઝનારા લગ્નકેળું વર્ણન,	૧૯૪
ભવ્યકના વ્યાપારીનો નિર્દેશ.	૧૭૯	મુત્સદ્દીના મગજનું સમતોલન.	૧૯૫
ગાદીએ બેઠેલા શેઠની શેઠાઈ	૧૮૦	સ્વનાત્મક નીતિનાં તત્ત્વો.	૧૯૫
(૧૧) દુર્વ્યસન. (Mis-		શાન્તિદાન સાથે વ્યવસ્થાદાન.	૧૯૬
behaviour).	૧૮૦	લગ્નકરી માણસનો તરવરાટ.	૧૯૭
હિસા. મુળ. ચોરી.	૧૮૧	વિચારશીલ મંત્રીની દીર્ઘવિચારણા	૧૯૮
(a) વેશ્યાગમન.	૧૮૧	સદાગમની જરૂરીઆત.	૧૯૯
(b) છૂત-જુગદું.	૧૮૧	સદાગમ. મહામોહ. પરિમહ.	૨૦૦
(c) મૃગયા-શિકાર.	૧૮૨	એ ત્રણેની સલાહ રીતિ.	૨૦૧
(d) માસભક્ષણ.	૧૮૨	યુદ્ધનીતિનો ચિતાર.	૨૦૧
(e) ચોરી.	૧૮૩	ખટપટની વિચારણા.	૨૦૨
(f) પરભીગમન.	૧૮૩	પટ્ટારણીની સલાહ.	૨૦૩
(g) સુરાપાન.	૧૮૩	યુદ્ધનીતિ વિષયની ભરપૂરતા.	૨૦૩
—દાર પીનારની સ્થિતિનું વર્ણન	૧૮૪	આખો ગ્રંથ યુદ્ધનો જ છે (અપેક્ષા)	૨૦૪
—દારનાં પીકનું વર્ણન.	૧૮૫	(૧૪) રાજનીતિ. (Politics)	૨૦૪
(h) મિત્ર-દોહ.	૧૮૬	(a) સંધીઆ રાજ્યોનું સ્થાન.	૨૦૫
(i) કૃતદ્વનતા.	૧૮૬	(b) વૃદ્ધ રાજ્યનો રાજલોભ.	૨૦૫
(j) વિશ્વાસઘાત.	૧૮૭	(c) ચાણુઓનું સુરક્ષિતપણું.	૨૦૬
અનેક દુર્ગુણોનો નિર્દેશ.	૧૮૭	(d) બેગતા શત્રુને દાખી દેવો.	૨૦૬
(૧૨) લગ્ન. (Marriage)	૧૮૮		

(e) સર્વભોગે આત્મરક્ષા.	૨૦૭	(α) સ્પર્શનક્રાસો-યોગશક્તિ.	૨૧૬
(f) લખ્કર ભરતીનો નિયમ.	૨૦૭	સ્પર્શન વિચારણામાં યોગાભ્યાસ	૨૧૭
(g) ગૂંચવણ થાય તો વખત કાઢવો.	૨૦૮	(b) રસના પ્રસંગમા લોલતા.	૨૧૭
(h) માનીતા થસની યુક્તિઓ.	૨૦૮	એના મૂળ શોધનમા અભ્યાસ.	૨૧૮
માનીતા માણસો ધન કેમ		(c) નાસિકાવર્ણનમાં મૌલિકતા.	૨૧૯
ઓકાવે છે ?	૨૦૮	(d) શ્રવણના બે ઓરડાઓ.	૨૧૯
રાજનીતિના પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય.	૨૦૯	(e) અતરંગરાજ્યે વૈશ્વાનર.	૨૨૦
(૧૫) અવલોકન. (Observation)	૨૦૯	કૃત્રિત વડાની લબ્યતા.	૨૨૧
(a) આગ.	૨૧૦	(f) શૈલરાજનો સ્તબ્ધચિત્ત લેપ.	૨૨૨
(b) દારૂનું પીકું.	૨૧૦	(g) ૧. અસત્ય બોલનાર	
(c) કેંટ.	૨૧૧	કાલદષ્ટ.	૨૨૩
(d) નદી.	૨૧૧	૨ સાત પિશાચી વર્ણન નિર્દેશ.	૨૨૩
(e) નગર.	૨૧૨	૩. હિમલયન યોજના.	૨૨૪
(f) જન્મોત્સવ.	૨૧૩	૪. વનદેવી ધૂણી.	૨૨૪
(g) હોકરાના ઠહાવા.	૨૧૪	૫. હરિકુમારનો વાર્તાલાપ.	૨૨૪
(૧૬) માનસવિદ્યા. (Psychology)	૨૧૫	૬. લોભીઆનો સાધુ પ્રતારણ	
માનસનો પ્રખર અભ્યાસ	૨૧૫	પ્રકાર	૨૨૪
		(h) નિરૂપિતા, ઔદાર્ય,	
		દાક્ષિણ્ય.	૨૨૫

IV

વિભાગ ૪ થો.

‘લેખક’ અને ‘કળાકાર.’

(આ વિભાગ અધિકારના શીર્ષક તળે પણ મૂકી શકાય તેમ છે.)

પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી ૨૭૧

(૧) પાત્રાલેખન. (Delineation.)	૨૨૬	એવાં નામોનાં વર્ણનમા કળા.	૨૨૮
સિદ્ધર્થિનો વિશાળ લેખનપ્રદેશ.	૨૨૭	મોહ અને રાગદેવના પાત્રો.	૨૨૮
વક્તવ્યને દેશકાળની મર્યાદા.	૨૨૭	દીકરાનું રાજ્ય, પણ વૃદ્ધની	
કળાવિધાન સમજવાની ચાવી.	૨૨૭	દોરવણી.	૨૨૮
(α) અભિધાન કરણ.	૨૨૭	ચારિત્રરાજનું નગર પર્વત પર.	૨૨૮
શાસ્ત્ર-સપ્રદાયનાં નામો.	૨૨૭	ભાવવાહી નૂતન નામયોજના.	૨૨૯
		સુંદર યોજનાનું નાનું ચિત્ર.	૨૨૯

(b) પાત્રો શ્રુતા છે.	૨૩૦
નાના પાત્રોને પણ અદક્ષતાવાળાં.	૨૩૦
(c) ઔદ્દાનિક વ્યક્તીકરણ (Evolutionary manifestation.)	૨૩૧
પાત્રોના વિકાસ અને પ્રમાણ	૨૩૧
એના પ્રકૃતિગુણો કળા	૨૩૧
મોટા પાત્રોનું વ્યક્તીકરણ	૨૩૨
(d) પાત્રોનું વ્યક્તીકરણ (Individuality)	૨૩૨
જાત અવાતર અકલ્પના.	૨૩૩
(e) સર્વનશ્વરિ	૨૩૩
મોદનાતની તૃતીયા વેદિકા	૨૩૪
કળા, ઔચિત્ય અને પ્રમાણ	૨૩૪
(f) યથાવસ્થ આનિર્ભાવ	૨૩૪
એમા લેખકની વ્યવસ્થાશક્તિ.	૨૩૫
(૨) અધ્યગૃહવિધિમાં કળા.	૨૩૬
બાલ્ય અને અવાતર	૨૩૬
માલ્ય સ્થળોમાના થોડા	૨૩૬
અવાતરમાનાં થોડાનો નિર્દેશ	૨૩૭
શાંતિ થાય તેવાં નામો.	૨૩૭
ઉદ્ધાનના શાયક નામો.	૨૩૮
દેવળી કે આચાર્યના નિવૃત્તિ અર્થ નામો.	૨૩૮
બગીચામાં જવાનું મન થાય	
એવાં વર્ણન	૨૩૯
આચાર્ય અગીયે પહોંચવાની ચારી	૨૩૯
વાર્તાસ્થાન હેમપુરી.	૨૩૯
મદાનિદેહમા મુદ્દામા કળા.	૨૩૯
મનુષ્યની નગરીને આધાર્ય	૨૩૯
વાર્તામંડાલુ તો મનુષ્યતિ-	
મા જ છે	૨૪૦

(૩) અમયસ્ય શ્લોક.	૨૪૧
અમય પમજીમા કળા.	૨૪૧
અનાવોને દેદ્યથ કલ્યાની કળા	૨૪૧
અનતજ્ઞાન-અનંતસમય-અનેક	
અન-૧ અને સર્વભાવ નિરૂપણ	૨૪૧
અર્ચાની રિવાજો પ્રવેશ.	૨૪૧
અનન્ય અને પ્રજાવિદ્યાયા	
યોગના	૨૪૨
એ યોગનાનું વ્યવસ્થ	૨૪૨
અનંતકાળને અંકનિત કરવાની	
બીજી યોગના.	૨૪૩
અનિર્મલ્ય અવધ્યાનનો ઉપ-	
યોગ	૨૪૪
(૬) મહાન સત્યોઃ અર્ધા-	
તરન્યાઓ.	૨૪૫
એના થોડા દાખલા.	૨૪૫-૭
સત્યોમા સમાવેશ રિવાજો.	૨૪૮
(૫) અર્વાંતર કથાઓ.	૨૪૯
અનત રિવાજો પટોચી વગવા	
અર્વાંતર કથાની યોગના.	૨૪૯
પાત્ર દ્વિપતે અનાવવા કથાઓ	૨૪૯
બીજીસાત અર્વાંતર કથાનિર્દેશ.	૨૫૦-૧
એ મુખ્ય, બાકી નાની અનેક	
કથા.	૨૫૧
કથામા કથા-છતાં ગૂચવણ નહિ.	૨૫૧
કથાઓ સચોટ અને મુદ્દામ	૨૫૨
(૬) મનુષ્યના પ્રકાર.	૨૫૩
મનુષ્યના ત્રણ વિભાગ.	૨૫૩
ત્રણ કુટુંબો	૨૫૩
ચાર પ્રકારના પુરુષો.	૨૫૩
પરપુરુષ કથાનક	૨૫૩
કળામર સિદ્ધિ.	૨૫૪

અંતરે અંગે પ્રકીર્ણ.

(૧) અનુસુદરનું પાત્ર. ૨૫૫	(દ્વિતીયે) અગ્રહીતસક્રેતાપાત્ર. ૨૬૦
એ એતિહાસિક કે કલ્પિત? ૨૫૫	(તૃતીયે) માનસી વિદ્યા. ૨૬૦
પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર જુદું	(ચતુર્થે) મામા ભાણેજ. ૨૬૧
દેખાય છે તે નાટકજ છે. ૨૫૫	ચિત્તવૃત્તિ અટવી. મોહરાય
ચરિત્રનાં અનંત પરિવૃત્તો. ૨૫૫	પરિવાર. ૨૬૧
પ્રત્યેક જીવન-મહાન ઇતિહાસ	(પંચમે) સૌજન્ય દૌર્જન્ય. ૨૬૧
ભૂમિકા. ૨૫૬	(પછે) પટ્ટપુરુષ ચરિત્ર. ૨૬૧
સ્વધર્મ વિધર્મનાં તત્ત્વો. ૨૫૬	દરેકને એક વર્ષ માટે રાજ્ય. ૨૬૧
વૈધર્મ્યમાં સામાન્ય તત્ત્વો. ૨૫૬	(સપ્તમે) મુનિવંશરાજ્ય પ્રસંગો. ૨૬૨
ભિન્નતામાં રહેલી એકતા. ૨૫૬	સામાન્યમાંથી સાચો ઉપદેશ. ૨૬૨
અનુસુદર પાત્ર પર વિચારણા ૨૫૬	(અષ્ટમે) સર્વ સમીક્ષીકરણ. ૨૬૨
પુસ્તકની અંદર તે માટેનાં તત્ત્વો. ૨૫૭	વિદ્યા સાથેના લગનનું દર્શન. ૨૬૨
(a) 'સત્કલ્પિત અનુમાન'	(૩) પરાકાષ્ઠા. <i>Glittering</i> . ૨૬૩
શું બતાવે છે? ૨૫૭	પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે-સ્થાનદર્શન. ૨૬૩
(b) 'મનિ વિકાસનકારી'	(૧) તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી
શું બતાવે છે? ૨૫૭	પાય છે ત્યારે. ૨૬૩
'જાત' શબ્દ ગૂંચવણ કરે છે. ૨૫૮	(૨) અત્ર પરાભૂમિનો આભાસ
(c) અનુસુદરમહાભદ્રા વાત	જ છે. ૨૬૩
સાથે સુમતિસમંતભદ્રા વાત—	(૩) ત્રણ પ્રસંગો. ૨૬૪
વિરૂદ્ધ અનુમાને લઈ જાય છે. ૨૫૮	(a) મંદનકંદણીના પક્ષગેથી
(d) કૃત્રિમતા બતાવનાર વાક્ય. ૨૫૮	પડતો બાળ. ૨૬૪
બાલ તન્નરે કેઈ અંધમાં ચરિત્ર	(b) નંદિવર્ધન કનકપુર પ્રવે-
નથી ૨૫૮	શેત્સવ. ૨૬૪
કર્ણોપકર્ણ આગતી કથા હોય. ૨૫૯	(c) નંદિવર્ધન કરેલો કુટુંબનાશ. ૨૬૪
મારો નિર્ણય છેવટનો નથી. ૨૫૯	(૪) પ્રકર્ષ વિમર્શ—ઉત્તમ
૨ પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતા. ૨૫૯	પરાકાષ્ઠા. ૨૬૪
દરેક પ્રસ્તાવે એક સવિશેષતા. ૨૫૯	આખા અંતરની પરાકાષ્ઠા અહીં છે. ૨૬૪
(પ્રથમ પ્રસ્તાવ) વર્તમાન	(૫) ત્રણ નાના પ્રસંગો. ૨૬૫
પદ્ધતિની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્ધ-	(૬) હરિકુમારને દરિયામાં
ધાતમય. ૨૫૯	ધકેલે છે ત્યાં. ૨૬૬

(૭) બાલીશ ગાન સાંભળતાં		લેખક પર દયા કરવાની માગણી. ૨૬૭
પછાડી ખાય છે. ૨૬૬		એ ચારે ધ્યાનમાં રાખે તે
(૮) બન્ને લશ્કર આકાશમાં		આખા ગ્રંથને બરાબર સમજે. ૨૬૭
થંભાય છે ત્યાં. ૨૬૬		એનો વિષય જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર. ૨૬૮
આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ટા-વિવેક		લેખક જેવો નિર્ભાંગી કાર્ધલાગતો
પર્વત પરની અવલોકનામાં છે. ૨૬૭		નથી એમ કહેવામાં રહેલી નમ્રતા. ૨૬૮
૪. લેખકને સમજવાની		વિશાળ ચરિત્ર લખવાનો આશય. ૨૬૯
આવી. ૨૬૭		એ સર્વ જીવનું ચરિત્ર છે. ૨૬૯
ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ. ૨૬૭		એની લાક્ષણિક પ્રેરણારીતિ. ૨૭૦
' આપે તે મળે ' નું સૂત્ર. ૨૬૭		અનેક નાનીમોટી લક્ષણાનું દર્શન. ૨૭૧
લાકડાની પેટીમાં ભરવાની વાત. ૨૬૭		

V

વિભાગ ૫ મો. ગ્રંથકાર

શ્રી સિદ્ધર્ષિ (ઐતિહાસિક નજરે)

પૃ. ૨૬૨ થી ૩૫૦

લેખકના ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર. ૨૭૨	એને માટે પ્રેમ હોવો જોઈએ. ૨૭૫
વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ. ૨૭૨	પરિણામ જાહેર કરવાની દિમત. ૨૭૫
ઇતિહાસ સંબંધી રિથિતિ. ૨૭૨	આગ્રહવૃત્તિ કે પૂર્વગ્રાહ. ૨૭૬
નામ રાખી જવાની લાગસા	એને ગોધબોળમાં સ્થાન ન ધટે. ૨૭૬
નહોતી. ૨૭૩	જેનો અને ઇતિહાસ ૨૭૬
ઉપલબ્ધ ઇતિહાસ-સાધનોની	સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી ગણાય. ૨૭૬
અછપતા. ૨૭૩	વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ઉપયોગની
બને તેટલું લખી જવાની જરૂર. ૨૭૩	જરૂર. ૨૭૭
બેદરકારીનાં પરિણામો ૨૭૩	દશમી સર્ગ પહેલાં તો અંધેર છે. ૨૭૭
ઇતિહાસનાં સાધનો. ૨૭૪	સત્યશોધનની ખરી ધગશ નથી. ૨૭૭
શિક્ષાલેખ. પ્રશસ્તિ. સિક્કા વિગેરે. ૨૭૪	શ્રી સિદ્ધર્ષિ. ૨૭૮
થોડાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો. ૨૭૪	ઉપલબ્ધ દટ્ટીકતના પાંચ વિભાગ. ૨૭૮
અને અનુમાનનાં પ્રસંગો. ૨૭૪	૧. પ્રશસ્તિ. ૨૭૮
શોધબોળની ધૂન. ૨૭૫	પ્રશસ્તિ (ઉપમિતિની)-ચાર
પુરાતત્વ પ્રવાસમાં અછપ લક્ષ્ય. ૨૭૫	વિભાગ. ૨૭૮

(૧) પ્રથમકર્તાના પૂર્વપુરુષો.	૨૭૯	‘ભાવતો શુરુ’ના ભાવાર્થ. (૧)	૨૯૩
પ્રથમના તેર શ્લોકો.	૨૭૯	એના પર વિકલ્પ ચર્ચા.	૨૯૪
તેમાંની હકીકતનો સંક્ષેપ.	૨૮૧	‘સુવાસના’-‘મદાશયે’ (૨)	૨૯૪
સૂરાચાર્યનો ઈતિહાસ.	૨૮૨	અનાગત પરિણામ. (૩)	૨૯૪
ગર્ગર્ષિ-ઐતિહાસિક.	૨૮૨	એના અર્થ પર ચર્ચા.	૨૯૫
પ્રશસ્તિનો ફક્તાર્થ.	૨૮૩	જોકાળી અને સદર શ્લોક.	૨૯૬
સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કાણુ ? ચર્ચા.	૨૮૩	એ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા.	૨૯૬
દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ.	૨૮૪	એ શ્લોકને ઉગ્રડી શકાય તેમ	
સદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ	૨૮૪	નથી.	૨૯૭
પ્રશસ્તિ પર ચર્ચા.	૨૮૪	નિષ્પ્રયુક્ત ચરિત્ર પર ચર્ચા. (૪)	૨૯૮
પ્રશસ્તિ પર મારો અભિપ્રાય.	૨૮૫	ધર્મબોધકરને કેવા બતાવ્યા ?	૨૯૮
પ્રભાવક ચરિત્રનો દ્વિગૂણ.	૨૮૫	સિદ્ધર્ષિ પોતેજ તેને કાળ દેશથી	
નિર્વૃત્તિ શાખામાં લેખક.	૨૮૬	જુદા પાડે છે.	૨૯૯
‘ચરણચૈલ્યકલ્પ’નું નિદર્શન.	૨૮૭	અને ગુરુને વિશિષ્ટ માની કહે છે.	૨૯૯
અગત્યની ચર્ચા પર વિચારણા.	૨૮૮	એ ચરિત્રનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ.	૩૦૦
(૨) લેખકનું નામ.	૨૮૮	તદ્વાતુ પાત્ર કેમ જમાવ્યું ?	૩૦૧
પ્રશસ્તિનો બીજો વિભાગ.	૨૮૮	એ પાત્ર શું નિદર્શન કરે છે ?	૩૦૧
સિદ્ધર્ષિ. નમ્રતાપૂર્વક નામ-નિર્દેશ.	૨૮૮	સમકાલીનતાનો અસંભવ.	૩૦૨
સદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ જુદા હતા.	૨૮૯	(૪) પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ.	૩૦૨
દુર્ગસ્વામીના કાળ પછી એ		લિલ્લમાલ નગરે. (૮)	૩૦૩
મુખ્ય થયા.	૨૮૯	નગરવર્ણન.	૩૦૩
કયા બનાવનારનું નામ સિદ્ધ.	૨૯૦	અગ્રમંડપમાં કયાવાચન.	૩૦૪
(૩) હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ.	૨૯૦	ગુર્જર-ગુજરાતમાં એનું સ્થાન.	૩૦૫
પ્રશસ્તિનો ત્રીજો વિભાગ.	૨૯૦	શુદ્ધ નકલ. (૯)	૩૦૬
ધણી અગત્યની બાબત અત્રે છે.	૨૯૧	ગણા સાખી-દુર્ગસ્વામી શિષ્યા.	૩૦૬
ડા. જોકાળી અને ડા. હ્યુમાન.	૨૯૧	આદર્શ-કેમીનો ભાવાર્થ.	૩૦૬
જોકાળી-ઉપમિતિ પ્રસ્તાવના.		સરસ્વતી દેવીનું અનુકરણ	
દાંચણ.	૨૯૨	કરનારી.	૩૦૭
હરિભદ્ર દીક્ષાગુરુ હોય શકે ?	૨૯૩	સંસ્કૃત ભાષાની અભ્યાસી.	૩૦૭
અને સમકાલીન ન હોવાનાં		ગણા મહાપુરુષયુગમાં થઈ ગઈ.	૩૦૮
કારણો.	૨૯૩	એટલે હજાર વર્ષ પછી છૂટી રહી.	૩૦૮
		પ્રથમનો સમય (૯)	૩૦૮

સં. ૯૬૨. જેઠ શુદ્ધ ૫.	૩૦૮	ગુર્ગર દેગે ભિક્ષુમાલનગર.	૩૧૭.
ગુરુવારે. પુનર્વસુનક્ષત્રે.	૩૦૮	ગુર્ગરાતની તે સુમતી સીમા.	૩૧૭
એ સંવત કયો ?	૩૦૮	વર્મલાત રાગ.	૩૧૭.
ધન્વીઅન એરીમીરીસ.	૩૦૮	શિશુપાલવધ-માધકવિ.	૩૧૮
એ વીરસંવત નથી-કારણો.	૩૦૯	રાગના નામની દયા.	૩૧૮
પ્રો. પીટરસનમાં એકસોની બૃત્ત.	૩૦૯	માધે કરેલ કવિવંશ વર્ણન:	૩૧૮
પીટરસનની મણતરી પર ચર્ચા.	૩૦૯	કવિવર માધનો સમય.	૩૨૦
શુભ કે શક સંવત અશક્ય છે.	૩૧૦	તે માટેના આધાર ઉદ્દેશો.	૩૨૦
૧લી મે ૯૦૬. ઇ સ	૩૧૦	ભિક્ષુમાલનું ભિક્ષુમાલ.	૩૨૧
અંધામ. (૯)	૩૧૧	માધના સમય પર જિદાપોહ.	૩૨૨
સોળ હજાર.	૩૧૧	વિવિધ ચર્ચાના પ્રસંગો.	૩૨૩
૨. લેખકના ચરિત્ર સંબંધી.		વસંતગદનો લેખ.	૩૨૪
અંધમાંથી મળતી હુકીકત.	૩૧૨	માધ અને સિદ્ધર્ષિનો સમય.	૩૨૫
આત્મકથા લખવાનું સાહસ.	૩૧૨	સમયચર્ચા-સમભાવે.	૩૨૬
અથમ પ્રતાવ-એ.કર્તાનું ચરિત્ર	૩૧૨	પૂર્વગ્રાહને આ ચર્ચામાં સ્થાન	
એ ઉદ્દેશ્યનો આશય.	૩૧૩	ન ધટે.	૩૨૬
ભવપ્રપંચ બતાવનાર ચરિત્ર.	૩૧૩	સિદ્ધનું બાલ્ય.	૩૨૭
એ ચરિત્રના બે વિભાગો.	૩૧૩	ધ-પા સાથે લમ.	૩૨૭
સર્વસામાન્ય કથાવિભાગ.	૩૧૪	જુગટામાં લપટાવું.	૩૨૭
આ અંધ રચનાનાં કારણોનો		વ્યસનનો ભોગ.	૩૨૭
વિભાગ.	૩૧૪	પતિપરાયણ આર્વા.	૩૨૭
કર્તાનું ચરિત્ર તારવવું મુશ્કેલ.	૩૧૪	પુત્રવત્સલા માતા.	૩૨૮
એ રીતે એ રવચરિત્ર છે જ નહિ.	૩૧૫	ઉપાય ઉધો પડ્યો.	૩૨૮
અધ્યાત્મિક વિભાગ.	૩૧૫	ધરજહારથી ચાલી નીકળ્યો.	૩૨૮
એમાંની શક્યાશક્યતા પર વિચાર.	૩૧૫	ઉધાગદારે પહોંચ્યો	૩૨૭
મને તો એ વિભાગ ' બોધક '		ચોગ્યતાનાં અનુમાન.	૩૨૯
લાગે છે.	૩૧૬	શ્રુતશ્રાવનો ઉપયોગ.	૩૨૯
૩. પ્રભાવક ચરિત્ર-સિદ્ધર્ષિ		દીર્ઘદષ્ટિ-સીધી વાત.	૩૨૯
પ્રબંધ.	૩૧૬	દીક્ષાપાલનની મુશ્કેલી.	૩૩૦
સદર અંધનો ચૌદમો પ્રબંધ.	૩૧૬	પિતાને ખબર આપી.	૩૩૦
અન્યત્ર જાણો છે તેનો ઉદ્દેશ.	૩૧૬	શુભંકર રોહનું ઊંચું મન	૩૩૧
એ અંધ સં. ૧૩૩૪માં બનેલ છે.	૩૧૭	ગુરુમંદિરે પિતા (મંત્રી)	૩૩૧

પુત્ર માતાની આરાને વળગી રહ્યો. ૩૩૨	પ્રતિષ્ઠાપાલન. ગુરુને ચરણે. ૩૪૦
કુળળ મંત્રી સમજી ગયા. ૩૩૨	‘પાટ ઉપરથી ઊતરે—’ આધાત. ૩૪૧
પુત્રને દીક્ષા આપવા વિચારિ કરી. ૩૩૨	લલિતવિસ્તરનો પ્રયોગ. ૩૪૧
દીક્ષા. દિગૂખધ. ૩૩૨	સંસ્કારની જાગૃતિ. ૩૪૨
ઉપદેશમાળા ટીકા. સિદ્ધકૃતિ. ૩૩૩	અંધવાંચનથી મદા ઉપકાર. ૩૪૩
ઉપમિતિ અંધલેખન-પ્રસંગ. ૩૩૩	કથાવિભાગવાંચનથી લાભ થયો? ૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્ન સાથે વિનોદ. ૩૩૩	તે કહેવાની મુશ્કેલી. ૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય. ૩૩૪	ઉપમિતિમાં તેનાં બે અવતરણો. ૩૪૫
કુવલયમાળાના લેખક. ૩૩૫	અકલ્યાણ મિત્રનો ત્યાગ. ૩૪૬
બન્નેના સંબંધની અશક્યતા. ૩૩૫	આગ લાગેલા ધરત્પ સંસાર. ૩૪૬
વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી. ૩૩૬	અચર્યના પ્રથમ કે બીજાને ત્યાં
ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે વાતચીત. ૩૩૬	જવાનું પ્રથમ ધાટ બેસતો નથી. ૩૪૮
ગુરુની ઝાણા, લીધેનું વચન. ૩૩૮	ગુરુભેળાપ અને સંસ્થિતિ. ૩૪૯
હટકપો પછુ વચન પાળ્યું. ૩૩૯	અગ્રપતિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ. ૩૫૦
રજેહરણ પાછું આપવા આવ્યો. ૩૪૦	

VI

વિભાગ ૬ ફો.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ

પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૮

કુવલયમાળા કથાનો વિષય. ૩૫૧	સિદ્ધર્ષિએ મનુજન્મતિ આપી
કુવલયમાળા-સમરાધ્યક્ષ કહ્યા. ૩૫૨	ચીતરી. ૩૫૩
બન્ને આદર્શો લેખક સામે હતા. ૩૫૨	ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ. ૩૫૪
સમરાધ્યક્ષમાં કમિક વિકાસ. ૩૫૩	પ્રશસ્તિનો ફક્તિતાર્થ. ૩૫૬
એના મુખ્ય પાત્ર બે જીવો. ૩૫૩	ઉદ્યોતનસૂરિનો સમય. ૩૫૭
કુવલયમાં કયાવપરિચય. ૩૫૩	શક સંવત ૭૦૦ માં એક
સિદ્ધર્ષિએ સમસ્ત સંસાર લીધો. ૩૫૩	દિન કમ. ૩૫૭
મોહરાગને ખૂબ અપનાવ્યો. ૩૫૩	વિચારણાનું પરિણામ. ૩૫૮

વિભાગ સાતમો.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

૫. ૩૫૬ થી ૩૮૫

૩૦. જોકાખી સાથે પત્રવ્યવહાર	૩૫૬	એમ ઘડ એસાડવાનાં કારણો.	૩૭૭
હરિભદ્ર સમયનિર્ણયના સાધનો.	૩૬૦	(૪) ન્યાય પરિભાષાવાળી દલીલ.	૩૭૮
શ્રી જિનવિજયનો લેખ,	૩૬૦	એના સંબંધમાં શોધખોળ.	૩૭૮
પ્રો. પાટરસનનો ઉલ્લેખ.	૩૬૦	એનો ફક્તિતાર્ય.	૩૭૮
ગણતરીમાં સો વર્ષની ભૂત.	૩૬૧	(૫) નદિસૂત્ર ચૂંચિ. જિન-	
મેરુતુંગની વિચારશ્રેણી.	૩૬૨	દામ મદત્તર.	૩૭૮
૫૮૫ની શાક્તનો તેમનો ઉલ્લેખ.	૩૬૨	તેનો સમય શક ૫૯૮ : વિ. ૭૩૩. ૩૭૯	
હરિભદ્ર સમયસંગ્રહી ઉલ્લેખો.	૩૬૪	તેનું ટાંચણ હરિભદ્રીય નંદી	
(૧) પ્રભાવક ચરિત્ર.	૩૬૪	ગીકામાં.	૩૭૯
(૨) વિચારસારસંગ્રહ.	૩૬૫	એટલે સં. ૫૮૫ તો કાઠ રીતે	
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રગ્ધે	૩૬૭	શક્ય નથી.	૩૭૯
(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો.	૩૬૯	હરિભદ્રસમયનિર્ણયવિશેષ	
ચૌદમી સદીનો હરિભદ્ર		સાધનો.	૩૭૯
સમયનિર્ણય.	૩૭૧	(૮) ભર્તૃહરિ વ્યાકરણ.	૩૮૦
તે સ્વીકારવામાં વાંધાઓ.	૩૭૨	અનેકાંતજયપતાકા. શાસ્ત્રવાર્તા-	
(૧) અનાગતવાળો પ્રલોક.	૩૭૨	સમુચ્ચય.	૩૮૦
એના ચાર ત્રિકલ્પ અર્થો.	૩૭૨	સદર વ્યાકરણનો સમય વિ.	
(૨) તે જ પ્રલોકના ખીળ શબ્દો.	૩૭૪	સં. ૭૦૬	૩૮૦
(૩) પ્રથમ પ્રસ્તાવના લેખ-		(b) કુમારીલ મીમાંસક.	૩૮૦
કના શબ્દો.	૩૭૫	શાસ્ત્રવાર્તાઓમાં તેની આલોચના.	૩૮૦
ધર્મખોધકર અને સિદ્ધર્ષિ.	૩૭૬	કુમારીલ સમય : આઠમીની	
બંને સમકાલીન નહિ.	૩૭૬	શરૂઆત.	૩૮૧
'કાલવ્યવહાર' શબ્દ શું		એટલે આઠમી પહેલાં હરિભદ્ર-	
બતાવે છે ?	૩૭૬	સરિનો સમય ન હોય.	૩૮૧
'વિશેષજ્ઞાન' શબ્દોથી ગૂંચવણ.	૩૭૭	(c) બૌદ્ધચાર્ય ધર્મપાળ.	૩૮૧
વિશેષજ્ઞાની અને વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની.	૩૭૭	એ ઇ. સ. ૬૩૫ માનિવૃત્ત હતા.	૩૮૧

એનાં ટાંચણુ અનેકાંત૦ પતાકામાં.	એટલે વિ. સં. ૭૫૬ થી ૮૨૬	૩૮૩
એટલે વિ. ૬૯૧ પહેલાં તે	સિદ્ધર્ષિ સમયનિર્ણય.	૩૮૪
હોઇ ન શકે.	વિ. સં. ૯૬૨.	૩૮૪
(ટ) મહામતિ ધર્મકીર્તિ.	એટલે હરિભદ્ર-સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો	
અનેકાંત૦ અને શાસ્ત્રવાર્તા૦માં.	આંતરો સો વર્ષનો રહે.	૩૮૪
ઈત્સોગના સમયમાં જાણીતા.	હી. અ. શાહના મતે ગ્રુમ સંવત્સર	૩૮૫
એટલે સાતમીસદીના પૂર્વાર્ધ પહેલાં	ગણતરીનાં કારણે.	૩૮૫
હરિભદ્રનો સમય સંભવે નહિ.	એ પ્રમાણે ૫૮૫ને ગ્રુમ ગણીએ.	૩૮૫
(ઠ) કુમારીજ. ધર્મપાળ. ધર્મ-કીર્તિ.	તો સર્વ વિરોધ સમી જાય છે.	૩૮૫
ઉપજન્મ સાધનોથી હરિભદ્ર	પૂરવણી. દક્ષિણપચિહ્ન અને	
સમયનિર્ણય.	સિદ્ધર્ષિ.	૩૮૬
ઉપરનાં સાધનોનું સમુચ્ચયી-કરણ.	ઉપદેશમાળા રીકા.	૩૮૭
નિર્ણય. ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦	ત્યાં પણ હરિભદ્રને નમસ્કાર.	૩૮૭
	રીકાનું નામ. હેથોપાદેયા.	૩૮૮
	કૃતિ પર ચર્ચા અને વિવેચન.	૩૮૮

VIII

વિભાગ ૮ મો. ગ્રંથકારનો સમય.

દશમી શતાબ્દ

દશમી શતાબ્દ.	૩૮૯	ગ્રંથ લેખન વખતે ચામુંડરાજ.	૩૯૫
ભિન્નભાગ ગુજરાતે.	૩૮૯	એ સદીની સાંસારિક સ્થિતિ.	૩૯૬
(બાહ્ય સાધનો.)		એ યુગની રાજ્યવસ્થા.	૩૯૭
ઐત્યવાસનું જ્ઞેર.	૩૮૯	ઓળા-રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.	૩૯૭
પ્રભાવક ચરિત્રે. ૧૯ મો પ્રબંધ.	૩૯૦	રાજ્યપ્રબંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા.	૩૯૮
સદરની પ્રસ્તાવનામાં કટવાણુ વિ.	૩૯૦	આઈ કૌસલ.	૩૯૮
ઐત્યવાસનું સ્વરૂપ.	૩૯૧	તેમનાં નામ અને કાર્ય.	૩૯૯
આ સદીનું રાજકીય વાતાવરણ.	૩૯૨	સેના અને યુદ્ધ સંબંધી સ્થિતિ.	૪૦૦
ગુજરાતના રાજ્યમાં જૈનોનું		ચતુરગિણી સેના.	૪૦૦
સ્થાન.	૩૯૨	લશ્કરનાં આયુધો.	૪૦૧
ચાવડા વંશ અને પાટણુ.	૩૯૨	યુદ્ધના નિયમો.	૪૦૨
ઐતિહાસિક જૈન કૃતિઓ.	૩૯૩	હુએનસાંગનું રાજવર્ણન.	૪૦૨

પરદેશી મુસાફરની નગરે.	૪૦૩	માયું મૂંઘવાનો રિવાજ.	૪૨૦
રાજ્યોનો અંદર અંદરનો સંબંધ.	૪૦૪	કષ્ટાને ખીસાં નહોતાં.	૪૨૧
એ યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન.	૪૦૪	જ્યોતિષ સંબંધી માન્યતા.	૪૨૨
સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ.	૪૦૫	લમવિધિ.	૪૨૩
દ્વિત્રિયોની પડતીના કારણે.	૪૦૬	૪. લોકોનું સમૂહવર્તન.	૪૨૩
(મંથમાંથી તારણ.)	૪૦૭	વસંતઋતુમાં નગર બંદાર.	૪૨૩
૧. મુદ્દની ભૂમિકા.	૪૦૭	નાયનું, કુદ્ધુ, અવાજો વિ.	૪૨૪
રાજનીતિ. ગુણ. અંગ. ગતિ.	૪૦૮	આગ વખતની દોડદોડી.	૪૨૫
સહબોધ મંત્રીની સલાહ.	૪૦૯	ગામગપાટા.	૪૨૫
મુદ્દના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ.	૪૧૦	વિવિધ પ્રકારની જનતા.	૪૨૬
હથિયાલોનો નામનિર્દેશ.	૪૧૧	૭ પ્રકારના પુરોનો વર્ણન.	૪૨૬
ખાતમીદાર. સેનાનાયક.	૪૧૨	૫. તે સમયની કેટલીક	
મુદ્દ વખતે ઘોંઘાટ.	૪૧૨	માન્યતાઓ.	૪૨૮
૨. સાંસારિક રિવાજો.	૪૧૨	મીકું ખાવાથી ધડપણ.	૪૨૮
અનેક ઓનો રિવાજ.	૪૧૩	પુરુષ-સ્ત્રીનાં અંગાદિકક્ષણગાન.	૪૨૮
મહોત્સવ ઉજવવાની રીતો.	૪૧૩	પાકુકાગાન.	૪૨૮
મિત્રોનો મેળાપ.	૪૧૪	૩ગુણના જાડને ધનસંબંધ.	૪૨૮
પ્રવાણુસમયની વિધિ.	૪૧૫	૬. નીતિવ્યવહારના ખ્યાલો.	૪૨૯
ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય ગણુતા.	૪૧૫	સાધુતા અને ખળતા.	૪૨૯
પિતાને વંદન કરવાની રીતિ	૪૧૬	ચાર પ્રકારના મનુષ્યો.	૪૩૦
લગ્ન-મહોત્સવની રીતિ.	૪૧૬	ચાંડાળ સ્ત્રી અસ્પર્શ્ય.	૪૩૧
મરણ પછીની રિધતિ.	૪૧૬	કોની સ્તુતિ ક્યારે કરવી ?	૪૩૧
ધનવાનતા પુત્રો. લગ્નની વય.	૪૧૬	મુંદર સ્ત્રી અને એકાંત.	૪૩૨
૩. રિવાજો અને પ્રસંગો.	૪૧૭	પરદેશ જતા પુત્રને ઉપદેશ.	૪૩૨
રિવાજોનો પાર નથી.	૪૧૭	સમાજવાદના વિચારો.	૪૩૩
૪૧ વિષયો અહીંતહીંથી લીધા છે.	૪૧૭	૭. સાંસારિક મનોરાજ્ય.	૪૩૩
પ્રત્યેકનું ચિરંત જરૂરી નથી.	૪૧૭	સંસારમુખના ખ્યાલો.	૪૩૪
મુખ્ય રિવાજનું જ દર્શન.	૪૧૭	૮. પુનઃપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા.	૪૩૪
ચોરને ફાંગી. તે વખતનો દેખાવ.	૪૧૮	એના જુદા જુદા પ્રસંગો	૪૩૪
આપઘાતની રીતો.	૪૧૯	તેના પર અંશુલીનિર્દેશ.	૪૩૫
ગુલામની પ્રથા.	૪૨૦	૯. રાજા-રાજ્ય-રાજસેવક-	
દરના સમાચારનાં સાધનો.	૪૨૦	દૈયત.	૪૩૫

રાજસેવાના વિચિત્ર ખ્યાલો. ૪૩૫
 રાજમંદિરમાં પ્રવેશ માટે રજા. ૪૩૬
 રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય અતિનિંદ્ય. ૪૩૬
 ખાસ સેવક રાજવલ્લભ. ૪૩૭
 રાજસભા સાંજના મળે. ૪૩૭
 શુનેગારને વગર તપાસે સજા. ૪૩૭
 સજાના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારો. ૪૩૮
 સજાહકાર કૌસીકની પદ્ધતિ. ૪૩૮
 એકહથ્થુ સત્તાનો દોર. ૪૩૮
 ચોરને દેહાંત દંડની સજા. ૪૩૯
 સજાહકાર મંત્રીનું સ્થાન. ૪૩૯
 ડાંડી પિટાવવાની જાહેરાત રીતિ. ૪૩૯
 લોકસ્થિતિ જાણવા રાજનો પ્રયાસ. ૪૪૦
 ૧૦ રાજનીતિ. ૪૪૦
 દૂતનું કાર્ય અને ચાલાકી. ૪૪૦
 દીવાની મંત્રી અને લશ્કરી સજાહ. ૪૪૧
 ૧૧ ધન અને ધનવાનોના દોર. ૪૪૧
 લત્રાંચદાવીએડેલા શેઠનો મિલજ. ૪૪૧
 ધનવાન અને રાજવર્ગની તુભાખી. ૪૪૨
 ધનવાનોના વિચારતરંગો. ૪૪૩
 ધનપ્રાપ્તિ માટેનાં સાહસો. ૪૪૩
 ધન મેળવવાનાં સાધનો. ૪૪૪
 શુરુ તરફ હસનારા ધનિકો. ૪૪૪
 ૧૨. ધનના હાલિહવાલે. ૪૪૫
 ગણિકાના હંદમાં ફનાકાદિયા. ૪૪૫
 ધનવાનને બુદ્ધા બુદ્ધા લાયો. ૪૪૫
 જમીનમાં ધન દાટવાનો રિવાજ. ૪૪૬
 ૧૩. તે સમયની ગરીબાઈ. ૪૪૬
 લિખારીનું તાદ્દશ્ય વર્ણન. ૪૪૬
 દરિદ્રતા લાવનાર બાલ કારણો. ૪૪૭
 મુરખીવટ અને સમાજવાદ. ૪૪૮

૧૪. દાસ-દાસીની સ્થિતિ. ૪૪૮
 દાસીઓ નિમકહલાલ હોય. ૪૪૮
 દાસીનું સમાજમાં સ્થાન. ૪૪૯
 ૧૫ તે યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન. ૪૪૯
 પડદાનો રિવાજ લાગતો નથી. ૪૪૯
 તે વખતે પદ્મસ્ત્રીઓ હતી. ૪૫૦
 કુળવધુઓ હતી-જૂરી સ્ત્રી પણ હતી. ૪૫૦
 સ્ત્રીવર્ગનો અભ્યાસ. ૪૫૧
 પતિને નચાવનાર સ્ત્રીઓ. ૪૫૧
 માતાઓની પુત્રસંસ્કાર પર અસર. ૪૫૨
 મોજશોખપ્રધાન સ્ત્રીઓ. ૪૫૨
 એક સ્ત્રીની હપાતીમાં ખીજી. ૪૫૩
 પુરપોની સર્વહક્ક સ્વાધીનવૃત્તિ. ૪૫૪
 દોષસમૂહોનો પુંજ સ્ત્રીઓ. ૪૫૪
 પતિપરાયણ સ્ત્રીભાવના. ૪૫૫
 વેવિશાળ-પુત્રીધનના પિતાસંમતિ. ૪૫૬
 સ્ત્રીસૌંદર્યનો ખ્યાલ. ૪૫૬
 દીકરીનું સમાજમાં સ્થાન. ૪૫૬
 ૧૬. પ્રેમ કરવાના વિવિધ પ્રકારો. ૪૫૭
 પ્રેમશક્તિની વિવિધ રીતિઓ. ૪૫૭
 ચિત્રસ્તંનદ્વારા પ્રેમ. ૪૫૭
 તારામૈત્રકથી પ્રેમ. ૪૫૭
 સ્વયંવર યંત્રપનો રિવાજ. ૪૫૮
 ૧૭. દશમી સદીના વિલાસો. ૪૫૮
 દ્વિપ્રયોગોના અનેક પ્રકાર. ૪૫૮
 તેને તૃપ્ત કરવાની રીતિઓ. ૪૫૯
 ઋતુવર્ણન. વિલાસ દૃષ્ટિએ. ૪૬૦
 મઘપાનનો ચાતુ રિવાજ. ૪૬૦
 ૧૮. બાળકોનાં તોફાનો. ૪૬૧.

તોફાની નિશાળીઓ.	૪૬૨	સ્વોપાર્જિત દ્રવ્યમેળવવાની શક્તિ.	૪૭૩
૧૯. રમતગમત. <i>amusement</i>	૪૬૨	ચામડાનો વ્યાપાર-દરિયાની સહર.	૪૭૩
વસંતે પાનગોષ્ઠિ.	૪૬૨	વ્યાપારમાં નિમમતા.	૪૭૪
‘અંગદાર’ નામનો નાય.	૪૬૩	૨૮. પશ્ચેશગમન.	૪૭૪
૨૦. જીવાનીના ચાળા.	૪૬૩	ગમનનાં સાધનોની અવપતા.	૪૭૪
કુટ્ટી પ્રાવેશિક રસાયણ.	૪૬૩	જનાં ગમનાવશ્યકતાનો સ્વીકાર.	૪૭૪
તરણપણના એનચાળા.	૪૬૩	તૈયારીની રીતઓ.	૪૭૫
યુવાનીનો તોર.	૪૬૪	વદાણુને અગત્યનું સ્થાન.	૪૭૫
યૌવન વર્ણન.	૪૬૪	૨૯. વિજ્ઞાન.	૪૭૫
૨૧. મહોત્સવો.	૪૬૫	આયુર્વેદ. શુદ્ધનશાસ્ત્ર.	૪૭૫
ઉત્તવવાના પ્રકારો.	૪૬૫	આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો.	૪૭૫
અઘાઈ મહોત્સવ.	૪૬૬	સ્વપ્નદ્રવ્ય. ન્યોનિય.	૪૭૬
સન્નવખનનો ઉત્સવ.	૪૬૬	શરીરસશક્તિ સર્વ સ્થળનિર્દેશ.	૪૭૬
૨૨. મેલી વિદ્યા.	૪૬૬	૩૦. કુટુંબપ્રેમ.	૪૭૬
૭ માસની આમેવના.	૪૬૬	તેની રીતિ અને પ્રસંગો.	૪૭૭
યોગચૂંલુથી શત્રુતા.	૪૬૭	વિવિધ પ્રસંગો-સ્થળનિર્દેશ.	૪૭૭
નિધાનપ્રાપ્તિ માટે વિદ્યા.	૪૬૭	૩૧. સાંજન્ય-દૈર્ઘ્યન્યના	
૨૩. શોક વખતે વર્તન.	૪૬૭	અચાલો.	૪૭૮
તુરતના જાહેસ પુત્રનું મરણ.	૪૬૭	સજ્જનશુભદ્રાંત.	૪૭૮
તે વખતની રકારોજનું વર્ણન.	૪૬૭	દુર્જનના દુર્ચિનોનો નિર્દેશ.	૪૭૮
પત્નીમરણે શોક-વર્ણન.	૪૬૮	સજ્જનતા-દુર્જનતાનું કાર્ય	૪૭૯
૨૪. વ્યાધિ અને ઉપાય.	૪૬૮	એના નાના મોટા પ્રસંગો.	૪૭૯
વ્યાધિઓનાં નામો.	૪૬૯	૩૨. નાટકો.	૪૮૦
ઉદ્વેગના પ્રસંગો.	૪૭૦	નાટકનાં સાજ અને પાત્રો.	૪૮૦
વાત, પિત્ત અને કફ.	૪૭૦	નાટકનાં પ્રસંગ, સ્થળ, દર્શન.	૪૮૦
૨૫. દુર્વ્યસનો.	૪૭૧	૩૩. નગરરચના.	૪૮૧
તેનાં નામસ્થાનનો નિર્દેશ.	૪૭૧	એની વિવિધતા. ક્ષિત્તિ.	૪૮૧
૨૬. વ્યાપારના પ્રકારો.	૪૭૧	ખાઈ. પોળ. સ્થાન.	૪૮૧
તે યુગના વ્યાપારો.	૪૭૧	૩૪. ગૃહરચના.	૪૮૨
નામોનું નિર્દર્શન.	૪૭૧	પ્રસાદ. પ્રસાધનશાળા.	૪૮૨
૨૭. વ્યાપાર પદ્ધતિ.	૪૭૨	હિમગૃહ. સમરહાઉસ.	૪૮૨
અગરો. શ્રેણી. કરીઆણાં.	૪૭૨	૩૫. કળા. અભ્યાસ.	૪૮૨

કળાગ્રહણુ માટે ચીવટ.	૪૮૨
આદ્યે વર્ષે અભ્યાસારંભ.	૪૮૩
ગુરને પુત્રવું સોંપવું.	૪૮૩
ગુરને પગાર કે શી નહિ.	૪૮૪
કન્યાશિક્ષણુપ્રબંધનો અભાવ.	૪૮૪
છતાં રાજકુંવરીઓ લણતી.	૪૮૪
ચિત્રપટની કળા.	૪૮૪
૩૬. યોગશક્તિ માટે	
માન્યતા.	૪૮૪
સામાની ધ્વજાશક્તિનું રુધન.	૪૮૫
પરપુરપ્રવેશ.	૪૮૫
નેત્રાંજનથી આંતર દ્રવ્ય.	૪૮૫
૩૭. અર્થાંતર ન્યાસ અને	
ઉપમાનો.	૪૮૬
તેના વિવિધ દાખલાઓ.	૪૮૬
ઉપમાનની વિવિધતાઓ.	૪૮૭
૩૮. તત્સમયના ધર્મો-	
માન્યતાઓ.	૪૮૭
તેનો વિસ્તૃત નામનિર્દેશ.	૪૮૮
બેદના છ પ્રકારનિર્દેશ.	૪૮૮
ધર્મ સંબંધી વિવિધ વિકલ્પો.	૪૮૯
છ દર્શનની માન્યતા-રચણદર્શન.	૪૮૯
બાહ્યવશ્વો. દોગ-ધર્તીગા.	૪૮૯
ફગવાના પ્રસંગોની નોંધો.	૪૯૦
આભિસારકારિક કુવિકલ્પો.	૪૯૧
આસ્તિક તીર્થોઓ.	૪૯૨
૩૯. જૈનધર્મ-શાસનની	
સ્થિતિ.	૪૯૨
શ્રાવકની ઘણી મોટી સંખ્યા.	૪૯૨
સાધર્મીવાત્સલ્યને માન.	૪૯૩
ઉપદેશક્રમ.	૪૯૩
ઉદ્ધાનમાં ગુરુસંચિતિ.	૪૯૪

જૈન ધર્મનો સાર.	૪૯૪
ગચ્છાધિપતિ. ગચ્છોતુલા.	૪૯૫
૪૦. જૈનધર્મ-ધર્મોઓની	
સ્થિતિ.	૪૯૫
જૈન હૃદયની આંતર ભાવના.	૪૯૫
જૈનેતર તરફ ઉદ્ધસીનભાવ.	૪૯૬
દીક્ષા દેવાની બાબતમાં.	૪૯૭
ઉપદેશ આપવાની શૈલી.	૪૯૭
અસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, સુસાધ્ય.	૪૯૭
ઉપલક્ષ્યા વૈરાગ્યની સ્થિતિ.	૪૯૭
'સદ્ગુહિના' પાત્રની યોજના.	૪૯૮
દીક્ષામાં પ્રવેશન કે	
લાક્ષ્ય નહી.	૪૯૮
ઉપાશ્રયમાં તથા અગ્નરમાં ઉપદેશ.	૪૯૮
ગુરુમહારાજ સલાને ખાલી પણ	
કરાવે.	૪૯૯
દીક્ષા અને અપ્રમાદયંત્ર.	૪૯૯
દીક્ષા વખતે સંસારીની દિલગીરી.	૪૯૯
રાજ આચાર્ય પાસે જમીન	
પર બેસે.	૪૯૯
વસતિમાં કેણુ જિતરે, ઉદ્ધાનમાં	
કેણુ?	૫૦૦
ધર્મરૂતન અને સાધુતાની યોગ્યતા	
ક્યારે?	૫૦૦
ગુરુ પામે દંભ કરનારા પણ હતા.	૫૦૦
ગુરુ કે દેવની નિંદા કરનારનો	
સહભાવ.	૫૦૦
શ્રુતધારી કલ્પના લગાવતા	
નહોતા.	૫૦૧
દીક્ષા પહેલાં પ્રાથમિક તૈયારીઓ.	૫૦૧
આચાર્યપદવીનો મહોત્સવ	૫૦૧
શિષ્યાચારી સાધુનું વર્તન.	૫૦૧

આંચાર્ય અને પ્રવર્તિની પદકોને? ૫૦૧	શિવમદિરમાં બહર ગુર. ૫૦૨
આવકોનાં ધરમાં 'ધંધશાળા.' ૫૦૧	મહાધિપતિનો દોર. ૫૦૩
બાળવય અને દીક્ષા. ૫૦૨	યોગનિધાનો દુરુપયોગ. ૫૦૩
વિચારની વિશાળતાના પ્રસંગો. ૫૦૨	ધર્મને નામે ધાંધલ. ૫૦૪
૪૧. ધર્મને નામે છેલછાઓ. ૫૦૨	અન્ય દર્શનીની ધર્મમાન્યતા. ૫૦૪
મઠમાંના ચદ્દો. ૫૦૨	સર્વ પરિસ્થિતિનું સમુચ્ચયીકરણ ૫૦૪

અતિમ વક્તવ્ય	૫૦૫
ભાષાવતરણનાં સ્થાનોનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૦૬
ઉદ્ધાનોનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૧૬
પાત્રરૂપકાદિનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૧૭
આખા અંથનો મહુદ્ધ વિષયાનુક્રમ	૫૧૮
અંથસમાપ્તિ	૬૦૫

Extracts from Prof. Harman Jacobi's Preface to

Upamitibhava Prapancha Katha

Upamitibhava Prapancha Katha is the first extensive and elaborate Allegory in Indian Literature; it precedes, by nearly two centuries, Kṛṣṇmīśpras famous play, the Prabhodhachandrodaya, which has ever since been regarded as a model of allegorical composition by a host of imitators. It is a narrative consisting of a series of birth-stories, i. e. the hero of all stories is the same person in different births. This is an old device common to Buddhists and Jainas; and it had been employed with great success by Haribhadra in constructing his Samarāñcheha Kaha. In that work the history of two persons, of whom the one of bad character had conceived a most intense hatred of, and desire of revenge towards, an essentially good person, is followed up through nine of their births in which they again happen to be brought together. (P. XV.)

*

* *

*

From this bare outline of the plan of the Upamitibhava Prapancha Katha it will be seen that it is the intention of the author to illustrate the Jaina religion, not however as a dogmatist but as a moralist. This same purpose serves several moral stories and lengthy sermons by saints inserted in proper places.

Every thing is of course in strict accordance with Jaina orthodoxy as might be expected from so eminent a *Yati*; but he is not a narrow-minded zealot. Though he does in no way spare the heterodox systems, still he is of a truly catholic spirit, especially in an admirable passage (p. 1220-7) where he eloquently declares that all truly religious men adore the same Supreme God, seek the same Law and strive after the same Highest Good, though they may use different words for expressing these true ideas.

(P. XVII)

x

x

x

As a specimen of popular sanskrit style, as understood a thousand years ago, the *Upamitibhava Prapancha Katha* is of great interest, and it is worth while to notice some of the linguistic peculiarities found in this work,... ..In this respect *Siddharsi* went further than most Jain writers, and he did so on purpose. For to him the subject matter, the moral truths he wanted to impart to his reader, were of paramount importance, and everything else, style, and language, was subordinate to it. He likens his work to a wooden bowl, not to one of costlier materials, 'since it lacks high-flower words and ideas.' It is a proof of his original and independent spirit that he adopted his speech to the understanding of the general reader and employed idioms and words which no *Pandit* would ever have used in a sanskrit composition.

(P. XX & XXI)

श्री सिद्धर्षि

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા 'ઉપોદ્ધાત

ચાર અનુયોગ—

જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોના ચાર મોટા વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે. તે લક્ષ્યમાં રાખી એની ઉપયોગિતા, એનું સ્થાન, એની વર્તમાન સ્થિતિ અને એના અધિકારી સંબંધી ખ્યાલ કરીએ.

(૧) દ્રવ્યાનુયોગ—આમાં પદ્ધત્ય સંબંધી વિચારણા આવે છે. દ્રવ્ય એટલે પૈસા નહિ પણ ચીજ. જેને નામ આપી શકાય એવી સર્વ ચીજો. મૂળ વસ્તુઓને 'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવે છે. જેમકે વૈશેષિકો 'પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિગ્, આત્મા અને મન' એ નવને 'દ્રવ્યો' માને છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં જીવ અને અજીવ પદાર્થોનો સમાવેશ કર્યો છે. અજીવમાં પુદ્ગલ જેવા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે ગતિસહાયક બળ ધર્મ, સ્થિતિસહાયક બળ અધર્મનો સમાવેશ કરી તેમાં Foroe નો પણ સમાવેશ કર્યો છે. કાળ અને આકાશ (Time & Space) જેવા અમૂર્ત અને વિવિક્ત (Abstract) પદાર્થોનો પણ સમાવેશ અજીવમાં કર્યો છે. આવી રીતે સચરાચર અખિલ લોક અલોકના સર્વ મૂર્ત અમૂર્ત પદાર્થોનો સમાવેશ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામાં કર્યો છે. આત્મા છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો લોકતા છે, આત્માનો પરભવ છે, આત્મા કર્મથી લેપાયલો હોય ત્યાં સુધી એને સંસાર છે, આત્મા કર્મથી ઉપાયોવડે મુક્ત થઈ શકે છે—એ સર્વ વિચારણા 'જીવ' દ્રવ્યને અંગે કરી આત્માનો અને કર્મનો સંબંધ અને તેના અચળ કાયદાઓનો પ્રખર વિચાર આ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામાં

૧. ઉપોદ્ધાતમાં ભાષાવતરણનાં પૃષ્ઠોનો જ્યાં નિર્દેશ થાય ત્યાં પ્રથમ વિભાગમાં આવેલા પ્રસ્તાવ ૧-૨-૩ ને અંગે બીજી આવૃત્તિનો મમજવો અને ત્રીજી ત્રીજી વિભાગમાં આવેલા બાકીના કુલ પ્રસ્તાવોને અંગે પ્રથમાવૃત્તિનો રાગજવો.

કરતાં આત્મા નવાં કર્મોને કેવી રીતે મેળવે છે ? કઈ રીતે આવતાં બંધ કરી શકે છે ? અને અગાઉ મેળવેલાં કર્મોને કેવી રીતે આત્માથી દૂર કરી શકે છે ? વિગેરે અનેક વિચારણા આ દ્રવ્યાનુયોગમાં કરવામાં આવેલ છે. આત્મા કર્માવૃત્ત હોય ત્યારે એની દશા કેવી હોય છે ? શામાટે હોય છે ? અને એના વિકાસમાં પુરુષાર્થને કયું સ્થાન છે ? અને તે કેમ પ્રાપ્તવ્ય છે ? વિગેરેની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા આ અનુયોગમાં કરવામાં આવી છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં માનસશાસ્ત્ર (સાઈકોલોજી), તર્ક-શાસ્ત્ર (લોજિક)નો પણ સમાવેશ થાય છે. એથીકસ (નીતિશાસ્ત્ર)નો કેટલોક વિભાગ દ્રવ્યાનુયોગમાં આવે છે અને કેટલોક વિભાગ ચરણકરણાનુયોગમાં આવે છે. જૈન સાહિત્યનો એક સુંદર વિભાગ ' દ્રવ્યાનુયોગ 'ની વિચારણામાં આવી જાય છે અને એ વિભાગમાં નય પ્રમાણના સિદ્ધાન્તો, કર્મના સિદ્ધાન્તો, સમભંગીની વ્યાખ્યાઓ, નિગોદ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ અને આત્માના વિકાસના માર્ગો-એ એની અન્ય દર્શનકારોથી રૂપદ જુદી પડે એવી પ્રવાહપદ્ધતિ છે. દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપયોગ આ અંધના લેખકે (શ્રી સિદ્ધર્થિ ગણિએ) કેવી સુંદર માર્મિક હાર્દિક પદ્ધતિએ કર્યો છે તે વિચારતાં આ દ્રવ્યાનુયોગની વિશિષ્ટતા બતાવવાના પ્રસંગે આગળ ઉપસ્થિત થશે. આ અનુયોગ જીવતો છે અને એના અભ્યાસીઓ અત્યારે પણ સારી સંખ્યામાં સુલભ છે.

(૨) ગણિતાનુયોગ—આમાં જૈન દષ્ટિએ પૃથ્વીની રચના, ચૌદ રાજલોકની વ્યવસ્થા, વિમાનોનાં સ્થાનો, નરકનાં પાથકા અને આંતરા, જંબૂદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, અદ્વીદ્વીપમાં મનુષ્યલોક વિગેરે વિશ્વ-વ્યવસ્થા (Cosmology)નો સમાવેશ થાય છે. ગણિતમાં સરવાળા બાદબાકીથી માંડીને વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ અને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોની ગણતરીઓ આવે છે. આંગળનાં પ્રમાણો અને ક્ષેત્રોની ગણતરી, પર્વતોની ઊંચાઈ ને પહોળાઈ, ચક્રવર્તીના પટ્ટાંડ સાધવાના ગમનાગમનના માર્ગો વિગેરે અનેક બાબતો એ અનુયોગમાં આવે છે. એ અનુયોગ એકંદરે ઘણો શુષ્ક લાગે છે. તેને રસમય બનાવવાનો પ્રયત્ન આ કાળમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કોઈએ કર્યો હોય એવું જાણવામાં નથી. એક જૈન ગણિતાનુયોગના દક્ષ-પ્રવિણ (Expert) સાથે મળવાનું થતાં તેઓ એમ કહેતા હતા કે ભૂમિતિ

તેમજ ખીજગણિતની અનેક રચનાનાં ખીજ જૈન ગણિતમાં લક્ષ્ય છે. એમણે મને સંશ્લેષ અને વિનિમય (Permutations અને Combination)ની એવી સુંદર ગણિતરીઓ બતાવી હતી કે હું તો તેની વિગત સાંભળીને જ છક્ક થઈ ગયો. ક્ષેત્ર સંબંધી ઉપરચોટીઆ જ્ઞાનને બાબુએ મૂકીએ તો જૈનનો ગણિતાનુયોગ તદ્દન હુમ ન થઈ ગયો હોય અગર તો થઈ જવાની અણી ઉપર હોય તેમ દેખાય છે. એ સંબંધમાં કોઈ અભ્યાસીનું લક્ષ્ય દેખાતું નથી.

(૩) ચરણકરણાનુયોગ—આમાં ચર્ચા અને ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોનો એક મોટો ભાગ આ અનુયોગની વિચારણા કરે છે. ચારિત્ર એટલે Character. એમાં ધનાવૃત્ત સ્થિતિવાળા આત્માથી શરૂ કરીને એના વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવતાં જ્યારથી એ અંત્ય પુદ્ગળપરાવર્તમાં આવે ત્યારથી એની દશા કેવી રીતે બદલાય છે? એ ઓધસંજ્ઞા છોડી યોગદષ્ટિમાં કેવી રીતે આવે છે? ત્યાં એનો ક્રમસર વિકાસ કેમ થાય છે? એ માર્ગ પર આવતો જાય ત્યારે એમાં માર્ગાનુસારીના ગુણો કેમ વધતા જાય છે? તે ગુણો કયા કયા છે? પછી તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણ કરી અનાદિ મોહગ્રંથોનો કેવી રીતે ભેદ કરે છે? જુઓ (નોટ પૃ. ૮૬-૮૮ પ્રથમ વિભાગ) એને વેદ-સંવેદ પદ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? સમક્રિત એ શી ચીજ છે? આત્મવિકાસમાં એનું શું સ્થાન છે? દેશવિરતિ પદ શું છે? એમાં દ્રવ્ય અને લાવના ભેદ કેવા છે? ચારિત્રમાં સર્વવિરતિ કોણ થઈ શકે છે? એની અપ્રમત્ત પ્રમત્ત દશામાં શો તફાવત છે? એમાં દ્રવ્ય લાવપણું કેવું હોય છે? ત્યાંથી પ્રગતિ કરતાં ક્ષીણમોહ કેમ થાય છે? મન-વચન-કાયાના યોગોનો આત્મવિકાસ સાથે કેવો સંબંધ છે? કષાયનું અથવા આખા મોહનીયકર્મનું સંસારમાં શું સ્થાન છે? કેવલજ્ઞાન કોને અને ક્યારે મળે છે? મુક્તિ શી ચીજ છે? વિગેરે પ્રગતિ માર્ગના રસ્તાઓને અંગે આખો આત્મવિકાસક્રમ આ અનુયોગમાં અનેક રીતે બતાવ્યો છે. એના પેટાભેદોનો પાર નથી. કર્મ ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, છોડવાનાં માર્ગો, નીતિ વિભાગ અને કર્મ સાહિત્ય આ અનુયોગ સાથે આડકતરી રીતે જોડાયેલું રહે છે. એમાં ક્રિયાવિભાગને અંગે દ્રવ્યક્રિયા અને લાવક્રિયાનાં સૂત્રો જોડાયેલાં રહે છે. એમાં આઠ, સત્તર,

એકવીશ, એક સો આઠ પ્રકારની જિનપૂજા, દેવદર્શન વિધિ, સામાયિકના પ્રકારો, છ આવશ્યક, પર્વદિને કરવાની વિશેષ ક્રિયાઓ, પ્રતિષ્ઠા વિધિ, ભોજન વિધિ, પ્રત્યાખ્યાનના લાભો અને પ્રકારો, શુરવંદનની વિધિઓ અને લાભો વિગેરે આત્મવિકાસના અનેક ક્રિયામાર્ગો ખતાવવામાં આવે છે. શ્રાવકના બાર વ્રતો, સાધુના પાંચ મહાવ્રતો, સંવરના માર્ગો અને બાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર તપના વિધિ, પ્રકાર અને પરિણામો પર તેમાં વિચારણા આવે છે અને નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાના રસ્તા સવિસ્તર જણાવવામાં આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગ અને આ ચરણકરણાનુયોગ તદ્દન વિવિક્ત-ભિન્ન છે, છતાં અરુપરૂપ જોડાયલાં હોઈ કેટલીક વાર ઉપલક દષ્ટિએ ભેજભેજ થઈ ગયેલા લાગે છે, પણ સમાધાન નજરે જોઈએ તો પૃથક્કરણપૂર્વક બરાબર જુદા પાડી શકાય તેવી રીતે સંકળાયલા દેખાય છે. અભ્યાસની નજરે દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સાથે પ્રગતિને અંગે આ ચરણકરણાનુયોગની મહત્તા એટલી જ છે અને જ્ઞાનક્રિયાનો સહભાવ સમાનભાવે દેખનાર અને ઉપદેશનાર બન્નેનું સાહચર્ય બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી પંથુ-અંધ ન્યાયે ખતાવે છે. આ બાળતના અભ્યાસી અને ક્રિયા કરનાર મોટી સંખ્યામાં લભ્ય છે-જે કે યોગનું જ્ઞાન સંપ્રદાયથી હુમપ્રાય થઈ ગયું જણાય છે.

(૪) ધર્મકથાનુયોગ—ચરિત્રો, કથાઓ, વાર્તાઓ, પ્રબંધો, શુવનચરિત્રો, રાસો-એનો એક જુદો જ અનુયોગ છે. સાધારણ રીતે ધર્મની હકીકત શુધ્ધ લાગે છે, પણ દાખલા દષ્ટાંત સાથે જ્યારે તેને ખતાવવામાં આવે ત્યારે સર્વ શુભો પર તે બહુ અસર કરે છે અને બાળશુભો ઉપર તો તેના ઉપકારનો પાર રહેતો નથી. જૈનનો કથા સાહિત્ય વિભાગ હિંદમાં મશહુર છે અને યૂરોપીય સ્કોલરો પણ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. કથા-સાહિત્યનો વિકાસ જૈનોએ બહુ મોટા પાયા પર કર્યો છે. જ્ઞાતાધર્મ-કથાસૂત્રમાં પૂર્વે સાડાત્રણ કોડ કથાઓ હતી એમ કહેવાય છે. અત્યારે જે કથાસાહિત્ય લભ્ય છે તે પણ ગૌરવાન્વિત છે અને એની ખાસ ખૂબી એ છે કે તે નીતિની પોષણા માર્મિક રીતે કરે છે. છેલ્લા ત્રણસો વર્ષોમાં ‘રાસા’નું સાહિત્ય ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું તે આ કથા-સાહિત્યની રસમયતા સમજી સમાજના લાભને અર્થે વિદ્વાનોએ

કરેલ અભ્યાસના પરિણામ દર્શાવનાર 'પ્રયાસનું' કળ છે અને તે સર્વ પ્રકારે અધિકારીને લાલકારક નીવડે છે અને નીવડેલ છે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ ચરિત્ર ગ્રંથો છે, પ્રાકૃતમાં એનો પાર નથી અને ગુજરાતીમાં ગદ્યપદ્ય બન્નેમાં સેંકડો-હજારો ચરિત્રો છે મૂળ ગ્રંથના ટીકાકારોથી માંડીને સર્વ લેખકો ધર્મકથાનુયોગની મહત્તા સ્વીકારતા આવ્યા છે અને તેટલા માટે દરરોજ વ્યાખ્યાન-પ્રવચન થાય છે જેમાં સર્વ અધિકારીઓ સમજી શકે તે માટે પાછળના (ભાવના અધિકારમાં) વ્યાખ્યાનમાં એક રસભરી કથા વાંચવાનો પ્રબંધ પ્રચલિત છે

આ આર અનુયોગમાં જૈનધર્મનાં કુલ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વ અનુયોગની જરૂરીઆત અને ઉપયોગિતા આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિને જણાયલી હતી અને એનો એમણે કઈ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે આપણે જોઈએ

કથા કહેવાની જૈન પદ્ધતિ તદ્દન સ્વતંત્ર અને સચોટ છે એમ પ્રો. હર્ટલે અનેક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. (જુઓ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ પુ ૧૧ સાહિત્ય અંક જુલાઈ, ૧૯૧૫ પૃ ૨૨૭) તેઓ કહે છે કે " જૌદ્ધ લિખ્તુઓનો અભ્યાસ અને સાહિત્ય રસ મધ્યકાળમાં ઉતરતો જ ગયો અને આખરે ભારતવર્ષમાંથી જૌદ્ધ ધર્મ અદૃશ્ય થઈ ગયો ન્યારે જૈનો શાસ્ત્રના પૂર્ણ અભ્યાસથી અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષા પરના અસાધારણ કાબૂથી પોતે જે સ્થાન વ્યાપારી વર્ગના કસાયલા વિભાગમાં અને ક્ષત્રિયોમાં પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તેને ટકાવી શક્યા અને ઉત્તર પશ્ચિમના રાજાઓ ઉપર જે અસર નીપજાવી શક્યા હતા તેને જાળવી રાખી શક્યા અને તેથી અત્યાચારના વખત સુધી જૈનો સારામાં સારા વાર્તા કહેનારા હતા અને રહી શક્યા તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી "

કથાસાહિત્યનું આ સ્થાન જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં છે અને તે મહત્ત્વ જૈનોના પૂર્વપુરુષોને જાણીતું હતું તેના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અનેક પુરાવાઓ છે બાળજીવોનો કથા સાથે સંબંધ તેઓ અનેક રીતે સુસ્પષ્ટ પણે કહેતા આવ્યા છે અને તેનું ઉપયોગીપણું સ્વીકારતા રહ્યા છે.

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા

ધર્મકથાનુયોગનું આ સ્થાન જૈન ઋષિ મુનિઓને સુવિદિત હોઈ એમણે કથાનુયોગને બહુ ઝળકાવ્યો છે. કથાની મારફતે દાખલા દ્વારાંતથી કહેવાનો મુદ્દો અસરકારક રીતે ઠસાવી શકાય છે તે વાતની સ્પષ્ટતા આગમના સમયથી જૈન ધર્મ ગ્રંથોમાં સારી રીતે જાણીતી અને સ્વીકારાયેલી હોવાથી પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અદ્ભુત કથાસંગ્રહ જોવામાં આવે છે ‘ તરંગલોલા ’, ‘ સમરાધિચક્રહા ’ અને ‘ પદ્મચરિયમ્ ’ એનાં જાણીતાં ઉદાહરણો છે એ કથાઓ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન જૈન કથાઓ તરફ સારી રીતે ખેંચાઈ રહ્યું છે.

અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી છે કે ઓછો ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કિયારસિક જીવોને ચરણકરણાનુયોગની ઉપયોગિતા વધારે લાગે, ત્યારે જ્ઞાનપિપાસાવાળા જિજ્ઞાસુને દ્રવ્યાનુયોગ વધારે ઉપયોગી જણાય વિકાસક્રમમાં જે પ્રાણી જે સાધનધર્મો આદરે અને પોતાને ઉપકારક જાણે કે માને તેને અનુસારે તેને ચાર પૈકી અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી લાગે. ધર્મકથાનુયોગ એકંદરે એવો સુંદર છે કે એ સર્વ પ્રકારના અધિકારીને બહુ લાભપ્રદ થઈ પડે કથાનો લેખક અથવા કથક કથારસિક અને અનુલવી હોય, લેખના જોમમાં મુદ્દા ચૂકનાર ન હોય, તો તે અંતરપટ ઉપર અસાધારણ અસર ઉપજાવી બહુ મુકોમળ રીતે પોતાનું કામ સાધી શકે છે, એના કાર્યક્ષેત્રમાં એને બહુ દલીલ કે અર્થાઓ દરવી પડતી નથી અને એ પોતાનું વક્તવ્ય એવી સરળતાથી દબાણ કર્યા વગર કે નિરસ થયા વગર કહી શકે છે કે એની સરખામણી અન્ય અનુયોગનાં લખાણો સાથે થઈ શકે નહિ જ્યારે લેખક પોતાનું કાર્ય શુદ્ધ થયા વગર સાધી શકતો હોય ત્યારે તેમાં એક અનેરી મજા આવે છે અને માનસશાસ્ત્રનો વિશુદ્ધ અભ્યાસી કથનકાર હોય તો તે આ ધોરણે શુદ્ધ થયા વગર સુંદર પરિણામો નીપજાવી શકે છે.

જૈન લેખકોએ કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા જોઈ લીધી છે, સમજી લીધી છે અને તે હકીકતનો તેમણે પૂરતો લાભ લીધો છે. અનુલવના ઉદ્ગારો, મહાન સત્યો અને સામાન્ય વિશેષ નીતિનાં સૂત્રોનો વિચાર

કથાદ્વારા તેમણે બહુ સારી રીતે કરી સમાજ ઉપર હારે ઉપકાર કર્યો છે અને તેથી કથાસાહિત્ય આજે પણ ઘણા રસથી વાંચાય છે.

વિશિષ્ટતામાં વિશિષ્ટતા

કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા યોગ્ય છે અને તેનો પૂરતો લાભ જૈન સાહિત્યકારોએ લીધો છે, પણ તેમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે તે જરૂર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. જૈન લેખકો કલ્પિત કથા- (Fiction) માં માનતા નથી, તેઓ મનથી ઉઠાવેલી વાતો કરવા ઇચ્છતા નથી, તેઓ જીવનચરિત્રોને ખૂબ બહુલાવે છે. જનાવટી વાત વાંચતાં તે ખોટી કે ઊણી કરેલી છે એવો ખ્યાલ હોવાથી તે વાંચનારનાં મન ઉપર પૂરી અસર કરતી નથી આવી તેમની માન્યતા છે, તેથી તેઓ ગમે તે વાર્તા લખે તે જનેલી જ લખે છે. પૂર્વ-પુરુષોથી સાંભળેલી અથવા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં લખેલી વાર્તા હોય તેને લાપામાં દીપાવવા અને તેને આભૂપણો પહેરાવવામાં તેઓને વાંધો નથી, પણ આખી વાત તદ્દન નવીન ઊણી કરવાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી હોય એમ જણાતું નથી.^૧ લાપામાં રાસોની રચના થઈ તેમાં પણ કમ એ જ જણાય છે કે વાર્તાની અસલ વસ્તુ કોઈ પણ શાસ્ત્રગ્રંથમાંથી લેવામાં આવે અને તેને દીપાવવામાં આવે. શ્રીપાળ-રાબનો કે ચંદ્રરાબનો કે ખીબ કોઈ પણ રાસ જોઈએ તો તેની મૂળવસ્તુ નાના પાયા ઉપર શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી મળી આવે, અને એમ છતાં એ દરેક લાપાગ્રંથોમાં કર્તાનું વ્યક્તિત્વ, કવિત્વ અને વિશિષ્ટત્વ જરૂર આવે. એક વાર્તાને આગળ પાછળ એપ આપવામાં અને એના પર કવિતાની ધૂન લગાવવામાં વાંધો નથી, પણ મૂળવસ્તુને કે વાતને વિરોધ ન આવે તેવી જ રીતે અને તેટલી જ છૂટ કવિઓથી લઈ શકાય છે. આ સાર્વત્રિક નિયમનો ખરાબર અમલ થયો છે તે અનેક ગ્રંથોના પારચયથી સમજાય તેમ છે અને આ ગ્રંથના લેખકે તેનો ભંગ કર્યા છતાં તે નિયમ ખરાબર જાળવ્યો છે તે આગળ જોવાશે.

૧ આ ચરિત્રોને અંગે હકીકત છે. પંચતંત્ર જેવી વાતો તદ્દન જુદી કક્ષામાં આવે છે. તેને આ હકીકત સાથે સંબંધ નથી. એવી કથાઓ નીતિ કથા કહેવાય છે. ત્યાં જનાવટથી વાર્તા કહેવાય છે, પણ તેમાં શ્રીતા અને વક્તા બન્ને તે વાતને નીતિના અમુક મુદ્દાના પોષક તરીકે જ સમજે છે.

કથાના પ્રકારો

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા અને જૈન કથાનુયોગની ખાસ વિશિષ્ટતા જાણવા પછી આપણે કથાના પ્રકારો જોઈ લઈએ. સામાન્ય રીતે કથાના ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવે છે : ધર્મકથા, અર્થકથા, કામ-કથા અને સંકીર્ણકથા. અર્થકથામાં પૈસાની વાતો આવે છે અને કામ-કથામાં ઇદ્રિયના વિષયલોગની અને ખાસ કરીને સ્ત્રી સંબંધી કથા આવે છે. આ બન્ને પ્રકારમાં જો કંઈ ખાસ મુદ્દો ન હોય અને માત્ર વખત ગાળવા કે સંસારરસ જમાવવા પૂરતી જ કથા થતી હોય તો આત્મવિકાસની નજરે એ કથા ત્યાજ્ય ગણવામાં આવે છે. આ નજરે અત્યારના નોવેલો અને નવલિકાઓ કથા સ્થાનમાં આવે છે તે વિચારી લેવા જેવું છે. એમાં પણ કંઈ અંતિમ સાધ્ય આત્મવિકાસને અંગે હોય તો દૃષ્ટિએ તેનો અમુક અંશે સ્વીકાર પણ થઈ શકે. લેખકનો આશય અને વાંચનારના મન પર તે કેવી અસર ઉપજાવી શકશે તત્સંબંધી તેની પ્રભુતા પર આ દૃષ્ટિએ કથાનું સદસત્પણું નિર્ણયિત થાય છે.

કથાસાહિત્યના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચારો શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ‘સમરાધિચક્રહા’ની શરૂઆતમાં કર્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પૂર્વાચાર્યોના સંપ્રદાય (પ્રવાદ) પ્રમાણે કથાની વસ્તુ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: દિવ્ય, દિવ્યમાનુષ્ય અને માનુષ્ય. ‘દિવ્ય’ વસ્તુમાં દેવતાનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવે છે. ‘દિવ્યમાનુષ્ય’માં દેવ અને મનુષ્ય બન્નેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘માનુષ્ય’માં માત્ર મનુષ્યોનું ચરિત્ર વર્ણવાય છે.

“ કથા ચાર પ્રકારની હોય છે: અર્થકથા, કામકથા, ધર્મ-કથા અને સંકીર્ણકથા.

“ પૈસા કેમ ઉપાર્જન કરવા-મેળવવા એની જેમાં વાતો આવે, જેમાં અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય (વ્યાપાર) અથવા શિલ્પની હકીકતો આવે, જેમાં ધાતુવાદ વિગેરે મહાઆરંભની વાતો આવે, જેમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ આદિ નીતિઓની વાતો હોય તેને ‘અર્થકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“ જેમાં કામભોગની પ્રાપ્તિની વાતો હોય, જેમાં ચિત્ત, શરીર, વય,
“ કળા અને દક્ષતાના વિચારો કરવામાં આવ્યાં હોય, જેમાં અનુરાગ
“ કેમ કરવો ? શરીરમાં રુંવાડાં ક્યારે ઊભા થાય ? ક્ષમાભણી કેમ
“ કરાય ? ભોગ કેમ મેળવાય ? વિગેરે વાતો હોય, જેમાં દૂતી મારફત
“ સંદેશા કેમ મોકલવા ? આનંદના ભાવો કેમ ખતાવવા ? વિગેરે
“ ચેષ્ટાદિની વાતો આવતી હોય તેને ‘કામકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“ જેમાં ધર્મના ઉપાદાનની વાતોની ચર્ચા હોય, ક્ષમા, નિર-
“ ભિમાનતા, સરળતા, નિર્લોભપણું, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ,
“ નિષ્પરિશ્રદ્ધપણું અને પ્રજ્ઞાચર્યની વાતો હોય, જેમાં અણુવત,
“ દિશિપરિમાણુ, ભોગોપભોગ પરિમાણુ અને અનર્થદંડથી પાછા
“ હઠવાપણું હોય, જેમાં સામાયિક, પૌષ્ઠોવાસ, ઉપભોગ-પરિ-
“ ભોગના પરિમાણુનો સંક્ષેપ અને અતિથિસંવિભાગની વાતો હોય
“ અને જેમાં અનુકંપા, અકામસકામનિર્જરા વિગેરેની ચર્ચા હોય
“ તેને ‘ધર્મકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“ જેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ-ત્રણે વર્ગના ઉપાદાનનો સંબંધ
“ આવતો હોય, કાવ્ય કથા કે ગ્રંથાર્થનો જેમાં વિસ્તાર હોય, જે
“ દૌઝિક વેદ અથવા સમયમાં પ્રસિદ્ધ હોય અને જે કોઈ બાબતના
“ ઉદાહરણ તરીકે અપાતી હોય અને જેમાં હેતુ અને કારણ સમ-
“ ભતાં હોય તેને ‘સંકીર્ણકથા’ કહેવામાં આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ સદર ગ્રંથમાં ત્યારપછી શ્રોતાના અધ્યમ,
મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકાર પાડે છે કથારચનામાં એ
વિભાગ પણ ઉપયોગી છે અને આપણા લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ
એ વિષય પણ પોતાના ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચ્યા છે તેથી તે પણ અત્ર
પ્રસ્તુત ગણવામાં આવ્યો છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ અમરગુરુચક્રાદિ શ્રદ્ધ
કરતાં કહે છે કે:—

“ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા, પદ્ધતિ
દર્શનથી પરાડ્મુખ, આ ભવમાં જ સર્વ બાબત પરમાર્થ અનુભવ
ભવો તરફ અનુકંપા વગરના અને તામસી પ્રકૃતિવાળા સર્વ
પુરુષો દુર્ગતિમાં જવાની બીજબૂત અને મુગતિની દુસ્તિ
પરમાર્થ દષ્ટિએ અનેક અનર્થોથી ભરેલી અર્થકથાનું સ્વરૂપ છે.”

“ શબ્દ વિગેરે વિષયરૂપ વિષમા મોહિત થઈ ગયેલા ભાવશત્રુ-
રૂપ ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ વર્તનારા અને પરમાર્થના માર્ગને નહિ મમજ-
નારા, અમુક વસ્તુ સુદર છે, અમુક વધારે સુદર છે, એમ સુંદર
અસુદૃષ્ટા કોઈ જાતનો નિશ્ચય પોતાની બુદ્ધિથી નહિ કરનારા,
રાજગી પ્રકૃતિવાળા મધ્યમ પુરુષો-સમજી માણસોને ઉપહાસ કરવા
યોગ્ય અને માત્ર વિડબન કરાવે તેવી અને આ ભવમા પણ માત્ર
હુ ખને જ વધારનારી કામકથામા રસ લે છે

“ કાઈક સુદર લોકો જેઓ ઉભય લોક તરફ સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા
હોય છે, જેઓ વ્યવહારકુશળ ગણાય છે, પરમાર્થ નજરે જેઓ
સાર વિજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, જેઓ ક્ષુદ્ર લોગને મોટા કરીને
માનનાગ નથી પણ ઉદાર લોગમા વિશેષ તૃષ્ણારહિત છતા તેને
તણ શક્તા નથી તેવા કાઈક સાત્ત્વિક મધ્યમ પુરુષો ચોક્કસ આશય
નજરમા રાખી સુગતિ અને દુર્ગતિને માર્ગે લઈ જનારી જીવલોકના
સ્વભાવ અને વિભાવ બન્નેને રજૂ કરનારી પણ સકળગસના સારભૂત
અને અનેક પ્રકારના ભાવોને જગાડનારી સંકીર્ણકથામા રસ લે છે

“ જે લોકો જન્મ, જગ, મરણથી ઉત્પન્ન થતા હુ ખને સમજ
નારા હોઈ પરલવ તરફ ખગખર નજર રાખનારા, કામલોગથી વિરક્ત
રહી પાપના લેપથી લગલગ મુક્ત રહેનારા અને પરમપદના સ્વરૂપને
સમજનારા હોઈ સિદ્ધિસ પત્તિની નજીક આવી પહોંચેલા હોય છે
તે સાત્ત્વિક ઉત્તમ પુરુષો સ્વર્ગ અને મોક્ષના માર્ગે વર્તનારી અને
તત્ત્વજ્ઞ ડાહ્યા માણસોથી પ્રશસા પામેલી સર્વ કથાઓમા શ્રેષ્ઠ મહા
પુરુષસેવિત ધર્મકથામા રસ લે છે ”

આ કથાસ્વરૂપ, વિભાગ અને શ્રોતાના પ્રકાર ખાસ લક્ષ્યમા
રાખવા જેવા છે વિકથાના એક સ્થાનકે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે.
રોજઠયા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને ભોજનકથા આપણે છાપાઓ
વાળીએ તેમા ગજકથા કે દેશકથા હોય છે, ચાલુ નવલો કે નવલિ
કાઓ વાળીએ તેમા વિશેષત સ્ત્રીકથા હોય છે અને પ્રાકૃત મનુષ્યો
ભોજનની વાતો-તેના પ્રકાર-તેની તૈયારીની વાતમા ખૂબ રસ લે
છે અને તે ગળધી વાતો કરે છે, તે ભોજનકથા કહેવાય છે આ
મર્વ વિકથા હોઈ કન્વા યોગ્ય નથી અત્ર તે પર વિશેષ ઉલ્લેખ
નહિ કરીએ, કારણ કે ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્વત ત્યાગ્યના

વિલાગમાં આવી જાય છે. એનું વિશેષ વર્ણન શ્રાદ્ધદિનકૃત્યાદિકમાં છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ આઠ જમાનામાં લખાય તે પ્રકારનો ઉપોદ્ધાત લખતાં શરૂઆતમાં કર્તવ્યસૂચવન કરતાં ચાર વાતો કરી છે: તજવા યોગ્યનો ત્યાગ કરવો (હેય વિલાગ), કરવા યોગ્ય કરવું (કર્તવ્ય વિલાગ), પ્રશંસા કરવા યોગ્યનાં વખાણ કરવા (સ્લાધ્ય વિલાગ) અને સાંભળવા યોગ્યનું સાંભળવું (શ્રોતવ્ય વિલાગ). આ શ્રોતવ્ય વિલાગમાં કથાનુયોગનો સમાવેશ કર્યો છે. (ભાષાં. પૃષ્ઠ ૩-૪) ત્યારપછી લગભગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રમાણે તેમણે કથાના ચાર વિલાગ પાડ્યા છે. તેમણે પણ મુખ્યત્વે કરીને તો ‘ ધર્મકથા ’ કરવાનું જ કહ્યું છે પણ તેમણે સંકીર્ણકથાને કાંઈક સારું-કાંઈક જીવું સ્થાન આપ્યું હોય એવો ભાવ નીકળે છે. એમણે પોતાની કથાને-આ ગ્રંથને ‘ ધર્મકથા ’ કહી છે પણ સાથે એમણે જણાવી દીધું છે કે ‘ આ કથા કેઈ કેઈ સ્થાનકે સંકીર્ણ રૂપ લે છે ત્યાં તે ધર્મકથાના ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. ’ એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી છતાં આખા પુસ્તકનું બંધારણ જોતાં આ કથાને ‘ સંકીર્ણ ’ કથાની કક્ષામાં મૂકવામાં આવે તો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ રીતે ‘ સમરાધ્ય-કહા ’ પણ એ જ કક્ષામાં મૂકવી જોઈએ એવો મારો આધીન મત છે.

સંકીર્ણકથા—

સંકીર્ણકથા કરવામાં તેમનો આશય ઘણો વિશાળ છે તે આપણે જો સ્થાનકે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. તેઓ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ સંસારરસિક મોહાસક્ત મુગ્ધ પ્રાણીઓનાં મનમાં શરૂઆતમાં ધર્મ ભાસમાન થતો નથી-ઝળકતો નથી. તેના તરફ આકર્ષણ થતું નથી અને તેમ હોવાથી કામ અને અર્થ સંબંધી વાતો કરીને તેઓનાં મનનું આકર્ષણ કરી શકાય છે. આ રીતે વિશ્વેપદારથી સંકીર્ણકથાને સરકથા કહેવામાં આવે છે. ’ (ભા. પૃ-૭) આ તેમનો અભિપ્રાય મનુષ્ય સ્વભાવના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. પ્રથમ સાધુ સગીષે આવનાર પાસે એકદમ ધર્મની-ત્યાગની-સંવરની વાતો કરવામાં આવે તો તે કેટલીક વાર બીજો દિવસ શુરુ પાસે આવતો અટકી જાય. એ વાત એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પ્રયકના ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ કરી છે. ત્યાં એ ગુરુમહારાજ પાસે આવનારના મનમાં કેવા કેવા ભાવો થાય છે તે બરાબર બતાવેલ છે. એના ઉપનય

વિભાગમાં પૃ. ૧૩૬ થી એમણે ભારે યુક્તિપૂર્વક મનુષ્યની માનસ સ્થિતિ (સાઇકોલોજી) પર વિચારણા કરી છે. જ્યારે ‘ અર્થ ’ ની વાત ધર્મબોધકર કરે છે. અથવા ‘ કામ ’ ની વાત કરે છે ત્યારે એને ભારે મજા આવે છે. પછી તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે ને શુરુમહારાજ એની પાસે ધર્મ અને સમ્યક્ત્વ દર્શનનું સ્વરૂપ કહે છે તે એને ધીમે ધીમે જ્ઞાતું જાય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવનો પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૯ મુધીનો આખો ૨૦ મો વિભાગ જાદુ સારી રીતે માનસ પરિવર્તન (હ્યુમન સાઇકોલોજી) નો અભ્યાસ જતાવે છે. એમની ઉપદેશપદ્ધતિ ત્રીધી નથી પણ આડકતરી છે. તે રીતે એક વાર આકર્ષણ થાય એટલે પ્રાણીમાં જિજ્ઞાસા વધે છે અને એ પ્રકારે આશ્લેષદ્વારથી સંકીર્ણ-કથાને પણ એનો આશય લક્ષ્યમાં રાખીને સત્કથા કહેવી જોઈએ. તે રીતે આખા ગ્રંથની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. આ ‘ આશ્લેષક ’ પદ્ધતિ છે. એમાં ત્રીધી રીતે સમાધાન કરવાનું કાર્ય સુસ્તવી રાખવામાં આવે છે, પણ એના ઉપર લક્ષ જરાજર રાખવામાં આવે છે. તેના ઉપર ઉપકાર બુદ્ધિએ એક સૂત્ર લગાવવામાં આવ્યું છે કે “ જે કોઈ પ્રકારે પ્રાણીને બોધ આપી શકાય તે પ્રકાર આદરીને તેને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન હિતેચ્છુઓએ કરવા યોગ્ય છે. ” (પૃષ્ઠ ૭ ભાષાંતર) અને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે સંકીર્ણકથાને સત્કથા કહેવામાં આવે છે.

આ જમાનામાં ત્રીધી વાત કરવાનો કેટલાકનો મત પડવા સંભવ છે. જે કહેવાનું હોય તે ત્રીધું કહી દેવું, પછી શ્રોતાના પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખવો. એની સાથે જ્યારે સંસારની ગાઢતા, ઈંદ્રિયોનું જોર, અનાદિનો અભ્યાસ અને પરભાવ રમણની ટ્રેવ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે ત્યારે સમજાશે કે ઉપદેશ આપવાની જાણતમાં તો ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. મુંઝાઈમાં બ્યાખ્યાન (પ્રવચન) વાંચતાં જે ગ્રંથ ઉપયોગી ગણાય તે વડોદરામાં ન આવે, મુંઝાઈની ધમાલવાળી જીવનસરણીમાં અમુક પ્રકારની શૈલીનો ઉપદેશ વધારે સચોટ થાય છે અને ત્યાં સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાનમય વાંચન એકંદરે શુષ્ક નીવડવાનો સંભવ વધારે રહે છે. એ વાતનો અનુભવ જેને છે તેઓ સમજી શકશે કે દેશ કે સ્થળની અપેક્ષાએ પણ જેમ ઉપદેશપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે તેમ વ્યક્તિગત ઉપદેશમાં તો ખાસ ફેરફાર કરવો પડે છે.

કથાસાહિત્યના ઉપાસકોએ માત્ર ઉપકારની બુદ્ધિએ તેટલા માટે બહુ પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં એકંદરે પોતાનું લક્ષ્ય ચૂક્યા નથી. સત્કથા લેખકનો હેતુ આંતર જીવન સુધારવાનો હોઈ એનો અધિકારી જે રીતે સુધરી શકે, વિભાવ દર્શાવે ત્યાગ થઈ સ્વભાવનો આદર તેનાથી થાય તે માર્ગે પોતાની શક્તિ, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાની આવડત અને પોતાના અભ્યાસ અનુસાર સર્વેએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

જેન કથાકારે સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે તે તે તેમના આજીવન ત્યાગ અને ઉપકારબુદ્ધિથી સ્વીકારેલ કાર્યના પરિણામ રૂપે સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ એક બીજી વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે તે એ છે કે એમનો અભ્યાસ પણ આજીવન ચાલુ રહેલો હોય છે. કથાસાહિત્યની ખીલવણીમાં તેમણે લૌકિક દૃષ્ટાન્તો, લૌકિક કહેવતો, લૌકિક કથાઓ અને લૌકિક સંગીત કે છંદનો પૂરતો ઉપયોગ હેતુને લક્ષ્યમાં રાખી કર્યો છે. પરિણામે નીતિની અદ્ભુત પોષણ આપવા સાથે તેઓ આખો વખત સમાજ સુધારણા અને ઉચ્ચ ગૃહસ્થ જીવનનાં આદર્શો અનેક પ્રકારે સમાજને આપી શક્યા છે. કથાઓ કેવી યુક્તિથી રચાઈ છે એ પર ઘણું ઠહી શકાય તેમ છે, પણ આ કથા તદ્દન વિલક્ષણ છે એટલે એ ઘણા આકર્ષક વિષય બીજા કોઈ પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખી હાલ કથા શાસ્ત્રરહસ્યની ચર્ચા કરી લઈએ.

કથા શાસ્ત્રરહસ્ય

જેન કથાકારોએ એક પણ કથા લોકરંજન કે મનોરંજન માટે કરી નથી. એમણે કોઈ મુદ્દો લક્ષ્યમાં રાખી કથા ઠહી છે અને આખી કથામાં તે મુદ્દો ચૂક્યા નથી.

જેન કથાકારોએ કથાનો ઉપયોગ દૃષ્ટાન્ત તરીકે કર્યો છે એટલે એક મૂળ મુદ્દો લઈને તેનો જીવંત દાખલો કથાદ્વારા આપી તે સત્યનું સમર્થન કર્યું છે.

એ સત્યસમર્થનમાં પણ બનાવટી વાર્તા તેમણે મોટે ભાગે કરી નથી. નવલ અથવા નવલિકાની પદ્ધતિ તેમણે કદી સ્વીકારી

નથી. પૂર્વપુરુષોના સંપ્રદાયથી આવ્યા આવેલા દાખલાઓને તેમણે કવિત્વમાં બેડી મહાકાવ્યા છે, દીપાવ્યા છે, વધારે સ્પષ્ટ કર્યા છે.

કવચિત્ સુખપરંપરાની વાતો સાથે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ રચાયલી-લખાયલી વાતોનો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

સાધારણ રીતે વાર્તામાં પેટા વાર્તાઓ તેમણે સદર હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી દાખલ કરી છે.

ભાષા-બનતા સુધી તે વળતે પ્રચલિત લોક-ભાષા વાપરવાનો તેમણે ઉપયોગ રાખ્યો છે. આ બાબતમાં સકારણ તેમણે ફેરફાર કર્યો છે તેમ કોઈ કોઈ વાર બેવામાં આવે છે, છતાં એવો ફેરફાર તેમણે કારણ વગર કર્યો નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આ કારણોને લઈને કથાસાહિત્ય નેન દર્શનમાં પૂર્વકાળથી ઘણું માનવંતું સ્થાન લોગવે છે. નેન દર્શનની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા તો એના દ્રવ્યાનુયોગ પર છે, એનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને એના નય નિશ્લેષના સિદ્ધાન્તો, એની સમસંગી, એના કર્મવાદ, એની નિગોદની પ્રતિપાદના અને એની આત્માની સિદ્ધિ એને બીજા દર્શનોથી જુદા પાડે છે. એના સ્વાદ્વાદમાં રહેલ રહસ્ય અત્યારે પણ ખાસ વિચારણીય સ્થાન લોગવે છે અને ન્યાય- (Logic) ના આકરામાં આકરા વિમર્શ (Treatise) ની સામે પણ બીજું રહી શકે છે, ટકી શકે છે, છતાં એ વિશેષે કરીને વિદ્વદ્ભોગ્ય છે. કથાસાહિત્ય સર્વભોગ્ય છે, જિજ્ઞાસુને એ ઈષ્ટ હકીકત સુંદર રીતે આપે છે, મધ્યમ પ્રવાહ પર રહેલા રહસ્યના ઊંડાણમાં ઉતરવાની તાકાત ન ધરાવનારને એ નીતિમાર્ગ પર રાખી ધર્મમાં સ્થિર કરે છે અને એ રીતે કથાનુયોગ ધર્મપ્રવૃત્તિ અને ધર્મસ્થિરતામાં અપૂર્વ સ્થાન ધારણ કરે છે. દર્શન સિદ્ધાન્તમાં સુખ્ય સ્થાન તો દ્રવ્યાનુયોગને જ મળે, પણ મનસ્થિરતામાં અને બાળ તથા મધ્યમ જીવોના ઉપકારની નજરે બેઠાં તો કથાસાહિત્ય વધારે ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ રહે છે.

I. ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા—

કથાનુયોગની એ વિશિષ્ટતા અને મહત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના લક્ષ્યમાં હોય એમ જણાય છે. એ આ ઉપોદ્ધાત વાંચતા સહજ

પ્રતીત થશે. આ અંથને અંગે નીચેના મુદ્દા પ્રથમ વિચારીએ. નીચેના મુદ્દાઓ આખા અંથને સમુચ્ચયે અવલંબીને લખ્યા છે.

૧. અંથ પ્રયોજન અને વિષય.
૨. અંથકર્તાની નમ્રતા.
૩. રૂપક મહાકથા.
૪. એના નામ (અભિધાન) પર વિચારણા.
૫. કથાનુયોગનો આશ્રય.
૬. ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ.
૭. નવીન શૈલીનો ખ્યાલ.
૮. છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા.
૯. રૂપકકથાના કથક તરીકે અફલુત કળા.
૧૦. સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું રૂપક કથાકાર તરીકેનું સ્થાન.
૧૧. સમાન અંથોમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ.
૧૨. સરખામણી અને સુકાળલો અંગ્રેજી અંથ.
૧૩. એ કાવ્ય અંથ છે. એમાં નવે રસની પોષણ છે.
૧૪. એમનો અંથ એપીક (Epic) ગણાય ?
૧૫. એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંથ છે.
૧૬. એ જૈન શાસ્ત્ર શૈલીને ચીવટથી વળગી રહ્યા છે.

આ મુદ્દા પર પ્રથમ વિચાર કરવાથી અંથની વિશિષ્ટતા ખરાબ ખ્યાલમાં આવશે. પછી આપણે અંથની ભાષાશૈલી પર, ભાષાની સાદાઈ છતાં સચોટતા પર અને ભાષાની મધુરતા-મીઠાશ પર વિચાર કરશું. પછી અંથકર્તાના જ્ઞાનની વિવિધતા પર વિચાર કરશું. છેવટે એમની પાત્રલેખનની વિશિષ્ટ કળા પર, એમના વિશેષનામોની રચના પર અને અંતે એમના જન્મચરિત્ર અને સમય આદિ બાબતો પર વિચાર કરી આ ઉપોદ્ધાત પૂરો કરશું. ઉપોદ્ધાત બહુ વધારે પડતો મોટો લાગશે, પણ એમા કોઈપણ બાબત નકામી નહીં આવે કે યુનરાવર્તન નહિ થાય અને છેવટે જણાશે કે આવા

અપૂર્વ વિદ્વાનને ન્યાય આપવા માટે પૂરતું તો લખાઈ શકાયું નથી જ. એમાં મૂળ ગ્રંથ લખનારની કળા એવી વિવિધ છે કે એને જેમ જેમ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે છે તેમ તેમ આ વાત રહી ગઈ અને તે વાત રહી ગઈ એમજ લાગે છે. ધીરજથી આ ઉપોદ્ધાત વાંચવા વિચ્છિન્નિ છે. શરૂઆતમાં જણાવવું યોગ્ય ગણાયો કે આ ઉપોદ્ધાત અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી અને અભ્યાસી માટે લખાયો છે તેથી ઉપરચોટીયું વાંચવાની ટેવવાળાએ આ ઉપોદ્ધાત વાંચવાની તસ્દી લેવી યોગ્ય થઈ નહિ પડે.

૧. ગ્રંથ પ્રયોજન અને વિષય—

આ મુદ્દા પર વિચાર કરવા માટે આ ગ્રંથ લખવાનો મુદ્દો શો છે તે પર લેખકના-ગ્રંથકર્તાના કેંદ્રસ્થ વિચારો જોઈ લઈએ એટલે એનો મુદ્દો સમજવામાં આવશે. કોઈ પણ નૈન લેખક માત્ર લખવા ખાતર કે જનમનરંજન માટે કદી લખતો નથી એ નિશ્ચિત તત્ત્વ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે અને તેની સાથે જરૂર કરતાં એક શબ્દ પણ વધારે લખતો નથી એ ખીજી વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. "એક અક્ષર એછો લખાય અને તેમ કરવાથી આશય સમજાવવામાં જરાપણ સ્પષ્ટતા થતી ન હોય તો તેને તેઓ પુત્રજન્મ સમાન લાલકારક ગણે છે." અને તે હકીકત ગ્રંથને સહાનુભૂતિથી વાંચી લેખકના આશય અને ઓજસમાં ઉતરવા સાથે પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે બરાબર જોડી જાય છે. અભ્યાસની લેખનપદ્ધતિથી તદ્દન જુદી જ રીતે પૂર્વપુરુષો લખતા હતા અને લખવાને ખાતર કે આત્મખ્યાતિ માટે કદી લખતા નહિ.

હવે ત્યારે સિદ્ધર્ષિગણિ જેઓ આ ગ્રંથના લેખક છે અને જેઓના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચાર તેઓના સમય, જીવનચર્યા આદિને અંગે આગળ ઉપર કરવાનો છે ત્યારે તેઓનો આ ગ્રંથ લખવાનો હેતુ શો છે એ પ્રથમ જોઈ લઈએ. એ સંબંધમાં તેઓ પોતે જ કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર અહીં આપીએ.

આગો પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાત રૂપે છે અને આધુનિક કાળમાં (વીશમી સદીમાં) જે રીતે 'આમુખ' અથવા ઉપોદ્ધાત લખાય છે તે રીતે લખેલો છે. એમાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું જ ચરિત્ર આપ્યું

છે. અનેક વ્યાધિયુક્ત લિખારીને વેશે સુસ્થિત મહારાજના મહેલમાં તેઓ દાખલ થાય છે, તેના વ્યાધિ ઓછા કરવા તેની આંખે વિમળાલોક અંજનનો પ્રયોગ કરી તેની શાંતિ માટે તત્ત્વ પ્રીતિકર પાણી તેને ધર્મઔઘકર રસોડાના અધિકારી રસવતી-પતિ પાય છે અને તેને મહાકંઠ્યાણક નામનું ખીરખાંડનું લોજન ખવરાવે છે. આ અંજન, જળ અને લોજનનો તેને પ્રથમ અદ્ય પરિચય થાય છે, પછી તેના તરફ પ્રેમ વધે છે અને તેને સમજાય છે કે એ જ્ઞાન, દર્શન અને આસ્ત્રિ છે. ધીમે ધીમે અનેક સમજાવટ પછી એ લિખારી પોતાનું લિખ માંગવાનું ઠીકરું છોડી દે છે અને અંજન, જળ અને લોજનનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. આ સર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તે અનેક જાતની કંઠપનાજનોમાં ધુંચવાઈ જાય છે પણ ધર્મઔઘકરના પ્રયાસથી અને પ્રેમથી એ આખરે માર્ગ પર આવે છે અને પછી તો અંજનનો, જળનો અને ઈચ્છાપૂર્વક લોજનનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે.

ત્યારપછી એની સાથે ‘સદ્બુદ્ધિ’ પરિચારિકા તરીકે જોડાય છે અને તેની સાથે વિચાર કરીને એ જેમ જેમ અંજન, જળ અને લોજનનો ઉપયોગ વધારે કરે છે તેમ તેમ તેના વ્યાધિઓ નાશ પામતા જાય છે. વ્યાધિનાશનું કારણ તે બરાબર સમજ્યા એટલે એણે ત્યારપછી એક દિવસ સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘પોતાને એ અંજન, જળ અને લોજન ભવિષ્યમાં ખૂબ મળ્યા કરે તેના ઉપાય શો?’ તેના જવાબમાં સદ્બુદ્ધિએ જણાવ્યું કે ‘જે વસ્તુનું ખૂબ દાન કરીએ તે ભવિષ્યમાં સારી રીતે મળે’ (પૃષ્ઠ ૨૦૮). આથી તેણે નક્કી કર્યું કે હવે જે કોઈ પોતાની પાસે આવશે તેને દાનમાં સદર ત્રણે ચીજો પોતે આપશે. એણે ઘણા વખત રાહ જોઈ પણ બીજા દાન દેનારા વિશિષ્ટપદધારી મોળુદ હોઈ તેની પાસે કોઈ દાન લેવા આવ્યું નહિ (પૃ. ૨૧૦). વળી તેણે સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘એમ થવાનું કારણ શું હશે? અને પોતે દાન કઈ રીતે આપવું?’ એટલે સદ્બુદ્ધિએ તેને જવાબ આપ્યો કે ‘ઘેર ઘેર જઈ ઘોષણા-પૂર્વક જાહેર કરીને સદર ત્રણે વસ્તુનું તેણે દાન આપવું.’ એકંદરે તેમાં પણ તેને ક્તોહ ન મળી, કેમ કે કોઈ સારા માણસો તેની પાસેથી એ વસ્તુ લેતા નહિ. હવે અંધકર્તાને તો પરાપકાર જ કરવો હતો.

અને તે દ્વારા પોતાનો મહાસ્વાર્થ સાધવો હતો એટલે તેણે ફરી વાર સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘ હવે મ્હારે પોતે શું કરવું ? ’ પછી તેને વિચાર સૂઝ્યો (સદ્બુદ્ધિએ તેને વિચાર સૂઝાવ્યો) તે નીચેના શબ્દોમાં તેમણે પોતે જ બતાવ્યો છે (પૃ. ૨૧૩).

“ પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મંદ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ જ ગ્રહણ કરે છે એવી સ્થિતિ જોઈ ઉચ્ચ કોટીના પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરે એવો અનુકૂળ કેવી રીતે થઈ શકે તે માટે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે. વિચાર કરતાં અને સદ્બુદ્ધિ સાથે અભિપ્રાય મેળવતાં આ પ્રાણીને આ પ્રમાણે રસ્તો સૂઝે છે : ‘ હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે ઉપદેશ આપું છું તે સર્વ લોકો લે એમ જણાવું નથી, કારણ કે તેઓ મારી બાત તરફ નજર કરે છે અને મારી યોગ્યતા જોયા કરે છે; માટે હવે હું એમ કરું કે આ લગવાનના મતના સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના જણવા યોગ્ય (જ્ઞેય-જ્ઞાનનો વિષય), શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય (શ્રદ્ધેય-દર્શનનો વિષય) અને આદરવા અથવા આચરવા યોગ્ય (અનુષ્ઠેય-ચારિત્રનો વિષય) અર્થની એક અંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયીનો અલેદ છે એમ બતાવી આપું. એવી વ્યવસ્થા એ અંથમાં કરીને તે અંથને આ જૈન શાસનમાં લવ્યજીવો સમક્ષ ખુદ્દો મૂકી દઉં. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. હું અંથ બનાવું છું તે સર્વને ઉપયોગી થાય તો બહુ સારું, પણ છેવટે ‘ સર્વ ’ જીવોમાંથી એક જીવને પણ તે લાવપૂર્વક પરિણમશે તો મારો કરેલો સર્વ પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ હું માનીશ. ’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને યથાનામ તથા ગુણવાળી આ ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા કે જેમાં આખા સંસારના પ્રપંચનું ઉપમાન કરવામાં આવ્યું છે તેની રચના કરી.”

આ કારણે શ્રીસિદ્ધર્થિગણિએ આ અંથ લખ્યો છે. પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં (પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં) એમણે બહુ સારી વાત કરી દીધી છે. આ અંથમાં કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કરાવી દીધું છે અને તે કાર્ય તેમણે અત્યંત નમ્રભાવે કરી બતાવ્યું છે. પ્રથમ અત્યંત સંસારઆસક્ત દશા, પછી પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ, તે લેતાં પોતાને થયેલો ક્ષોભ, છેવટે

કરેલો સ્વીકાર, પછી અન્યને તે મોટા પ્રમાણમાં આપવાની આતુરતા, તે તેમની પાસેથી લેવામાં જનતાને થયેલો સંકેત અને છેવટે તેને એક અંથમાં ભરીને તે બહાર મૂકી દેવાની તૈયારી—એ સર્વ અતિ નવીન, અતિ મૌલિક, અતિ આશ્ચર્યકારક લાગે છે, પણ આ અંથના લેખકના ચરિત્રમાં જ એવી નવીનતાઓ છે કે તેની સાથે વિચાર કરતાં તેઓ આ રીતે દોરવાય એમાં કાંઈ ખામીવાળું એમની નજરે લાગતું નથી. આ લાંબાણુ ટાંચણુ ઉપરથી એક વાત ખાસ જોવામાં આવે છે અને તે આખા અંથમાં શોધતાં જડી આવે તેવી છે. તે એ છે કે એમના કહેવા પ્રમાણે એમણે આ અંથમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય બાબતોનો સંગ્રહ કરી તેવા સંગ્રહરૂપ રચના કરી છે એટલે તદ્દન સાદી ભાષામાં કહીએ તો તેમણે આ અંથમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ઠાંસીઠાંસીને ભર્યાં છે. વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ મુદ્દો તેમણે કેવી યુક્તિથી પાર પાડ્યો છે. આખા અંથમાં એ ત્રણે શબ્દોનાં નામ બહુ ઓછી જગ્યાએ આવશે, આખા અંથમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય કે અનુષ્ઠેયની બ્યાખ્યા પણ નહિ આવે અને છતાં આખા અંથમાં, એની પ્રત્યેક પંક્તિમાં એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની જ વાતો કરી છે, એમની પદ્ધતિ જ વિલક્ષણ છે એટલે એમણે તદ્દન નવીન શૈલી સ્વીકારી છે અને તે રીતે તેમણે નવીન માર્ગ ઉઘાડ્યો છે જે આગળ જોશું. અહીં તેમના શબ્દોમાં અંથનો વિષય શો છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને તેમના કહેવા પ્રમાણે અંથ લખવાનું પ્રયોજન શું છે તેનું લેખક મહાશયની ભાષામાં પ્રતિપાદન કર્યું.

૨ અંથકર્તાની નમ્રતા:—

અહીં અંથકર્તાને અંગે વાતો ખાંસ કરીને આ અંથને અંગે વિચારતાં લેખકની નમ્રતા પર પણ સાથે જ વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે. અહીં અંથકર્તાના શબ્દોમાં બે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

અંથકર્તા પોતે પૃ. ૨૧૩ માં કહે છે કે ‘ આ કથામાં ઊંચા પ્રકારના શબ્દાર્થ ન હોવાથી તે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકેલી ન કહી શકાય, પરંતુ કાષ્ઠના વાસણમાં મૂકવા યોગ્ય ગણાય એવી તેની ઘટના કરી છે. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણે ઔપધોને મારા સાધારણ શબ્દોમાં બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી રચના સુવર્ણ કે રત્ન-

પાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ટપાત્રને યોગ્ય છે, તે હું અત્ર રૂપે રીતે જણાવી દઉં છું” (પૃ ૨૧૪)^૧

આ હકીકત બહુ મુદ્દાસર રીતે વિચારવા યોગ્ય છે અંધકર્તાના દાવો એવો નથી કે પોતાનો અથ અસાધારણ પ્રકારનો છે અને તેટલા માટે તેને વાચવો તેઓ કહે છે કે એ કોઈ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવાને યોગ્ય નથી પોતે તને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે આ વાત તેમણે પૃ ૪૬ માં વધારે રૂપે કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે —

“ સદ્બુદ્ધિ મનમાં નિર્ણય કરીને બોલી કે—સર્વ પ્રાણીઓ તારા ઔપધો અહુષુ કરે તેવાં એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે જે રાજમાર્ગમાં લોકોની આવજા બહુ થતી હોય ત્યાં લોકડાના વિશાળ પાત્રમાં આ ત્રણે ઔપધો મૂકીને પછી પોતાના મનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારે દૂર બેસી રહેવું તારું અગાઉનું દરિદ્રીપણું સભારીને જે લોકો આ ઔપધો તારા હાથથી અહુષુ કરતા નથી તેઓમાંથી કોઈ કોઈ તેના અર્થો હશે તે ત્યાં કોઈને નહિ દેખવાથી પોતાની મેળે જ પાત્રમાંથી ઔપધો અહુષુ કરશે તેમાંથી કોઈ એકાદ ખરે શુભવાન પ્રાણી તારું ઔપધ લેનારો નીકળી આવે તો તું તરી ગયો એમ હું માનું છું, કારણ કે કોઈ જ્ઞાનમય પાત્ર આવશે, કોઈ તપમય પાત્ર આવશે એમાંથી ગમે તે પાત્ર આવશે તે તને તારશે ” આ અવતરણમાં કાષ્ટમય પાત્ર, લેખકનું દૂર બેસવું, રાજમાર્ગમાં ઔપધોને મૂકી દેવા અને યોગ્ય પાત્ર આવી તેને અહુષુ કરે તેથી

૧ મૂળ અથમાં નીચેના શબ્દપ્રયોગ આ માટે અંધકર્તા કરે છે તદિદમવધાર્યાનેન જીવેનેયમુપમિતિમવપ્રજ્ઞાનામ કથા યથાર્થા-મિધાના પ્રશ્નશબ્દાર્થવિકલતયા સુવર્ણપાત્રયાદિવ્યચન્દ્રેદેન કાષ્ટ-પાત્રીસ્થાનીયામિદિતજ્ઞાનદર્શનચારિત્રમેપજ્ઞત્રયાત્તપૈવ વિધાસ્યતે ॥ પ્રકૃષ્ટ એટલે મુખ્ય, વ્યવસ્થેદ એટલે કાપવું તે અને સુવર્ણપાત્રી એટલે મોનાનું વાગણ એમ જણાય છે કે અગાઉ દવાઓ કાષ્ટપાત્રમાં ગળવામાં આવતી હતો સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય વાતો તો મર્વણ કહે અથવા શ્રુતકેવળી કહે એ ઊંડો ભાવ છે પણ ‘ દવા ’ એવજનું રૂપક લઈ તેમણે કમાલ કરી છે

લેખકને થનારો લાભ—એ સર્વ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે. કેવી વિશાળ દૃષ્ટિ અને નમ્ર ભાવનામાંથી આ વિચારધારા છૂટી હશે તે પર લખવાની જરૂર ન હોય.

અત્યારે સાધારણ જોડકડાં કે વિષયાસક્ત સ્ત્રી પુરુષોની વાતો અવ્યવસ્થિત રીતે લંબી ગમે તેમ છપાવી તેનાં સારાં અવલોકનો લેવરાવવાની જે આકાંક્ષા ચારે તરફ જોવામાં આવે છે અને નિર્માત્ર્ય લેખના લેખકે પોતે આપેલી જાહેર ખજાનોમાં ભારોભાર વખાણ કરવામાં આવે છે તેની સાથે આ મહાભારત પ્રયાસ સાથે લેખકની નરમાશ—કુણાશ—લવલીરૂતા અને પ્રગતિવિકાસની આકાંક્ષા સરખાવીએ ત્યારે અંદરથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળ્યા વગર રહે તેમ નથી. મારું પુસ્તક રત્નપાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાંઠપાત્રને યોગ્ય છે એવી કટ્વના આધુનિક લેખકના મનમાં આવવી પણ મુશ્કેલ છે તો પછી એને એ પ્રમાણે મૂકવાની વાત તો ક્યાંથી થઈ શકે? એક કટ્વના શક્ય છે કે પ્રશંસા મેળવવા ખાતર કેટલીક વાર ખોટી નમ્રતા બતાવાય છે. દુનિયાદારીનાં માણસોનાં મનમાં આ કટ્વના ઉઠવી તફન શક્ય છે, કારણ કે કેટલીક વાર અમારું પુસ્તક સાધારણ છે એમ કહી તે દ્વારા તે બહુ સુંદર છે એમ કહેવરાવવાની વૃત્તિ દેખાય છે. પોતાની નિંદા કે અત્વપતા તે કેટલી વાર પ્રશંસાનું આમંત્રણ છે, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સંબંધમાં એ મનોવિકાર સંભવતો નથી. જે પોતાના અસ્તિત્વમાં રૂપક તરીકે પોતાની જાતને નિષ્પ્રયુષ્યકના નામે ઓળખાવે, એના શરીર પરના ભયંકર વ્યાધિ વર્ણવે અને પછી પોતાની આપવાની ઈચ્છા છતાં કોઈ લેનાર આવતું નથી તેથી પોતાનું નામ ગોપવી તે દ્વારા માત્ર ઉપકાર બુદ્ધિએ આ લેખ લખે તે દાંભિક નમ્રતાને યોગ્ય ન જ હોય. એમના હૃદયનો વિકાસ અને એમનો વિશાળતા અને સરળતા એટલી સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે એ પ્રતિનો લેખક દંભનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય જ છે.

એક ખીજો મુદ્દો વિચારતાં એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ કહે છે કે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તેમની ઉપર કૃપા કરીને આ અંધ વાંચવો. સાધારણ રીતે લેખકો દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના વિશાળ હેતુ તળે લેખો લખે છે કે રચના કરે છે. નિદાન-

તેઓનો દાવો તો બહુધા એવા જ પ્રકારનો હોય છે. આ અંધના લેખક કહે છે કે ધર્મબોધકર મંત્રીના પ્રતાપથી પોતાને અંજન, જળ અને લોજન ખૂબ મળ્યાં છે અને પોતાની સદ્બુદ્ધિને પૃથ્વીનાં એમને એમ જણાયું છે કે જે વસ્તુ ણીતને ખૂબ આપવામાં આવે છે તે વારંવાર સારા જથ્થામાં મળ્યા કરે છે. પોતે અન્યને આપવા પ્રયાસ કર્યો, ઘેર ઘેર જઈ આપવા ઇચ્છા બતાવી પણ એનું પૂર્વજીવં દારિદ્ર્ય સંભારી એના અર્થો “કોઈ નીકળ્યા નહિ. છેવટે અજ્ઞાતસ્વરૂપે એક લાકડાની પેટીમાં ભરીને બજારમાં મૂકી દેવાનો નિર્ણય તેમણે એટલા માટે કર્યો કે કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે. કોઈ પાત્ર એમની એ દાન આપવા યોગ્ય થીજીને થકણ કરશે તો તેથી પોતાને લાભ થશે.’ આ ઇરાદાથી કાષ્ઠપાત્રમાં અંજન, જળ અને લોજન ખૂબ ભરીને બજારમાં મૂક્યાં અને પોતા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સર્વને લેવા માટે તેઓશ્રીએ આમંત્રણ કર્યું.

તેમ કરતાં એક બહુ મજાની વાત તેઓ કરી નાખે છે—કળૂલ કરે છે. તેઓ પોતે ભૂખ્યા છે, અર્થો છે, પ્રગતિવિકાસના ઇચ્છક છે; પણ પોતે જે જ્ઞાન, દર્શન, આસ્ત્રિ આપવાની ઉત્સુકતા બતાવે છે તે ત્રિકાળસિદ્ધ છે, મહાપુરુષના બતાવેલા છે અને અનુભવ-સિદ્ધ છે. વાચ્ય પદાર્થ પોતાનું કાર્ય જરૂર કરે છે, એમાં કહેનારના ગુણદોષની અપેક્ષા રહેતી નથી. એક ભૂખ્યો નોકર રસોઈ બનાવી શેઠને પીરસે તો શેઠની ભૂખ તો લાંબે જ છે. લોજનમાં કુધાદોષ નાશ કરવાની જે શક્તિ છે તે રસોઈ બનાવનાર કે પીરસનારના કુધાતુરપણાથી નાશ પામી જતી નથી. જેમ રચના કરનારમાં તે ગુણો પૂરતા વિકાસ પામ્યા હોય વા ન પામ્યા હોય તો પણ જો તે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ વચન હોય તો એનો લાભ જરૂર આપે છે.

એટલા માટે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા—તેમને અંજન, જળ અને લોજન વારંવાર મળ્યા કરે તેટલા માટે તેમના ઉપર કૃપા કરીને આ પુસ્તક લોકોએ વાંચવું માત્ર વાંચવું નહિ પણ શ્રવણવું. એમનો આગ્રહ વાંચન કે શ્રવણનો નથી એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે. એમનો આગ્રહ આ પુસ્તકમાં ભરેલ જ્ઞાન, દર્શન, આસ્ત્રિને શ્રદ્ધા કરાવવાનો છે.

જે અતિ ઉચ્ચ લાવનાથી આ પુસ્તકની યોજના થઈ છે અને

અંથકર્તાએ જે ઉચ્ચ કક્ષા પર એ લાવનાને મૂકી છે તે મારા માનવા પ્રમાણે અદ્વિતીય છે.

આવી વિશાળ દૃષ્ટિથી લખનાર લેખકની નમ્રતામાં દંભ હોય એ કોઈ રીતે માનવામાં આવી શકતું નથી. એમને ગુરુકૃપાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મળ્યાં તે તેઓ તત્કાળ પરોપકારની નજરે અને પરંપરાએ પોતાના આત્મવિકાસના સાધનની નજરે—ઉત્કૃષ્ટ પ્રશસ્ત સ્વાર્થની નજરે તેઓ અન્યને આપવા ઇચ્છે છે. એ લાવ એમની પ્રત્યેક પંક્તિમાં તરી આવે છે અને આ ઉપોદ્ધાત આખો જોઈ ગયા પછી એ વાત બરાબર જોતી જશે, જતી જશે એમ ચોક્કસ લાગે છે. અતિ નમ્રલાવે અને મહાઉપકારક દૃષ્ટિએ આ અંથ લખાયો છે અને તે નજરે જ તે વાંચવા યોગ્ય છે. તે પર છેવટે ઉલ્લેખ કરી વાર કરવામાં આવશે. ઉપોદ્ધાતની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનારૂપે સકારણ આ બાબતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સાથે એક વાત બીજી પણ કહેવા જેવી છે અને તે એ છે કે અંથકર્તા નમ્રલાવે ભલે પોતાના અંથને કાષ્ઠપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે. આ ઉપોદ્ધાતમાં આપણે બતાવશું કે એ અંથ આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અદ્વિતીય બન્યો છે અને અદ્વિતીય જ રહ્યો છે. એ ખરેખર રત્નપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય છે, એના દરેકે દરેક શબ્દ પચાવી રાખવા યોગ્ય છે અને અસાધારણ કૌશલ્યથી કાવ્યરૂપે લખાયેલા છે. 'એ ચિરસ્મરણીય અદ્ભુત અંથની આ દિશાના સંબંધમાં જ્યાં ત્યાં આ ઉપોદ્ધાતમાં ઘણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે તે મુદ્દા પર ભાર મૂકવામાં આવશે.

૩ રૂપકે મહાકથા:—

એને આંગલ ભાષામાં Allegory કહે છે. જ્યારે આખો અંથ અમુક અંતરનો ઉઠો આશય સખી કથારૂપે લખાયો હોય ત્યારે ઉપર ઉપરથી વાંચનારને તે માત્ર રસભરી વાર્તા રજૂ કરે છે પણ એના શબ્દે શબ્દમાં આશય હોય છે, હેતુ હોય છે, રહસ્ય હોય છે. આવા પ્રકારની અંદરના આશયવાળી કથાને 'રૂપકકથા' અથવા 'એલીગરી' કહેવામાં આવે છે. ઉપર ઉપરથી એનું બંધારણ જોતાં એ કાં તો આખ્યાયિકા—અદ્ભુત કથા(રોમાન્સ)નું રૂપ લે

છે અથવા નવલકથા(નોવેલ)નો આકાર ધારણ કરે છે, પણ નવલ-કથા કે અદ્ભુત કથામાં વાતનો પ્રવાહ આદ્યો જાય છે ત્યારે રૂપક કથામાં તે ભાવ માત્ર આગંતુક હોય છે, પણ પ્રત્યેક વાક્યમાં અને કેટલીક વાર તો એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ચમત્કાર ભરેલો હોય છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો તે એટલો જિંડો હોય છે કે પ્રથમ વખતના વાચનમાં વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ઘસડાઈ જતાં એ પર ધ્યાન પણ રહેતું નથી અને જ્યારે આખી વાત વંચાઈ રહે છે ત્યારે જ એનો ખ્યાલ આવે છે, પણ પછી એનું બીજી વાર વાચન થાય ત્યારે એમાંથી રસનો જિંડો પ્રવાહ છલકાતો ઉછળે છે અને ત્યારપછીના પ્રત્યેક વાંચનમાં એ નવું નવું નહિ કંઈપણું સત્ય રહસ્ય ખતાવતી જાય છે. પ્રત્યેક વાચનમાં નૂતનતા અને વધારે વિચારણામાં અધિકતર માધુર્ય એ રૂપકકથાની મહાસિદ્ધિ છે. અસાધારણ શક્તિકળા અને સર્જકશક્તિ વગર રૂપકકથા લખવાનું કાર્ય કોઈપણ લેખક સફળ રીતે હાથ ધરી શકતો નથી. સાધારણ આખ્યાયિકા કે નવલ નવલિકા લખનાર પણ રૂપકકથા લખવાના અધિકારી હોય એમ ધારવા જેવું નથી. પોતાના વિષય પર અસાધારણ કાળૂ અને લેખનશક્તિ પર મહાવિજય પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ વિરલ લેખક જ રૂપકકથા મોટા સ્વરૂપે લખી શકે છે એ આપણે આગળ જોશું.

૪ એના નામ (અભિધાન) પર ચર્ચા:—

આ અંથનું નામ “ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ” એ શું ખતાવે છે તે વિચારી પછી એ રૂપકકથા કેવા પ્રકારની છે તે મુદ્દા પર વિચાર કરીએ. ‘ ભવ ’ એટલે સંસાર, જેમાં આપણે હાલ છીએ, જે નિરંતર પ્રસાર પામતો જાય છે, ગતિમાન સ્થિતિમાં રહે છે તે સ્વ ધાતુ પરથી થયેલો સંસાર. એમાં ગતિ એટલે પ્રગતિ સમજવાની નથી, પણ જે નિરંતર આદ્યા કરે તે સંસાર-ભવ શબ્દ મૂ ધાતુ પરથી આવ્યો છે અને તેમાં હોવાપણાનો-થવાપણાનો ભાવ રહેલો છે. આપણે આપણી ચારે ગાળુ દૂર અને નજીક જે જોઈએ તે આખો ‘ સંસાર ’ (ભવ) છે, એમાં પ્રાણીઓનું જીવન, એના અંતરંગ અને બહારના ભાવો, વસ્તુ સાથેનો તેનો સંબંધ, તેનું તાદાત્મ્ય, છતાં તેનો વિરહ વિગેરે રચૂળ તેમજ અંદરના સર્વ ભાવો-ખનાવો, ગમનાગમન આદિ સર્વનો સમાવેશ સંસાર-ભવમાં થાય છે.

‘પ્રપંચ’ એટલે વિસ્તાર અથવા ફેલાવ. એ શબ્દના બીજા અનેક અર્થ છે: દાખલા તરીકે વિપરીતપણું, કઠાર્થ, ફસાવટ, સંસાર વિગેરે. અહીં વિસ્તાર અર્થની યોજના કરવી એટલે આ સંસારનો વિસ્તાર કેવા પ્રકારનો છે, એનો ફેલાવો કેવી રીતે અને શા માટે થયેલો છે અને તે વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો છે. એ ‘લવપ્રપંચ’ શબ્દનો ભાવ છે.

‘ઉપમિતિ’ એનો અર્થ ઉપમાન છે. એનો અર્થ—‘સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન થાય છે, અથવા ‘સરખાપણાનું જ્ઞાન એવો’ અર્થ પણ થાય છે. (જુઓ શબ્દચિંતામણિ પૃ. ૧૯૪) સંસારના વિસ્તારના સરખાપણાનું જ્ઞાન જેથી થાય તેવી કથા અથવા સરખાપણાના જ્ઞાનના સાધનવાળી કથા તે ‘ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા.’ સંસ્કૃત સમાસમાં રસ લેનારને સમજણ પડે તે માટે કહીએ તો ઉપમિતિ-કૃતો નરકતિર્યહ્નરામરગતિચતુષ્કરૂપો ભવઃ તસ્ય પ્રપञ्चો यस्मिन् इति એટલે નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ સંસારનો વિસ્તાર જે કથામાં સરખામણીનો વિષય કરવામાં આવ્યો છે તે કથા. એનો આશય એ છે કે આ કથામાં ચતુર્ગતિરૂપ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમાદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

कथा शरीरमेतस्या, नाम्नैव प्रतिपादितम् ।

भवप्रपञ्चो व्याजेन, यतोऽस्यामुपमीयते ॥ ૫૫ ॥

यतोऽनुभूयमानोऽपि, परोक्ष इव लक्ष्यते ।

मयं संसारविस्तार-स्ततो व्याख्यानमर्हति ॥ ૫૬ ॥

“કથા શરીર આ કથાના નામથી જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ કથાનું નામ ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા છે. તેનો એવો ભાવ છે કે કોઈ પ્રકારના પ્હાનાએ કરીને આ સંસાર(લવ)નો વિસ્તાર (પ્રપંચ) બતાવવો; એટલે કે કોઈ હકીકતદ્વારા આ સંસારનો વિસ્તાર કેવો છે, કેમ થાય છે અને કેવી રીતે થાય છે? તેનું ઉપમાન-તોલન થઈ શકે તેવી હકીકત શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કરવી. આ સંસારનો પ્રપંચ-વિસ્તાર જો કે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, સર્વ પ્રાણીઓ તેને અનુભવે છે, તો પણ બાહ્યે તે પરોક્ષ

હોય, બાહે તેની માથે પોતાનો કાષ્ઠ મળધ ન હોય તેમ લાગે
 કે અને તેજા માટે તેના ઉપ વિસ્તાવી વર્ણન કરવાની અને
 તેના મળધમા વ્યાખ્યાન કરવાની જરૂર લાગે છે ” (પૃષ્ઠ ૮)

ઉપનુ અવતન્થુ જોગો તા ઘણું છૂટું (ત્રી) કરવામા આવ્યું છે
 અને તે પદ્ધતિ આખા અવમા નાખી છે અથર્કર્તાનો આશય અક્ષ
 રસ લાપાત કરવામા ઘણી વાત જાહેર અમ્પદ અને ટેટલીક વાત
 કિલ્લ કે અસંગત વર્ધ જાય છે એવા મ્વાને મે ખૂબ છૂટ લીધી છે,
 પણ અથર્કર્તાનો આશય જન પણ કંઈ નહિ તેની પૂર્તી ચીવટ
 નાખી છે અવતન્થુ કેરા પ્રકારનું અને કયે ધોણે વર્ધ છે વિગેરે
 જાણત પર આ ઉપોદ્ધાતમા વિવેચન થશે અત્ર પ્રસ્તુત જાણત
 એ કે કે અથર્કર્તા પોતે કહે છે કે-આ નવમા અમુક મિપ-ખડાનું
 (વ્યાજ) લઈને તે દાન આ મમાનો વિસ્તા ઉપમા દારથી
 કરવામા આવશે મતલબ એ છે કે, એમા મમાનો વિસ્તાવના
 વાત મીધી રીતે કહેવામા આવી નથી, પણ ઉપમા દારથી કરવામા
 આવી છે એની વ્યવસ્થા અથર્કર્તાના મહોમા જતાવીએ તે પહેલા
 અથના નામને જગે એક પ્રાનગિક હપ્રીકત જૂઠું કરવાની છે તે
 આટોપી દઈએ

બેગલ રાયલ એગીઆટિઝ મોમાયનીવાગા અથની ઉપોદ્ધાત
 લખતા પ્રો ડૉ જેટોળી પૃ ૧૫ ઉપ એક નો લખે છે તેમા
 જણાવે છે કે —

Upamitibhavapripnecha katha The proper from
 of the title is doubtful The first part of the compo-
 und is usually given as Upamiti, but in the Prasasti,
 at the end of the 2nd & 3rd Prastavas and in
 the Prabhavakrecharitra as Upamita I should have
 preferred the latter, but the title chosen by Prof
 Peterson is not altogether wrong and may there-
 fore be retained

એમના કરવાનો આશય એ છે કે આ અથના નામની માગી સ રા
 જરા નહાવદ છે અથર્કર્તા પોતે બીજા ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે અને

પ્રશસ્તિમાં એનું નામ ‘ ઉપમિત ભવપ્રપંચા કથા ’ લખે છે અને પ્રલાવક ચરિત્રકાર પણ તે જ અભિધાન આપે છે તેથી આ સવાલ જિલો થાય છે. પ્રો. પીટર્સને આ અંથ છપાવવો શરૂ કર્યો ત્યારથી તેનું નામ ‘ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ’ આપ્યું અને તે કાર્પ ખાસ ખોટું ન હોવાથી મેં તે નામ રાખ્યું છે.

ઉપમિત શબ્દ લઈએ તો સમાસ વધારે સારી રીતે ઝૂટી શકે છે. ઉપમા વિષય કર્યો છે ભવનો પ્રપંચ જેમાં ઉપમિતઃ ભવપ્રપંચો યસ્યાં સા ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા. ઉપમિત કૃદંત છે અને ઉપમિતિ નામ છે. આ કારણને લઈને અને કવચિત્ એવો પાઠ અસલ પ્રતિઓમાં લેય છે તેથી આ સવાલ જિલો થયો છે, છતાં નેન અંથોમાં, સૂચિઓમાં અને સંપ્રદાયમાં ‘ ઉપમિતિ ’ શબ્દથી જ આ અંથનું ઓળખાણ એટલું બધું બળીતું થયેલું છે કે એમાં ફેરફાર કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. અસલની ભૂની પ્રતોમાં પણ ‘ ઉપમિતિ ’ અભિધાનપૂર્વક જ આ અંથનો નિર્દેશ થયો છે અને મારું તો ચોક્કસ અનુમાન છે કે અંથકર્તાએ પોતે પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો હશે. વિકલ્પે એમણે આખા અંથમાં ત્રણ જગ્યાએ ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વાપર્યો હોય એમ લાગે છે, પણ એમણે કરેલ નામાભિધાન તો ઉપમિતિ જ લાગે છે. એ શબ્દ ઉપમિત કરતાં ઘણી વધારે વખત પ્રતિઓમાં વપરાયો છે અને કેટલીકમાં તો લગભગ દરેક પાના પર ‘ ઉપમિતિ ’ કે ‘ ઉપમિતૌ ’ વપરાયેલ છે જે બતાવે છે કે અંથકર્તાના એ શબ્દ છે. એ સંબંધમાં વધારે ચર્ચા કરવા જેવું કાંઈ નથી રહેતું, કારણ કે અંથકર્તાએ બે ત્રણ વાર ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે વિકલ્પે વાપર્યો હોય એમ સંબંધ પરથી જણાય છે. પ્રલાવક ચરિત્રકાર તો ઉપમિતિ શબ્દ જ વાપરે છે તે સદર અંથની પ્રતિ જોવાથી જણાશે. નિર્ણયસાગરવાળી પ્રલાવક ચરિત્રની છાપેલી ચોપડીના પૃ. ૨૦૨ માં ૯૬ માં શ્લોકમાં ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વપરાયો છે તે અશુદ્ધ છે એ શેઠ દેવલાવાળી ચોપડીના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૪ ઉપરથી જોઈ શકાશે. ત્યાં પણ એની શ્લોકસંખ્યા ૯૬ ની જ છે.

આ ચર્ચા ઉપરથી ‘ ઉપમિતિ ’ શબ્દનું મહત્ત્વ સમજાયું હશે. એની ખરી ખૂબી એ શબ્દમાં રહી છે. આખા અંથને સમજવા માટે

ઉપમા એ શ્રી સીજ છે તે જાણવાની ~૩૦ છે ઉપમામા હમેશા સરખામણી હોય છે જ્યાં જે વસ્તુઓમા માધર્મ્ય દેખવામા આવે ત્યાં સરખામણીદ્વારા વસ્તુનું કે ભાવનું જ્ઞાન કાઢવાય તે ઉપમા છે દા ત આકાશ જેવો તે પદાર્થ વિગાળ છે આમા વિશાળતાનું ભાન આકાશ માથે સરખામણી કરવાથી થાય છે જે વસ્તુનું ભાન કરાવવું હોય તેને ' ઉપમેય ' કહેવામા આવે જે અને જે વસ્તુ સાથે સરખામણી કરવાની હોય તેને ' ઉપમાન ' કહેવામા આવે છે

અ સાગ્ને વિસ્તાર આપણે દરરોજ નેમ્મએ છીએ છતાં આપણે તેને જરાબર યથાભવરૂપે અવલોકી શકતા નથી, આપણે તેમા ઊંડા ઉતરતા નથી અને દરરોજના એના અતિ પરિવ્રયથી આપણે એની સાથે એવો ગાઠ સળધ ધનવી બેઠા છીએ કે એનું ખરું ગુહ્ય શું છે તે જાણવાની આપણે દરકાર કરતા નથી આ વાત મનુષ્યના મોટા ભાગને જગજગ લાગુ પડે છે એ સ સાગ્ને વિસ્તાર ઉપમાન દ્વારા જણાવવાનો આ અથર્કર્તાનો આશય છે એમા ભવપ્રપન્ચ ઉપમેય છે અને કથા કહેવામા આવશે તેના પાત્રો અને મ્થાનો ઉપમાન મ્થાને છે આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આ અર્થને allegory રૂપકકથા કહેવામા આવી છે એમા કથાદ્વારા સમારનો પ્રપન્ચ વિસ્તારથી કહેવામા આવશે એ અર્થર્કર્તાએ નામ ઉપગ્રી કરેલી પ્રતિજ્ઞા અથવા સૂચવન છે

કથાદ્વારા સસારવિસ્તાર જતાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે ખાલી હુખી વાતો કરવામા આવે, ઇદ્રિયોના નામો કે કોધાયમાન માયાનું સ્વરૂપ કહેવામા આવે તો લોકોને એ વધારે અસંગ્રહારક નીવડતું નથી, કારણ કે એવી વૈગમ્યની વાતો તો તે ઘણી વાર સાલજ્યા કરતા હોય છે ડોઈ નવીન પદ્ધતિએ લોકો પાને વાત કનાય તો તેઓ જરી વસ્તુસ્થિતિ સમજે એવું આત્મમથન અર્થર્કર્તાને થયું હોવું જોઈએ તેમણે ચારે તરફ અવલોકન કરીને જોયું ત્યારે તેમને જણાયું હશે કે ચોતરફ આસ્ત્રિતરાજની અને મોહુરાજની લડાઈ દરોજ ચાલ્યા કરે છે, વ્યક્તિગત શક્તિના આવિર્ભાવ પ્રમાણે બેમાથી એક પક્ષની ઓછીવધતી હારજીત થાય છે અને કર્મગળ કાળ પરિપકવ થયે કોઈ જાતની દયા વગર શુભ અશુભ વિપાકો ભોગવાવે છે અને અગ્નિશ શક્તિવાળા આત્માની તો એવી દશા

વિસ્તાર સમસ્ત જનસમાજના સમજવામાં આવે એ પદ્ધતિ આદરવાનો વિચાર કર્યો તે વખતે વળી તેમના મનમાં ઘણું આત્મમંથન થયું હોય એમ જણાય છે તે પણ જોઈ લઈએ

૫ કથાનુયોગનો આશ્રય:—

અંધકર્તાને સદ્બુદ્ધિ એટલે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો ખ્યાલ થયો જણાય છે કે ઉપાશ્રયમા ભેત્રી રહેવાથી લોકો એની પાસે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર લે તંમ નથી અને ઘેર ઘેર જઈ આઘોપણા કરવાથી પણ કોઈ લે તંમ નથી અને જે લે છે તે તદ્દન સામાન્ય વર્ગના હોય છે અને આ સમર્થ લેખકને પોતાના આત્મવિકાસ માટે તદ્દન નાના વર્તુળથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. એણે રત્નત્રયનો સ્વાદ લીધો હતો અને ઘણા મનુષ્યો તેનો લાલ લે તેવી તેમની ઇચ્છા હતી. આ ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષે તેટલા માટે કોઈ અપૂર્વ પદ્ધતિ શોધવાનો વિચાર કર્યો. (આવી લાવનાને 'લાવદયા' કહેવામાં આવે છે અને તે એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં હોય તો તીર્થંકર નામકર્મ ખાંધવાનું કારણભૂત થાય છે એ પ્રાસંગિક વાત છે.)

દશમા સૈકામાં અપૂર્વ અંધરચના કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. વળી એમને તો સંપ્રદાયની માન્યતાઓની હદમાં રહી વાતો કરવાની હતી એક અદ્ભુત કથા કે વીરરસની કથા લખી નાખવી હોય તો તો તેનાં લબ્ય કલ્પનાને જ માત્ર સ્થાન આપવાનું હોય પછી તેમાં તો કલ્પનાની લબ્યતા, ઉચ્ચનનું ઉચ્ચપણું અને લાખા પરનો કાજૂ એટલી જ ખાળતો જોવાની રહે; પણ આ અંધકર્તાને અપૂર્વ વિદ્વત્તાનો લાલ દુનિયાને આપવાની ઇચ્છા પ્રશંસા મેળવવાને અંગે કે સાહિત્યમાં નામ ફાટી જવાને અંગે નહોતી. એમને તો એક જ સુદો હતો અને તે તેમના શબ્દોમાં ઉપર જણાવ્યો છે તે પ્રમાણે પોતાને જે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય મળ્યાં છે તે દાનદ્રારા લવિષ્યમાં વધારે મળ્યાં કરે એનો માર્ગ શોધવાનો હતો. જે વિશાળ લાખા, જ્ઞાન અને કાવ્યસર્જકશક્તિ તેમણે આ અંધમાં વારંવાર ખતાવ્યાં છે તે પ્રમાણે તેઓ તત્સમય પ્રચલિત ચાલુ રીતિના માત્ર કાવ્ય અંધ કે કથા કાવ્ય જરૂર આપી

શક્ત, એકથી ઘણી વધારે સંખ્યામાં આપી શક્ત; પણ એ તેમનો સુદો જ નહોતો. એમને તો પરોપકાર કરવો હતો અને તે દ્વારા પણ પાછો પોતાનો પરમ સ્વાર્થ સાધવો હતો.

અંધકર્તાને અંધમાં અપૂર્વતા જરૂર લાવવી હતી, કારણ કે તેઓને જણાયું હતું કે ‘મંદતર મતિવાળા’ મનુષ્યો જ તેનો ઉપદેશ સાંભળતા હતા અને મહામતિવાળાને તો આ લેખકનો ઉપદેશ હસવાનું સ્થાન થઈ પડ્યો હતો. અહીં અંધકર્તા પોતાની જાતને અને પોતાના ઉપદેશને એકઠા કરી નાખી પોતાની જાતને હસવા યોગ્ય ગણાવે છે ત્યારે વાંચનારને એક જાતનો શાંત મીઠો આનંદ થાય છે અને અંધકર્તાનું અસ્પૃશ્યતા ઘટાડવાનું આતુર્ય જોઈ તેના તરફ વધારે આકર્ષણ થાય છે. (પૃ. ૨૧૩) પણ એ આત્મ-મંથનમાં કોઈ અપૂર્વ રચના કરવાનું અને તે દ્વારા વાંચનાર કે શ્રવણ કરનારને પોતા તરફ આકર્ષણ કરવાનું આંતરદાર્ય ધરાવનાર ચાલી રહ્યું છે એ સામાન્ય વાંચનાર પણ સમજી શકે તેવું છે.

અંધમાં શ્રોતાને ઉદ્દેશીને જ શબ્દો આવે છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે તે વખતે વાંચનારનો વર્ગ ચોક્કસ હતો, સાંભળનારનો વર્ગ મોટો હતો. એ તે વખતની દેશસ્થિતિની હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

અપૂર્વ અંધરચના કરવાની અને છતાં શાસ્ત્રસંપ્રદાયની પદ્ધતિને નહિ ત્યજવાની અતિ આકરી પ્રતિજ્ઞા કરવી સહેલી છે, પણ એનો નિર્વાહ દુઃશક્ય છે; કારણ કે અપૂર્વતામાં નવીનતા છે અને નવીનતા સાંપ્રદાયિક હોઈ શકે નહિ. એટલે અંધકર્તાએ અપૂર્વ મૌલિકતાનો જાયાવ કેવી મુંઢર રીતે કર્યો છે તે આપણે આગળ હમણા જ જોશું. એમની નવીનતા કઈ હતી તે અને તેનો જાયાવ (સાંપ્રદાયિક નજરે) તેમણે કેવો કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

લેખક મહાત્માને ધરાવનાર જ્યાં જણાય છે કે આ પ્રાણીને ઉપદેશ આપવાની તે સમયે ચાલતી ચાલુ પદ્ધતિ પૂરતું કામ કરનારી ઘઈ પડે તેવો સંભવ નથી. માનમાવધાના એ મહાઅભ્યાસીએ એ વાત પોતાને અંગે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહી નાખી છે તે

વિસ્તારથી વાંચનાં એમનો મનુષ્યસ્વભાવનો એની વર્તમાન દશ્યામાં કેવો વિપર્યાસ થઈ ગયો છે તેનો ખારીક અભ્યાસ ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે

પ્રથમ પ્રસ્તાવના ચૈદ્રમા અતર પ્રકરણમાં તદ્યા એને જળ અંજનાદિ આપે છે ત્યારે ઊલટી એના મનમાં આશંકા આવે છે. (પૃ. ૧૨૧) એને મનમાં એમ થાય છે કે એ રીતે ધર્મજોધકર એના ઠીંકરાને લઈ લેવાની જાળ પાધરી રહ્યા છે તદ્યા જેમ જેમ વધારે આગ્રહથી એને લોજન આપે છે તેમ તેમ એની અંતર અધોદશ્યામા વધારે થતો જાય છે, એના બેઠમને એની નજરમાં વધારે પુષ્ટિ મળે છે (પૃ. ૧૨૩) એને તો એમ જ થાય છે કે ‘ અહીં આવી ભરાણો છું પણ હવે નાસી છૂટાય કેમ ? ’ પછી મહાદયાના સમુદ્ર ધર્મજોધકરે એની ઈચ્છા નહોતી છતાં એના પર આંજણનો પ્રયોગ કર્યો, કાંઈક જળ પાણું અને લોજન ખવરાવ્યું. એ વખતે એ જે આઠ ઉત્તરો આપે છે (પૃ. ૧૩૩) તે ખરેખર સંસારરસીઆના પ્રતિરૂપક છે. એ જ્ઞાનદર્શનના કાળવ્યયને કેવો ગણે છે તે વિચારવું, છતાં અંજનપ્રયોગથી એના પર જરા સારી અસર થાય છે એટલે એ અવારનવાર ગુરુ પામે આવે છે. ગુરુ ન્યારે વાર્તા દરમ્યાન અર્થની વાત કરે છે ત્યારે તે એને બહુ ગમે છે (પૃ. ૧૩૭) તેવી જ રીતે ન્યારે કામની વાતો કરે છે ત્યારે એ મહારાજને ધન્યવાદ આપે છે (પૃ. ૧૪૦) અને દરરોજ આવી વાતો કરવા વિનંતિ કરે છે, પણ પછી ન્યાં ધર્મ પુરુષાર્થની વાતો આણી (પૃ. ૧૪૧), મનુષ્યજાતિના કિંચનીચ તક્ષવતોની વિચારણાઓ પર વિવેચન થયાં, એ તક્ષવતનાં કારણો પર મુદ્દામ વિચારો ખતાવાયા (પૃ. ૧૪૩) અને ધર્મસર્વસ્વની ભાવનાની રેલમછેલ આણી ત્યાં આ ભાઈશ્રીની વૃત્તિ બદલાવા માંડે છે; છતાં એ સવાલો પૂછ્યા કરે છે અને બહુ ધ્યાન આપ્યા વગર આખું ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સાંભળે છે. એને એથી સહજ શાંતિ થાય છે, પણ ખાવીશમા પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૫૩) સ્પષ્ટ જણાય છે કે એને હજુ પણ અંદરની ઊડી ખીક ગર્ભ નથી અને હવે એને કાંઈક સન્મુખ વૃત્તિ થઈ છે પણ પોતાનું રાખીને કાંઈક બની આવે તો ધર્મજોધકર કહે તેમ કરવું છે. પછી ખાવીશમા પ્રકરણમાં

ધર્મબોધકર પણ વખત બોધ જરા ઉપર ઉપરનો ક્રોધ કરે છે પણ આ ભાઈશ્રી તેવીશમા પ્રકરણમાં પોતાની વાત છોડતો નથી.

ઉપદેશકની શાંતિને પણ ધન્ય છે ! એ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ-પ્રયાસ ઉપર આખું ચોવીશમું પ્રકરણ લખાયું છે. (પૃ. ૧૬૦) પ્રસંગે અહીં એટલું લખી નાખવું યોગ્ય છે કે એમાં એક વાત બહુ જળારી કહી દીધી છે અને તે સમાજ કે દેશના કાર્ય કરનારાએ વારંવાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ વાત એ છે કે કોઈ મહાન કામ હાથમાં લેવું ત્યારે સાધ્ય લબ્ય રાખવું અને પછી પરિણામની સ્પૃહા રાખ્યા વગર તેમાં જંપલાવવું. એમાં જો ધારેલ કામ થઈ આવે તો તે કરનારને અપાર-અનવધિ આનંદ થાય છે અને કદાચ સિદ્ધિ ન થાય તો પણ એક બહાદુર માણસને જાજે તેવું કાર્ય કરવાનો એને સંતોષ થાય છે. મહાન્તમર્થમાશ્રિત્ય યો વિધત્તે પરિશ્રમમ્ । તત્સિદ્ધૌ તસ્ય તોષઃ સ્યાદસિદ્ધૌ ધીરચેષ્ટિતમ્ (પૃ. ૧૬૧) આ સૂત્ર બહુ સારી રીતે યાદ રાખવા જેવું છે, ગ્રેરક છે, લબ્ય છે. શ્રીભગવદ્ગીતામાં કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન એનો અને આનો લાભ એક જ આવી શકે, પણ એમાં મુદ્દામ પ્રશ્નને હાથ ધરવાની પદ્ધતિમાં ઘણો મુદ્દાસરનો ફેર છે. આ પ્રાસંગિક વાત છે.

ધર્મબોધકર એના પ્રયાસમાં પાછા હુક્યા નહિ અને એને વધારે પ્રતીતિ કરવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો ચાહુ રાખ્યો, પણ આ પ્રાણી મક્કમ રહ્યો. એની ચરત એ હતી કે પોતાનું ઠીકરું રહે અને સાથે ધર્મબોધકરનું લોજન પણ પોતે લે. (પૃ. ૧૬૫). એની ખરી ખૂણી ૨૯ માં પ્રકરણમાં આવે છે. ત્યાં તે (નિષ્પુ-ણ્યક) ખુફી કળુલાત કરે છે કે આખા લાવણ દરમ્યાન તેનું મન તો અન્યત્ર લટકતું હતું અને તેથી હકીકત એક કાનેથી પેચી ખીજે કાને નીકળી જતી હતી. આવા પ્રકારનું નિરસ અને નિષ્ફળ સંલાપણ ન થઈ જાય તે લેખકની મુખ્ય ચિંતાનો વિષય હતો. મનુષ્યસ્વલાવનો આટલો જોડો અભ્યાસ અન્યત્ર લાગ્યેજ નેવામાં આવશે. બહુ ખારીક અભ્યાસને પરિણામે એમને આખા લવપ્રપ-ચની બાબત કોઈ નવીન પદ્ધતિએ ઉપાડવાની-સમજાવવાની-સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર લાગી. એમને વિચાર કરતાં જણાયું કે સત્ય બોલવું

જોઈએ, પ્રમાણિક જીવન ગાળવું જોઈએ, અહિંસામય જીવન કરવું જોઈએ, ક્રોધ કરવો નહિ, અભિમાન કરવું નહિ—આવી આવી વાતો લોકો આજુ ઉપદેશમાં સાંભળે છે, પણ એક કાને સાંભળીને બીજા કાનેથી કાઢી નાખે છે; માટે કોઈ નવીન પદ્ધતિનો આદર થાય તો લોકો તે વાતો રસથી સાંભળે અને સમાજ ઉપયોગી કાર્ય કરીને તે દ્વારા લોકોને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો અભ્યાસ કરાવાય તો તેથી પોતાને પણ વિચારની ગોઠવણ કરવા દ્વારા સારા ક્ષયોપશમ થાય અને એ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયને મંદ કરવાથી પોતાને ભવાંતરમાં એ રત્નત્રયી ખૂબ મળ્યા કરે. આ રીતે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ વચ્ચે હિચોળા ખાતું એ મહાપુરુષનું મન (એમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સદ્બુદ્ધિ’) વિચાર કરવા જોકું. (જેઠી.)

બહુ બહુ વિચાર કરતાં એમને અમુક પ્રકારનો ભાસ થયો હોય એમ જણાય છે. તેમણે ચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનું મિશ્રણ થાય તેવી કથા કરવાનો વિચાર કર્યો. કથાનુયોગ સામાન્ય અને મધ્યમ પ્રવાહના માણસોને વધારે આકર્ષણ કરે છે તેનો તો તેમને ખરેખરો ખ્યાલ હતો અને તેમની સામે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાઈચ્ચ કહા’ દ્વાંતરૂપે મોબુદ્ધ હતી. એટલે એમણે ત્રણે અનુયોગને એકઠાં કરવાને હિસાબે કથાનુયોગનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. એ સર્વ હકીકત પ્રથમ પ્રસ્તાવ બાંચતાં મન ઉપર અસરકારક રીતે જામે છે. માત્ર એમાં અંદરનો આશય તારવી કાઢવો જોઈએ.

૬ ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ—

કથાનુયોગનો આશ્રય કરવાનો નિર્ણય થયા પછી તેમણે સર્વ પ્રકારના અધિકારીને ઉપયોગી થાય એવો ગ્રંથ કરવાનો વિચાર કર્યો જણાય છે. ‘એમને જણાયું’ કે કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોને અર્થ-

૧ આ સર્વ મારાં અનુમાનો છે. માનસવિદ્યાના નિયમાનુસાર આ મારી કલ્પનાઓ છે. ‘એમને જણાયું’ એ પદ્ધતિએ લખ્યું છે ત્યાં ‘એમને જણાયું’ હોવું જોઈએ. એમ લખવું વધારે સમીચીન ગણાય, પણ એમાં સંકલ્પના તૂટે છે એટલે અનુમાનને અનુમાન તરીકે સમજી લેવાની વાચનાર પ્રત્યે વિનંતિ છે.—લેખક.

કથા' બહુ ગમે છે, મધ્યમ વર્ગના લોકોને કામકથા પસંદ આવે છે અને માત્ર ઉત્તમ વર્ગના લોકોને જ એકલી ધર્મકથા રુચે છે એમને તો સર્વ પ્રકારના અધિકારીને ઉપયોગી થાય તેવો ગ્રંથ બનાવવો હતો, કારણ કે ધર્મકથાના ગ્રંથો તો મોજુદ હતા અને તે માટેના ઉપદેશકો પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. આટલા ઉપરથી તેમણે 'સંકીર્ણ' કથા 'ની પદ્ધતિ સ્વીકારી. સંકીર્ણ કથા શી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો "જેઓ આ લોક અને પરલોક બન્નેની અપેક્ષાવાળા છે અને કાંઈક સત્ત્વવાળા (તેજ) હોય છે તેઓ સંકીર્ણ કથા સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે. તેવા પ્રાણીઓને 'વર મધ્યમ' મનુષ્યો ગણવા." (પૃષ્ઠ. ૬)^૧ આ વિશાળ ઘટનાની ભીતરમાં તેમણે આખા મનુષ્ય સમાજનો સમાવેશ બહુ યુક્તિપૂર્વક કર્યો છે.

આખા મનુષ્ય વર્ગને રસ પડે તેવી કથા લખવી એવો તેમનો આશય હતો છતાં તે કથામાં માત્ર વાર્તા લખવી એવો ખ્યાલ નહોતો, પણ તેમાં તેમને દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનો અવાંતર સમાવેશ કરવો હતો. ધર્મસૂત્રના પ્રત્યેક અંગમાં ચારે અનુયોગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એવી પ્રાચીન પદ્ધતિ તેમણે બાળી હતી; પણ એ સૂત્ર સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિ તો પૂર્વનો કાળ વીસરાઈ થતાં તેની સાથે જ નાબૂદ થઈ ગઈ હતી. એમણે એટલા ઉપરથી કથાની મુખ્યતા રાખી અને કથામાં જ બીજા બન્ને ઉપયોગી અનુયોગનો સમાવેશ કરવો એવો વિચાર કર્યો.

આ વાત લગભગ તદ્દન નવીન હતી જેટલી કથાઓ લખાતી હતી તેમાં એક મૂળ મુદ્દો ઊભો રહે અને તેના સમર્થનમાં આખી વાર્તા થાય. સ્થૂળભદ્ર મુનિની કથા વાંચીએ તો તેમાં 'પ્રહ્લ્યાચર્ય'નો મહિમા સમજાય, શ્રેયાંસકુમારની કથા વાંચીએ તો તેમાં 'દાન'નો મહિમા બહાર આવે, તેવી જ રીતે ગજમુકુમાળમાં 'ધૈર્ય', મૃગાપુત્રમાં 'કર્મનો વિપાક', શ્રીપાળમાં 'સિદ્ધચક્રનો મહિમા' આદિ એક મહાન સત્ય પ્રકટ થાય એમણે એ પદ્ધતિ જોઈ હતી, વિચારી હતી; પણ એમને એવી કથાદારા લોકોમાં કથાનુયોગ તરફ

ને રસ ગ્હો હતો તે રસાત્મક વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા હતી. એમને કથા ડરવાના પ્રસંગને લઈને અથવા એક જનેલા જનાવના વર્ણન કરવાની શૈલીને લઈને એકાદ મહાન સત્ય કહીને બેઝી રહેવું નહોતું, પણ કથાદ્વારા દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનું મિશ્રણ કરી તે માર્ગે આખા સંસારસ્વરૂપનું પ્રદર્શન કરવું હતું.

આ વિચાર ખરેખર ભવ્ય હતો, જનસ્વભાવના દીર્ઘ અભ્યાસના પરિણામરૂપ હતો અને અમલમાં આવી શકે તો સફળ પ્રયત્નના આદર્શ પરિણામના પરમાવધિ સ્થાનરૂપ હતા. એ ભવ્ય કલ્પનાનો અમલ કરવા સારું તેમણે ઉપમાનનો આશ્રય લીધો. તેમણે એમ વિચાર કર્યો જણાય છે કે કોઈ ભવ્ય કલ્પના કરી ઉપમાનનો ઉપયોગ કરી તે દ્વારા ધર્મશાસ્ત્રોનાં મહાન સત્યોને જીવતાંજીવતાં જતાવી શકાય તો ભારે લાભ થાય એમાં ખાસ કરીને અંતરમાં જે મોટાં યુદ્ધ આખો વખત ચાલ્યાં કરે છે, આ પ્રાણી વારંવાર સંસાર તરફ ખેંચાય છે, અથડાય છે, ફટાય છે અને રખડપટ્ટીએ ચઢે છે એ વાર્તા જરાજરા કહેવામાં આવે તો પ્રાણીની આંખ ઉઘડી જાય. આ વિચારનો અમલ ઉપમાનના ઉપયોગથી થઈ શકશે એમ તેમની બુદ્ધિશક્તિ (સદ્બુદ્ધિ)એ સૂચવ્યું. સદ્બુદ્ધિ એ શુરુએ કરી આપેલી પરિચારિકા છે, પણ જરાજરા ઊંડા ઉતરતાં તદ્દયા ઉપરાંત તેની હાજરીની જે જરૂરીઆત જતાવી છે તે અંધ-કર્તાની મૌલિકતા (Originality) જતાવે છે. આમાં ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ મારો મુદ્દો એ નથી કે સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રચવામાં મૌલિકતા જતાવી છે. એ વાત તો છે જ, પણ તે બીજા સર્વ પાત્રોને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે; પણ અહીં જે વાતની હું સ્થાપના કરવા માણું છું તે એ છે કે તદ્દયા સાથે સલાહ કરવા ઉપરાંત સદ્બુદ્ધિ સાથે જ્યારે જ્યારે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે તે વિચારણામાં જ મૌલિકતા જતાવે છે. સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર તો મૌલિક છે જ, અને તેવાં તો બીજા સેંકડો પાત્રો આવશે, પણ સદ્બુદ્ધિ સાથે જે વિચારણાઓ થાય તે પણ મૌલિક છે. એ વાત જો સાચી હોય તો આ અંધ તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં એમની મૌલિક પદ્ધતિ જતાવે છે.

આ હકીકતની સ્પષ્ટ સિદ્ધિ માટે પૃ. ૧૮૭ માં તદ્દયાના વ્યવસાયો કેટલા બધા છે તે પ્રથમ વિચારવું. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :—

“ આ પ્રાણીમાં વધારે ઉત્તમજા પરિણામ ન હોવાને લીધે જ્યારે શુરુમહારાજ તેને પ્રેરણા કરે છે ત્યારે જ માત્ર તે પોતાનું બળ હિત કરનારી બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ જેવી શુરુમહારાજની પ્રેરણા બંધ થાય છે અથવા શુરુમહારાજનો જોગ બનતો નથી કે તરતજ પોતાનું વાસ્તવિક કર્તવ્ય કરવામાં આ પ્રાણી શિથિજ થઈ જાય છે અને પાછો આરંભ—પરિગ્રહની જાનતમાં પડી જાય છે...જેવી રીતે વારંવાર પ્રેરણા કરીને શુરુમહારાજ આ જીવને શુદ્ધ માર્ગ પર લઈ આવે છે તેવી રીતે પ્રેરણા કરીને ઠેકાણે લાવવાના બીજા અનેક જીવો હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવાની બાબતમાં તત્પર રહેલા શુરુમહારાજ તો કોઈ કોઈ વખત જે જીવના સંબંધમાં હાલ વાત ચાલે છે તેને પ્રેરણા કરી શકે છે, પણ બાકીના વખતમાં આ જીવ છૂટો રહેતો હોવાથી તેને કોઈ વારતું નથી. ”

ત્યારપછી શુરુમહારાજ આ જીવની સાથે સદ્બુદ્ધિ નામની પરિચારિકા કરી આપે છે. એ પ્રસંગે પૃ. ૧૯૦ માં આ જીવ શુરુમહારાજ પાસે એકરારો (Confessions) કરે છે અને પછી શુરુમહારાજ તેને (પૃ. ૧૯૧) કહે છે કે :—

“ ભદ્ર ! બીજા નિવારણ કરે તેથી અને તેના પર વિશ્વાસથી અકાર્ય વર્જવાનું બને તે તો માત્ર કોઈ કોઈ વાર જ બની આવે છે...અને અનેક પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાનો હોય છે, તેઓને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે અને તેઓને યોગ્ય રીતે સમજાવવાનો હોય છે તેથી તારી પાસે આજે સમજ રહીને દરેક બાબતમાં તને નિવારણ કરવાનું અમારાથી બની શકે નહિ આ પ્રમાણે હોવાથી ત્યાંસુધી તારી પોતાની સદ્બુદ્ધિ બાંધવા થાય નહિ ત્યાં સુધી તારા આચરણોનું નિવારણ કરવાનું બની શકશે નહીં અને તને જે ન કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ તેવા આચરણો ઉપર તારી આમંત્રિ હોવાને લીધે તેનાથી થતી અનર્થપરંપરા રોડી શકાશે નહિ સદ્બુદ્ધિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે અન્ય તરફની

પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ પોતાના પ્રયત્નથી-જાતપ્રેરણાથી જ જીવને અકાર્ય કરતાં નિવારણ કરે છે અને અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે. એના પ્રતાપથી પ્રાણી અનર્થોથી બચી શકે છે. ”

એટલે સદ્બુદ્ધિ એ પ્રાણીની અંતરપ્રેરણા થઈ. એને માટે અંગ્રેજીમાં કોન્સ્યન્સ Conscience શબ્દ છે અને તેને માટે કોશ-કાર સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ સદ્સદ્ધિચારશક્તિ ’ શબ્દ વાપરે છે (આપ્ટે ઈંગ્લીશ સંસ્કૃત કોશ પૃ. ૬૮) એ સદ્બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ હોય તો તેની પ્રેરણાને અનુસરવાનું કરમાન છે. પૃ. ૧૯૨ માં જે લંગાણુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં સદ્બુદ્ધિની મહત્તા એટલે મુઘી સ્થાપન કરી છે કે ગમે તેટલાં અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે પણ સદ્બુદ્ધિ વગર તે નકામાં છે અને એવી બુદ્ધિ-વિચારશક્તિ વગરના મનુષ્યમાં અને પશુમાં કશો તકાવત નથી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં શુરુમહારાજના ચાલુ ઉપદેશ પછી જે સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે અંતરની પ્રેરણા સમજવી અને તેમાં ઘણી મૌલિકતા રહેલી છે તે બતાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. એનું કારણ એ છે કે સાધ્યપ્રાપ્તિના રાજમાર્ગો તો શુરુમહારાજ બતાવે છે, શાસ્ત્રકારો બતાવે છે અને વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય છે; પણ સાધ્યપ્રાપ્તિના વ્યક્તિગત માર્ગો અનેક હોઈ પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનો હોય છે. એ બાબતમાં સ્વતંત્ર છૂટ આ પ્રાણીને શુરુમહારાજની દયા ત્યારે જ આપે છે કે ત્યારે એનામાં શુદ્ધ પ્રેરણા વ્યક્ત કરવાનું અંતરબળ-આત્મિકબળ પ્રાપ્ત થાય. એ પહેલાં જે એને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો એનામાં સ્વચ્છંદતા આવી જવાનો ભય રહે છે અને એ એને અહિત કરનારી હોઈ વિનાશક છે. તેથી યોગ્ય સમયે ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ સાથે વાતચિત કરી તેના પ્રેરણાત્મક જવાબો પ્રમાણે કાર્યઘટના કરવાનો વિધિ સર્વત્ર સ્વીકાર્ય છે. સત્તાં હિ સન્વેદ્યપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ સત્પુરુષને સંદેહવાળી બાબતમાં એનું અંતઃકરણ જે બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કહે તે પ્રમાણુ છે; પણ એ સત્પુરુષનો પ્રાપ્ત હક્ક છે, સામાન્ય અધિકારી માટે એ વાત નથી. વિષયવિકારમાં રાચી રહેલા, કપાયમાં લપટાયલા પ્રાથમિક અધિકારી અંતઃકરણને પૂછે ત્યાંથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક જવાબ મળે પણ ખરો અને ન પણ મળે એટલે સદ્બુદ્ધિના

હુકમ પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ વિશિષ્ટ અધિકારીને જ મળે છે. અને એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી એનામાં મૌલિકતા આવે છે. એ પોતાનો માર્ગ શોધે છે અને સદેહ પડે ત્યારે એકાંતમાં બેસી ‘સદ્બુદ્ધિ’ સાથે કલાકો સુધી વાતો કરે છે અને એને અંદરથી જવાબ મળે છે. એ જવાબમાં ઘણી વાર મૌલિકતા હોય છે, નવીનતા હોય છે, વિશિષ્ટતા હોય છે, અને છતાં એ જવાબ મૂળ માર્ગથી વિલિપ્ત હોવા છતાં તેને અનુરૂપ હોય છે. બુદ્ધિને અસુક પ્રકારનો ઝોક મળી ગયા પછી એમાં સદંશ આવી જાય છે અને ત્યારપછી એની પદ્ધતિ મૌલિક ન હોય તો પણ એ મૂળ માર્ગથી દૂર જતી નથી.

આવી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આ અંધના લેખકને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મોટા પાયા ઉપર અન્યને ઉપકાર બુદ્ધિએ આપવાનો વિચાર થયો એટલે એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણાઓ કરી. પ્રથમ એમણે જે આવે તેને રત્નત્રય આપવા વિચાર કર્યો, એમાં એ ન કાળ્યો (પૃ. ૨૧૦), એણે ઘેર ઘેર ભટકી આપવા માંડ્યું પણ એનાં અંજન, જળ અને અન્ન કોઈએ લીધાં નહિ (પૃ. ૨૧૧) એટલે વળી એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા કરી, એનો અગાઉનો રખડુ-પણનો ભાવ યાદ કરીને કોઈ એનાં રત્નત્રય લેતા નથી એ એને સમજાઈ ગયું, પણ એને તો દાન આપવાનો તરવરાટ લાગ્યો હતો. સદ્બુદ્ધિએ એને બુદ્ધિ સૂઝાડી કે એક અંધના આકરમાં જાય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય અર્થની યોજના કરવી અને પછી સદર અંધને જૈન શાસ્ત્રમાં ભવ્ય જીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દેવો. (પૃ. ૨૧૩) એ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને અહણ કરવા યોગ્ય થશે.

આ વિશાળ ભાવના ઉપર તેમણે ખૂબ વિચાર કર્યો જણાય છે. કથાનુયોગની ઉપયોગિતા તો તેમને ધર્મબોધકર(શ્રીહરિભદ્રસૂરિ)ના અંધથી જણાઈ હતી; પણ એમને તો તે અંધમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઠાંસી ઠાંસીને ભરવાં હતાં અને સાથે તેમને ખ્યાલ હતો કે કોઈ નવીનતા ધાર તો લોકો તેમનો અંધ વાંચે અને તે ઠારા તેઓ ઉપકારના નિમિત્ત કારણ બને.

આ વિચારણામાં ઉત્કૃષ્ટ પરમાર્થ વૃત્તિ છે. જૈન શાસ્ત્રનો એક જાણીતો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ પ્રાણીને જૈનશાસન પર સાચી શ્રદ્ધા કરાવી શકાય તેના જેવો અન્ય ઉપકાર નથી, કારણ કે એક પ્રાણીને અહિંસાપ્રધાન ધર્મમાં લાવવાથી શ્રાદ્ધ રાજલોકના સર્વ જીવોને તેટલા પૂરતું અલય મળે છે. એના સમર્થનમાં ઉપદેશ-માળાના કર્તા શ્રી ધર્મદાસગણિ એક સુંદર વાત કહે છે. માતૃપિતાનો ઉપકાર આ પ્રાણી પર એટલો છે કે એનો જાદલો પોતાના ચામડાના જોડા કરાવી આપવાથી પણ વળે નહિ, માત્ર એક જ રીતે વળે છે અને તે એ કે જે પુત્ર માળાપને ધર્મનો ઉપદેશ આપી સાચા જૈન જનાવે તો જાદલો વળે. (જુઓ ઉપદેશમાળા) આ વાત તેઓ જરાજરા જાણુતા હતા. (તેઓએ ઉપદેશમાળા ગ્રંથ પર પણ ટીકા કરી છે.)

આ સર્વ વિચાર કરી તેમણે કથાનુયોગદ્વારા ઉપમાનનો આશ્રય કરવાની મૌલિક પદ્ધતિ સ્વીકારી. વાર્તા લખવી તો કાંઈક ચમત્કાર ધાય અને સર્વ વાંચે, વાંચવા લલચાય અને છતાં માત્ર તે ઢીંગલા ઢીંગલીની કે લાગણી ઉશ્કેરનારી ન હોવી જોઈએ પણ અક્ષરે અક્ષરમાં અર્થગૌરવથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. આ વિચારનો અમલ કરવામાં તેમને જે અગવડ જણાઈ તેના તેઓએ પ્રથમ વિચાર કર્યો જણાય છે.

૭ નવીન શૈલીનો ગચાવ—

ગ્રંથકર્તાને પોતાનો ગ્રંથ અપૂર્વ કરવો હતો, છતાં એ શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયને માનવાવાળા હતા, એને પૂર્વપુરુષોના અપૂર્વ જ્ઞાનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને નવીનતા કરવી હતી, છતાં પૂજ્યપાદોને પમસે આદરું હતું. એમની એ ચિંતા આ જમોનામાં જરા વધારે પડતી લાગે, પણ શાસન ચલાવવામાં એ રીતિનું અનુકરણ અનિવાર્ય છે. સંપ્રદાયપદ્ધતિને અનુસરવાથી એકવાચ્યતા રહે છે અને તેમ ન થાય તો શીર્ષવિશીર્ષ ગિન્દુઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. ધર્મક્રિયાઓનું અનુશાસન એક પદ્ધતિએ અને આ ધોરણે જ થાય છે. પ્રચલિત લશ્કરી નિયમન (Military discipline) આ ધોરણ પર રચાયલું છે અને સમજણ વગર જ્યારે

ત્યારે એ સિદ્ધ વ્યવસ્થાને મૂકી દેવામાં આવે છે ત્યારે માર પાઘો છે એમ આપણો ઇતિહાસ બતાવે છે. આચારના મતલેદો દુરાચરનું રૂપ લે ત્યારે યાદવાસ્થળીનાં કારણ બને છે, પણ ઇરાદા-પૂર્વક વિશેષ કારણ વગર માર્ગપતિત થવામાં એક વાર રસ્તો ચૂક્યા પછી ક્યાં અટકાશે તે જણાતું નથી. એ આખો શાસનપદ્ધતિનો મહાપ્રશ્ન છે અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રીસિદ્ધર્ષિને તો એ શું અવણુ ઘણી આકરી લાગે છે એટલે એમણે તો ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ ખુલાસો કરી દીધો છે.

એમને ચારિત્રરાજ અને મોહરાજનાં યુદ્ધો વર્ણવવાં હતાં, એમને સંતોષ અને ધનલોભનાં સ્વરૂપો ચીતરવા હતાં, એમને મહારાજ અને મહાપરિચરની કુટિલતા બતાવવી હતી, એમને રાગ અને દ્વેષની પાથરેલી આખી જાળ બતાવવાની હતી, એમને ક્રોધ, માન, માયાનો ક્રમિક વિકાસ અને સંયમપૂર્વક તેનો વિનાશ કઈ પદ્ધતિએ થાય તે બતાવવું હતું. એને આખા સંસારનું નાટક પ્રત્યક્ષ બતાવવું હતું એટલે એમણે તો શરૂઆતમાં કહી દીધું કે :—

“ આ કથામાં અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, અસ્પર્શ જોડાયાલ, ગમન, આગમન, વિવાહ, સગપણ વિગેરે સર્વ લોકસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તેને કોઈપણ પ્રકારે ગેરવ્યાજની ન ધારવી; કારણ કે શુણ્ણાન્તરની અપેક્ષા રાખીને ઉપમાદ્વારથી જોધ કરાવવા માટે તેનું નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે. એનું કારણ એ છે કે પ્રત્યક્ષથી કે અનુભવથી જે સિદ્ધ થતું હોય અને યુક્તિથી જેમાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ આવતો ન હોય તે સત્કલ્પિત ઉપમાન કહેવાય છે અને શ્રીસિદ્ધાન્તમાં પણ એવા ઉપમાનો પ્રાપ્ત થાય છે, એનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. ” (પૃ. ૧૧) એમને અંદરનાં રાગદ્વેષ તથા ચારિત્ર અને ત્યાગ વિગેરેને જોડતાં કરવા હતા અને તેટલા માટે તેમણે કહ્યું કે ઉપમાનની પદ્ધતિ આપણામાં તો પૂર્વ-કાળથી ચાલી આવે છે. એના એમણે ચાર દાખલાઓ મૂક્યા છે.

૧ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં મગશેળીઆ પાપાણ અને પુષ્કરાવર્ત વરસાદની હરીફાઈ બતાવવામાં આવી છે.

૨ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં ક્રોધમાનાદિને મર્ષાકારે છુવતા કર્યા છે.

૩ શ્રી પિંડેયણા અધ્યયનમા માછલીઓ પોતાનું અગ્નિ કહે છે

૪ શ્રી ઉત્તરધ્યયન સૂત્રમા સૂકા પાંદડા સદેશો કહે છે

આ ચારે હકીકત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તમાં ગતાવી છે એ દેવી રીતે ગતાવી છે તે માટે પ્રત્તાવ પ્રથમનું પરિશિષ્ટ કલેવું (૫૨૧૯—૨૪૬)

એ ઉપજી જણાશે કે પરચર કે પાંદડાં પામે જોલાવવાની વાત નવીન નથી, મર્માદિના રૂપક ક્રોધ, માન આદિ ક્રમાય માટે આપવા તે ચાલી આવતી વાત છે, એટલે અનુમાન કે રૂપકનો આશ્રય આપણે પૂર્વકાળથી લેતા જ આવ્યા છીએ, પણ એમા થોડી ગરતો છે અને તે એ છે કે—

૧ એવું અનુમાન.પ્રત્યક્ષથી મિદ્ધ થવું જોઈએ

૨ પ્રત્યક્ષથી મિદ્ધ ન થાય તો અનુલવથી સિદ્ધ થવું જોઈએ

૩ ચુક્તિથી એવા અનુમાનમા કાંઈ દોષ આવવો ન જોઈએ

મતલબ એ અનુમાન અમ્લલવાળું હોવું જોઈએ, એ રૂપક ધ્યાનમા ઉતરે તેવું હોવું જોઈએ એક ધડિયાળ જોઈને તેને હાર્થી સાથે મગ્નિવાવી એ પણ રૂપક કહેવાય પણ એ બાધ ન બેને તેવી વાત છે, અનુલવથી ખોટી પડે તેવી વાત છે અને ચુક્તિથી અગમ્ય છે આ ધોરણ ગળી તેઓ જણાવે છે કે ‘ રૂપક કથા કરવાની વાત હું આદર છું તે મારી પોતાની પદ્ધતિ નથી, મારી નવી શોધખોળ નથી, પણ શાસ્ત્રમા એ પદ્ધતિ સ્વીકાનપાત્રી છે અને તેથી પોતાને તે પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામા વાધો લાગતા નથી ’ તેઓની દલીલ એમ છે કે ઉપદેશ આપવા માટે સિદ્ધાન્તમા મૂળ સૂત્રોમા વરસાદ અને મગગેળીઆ પાપાણને જોલતા કર્યા છે, સૂકા પાંદડા અને નવી કુપજોને જોલતી કરી છે, ક્રોધાદિને સર્પના રૂપકો આપ્યા છે તો પછી એ પદ્ધતિ આદરવામા અને તે દ્વારા અતરજમાં રહેલા ભાવોને જોલતા કરી તેમને જીવતું રૂપ આપી તેમની પામે જ તેમની વાતો કમવધી એમા કોઈ જાતનો ચેલીદોષ થતો નથી

૮ છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા—

આ પ્રમાણે તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરવા છતાં સપ્રદાયથી એમણે એ ચેલીનો ગંધાવ કર્યો છે એમને ત્રય લખવા ખાતર

અથ લખવો નહોતો, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઉપયોગી અને ઉપદેશક થાય અને તેના હૃદયના ઊંડા તાલ હલાવે અને તે નિમિત્તે પોતાને લાલ થાય એવો અથ લખવાનો તેમનો આશય હતો તેમના શબ્દોમા કહીએ તો “ મારી જેવા પ્રાણી ઉપર લગવાનની કૃપા નજર થવાને પગિણામે શુરુમહાગજના પ્રસાદથી અને તેને લઈને તેમના પ્રતાપથી પ્રગટ થયેલી સદ્ગુણિના આવિર્ભાવથી આ કથામા જે જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિની જ્વળા કળવામા આવી છે તેને જે લબ્ધ મત્તે પહોંચી કચે તેઓના ગગદેષ વિગેરે લાવરોગો જરૂર નાશ પામી જશે એમા જગ પણ સદેહ જેવું નથી ” (પૃ ૨૧૪) આ એમનો ખરો આશય છે એમને અથકાર તર્કકે નામના કાઢવી નહોતી, પણ તેમને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરાપક્ષ કહેવો હતો, તે માટે તેઓએ સર્વ તૈયાની કરી હતી અને તેને અગે આ તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરી હતી

તેમણે જે મિદ્ધાન્તના દાખલાઓ ટાંચ્યા છે તે અમુક અપેક્ષાને આશ્રયીને છે, પણ તેમણે જે પદ્ધતિએ અથ લખ્યો અને આખા સ સાગની જ્વળા મક્ષેપમા ઘટાવી તેમા મૌલિકતા છે, નવીનતા છે, લબ્ધતા છે એ મૌલિકતા તેમના ઉપગના શબ્દો ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે તેમણે અમુક અથનો આશ્રય કર્યો નથી પણ તેઓ જણાવે છે કે શુરુમહાગજની કૃપા (તદ્દયા) થી જે સદ્ગુણિનો તેમને આવિર્ભાવ થયો તને લઈને આ કથામા જ્ઞાન, દર્શન, આગિને ઠામી ઠામીને લગી લગ્ગજનમા મૂકી દીધા છે આ સદ્ગુણિના આવિર્ભાવમા જ નવીનતા છે તે મમય સુધીના સપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને વિગેધ ન આવે તે માટે શુરુમહાગજની પ્રમાદીની અને લગવતની કૃપાનજની જરૂર તમણે જોડી લીધી છે એ જાનનેના માન્નિધ્યથી આડાઅવળા વાત્યા જવાતુ ન જને તેજા માટે તેની જરૂર હતી, પણ ઉપકની શ્રેણી આવા મોટા પાયા ઉપર કચી એ તદ્દન નવીન દરીક્ત હતી, મૌલિક જ્વળા હતી અને લબ્ધ કળના હતી

વાત એ છે કે તેમણે ‘ ઉપમાન અવકાશ ’ નવીન યોધ્યો નથી, પણ આખા મ માગની વાતો ઉપક ઉપે તૈયા કચી અને તેમા

સર્વ કર્મો, સર્વ લાવો અને બાહ્ય તેમજ અંતર ખટપટે। અને મનોવિકારો કથારૂપે આવી જાય, સર્વ અંતરના આવિર્ભાવોને રૂપક અપાય અને સર્વથી ન સમજાય તેવી અંદરની ગુપ્તરૂપ ચાલતી હીલચાલ સમજી શકાય એ આખી કલ્પના જ લબ્ય હતી, એ રૂપક તદ્દન મૌલિક હતું અને એના પ્રત્યેક વિભાગમાં નવીનતા હતી.

એની સાળિતી માટે તો આખો અંધ રજૂ કરવો પડે, પણ એટલું ન કરીએ ને એનાં સ્થળો અને પાત્રોનાં નામો જ વાંચી જઈએ તો પણ બસ થાય તેવું છે. આપણે થોડાં મુદ્દાનાં રૂપકો અત્ર રજૂ કરી તે વાત સાળિત કરીએ, એટલે એમાં સાર્વત્રિક મૌલિકતા જણાયા વગર નહિ રહે. નીચેનું પત્રક (લીસ્ટ) અંધમાંથી ગમે તે નામો લઈ તૈયાર કર્યું છે, કારણ કે પ્રત્યેક પાત્ર કે સ્થળ એ વાત સાળિત કરી રહે છે, તે પરથી એ મૌલિકતાની ખાત્રી થશે.

(લાવ)	(રૂપક)	(લાવ)	(રૂપક)
તામસી મન	તામસચિત્ત નગર	લિપ્સા	મોહરાજ
રાગ	રાગકેસરી રાજપુત્ર	માયા	જહલિકા
દ્વેષ	દ્વેષગજેન્દ્ર રાજપુત્ર	રસ્તે ચઢવું	માર્ગાનુસરિતા
મન	ચિત્તવૃત્તિ અટવી	લોળો શ્રોતા	અશ્રુહિતસંકેતા
તરંગો	ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ	સંસાર	અદૃષ્ટમૂળપર્યન્તનગર
ક્રોધ	વૈશ્વાનર	દુષ્ટાશય	જઘન્યતા
વિપર્યાસ	મતિમોહ	કર્મસમૂહઅહણ	મગસંચય
માન	સૈલરાજ	વિચારવાળો માણસ	બુધ
વર્તન	ચારિત્રરાજ	રસગૃહિ	લોલતા
		બુદ્ધિ	વિદ્યા

આ પત્રક જેટલું મોટું કરવું હોય તેટલું થાય. એના પાત્રોનું લીસ્ટ દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે તે જોવાથી જણાશે કે માત્ર પાત્રોનાં કે સ્થળોનાં નામોની યોજના કરવામાં જ અસાધારણ મૌલિકતા છે. એક વખત એ નામો વાંચી જવાય તો પણ ભારે આહ્લાદ કરે તેવાં છે અને જ્યારે જ્યારે એ નામાવલિ કોઈપણ વિચક્ષણ માણસે વંચાતી સાંભળી છે અથવા વાંચી છે

ત્યારે તેની સાથે જ તેના મુખમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર પણ તે જ વળતે નીકળતો સાંભળ્યો છે. આવી રીતે પાત્રાલેખન અને નામાભિમાન નિર્ણય કરવામાં મૌલિકતા છે. એમની મૌલિકતા અનુમાન કે ઉપમાનની શોધ કરવાની નથી, પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે ઉપમાનની પ્રચલિત ચૈલી હતી તે તેમણે સ્વીકાર્યા પછી તે ઉપમાનને આખા સંસારવિસ્તાર સાથે લાગુ કરવામાં રહેલી છે.

એ મૌલિકતા સિદ્ધ કરવાનું બીજું ઘણું મુદ્દામ કારણ પ્રાસવ્ય છે અને તે પ્રથમ પ્રસ્તાવની રચના છે. એ પ્રથમ પ્રસ્તાવની રચના બીજા પ્રસ્તાવથી શરૂ થતી મહારૂપક કથાની મૌલિકતા સિદ્ધ કરે તેમ છે. તેની યોજના આ પ્રમાણે લાગે છે તે વિચારવી:— અંથકર્તાએ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સામાન્ય પ્રસ્તાવના (Preface) પ્રથમ ચૌદ પૃષ્ઠમાં (શ્લોક ૧૧૧ વડે) કરી. તેમાં એક નિષ્પુણ્યક નામના જીવનું અસ્તિત્વ કહ્યું. અદ્વૈતમૂળપર્યંત નામના નગરમાં એક દીન દુઃખી રોગી અપુણીઓ જીવ રણડતો હતો. તે એકદા મુસ્તિત મહારાજની સાત માળની હવેલી પાસે આવ્યો. મુસ્તિત મહારાજની તેના પર નજર ગઈ. તે જોઈને એ લિક્ષા માટે રણડતા રોગીને સ્વકર્મવિવર નામના દ્વારપાળે મંદિરમાં દાખલ કર્યો, એની આંખમાં વિમળાલોક નામનું અંજન ધર્મબોધકર નામના રસોડાના ઉપરીએ આંજયું, એને તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી પાચું અને એને મહાકથ્યાણ નામનું લોજન ખવરાવ્યું. એને ભીખ માગવાના ઠીંકરા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી તેથી ધર્મબોધકરની પરિચારિકા તદ્દયાની વાત એ સાંભળતો નહિ આખરે એને અંજન, જળ અને લોજનના પ્રયોગથી વ્યાધિઓ ઓછા થયા. પછી એને સદ્બુદ્ધિ પરિચારિકા કરી આપી અને છેવટે એણે અન્યને અંજન, જળ ને લોજન આપવા વિચાર કર્યો. છેવટે એક લાકડાની પેટીમાં એ ત્રણે ચીજો ભરીને ભરણજીરમાં મૂકી. આવી અતિ વિચિત્ર વાર્તા અંથકર્તાએ કહી. એ વાર્તા પૃષ્ઠ ૧૩ થી ૪૭ સુધી ચાલે છે. (શ્લોક ૧૧૨-૪૫૮).

પછી ત્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ એક ઘણી અર્થસૂચક વાત કહી છે. “જે હરીકૃત અહીં કહેવામાં આવી છે તે તમામ જીવોને માટે કહી છે અને તે ગ્રહણ કરવાથી રચનાર ઉપર ઉપકાર થાય

તેમ છે, માટે તે જાણતમા માગી ઉપર કૃપાવાળા મર્વેએ તે ત્રણે વસ્તુઓ લેવાની કૃપા કર્વો મર્વ તે લેવા યોગ્ય છે ” (પૃ ૪૭)

આ વિગતિ કરીને પછી અથક્તાર્તા કહે છે કે “ આ પ્રમાણે દ્વિપાત આપની પામે દૂકામા કહી મ લગાવ્યુ હવે તેનો ઉપનય કહેવામા આવે છે તે નાલજો ” (પૃષ્ઠ ૪૭)

આ ‘ ઉપનય ’ શબ્દનો અર્થ વિચારવા જેવો છે

એ મન્દુત ની ધાતુને ઉપમર્ગ ઉપ લાગવાથી બનેલુ નામ છે એનો અર્થ ‘ પાને લાવવુ ’ એમ ધાય છે કોશકાન્ડ આપ્ટે એનો અર્થ Braving the near એમ આપે છે એનો અર્થ ઉપનયન મન્દુત પલુ ધાય છે ઉપનયન એટલે મૂળ વસ્તુની પાને જવુ, વધારે નજીક જવુ, વધારે જાગ્રિધી એના અત્યપટમા જર્થ એ વસ્તુને જોગળવી, એ વસ્તુનુ જોગણુ વિચાવુ, એના ગ્રહ્યમા પ્રવેશ કરવો એવો ધ્વનિ એમાથી નીકળે છે જેમ ઉપનયન મન્દુતથી ધર્મનો જન્મ ધાય છે અને પ્રાણી ધર્મની નજીક આવે છે, તેમ ઉપનયદ્રાગ વસ્તુના અતગના જ્ઞાનથી પ્રાણી વાર્તાનુ ગ્રહ્ય મમત્તે છે

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને તદ્દન નવીન ચૈલી આદર્વી હુતી એટલે પોતાના ધોતાવર્ગને એ નવીન ગૌનીની દીક્ષા આપની જોઈએ, ધોતાનો એક પ્રકારે ‘ ઉપનયન ’ મન્દુત કર્વો જોઈએ અને તેમને વાર્તાના જોગણુમા—કુચ્ચાર્થમા ઉતારવા જોઈએ એવા માટે તેમજો મન્દુત કર્વો માત્ર ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનુ ચિન્તિ કહી મ લગાવ્યુ અને પછી પોતે જ લખાણ ઉપોદ્ધાતઠાન પ્રત્યેક શબ્દનો ગ્રહ્યાર્થ કહી બતાવ્યો પોતે અદ્વૈતમૂળપર્યંત નગર શા માટે કહ્યુ ? તેમા પોતાનો જ નિષ્પ્રયકતુ નામ શા માટે ધારી રહ્યો હતો ? તેના અનેક વ્યાધિઓ વસ્તુન શા શા હતા ? અકર્મચિત્તર તે કોણ ? મુન્યિત મદાનન્ત કોણ ? ધર્મજોધન મત્રી કોણ ? અજન, જગ અને અત્ત શા ? વિજે ન પૂર્ણ વાર્તા બહુ વિગતપૂર્વક પોતે જ કહી આપી પગિજામે ને વાર્તા પો ૧૧૦-૪ મા કહી હતી તેનો અદ્વૈતો આશય ૧૧૦-૪ લગ પ્રવેશ નેવી ગદ્ય રચના કરી એમા તોટલા માટે મે ૪૦ અત્ત પ્રકરણ ૩ ૧૯૫૫ reference) બતાવ્યા છે

અંતઃકર્તાએ આ રીતે બહુ વિચાર કરીને આવરી છે. તેઓ પોતે જ આ આખા ઉપોદ્ધાતને અંતે (પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે) કહે છે કે:-

भवत्येव गृहीतसङ्केतानामुपमानदर्शनादुपमेयप्रतीतिरत एवेदं कथानकमादावस्यैवार्थस्य दर्शनार्थमुपन्यस्तं यतोऽस्यां कथायां न भविष्यति प्रायेण निरूपणयः पदोपन्यासस्ततोऽत्रशिक्षितानां सुखेनैव तदवगतिर्भविष्यति ।

“જેઓ સંકેત સમજી ગયા હોય છે તેઓને ઉપમાન બતાવવાથી ઉપમેય સમજવું મુશ્કેલ પડતું નથી, એ બતાવવા માટે આ અંતની શરૂઆતમાં ઉપમાન રૂપ કથાની રચના કરવામાં આવી છે. હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેમાંનું એક પદ પણ બનતા મુઘી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે. તેનો રહસ્યભાવ કેવી રીતે સમજવો તેની પદ્ધતિ અત્ર જણાવાઈ ગઈ છે તેથી એ કથામાં તમારી સારી રીતે પ્રવૃત્તિ (જ્ઞાન) થઈ શકશે. ” (પૃ. ૨૧૬.)

મતલબ એ છે કે:-

આખી કથા સંકેતરૂપ છે, રહસ્યગર્ભ છે.

એ સંકેતને પ્રથમથી જણાવવાની જરૂર હતી.

એ જણાવવા માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કથાનક કહ્યું.

હવે પછી કથા કહેવાની છે તેમાં ઉપમાન જ બતાવાશે.

સંકેત સમજ્યા છો તો ઉપમેય થોડી કઠિને.

હવેની કથામાં પ્રાયઃ એક પદ પણ રહસ્યાર્થ વગરનું નથી.

એમાં તમારો પ્રવેશ થાય તે માટે આ સંકેત બતાવ્યો છે. બીજી બાજતો ઉપર એના સ્થાને ચર્ચા થશે, પણ સંકેત બતાવવાની પદ્ધતિ એક શિષ્ટ લેખકને ત્યારે જ આદરવી પડે કે ન્યારે તેની શૈલી તદ્દન નવીન હોય. એ પદ્ધતિએ અંથો લખાઈ ગયા હોય તો આટલી બસો પૃષ્ઠ જેટલી ઉપોદ્ધાત અંતઃકર્તાને પોતાને કરવી પડે નહિ. એ પદ્ધતિ સ્વીકારી સંકેત બતાવ્યો છે તેમાં જ એમની મૌલિકતાનું દર્શન છે અને તે વાતમાં શું ચવણ ન થાય

તેટલા માટે પોતાનું ચરિત્ર જ ઉપોદ્ધાતમાં આપી તેનો આશય પોતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

એમ છતાં ગ્રંથકર્તાને એમ લાગ્યું કે વચ્ચે વચ્ચે કોઈ વાર સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર તો પડશે જ, કારણ કે એમને તો આખો સંસાર દર્શનરૂપે વ્યક્ત કરવો હતો અને નાટક જતાવતાં મોજ કરાવવી નહોતી, પણ એના ઊંડાણમાં ઉતરવું હતું અને વાંચનાર કે શ્રોતાને તેમાં ઉતારવા હતા. એટલા માટે વાર્તા સાંભળનારમાં એમણે બહુ આતુર્યથી અગ્રહીતસંકેતાનું પાત્ર સાથે રાખ્યું છે. ઉપર ‘અહીતસંકેત’ શબ્દ (પૃ. ૪૯ સંસ્કૃત ટાંચણ પંક્તિ ૩-૬) વાપર્યો છે તે જોયો હશે; છતાં એક અગ્રહીતસંકેતાને સાથે રાખી, વચ્ચે વચ્ચે પાંચેક જગ્યાએ તેને માટે અથવા તેની દ્વારા ખુલાસા કરાવ્યા છે. સંકેત અને પ્રજ્ઞા એ બન્ને લબ્ય શબ્દો છે અને સંકેતનું જ્ઞાન જતાવનારા છે. અહીત, સંકેત, શિક્ષિત અને અવગતિ એ ચાર શબ્દો ઉપરના મૂળ ટાંચણમાં છે એનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે.

શૈલીની મૌલિકતાનો આ અચૂક પુરાવો છે. એમણે ઉપોદ્ધાત-રૂપે પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખ્યો અને ‘અગ્રહીતસંકેતા’ અને ‘પ્રજ્ઞા-વિશાળા’ ના પાત્રોને સાથે રાખ્યા એ જતાવે છે કે એમની આ પદ્ધતિ તદ્દન નૂતન હતી. ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા આવી આખી સંસારલીલા જતાવવી એ કાર્ય એમણે પ્રથમ જ આદર્યું અને તેટલા માટે સંકેતના ખુલાસા જતાવી વાર્તા શરૂ કરી. જો તેમ કહ્યું ન હોત તો કથાનું ઉપયોગીપણું રહેત નહિ એમ મને લાગે છે. આખી વાર્તામાંથી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બાદ કરીએ અને વચ્ચે વચ્ચે અગ્રહીતસંકેતાની શું ચપણોનો નિકાલ થતો ન જોઈએ તો વાર્તામાં આટલું ઊંડું રહસ્ય છે એમ સૂઝે નહિ અને અત્યારે તો કદાચ સૂઝે, પણ જ્યારે એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હોય, જ્યારે શ્રોતાવર્ગ એ દૃષ્ટિગિન્દુથી સાંભળવાની પદ્ધતિમાં આવ્યો ન હોય, જ્યારે એ પ્રકારની મનોદશા ઉપસ્થિત જ થઈ ન હોય ત્યારે ગ્રંથકર્તાને પોતાને જ રહસ્યાર્થ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સર્જનકળાના વિશિષ્ટ ધોરણને બાબુએ મૂકીને કરવું પડે છે અને એ કરવાનો પ્રયત્ન એ એમની ઉપમાન પદ્ધતિના સ્વીકારની મૌલિકતા જતાવે છે. સાથે ઉપ-

યોગિતાને લોગે એને કળાદર્શનમાં જરા ન્યૂનતા લાગે તો એ વાતનું એમના મનમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી, એને એની દર-કાર નથી એમ બતાવે છે. અત્ર તો એક જ મુદ્દો છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યાર મુધીના બહુપણાને અંગે આપણે એટલું કહી શકીએ છીએ કે આ ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા રૂપક કથાનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પહેલા હતા અને તેથી એમની પદ્ધતિમાં સાર્વત્રિક નવીનતા છે.

૯ રૂપક કથાકથક તરીકે શ્રીસિદ્ધર્ષિની અદ્ભુત કળા—

રૂપક કથા કહેવાની તેમણે તદ્દન નવીન શૈલી શોધી કાઢી અને આદરી અને ઉપમાનનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો એ વાત આપણે જોઈએ. એ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે જો કે તેઓ પોતાની શૈલીનો બચાવ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના અમુક અમુક દાખલાઓ આપીને કરે છે પણ તે માત્ર તેમની નમ્રતા જ બતાવે છે. જે નમ્રતાથી તેઓ અંધનું વાચન કરવા પ્રાર્થના કરે છે, જે નમ્રતાથી તેઓ પોતાના અંધને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે, જે વિશાળતાથી તેઓ પોતાનો અંધ રત્નપાત્ર કે મુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય નથી એમ કહે છે તેજ નમ્રતા તેમના મૌલિક મગજમાં સંપ્રદાય અનુસરણની વાતો લાવી મૂકે છે; છતાં જે દાખલા તેઓ આપે છે તેનું ઉપમાન અને જે ઉપમાન તેઓ કથામાં વાપરે છે તેની લબ્યતા જોઈએ ત્યારે જણાય છે કે એ તેમના નમ્રતાના અને વિવેકના શબ્દો છે. એ અનુકરણથી તેમની મૌલિકતાને જરા પણ ણાઘ આવતો નથી.

પ્રથમ મગશેળીઆ પાપાણ સંબંધી દૃષ્ટાન્ત લઈએ (પૃષ્ઠ. ૨૨૦-૨૨૨, પ્રથમ પ્રસ્તાવ, પરિશિષ્ટ ક.) ત્યાં મગશેળીઆ અને પુષ્કરાવર્તની સ્પર્ધા તદ્દન સાદી છે, એમાં કોઈ કલ્પનાની ખાસ લબ્યતા કે વાર્તાના પ્રત્યેક શબ્દમાં ઉપમાન જેવી ચીજ નથી. એમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિને ઉપયોગી વાત તો એક જ મળી આવી લાગે છે કે મગશેળીઆ પાપાણ જેવી અજીવ ચીજને ખાસ ઉદ્દેશના લક્ષ્યાર્થથી જીવતી-ઝાલતી કરી શકાય છે.

નાગદત્તની કથાનું દૃષ્ટાન્ત બીજું આપવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૨૨૨-૮ સદર) એમાં નાગ અને નાગણીનું વર્ણન કરી તેને

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સાથે સરળાવ્યા છે. વસ્તુતઃ એમાં રૂપક જેવું કંઈ નથી, ઉપમાન પણ નથી, માત્ર એને એક પ્રકારની વ્યાખ્યાનિત કહી શકાય. એમાં કલ્પનાની લબ્યતા નથી.

ત્રીભુવં દષ્ટાંત માછલાનું છે. એમાં માછીમાર માછલાને પકડવા આંકડો પાણીમાં નાખે છે, પણ અનુભવી માછલો ત્રણ ત્રણ વાર માંસ ખાઈ જાય છે છતાં સપડાતો નથી અને પોતે કેવી રીતે સપડાયો નહોતો તેની વાર્તા કહે છે. (પૃ. ૨૨૮-૩૦ સદર). આમાં માછલું જોલે છે તેટલા પૂરતું જ નવીનત્વ છે, બાકી એમાં રૂપક લાવ ઉઘાડો પડી જાય છે.

ચોથી દુમપત્રની વાર્તા ઉત્તરાધ્યયનના દશમા અધ્યયનમાંથી કહી છે. તેમાં ખરતાં પાંદડાં કહે છે કે-અમારો અત્યારે જેવો વખત છે તેવો તમારો (કુંપળોનો) આવશે (પૃ. ૨૪૩) માટે તમે અમને હસો છો તે નકામું છે. આમાં પાંદડાં જોલે છે એટલી જ વાર્તા જાણવા જેવી છે.

એ ચારે દષ્ટાંતોમાં કંઈ કલ્પનાની લબ્યતા નથી, રૂપકનું અપૂર્વત્વ નથી, ઉપમાનનું ગૌરવ નથી; માત્ર જોધ કરવા સારું અસલ જેમ પંચતંત્રાદિ ગ્રંથો અથવા ઇસોપ્સ ફેબલ્સ (Esop's Fables)માં જનાવર કે પક્ષી પાસે વાત કરાવવામાં આવતી હતી તે રીતિનું અનુકરણ છે.

એ ચારે દષ્ટાંતો સાથે ઉપમિતિના ચોથા પ્રસ્તાવનો એક જ પ્રસંગ વિચારીએ. એમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવી, તેમાં પ્રમત્તા નહીં, એ નદીમાં તદ્દિલસિત નામનો દ્વીપ, એ દ્વીપમાં ચિત્તવિશ્લેષ નામનો મંડપ, એ મંડપમાં તૃષ્ણા નામનું 'પ્લેટફોર્મ'-વ્યાસાસન અથવા વેદિકા અને તે વેદિકા ઉપર માંડેલ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન અને એ સિંહાસન ઉપર મોહરાજા બેઠેલા, એના રાગકેસરી અને દેવ-ગજેન્દ્ર છોકરાં, ત્યાં બીજા સાત રાજાઓ અને મોહરાયનો આખો પરિવાર એ વિશાળ મંડપમાં બેઠો છે અને સોળ છોકરાઓ એની પાસે રમી રહ્યા છે. એ કલ્પના એક જાણુ પર કરી લો.

તેની સામે તે જ પ્રસ્તાવમાં આપેલ સાત્ત્વિકમાનસપુરની કલ્પના 'કરો, તેમાંથી વિવેક પર્વત નીકળે, એ પર્વત ઉપર અપ્રમત્તત્વ

શિખર હોય, એ શિખર ઉપર જૈનપુર નામનું નગર દેખાય, એ (સીમલા જેવા પર્વત પરના) નગરની વચ્ચે કાઉન્સિલ હોલ જેવો મોટો ચિત્તસમાધાન મંડપ નાખ્યો હોય, એના ઉપર નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકા હોય, એના ઉપર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન હોય અને તેના ઉપર ચારિત્રધર્મ નામના રાજા બેઠા હોય અને ચારે બાજુ તેનો પરિવાર હોય.

આ કલ્પનાની લબ્યતા અસાધારણ છે, અદ્ભુત છે, અપૂર્વ છે. આ બાબત તો બીજે પ્રસંગે અને બીજા સંબંધમાં વિચારવાની છે. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે રૂપક કથાના કહેનાર તરીકે તેઓ જો કે શાસ્ત્રના દાખલા આપે છે, છતાં તેમની કલ્પનાની લબ્યતા અસાધારણ છે. તેમના વખત સુધીમાં કેાઈએ એવા પ્રકારની આખા સંસારને લાગુ પડે તેવી આખી વાર્તા રૂપકદ્વારા લખી હોય તેમ જણાતું નથી એ પણ આપણે હવે પછી જોશું. વાર્તા કહેનાર (કથાકથક) તરીકે તેમણે લબ્ય કલ્પના તદ્દન નવીન ઢબે કરી છે એ અત્ર વક્તવ્ય છે.

એમાં વધારે ખૂબીની હકીકત એ છે કે એમણે કલ્પના ચલાવ્યા છતાં વાર્તાનો રસ બગડવા દીધો નથી અને અપૂર્વ કથા એક રોમાન્સ (અદ્ભુત કથા) તરીકે કરી છે. એમાં એમનો મનુષ્યની માનસિક દશાનો અભ્યાસ પણ અસાધારણ છે એ બાબત પણ પ્રસંગે અન્યત્ર જોવાશે. એક કથા કહેનાર તરીકે તેમણે અસાધારણ મૌલિકતા બતાવી વાર્તાનો રસ તૂટી ન જાય તે રીતે વાત કરી છે અને તેમ કરવામાં અંતર કથાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કથા-કથકની એ અસાધારણ વિશિષ્ટતા છે તે આપણે જોઈએ.

કથા કહેવાની પદ્ધતિમાં મૌલિકતા લાવવા માટે એક મોટું રોમાન્સ (અદ્ભુત કથા) તેમણે ખડું કર્યું. એક છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર મહાન ચક્રવર્તીને રસ્તા પર જતો કલ્પીને તેને ફ્રાંસીએ ચડાવવા લઈ જવાતો કલ્પ્યો અને તેની પાસે તેની આખી વાતા કહેવરાવી. તે કાળના ગ્રંથોમાં વાર્તા-કથનની આ પદ્ધતિ હતી. શ્રી બાણ કવિએ આખી કાદંબરીની કથા પોપટના મુખમાં મૂકી ત્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ આખી કથા એક વધ્યસ્થાનકે લઈ જવાતા સંસારીજીવના મુખમાં મૂકી. વાસ્તવિક રીતે એ મહાન ચક્રવર્તી છે

જે જાગત આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. અનેક ભવની કથાનું ચિત્ર તો તેની પાસે મોજૂદ હતું. એમને મન શ્રીહરિભદ્રસૂરિનું અનુકરણ એ તો જાણે ધરની વાત હતી, એ એમના પરમ ઉપકારક હોઈ એનું અનુકરણ કરવામાં એ પોતાની જાતને ધન્ય માનતા હતા; પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ તો ‘સમરાષ્ટ્રચક્રહા’ માં એક જીવની વાત કરી એક મનોવિકારને ન્યાય આપી શક્યા હતા, શ્રી સિદ્ધર્ષિનો વિષય તો આખો સંસાર હતો. એટલે પોતાની રૂપક કથાને અનુકૂળ થાય તેવી યોજના સારુ એમણે કેટલીક વાત સંસારી જીવે અનુભવી તે કહી અને કેટલીક તેણે સાંભળી તે કહી. તેટલા માટે તેમણે દરેક પ્રસ્તાવમાં અંતરકથા કહી અને તે રીતે તેમણે સ્પર્શેન્દ્રિયને ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં, રસેન્દ્રિયને ચોથા પ્રસ્તાવમાં, ઘ્રાણેન્દ્રિયને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં, ચક્ષુરિન્દ્રિયને છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં અને શ્રોત્રેન્દ્રિયને સાતમા પ્રસ્તાવમાં આકાર આપ્યો.

એ ઉપરાંત એમણે કથામાં (અંતર) કથા અને તેમાં પણ (અવાંતર) કથાઓ મૂકી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ જરાપણ અસ્તવ્યસ્તતા થવા દીધી નથી. દાખલા તરીકે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવ વામદેવ તરીકે પોતાનો અનુભવ કહે છે, ત્યાં બુધસૂરિ ધવજરાજ સમક્ષ જે સ્વાનુભવ બતાવી રહ્યા છે તેની વાર્તા અંતરકથારૂપે આલે છે, એમાં વળી બઠર ગુરુનું કથાનક આલે છે અને અંતે સર્વનો સાર સમજાવવામાં આવે છે.

આ અંતરકથાની પદ્ધતિ એમણે ખાસ કારણસર સ્વીકારી જણાય છે. કોઈ કોઈ વાર કથામાં કથા, તેમાં અંતરકથા અને તેમાં અવાંતર કથા આવે છે અને છેવટ જરાજર મેળ મળી જાય છે. તેમને આખી દુનિયા તપાસવી હતી અને તે કાર્ય જો ક્ષેત્રેકુમંદીથી કરવું હોય તો અંતરકથાનો ઉપયોગ જરૂર કરવો જ પડે, કારણ કે તેઓ પોતાની પાસે પડેલા શ્રી સમરાષ્ટ્રચક્રહાના આદર્શથી જોઈ શક્યા હતા કે એક વ્યક્તિના ચરિત્રમાં આખી દુનિયાને બતાવવી અશક્ય છે. એમણે ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ ને પ્રકર્ષની ભવ્ય કદપના કરી, જાંનેને રસનાના મૂળની શોધ કરવા મોકલ્યા, એ મામા ભાણેજને એક વર્ષનો સમય કાર્યસિદ્ધિને અંગે આપ્યો પણ તે જાંનેએ છ માસમાં પોતાનું કામ આટોપી નાખ્યું.

(પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૧) ત્યારપછી તેઓ લવચક જોવા નીકળી પડ્યા. પછી સમ દુર્બ્યસનોનું સ્વરૂપ બતાવી દીધું, એનાં જીવતા દાખલાઓ આપ્યા, વસંતરાજનો ઉન્માદ બતાવ્યો, ધનગર્વનાં દષ્ટાંત બતાવ્યાં અને અતિ અદ્ભુત કલ્પના કરી સાત પિશાચીઓને બતાવી. એ જરા, ઋણ, મૃતિ, ખલતા, કુરૂપતા, દરિદ્રતા અને હર્લગતાને એવી યુક્તિથી ગોઠવી દીધી અને એની સામે એના સાત વિરોધી લાવો એવી સરસ રીતે ગોઠવ્યા કે એમાં આખી મનુષ્યગતિની સર્વ મોટી પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનું દૃશ્ય આવી જાય. (જુઓ પૃ. ૧૦૧૧ નીચે કરેલી નોટ ના. ૧.) આવી અંતરકથાની યોજના ત્રીજીથી માંડીને સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી બહુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરી છે. આ તેમની રૂપક કથા કહેવાની મૌલિકતા છે.

તેમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાનું ચરિત્ર લખી પ્રત્યેક શબ્દ અને વાક્યનું રહસ્ય ઉતારી આખી સંકેત બતાવી દીધો અને પછી કથા શરૂ કરી એટલે ઉપનય ઉતારવાનું કે રહસ્ય જણાવવાનું રહેતું નહોતું, છતાં વાર્તા ઘણી ઊંડી એટલે એમણે અવારનવાર પ્રસંગે લઈ ઉપનય ઉતાર્યો છે તે માટે પણ એમણે લવ્ય યોજના કરી છે. એમણે પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીતસંકેતા નામની બે સખીઓ ઊભી કરી. એક અતિ બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ અને કલ્પનાભરપૂર વિદુષી સ્ત્રી કલ્પી અને બીજી તદ્દન સાદી-લોળી અને ઊંડાણમાં ન ઉતરી શકે તેવી ચાલુ સ્ત્રી કલ્પી. પ્રથમનું નામ પ્રજ્ઞાવિશાળા એટલે વિશાળ બુદ્ધિવાળી એમ આપ્યું અને બીજીનું નામ અગૃહીતસંકેતા એટલે ઊંડાણ ન સમજનારી-સંકેત ન સમજનારી એવું આપ્યું. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે અને એકાદ વખતે ચાલુ કથામાં પ્રજ્ઞાવિશાળાદ્વારા કેટલાક ખુલાસા કરાવ્યા છે અને કેટલાક મુલતવી રખાવ્યા છે. તે માટે નીચેના મુદ્દા તપાસવા.

બીજા પ્રસ્તાવને છેડે લવ્ય પુરુષના સવાલના જવાબમાં પ્રજ્ઞાવિશાળા ખુલાસા કરે છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૩૨૯-૩૦)

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રજ્ઞાવિશાળા ચિંતવન કરી ખુલાસો કરે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩-૪. પૃ. ૬૮૮-૯.)

ચોથા પ્રસ્તાવના અગિયારમા પ્રકરણમાં સંસારી જીવે વેદલ-

હલની કથા કહી પ્રજાવિશાળા પાસે ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનો વિસ્તારથી ખુલાસો કર્યો છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૧૮-૮૪૩.)

સદર ચોથા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૮ માં કેટલોક ખુલાસો સંસારી જીવ કરે છે તેનો સવાલ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮ પૃષ્ઠ ૭૯૯-૮૦૦.) 'એમાં એક મુદ્દાની વાત કરી છે કે આ આખા ચરિત્રમાં ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ન સમજાય તો પ્રજાવિશાળ જનોને પૂછવું.

પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે લબ્ય પુરુષની વિચારણાદ્વારા કેટલોક ખુલાસા કર્યા છે. (જુઓ પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૮-૧૩૪૧.)

સાતમા પ્રસ્તાવને છેડે મહામોહને મહાપરિશ્રદ્ધ સંબંધી કેટલીક વિચારણા પ્રજાવિશાળાએ બહુ સુંદર રીતે કરી છે. (પ્ર. ૭-પ્ર. ૧૭ પૃ. ૧૮૪૦-૪૨).

આઠમો પ્રસ્તાવ તો ખુલાસાથી ભરપૂર છે.

આ પ્રમાણે ખુલાસા કરાવવાનો હેતુ એ જણાય છે કે વાંચનાર માત્ર કથાના રસમાં દોહ્યો જાય અને આગળ-પાછળનો વિચાર ન કરે તો તો એને એક નવલકથા કે અદ્ભુત ચરિત્ર વાંચવા જેવું થઈ જાય; પણ વચ્ચે વચ્ચે જો આવી ઊંડો મૂકી હોય તો પાછો એ જરા ઊભો રહે, અટકે, થોભે અને વિચારમાં પડી જાય. વાર્તાની ગોઠવણને અને કળાવિધાનને ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે આ અવાંતર રૂપે ગોઠવણ કરી છે. આટલા મોટા પુસ્તકમાં એવી ગોઠવણની ખાસ જરૂર હતી.

રૂપકકથા કહેવાની તેમની મુક્તિ બહુ લબ્ય છે. એમણે એક જીવના ચરિત્ર સાથે બીજા અનેક જાળતો પ્રસંગે પ્રસંગે એવી રીતે ગોઠવી દીધી છે કે એના રહસ્યનો જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ તેમાં મહાન સત્યો ભરાયલાં દેખાઈ આવે અને જે એટલા ઊંડા ઉતરી શકે તેમ ન હોય તેમનો કાંઈ નહિ તો કથા-શ્રવણનો લાભ કે રસ તો જરા પણ નરમ પડે જ નહિ. આખા સંસારને પોતાનો વિષય કરવા માટે તેમણે આ સર્વ રીતિઓ સ્વીકારી એક નવીન શૈલીનું પ્રાથમિક દર્શન તેના લબ્ય સ્વરૂપમાં કરાવ્યું છે.

કથનકાર (કથા કહેનાર) તરીકેની તેમની એક બીજી પણ વિશિષ્ટતા છે. તેમણે પોતાની કથાને- રોમાન્સ(લલ્ય કથા)ની કોટિમાંથી કઢી પણ ખસવા દીધી નથી. મોટા પર્વતો, દરિયાઓ, શિખરો, નદીઓ, અટવીઓ, જંગલો, ચૈત્યો, વિમાનો, આકાશઉડ્ડયનો, લગ્નમંડપો, વરઘોડાઓ, મહોત્સવો આ સર્વના લલ્ય પ્રસંગો એમણે વખતોવખત હાથ ધર્યા છે અને કલ્પનાની લલ્યતા એ અદ્ભુત કથાનું (રોમાન્સનું) ખાસ અંગ હોઈ એમણે રસની ક્ષતિ ન થાય અને રૂપકમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે બંને હેતુ એકીસાથે પાર પાડ્યા છે. રોમાન્સ અને એલીગરી (લલ્ય કથા અને રૂપક કથા) હંમેશાં અનિવાર્ય રીતે: સાથે જોડાયલા રહે જ છે, પણ એનો લેખક ખરો કળાકાર ન હોય તો કલ્પના કરવા બદલે ત્યાં રૂપક જે આઈ બદલે અથવા ખરી પડે છે. એક પણ પ્રસંગે આખા અંશમાં આ સિદ્ધ લેખકે તેમ થવા દીધું નથી એ રૂપકકથાના કથક તરીકેની તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૧૦ સમસ્ત (જૈન અને જૈનેતર) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
રૂપક કથાકાર તરીકે સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન.

રૂપક કથાકાર તરીકે અંશકર્તાની વિશિષ્ટતા જોઈ, હવે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન શું છે તે તપાસીએ.

તેમના વખત મુધીમાં રૂપક કથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન વિચારતાં પ્રથમ સંસ્કૃત સાહિત્યના જે વિભાગ પાડીએ: જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને જૈનેતર સંસ્કૃત સાહિત્ય. તે બંનેને અંગે તેમનું સ્થાન વિચારીએ.

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રૂપક કથાનો કોઈએ આવો પ્રયાસ આટલા મોટા પાયા ઉપર તેમની પહેલાં કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમને રૂપકકથા લખવા પહેલાં તેનો ખયાલ કરવો પડ્યો, સિદ્ધાન્ત અંશોમાં પાંદડાંને ને વરસાદને જોલતાં કર્યાં છે એમ જણાવવું પડ્યું અને બીજું કોઈ જણવાલાયક મોટું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું નહિ તે જ બતાવે છે કે તેમના પહેલાં કોઈ પણ જૈન લેખકે મોટા પાયા ઉપર રૂપકકથા લખવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ પ્રમાણે

સ્વીકાર કરવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે એમણે પોતે એક આખો (પ્રથમ) પ્રસ્તાવ લખી તેમાં રૂપક કથાને કેવી રીતે છોડવી, તેનો ઉપનય કેમ ઉતારવો, તેમાં રહેલો રહસ્યાર્થ કેવી રીતે ઘટાવવો તે સર્વ તેમને જ બતાવવું પડ્યું. જો એ રીતિ પ્રચલિત હોત તો એવી લંબાણ વાર્તા કરવાની જરૂર તેમને પડત જ નહિ. પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખવા ઉપરાંત આગલા મુદ્દામાં (મુદ્દો ૯. પૃ. ૫૧ થી) જે વિગતો મેં બતાવી છે તે પ્રમાણે ‘ અગૃહીત-સંકેતા ’ અને ‘ પ્રજ્ઞાવિશાળા ’ દ્વારા તેમને વારંવાર ખુલાસાઓ કરાવવા પડ્યા છે. એ સર્વ પદ્ધતિ એક જ વાત બતાવે છે કે તેમની પહેલાના કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને રૂપકદ્વારા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ જ હોય. સંકેત બતાવવા માટે તેમણે બીજા અનેક ઘટનાઓ વારંવાર કરી છે જે સર્વ ઉપરની હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરે છે એટલે કે એ બતાવે છે કે રૂપક કથાનો આવા મોટા ખાયા ઉપર પ્રયોગ આદરનાર તેઓ પ્રથમ હતા.

અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મેં ‘ પૂછ્યું ’, તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘ આવી મોટી રૂપકકથા તો કોઈ સ્થાનકે છે જ નહિ, માત્ર એને ’ મળતી શરૂઆત બહુ નાના ખાયા ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવત (વેદવ્યાસ પ્રણિત) ના ચોથા સ્કંધમાં પુરંજન આખ્યાનમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. ત્યારપછી હું એ વિભાગ વાંચી ગયો.

એમાં પચીશમા અધ્યાયમાં આત્માના અનેક જન્મ સંબંધી કારણોનો સવાલ નારદ પાસે કરવામાં આવે છે તેના જવાબમાં નારદ મુનિ પુરંજનનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ચાર અધ્યાયના અનુક્રમે ૬૨-૨૬-૩૦-૬૫ શ્લોકો છે. પુરંજન એ જીવં છે. નગરી અને પ્રમદાનું વર્ણન છે. એમાં બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયનાં રૂપકો આપ્યાં છે, પ્રાણો, વૃત્તિઓ, સુષુપ્તિ, સ્વપ્નાવસ્થાને રૂપક આપ્યાં છે, શરીરનાં નવ દ્વારને રૂપકો આપ્યાં છે અને પુરંજનની વિષયા-સંક્રિતથી તેનું સંસાર-બ્રમણ બતાવ્યું છે અને સ્ત્રી ઉપરની વાસનાથી એ અન્ય લવમાં સ્ત્રી થઈ બાય છે એમ બતાવ્યું છે. એ સ્વસ્વરૂપને વીસરી જઈ બુદ્ધિદ્વારા સંસાર પર રુચિ કરે છે. એમાં મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં રૂપકો અપાયાં છે અને પછી બ્રહ્મસ્વરૂપ હંસ પોતે છે તેનો બોધ પતિવિયોગે તેને થતો બતાવ્યો છે. ઓગણત્રીશમા

અધ્યાયમાં નારદ પોતે જ એ આખી વાર્તાનું રહસ્ય અને રૂપકોના ભાવ રૂપરૂપ કરે છે.

નાના પાયા ઉપર પરિમિત બાબતો જ લઈએ તો આમાં જે રૂપકો લેવાયાં છે તે સારાં લાગે છે, ખેસતાં આવે છે; પણ એનો વિસ્તાર ઘણો જ ટૂંકો છે અને એને રૂપકકથા કહી શકાય તેમ નથી. એમાં કળાવિધાન જેવું કંઈ નથી. નારદને પોતાને જ એના ખુલાસા કરવા પડે છે. એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિશાળતા કે વિસ્તૃતતા આવતા નથી, છતાં આવા પ્રકારની કથા પણ કહી શકાય છે એમ બતાવવા પૂરતું એ અંથમાં સ્થાન છે એની બહુ નાના પાયા ઉપર ભૂમિકા ત્યાં છે. એને મૂળ સૂત્રમાં પુંડરીક અધ્યયન કે દુમપત્ર અધ્યયન જેટલું જ લગભગ સ્થાન મળે તેમ છે. અનેક બહુવિદોને પૂછતાં ઉપરોક્ત લઘુ ચરિત્રને બાદ કરતાં સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય સુધીમાં આવો કોઈ અંથ લખાયો હોય તેમ જણાતું નથી. એક વિદ્વાને ચર્ચા કરતાં મને સવાલ કર્યો હતો કે પંચતંત્રમાં પશુ તથા પક્ષીની વાતો કરી તે દ્વારા મનુષ્યને જ્ઞાન આપ્યું છે તો તેને રૂપક કહેવાય કે નહિ? આનો જવાબ સીધો છે. કોઈ પણ વાર્તા લઈએ તો તેમાં પ્રત્યેક બનાવ કે વાક્યમાં રહસ્યાર્થ નથી હોતો, પણ વાર્તાનો સાર હોય છે અને તે મનુષ્યને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. એ વાર્તાપદ્ધતિ બહુ સુંદર છે અને પ્રસંગે એમાં ‘વ્યાખ્યેક્ષિત’ કે ‘અન્યોક્ષિત’ આવે છે, પણ એને રૂપકકથા (એલિગરી) કહી શકાય નહિ. એ પશુ પક્ષીની વાર્તાઓ જેવી જ અંગ્રેજીમાં ‘ઇસપ્સ ફેબલ્સ’ આવે છે. તે એક નવીન વાર્તાપદ્ધતિ છે અને બહુ ઉપયોગી હોઈ સફળ થયેલી છે, પણ એનો વિભાગ તદ્દન જુદો જ છે. એને રૂપક કથા કહી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે જૈન કે જૈનેતર સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય દશમા શતક સુધીનું તપાસતાં કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને નજરમાં રાખી વિશિષ્ટ લઘ્ય કલ્પનાદ્વારા આખી વાર્તા રૂપક તરીકે નીપજાવી હોય એવું બાણવામાં આવતું નથી. ખુદ પુરંજન આખ્યાન ઉપર શ્રીધરે ટીકા લખી છે ત્યાં તે કહે છે કે પ્રત્યેક પદની અધ્યાત્મ વિષયમાં યોજના કરવી કઠણ અને નિષ્પ્રયોજન છે. વાર્તાનો કેટલોડે લાગ તો કથા પ્રસંગ જળવાઈ રહે અને રસ તૂટી ન જાય તે

માટે જ કરવો પડ્યો છે અને તે પણ વાર્તા ઘણી જ દૂંડી હોવા છતાં તેની સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રતિજ્ઞા તેમના પાત્રને મુખે ડેવી થઈ છે તે જરા સરખાવીએ.

પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૮, પૃ. ૭૬૯ માં તેઓએ નીચેના ખુલાસો સંસારીજીવને મુખે કરાવ્યો છે. ત્યાં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ તેને પૂછ્યું કે “ જ્યારે એનું ચરિત્ર વિચક્ષણાચાર્ય તેને (પોતે રિપુદામ્ન હોતો ત્યારે) સમન્વત્તા હતા તે વખતે તેને અવિવેકિતાની જુદે જુદે સ્વરૂપે ઓળખાણ થઈ હતી ? ” તેના જવાબમાં સંસારીજીવે કહ્યું કે “ મને તે વખતે કંઈ પણ વાત સમજવામાં આવી નહોતી. અને આ કહેવામાં આવતો મારો એક પછી એક અનેક અનર્થો સાથેનો સંબંધ મારા અજ્ઞાનનું જ પરિણામ હતું. હું તો તે વખતે એમજ વિચારતો હતો કે એ સાધુ મારા પિતાને કોઈ મળતી વાર્તા કહે છે. એ વાર્તાની અંદર રહેલ ભાવાર્થ કે રહસ્યને જેમ અત્યારે અગૃહીતસંકેતા સમજતી નથી તેમ હું પણ જરાએ સમજતો નહોતો. ” અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું : “ ત્યારે શું આ વાર્તા કહો છો તેમાં અંદર કંઈ ખાસ રહસ્ય છે ? કોઈ ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે ? ”

સંસારીજીવે જવાબમાં કહ્યું : “ હા, એમાં ઘણો ભાવાર્થ રહેલો છે. મારા ચરિત્રમાં ઘણે ભાગે ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી, માટે તારે વાર્તા માત્ર સાંભળીને તેટલાથી સંતોષ ન પકડી લેવો, પણ તેનો ગૂઢાર્થ પણ સમજવો. એનો ગૂઢાર્થ ખરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવો જ છે, છતાં પણ અગૃહીતસંકેતા ! જો કોઈ જગ્યાએ એ ભાવાર્થ તારા સમજવામાં ન આવે તો તારે પ્રજ્ઞાવિશાળાને પૂછી જોવું. તે મારા વચનનો ભાવાર્થ ખરાબર સમજે છે. ”

આમાં જે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ચાલું મત્રે ! નાસ્તિ પ્રાયેણ મદીયચરિતે ભાવાર્થરહિતમેકમપિ વચનમ્ અને ખીજી વાત પરિસ્ફુટં યથ ભાવાર્થ :

ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા એ છે કે સંસારીજીવના આખા ચરિત્રમાં એક વચન પણ ઊંડા ભાવાર્થ વગરનું નથી. તેમણે કયા કહેવા ખાતર કે કળાપ્રદર્શનને અંગે એક વચન પણ નકામું વાપર્યું

નથી. બીજી હકીકત ક્યાનો લાવાર્થ સમન્વય તેવો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. આગળ તે પર ધ્યાન ઝેંચવામાં આવશે.

હજારો શ્લોકનું ચરિત્ર અદ્ભુત કથાના આકારમાં લખવું અને સાથે એકે પણ વાક્ય લાવાર્થ-રહસ્યાર્થ વગરનું આવવા ન દેવું એ અન્વયબીલરેલી વાત છે અને છતાં તે તદ્દન સાચી છે. કોઈ સ્થાનકે આપણને તે વાત ન ઝેસે તો વિશાળ બુદ્ધિવાળાને પૂછવું આમાં અંધકર્તાએ પ્રાયઃ શબ્દ સાપેક્ષ નજરે વાપર્યો છે તે તેમની નમ્રતા, વિશાળતા અને લવણીરૂતા બતાવે છે.

આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે જૈન તેમજ જૈનેતર સાહિત્યમાં રૂપક કથાકાર તરીકેનું શ્રી સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એમને એમના ઉક્ત સ્થાનથી મ્યુત કરે તેવો કોઈ દાખલો મળ્યો નથી અને અનેક કોવિદો અને બહુશ્રુતો મને એ સંજ્ઞામાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત ઘણી તપાસ કરવા છતાં આપી શક્યા નથી. આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમણે કથાકાર તરીકેનું અદ્ભુત સ્થાન મેળવ્યું છે તેનાં બીજા પણ લાપાશૈલી આદિ અનેક કારણો છે જે આગળ વિચારશું. તે તે વિષયોમાં તેમની સરખામણીમાં મૂકાય તેવા બીજા લેખકો મળી શકે છે, પણ રૂપક કથાકાર તરીકેનું તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, તેમનું કામ અદ્વિતીય છે અને તેમનું માન અનુપમેય છે.

૧૧ સમાન અર્થોમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ.

તેમના સમય પછી તેમની રૂપક કથા કહેવાની પદ્ધતિનું અનુકરણ કેટલાક લેખકોએ કર્યું છે પણ તેમના જેવી કોઈએ કત્તેહ મેળવી નથી. મારે અનેક પંડિતો અને બહુશ્રુતો જૈન તેમજ જૈનેતરની સાથે આ સંજ્ઞામાં વાતચિતના પ્રસંગો પડ્યા છે, તેઓનો મત જાહેર કરવાનો મને અધિકાર હોય તો તેમના મતે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અર્થની કોટિમાં મૂકી શકાય એવો રૂપકકથા અર્થ જાણ્યો નથી. તેમની પદ્ધતિનાં જે અનુકરણો થયાં છે તે પણ સામાન્ય કૃતિઓ છે, એમા શ્રી સિદ્ધર્ષિની લવ્યતા કે સર્વગ્રાહિતા આવી શકી નથી.

સલા (ભાવનગર) તરફથી બહાર પડ્યું છે. અસલ અંથ સંસ્કૃતમાં છે તે પણ એ જ સલાએ બહાર પાડેલ છે. એના કર્તા શ્રીજય-શેખરસૂરિ મહારાજ છે. એ અંથ પંદરમા સૈકામા (સંવત ૧૪૬૨) લખાયેલો છે. એકંદરે અંથ બોધપ્રદ છે અને વાંચતા આહ્લાદ ધાય તેવો છે. એમાં રૂપક છે પણ ગૂઢતા નથી. રહસ્ય તારવી કાઢીને હાથમાં આપેલ છે એટલે વાંચનારની કલ્પનાને જોર આપવું પડતું નથી અને કલ્પનાના તરંગ વગર રૂપકકથામાં ચેતન આવતું નથી. એ અંથમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિની કલ્પના કે કલમ, ભાષાશૈલી કે ઉડ્યન આવતાં નથી. બોધપ્રદ અંથ હોવા છતાં કળાની દૃષ્ટિએ તદ્દન પ્રાથમિક દશામાં છે. એમાં સર્જનશક્તિ કે ઉપમાનની મુદ્દતા લગલગ નહિવત્ હોઈ એને રૂપકકથાની પ્રથમ કક્ષામાં લાગ્યેજ મૂકી શકાય તેવો એ અંથ છે. એને શ્રી ઉપમિતિ કથા સાથે સરખાવવાની ખાસ જરૂર પણ નથી, કારણ કે એમાં સરખા-મણી કરવા જેવું કોઈ સમાન વિશિષ્ટ તત્ત્વ સાંપડતું નથી. સામાન્ય રીતે એ અંથ વાંચવાલાયક છે, બાકી સિદ્ધર્ષિના અલેદ્ય કિલ્લાને એ લેહી શક્યો નથી. એમાં મોહ અને વિવેકની તુલના બહુ મુંઢર રીતે કરી છે પણ એકંદરે એનો વિસ્તાર ઘણો મર્યાદિત છે.

મોહવિવેકનો રાસ—ઉપર જણાવેલા શ્રી જયશેખરસૂરિના ‘ પ્રબોધચિંતામણિ ’ નું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ ધર્મ-મંદિર ગણિએ સં. ૧૭૪૧ માં કર્યું છે. રચના મુલતાન શહેરમાં થઈ છે અને કર્તા ખરતર ગચ્છના હતા એમ સદર રાસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમાં રાસના લેખક જણાવે છે કે ગીવાણુ ભાપાના સદર અંધની પોતે મંદમતિઓ માટે ઢાળમાં પદ્યગંધ રચના કરી છે. એની ભૂમિકા આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થ કરના સમયમાં ઘનાર એક ધર્મરુચિ નામના મુનિના પ્રશ્ન પર રાખી છે અને આખો અંથ એક આમણિના પ્રશ્નના ઉત્તર પર આ ધર્મ-રુચિના મુખમાં મૂક્યો છે. આ અંથમાં મોહ-વિવેકનો સંગ્રામ, હંસ રાજની પરમપદપ્રાપ્તિનો ક્રમ અને બ્રહ્મત્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. આ રાસમાં ગાથા ૧૭૧૨ છે. એ આખો રાસ શ્રી જૈનકથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજામાં પૃ. ૧ થી ૧૦૬ માં છપાયેલ છે. એમાં મોહના આવિર્ભાવો અને વિવેકની તે પર વિચારણાઓ

ખતાવી છે. એમાં રૂપક કથા જેવું કંઈ નથી. ઉપર જે ટીકા મૂળ ગ્રંથ-પ્રજોધર્મિતામણિ-માટે લખી છે તે આને પણ લાગુ પડે છે.

ભુવનભાનુ કેવલી ચરિત્ર—શ્રી ઇંદ્રહંસગણિએ લગભગ ૧૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ચરિત્ર સંસ્કૃત ગદ્યબંધ લખ્યું છે. એમાં ચરિત્રનાયક બલિરાજ છે અને તે જ ભુવનભાનુ કેવળી છે. વિજય-પુરના ચંદ્રમૌલી રાજા પાસે તે પોતાનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી અને કામરાગ, દુષ્ટિરાગ તથા રોહ-રાગથી પ્રાણી સંસારમાં ભમે છે તેનો આખો ક્રમ બતાવ્યો છે. મિથ્યાત્વ દશામાં તે કેવી રીતે પરિવ્રમણ કરે છે અને અનંત સંસારચક્રમાં એ એક એક મનોવિકારને લઈને કેવી રીતે ભટકે છે એની વાતો કરી છે. એમાં ક્રુદ્ધિ, વિક્રધા, રાગ, દ્વેષનાં વિરૂપ પરિણામો બતાવ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં સદાગમ, કર્મપરિણામ, ક્રુદ્ધિ, રગકેસરી વિગેરે ઉપમિતિના પાત્રોનાં નામો આવે છે. એટલા પૂરતો આપણા ગ્રંથને એની સાથે સંબંધ છે. લેખક વિદ્વાન્ જણાય છે. પ્રશસ્તિ આપેલ ન હોવાથી એની રચનાનો સંવત્ મળતો નથી, પણ ચૈદમી શતાબ્દિનો ગ્રંથ જણાય છે. એ ગ્રંથનું ભાષાન્તર જુદા પુસ્તકરૂપે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સલાએ સં. ૧૬૭૨ માં બહાર પાડ્યું છે. રૂપકકથા તરીકે એની ખાસ ઉપયોગિતા ન હોવાથી આ ઉપોદ્ધાતમાં તો માત્ર તેનો નામનિર્દેશ જ કર્યો છે.

આ આખું ચરિત્ર ભવભાવના ગ્રંથનો અનિત્યભાવનાનો વિભાગ છે. ભવભાવના ગ્રંથ મહાધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ બનાવ્યો છે, એ ભુવનભાનુ ચરિત્ર ઉપરથી ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ બનેલો છે તેની નોંધ નીચે આવશે. આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર હોય તેમ લાગે છે. ગ્રંથ ગોઠક છે, પણ એને રૂપક કથાની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેમ નથી.

ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ—ઉદયરત્નની આ કૃતિ શ્રી જૈનકથારત્નકોષના પાંચમા ભાગમાં પૃ. ૧૬૬-૨૮૧ માં છપાયેલ છે. આના કર્તા છેવટે જણાવે છે કે એ રાસ ભવભાવના ગ્રંથને અનુસારે રચવામાં આવ્યો છે, તેથી આ રાસની કૃતિ તો તે ગ્રંથને અનુસારે છે એમાં શક નથી. મહાધારીગચ્છીય શ્રી હેમ-

ચંદ્રસૂરિનો બનાવેલો સદર ભવભાવના મૂળ ગ્રંથ હાલમાં છપાય છે. તેનો પહેલો ભાગ છપાઈને બહાર પડેલ છે. તેની શરૂઆતમાં ૨૩૮ પૃષ્ઠ સુધી નેમિનાથનું ચરિત્ર છે. પછી તેમના મુખ્ય ભવભાવના મૂકી છે, તેમાં પ્રથમ અનિત્યભાવના ઉપર બલિરાજનું ચરિત્ર પૃ. ૨૭૫ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તે પૃ. ૩૬૦ સુધી પ્રથમ ભાગમાં પૂર્ણ થયેલ છે. આ બલિરાજ તે જ ભુવનભાનુ કેવળી છે. આ ગ્રંથમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ રૂપકકથા જેવું કાંઈ નથી, માત્ર ઉપમિતિનાં નામોનો ઉપયોગ છે. એને ઉપમિતિ ગ્રંથ સાથે સરખાવવા યોગ્ય નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિની શૈલીનું અનુકરણ આ ગ્રંથોમાં થયું છે, પણ એમાં કાંઈ ખાસ તત્ત્વ ન હોવાથી તે પર વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા લાગતી નથી.

વૈરાગ્યકટપક્ષતા—એના કર્તા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને અપૂર્વ વિદ્વાન્ શ્રીમદ્દશોબિજય ઉપાધ્યાય છે. અઢારમા સૈકાનો એ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથમાં ઉપમિતિ ભવપ્રપંચનો ટૂંકો સાર બાણે ગ્રંથકર્તાએ પોતે લખ્યો હોય તેવી પદ્ધતિ કરી છે. એમાં વર્ણનો પણ અવારનવાર આવે છે. ગ્રંથનું પૂરું ઉપમિતિથી કાંઈક જોઈએ થયું છે. આખો ગ્રંથ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની બીજી આવૃત્તિ હોય એવું લાગે છે અને જ્યાં જ્યાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની ભવ્ય કટપનાનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ ગ્રંથમાં કોઈ પ્રકારની નવીન મૌલિકતા જોવામાં આવતી નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ વાંચનારને વાર્તાના પ્રવાહમાં ખેંચી જઈ શકે છે તે તાકાત એ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતી નથી. એ ગ્રંથ માત્ર અનુકરણરૂપ હોઈ, શૈલીની વિચારણાને અંગે ખાસીઅત ધરાવતો ન હોઈ, એની વસ્તુ ઉપર ખાસ વિચાર કરવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. એમણે ત્રણે ઔપધિઓ, દ્રમક, અનુસુંદર ચક્રવર્તી, નંદિવર્ધન, પ્રકર્ષ, વિમર્શ વિગેરે તેમજ સ્થળો આદિનાં નામો ઉપમિતિ પ્રમાણે જ રાખ્યાં છે; છતાં લેખકશ્રી અત્યંત વિદ્યારસિક અને અસાધારણ જ્ઞાનધનવિપુલ હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાતો કરી છે, સમતા તથા સમાધિના સ્વરૂપો સ્પષ્ટ કર્યાં છે અને કેટલીક નવીન વાતો કરી છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય રૂપકકથાની શૈલીનો છે. તેને અંગે તેમાં ખાસ નવીનતા જણાતી નથી એટલી વાત અત્ર પ્રાસંગિક છે.

આ ગ્રંથનું પૂર્વાર્ધ શ્રાવક ભીમશી માણેક તરફથી સને ૧૬૦૧ માં પ્રકટ થયું છે. સાર્થ હોઈ જરૂર વાંચવા લાયક છે. એ આખો ગ્રંથ પદ્યગ્રંથ છે. એનો ખીજો ભાગ (ખાકીનો ગ્રંથ) હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી. એમના દુસ્તી સાહેબોને આ અધૂરો ગ્રંથ પૂરો કરવાની વિનંતિ છે. વૈરાગ્યકલ્પલતા જેવો ગ્રંથ લખીને શ્રીઉપાધ્યાયજીએ આવા ગ્રંથની અને આવી શૈલીની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે તે એક જ હકીકત ઉક્ત શૈલીની ઉપયોગિતાના પુરાવારૂપે બહુ ઉપયોગી છે જે અસાધારણ બળવાન લેખકે સિદ્ધાન્તના મેંકડો વર્ધના વાંધાઓના નિકાલ કરી આપ્યા, જેઓ પૂર્વકાળની ભાવના નવા સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાનો ઝંઘો લઈને ચાલ્યા તેઓ આ રૂપક-કથાની શૈલીનો સ્વીકાર કરે એટલે સિદ્ધાન્તથી તો એ પદ્ધતિને ખાધ ન જ આવે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું ગણાય. અવારનવાર બુદ્ધિ-વૈલવ અને યોગજ્ઞાનના અનેક ચમકારા એ ગ્રંથમાં છે, છતાં એમાં મૌલિકતા છે જ નહિ અને વિશિષ્ટતા કોઈ જગ્યાએ દેખાય તો તેનું સર્વ માન શ્રીસિદ્ધર્ષિને જ ઘટે છે. એ ગ્રંથમાં ભાષાસમૃદ્ધિ સારી છે. આટલી ટીકા સાથે એની સમાલોચના સમાપ્ત કરીએ.

આ સિવાય આ ગ્રંથનાં (ઉપમિતિનાં) છૂટાછવાયાં અનુકરણો દેખાય છે, એના તો નામ-નિર્દેશ જ કરવા ઉચિત ગણાય. એમાં મૌલિકતાનો સવાલ જ રહેતો નથી. ખીજાં અનુકરણો નીચે પ્રમાણે મારા જણવામાં આવ્યાં છે.

ઉપમિતિ ગ્રંથ ઘણો મોટો ધારીને એના ઉપરથી સંક્ષેપમાં શ્રીહંસરત્ન નામના સાધુએ સંસ્કૃતમાં એનો સાર લખ્યો. ભાષા, શબ્દો, નામો અસલ પ્રમાણે રાખ્યા પણ ગ્રંથનો વિસ્તાર છૂટા ભાગ જેટલો કરી નાખ્યો. એ નાના ગ્રંથને તેઓશ્રી ‘કથોદ્ધાર’ કહે છે. એમનો સંવત જણાયો નથી. આખો ગ્રંથને છેડે તેમણે લખ્યું છે કે “ અધ્યાત્મરૂપ અમૃતના સમુદ્ર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિના મુખથી નીકળેલી વૈરાગ્ય અને સંવેગાદિ રૂપ અનેક તરંગે કરી ગહન અને ગંભીર તેમજ અદ્ય શક્તિવાંત જીવને દુઃખે અવગાહવારૂપ શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચ નામે સમુદ્રની મર્યાદારૂપ પાણીની ભરતી-વાળા ગ્રંથમાંથી મારા જેવા અદ્ય શક્તિવાળા પ્રાણીના અનુગ્રહને

અર્થે લેશમાત્ર ઉદ્ધાર કરીને આ કેવળ વાર્તારૂપ કથા મેં લખી છે. ” એમણે શ્રીસિદ્ધર્ષિની વાણીને ‘ અમૃતના સમુદ્ર ’ જેવી કહી છે.

સદર ટૂંકી ઉપમિતિ ‘લવપ્રપંચ’ કથા સંસ્કૃત ગદ્યમાં શ્રીહંસરત્ને લખી તેનું ગુર્જર ભાષામાં વાર્તિક શ્રીઅમૃતસાગર ગણિએ કર્યું છે, સંવત જણાતો નથી.

એ ગુર્જર વાર્તિક શ્રાવક ભીમશી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના પ્રથમ ભાગમાં છપાવ્યું છે. તેની ભાષા મુધારી શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ સંવત્ ૧૯૫૩ માં સુંદર આકારે છપાવ્યું. મને આ અંથનું અવતરણ કરવાનું સાધન પ્રકરણરત્નાકર અંથ બન્યો હતો તેથી તેની નોંધ કરવી આવશ્યક છે. હકીકત એમ બની કે સંવત્ ૧૯૫૦ માં મારા કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીએ સદર ગુજરાતી વાર્તિકનું વાચન ૨૦૦ માણસ સમક્ષ દરરોજ સાંજે શ્રીઆદિનાથના દેરાસર (ભાવનગર-મોટા દેરાસર) ના ઉપાશ્રયમાં લગલગ દોઢ માસે પૂર્ણ કર્યું અને વાંચતાં વાંચતાં વાર્તા સમજાવતા ગયા. મને પ્રકર્ષ વિમર્શની વાત બહુ યાદ રહી ગઈ. એ મામા ભાણેજ કુંગર ને નદીઓમાં કર્યા એટલે મારા જાગૃત સ્વપ્નમાં મોટા મામા અને તેની આંગળીએ ભાણેજને ફરતો હું જોઈ શકતો હતો. એ વખતે મારે પ્રશ્નો પૂછવાની ટેવ પણ ઘણી હતી. એટલે જાણે મામા સાથે હું જ હોઉં એવું મને લાગતું હતું. તે વખતે મારી ઉંમર ઠંપનામય હતી. અપ્રાસંગિક વાત ઉપકારનો નિર્દેશ કરવા કહી નાખી. હવે તો મને એમ લાગે છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિને ઘરાબર સમજવા માટે એમનો આખો અંથ જ વાંચવો જોઈએ, છતાં સદર નાના અંથો પણ મારા જેવા બાળજીવોને માટે જરૂરી છે એમાં કાંઈ નવીનતા કે મૌલિકતાનો સવાલ જ નથી. મૂળ અંથનો એ ટૂંકો સાર છે, એને Epitome-સંક્ષેપ કહી શકાય.

શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચનું એક સ્તવન લખ્યું છે તે શ્રીજૈનકથારત્નકોષના ત્રીજા ભાગમાં (પૃ. ૧૦૬-૧૧૪) છપાયું છે. સુરતમાં રહી સં. ૧૭૧૬ માં બનાવ્યું છે. એમાં ચોથા પ્રસ્તાવના પાત્રોને પૂજા બહલાવ્યા છે ૧૩૭ દુહા ચોપાઈ છે. છેવટના ચોવીશ દુહા સુંદર છે. મોહુરાય અને ચાંદ્રિધર્મના પરિવારને ઠીક ચીનર્યા છે. એમાં ખાસ નવીનતા નથી. ગુજરાતી ભાષા બહુ-

નારને અપૂર્વ ગ્રંથોનો પરિચય કરાવવાની જે શૈલી અદારમા અને ઓગણીશમા સૈકામાં અનુકરણીય ગણાઈ હતી તેનો તે એક નમૂનો છે.

૧૨ સરખામણી અને સુકાળલો. અંગ્રેજી પુસ્તક—

બીજા ચાર્લ્સ રાજના સમયમાં જહોન બનીઅને પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ (Pilgrim's Progress) નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં બેડફર્ડ જોલમાં લખ્યું, તે પુસ્તકને આપણા ગ્રંથ સાથે અનેક પ્રકારનું સામ્ય હોવાથી બન્નેની સરખામણી કરવા યોગ્ય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આવી શૈલીએ ગ્રંથ લખાયા છે એ વાત આનંદ આપે તેવી છે. તેમાં એક ગરીબ માણસ મુસાફરી કરીને ' દૈવી શહેર ' જતો જતાવ્યો છે અને તેમાં તેને રસ્તામાં અનેક પ્રકારની લાલચો, નિરાશાઓ, અગવડો અને પ્રત્યવાયો નડે છે; પણ તે તેના નિશ્ચયમાં દૃઢ હોવાથી આગળ મક્કમપણે વધતો જાય છે. સંસારીજીવને આપણા ગ્રંથમાં જે કડવા અનુભવો થાય છે તેવા તેને પણ ખૂબ થાય છે. એમાં નિરાશાની ખાઈ, મોતની સામે ક્રંકા, સેતાનની દગલખાણ, વાતો કરનારાની નકામી ચોવટો અને આસ્તિકની ધર્મ તરફ રુચિ અને અડગતા બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એમાં કેટલાક પાત્રો તો આખા ઉપમિતિ સાથે સરખાવવા જેવા છે. એનો ઇન્ટર પ્રીટર એ ' સ્વકર્મવિવર ' દ્વારખાજ સાથે બાંધેલો છે, એનો ટોકટીવ (Talkative) હુમ્મુખ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૬) એનો Worldly wiseman વિમધ્યમ (પ્ર. ૬, પ્ર. ૧૩) સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, અને એજ પ્રમાણે એના Prudence, Piety, Charity વિગેરે દરેક પાત્ર કે ભાવોની સાથે સરખાવાય તેવા પાત્રો ઉપમિતિમાં છે. જે પૂર્ણ અવકાશ હોત તો લગલગ દરેક પાત્રોની સરખામણીનું પત્રક રજૂ કરત-કરી શકાય તેમ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને તો આખો સંસાર ચીતરવો હતો એટલે એમનામાં પ્રાયે કોઈ ભાવ બાકી રહ્યો નથી, જ્યારે બનીઅને તો માત્ર એક આસ્તિક શ્રદ્ધાળુનો માર્ગ જતાવવો હતો. બનીઅનની આખી બુક allegory છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો પ્રત્યેક શબ્દ allegory નો જ છે.

ડૉ. યાકોબી બાહ્ય અને આંતર ચરિત્રનો તફાવત કરી આંતર જીવનનો જ રૂપક કથામાં સમાવેશ કરે છે, પણ ત્યાં તેઓની સમજફેર જણાય છે. મારા મતે તો બીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર શરૂ

ધાય છે. ત્યાંથી આઠમાના બીજા ભાગ સુધી પ્રત્યેક શબ્દ રૂપક જ છે. એનું બાહ્ય જીવન તો રૂપક કથાનો ભાવ સવિશેષ ભજવે છે. ઘન-વાહન કે નંદિવર્ધનના ભવો એના બાહ્ય જીવનને અંગે ખાસ રૂપક જ છે. એમાં આખા સંસારનું અને અમુક ભાવોનું જે વર્ણન છે તે પણ રૂપક છે અને ખૂદ ગમનાગમન, લગ્ન અને વ્યવહાર એ પણ રૂપક છે. આ બાળત અંથના જરા ઊંડાણમાં ઉતરતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે અને એ દૃષ્ટિએ આખો અંથ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ એ જ છે કે ‘હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેમાંનું એક પદ પણ બનતા સુધી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે’ (પૃ. ૨૧૬) અને આ તેમની પ્રતિજ્ઞા તેમણે બરાબર જાળવી છે એમ બતાવી શકાય તેમ છે. કહેવાની વાત એ છે કે ઉપમિતિ અંથ સર્વાંગ રૂપક કથા છે બ્યારે બનીઅતનું સદર પુસ્તક ઘણું સુંદર છે પણ એનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત છે. જેટલા પૂરતું તે લખાયું છે તેટલા પૂરતું તેને પણ ‘રૂપક કથા’ની કક્ષામાં બરાબર મૂકી શકાય.

‘ડા. યાકોબી ઉપમિતિ અંથની પ્રસ્તાવના લખતાં કહે છે કે “અંથના નામ ઉપરથી દાખવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપમા દ્વારથી આ સંસારની જુદી જુદી જીવનશૈલીઓ બતાવવાનો આ ઉપમિતિ લવપ્રપંચ કથાનો ઉદ્દેશ છે. એ અંથ ‘પીડાશ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ’ ને વિસ્તાર અને ઉદ્દેશમાં મળતો આવે છે છતાં તે તદ્દન આખી રૂપક કથા નથી, કારણ કે એ વાર્તામાં જે પાત્રોના આનુબાનુના સંયોગોને લગતી વાર્તા આવે છે ત્યાં, તેમજ તેમના જીવનપ્રસંગોની હકીકતમાં અને બીજી તેવી બાબતોમાં તે એ જ અર્થમાં જેમ બીજી વાર્તામાં હોય છે તેમ સમજવાના છે; પરંતુ સંસારીજીવના આંતર જીવનની વાત આવે, જ્યાં તેના અંદરના મનોવિકાસ, દુર્ગુણો, સદ્ગુણો, કર્મો અને તેના વિપાકોની વાર્તા આવે ત્યાં રૂપક કથા તરીકે તેને સમજવાની છે. આ રૂપકો, તેમનાં કાર્યો અને સંસારી-જીવ સાથે તે જે સંબંધમાં રહે છે તે આખી વાર્તાના ક્રમમાં રૂપક તરીકે છે. જેટલા માટે સિદ્ધર્ષિની વાર્તામાં એક પ્રકારના પુરુષો આવે છે અને જે દરેક પ્રસ્તાવમાં જુદા પડે છે તેને સાચા પ્રાણીઓ ગણવાના છે અને બીજા પ્રકારના પુરુષો આવે છે તે રૂપક તરીકે

ગણવાના છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે એ બન્ને પ્રકારના પાત્રોને જુદા પાડે છે: એકને ‘બહિરંગ’ પાત્રો અથવા મુખ્ય પાત્રના સહચારી મિત્રો કહે છે અને બીજાને સંસારી જીવના ‘અંતરંગ’ મિત્રો કહે છે. અંતરંગ પાત્રો રૂપક રૂપે હોઈને જુદા જુદા ભવની વાર્તામાં એકના એક રહે છે અને દરેક પ્રસ્તાવમાં અંદરથી ચાલુ લડાઈ ચાલ્યા કરે છે અને તે લડાઈમાં અંદરની બન્ને પાર્ટીઓ લડ્યા કરે છે; એક બાબુએ રાગકેસરી અને મહામોહની સરદારી નીચે ખરાબ ટેવો (દુર્ગુણો) રહે છે અને બીજી બાબુએ ચારિત્રધર્મની સરદારી નીચે સફળજી રહે છે. કર્મપરિણામ તથા કાળપરિણતિ એક મધ્યસ્થ પક્ષ ઊભો કરે છે. આ રીતે કથાનો રૂપક વિભાગ એક એવી સંકળના ઊભી કરે છે કે જેની દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ ભવોની વચ્ચે તે જોડાણ કરી આપે છે અને એ સર્વને એક તરીકે જોડી આપે છે. એ બાજુ કે નાટકનો આખો પ્લોટ હોય તેવું લાગે છે, એ ખરેખર ઇન્ડિયન હીવાઈના કોમીડીઆ (ભારતનું દૈવી નાટક) છે જેમાં સંસાર નાટકને અંગે પૃથક્ પૃથક્ ભવો જુદા જુદા અંક નેત્રું કામ કરે છે.¹ ”

1. "As indicated by the title of the work, the Upamiti-bhava-prapancha katha proposes to describe mundane existence in all its diversity by means of allegory (upamadwaratah). It is however not an entirely allegorical story like the Pilgrim's Progress which it resembles in scope and spirit; for that part of the story which relates to the actual circumstances of the persons figuring in the story, the events of their life, and similar things, is to be understood literally, i. e., in the same sense as in any other story. But every thing which relates to the inner life of Samsarijiva, his passions, vices and virtues, fate and retribution, is personified. These personifications, their actions, and the relation in which they stand to each other and to Samsarijiva, form the allegorical part of the plot. Therefore one part of the persons that figure in Siddharshis' narrative are real men and women, who are different in several prastavas

ડા. ચાકોળીએ રજૂ કરેલ આ ચિત્ર વિચારવા લાયક છે. તેઓ બનીઅનના પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ સાથે આ ગ્રંથની સરખામણી કરે છે, પણ બંન્નાં તેઓ માત્ર અંતરંગ કથાને જ રૂપક કથા (એલીગરી) કહે છે ત્યાં આપણે લાગ્યેજ તેમના મત સાથે મળતા થઈ શકીએ. અંતરંગ પાત્રો શુભ અને અશુભ બે પક્ષમાં વહેંચાઈ જઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં કામ કરે છે અને પાઠ લજવે છે એ ખરું, પણ એટલામાં જ રૂપકકથાનું ઇતિર્કર્તવ્ય થતું નથી. મોહ અને આશિષના હાથ નીચેના પાત્રો મોટા ભાગે આખી કથામાં કામ કરે છે અને તેઓ ખરેખરા રૂપક છે એ વાત તો તદ્દન ચોક્કસ છે, પણ તે ઉપરાંત નંદિવર્ધન અને રિપુદાસજી અથવા પ્રકર્ષ અને વિમર્શ પણ રૂપકો જ છે. ગાહ્ય પાત્રો પણ રૂપક જ છે. એ પ્રકારનું ચરિત્ર સર્વ જીવનું ઘટતા ફેરફાર સાથે થાય છે તેથી તે પણ રૂપક જ છે. એમાં ઉપનય વગરનો એક શબ્દ કે

with the exception of Samsarijiva; the other part, the personifications, are to be understood allegorically. Sid-dharsi distinguishes these two sets of persons, the former as *bahiranga* or 'external' companions of the hero, the latter as the *antaranga* or 'internal' companions of the Samsarijiva. The 'internal' companions being personifications of his vices, virtues etc. remain the same throughout the several birth stories, and so in all of them a continued war is carried on, in which the two 'internal' parties are engaged; on the one side are bad qualities under Rajeshri and Mahamoha, on the other the good qualities under Charitradharma and a neutral party is constituted by Karmaparinama and Kalaparinati. Thus the allegorical part of the narrative is the bond that holds together the various birth-stories and combines them into one whole; it is as it were the plot of the drama, an Indian Divine Comedia, in which the various births of the hero are but as many acts or scenes of the whole play: the Samsararanalatta."

વાક્ય નથી એ લેખકની પ્રતિજ્ઞા છે અને ઉપનયન એ જ રૂપક છે. ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા રૂપક વગરનો એક પણ શબ્દ ન લખવો એવી છે અને તેને તેઓ ખરાબર વળગી રહ્યા છે. અંતરંગ પાત્રો જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં ફરતા જાય છે, પ્રત્યેકમાં એક એકની મુખ્યતા છે અને તેવી જ રીતે બહિરંગ પાત્રો પણ ફરતા જાય છેતાં વસ્તુતઃ એ સંસારી જીવના જુદાં જુદાં રૂપકો જ છે. સંસાર-નાટકમાં એલ એલતાં એ પાત્રો જેમ જુદા જુદા એલ કરે છે તેમ સંસારી જીવો સર્વ એલ કર્યા કરે છે દરેક વખત જુદા જુદા રૂપ લે છે, પણ એ કર્મપરિણામ અને કાળપરિણતિને વશ રહે છે અને છતાં એનામાં વ્યક્તિત્વ છે, પ્રભુતા છે, પૌરુષ છે અને કર્મ-પરિણામના અધિકારમાંથી નીકળી જવાની શક્તિ છે. એ પ્રચ્છન્ન શક્તિને વ્યક્ત કરનાર પણ જીવો હોય છે અને તે સર્વથી ઉપરને સ્થાનકે ચાલ્યા જાય છે. આ આખું નાટક ણતાવણું એ મહારૂપક છે અને તેને રૂપક કથા ન કહેવી એ વાત ચાલેતેમ નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ખરો આશય સંસારીજીવને ચીતરવાનો છે અને જે રૂપક દ્વારા અંજન, જળ અને અન્નનો પ્રયોગ કરવાનો છે, એની વિપુલતા દાખવી એને રજૂ કરવાનો છે અને તે સર્વ પામે રજૂ કરી તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આથી બહિરંગ પાત્રોને રૂપક કથામાંથી બાદ કરી શકાય તેમ નથી. તેઓ જીવતાજીવતા પાત્ર છે, પણ છતાં તે પણ રૂપકો જ છે અને તે રૂપક નથી એમ કહેવામાં તો લગભગ આખી વાર્તાનો આશય ઊડી જાય તેમ છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં આ કથાનું પૂર, રૂપકોની સચોટતા, આખી સંસારઘટનાને રૂપક કરવાનો પ્રયત્ન અને તેમાં કર્તાએ મેળવેલ ફોટો જેતાં આ ગ્રંથને રૂપક કથાનો અદ્ભુત ગ્રંથ કહી શકાય તેમ છે આ સર્વ હકીકત બનીઅનના સદર ગ્રંથ સાથે તેની સરખામણીને અંગે નિશ્ચિત થાય છે અને પ્રસંગોપાત ડૉ. ચોકોળીના અભિપ્રાય પર ચર્ચા પણ થઈ જતાં તેનો રૂપક કથાનો સ્વાંગ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

રૂપક કથા શી વસ્તુ છે અને તેને અંગે શ્રી સિદ્ધર્ષિમાં મૌલિકતા કેટલી છે અને રૂપકકથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન શું છે તે વિચાર્યું. હવે આ ગ્રંથની ધીજી ખાસીઅતો તપાસી જઈએ.

૧૩. એ કાવ્યગ્રંથ છે, એમાં નવે રસની પોપણ છે—

કાવ્યની વ્યાખ્યા કાવ્યં રસાત્મકં વાચ્યમ્ કરી છે. જે ગ્રંથમાં રસાત્મક વાક્યોનો જથ્થો હોય તે કાવ્યનો ગ્રંથ કહેવાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની રચના ગદ્ય અને પદ્ય રસમય વાક્યોથી ભરપૂર છે. એમાં લગભગ સોળ હજાર શ્લોક છે એમ જે એમણે ગ્રંથની આખરે લખ્યું છે તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે જે બત્રીશ અક્ષરનો એક શ્લોક ગણવામાં આવે તો એ ગ્રંથનું દળ સોળ હજાર શ્લોકપ્રમાણ થાય. અગાઉ અમુક ગ્રંથનું પ્રમાણ બત્રીશ અક્ષરના એક શ્લોકને હિસાબે જ થતું હતું અને પોથીઓનું વેચાણ કે લખામણી ન્યારે નક્કી કરવાં હોય ત્યારે પુસ્તકમાંથી ગમે તે એક પાતું ઉઘડી એક પંક્તિમાં કેટલા અક્ષરો છે અને આખા પાનામાં કેટલી પંક્તિ છે તેનો ગુણાકાર કરી તેને ૩૨ વડે ભાંગી જે આવે તેને આખી પ્રતના પાનાવડે ગુણી કિંમત કરવામાં આવતી હતી. અત્યારે પણ લિખિત પ્રતનું કયવિકય એ જ ધોરણે થાય છે. લખનાર ધંધાદારી લઢી-આની કલમ એક સરખી એવી ચાલતી કે એ હિસાબમાં ઘણે ભાગે ભૂલ થતી નહિ.^૧

એ ધોરણે સોળ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથમાં લગભગ અરધો ભાગ ગદ્યનો છે અને અરધો પદ્યનો છે. સાહિત્યની નજરે જેમાં કદપ્રમાણની લવ્યતા હોય અને સર્વ રસની પુષ્ટિ જેમાં થતી હોય તે ‘કાવ્ય’ ગણાય છે—પછી તે ગદ્ય હો કે પદ્ય હો. કાદંબરી ગ્રંથ આખો ગદ્યમાં છે, છતાં એનાં વર્ણનોમાં વિશિષ્ટ લવ્યતા હોઈને એ કાવ્યનો ગ્રંથ ગણાય છે. એવી રીતે ગદ્ય કે પદ્ય બન્ને કાવ્યની વ્યાખ્યામાં આવવાનાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે, કારણ કે એ નિર્ણય સર્વત્ર સ્વીકારાયેલો છે.

આ ગ્રંથના પ્રત્યેક વાર્તાવિભાગમાં કદપ્રમાણની લવ્યતા છે એ

૧ જાપેલ ગ્રંથની પંક્તિ ગણતાં મારે હિસાબે બાવીશ હજાર ઉપર શ્લોકો થાય છે, પણ શ્લોકો જાપતાં જગા ખાલી મહે છે તેને હિમાબે સત્તર હજાર ઉપર શ્લોક થવા જાય છે. મને સોળ હજાર શ્લોકનો હિસાબ મધ્યમસરનો લાગે છે.

ખાળત નરૂર ધ્યાન એવે તેવી છે. રૂપક કથા કરવા માટે લબ્ધ કલ્પના કરી તે વાત તદ્દન પૃથક્ છે. એ કલ્પના તો લબ્ધ હોવા ઉપરાંત તદ્દન નૂતન, મૌલિક અને અતિ વિશિષ્ટ છે તે આપણે ઉપર વિચારી ગયા; પણ એના કાવ્યત્વની ચર્ચા કરતાં વર્ણનની લબ્ધતા ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. એનાં દાખલા અનેક છે, પણ ગ્રંથમાંથી નીચેના પ્રસંગો માત્ર તેના છૂટાછવાયા દાખલા તરીકે વિચારીએ તો કલ્પનાની લબ્ધતા અને રસની રેલમહેલ જોઈ શકાશે.

૧. એથા પ્રસ્તાવમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે તદ્વિલસિત દ્વીપમાં ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ નાખી તેમાં તૃષ્ણા-વેદિકા પર વિપર્યાસ સિંહાસન મૂકી તે પર મહામોહ રાજાને બેસાડી તેના પરિવારનું વર્ણન કર્યું છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૯) તે આખું વર્ણન લબ્ધ કલ્પનામય છે. એ રૂપકની નજર ખાળુ ઉપર રાખતાં માત્ર ચિત્રની નજરે પણ ખરેખર અદ્ભુત છે.
૨. ધનશેખરના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૬, પ્ર. ૭) હરિકુમારને દરિયામાં ફેંકી દેવાનો પ્રસંગ અને તેને જ પરિણામે એ સમુદ્રદેવની સહાયથી રાજ્યગાદીએ બેસે છે એ આખું પ્રકરણ—‘ ભર દરિયેથી રાજ્યસિંહાસને ’ અદ્ભુત કલ્પનાથી ભરપૂર છે અને વર્ણન પણ રસાત્મક છે. એ ચિત્ર તરીકે પણ મહાન છે.
૩. શુભધારણના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૮, પ્ર. ૩) તારામૈત્રક ધયા પછી ખીજે દિવસે શુભધારણ અને મદનમંજરીનો મેળાપ થાય છે, ત્યાં કનકોદર તેમના આહ્વાદમંદિર ખગીચામાં સૂક્ષ્મવિધિએ લગ્ન કરે છે, તે વખતે ચાલતે લગ્ને આકાશમાં ખૂમ પડે છે, કનકોદર અને તેના વિરોધી વિદ્યાધરોને લડાઈ શરૂ થાય છે—એ સર્વ વર્ણનમાં અત્યંત સૂક્ષ્મતા અને કલ્પનાની લબ્ધતા અપ્રતિમ છે. તે લબ્ધ ચિત્ર રજૂ કરે છે.
૪. બઠરગુરુ કથાનક (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૬) ના ઉત્તર ભાગમાં ગુરુ રાત્રે શિવાલયમાં જઈ ચોરો ઊંઘતા હતા ત્યારે દીવો સળગાવે છે અને પછી હાથમાં વજ્રદંડ લઈને સર્વ ચોરોને ફટકાવે છે. એ આખી કલ્પના અસરકારક છે. રાત્રિના ખાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવવાની વાત સ્વતઃ વિશિષ્ટ કલ્પનાથી ભરપૂર છે.

૫ બાળ કામદેવના મ દિરમા બાય છે, સામાન્યબુદ્ધિ દગ્વાન પર ખડો રહે છે, કામદેવની ખાવી શય્યા પર તે સૂવે છે, મ દિરમા ન એને અતિ અવરૂપવાળી યુવાન મદનકદળીનો અપર્શ થાય છે- તે આખુ વર્ણન (અ ૩, પ્ર ૮) અને ત્યાગપછી દશમા પ્રકરણમા એ મદનકદળીના વામબુવનમા દાખલ થાય છે અને કોમળ શય્યા પર ઊંઘી બાય છે, પછી રાજના આગમન શબ્દથી જાગી જઈ પછાડી ખાઈ જમીન પર પડે છે (અ ૩, પ્ર ૧૦) એ આખુ વર્ણન કંપનાલબ્ધ હોવા માથે અત્યંત આકર્ષક છે

આવા અનેક દૃષ્ટાન્તો આખી શકાય તેમ છે અથર્વકર્તાની કંપનાની લબ્ધતા એટલી ઉત્તમ પ્રકારની છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે એમા મોહગય અને આગ્નિગાનની આખી લકાણના ગ્સાત્મક વર્ણનો તો લેખકની કંપનાને ઉત્કૃષ્ટ આકાંગમા ખતાવે છે

કાવ્યનો ખીન્ને શુભ કંપનાની લબ્ધતા ઉપગત વર્ણનોમા આવે છે એમા જે વર્ણનો આવે તે હૃદયગમ અને અપ્રદ હોવા જોઈએ અને છતાં ગૌરવથી લગ્નપૂર હોવા જોઈએ કાવ્યની નજરે વર્ણનોનો તો કાંઈ આખા અથમા પાગ નથી, પણ આપણે નીચેના વર્ણનો દાખલા તરીકે જોઈએ એ વર્ણનો વાચતા આ કાવ્યઅથ છે એમ જરૂર જણાયે

૧ શઙ્કવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૮, પૃ ૭૮૫-૬) હેમતવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૮, પૃ ૭૮૭-૬) ત્રિશિરવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૨૦, પૃ ૬૧૨-૫) વમતવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૨૧, પૃ ૮૨૧-૪) શ્રીધમ વર્ણન (અ ૪, પ્ર ૩૭, પૃ ૧૦૬-૧૧૦૦) વર્ષાવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૩૭, પૃ ૧૧૦૧-૩)

૨ અદ્વૈતમૂલપર્યંતનગર વર્ણન (અ ૧ પીઠબધ પૃ ૫૧-૩)

૩ મનુજગતિનગરી વર્ણન (અ ૨ પ્ર ૧ પૃ ૨૫૦-૭)

૪ કર્મપગ્નિભામના સ સાગ્નાટકનું વર્ણન (અ ૨ પ્ર ૨ પૃ ૨૬૦-૨)

૫ આગનું વર્ણન તે વખતની લોકોના મનની સ્થિતિ (અ ૭, પ્ર ૨, પૃ ૧૬૫૮-૬)

૬ સ માગ્નજન્મા બન્ને ચકોનું વર્ણન (અ ૭, પ્ર ૮, પૃ ૧૭૪૩-૪)

આમાં વર્ણુનની નજરે જ ઉપરની હકીકત વિચારવાની છે. એનાં રહસ્યો કે ભાવાર્થો વિચારવાનો પ્રસંગ જુદો છે. અહીં કહેવાની હકીકત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપરનાં (તેમજ ખીનાં અનેક) વર્ણુનો એવી સુંદર રીતે કર્યાં છે અને કલ્પનાચિત્રો એવાં સુંદર રજૂ કર્યાં છે કે એ વાંચતાં આપણે જાણે તે સ્થાન પર હાજર જ હોઈએ એમ આપણાં મન પર છાપ પડી જાય છે. જો આપણામાં કલ્પનાનો છાંટો પણ હોય તો આપણે ખરાખર ચિત્ત-વૃત્તિને છેડે ઊભા રહી પ્રકર્ષ ને વિમર્શની જેમ આખી મોહરાયની આળવણી જોઈ શકીએ અને ઊડીને જૈનપુરમાં વિવેક પર્વતના શિખર ઉપર પણ જઈ આવીએ અને એ જૈનપુરના શુભવીર્ય સિંહાસનને અને તે પર બેઠેલા શાંતમૂર્તિ ધર્મરાજને (ચારિત્રરાજને) જોઈ આવીએ. જો આપણને ગ્રંથકર્તા આવી રીતે પોતાની સાથે રાખી શકે, એની મરજીમાં આવે ત્યાં એ આપણને લઈ જઈ શકે તો એનું વર્ણુન સફળ છે અને એ સફળતામાં ' કાવ્યત્વ ' છે. કલ્પનાની લબ્ધતા અતિ ઉચ્ચ હોય, પણ તે વાચકને અગ્રાહ્ય હોય કે કલ્પનાતીત હોય તો તે કાવ્ય સ્ખલનાત્મક છે. એ વિશિષ્ટ અભ્યાસીને ભલે ઊંચે ઉડાવે, પણ પ્રાકૃત જનતાને એ અનભિગમ્ય હોઈ નિરર્થક છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પના અને તેમનાં વર્ણુન અતિ વિશિષ્ટ હોવાં છતાં બહુ સાદાં અને પ્રાકૃત મનુષ્યની કલ્પનાને પણ હોલાવનારાં હોઈ તેનો સાથે જ લબ્ય કલ્પના કરનારને વિશિષ્ટ અસર ઉપજાવનારાં છે. આવું બેવડું કાર્ય કઈ રીતે થઈ શક્યું હશે તેનો વિચાર કરવા સાથે તેનું પરિણામ જોઈએ એટલે આ ગ્રંથનું કાવ્યત્વ ખરાખર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એમણે વર્ણુનોમાં પ્રાણ મૂક્યાં છે. એમનાં વર્ણુનો માત્ર વર્ણુન ખાતર નથી, એમને વર્ણુન ખાતર એક વાક્ય પણ લખવું નહોતું. એમણે સંસારીશુભની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે કે ' મારા ચરિત્રમાં ઘણે ભાગે ગૂઢ અર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ' (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૮૦૦) એ હકીકત ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે એ જ પ્રતિજ્ઞા એમને વર્ણુનમાં પણ જાળવવાની હતી અને સાથે તેમાં પ્રાણ પણ મૂકવા હતા. એમની નજરમાં એક પર્વત કે નદી, સરોવર કે વિમાન, મંડપ કે મંચો અશુભ પદાર્થો નહોતાં, એ ડુંગ-

રના પ્રત્યેક પથ્થરમાં, પ્રત્યેક શિખરમાં તેમજ નદી કે અટવીમાં પ્રાણ જોઈ રહ્યા હતા અને એ પ્રાણ એમને કળાની નજરે અથવા કળા સાથે જતાવવા હતા. એ સિપ્રા નદી જુએ તો એમાં માળવાની વિલાસિનીઓનાં કુચતટોને નદીના પ્રવાહ સાથે અફળાતા જતાવવામાં સાર્થકતા માનતા નહોતા, પણ એમના મનમાં સિપ્રા ઓર હતી, માલવીઓ ઓર હતી, કુચતટો ઓર હતા, ઊર્મિમાળાઓ ઓર હતી અને આસ્કાલન ઓર હતાં. એ દરેકમાં ગૂઢ ભાવો જોઈ રહ્યા હતા અને એ વ્યક્ત કરવાની એમનામાં તાકાત હતી. આમાં અન્ય કાવ્ય કરનાર ઉપર આક્ષેપ કરવાનો આશય નથી. મારો ઇરાદો શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક વર્ણનમાં રહેલ ગૂઢ ભાવ વ્યક્ત કરવાનો અને તે ભાવ જતાવતાં તેમણે કળાકાર તરીકે જે સફળતા મેળવી છે તે જતાવવાનો છે. એમણે અરધકૃ દ્વંદ્વી-રેંટ જોયો (મ. ૭, પ્ર. ૪) અને આપણે પણ અનેક વાર જોઈએ છીએ, પણ એમણે એમાં શું જોયું તે વિચારવા જેવું છે; છતાં રેંટનું વર્ણન કળાકાર તરીકે જરા પણ એમણે નરમ પડવા દીધું નથી. એમણે દારુની શાળા-પીકું જોયું (મ. ૭, પ્ર. ૩.) તો ત્યાંથી પણ બોધ શોધી કાઢ્યો. સંસાર પરથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન દારુના પીઠામાંથી પ્રાપ્ત થાય એ તો કલ્પનાની અવધિ છે. વેશ્યાવાડેથી શિખામણ લઈ આવનારની જેવી એ તો દુર્લભ વાત થઈ, છતાં એમને તો કોઈ પણ વસ્તુ તત્ત્વજ્ઞાનીની નજરે જોવી હતી એટલે એ આદ્યા ત્યારે જે વસ્તુ એમની નજરમાં આવી, તેનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે પણ ઘણી સફળ રીતે કર્યો છે.

મને એમ લાગે છે કે એક દિવસ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપાશ્રય બહાર નીકળ્યા હશે અને જે જતાવ અને તેમાંથી વૈરાગ્ય લેવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હશે. આપણે એક કલ્પના કરીએ. તેઓ ઉપાશ્રયમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં આગની ખૂમ પડી હશે, દોડાદોડ ચાલી હશે, સમય સવારના પાંચ છ વાગ્યાનો હશે, તેઓથી સ્થંડિલ જતા હશે, આગળ ચાલતાં રાત્રે દારુ પી મસ્ત બનેલાના થયેલા હાલહવાલ નજરે જોયા હશે, નગર બહાર નીકળ્યા ત્યાં અરુણોદય થઈ ગયો હશે, ખેતરમાં રેંટ શરૂ થઈ ગયો હશે, સ્થંડિલ કાર્યથી પરવારી પાછા ફરતા હશે, ત્યાં દરવા-

જાતને નાકે મઠમાં લોહનનો વ્યવસાય ચાલી રહેલો જોયો હશે, બજારમાં વ્યાપારી લોકની ધમાલ જોઈ હશે, એમના તાત્કાલિક અસર થાય તેવા મગજ (impressionable brain) પર એ સર્વ બનાવની છાપ પડી હશે અને પછી તે જ વખતે આત્મા પ્રસ્તાવના ખીજતથી નવમા સુધીના પ્રકરણોની સંકળના કરી નાખી હશે.

છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગમાં અસાધારણ બળ છે, એમાં ઊંડું જ્ઞાન છે, જનસ્વભાવનો વ્યવહાર અભ્યાસ છે અને કલ્પનાની ભવ્યતા સાથે હકીકતને મુદ્દાસર ચર્ચવાનું જોમ છે. આવી રીતે અસાધારણ જોમ લાવવા સાથે પ્રાણવાહી હકીકત બનાવવાની તાકાતમાં તેમના અંધનું વિશિષ્ટ 'કાવ્યત્વ' છે. એ કાવ્યત્વને અંગે ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ પણ એટલો જ વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ભાવ બળવે છે તે હવે પછી આગળ વિચારવામાં આવશે. કાવ્યાત્મક વર્ણનમાં પ્રાણ મૂકવાની પદ્ધતિ અને ભાષા પરના અસાધારણ કાળને લઈને એમના અંધની ગણના 'કાવ્ય' તરીકે બરાબર થાય છે, એની પ્રતીતિમાં એમની કલ્પના અને વર્ણન તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાય છે. તેમની વિચારદર્શનની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાળ તેમજ શૈલી પર વિચારણા આગળ થશે જેની ગણના પણ એમના અંધને 'કાવ્ય' તરીકે બતાવવાના વિભાગ તરીકે સમજી લેવાની છે.

આ અંધમાં નવે રસની પોષણ છે તે બતાવવાની જરૂર ન હોય. આખો અંધ રસમય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો માત્ર અહીંતહીંથી ચૂંટીને દાખ્યાં છે તે પરિપૂર્ણ નથી, માત્ર દોરવણી કરવાપૂરતાં જ છે. એ વિચારતાં આ અંધ મહાકાવ્ય છે એટલું ચોક્કસ જણાશે એ એનો આશય છે.

૧. નંદિવર્ધન અને વંગરાજના યુદ્ધવર્ણનમાં વીરરસની પોષણ છે. (અ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૧-૨.)
૨. હરિકુમારને ભરદરિયે સમુદ્રમાં નાખવાના પ્રયત્નનો પ્રતિકાર અને તેને મહારાજ્યસિંહાસનની પ્રાપ્તિમાં અદ્ભુતરસ જામે છે. (અ. ૬, પ્ર. ૭.)
૩. લડાઈ છવી નંદિવર્ધન કુશાવર્તનગરમાં પેસે છે તે વખતે કનકમંજરી સાથે એને તારામૈત્રક થાય છે અને તે પછી તે

- રાત્રિએ તેની અને નંદિવર્ધનની જે વિરહ દશા વર્ણવી છે તેમાં ખરો શૃંગારરસ જામે છે. તારામૈત્રક પૃ. ૫૮૬ માં થાય છે અને વિરહદશા વર્ણન પૃ. ૫૯૮-૬૦૧ સુધીમાં કપિંજલા કરે છે તે ખરેખર શૃંગારના પ્રખર કવિને ભૂલાવે તેવું છે. (પ્ર. ૩, પ્ર. ૨૪.)
૪. સાત પિશાચીઓનું આખું વર્ણન રૈદ્ર રસનો નમૂનો છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૮, પૃ. ૬૬૪-૧૦૧૧.)
૫. મોહરાય ને ચારિત્રરાજના યુદ્ધના જે પ્રસંગો ધર્મવીર રસના નમૂના છે. પ્રથમ વર્ણન માટે જુઓ (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૬, પૃ. ૧૩૧૬-૭.) અને બીજા વર્ણન માટે જુઓ. (પ્ર. ૮, પ્ર. ૮, પૃ. ૧૬૩૭-૬.)
૬. હરિકુમારના મિત્રો મન્મથ, પદ્મકેસર, લલિત, વિલાસ, વિભ્રમ અને કપોલ જે ગૂઢ મરકરી અને વાતાવિનોદ બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે તે ઉચ્ચ પ્રકારના હાસ્યરસનો નમૂનો છે. (પ્ર. ૬, પ્ર. ૩, પૃ. ૧૪૬૧-૧૫૦૩.)
૭. તુંગશિખર ઉપર ખાલિશ અને કૌવિદ ચઢે છે, કિશરનાં પ્રધુર ગાન સાંભળે છે અને રસડોલનમાં પડી જતાં પકડાઈ જાય છે એ અદ્ભુતરસ છે. (પ્ર. ૭, પ્ર. ૧૨, પૃ. ૧૭૮૨-૩.)
૮. વિવેક પર્વતપરથી અવલોકન કરતાં વાસવ શેઠના ધરમાં આનંદસ્થાને એકદમ શોક થઈ જાય છે એમાં કરુણરસનો ભાવ આવે છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૬, પૃ. ૬૮૦-૧.)
૯. વસંતરાજ લોલાક્ષના પ્રકરણમાં કુદરતનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં અદ્ભુતરસનો ભાવ આવે છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૧, પૃ. ૬૨૧-૨૪.) એમાં મુરપાનગોષ્ઠિનું વર્ણન આવે છે તે હાસ્યરસમાં પણ જાય છે. (પૃ. ૬૨૪.)
૧૦. લોલાક્ષ રાજના ત્યારપછીના પ્રકરણમાં પ્રથમ નાચ વખતે હાસ્યરસ, ત્યારપછી મર્યાદાલાંચ વખતે બીલત્સ રસ અને બન્ને ભાઈઓને લડાઈ થાય છે ત્યાં રૈદ્ર રસ આવે છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૩.)

૧૧. ચિત્તસમાધાન મંડપની આખી રચના અને ચારિત્રરાજના ચાર મુખનું વર્ણન અદ્ભુત રસનું દર્શાવે છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૩ પૃ. ૧૦૪૩ અને પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૯-૬૩.).
૧૨. બુધસૂરિના ઉચ્ચ દિવ્ય દર્શનમાં અદ્ભુત રસ અને ધર્મવીર રસની સહયોજના જણાય છે (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૧ અને પ્રકરણ ૧૨.).
૧૩. બહાર ગુરુ કથાનકમાં બીભત્સ રસનો આવિર્ભાવ છે (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૫.).
૧૪. મિથુનઘ્રય અંતર કથામાં હાસ્યરસ અને અંદરખાને શૃંગાર રસની પ્રચુરતા જણાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૦૮-૪૧૬.) અને તેમાં પ્રતિબોધકાર્ય સમક્ષ ત્રણ બાળકો નીકળે છે, તેમાંના છેલ્લાં બે બીભત્સ રસ પૂરે પાડે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૨૩.).
૧૫. અંતરંગ રાજ્યમાર્ગ-ઔદાસિન્ય રાજ્યમાર્ગથી માંડીને સમતા નામની યોગનાલિકા મુધીનો—અદ્ભુત રસનું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૦૧-૮.)
૧૬. મનીષી નિષ્કમલોત્સવ અને દીક્ષા સમયનો પ્રતિબોધ શાંત રસનું ભવ્ય વર્ણન પૂરું પાડે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૬ અને ૫૪૨ થી.)
૧૭. રિપુદારણને તપન ચક્રવર્તીના સેવકો ફેટકા મારે છે તે બીભત્સ રસ વર્ણન છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૪ થી.)
૧૮. લોકોદરમાં આગનું પ્રકરણ વર્ણનમાં ભયાનક રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨.)
૧૯. દારુના પીઠાના વર્ણનમાં બીભત્સ રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૩.)
- એ જ ઘોરણે અરઘદ્વટીનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૌદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૪.) ચાર વ્યાપારી વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. અને ૭.) સંસારબજારનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૌદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. અને ૯.)

૨૦. અર્ધદૃઢટી યંત્રના પ્રકરણમાં અદ્ભુત રસ છે. (મ. ૭. પ્ર. ૪.)
૨૧. પાંચ કુટુંબીના લોજનના પ્રકરણમાં બીલત્સ અને રૌદ્ર બંને રસ છે. (મ. ૭. પ્ર. ૫.)
૨૨. ચાર વ્યાપારીના કથાનકમાં અદ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ છે. (મ. ૭. પ્ર. ૬ અને ૭.)
૨૩. શાંત રસ તો આખા ગ્રંથમાં ભરેલો છે, પણ નીચેના દાખલાનો માત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.
 - (ક) ઉત્તમ રાજ્યના પ્રકરણમાં શાંત રસની રેલમછેલ છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૪.)
 - (લ) સ્વપ્નવિચાર પ્રકરણમાં શાંત સાથે અદ્ભુત રસ છે. (મ. ૮. પ્ર. ૫.)
 - (ગ) દ્વિમલવનની આખી યોજના અને પ્રતિબોધન રચના એ જ રસનો આવિર્ભાવ છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧૦.)
 - (ઘ) બઠર ગુરુના કથાનકનો ઉત્તર વિભાગ અને ખાસ કરીને રાત્રે બાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવે છે તે વિભાગ શાંત રસની લાવનાથી ભરપૂર છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧૬.)
 - (ઙ) વિમળકુમારની દીક્ષાનો પ્રસંગ શાંતરસ પ્રગટ કરે છે. (મ. ૫. પ્ર. ૨૦.)
 - (ચ) નિજવિલાસિતઉદ્યાનપ્રભાવવર્ણન શાંત રસથી ભરેલું છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૬)
 - (છ) મલવિલાય ઉદ્યાનમાં વિવેક કેવળી દેશના આપે છે ત્યારે શાંત રસ જામે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૩૦.)
 - (જ) પ્રથમ કુટુંબનું વર્ણન શાંત રસનું જીવન છે. (મ. ૩. પ્ર. ૩૨. પૃ. ૬૭૦.)
 - (ઝ) સદાગમ શાંત રસના જીવતા રૂપક છે. (મ. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૨ થી.)

(જ) નિષ્પુણ્યકની દીક્ષા અવસરે શાંતરસ પ્રસરી રહે છે.
(મ. ૧. પૃ. ૨૦૪.)

(ટ) લવળંતુ સદાગમની પર્યાલોચનાનું જે વર્ણન સ્પર્શન કરે છે તે શાંત રસથી ભરપૂર છે. (મ. ૩ પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૬-૮.)

આ તો સામાન્ય ઉપરટપકેની નોંધ છે. બાકી આખો ગ્રંથ નવ રસથી ભરેલો છે અને એને મહાકાવ્ય ગણવાનો દાવો એ ઉપરથી બરાબર સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપરના રસપ્રયોગના વર્ણન સંબંધી વ્યાખ્યાના દેરફારને અંગે મતભેદ થઈ શકે તે પર ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે આખા ગ્રંથમાં નવે રસની પોષણા ખૂબ થઈ છે. એ મુદ્દામાં મતભેદ પડવાનો મને સંભવ લાગતો નથી અને મારા મતે એને મહાકાવ્ય ગણવા માટે એટલી વાત પૂરતી છે.

૧૪. એ ગ્રંથ એપિક (Epic) ગણાય ?

પ્રથમ 'એપિક' એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરીએ. એનો અર્થ ઠેકાઠેકારો "વીરચરિત વર્ણન, મહાકાવ્ય અથવા વીરપુરુષધર્તિ-હાસ" એમ કહે છે. અત્યારે ઈંગ્લીશ સાહિત્યમાં 'ઇલીયડ' (Iliad) નું ભાષાવતરણ અને સંસ્કૃતમાં 'મહાભારત' ને એપિકની કક્ષામાં ગણવામાં આવે છે. એમાં એક જળરજસ્ત લડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન આવે છે અને તેને અંગે નાયકના પરાક્રમનું વર્ણન સાથે હોય છે. એ ઉપરાંત કાવ્યની નજરે એમાં મહાકાવ્યના સર્વ ગુણો હોય છે. કેટલાક મત પ્રમાણે એવા ગ્રંથની લંબાઈ પણ ઘણી મોટી હોય એ વાત પણ અગત્યની ગણવામાં આવે છે. વીર રસને એમાં પ્રાધાન્ય આપેલ હોય છે અને કલ્પનાની લબ્યતા અને ઉદુયનો એવા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે.

શ્રી ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથાનો નાયક અનુસુંદર ચક્રવર્તી છે. એના આખા ચરિત્રનું વર્ણન એના મુખથી કહેવરાવવામાં આવ્યું છે; અને તે પણ અમુક આશયને લક્ષમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે. આશયને આપણે હાલ આ પ્રસ્તુત બાબતને અંગે જરા દૂર રાખીએ તો, એના ચરિત્રમાં લડાઈના વર્ણન સિવાય

ખીજું કાંઈ નથી. એની આંતર રાજધાનીમાં એ લશ્કર ગોઠવાઈ ગયા છે અને જન્નેના જળરા પડાવે મોરચા માંડીને પડેલા છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીના એક નાકા ઉપર મોહરાજના સૈન્યનો પડાવ જમાવ્યો છે અને ખીજી જાણુએ ચારિત્રરાજનો પડાવ જમાવ્યો છે.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં એમના પડાવનું વર્ણન જ કર્યું છે. એને આપણે સામસામા લશ્કરનું વર્ણન કહીએ. એના પ્રકરણ ૬ થી ૧૮ સુધીમાં એક જાણુના (મોહરાયના) આજ્ઞા લશ્કરને વર્ણવ્યું છે. એ જ પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ ૩૩ થી ૩૬ સુધીમાં ખીજી જાણુના ચારિત્ર-રાજના લશ્કર અને તેનાં સ્થાનાદિનું વર્ણન આવે છે. આ આખી યોજના ' એપિક ' ની યોજના (plan) ને અનુરૂપ છે.

મોહરાજ પોતાનું કાર્ય પ્રથમ મંત્રીદ્વારા સાધે છે. એ વિષ-યાલિલાય મંત્રી પોતાના પાંચે જાળકોને-સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ, અક્ષુ અને શ્રોત્રને-એ કાર્યમાં યોજે છે. એ લડાઈની રાજનીતિમાં ફટનીતિ જરાજર અનુરૂપ છે. એ પાંચે વિષયાલિલાય સંબંધીજનોનું કાર્ય ત્રીજી સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી જરાજર આવે છે અને એ અંતરવાર્તા લડાઈના મામલાને અંગે જ થયેલી છે તે અંદરજાનેથી સુદાની અંતરવાર્તા સમજી ખ્યાલમાં રાખવી. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈના મોરચા મંડાય છે. ઓગણીશમા પ્રકરણમાં પ્રથમ ચારિત્રરાજનો સુલટ ધવાય છે. લડાઈની પહેલાં કરવી જોઈતી ઘરમાં અંદરઅંદરની ચલાહ, પોતાનાં જાળની વિચારણા, સામાના જાળની તુલના, લશ્કરી માણસોનો જુસ્સો, વિનીત (Civilian) નો સંયમ અને દ્વંતને મોકલવાની વાતો એ સર્વ લડાઈના મોરચા મંડાવાના પગરણો છે. દ્વંતના સંદેશા લાંગી પડે છે, લડાઈ જતમે છે, નાયક પોતાના હાથમાં ન હોવાથી ચારિત્રરાજના લશ્કરમાં લાંગણ પડે છે, નાશલાગ થાય છે અને આવી લયંકર લડાઈનાં મૂળ કારણ જેમ હમેશાં તદ્દન નામના હોય છે તેમ સંતોષે લીધેલ વડણ તેની કારણભૂત જણાય છે. પ્રથમ લડાઈમાં ચારિત્રરાજની હાર થાય છે. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં છ વર્ષના રાજ્યને અંગે મોહરાજના દરબારમાં અને ચારિત્રરાજના દરબારમાં જે વિચારણાઓ આવે છે, સલાહો લેવાય છે અને કાર્ય થાય છે તે સર્વ લડાઈનાં તંત્રના આવિર્ભાવો છે.

સાતમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈ વધારે આકરું રૂપ લે છે. મોહરાજને જણાય છે કે એમણે જાતે જ મેદાને જંગમાં ઉતરવું જોઈએ. એને જણાયું કે પોતાનો મિત્ર રાજા જ્ઞાનસંવરણ પાછો હાથ્યો છે, માટે શત્રુને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા વગર હવે ફૂટકો નથી. પછી આખા લશ્કરને તૈયાર રાખ્યું અને પરિશ્રમને સાથે લઈ મોહરાજ પોતે જ રણસંગ્રામમાં ઉતરી પડ્યા (પ્ર. ૭ પ્ર. ૧૧) મોહરાજની મદદે સાગર-ગહલિકા-પરિશ્રમ આવ્યા, છતાં એનું જોર નરમ પડતું જતું હતું એમ ચોક્કસ લાગવા માંડ્યું, એટલે મહામોહરાજએ જાતે જ મહા આક્રમણ કર્યું (પ્ર. ૭ પ્ર. ૧૫) અને એમાં એમણે પોતાના મિત્રરાજાઓ અને પોતાના આખા લશ્કરનો ઉપયોગ કરી નાખ્યો. આ અતિ આકરા આક્રમણમાં એ કાવ્યો અને ચારિત્રરાજને ધૂપાણું પડ્યું.

આઠમા પ્રસ્તાવનો પ્રથમ વિભાગ લડાઈનો જ છે. આઠમા પ્રકરણમાં લયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે અને નવમા પ્રકરણમાં આખરે મોહરાજનો પરાજય થાય છે. આમાં દશ કન્યા સાથે લગ્ન, મુળોપલોગ વિગેરે સર્વ લડાઈના પેટામાં આવે છે.

આ રીતે જોઈએ તો નાયકની અંતરંગ લડાઈની વાર્તા આખા ગ્રંથમાં આવે છે. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ૧૯ મા પ્રકરણમાં લડાઈને અંગે રાજનીતિના આખા શાસ્ત્રનું બહુ મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે. એમાં છ ગુણો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદય સિદ્ધિ, ચાર નીતિ અને ચાર રાજવિદ્યાનું જે મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે તેના વિસ્તારમાં લડાઈની સર્વ હકીકતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એમાં સંધિ વિશ્રાંતના પ્રસંગ અને સામ-દાનાદિ નીતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦). એ ઉપરાંત દ્વત્રેષણ, શત્રુ સંગ્રામી તપાસ, લશ્કરી ખાતાનો જુસ્સો, ત્રીવીલિયનની ચારે બાજુની તપાસ, લશ્કર ઉપર દિવાની અંકુશની જરૂર વિગેરે અનેક લડાઈની વાતો અને ખુદ લડાઈ થાય છે તે સર્વ એ ગ્રંથની વીરરસ પોષણતા બતાવે છે. એ રીતે જોતાં લડાઈની હકીકતોથી આખો ગ્રંથ ભરપૂર છે એમ કહી શકાય. એના દાખલા આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે આખા ગ્રંથમાં ગમે ત્યાં જોવામાં આવશે તો ત્યાં અંતરંગ અને બાહ્ય યુદ્ધની વાતો પ્રચુર દેખાશે ખુદ લડાઈના પ્રસંગોનો પાર નથી.

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજ અને મોહરાય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થાય છે; (પ્ર. પ. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૧૬) ફરી વાર આઠમા પ્રસ્તાવમાં ભયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે; (પ્ર. ૮. પૃ. ૧૬૩૭) એ ઉપરાંત નંદિવર્દન અને વિલાકરનું યુદ્ધ પણ ઘણું સારું વર્ણવ્યું છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૪) અને એક પ્રસંગે આકાશમાં યુદ્ધ પણ ઘણું મજાનું વર્ણવ્યું છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૪-૭).

આ સર્વ શું ખતાવે છે તે વિચારવા જેવું છે. વીરરસનું પ્રાધાન્ય આ અંથમાં હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી, પણ સર્વ રસો છે અને વીર રસને અંગે ધર્મવીર રસની પોષણ અફલુત થઈ છે. કાપા-કાપી પૂરતી વીરરસની વાતો તો ઘણી આવે છે, પણ એમાં અદાર દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રનું જે ભયંકર યુદ્ધ મહાભારતમાં વર્ણવ્યું છે એટલું તો આવતું નથી. એપિકને અંગે અત્ર કંઈ કંઈ વસ્તુ છે તે ખતાવી. તેનો નિર્ણય આપવાની જવાબદારી હું લઈશ નહિ.

એપિકને અંગે મહાકાવ્યત્વના શુભ હોવા જોઈએ તે એમાં છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એમાં ઇતિહાસ જોઈએ તે એક જ નાયકનો છે એ કથાશરીર જોવાથી જણાય છે, એ એક જ ભવનો હોવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. એ અંથ લાંબો હોવો જોઈએ તો તેને માટે એટલું જ કે આ અંથ મહાભારત જેટલો મોટો તો નથી, પણ મીઠનના પેરેડાઈઝ લોસ્ટથી તો જરૂર મોટો છે. એટલે લાંબાઈ એ જો ' એપિક 'ત્વનું માપક હોય તો તેમાં ખાસ વાંધો જણાતો નથી.

એક હજી પણ વધારે અગત્યની વાત વિચારવા જેવી છે અને તે એ છે કે આખા ભાષાસાહિત્યમાં, પછી તે સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી કે કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય લઈએ એમાં, એક જ વ્યક્તિને અવલંબીને દુનિયાના સર્વ સારા અને ખરાબ ભાવોને દર્શાવનાર કોઈપણ પુસ્તક નહિ મળી આવે. એમાં વીરરસ હશે તો કરુણા નહિ હોય, મારામારી હશે તો સ્થિરતા નહિ હોય, દોડાદોડી હશે તો શાંતિ નહિ હોય, એક વાત વિસ્તારથી કહેવા જતાં સત્તર વાત રહી જશે, પણ સર્વ સારા ખરાબ મનોવિકાર અને ખાલ આંતરરચનાને પુરુષાકાર આપી વ્યક્ત કરનાર કોઈ અંથ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. સર્વ

દશાને ચર્ચનાર ગ્રંથને ‘એપિક’ કહેવાય કે નહિ, અથવા એથી એના એપિકપણામાં હોય તેથી પણ વધારો થાય છે કે નહિ તે વાત હું વિદ્વાનોની ચર્ચા ઉપર છોડું છું, પણ એક વાત તો જરૂર કહીશ અને તે એકે અત્યાર સુધી આપણે અમુક ગ્રંથોને જ એપિક માનતા આવ્યા હતાં અને આપણે આપણા મતથી કોઈ અપ્રચલિત ગ્રંથ માટે દ્વાર જ બંધ કરી દીધાં હોય એમ થવું ન જોઈએ આપણને લાગે કે અમુક ગ્રંથ જે અત્યાર સુધી આપણા જાણવામાં નહોતો તે એપિક છે અને તેના તેવા હોવાની આપણી ખાતરી થાય તો માત્ર પૂર્વના અભિપ્રાયને ફેરવવાની અગવડ ખાતર એને વળગી રહેવાની જરૂર ન ગણાય. સંસ્કૃત ભાષાને અંગે શોધખોળો ઘણી અપૂર્ણ હોવાથી આપણે હજી પરિવર્તન કાળમાં છીએ. હજી અનેક ગ્રંથો આપણે અવગાહ્યા નથી તેથી આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ ધારવું નહિ, અને યોગ્ય ગ્રંથ જણાય તો તેને અંગે વિચાર ફેરવવા પડે કે બાંધેલા નિર્ણયોમાં ફેરફાર (Modification) કરવા પડે તો તે વિનાસક્રિયા સ્વીકારવા.

મને આ ગ્રંથમાં એપિકતા ઘણાં તત્વો લાગે છે એમ તો મારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી, પણ એ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય હું આપતો નથી. એ સંબંધમાં એપિકને અંગે અન્યત્ર કેવા વિચારો થયા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીશ અને છેવટનો નિર્ણય વિદ્વાનોને સોંપીશ.

૧૫. તત્ત્વજ્ઞાનનો કથાગ્રંથ:—

કથાની નજરે એ ગ્રંથના રૂપક કથા, મહાકાવ્ય અને એપિક-પણાની વાત કરી. હવે ધર્મની નજરે જોઈએ તો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાગ્રંથ છે. એમણે વાર્તાઓ જ લખી છે, છતાં એની કૂલ-ગૂંથણીની કથા સાથે એ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે. વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાન ગૂંથવાનું કાર્ય સર્વથી વધારે મુશ્કેલ અને અટપટું છે. આપણે એક સાદું ચરિત્ર લઈએ તો તેમાં જોવામાં આવશે કે તેનો લેખક મૂળ મુદ્દો લક્ષમાં તો રાખે જ છે પણ પછી વાર્તા ચાલે ત્યારે તે વાર્તાની ધૂનમાં જરૂર તણાઈ જાય છે. આપણે ગ્રંથ રાજાનો કે ધર્મિલનો રાસ વાંચીએ તો એમાં વાર્તાનો રસ જામતો બરાબર દેખાશે, પણ પછી ગુણાવલીનાં સાહસોમાં કે ગદના

કુકડાપણામાં અદ્ભુત રસની જમાવટ જ દેખાશે. ધમ્મિકલના રાસમાં અગડદત્તનું ચરિત્ર ગેય કાવ્ય છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિધંય ન કહી શકાય. ઉપમિતિના અંથકર્તાએ તો એના પ્રત્યેક વાક્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન મૂક્યું છે અને ખૂબી એ કરી છે કે શ્રોતામાં કે વાંચનારમાં જેટલી આવડત હોય તેટલું એ તત્ત્વજ્ઞાનામૃતનું પાન કરી લે અને નહિ તો અદ્ભુત વાર્તા તો ચાલી જ આવે. એમણે નીચેના વિષયો મુખ્ય લીધા છે પણ અંદરના વિષયોનો તો પાર નથી, કારણ કે એના પાત્રોની પ્રત્યેક ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા છે. પ્રથમ મુદ્દાના સિદ્ધાન્તોની રચના જોઈ જઈએ.

(અ) સંસારીજીવનું ચરિત્ર એટલે જૈન દર્શનના અભિપ્રાયે આત્માનો વિકાસક્રમ. એને એક નજરે Theory of Evolution કહી શકાય, પણ ઇવોલ્યુશનમાં દૃષ્ટિ સમષ્ટિ તરફ હોય છે અને અહીં દૃષ્ટિ પ્રત્યેક આત્માના વિકાસ તરફ છે. ઇવોલ્યુશનનો સિદ્ધાન્ત માનનાર મર્વદા આગળ પ્રગતિ જ દેખે છે અને જૈન વિકાસક્રમમાં ખીજા વિરુદ્ધ બળોના સફલાવે પશ્ચાદ્ગતિ પણ થાય છે એ જૈન નજરે વિકાસક્રમમાં અને ઇવોલ્યુશનવાદમાં મોટો તફાવત છે. દાખલા તરીકે ચોથા પ્રસ્તાવને છેડે સંસારીજીવ (રિપુહારણ) સાતમી નરકે જાય છે એ ઇવોલ્યુશનવાદને મતે અશક્ય છે. જૈન મતનો કર્મવાદ સમજતાં એ સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવી હકીકત છે. પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે સંસારીજીવ (વામદેવ) પંચાક્ષપશુસંસ્થાન- (તિર્યંચ) માં જાય છે એ એનો પશ્ચાત્ક્રમ છે; અને સાતમા પ્રસ્તાવના સોળમા પ્રકરણમાં એ માછલો, વાઘ, ગિલાડો થાય છે એ સર્વ જૈન નજરે વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવે છે. આ પ્રાણી અસ્રલ અસંવ્યવહાર નગર (સૂક્ષ્મ નિગોદ) માં પડ્યો હોય છે ત્યાંથી એનો વિકાસ કોઈ યજ્ઞત અક્રમ નિર્જરાએ થઈ જાય અને હૃદયસ્થિતિ *Pranaya* 'Pranaya of nature' એ એને બહાર નીકળવા વારો આવે ત્યારે એ અત્યંત અખોધ (ભયંકર અજ્ઞાન) અને તીવ્ર મોહોદ્વયના પંખામાથી છૂટી સંવ્યવહાર નગરે આવે. એકેન્દ્રિયના પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં ફરે, એમ કરતાં એને બે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, ત્રણ થાય, ચાર થાય. આ વિકલેન્દ્રિય દશામાં અથડાતાં કૃતાતાં એ વળી પંચાક્ષપશુસંસ્થાને આવે એટલે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ થાય.

એ વળી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જળચર, સ્થળચર અને ખેતચરના લેદોમાં જાય. એમ કરતાં એ મનુષ્ય થાય. પંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં પુણ્યોપાર્જન કરે તો દેવગતિમાં જાય, પાપ કરે તો નરકગતિમાં (પાપીપંજરમાં) જાય. આવી રીતે રણડપટ્ટી થયા કરે છે અને પ્રાણી વાસના કર્મ (અથવા સ્વોપાર્જિત કાર્યનાં પરિણામો) નાં ફળો આપતો ચારે તરફ રખડ્યા કરે છે. છેવટે જો ધરાગર વસ્તુ-સ્થિતિ સમગ્ર ત્યાગ કરે, વિવેકપૂર્વક સ્વમાં ઉતરે અને પરને દૂર કરે તો એનો મોક્ષ થાય છે. આ આખા વિદ્યાસક્રમના માર્ગોને બતાવવાનો આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મને જણાયો છે. એ નજરે જોતાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે.

(આ) જૈનોના મૂળ ગ્રંથોમાં તેમજ ત્યારપછીના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ મજબૂત અને બહુ ઊંડાણમાં ઉતરીને ચર્ચાયેલો છે. એના મુખ્ય આઠ વિભાગો: જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય છે અને એ પ્રત્યેકના પેટા લેદો કરતાં ૧૫૮ થાય છે. (જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ) એ પ્રત્યેકનું કાર્ય શું છે અને પ્રાણીને એ કેવી રીતે સંસારમાં જકડીને બાંધી રાખે છે એની બહુ વાતો અનેક ગ્રંથોમાં જૈન ઋષિ મુનિઓએ કરી છે. એમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મો છે અને જાકીનાળીજાં ચાર અઘાતી છે. સર્વે સંસારમાં રણડાવનાર છે અને એ સર્વમાં રાજતું સ્થાન મોહનીય કર્મને છે. એ કર્મો કેવી રીતે કામ કરે છે અને પ્રાણીને એના સ્વભાવ ધર્મોમાં કેવી રીતે જવા દેવા નથી અને જાય તો દેવા પ્રયત્નોથી એને પાછો પોતાને ત્યાં ખેંચી જાય છે—એ સર્વ ખેંચતાણુ ધરેખર સમજવા જેવી છે. કર્મના સિદ્ધાન્તને આ પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ખીલવ્યો છે. એટલા માટે ખીજા પ્રસ્તાવની શરૂઆત જ કર્મપરિણામ રાજના વર્ણનથી થાય છે. એ મહાબળવાન રાજનું તેજ, એનું બળ, એનો પ્રગંડ પ્રતાપ અને એનો નાટક જેવાનો શોખ—એ સર્વ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું, પણ રૂપકથી ભરપૂર અને ધરાગર યોગ્ય છે. કર્મના સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ અને અવિર્ભાવ પ્રમત્તતા નદીના કાંઠા પર ચિત્તવિશ્લેષ મંડપમાં થાય છે અને એની પરાકાષ્ઠા કર્મપરિણામ અને ચારિત્રધર્મરાજની લડાઈમાં

આવે છે એમા બન્ને પક્ષની હાર જીતના કયા ડયા કારણો પ્રવર્તે છે એના પેટામા આખો કર્મનો સિદ્ધાન્ત અથર્કર્તાએ ગચ્ચે છે આખા પુસ્તકમા કર્મની ચર્ચા, કર્મના કાર્યની ચર્ચા, કર્મના અવિર્ભાવની ચર્ચા એટલી છે કે એનો એક મ્થાને કે એક પ્રકરણમા નિર્દેશ થઈ શકે તેમ નથી આખો અથર્કર્મના સિદ્ધાન્તને પ્રતિ-પાદન કરનારો છે એમ કહેવામા જરાપણ વાધો નથી આ તત્ત્વ જ્ઞાનનો અથર્ક છે એમ બતાવતા જૈન સિદ્ધાન્તની નજરે એમા કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ફૂલગૂ થણી બતાવી

(૬) આત્મા કર્મથી આવૃત્ત હોવા છતાં એની મૂળ સ્થિતિમા એ મર્વ કર્મથી પર ગ્હી મૂળ સ્વભાવે શુદ્ધ છે, એની શુદ્ધતા મોનાની શુદ્ધતા માટી સાથે હોવા છતાં સત્તાગતે રહેલી છે પણ પ્રયત્ન કરીને પ્રકટ કરવી પડે છે તેવા પ્રકારની છે એ હકીકત બતાવવા ચારિત્રધર્મરાજ અને મોહગયના યુદ્ધો વર્ણવ્યા છે આત્માની મૂળ શુદ્ધતા બતાવવા અને એનો મોક્ષ થઈ શકે છે અને તે તેનાથી જ માધ્ય છે એ હકીકતની કળાની નજરે આખા અથર્મા ગૂ થણી ઠગી છે મનુષ્યત્વમાથી દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે Raising of manhood to Godhood એ આખી વાર્તાનો આતર પ્રવાહ (undercurrent) મર્વત્ર પ્રમરે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાનની મુદ્દાસર વાત કરવામા આખા અથર્નો ઉપયોગ ડ્યો છે આ ગ્હમ્ય વધારે ઊંડા ઉતરવાથી પ્રાપ્ત છે એનું ખાન વર્ણન સાત નક્ષત્રીના દોનું પ્રકરણ લખી (પ્ર ૪ પ્ર ૨૮) તેનાથી નિવૃત્તિ ડેવી રીતે થાય અને થાય ત્યારે શુ થાય એ તેના પછીના પ્રકરણમા (પ્ર ૪ પ્ર ૨૯) બતાવ્યું છે અને એનો તાદૃશ્ય ચિતાર બાળ અને મનીષી ગમતા હતા તે વખતે સ તોષથી ક ટાળેવો અર્ગન લવજ તુના સ બ ધ લ ગથી ક્રામીએ લટકાતો હતો ત્યાં જોવામા આવે છે (પ્ર ૩ પ્ર ૩) આ ખાસ મુદ્દામ હકીકત છે, અને બહુ કળાપૂર્વક લગલગદરેડ ઈંદ્રિયો ના પ્રસંગમા એને ગૂ થી છે, અને એ જિ હા ઉતરવાથી જ મમજાય તેવી છે આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રકરણ ૩૦ મામા આ તત્ત્વજ્ઞાન પરાકાષ્ટાને પામે છે મનુષ્ય દેવ થઈ શકે છે અને મર્વમુક્ત થઈ શકે છે એ તત્ત્વરહસ્યની ગૂ થણી કરી આ ડયાને તત્ત્વજ્ઞાન કથા બનાવી છે

(૬) કોઈ પણ કાર્ય થવાને અંગે પાંચ સમવાયી કારણોની હાજરીની જરૂર છે : કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા, કર્મ અને પુરુષાર્થ. અમુક વસ્તુ થવાનો અથવા બનાવ બનવાનો સમય પાકવો જોઈએ, એમ થવાનો એનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ, એમ થવું સંભવિત હોવું જોઈએ, તદ્યોગ્ય પૂર્વક્રિયા થયેલી હોવી જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આ પાંચ સમવાયી કારણોની ઘટના ઘણી વિલક્ષણ રીતે સ્પષ્ટતાપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. કર્મની સત્તા બતાવવા એને સર્વનો ઉપરી રાજા (કર્મપરિણામ) બતાવ્યો. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨.) એને અનંત પુત્રો હોવા છતાં એને અપુત્રીઆ તરીકે જાહેર કર્યો અને એની સ્ત્રી કાળપરિણતિને એ જ પ્રકરણમાં વંધ્યા બતાવી. બન્નેને નાટક જોવાના શોખીન બતાવ્યા. ભવિતવ્યતાની યોજના સંસારીજીવની સાથે તેની પત્ની તરીકે કરી દીધી. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭). એ ભવિતવ્યતા આખા ગ્રંથમાં વારંવાર ગોળીઓ (એક-ભવવૈદ્ય) આપે છે તે, તે ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો સમૂહ છે (પૃ. ૩૩૦). સ્વભાવને માટે લોકસ્થિતિ નામના પાત્રની ઘટના કરી છે અને શરૂઆતમાં તન્નિયોગ દ્વંત્ર પણ એ જ કાર્ય બજાવે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) અને પુરુષાર્થને કોઈપણ રૂપક આપ્યું નથી તે બહુ અર્થ-સૂચક વાતો છે. એનું બરાબર સ્થાન પ્રબોધનરતિ આચાર્યના ઉપદેશ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૬૧) માં સ્પષ્ટ આવે છે. આ સર્વ કાર્ય થાય છે તેના અંતરમાં પુરુષાર્થ જ છે. કર્મને ઉપજાવનાર એ જ છે અને એ કર્મના ચૂરા કરનાર પણ એ જ છે. આ પાંચ સમવાયી કારણોને બહુ યુક્તિપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કથારૂપે ગૂંથી દીધા છે. દરેક ભવ પૂરો થાય ત્યાં નવી ગોળી આપવાની પદ્ધતિ નૂતન છે, અને તેથી જ એ ગ્રંથકર્તાની અજબ કળા બતાવે છે. આ રીતે પાંચે કારણોને કળાપૂર્વક ગોઠવી દઈ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે.

(૭) ગ્રંથકર્તાએ જોયું કે સંસારમાં ઘણી વખત અતિ પાપી માણસો સુખ ભોગવતાં દેખાય છે. સારા માણસો હેરાન થતાં દેખાય છે—તે વાતનો પ્રકટ ખુલાસો થવાની જરૂર છે. એટલા માટે કર્મપરિણામ મહારાજને રાજધિરાજના સ્થાનકે રાખી તેમણે દરેક જન્મ પ્રસંગે સંસારીજીવની સાથે ‘ પુણ્યોદય ’ મિત્રનો જન્મ બતાવ્યો છે. એનો પ્રથમ નામ નિર્દેશ સંસારીજીવ

મનુજગતિએ જવા નીકળે છે ત્યારે થાય છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૩૨૮) પછી નંદિવર્ધન સાથે જ એનો જન્મ થાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫) પણ એ નંદિવર્ધનના પાપાચારથી પાતળો પડતો જાય છે. નંદિવર્ધન એને ઝોળખતો નથી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૪.) અને આખરે પુણ્યોદય કંટાળીને ચાલ્યો જાય છે (પૃ. ૬૩૬) આ સર્વ જાળત ખહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એવી જ રીતે વળી એને પુણ્યોદય સાથે મૈત્રી થાય છે (પૃ. ૬૮૯) અને રિપુહારણ તરીકે એ રાજસલામાં આવે છે ત્યારે પુણ્યોદય પાતળો પડી જાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૭). પછી એ વધારે વધારે પાતળો પડતો ગયો છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૦) એવી જ રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં વામદેવ સાથે પુણ્યોદયનો જન્મ થાય છે (પૃ. ૧૧૪૨). આવી રીતે પુણ્યોદયનો દરેક પ્રસંગે સાથે જન્મ, અધમ કાચો થતાં તેનું દુર્ગળ થવું અને તે દર થતાં સંસારીજીવ પર પડતી વિપત્તિઓ ખહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પુણ્યોદય એક મહાતત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા રજૂ કરવા નિર્માયેલ અંતરંગ પાત્ર છે. આ પુણ્યોદયનું કાર્ય શું છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક નાના મોટા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવા ઉપરાંત અંથકર્તાએ આઠમા પ્રસ્તાવમાં બે આખાં પ્રકરણો લખ્યાં છે. જુઓ સદર પ્રસ્તાવનાં પ્રકરણ ૫ અને ૬. એમાં કનકોદર રાજાને સ્વપ્નમાં ચાર પુરુષો આવે છે અને કુલંધરને સ્વપ્નમાં પાંચ પુરુષો આવે છે. એ નિમિત્ત લઈને સાર્વભૌમ મહારાજા કર્મપરિણામના મેનાપતિ તરીકે પુણ્યોદય અને પાપોદયને બતાવ્યા છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૦૬-૭) અને ત્યાં પુણ્યોદયનું કાર્ય ખહુ વિસ્તારથી બતાવવા માટે લગભગ પુણ્યોદયના અનેક પ્રસંગોના તેમજ પાપોદયનાં અનેક પ્રસંગોના દાખલા આપી આ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચ્યો છે અને છેવટે જીવની પોતાની યોગ્યતાનું એ સર્વને અંગે શું સ્થાન છે તેનું ત્યાં જ વર્ણન કર્યું છે. આ પુણ્યોદય મિત્રનો સહજન્મ અને એની શક્તિ અને એનું કાર્ય આખી કથારચનામા ઓતપ્રોત વીંટળાઈ રહ્યું છે એ આ અંથને તત્ત્વવાર્તાનો અંથ બનાવે છે.

(ઝ) આત્માનો પરભવ ન મનાય તો અનેક હકીકત ખુલાસા વગરની જ પડી રહે છે. અંતે જે લાલાલાલ-સંયોગ

વિયોગ થાય છે તેની પછવાડે કાંઈ કારણ મળી આવતું નથી, પણ પૂર્વકૃતકર્મનો સિદ્ધાંત નેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ પરલવમાં આત્માનું ગમન ઉપયોગી છે અને એ માનવાથી કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ નામનાં બે મોટાં દુષણો દૂર થઈ જાય છે. તે આખી કથામાં સંસારીજીવનાં ગમનાગમનદ્વારા બહુ ગૂઢ રીતે દર્શાવી દીધું છે.

(ક્ર) જ્યારે જ્યારે ઉપદેશ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ચરણકરણાનુયોગને અંગે પ્રથમ સર્વવિરતિપણાનો ઉપદેશ આપવો અને તેમાં જેની અશક્તિ હોય તેને માટે પછી ગૃહસ્થધર્મ બતાવવો. મોક્ષમાં જવાની બંને માર્ગમાં યોગ્યતા છે, છતાં વધારે નજીકનો સ્ત્રીધો અને સરલ માર્ગ તો સર્વવિરતિપણાના સ્વીકારમાં જ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યક પોતાનું ઠીકરું રાખીને ત્રણ ઔષધ લેવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં પણ તેને પ્રથમ ઉપદેશ તો ઠીકરાને ત્યાગ કરવાનો જ આપવામાં આવે છે. ત્યાં ધર્મબોધકર ક્ષેત્રપૂર્વક જે ઉપદેશ આપે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (મ. ૧. પૃ. ૧૫૬-૭) અને પછી પૃ. ૧૬૭ માં ઉપદેશનો ક્રમ બતાવતાં પ્રથમ સર્વવિરતિનો ઉપદેશ શા માટે આપવો તેની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનીષીને સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, અરિદમનને પણ સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે (મ. ૩. પ્ર. ૩૩), બુદ્ધસૂરિના આખા ઉપદેશમાં એ જ આશય છે, એમણે જે પ્રતિબોધ રચના કરી, ઉત્ત દિવ્ય દર્શન કરાવ્યું (પ્રસ્તાવ ૫. પ્રકરણ ૧૧ અને ૧૨) અને છેવટે ધવલરાજ અને વિમલકુમારની દીક્ષા થઈ ત્યાં પણ એ જ સુદો રજૂ થયો છે. (મ. ૫. પ્ર. ૨૦); ૫૬ પુરુષકથાનકમાં પાંચમા પુત્ર ઉત્તમનું રાજ્ય ત્યાં જ લઈ જાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૧૪) અને તે એ જ કારણે રાજ્ય તણ દીક્ષા લે છે. સાતમા પ્રસ્તાવમાં છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો એ જ સુદાને ઉદ્દેશીને રચાયા છે અને શુભધારણ દશ કન્યાને પરણે છે, તેની સાથે સંપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે ત્યાં પણ એ જ સુદાની રચના થઈ છે (મ. ૮. પ્ર. ૭). મતલબ સર્વવિરતિપણાના ઉપદેશની મુખ્ય અગત્ય આખા ગ્રંથમાં વિસરાઈ નથી. એ વાર્તા તત્ત્વજ્ઞાનની ન કહેવાય પણ ચરણકરણાનુયોગને અંગે શાસ્ત્રાદેશ અથવા નિયમન કહેવાય,

અને વિસ્તૃત અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ વાપરીએ તો શાસ્ત્રવાર્તા કે તત્ત્વવાર્તા પણ કહેવાય.

(ઋ) આખા ગ્રંથમાં એક બીજી વાર્તાનો ગુપ્ત પ્રવાહ ચાલે છે; તેનું રહસ્ય બે વાક્યમાં આવી જાય છે અને તે એ છે કે “ પરિણતિની નિર્મળતા કરવી અને સ્વપરનું વિવેચન વિવેક-પૂર્વક કરી સ્વને આદરવું અને પરને તજવું.” જૈન આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનો આ સાર છે. આખા શાસ્ત્રનું રહસ્ય એક વાક્યમાં રજૂ કરવું હોય તો ઉપરના વાક્યમાં તેનો બરાબર સમાવેશ થઈ જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતા કરવી એટલે ચિત્તવૃત્તિને મેલ વગરની થોળી રાખવી અને આત્માની નજરે એનું પોતાનું શું છે? એની સાથે રહેનાર શું છે? એને લાલ કરનાર શું છે? એ બરાબર ઓળખવું અને તેમાં પણ એના તાત્કાલિક અથવા વિલાસિક મુખ સંગવડની નજરે ન જોવું પણ પરિણામે લાલ ક્યાં છે તે જોવું, અને જોઈને એને ધરો લાલ કરનાર એની વસ્તુ હોય એને આદરવી, તેમજ પરલાવનો, પરસંબંધનો, ઉપરઉપરના સ્નેહીઓનો કે અનિત્ય સંબંધોનો ત્યાગ કરવો. આમાં રાગ, દ્વેષ, રતિ, શોક, લય સર્વ પરલાવમાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે સંસારીજીવે પરલાવમાં રમણતા કરી છે ત્યારે ત્યારે એનો પાત થયો છે. પ્રસ્તાવ આઠમાના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સુસ્થિત મહારાજની ત્રિકાળ સ્પષ્ટ આજ્ઞા પૃ. ૧૬૧૪ માં બતાવી છે તેમાં એ જ વાત છે. સંસારીજીવનો પ્રત્યેક વખતે અધઃપાત આ નજરે જોવા યોગ્ય-વિચારવા યોગ્ય છે, પણ મારા મતે એની પરાક્રાંતા આઠમા પ્રસ્તાવના દશમા પ્રકરણમાં થાય છે. ત્યાં એ આત્માર્થ બને છે અને પછી એને ગૌરવ થાય છે, એ અભિમાને ચડે છે અને લાણેલું બૂલે છે; (પૃ. ૧૬૬૨-૩) તેથી છેવટે એનો જળરો પાત થાય છે અને એ એકાક્ષિનિવાસ નગરે પહોંચી જાય છે. આ લાણેલાનો અધઃપાત જળરો છે અને પરલાવરમણતાનું અતિ વિશિષ્ટ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડી અજબ રીતે તત્ત્વવાર્તામાં રમણ કરાવે છે.

બાકી તત્ત્વવાર્તાના નાના પ્રસંગોનો તો પાર નથી. ઉપરની બાબતોનો પ્રવાહ તો આખા ગ્રંથમાં ચાલે છે એટલે એને તારવી કાઢી ઉપર જુદી બતાવી; બાકી નાની નાની તત્ત્વવાર્તાઓથી તો આખો

અંથ ભરેલો છે. એને તારવવાની જરૂર જણાવી નથી છતાં કેટલીક મુદ્દાની વાત જોઈ લઈએ. આ નીચેનું પત્રક પરિપૂર્ણ નથી, ઘણું અધૂરું છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણ-કરણાનુયોગની વાતો આવશે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટ અર્થમાં એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી એ પત્રક તત્ત્વજ્ઞાનના શિર્ષક નીચે જ આપી દેવામાં આવ્યું છે.

૧. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આરાધનથી મહારાજ્ય પ્રાપ્તિ. (મ. ૧. પૃ. ૧૬૬.)
૨. સાધુની નિઃસ્પૃહતા (મ. ૧. પૃ. ૧૨૫.)
૩. અધિકારીના મુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, અસાધ્ય વિભાગ. (મ. ૧. પૃ. ૧૭૭-૮.)
૪. સંશયયુક્ત હકીકત હોય ત્યાં કાળક્ષેપ કરવો. (મ. ૩. મ. ૬. પૃ. ૪૦૭.)
૫. સ્પર્શનસ્થળની લાલસામાં મર્યાદાનો ત્યાગ (મ. ૩. મ. ૮) તેમજ (મ. ૩. મ. ૧૩)
૬. ચાર પ્રકારના પુરુષો. (મ. ૩. મ. ૮.)
૭. અપ્રમાદ યંત્રનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (મ. ૩. મ. ૧૪.)
૮. મનુષ્ય ભવની ફર્સલતા. (મ. ૩. મ. ૩૧.)
૯. બાહ્ય, અંતરંગ અને આગંતુક ત્રણ કુટુંબો. (મ. ૩. મ. ૩૨.)
૧૦. હિંસાની અસરથી થતો રખડપાટો. (મ. ૩. મ. ૩૪.)
૧૧. કુદૃષ્ટિની અસર બતાવતાં પાળંડીની ગણના. (મ. ૪. મ. ૧૨ પૃ. ૮૫૬-૬૦.)
૧૨. સ્નેહરાગ, દ્વેષરાગ, કામરાગ. (સદર.)
૧૩. સાત રાજાનું સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપ મૂળ ઉત્તર પ્રકૃતિ. (મ. ૪. મ. ૧૮. પૃ. ૮૬૫.)
૧૪. સાત પિશાચીની યોજનામાં મુખ્ય પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનો સમાવેશ. (મ. ૪. ૫-૨૮ પૃ. ૧૦૧૧ નોટ.)

૧૫. અવશ્ય લાવીલાવ-પરિપાટીની વ્યવસ્થા. (અ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૧૦૧૪-૬.)
૧૬. ૫૬ દર્શનના નિવૃત્તિ માર્ગો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૧.)
૧૭. દાન-શીલ-તપ-લાવ-ચારિત્રરાજનાં ચાર મુખો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૬-૬૩.)
૧૮. ચારિત્રરાજના સામાયિકાદિ પાંચ મિત્રો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૬૪-૫)
૧૯. યતિ ધર્મના દશ મનુષ્યો વિભાગ. (અ. ૪. પ્ર. ૩૫, પૃ. ૧૦૬૭-૭૭)
૨૦. ગૃહિધર્મના બાર મિત્રો-વિભાગ. (સદર પૃ. ૧૦૭૮-૮૬.)
૨૧. યતિધર્મમાં સંતોષનું સ્થાન. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬ પૃ. ૧૦૬૩.)
૨૨. દેવપૂજનમાં જુદી જુદી મુદ્રાઓ. (અ. ૫, પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૬૨.)
૨૩. સંજ્ઞન પુરુષોની મહાનુભાવતા-સૌજન્ય. (અ. ૫. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૭.)
૨૪. પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય-પાપાનુબંધી પુણ્ય. (અ. ૫. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૨૨૦.)
૨૫. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ છતાં મુખનો અલાવ. (અ. ૫. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૭.)
૨૬. આત્મિક ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રગતિના માર્ગો. (અ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૭૬-૮૦.)
૨૭. આત્મકથા કરવાનો નિવેધ ક્યારે કરાય ? (અ. ૫. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૨૮૪.)
૨૮. દર્શનમાં જુસ્સો, બોધમાં ઠરેલપણ. (અ. ૫. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૧૩.)
૨૯. સંજ્ઞનને કદમાં પાડવાના ઉપાયથી તેને જિલટો લાલ. (અ. ૬. પ્ર. ૭.)
૩૦. લોભીની ઇચ્છા લાલ મળે વધતી જ જાય છે. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬-૮૧.)
૩૧. ધનેચ્છુના ક્રાંદા. (અ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૫૪૬-૮.)
૩૨. મુખદુઃખનું કારણ રાજ્ય. એના પ્રયોગો. (અ. ૬. પ્ર. ૧૦ અને પછી)
૩૩. અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના ઉપાય અને રાજ્યમાર્ગોનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (અ. ૬. પ્ર. ૧૪.)
૩૪. ત્રિપદી જ્ઞાનથી સિદ્ધાન્ત રચના. (અ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૪.)

૩૫. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય સ્વરૂપ (મ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૭-૮.)
૩૬. ચોત્રીશ અતિશયનું સ્વરૂપ. (મ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૨૧-૪.)
૩૭. ધર્મતીર્થની તીર્થંકરકૃત યોજના (અલંકારિક) (મ. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૬૨.)
૩૮. દાડૂ પીનારાના શિર્ષક નીચે સર્વ સંસારીશ્વ વર્ણન. (મ. ૭. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૬૬૮-૭૧.)
૩૯. સંસાર સન્નિપાત અને ઉન્માદના ચાળા. (અલંકારિક) (મ. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૬૪-૫.)
૪૦. પરભાવશ્મભુતા અને સંયમ આરિત્ર. (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬-૭.)
૪૧. શ્રાદ્ધધર્મ અને સાધુધર્મની માર્ગપ્રાપ્તિના ઉપાય. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૩.)
૪૨. બુદ્ધિના આઠ ગુણો, શિક્ષા સ્વાધ્યાયાદિ મોક્ષગમન યોગ્ય ગુણો. (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૬ થી.)
૪૩. ચિત્તવાનરને ભય. (અલંકારિક) (મ. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૭ થી)
૪૪. ખરું સુખ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? અતિ મુંઢર શ્લોકદશક. (મ. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૪.)
૪૫. પરિશ્રદ્ધનું સ્વરૂપ અને તેનું જોર. (મ. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩.)
૪૬. મહામોહના પોતાના લશ્કરની અને મદદગાર લશ્કરની શક્તિ. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૩ થી.)
૪૭. સદ્બોધની સલાહમાં દર્શન-જ્ઞાનને સ્થાન. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫.)
૪૮. સદાગમનું જોર અને ગેરહાજરી-તક્ષાવત. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૨ થી.)
૪૯. પ્રબળ પુણ્ય ભગતું હોય ત્યારે સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૦.)

૫૦. ચક્રબ્રમણમાં હુઝ-સાધુતામાં સુખ. (મ. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૯૮ થી.)
૫૧. દશ કન્યાપ્રાપ્તિ ઉપાય, અદ્ભુત વર્ણન. (મ. ૮. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૯૨૧-૬.)
૫૨. દશ યતિધર્મો. નવ કન્યા. શુભ લેશ્યા. (મ. ૮. પ્ર. ૭ અને મ. ૮.)
૫૩. અષ્ટ માતૃકા. પ્રવચન માતા. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૭-૮.)
૫૪. સમન્ત પણુ ભૂલે, જાણુકાર પણુ રખડે (મ. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૬૦-૧.)
૫૫. અકુશળ-દ્રવ્ય, પાપકર્મ વર્ગણા. (મ. ૮. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૯૬૮.)
૫૬. જ્ઞાનની આશાતનાથી વૈરાગ્ય થતો અટકે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૨૦૧૮-૬.)
૫૭. જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં કરોડો ભવનાં ઉપાર્જિત કરેલાં કર્મોનો નાશ કરે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૨૦૨૧-૨૨.)
૫૮. ઉપશમ શ્રેણી, (મ. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૭.) ક્ષપકશ્રેણી. કેવળી સમુદ્ધાત. શૈલેશીકરણ. (સદર)
૫૯. તપોવિધાનથી ચીકણાં (નિકાચીત) કર્મોનો નાશ. (મ. ૮. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૨૦૩૫.)

આ તો ઉપર ઉપરથી પૃષ્ઠો ફેરવી જઈ લખેલ યાદી છે, બાકી શાસ્ત્રની અનેક વાતો અંદર એવી રીતે કર્તાએ ગૂંથી છે કે કેટલીક વાર તો આપણે ઊંડા ઉતરીએ નહિ તો તેનો પત્તો પણ ન લાગે. જેમ જેમ શાસ્ત્રનો બોધ વધારે તેમ તેમ એના પ્રત્યેક વિભાગમાં, પ્રત્યેક પ્રકરણમાં અને પ્રત્યેક વાક્યમાં ગર્ભિત આશય અને શાસ્ત્રનાં ઊંડાં રહસ્યો માલૂમ પડી આવશે. એનો કેટલોક સ્કેટ નીચે નોટમાં કર્યો છે, પણ ઘણું આધાર તો વાંચનારના પોતાના જ્ઞાન ઉપર અને વિચારણા ઉપર જ રહે છે. એમાં ખરી ખૂણી એ છે કે શાસ્ત્રની વાતો આવી રીતે કરવા છતાં કોઈપણ જગ્યાએ કથાની લબ્યતા અને રસને ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. ગ્રંથકર્તાનો આખો વિષય ઉપર કેટલો અદ્ભુત કાબૂ હશે એનો ખ્યાલ કરાવવા માટે આ

એક જ વાત બસ છે. આ સર્વ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે આ તત્ત્વ-વાર્તાનો ગ્રંથ છે. ‘ તત્ત્વ ’ શબ્દમાં અહીં સુવિહિત આગમ અને ખાસ કરીને તેમનો દ્રવ્યાનુયોગ તથા ચરણકરણાનુયોગ સમજવાનો છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

૧૬. પ્રવચન શૈલીનું ચુસ્ત અનુસરણ :—

કથાનો કેપક ગ્રંથ હોવા છતાં અને કાવ્યની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યા છતાં ગ્રંથકર્તા કોઈપણ સ્થાને શાસ્ત્રશૈલી ચૂક્યા હોય તેવું જણાતું નથી. એમના ગ્રંથ ઉપર ત્યારપછી અનેક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યા છે, વ્યાખ્યાનમાં એ ગ્રંથ વાંચ્યો છે, એના દૂંઠ સાર સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં થયા છે, એનાં અનુકરણ થયાં છે, એનાં સુદ્રણો થયાં છે; પરંતુ તેમના એક પણ વાક્યને શાસ્ત્ર-શૈલીની વિરુદ્ધ બતાવવાની કોઈએ સૂચના સરખી પણ કરી નથી.

શાસ્ત્રશૈલીનો ભંગ કેમ કરવો પડે તે વાત કરીએ એટલે આ વાતની મહત્તા સહજ સ્પષ્ટ થઈ જશે. જ્યારે એક લેખક કથા લખવા બેસે છે ત્યારે એના મનમાં કથાની દૃષ્ટિએ જમાવટ કરવાની ચિંતા હોય છે એટલે એ તો પોતાના કાર્યમાં ચાલ્યો જાય છે, પછી તેટલા ખાતર કોઈ વાર મૂળ વાતને ક્ષતિ આવી જાય કે નવા પ્રયોગો દાખલ કરવા પડે તો ‘ કવીનાં નિરંકુશત્વમ્ ’ ના ઓઠાં નીચે એનું એ કાર્ય નલાવી લેવું પડે છે. એ તો સાધારણ કથા-કથનકારની વાત થઈ, પણ અહીં તો અંતરના લાવોને બોલાવવા હતા, તેમને જીવતા હાલતાચાલતા કરીને તેમની પાસે કામ લેવાનું હતું, છતાં શાસ્ત્રશૈલીને કોઈ પણ જગ્યાએ વાંધો આવવા દીધો હોય એમ મને જણાયું નથી. વિકાસક્રમના માર્ગમાં જ્યાંસુધી પ્રાણી મિથ્યાત્વ દશામાં છે ત્યાંસુધી તેને તેવો જ ચીતર્યો છે. એ આગળ વધે છે ત્યારે એનામાં દ્રવ્યગુણોની ખીલવણી થાય છે, પણ લાવગુણના વાંધા છે; તે વખતે એનામાં અવારનવાર થઈ આવતું મહામોહનું જોર બરાબર ચીતર્યું છે અને માનસિક ફેરફારો બરાબર યોગ્ય સ્થાનકે બતાવ્યા છે. એમનો ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીનો ખ્યાલ યોગ્ય રીતે જોઈવાઈ ગયેલો છે, એમના ધર્મધ્યાન શુદ્ધધ્યાનના ખ્યાલો બરાબર સ્પષ્ટ છે, એમની શૈલેશી-

કરણની વાર્તા યથાયોગ્ય સ્થાને આવી છે અને એમનો નિર્વૃત્તિ નગરીનો ખ્યાલ લબ્ય હોવા સાથે શાસ્ત્રશૈલીમાં જરાપણ તફાવત ન પાડે તેવો છે. એમણે વરિષ્ઠ રાજ્ય. (પ્ર. ૬) માં તીર્થંકરપણાની કલ્પના અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દીધી છે, તે આલંકારિક હોવા છતાં શૈલીને બરાબર અનુરૂપ છે અને તેમણે ધ્યાન યોગ આક્રમ પ્રસ્તાવને છેડે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૬) બહુ આદરણીય આકારમાં બતાવ્યો છે, છતાં એમાં શાસ્ત્રશૈલીને જરાપણ ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. જૈન કર્શનની વ્યાપકતા બતાવવામાં એમની વિશેષતા લબ્ય છે, સંકુચિતતા વગરની છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૧) છતાં એવી ઉદારતા બતાવનાર લેખક શાસ્ત્રશૈલીને તાણીતોડીને આગળ પડ્યા નથી. એમના મગજમાં નિગોદનો સિદ્ધાન્ત બરાબર જચી ગયો છે અને એમણે તન્નિયોગ દ્વત અને લોકસ્થિતિના પાત્રો ઊભા કરવામાં સિદ્ધાન્તની વાર્તાને બહુ સુંદર રૂપક આપ્યું છે. તેમના ધ્યાનમાં હતું કે જેટલા જીવ મોક્ષે જાય તેટલા જીવ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે અને એ વાત તેમને જરૂર કરવી હતી; એટલે એ વાતને તેમણે અપૂર્વ રીતે ગોઠવી છે. સદાગમની કર્મપરિણામ રાજ્ય સાથે દુસ્મનાઈ હોવાથી અનેક જીવોને નિર્વૃત્તિ નગરે પહોંચાડી કર્મપરિણામની વસતી ઘટાડવાની ઘટના કરીને વસતી ન ઘટે તેટલા સારુ લોકસ્થિતિને ભારે ખૂળીથી તેની ગોઠવણ કરવા માટે ચોજા દે છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪.)

ચોથા પ્રસ્તાવમાં મોહરાયનું આખું લશ્કર ગોઠવવામાં અને અંતરંગ ફેરફારો સમજવામાં ભારે ખૂળી વાપરી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ ખડો કરી દે છે, છતાં એમને મનમાં થયું કે મોહરાજ્ય મુખ્ય સિંહાસને તો મૂકાય, પણ બીજા સાતે રાજાનાં સિંહાસનો પણ તેની સાથે જ હોવા જોઈએ તેથી એમને મિત્ર રાજાઓ તરીકે રાખી શાસ્ત્રશૈલીને તેઓએ બરાબર જાળવી છે. સામાન્ય લેખક ત્યાં સાતે રાજાને લાવી ન શકત અને તે વગર વાત અધૂરી રહેત. એમને મિત્રરાજા બનાવવામાં યુદ્ધકળાનું વિજ્ઞાન છે અને વાર્તાનું પોષણ છે. તે જ પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજના લશ્કરને ગોઠવવામાં તેમને એમ જરૂર લાગે છે કે જૈનપુરને કેઇ મોટા પર્વતનાં શિખર ઉપર ગોઠવવું જોઈએ. પર્વતનાં શિખર વગર વાતાવરણની શુદ્ધિ હોય નહિ એટલે તેમને ત્યાં સાત્ત્વિક

માનસપુરુષ પર્વતની કટપના કઠ્ઠી પડી એની ઘટનામા ચિત્ત સમાધાન મળે અને જીવબીજ સિંહાસન ભારે અદ્ભુત કટપના બતાવે છે એમા યતિધર્મ, ગૃહીધર્મની લવ્યતા અને જ્ઞાન કરીને લડાયક જુગ્મવાળા મમ્યગદ્ગર્જન મેનાપતિ અને મહોદધ મહામાત્યની ઘટના કઠ્ઠીમા અમાધાગણ કટપનાની લવ્યતા બતાવી છે, પણ એમા વિગિષ્ટ ખૂણી તો એ છે કે એની પ્રત્યેક ચર્ચા અને ગોઠવણ શાસ્ત્રગૌલીને અનુરૂપ છે

એ ઉપનિષદ નાની નાની વાતોનો પાલ નથી એમણે આપેલુ ગાગ્યોનુ સ્થાન (પ્ર ૮ પ્ર ૧૦) ઉચિત છે દશ દન્યાઓ માથે લગ્ન કઠ્ઠીમા વિદ્યા માથે પ્રથમ લગ્ન થાય છે (પ્ર ૮ પ્ર ૮) અને નવ દન્યા સાથે લગ્ન ત્યાગપછીના ખીન્ન પ્રકરણમા થાય છે એ વાત જરાજર શાસ્ત્રગૌલીને અનુરૂપ છે અને મંત્રોપ મુલક માથે જે ખીયા બાફે મોહગર્જના મેનાનીઓને રહે છે તે ત્રીજા પ્રસ્તાવથી ગોઠવવામા ભારે જોડણ અને જરાજર શૈલીનુ અનુમંત છે મનની અસ્થિગતા, એનુ વાનસ્પણાનું રૂપક અને એને અગે આખી ચક્ર-ઘટના બહુ આહ્વાદક હોવા ઉપનિષદ બનજા શાસ્ત્રગૌલીને અનુરૂપ છે (પ્ર ૭ પ્ર ૮)

આવા ખીન્ન ઘણા વધારે દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે, પણ તની આવશ્યકતા નથી જ્યાં જરૂર લાગી છે ત્યાં નોટ આપી છે, છતાં મારી એટલી ખાતરી છે કે શાસ્ત્રગૌલીના વિશેષ જાણકાર એમાથી ખૂબ હકીકતો તાગવી શકશે એમણે એક પ્રાણીની સર્વ અવસ્થામા યતી અતર તથા બહારની વૃત્તિઓ મમલતવવામા દાખ મણા ગળી નથી, એટલે એમના પ્રત્યેક પ્રસંગમા અમલકાર છે, પણ જે તદ્દિત હોય તે તે જાણે, નહિ તો કથાના પ્રવાહમા જે આંધ જાય એક દાખલો આપી આ પાત અજ્ઞ કરુ થોથા પ્રસ્તાવમા વિમર્શ પ્રકર્ષ અતર જ નજ્યે જાય છે ત્યાં તામસચિત્તનગરે જતા તેમને કહેવામા આવે છે કે દેવી અવિવેકિતા એમના પતિ દેવગજે દ્ર માથે લડાઈમા ગયા નથી (પ્ર ૪ પ્ર ૮ પૃ ૭૬૮) પણ ગૌડચિત્તપુરે સુવાવડ સારુ ગયા છે ત્યાં થોડા વખત પહેલાં એમણે એક પુત્રને તો જન્મ આપ્યો હતો અને ત્યાગપછી પતિનો યોગ થતા ખીન્ન પુત્રને જન્મ આપ્યો છે હવે જો કથાનુ ગહમ્ય સમજાયુ

ન હોય તો આ એક વાર્તારૂપે આલ્પ્યું જાય, પણ એમાં કર્તાને વૈશ્વાનર (ક્રોધ) અને શૈલરાજ (માન)ના જન્મની સિદ્ધિ કરવી હતી. એ દેવના જે પુત્રોને અવિવેકિતા જણે છે. આ વાત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે, પણ વાર્તાના પ્રવાહમાં પકડાવી મુશ્કેલ છે. એટલા માટે ત્યાં જરા ઉપવાક્ય-અનન્વિત વાક્ય (પેરેંથીસીસ) મૂકી અંથકર્તાએ પ્રજ્ઞાવિશાળા પાસે ખુલાસો કરાવી લીધો છે. આવા કેટલાંક સ્થાનો અંથમાં છે કે જેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર પડી છે. વધારે વિચારતાં વધારે ખુલાસાઓ જરૂર થાય છે. સમજી વિચારક સાથે એની ચર્ચા થાય તો તેથી પણ વધારે ખુલાસા થાય છે. અહીં વાત કહેવાની એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની કથા રૂપક તરીકે કહેવા જતાં અંથકર્તાએ શાસ્ત્રશૈલીનો કોઈપણ સ્થાનકે જરાપણ લોગ આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી. અંથને વારંવાર વાંચવાથી આ વાત બેસશે, પણ તે શાસ્ત્રબોધ અને ઘટનાશક્તિ ઉપર તો આધાર જરૂર રાખશે. શાસ્ત્રશૈલીની સખલના થઈ નથી એ મુદ્દો અત્ર વક્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે અંથ સંબંધી વિચારો બતાવ્યા. હવે અંથની લાખા પર વિચાર કરીએ.

મૂળ ગ્રંથની ભાષાશૈલી

૧. ગ્રંથની ભાષા.

આ ગ્રંથની અસલ ભાષા સંસ્કૃત છે. એના સંબંધી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો ઉદ્દેશ ઘણો વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષાઓ પ્રાધાન્યને યોગ્ય છે, તેમાં પણ હર્વિદગ્ધ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષા તરફ વધારે વલણ હોય છે. પ્રાકૃત ભાષા જો કે જાણજીવોને સુંદર બોધ કરનારી અને ઠાનને સુંદર લાગે તેવી છે, છતાં હર્વિદગ્ધ પ્રાણીઓને તે (પ્રાકૃત) ભાષા તેવી લાગતી નથી. ઉપાય જો વિદ્યમાન હોય તો સર્વનાં મનનું રંજન કરવું યોગ્ય છે, તેટલા માટે આ કથા સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવી છે; પણ તે મોટાં મોટાં વાક્યો અને અપ્રસિદ્ધ શબ્દોથી અતિ ગૂઢ અર્થવાળી નથી તેથી તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવી છે. ” (અ. ૧. પૃ. ૮.)

૧. પ્રાકૃતનું સ્થાન—

આમાં ઘણા મહત્વના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ભાષામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં સ્થાનો કયાં છે તે બહુ વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. જૈનોની ‘ આર્ષ ’ ભાષા પ્રાકૃત છે. જાળ, સ્ત્રી, મંદ, મૂર્ખ અને ચારિત્રના આકાંક્ષીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યા છે. ’ એટલે જાળ-જીવો અને મંદબુદ્ધિવાળા જીવોને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ભાષા પ્રાકૃત છે. કહ્યું છે કે—

વાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાહ્નિષાં ।
ઉપકારાય તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

સંસ્કૃત નાટકોમાં રાજા, પ્રધાન કે શિષ્ટ પાત્રોનાં મુખમાં સંસ્કૃત ભાષા મૂકેલી હોય છે જ્યારે દાસી, સામાન્ય સ્ત્રીઓ અને નોકરો પ્રાકૃત ભાષા બોલે છે. એ પ્રાકૃત ભાષામાં કરેલી વાત રાજા વિગેરે શિષ્ટ પાત્રો ધરાબર સમજી શકે છે. એટલા ઉપરથી એમ સમજવામાં આવે છે કે અસલ પ્રાકૃત ભાષા સાર્વજનિક અથવા સાર્વત્રિક હશે અને સંસ્કૃત શિષ્ટ પુરુષોનાં મુખમાં શોભતી હશે. અત્યારે આપણા જનસમાજની ચાલુ ગુજરાતી ભાષા લઈએ અને શિષ્ટ લેખકોની સાક્ષરી ગુજરાતી ભાષા લઈએ તો શૈલી, રચના, મરોડ, પ્રાસ વિગેરેમાં ઘણો અંતર દેખાય છે અને ગામડાઓમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા અને શિષ્ટ લેખકોની ભાષામાં તો વધારે પડતો તફાવત દેખાય છે. કેટલીક વાર એ શિષ્ટ શૈલીને અન્ય સાદા લેખકો વિચક્ષણોની ભાષા કહે છે. આપણે અત્યારે પ્રત્યેકના ગુણદોષ પર વિચાર કરતા નથી, પણ વાત એ છે કે સામાન્ય જનભાષા વિદ્વાનોની ભાષા કરતાં બુદ્ધ પ્રકારની હોય છે.

હવે જો આપણે શિષ્ટ પુરુષોની ભાષાને સંસ્કાર પામેલી સુધરેલી ભાષા ગણીએ અને સામાન્ય ચાલુ વ્યવહારની ઘરગથ્થુ ભાષાને સમાજની ભાષા ગણીએ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિ વિચિત્ર લાગે તેવું પણ વિચારતાં સત્ય જણાય તેવું પરિણામ તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની, રાજપુરુષોની તથા સંસ્કારવાળાઓની ભાષા હતી જ્યારે પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા હતી, સર્વસામાન્ય ભાષા હતી, લોકલોગ્ય ભાષા હતી અને સર્વથી સમજી શકાય તેવી ભાષા હતી.

સંસ્કાર વિ. સામાન્યતા

એ અનુમાન ખીજી ઘણી રીતે બંધબેસતું આવે છે. એક તો સંસ્કૃત ભાષાના અટપટા રૂપો, ગુચવણવાળા બેડાક્ષરો અને લાંબા સમાસો, એના સંધિના નિયમો અને વિલક્ષિતાના પ્રયોગો એને સર્વમાન્ય ભાષા તરીકે થતાં અટકાવે તેવા જણાય છે અને ખીજું ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ જ એ ભાવ સૂચવે છે. ‘સંસ્કૃત’ નો અર્થ કોશ પ્રમાણે ‘સંસ્કાર કરેલું’, ભૂષિત’ એમ થાય છે. સંસ્કાર કે શોધ કોઈ અસલની મૂળ ચીજ ઉપર જ શક્ય છે તેથી મૂળ ભાષા

‘સંસ્કૃત’ ન હોઈ શકે; તે સંસ્કાર પામીને કોઈ ભાષામાંથી થયેલી, શોધીને વિશુદ્ધ થયેલી ભાષા છે. આપણે ઘઉં કે શાકને સંસ્કાર કરી ઉપલોગ્ય બનાવીએ છીએ. ‘સંસ્કાર’ શબ્દ જ અસંસ્કાર-વાળી સ્થિતિની-પૂર્વ સ્થિતિનો કોઈ અનેરા શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે.

આની સામે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં ઘડ બેસી જાય છે. પ્રાકૃત એટલે ‘પ્રકૃતિસિદ્ધ’-સ્વભાવસિદ્ધ, કુદરતી. એટલે પ્રાકૃત ભાષા નદન સ્વભાવસિદ્ધ જણાય છે, સાર્વત્રિક જણાય છે અને કુદરતી જણાય છે. પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કાર થાય તે સંસ્કૃત. ઘઉંને દળાવી એમાં જળાદિ નાખી, પિંડ કરી, અગ્નિ પર સંસ્કાર આપી, રોટલી બનાવીએ તે સંસ્કાર પામેલ ચીજ. આમ હોય તો ઘઉંને સ્થાને પ્રાકૃતને મૂકાય ને રોટલીને સ્થાને સંસ્કૃતને મૂકી શકાય.

પ્રાકૃત ભાષામાં બેડાક્ષરના સાદા રૂપો, વિલક્ષિતાના વપરાશમાં છૂટછાટ અને સરળતા પ્રમાણમાં એટલા બધા છે કે એના પ્રયોગો એક વાર જાણ્યા પછી એના ઉપયોગમાં બહુ મૂંઝવણ થતી નથી. એની સરળતા અને ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા એને સર્વલોગ્ય બનાવે છે. આટલા ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન પર આવી શકીએ કે પ્રાકૃત ભાષામાંથી સંસ્કાર પામીને વિદ્વલોગ્ય ભાષા થઈ તે સંસ્કૃત, એટલે અસલ પ્રાકૃત અને પછી તેમાંથી સંસ્કાર પામી થયેલી ભાષા તે સંસ્કૃત.

બન્ને ભાષાનું સહગામિત્વ

છેલ્લું અનુમાન સાચું છે કે નહિ તેને માટે ઐતિહાસિક પુરાવો કાંઈ મળતો નથી, પણ વધારે સહીસલામત અનુમાન એ લાગે છે કે સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની-શિષ્યોની ભાષા રહેલી અને તે જ વખતે સર્વમાન્ય અને સર્વવ્યાપક ભાષા તો પ્રાકૃત જ રહેલી. એટલે બન્ને ભાષાઓ એક બીજા પર આધાર રાખનારી કે આગળ પાછળ થયેલી એમ નહિ પણ એકી વખતે જ બન્ને વપરાતી હશે. આ અનુમાન વધારે ઠીક લાગે છે અને સર્વ વિરોધને શમાવનાર જણાય છે. એના ગર્ભમાં એકના સંસ્કાર અને બીજાની સ્વભાવ-સિદ્ધતાને અંગે પ્રાકૃત ભાષાનું અસલીપણું હોવું સંભવિત તો

રહે છે જ, પણ એ નિર્ણય ઇતિહાસ પહેલાની ગાંઠત' હોય માત્ર અનુમાનને અવલંબીને જ રહે છે.

પ્રાચીન જૈન આર્પ ભાષા.

જૈન ધર્મના પ્રાચીન પુરુષોને અમુક મર્યાદાનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નહોતી; એમને તો પોતાના સંદેશા આપા જગતને પહોંચાડવા હતા, એમને પોતાના ઉપદેશને માટે પ્રમાણપત્ર મેળવવાં કરતાં એમનો ઉપદેશ સર્વ સમજીને અનુસરી શકે તેવો કરવો હતો અને એમને ઐહિક પ્રશંસા કે કવિના ધિરુદ્ધની ઉદ્ધોષણા કરતાં વ્યવહારની કે તત્ત્વની, કથાની કે ક્રિયાની સાદી કે અધરી વાતો સાદા શબ્દોમાં અને મોટા ભાગને સમજાય તેવી કરવાની હતી. એમનું કેન્દ્ર તથા સાધ્ય 'સવિ જીવ કરું' શાસનરસી 'હતું', એમને દુનિયાનાં દુઃખ-દર્દો જોઈ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપાધિથી મૂકાય અને એ મહાકાર્યમાં પોતાનો જનતો ફાળો કેમ આપી શકાય એ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એથી એમણે પોતાની ભાષા વિદ્વલોગ્ય જનાવવા કરતાં ચાલતો માણસ સમજી શકે તેવા આકારમાં પોતાના સંદેશા જગતને કહી શકાય તેવી ચાલુ ભાષાના પ્રયોગોને વધારે ઉપયોગી ધાર્યા અને તેટલા માટે તેઓએ અંધની ભાષાને વિચારની વહનિકા (Vehicle of impression) તરીકે જ ગણી. તેઓનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ હતો, છતાં તેમનો ઉપદેશ સર્વલોગ્ય થાય તે ઇરાદાથી તેમણે પ્રાકૃત ભાષામાં વચનનો ઉપયોગ કર્યો, તેમજ લેખિત ઉપદેશ પણ તે ભાષામાં આપવાની ઉદાર નીતિ સ્વીકારી. તીર્થંકર મહારાજની ભાષાનો જે ગુણ મુખ્ય ગણાય છે તે એનું સર્વશ્રદ્ધિત્વ છે, એટલે પ્રત્યેક પ્રાણી એ સમજી શકે તેવી ભાષામાં જોલવાની તેમની સરળતા છે. એમાં અતિશયનું તત્ત્વ જાણી ઉપર રાખીએ તો પણ એની સફળતા એની સાર્વલોગ્યતામાં છે અને એ વાત જાહુ ઉપયોગી મુદ્દો પૂરો પાડે છે. ભાષાનું કાર્ય વિચારવહનિકા તરીકેનું છે, એમાં આતુર્ય કે અમત્કાર હોય તો તે તેની શૈલામાં વધારો કરે છે; પણ સમજવાની સરળતા અને સર્વદેશિયતાનો જ્યાં નાશ થતો હોય ત્યાં મૂળ મુદ્દો ઊડી જાય છે અને જૈન અંધકારોએ એ વાત કદી વિસારી ન

હોય એ એમના ત્યારપછીના અપભ્રંશ તથા ગુજરાતી ભાષાના ખેડાણ પરથી સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાને ઇતિહાસ વિચારતાં જૈન સાહિત્યકારોએ આ મુદ્દો બરાબર લક્ષમાં રાખ્યો હોય એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતી ભાષા પરનો એમનો કાબૂ અને તેને અંગે તેનું કરેલું ખેડાણ ઉપરની હકીકતને લગલગ સ્વયંસિદ્ધ પુરવાર કરે તેવાં છે.

પ્રાકૃત તરફ પ્રેમ—

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ એક વાર વાંચી જવાથી એ ભાષાની સરળતાનો બરાબર ખ્યાલ આવશે. આધુનિક ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિગેરે જાણવા માટે અને તેનો બરાબર મુદ્દાસર રીતે ઉપયોગ સમજવા માટે પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર છે પણ તે પ્રશ્ન અત્ર અપ્રસ્તુત^૧ છે. મુદ્દાની વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા મુપ્રસિદ્ધ જૈન સાહિત્યક પ્રાકૃત ભાષાને વિક્રમના દશમા શતકમાં પણ મુખ્ય સ્થાન આપે છે. શ્રી વીરપરમાત્માના સમયમાં અને ત્યારપછી લગલગ આઠ શતક સુધી તો પ્રાકૃત ભાષા જૈનોની આર્ષ ભાષા રહી અને મોટે ભાગે સર્વ કૃતિઓ પ્રાકૃતમાં જ બની અને ત્યારપછી પણ કોઈ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા સંસ્કૃતના પક્ષકાર નીકળ્યા તો તેને સમાજે બાબુ પર રાખ્યા; પરંતુ ત્યારપછીના સમયમાં પણ પ્રાકૃત ભાષા તરફ આટલો પ્રેમ રહ્યો, એ ઘણી વિચારવા લાયક હકીકત છે.

દુર્વિદ્યતાનો ભાવાર્થ—

એ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાનું કારણ એ છે કે એ હજાર વર્ષ દરમ્યાન પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા તરીકે બંધ થઈ, તેનું સ્થાન અપભ્રંશ વિગેરે ભાષાએ લીધું અને તેના નવા નવા ફાંટા નીકળતા ગયા તેમ તેની સાથે જ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાવાની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ. અસલમાં મૂળ સૂત્ર પર નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ પ્રાકૃત ભાષામાં થતા હતા તેને

૧. આ સંબંધમાં જુઓ મારું આક્રમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બાપણ " શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ. "

સ્થાને સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચાવા લાગી અને વિશિષ્ટ ગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં મોટી સંખ્યામાં રચાવા લાગ્યા; છતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે કે ‘ સંસ્કૃત ભાષા દુર્વિદગ્ધ મનુષ્યોને વધારે ગમે છે. ’ એ ‘ દુર્વિદગ્ધ ’ શબ્દનો અર્થ અભિમાની, ગર્વ કરનાર, પંડિતમન્ય થાય છે એટલે એમનાં કહેવાનો આશય એમ સમજાય છે કે અર્ધવિદગ્ધ અભિમાનીઓને સંસ્કૃત ભાષા તરફ મોહ વધારે રહે છે. પછી ‘ જો આપણી પાસે ઉપાય હોય તો તેમને પણ રાજી કરવા ’ એ ન્યાયે તેમના તરફ કાંઈક પ્રેમ અને કાંઈક દયા અને અંદર સહજ તિરસ્કારના મિશ્રભાવથી સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો. એ તેઓ તરફ કરેલ ઉદાર બક્ષીસ અથવા પ્રેમ નિમંત્રણ છે પણ એનો આકાર અભ્યુપગમ (concession) જેવો છે.

પ્રાકૃત ભાષાના ઉચ્ચાર સહેલા, એની રચના સરળ અને એમાં કોઈ પણ રાગ, છંદ કે આલાપ ઉતારી શકાય એવી એની સરળતા છે. એ ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી છે, તેથી એ પૂર્વ કાળમાં જૈનોની ઉપદેશ દેવાની ભાષા હતી. જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં સ્થિતિ-સ્થાપક ભાવ ધણો છે. એના દેશ, કાળ, ભાવને અનુસરવાના સૂત્રો અને વ્યવહાર તથા નિશ્ચયના દેખાતા વિરોધમાં રહેલ એકતા એને અસાધારણ સગવડભરેલી સ્થિતિમાં મૂકે છે. જે કાળે પ્રાકૃત ભાષાની જરૂર હતી, ન્યારે તે ભાષા સાર્વત્રિક હતી, ત્યારે જૈનોના પ્રાચીન પુરુષોએ એને વિચારવાહિનીનું સ્થાન આપ્યું, પણ જેવી એ ધીમે ધીમે સર્વસામાન્ય થતી બાંધ પડી કે સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ જૈનોએ એટલો જ પ્રબળ દાખવ્યો. ત્યારપછી ગુજરાતી ભાષાને અંગે પણ એ જ વલણ ચાલુ રાખ્યું, જેને માટે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેને અંગે જૈન લેખકોનો ફાળો અન્યત્ર જરૂર વિચારવા લાયક છે.

મૂળ ગ્રંથની ભાષા:

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષા બાળજીવોને બોધ કરનારી અથવા સર્વને જાનને સુંદર લાગતી હોય તો તો તેઓ પોતાનો ગ્રંથ બીજી ભાષામાં બનાવે જ નહિ. અસહના આ વિચારો જણાય છે. મૂળ સિદ્ધાન્તકારોએ ઉપરનાં બંને કારણથી તેમનાં

પુન્તડો પ્રાકૃત લાપામા લખેલા હોય એમ મહત્ત્વ અનુમાન થાય છે અને તેમના જે કાન્હો હતા તે ઉપન્ના વાક્યોમા શ્રી મિદ્ધર્ષિ ગણિએ ફરી વાગ ગણાવ્યા જણાય છે, પણ શ્રી મિદ્ધર્ષિ ગણિના મમયમા એ લાપા પ્રચલિત ગ્રંથો ન હોવાને લીધે અને તે લાપાવડે સર્વજનમનરજન કવુ અશક્ય લાગવાથી દુર્વિદ્ગ્ધ મનુષ્યોને ગણ ગણવા પોતે તે વખતની લાપાગ્નિવિતિનો વિચાર કરી પોતાનો અથ સમૃદ્ધ લાપામા લખ્યો એમ તેમના ગ્રંથોનો આશય મને લાગે છે

લાપા ઉપયોગનું લાક્ષણિક પરિણામ:

એ ઉપગત એમને અથની ગ્યનામા પોતાના ઉપક્રાંત શ્રી હગ્નિદ્રસૂગ્નિ અનુકરણ કવુ હતું શ્રી હગ્નિદ્રસૂગ્નિએ લખેલી ‘મમગાધિય ઠહા’ એમનો આદર્શ હતો તે કથા પ્રાકૃત લાપામા લખાયેલ હતી અને તેનાથી પોતાને જુદો માર્ગ લેવાનો હતો એનો બચાવ ઠવાની એમની ફજ્જ હતી આ વિચાર-વાતાવરણનો દેગ ફાગ બન્ને મહાત્માઓના મમય અને અતગ્ને અગે પણ ઉપયોગી છે જે એના યોગ્ય સ્થાનકે વિચારવામા આવશે અત્ર એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે તેમના મમયમા અર્ધપડિતો અથવા મામારિજ નજરે કામ કરનાગ પડિતો સમૃદ્ધ લાપા તગ્ધ વધારે લલચાર્થ ગયા હતા અને બની શકે તો લેખકશ્રીને પોતાનો અથ જેમ બને તેમ વધારે મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવો બનાવવો હતો આ ઈચ્છાના ગર્ભમા રહેલ મનની વિશાળતા, ઔદાર્ય અને દીર્ઘદૃષ્ટિ ખામ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે લાકડાની પેટીમા ત્રણે ઔષધ ભરીને બજારમા મૂકનાગની અતન્દ્રશા એના પ્રત્યેક ગ્રાહકમા ઝગડી ઊઠે છે, એ ખરેખર હૃદયને આનંદ પમાડે તેવું છે

સાર્વલોગ્યતાનો આશય:

તેઓ લાપાની બાબતમા ઘણા ચોક્કસ હોય એમ જણાય છે તેઓ લખે છે કે તેઓ પોતાની વિદ્રત્તા બતાવવા માટે ખોટા આડબચાવો લાપા નહિ વાપરે અથવા એવા પ્રયોગો લાપામા નહિ કરે કે જેનો અર્થ કરાવવા વિદ્વાનોની મોટી મેદિની એકઠી કવવી પડે આ તેમની ઇચ્છા તેઓ ખરેખર પાર પાડી શક્યા છે તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાનો અથ સર્વલોગ્ય કરવાનો હતો કોઈ દુનિયા-

દારી માણસો સંસ્કૃત જ્ઞાનને લઈને સમાજમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે કારણે અથવા તો તેમના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ વધારે થઈ ગયો હશે તે કારણે આ ગ્રંથનો લાભ સાર્વત્રિક કરવાના શુભ ઉદ્દેશથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ બનાવ્યો જણાય છે.

૨ મૂળ ગ્રંથની શૈલી

આ વિષયની સાથે અતલગતનો સંબંધ ધરાવનાર ઘણા મહત્વનો વિષય શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની શૈલી (style) નો છે.

બળ, પ્રસાદ, જોસ—

એમની શૈલીમાં ઘણું બળ છે, ભાષા સાદી પણ ઓજસવાળી છે અને વિચાર બતાવવાની તેમની પદ્ધતિ પ્રસાદપરિપૂર્ણ છે. એમણે પોતે લખ્યું છે તે પ્રમાણે તેમણે લાંબા લાંબા સમાસવાળી ભાષા વાપરી નથી કે અપ્રસિદ્ધ અર્થવાળી ગૂઢ ભાષા વાપરી નથી. આખો ગ્રંથ એટલી સરળ ભાષામાં લખાયો છે કે જેઓ મૂળ ગ્રંથ વાંચી શકતા હોય તે તેની ભાષાનો પ્રસાદ લેવા ચૂકે નહિ એવો એનો પ્રભાવ છે. એક વાર ગ્રંથ હાથમાં લીધા પછી લેખકની રસ જમાવવાની શક્તિ અને વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ એવી મનમોહક છે કે એ ગ્રંથને સાદાંત વાંચ્યા સિવાય તૃપ્તિ થાય નહિ. એથી પણ વધારે ખૂબીની વાત એ છે કે એક વાર ગ્રંથ વાંચ્યા પછી ફરી ફરીને વાંચતાં નવીનતા જણાય, નવા આશયો સૂઝે અને ગ્રંથ વિશેષ રમણીય લાગે. ‘ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતા પામે તે રમણીયતાનું રૂપ છે’ એ સૂત્રનો અત્ર સંક્ષેપ્તરૂપે થાય છે. સરળતા સાથે ભાષામાં જોસ આણવું એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે અને ભાષા પર અસાધારણ કાળ ન હોય તો કાં તો વિષય તદ્દન શુષ્ક થઈ જાય છે અથવા તો તે વ્યવસ્થા વગરનો થઈ જાય છે અથવા અતિ સામાન્ય થઈ જઈ વિશિષ્ટ વાંચનારને નકામો થઈ પડે છે. આ ગ્રંથની શૈલી એવી મુંદર રહી છે કે એમાં જોસ હોવા છતાં એ વિશિષ્ટતાને એક પણ જગ્યાએ વીસરી નથી અને એથી તદ્દન સામાન્ય વાંચનારને તેમાં તેના અધિકાર પ્રમાણે રસ પડે છે ત્યારે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાળાને એમાં વધારે રસ પડે છે અને બળવાન હૃદયવાળાને એમાંથી સારગ્રાહી તત્ત્વ પ્રત્યેક પંક્તિમાંથી

મળી આવે છે એના બુદ્ધા બુદ્ધા અધિકારીઓને એ ટૂંવી રીતે રમ પમાડે છે તે અન્યત્ર વિચારવાનું છે અહીં ગૌરીના ઓળખ, પ્રમાદ અને ભેસના કેટલાક દાખલાઓ વિચારીએ અને માથે તેની વિશિષ્ટતા બેતાં જઇએ

આખા ગ્રંથમાં સર્વત્ર એ પ્રમાદ દૃશ્યમાન થાય છે જેથી ઘણાં દૃષ્ટાન્તો ચુટવાની અને જરૂર લાગતી નથી પુસ્તક ઉઘાડના જે હાથમાં આવ્યા તે દૃષ્ટાન્તો આપી હું આ મુદ્દા પર વિવેચન કરવા માગુ છું પ્રથમ એમનું ગદ્ય વિચારીએ તો તેની સરળતા પચ-તત્ર જેવી સગળ હોવા ઉપગંત એનું બળભારે જળરૂ છે બુઓઃ (A) ગદ્યવિભાગ—

(૧) પ્રસ્તાવ ૫ પ્રકરણ ૧૧ પ્રમગ વિમળકુમારની વિગતિને અંગે પિતાએ કરેલી હિમભવનની યોજના

તતસ્તત્ર મનોનન્દને ગૃહોપવને સજ્જીકારિતમતિવિશાલં નરેન્દ્રેણ હિમગૃહં । તથાચ્છાદિતં નિરન્તરં નલિનીદલૈઃ સમસ્તાદુપ-ગૃહં મરકતહરિતૈઃ કદલીવનૈર્વૈષ્ટિતં સતતવાહિન્યા કર્પૂરપૂરિતો-વક્રપ્રવાહયા ગૃહનદ્યા, વિલપિતં મલયજકર્પૂરક્ષોદગાર્યા કૃતવિભાગ-મુશીરમૃણાલનાલકલ્પિતૈર્ભિસ્તિવિભાગૈઃ । તતસ્તત્ર તાદૃશે પ્રીપ્ત સન્નાપહારિણિ શિશિરસુષોત્કમ્પકારિણિ મહતિ હિમમવને વિર-ચિતાનિ શિશિરપલ્લવશયનાનિ, કલ્પિતાનિ શિશિરસુરપદમૃદ્ન્યા-સનાનિ, પ્રવેશિતઃ સહ લોકસમૂહેન વિમલકુમાર । તતઃ સમસ્તે-નાપિ જનસમુદયેન સહિત ઇવ વિલિપ્તઃ સરસચન્દનેન, ગુણ્ડિત-કર્પૂરેણુના, માલિતઃ સુરભિપાટલાદામભિર્વિરાજિતો મલ્લિકાકુસુ-મસ્તવકૈરાલિક્ષિતઃ સ્થૂલમુક્તાફલકલાપેન, નિવસિતઃ સૂક્ષ્મકો-મલવસનૈર્વીજ્યમાન શિશિરચિન્દુવર્ષિભિસ્તાલવૃન્તૈર્લાલિતઃ સ્વાદુ-કોમલેનાહારેણ, પ્રીત ઇવ સુરભિતામ્બૂલેન, પ્રમોદિત ઇવ મનોહારિ-કાકલિગીતેન, સાનન્દ ઇવ વિવિધકરુણાઙ્ગહારહારિણા નૃત્તેન, સાહ્લાદ ઇવ લલિતવિલાસિનીલોકકુવલયદલલોલલોચનમાલાવ-લોકેન, પ્રવિષ્ટ ઇવ સહ લોકેનાવગાહિતું રતિસાગરમ્^૧ ।

૧. આના ભાષા અવતરણ માટે બુઓ પ્ર. ૫ પ્ર. ૧૧. પ. ૧૨૨૬-૨૭ (૫ ૧૨૨૬ પકિત ૫ થી પૃષ્ઠ ૧૨૨૭ ની પકિત ૬ સુધી.)

આ વાક્યમાં જોસ છે, પ્રસાદ છે, ચમત્કાર છે, કાવ્ય છે અને રસ છે. જામની બહાર સુંદર ઉદ્યાનમાં સપ્ત ઉન્હાળામાં 'આનંદ ઉપજાવવા માટે હિમગૃહની યોજના જેમણે અનુભવી હશે તેઓ આના પ્રત્યેક શબ્દમાં રહેલ આનંદ અને મોજ (અને સાથે વિમળકુમારની યૌગિક અલિપ્તતા) અનુભવી શકશે. એ આખા વર્ણનમાં એક પણ અપરિચિત શબ્દ નથી અને છતાં એ હિમગૃહની વિશાળ ઘટનાતું વર્ણન વાંચતા ચિત્રપટ રૂપે અંતઃઅક્ષુ સન્મુખ ખડી ન થાય અને જે શાંતિ લોકોએ અનુભવી તેનો જરાજર ખ્યાલ ન આપે તો પોતાની દૃષ્ટનાશક્તિના અભાવ સિવાય બીજું કોઈપણ કારણ વચ્ચે આવી શકે તેમ નથી. :શરીર પર ચંદનનો લેપ, ગળામાં પાટલની માળા, ચાલતા સુગંધી પંખાઓમાંથી નીકળતાં શીતળ સીકરો, આનુભાણુ યતું નૃત્ય, વિલાસિની સ્ત્રીઓના કટાક્ષો સાથે કુમાર પ્રવેશ કરે, સપ્ત ઉન્હાળામાં શિશિર ઋતુના ભાવો બજવાય અને આસન તથા વાતાવરણ સપ્ત ગરમીમાં ઠંડીતું ભાન કરાવે ત્યારે મારવાઠની ગરમીના સમયમાં સ્ત્રીમલા, મહાબળેશ્વરની એકાદ વાટિકામાં કે ઉદ્યાનમાં સંતસ વાચકને લઈ ગયા વગર રહે જ નહિ એવો આ સુંદર ભાષાપ્રવાહ છે.

(૨) ગદ્યને અંગે નીચેનો વાક્યપ્રયોગ તદ્દન સાદી પણ અતિ પ્રૌઢ ભાષામાં છે, એમાં સ્વરૂપદર્શનની સ્પષ્ટતા અને ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો છે. એવા અનેક સ્થાનો આખા ગ્રંથમાં આવે છે. આપણે એવા સરળ પ્રયોગના થોડાં દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

(ક) બુધસૂરિએ પ્ર. પ. પ્ર. ૧૩ માં સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યા પછી ચૌદમા પ્રકરણમાં સાંસારિક સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવતાં કહ્યું છે કે:—

‘एवं च स्थिते महाराज ! य इमे जिनवचनामृतयहिर्भूताः संसारोदरवर्तिनो जन्तवोऽनवरतं वराका षण्यन्ते दृढकर्मसन्तान-रज्ज्या, पीड्यन्ते विषयासन्तोषबुमुक्षया, शुष्यन्ति विषयाशापि-

૧. એના ભાષાંતર માટે જુઓ વિશાળ ૨ જો પ્ર. પ. પ્ર. ૧૪.

૫. ૧૨૫૬-૭.

પાસયા, સ્થિયન્તે નિરન્તરમવચક્રધ્રમણેન સતતોપતતાઃ કપાય-
ધર્મોષ્મણા, ગૃહ્યન્તે મિથ્યાત્વમહાકુષ્ટેન, તુચન્તે પરેર્પાશૂલેન, જીર્યન્તે
દીર્ઘસંસારાવસ્થાનેન, દન્દ્યન્તે રાગમહાજ્વરેણ, અન્ધીક્રિયન્તે કામ-
કાચપટલેન, આફ્રમ્યન્તે ભાવદારિદ્ર્યેણ, અભિભૂયન્તે જરારાક્ષસ્યા,
આચ્છાદ્યન્તે મોહતિમિરેણ, આરુપ્યન્તે હૃષીકતુરદ્ભૈઃ, પાપચ્યન્તે
ક્રોધતીવ્રવહ્નિના, અવપ્રમ્યન્તે માનમહાપર્વતેન, વેષ્યન્તે માયાજાલિ-
કયા, પ્લાવ્યન્તે લોભસાગરપ્લવેન, પરિતાપ્યન્તે દૃષ્ટિયોગધેદનયા,
દોદૂયન્તેઽનિદ્રસદ્ગમતાપેન, દોલાયન્તે કાલપરિણતિવશેન, તન્ત-
મ્યન્તે કુટુમ્બપોષણપરાયણતયા, કદશ્યન્તે કર્મદાનગ્રહણિકૈઃ, અભિ-
દ્યન્તે મહામોહનિદ્રયા, કચલીક્રિયન્તે મૃત્યુમહામકરેણ ।

આનું પ્રત્યેક ક્રિયાપદ બહુ સુંદર રીતે વપરાયેલ છે. લગભગ
સમાન અર્થવાળા ક્રિયાપદનો લાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. શબ્દ-
સમૂહ કેટલો બળવાન હશે તે જોવા જેવું છે. ભાષાપ્રયોગ પ્રેરક છે.

(૨) નીચેના વાક્યમાં કૃદંતનો કેવો સુંદર ઉપયોગ થયો છે
તે જુઓ. એવા અનેક વાક્યો આખા ગ્રંથમાં છે. એને અંગ્રેજીમાં
Potential passive participles કહે છે. પ્રયોગ બહુ લાવવાહી
છે અને ગ્રંથકર્તાનો વિશાળ શબ્દકોષ બતાવે છે—

સેવનીયા દયાલુતા, ન વિધેયઃ પરપરિભવઃ, મુક્તવ્યા કોપનતા,
વર્જનીયો દુર્જનસંસર્ગઃ, ચિરહિતવ્યાઽલીકવાદિતા, અભ્યસનીયો
ગુણાનુરાગઃ, ન કાર્યા ચૌર્યવુદ્ધિઃ, ત્યજનીયો મિથ્યાભિમાનઃ, ધારણીયઃ
પરદારામિલાપઃ, પરિહર્તવ્યો ધનાદિગર્વઃ, વિધેયા દુઃચિત્તદુઃસપ્રા-
ણેચ્છા, પૂજનીયા ગુરવઃ, ચન્દનીયા દેવસહ્યાઃ, સન્માનનીયઃ પરિ-
જનઃ, પૂરણીયઃ પ્રણયિલોકઃ, અનુવર્તનીયો મિત્રવર્ગઃ, ન માપણીયઃ
પરાવર્ણવાદો, ગ્રહીતવ્યાઃ પરગુણાઃ, લજ્જનીયં નિજગુણચિકત્થનેન,
સ્મર્તવ્યમણીયોઽપિ સુકૃતં, યતિતત્ત્વં પરાર્થે, સમ્માપણીયઃ પ્રથમં
વિશિષ્ટલોકઃ, અનુમોદનીયો ધાર્મિકજનઃ, ન વિધેયં પરમર્મોદ્ઘટ્ટનં,
ભવિતવ્યં સુવેપાચારૈઃ, તતો ભવિષ્યતિ ભવતાં સર્વશોષસહજર્મા-
નુષ્ઠાનયોગ્યતા ।

આ આખી વાક્યરચના બહુ મનન કરવા લાયક છે. એના
પ્રત્યેક શબ્દ પરનો કાળૂ, વિચારની સ્પષ્ટતા, વિચારદર્શનની સર-

જતા અને ભાષાની પ્રૌઢતા સાથે શબ્દસમૃદ્ધિ મુગ્ધ કરે તેવી છે. ભાષા ઉપર અસાધારણ કાળૂ હોવા વગર આવો વાક્યપ્રયોગ અશક્ય છે.

(ગ) ક્રિયાપદનો સમાન અર્થ હોય ત્યાં અનેક નવા શબ્દો વાપરવા છતાં તેઓએ જે ભાષાયમત્કાર બતાવ્યો છે તે પણ તેવો જ ભાવવાહી અને સુંદર છે. પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૩૩ માં જૈન-પુરના લોકોતું વર્ણન કરતાં કહે^૧ છે કે—

એ ભવચક્રના લોકો જેવી રીતે મહામોહ વિગેરેમાં આસક્ત છે તેવી જ રીતે જૈનપુરના લોકો પણ આસક્ત જણાય છે એ વાત જણાવતાં લાણેજ પ્રકર્ષ બોલે છે કે—

તથાહ્યેતેષ્વપિ જૈનલોકેષુ દૃશ્યન્તે સર્વાણિ તત્કાર્યાણિ । યસ્મા-
દેતેઽપિ મૂર્છન્તિ મગધદ્ધિમ્યેષુ, રજ્યન્તે સ્વાધ્યાયકરણેષુ, સ્નિહ્યન્તિ
સાધર્મિકજેનેષુ, પ્રીયન્તે સદનુષ્ઠાનેષુ, તુષ્યન્તિ ગુરુદર્શનેષુ, હૃપ્યન્તિ
સદર્થોપલમ્બેષુ, દ્વિપન્તિ ઘટાતિચારકરણેષુ, ક્રુધ્યન્તિ સામાચારી-
વિલોપેષુ, રુપ્યન્તિ પ્રવચનપ્રત્યનીકેષુ, માદ્યન્તિ કર્મનિર્જરણેષુ,
અહંકુર્યન્તિ પ્રતિજ્ઞાતનિર્વાહણેષુ, અવપ્રમ્મન્તિ પરીપદેષુ, સ્મયન્તે
દિવાદુપસંગેષુ, ગૂહ્યન્તિ પ્રવચનમાલિન્યં, વશ્ચયન્તીન્દ્રિયધૂર્તગણં,
લુભ્યન્તિ તપશ્ચરણેષુ, ગૃધ્યન્તિ વૈયાવૃત્યાચરણેષુ, અભ્યુપપદ્યન્તે
સદ્ધ્યાનયોગેષુ, તૃપ્યન્તિ પરોપકારકરણેષુ, નિષ્પન્તિ પ્રમાદચૌર-
ઘ્નંદં, વિભ્યતિ ભવચક્રભ્રમણાત્, જુગુપ્સતે વિમાર્ગચારિતાં, રમ્યન્તે
નિર્વૃત્તિનગરીગમનમાર્ગે, ઉપહસન્તિ વિપયસુપ્તશીલતાં, ઉદ્વિજન્તે
શૈથિલ્યાચરણાત્, શોચન્તિ ચિરન્તનદુશ્ચરિતાનિ, ગર્હન્તે નિજ-
શીલસ્પલિતાનિ, નિન્દન્તિ ભવચક્રનિવાસં, આરાધયન્તિ જિના-
શાયુર્વર્તિ, પ્રતિસેવન્તે દ્વિવિધશિક્ષાલલનામ્ ।

ઉપરના વાક્યમાં સંસારી સામાન્ય પ્રાણીઓના વ્યવહાર અને જૈન લોકોના વ્યવહાર બતાવ્યા છે. મૂર્ચ્છા, રંજન, સ્નેહ, પ્રેમ,

૧. ભાષાંતર બહુ સ્પષ્ટ અને સ્વેર (free) છે. જુઓ પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૩, પૃ. ૧૦૫૦-૧.

ક્રોધ આદિ સર્વ મનોવિકારો જન્મેમાં દેખાય છે વિગેરે વાતો કરી છે. તે પર અન્ય પ્રસંગે આ જ ઉપોદ્ધાતમાં ધ્યાન ખેંચશું. અહીં તો ક્રિયાપદનો-ધાતુઓનો દેવો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એ વાક્ય વાંચતાં એમ લાગશે કે વિચારો એક પછી એક સડસડાટ આસ્યા આવે છે અને જાણે લેખકને ખહું ખહું કહેવાનું છે તેમાંથી તે ખહું અદ્ય જ કહે છે. અસાધારણ ભાષાકૃશળતા અને વિચારની સ્પષ્ટતા વગર આવું અનેક ભાવોથી ભરપૂર અને સાથે વિચારસમૃદ્ધિથી ભરપૂર વાક્ય નીકળતું નથી અને આવાં વાક્યો તો આખા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ છે અને અનેક છે.

(ઘ) ‘ પોટેન્શીયલ પાર્ટીશીપલ (નિષ્ઠા) નો ખહું સુંદર ઉપયોગ ગ્રંથમાં અનેક સ્થાને દેખાય છે. પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪ મું. ઉત્તમ રાજ્યનું વર્ણન કરતાં તત્ર મોઃ પ્રવિશતાન્તરક્ષારજ્યે નર-પતિના પ્રથમેવ પ્રવૃત્ત્યા ગુરવઃ, સમ્યગનુષ્ઠેયસ્તદુપદેશઃ, વિધેયા-હિતાગ્નિનેવાગ્નેસ્તદુપચર્યા, કર્તવ્યં ધર્મશાસ્ત્રપારગમનં, વિમર્શની-યસ્તાત્પર્યેણ તદ્ભાવાર્થ, જનયિતવ્યસ્તેન ચેતસોઽવપ્રમ્ભઃ થી શરૂ થતું જે લંબાણ વાક્ય આપ્યું છે તે આખું મૂળ અને તેનું ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૫૬૬-૧૬૦૧ સુધી આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી. તે આખું વાક્ય જરૂર વિચારવા લાયક છે. એના અંદરના ભાવાર્થ પર વિચારણા જુદા પ્રકારની હોઈ અત્ર અપ્રસ્તુત છે. એ વાક્યમાં કૃદન્તનો ઉપયોગ દેવો સુંદર રીતે થયો છે તે ખહું વિચારવા યોગ્ય છે. એવી સુંદર વાક્યપદ્ધતિ અને રચના કવચિત જ જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જ્યાં એવી રચના વાંચવામાં આવે છે ત્યાં એ ખહું કર્ણપ્રિય લાગે છે. વળી તે ભાવવાહી પણ એટલી જ છે તે સદર વાક્ય બરાબર વિચારવાથી જણાશે.

ત્યારપછી એ જ વાક્યની નીચે બીજું મોટું વાક્ય સદર પ્રસ્તાવ ૬ ઠામાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧ થી શરૂ થાય છે. ઘટ્સ ! યદ્યેવં તત્તો મવિવ્યતિ તત્ર રાજ્યે તવ પ્રવેશઃ, કેવલં પ્રહીતવ્યસ્ત્વયાયમન્તરક્ષોઽભ્યાસનામા સ્વાક્ષિકઃ સહાયઃ એમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની સહાય લેવાની સૂચના કરતાં જે આજો વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે ભાષાવતરણમાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧-૩ સુધી મૂળ સાથે આપ્યો છે. એમાં જે કૃદન્તનો પ્રયોગ છે તે ઉપર જણાવ્યું તેવો જ સિદ્ધ અને આકર્ષક

હોવા સાથે ભાષાપ્રસાદનો નમૂનો છે. એ ઉપરાંત એ આખા વાક્ય-પ્રયોગમાં બીજું પણ ઘણું આકર્ષક તત્ત્વ છે એમાં એક શહેરથી બીજે શહેર જતાં રાજમાર્ગો આવે, સરોવર, વાવડી અને નદી આવે, નાના રસ્તા આવે, કેડીઓ આવે, ટૂંકા મોટા માર્ગો આવે અને છેવટે જે સ્થાને પહોંચવું હોય તે આવે—તેનો માર્ગ અને તેનું વર્ણન અત્યંત ચોખ્ખવટથી અતિ લબ્ધ ભાષામાં કર્યું છે, તે જેઓએ પગપાળા મુસાફરી કરી હોય તેને બહુ મજા આપે તેવું છે આજકાલ રેલ્વેની મુસાફરીમાં તો એવાં દૃશ્યો આવે છે અને ચાલ્યા જાય છે કે જેથી એને નિર્ધાર કરી મન પર જમાવવાનો મમય જ મળતો નથી, પણ ગાડા-માર્ગે કે પગે ચાલીને મુસાફરી કરનારને માર્ગનો જે અનુભવ થાય છે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. એ ખ્યાલ પણ આ વાક્યમાં આવે છે. એનો ભાષાપ્રભાવ અને પ્રવાહ બન્ને હૃદય પર સચોટ અસર કરે તેવા છે. કોઈ પણ લેખકની સફળતા એને જે કહેવું હોય તે વાંચનારના મન પર ચિત્રરૂપે આજેખાઈ જવામાં જ રહેલી હોઈ, એવી અમર ભાષાપ્રયોગથી આ સિદ્ધ લેખક જરૂર ઉપજાવી શક્યા છે એમ સદર પ્રયોગથી લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

(હ) ‘ સતિ સસમી ’ નામનો બહુ સુંદર ભાષાપ્રયોગ સંસ્કૃત શ્રીમાં થાય છે. એ પ્રયોગ સાધારણ લેખકો કદી કરી શકતા નથી અને કરે તો તેમાં સ્ખલના થયા વગર રહેતી નથી. આ સિદ્ધ લેખકે એનો લબ્ધ પ્રયોગ ઠેકાણે ઠેકાણે કરીને ગદ્યને અતિ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે એનાં દૃષ્ટાંતોનો પાર નથી દાખલા તરીકે પ્રસ્તાવ ૭ ના સાતમા પ્રકરણમાં ચાર વ્યાપારી કથાનકની વાર્તા ચાલતાં ગુરુમહારાજ એનો ભાવાર્થ કહી બતાવે છે. ચારુને હિતજ્ઞ ખરી વસ્તુ ઓળખવાની હકીકત કહે છે તે પ્રસંગે યોગાવગચકતા કેમ થાય તે બતાવતાં હિંસક કાર્યોથી ધર્મસાધન ન થાય એમ બતાવી ગુરુ કહે છે કે તમારે ધર્મબુદ્ધિએ કદી અધર્મનું એવન કરવું નહિ. પછી કહે છે કે—

यत्पुनर्दूयं दूयं यथा सुखेन वयं तिष्ठामो यतो भक्षयामो मांस-
मित्यादि तदपि मुग्धताविजृम्भितमेव भवतां हास्यप्रायं विवेकि-

નામ્ । યત સન્નિહિતાશેષાપાયે કાયે, ચલગત્સુ વિવિધરોગેષુ, ત્વરાગામિન્યા જરાયાં, મન શરીરસન્તાપકારિણુ રાજ્યાદુપદ્રવેષુ, યા યાવરે યૌવને, સર્વવ્યસનકારિણીણુ સમ્પત્સુ, મનોદાહિનીષ્ટવિયોગે, ચિત્તવેધુર્યકારિણિ વિપ્રિયસમ્પ્રયોગે, સતતમાગામુકે મરણે, સર્વથા-શુચિનિધાને શરીરે, પુદ્ગલપરિણામમાત્રણિ સારેષુ વિષયેષુ, અસદ્-ચ્ચક્રુ પલક્ષપરિપૂરિતે જગતિ, વર્તમાનાનામસુમતા કીદશ નામ સુખ ?

તેમજ એ પદ્ધિ પછી ત્યા જ ચાલતા આગળના વાક્યમા—

મો મદ્રાઃ ! દૃષ્ટ્વેણ પ્રાપ્તે મનુષ્યમયે, સન્નિહિતાયા સામગ્ર્યાં, સત્યસ્મદુપદેશે સ્વાધીને ગુણાધાને, પ્રકટે જ્ઞાનાદિમોક્ષમાર્ગે, અનન્તાનન્દરૂપે જીવે, તસ્ય સ્વરૂપલાભલક્ષણે મોક્ષે, જ્ઞાનધ્વાનુષ્ઠાનમાત્રાયત્તે તદ્દામે, ન યુક્ત મવતામીદશમાત્મચક્ષ્ણં કર્તુમ્^૧ !

આ વાક્યમા અસાધારણ બળ સાથે ઈર્ષ્યાએ પોતાનો લાભ બતાવ્યો છે એમા જે સતિ મક્ષમીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે હૃદયને ખેંસી નય અને મનને બગૃત કરી દે તેવી પદ્ધતિએ કર્યો છે, છતાં એમા દીનતા નથી, ચાન્કલાવ નથી, નિર્માસ્યતા નથી આવા પ્રયોગો આખા પુસ્તકમા ને કડો છે એ અચકત્તિનો લાખા પર કાળૂ અને ન્વરૂપદર્શનનુ યોગ્ય આમર્થ્ય બતાવે છે એમને જે વાત કરવી છે તે આત્માના મૂળ ગુણો પ્રકટ કરવાની છે, એ તેઓ દેવા દેવા બુદ્ધિ આગળમા પુનરાવર્તન ન લાગે તેમ કરી શકે છે તે પણ સાથે જ વિચારી લેવા જેવું છે શરૂઆતમા અજન જળ અને ભોજનથી જે વાત શરૂ કરી છે તે જ વાત આખા ગ્રંથમા અનેક રૂપે કરી છે, છતાં એ એક જ વાત સર્વત્ર કહી છે એમ કહી લાગશે નહિ, એ અચકત્તિનો લાખારચનાનો ચમત્કાર છે, શબ્દ-સમૃદ્ધિનુ વિશાળપણ છે અને ચૈત્તીનો સદુપયોગ હોવા સાથે પૃથક્કૃત્ય છે આવા સિદ્ધ પ્રયોગના વધારે દાખલા આપવાની આવશ્યકતા નથી મૂળ ગ્રંથમા તે સ્થાને સ્થાને માલૂમ પડી આવશે

(ચ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ સાથે ક્રિયાપદનો સુદર ઉપયોગ નીચેના વાક્યમા જોવા લાયક છે —

નિષ્પૃણ્યકના વર્ણનમાં કદ્દમ વધે તેમ વધારે મેળવવાની અભિ-
લાષા કેવી રીતે વધતી જાય છે તે બતાવતાં ભાવપરિપૂર્ણ શબ્દોમાં
લખે છે કે:—

તથા હિ—યદિ કથञ्चिद्દ્રવિણશતં સમ્પદયતે તતઃ સહસ્રમભિ-
વાञ્છતિ । અથ તદપિ સજ્ઞાયતે તતો લક્ષમાકાંક્ષતિ, તત્સમ્પ-
ન્નાવપિ કોટીમભિલપતિ, તદ્ભામે રાજ્યં પ્રાર્થયતિ ! અથ રાજા
જાયતે તતશ્ચક્રયર્તિત્વં મૃગયતે, તત્સમ્ભવેઽપિ વિબુધત્વમન્વિચ્છતિ ।
અથ દેવત્વમપ્યાસ્કન્દેત્તતઃ શક્ત્વમન્વેષયતે । અથેન્દ્રતામપિ લભતે
તતોઽપ્યુત્તરોત્તરફલ્પાધિપતિત્વપિપાસાપર્યાસિતચેતસો નાસ્ત્યે-
વાસ્ય જીવસ્ય મનોરથપરિપૂર્તિઃ ।^૧

એ વાક્યમાં એક વિચારની પછવાડે બીજો વિચાર કેવા નૈસ-
ર્ગિક અનુક્રમમાં સ્થિર પ્રવાહની માફક ચાલ્યો આવે છે અને તે
બતાવવા ક્રિયાપદો કેવા અનુરૂપ નીકળી આવે છે તે ખરેખર જોવા
જેવું છે. એ પ્રત્યેક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ બહુ યોગ્ય રીતે તોળી
તોળીને કર્યો છે તે ઊંડા ઉતરવાથી સમજાશે. ભાષાપ્રસાદ વગર
આવો ઉચિત શબ્દપ્રયોગ કદી જોવામાં આવતો નથી.

(છ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ અને અમત્કારિક શબ્દપ્રયોગ
સાથે વિશિષ્ટ ક્રિયાપદના ઉપયોગ સારુ એક વધારે દૃષ્ટાંત આપી
એ પ્રકાર પૂર્ણ કરીએ. પ્રસંગ એક બઠર ગુરુના કથાનકનો લઈ
તેનો ઉપનય ઉતાર્યા પછી બુધસૂરિ ધવળરાજના એક પ્રશ્નના જવા-
બમાં આખી કથાઘટના રાજના સંબંધમાં કેમ બને છે તે સમ-
જાવતાં વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રાણીના રાગાદિ જરા ઓછા થતાં
એનામાં જ્ઞાનદીપક જાગે છે, એ સમ્યક્ દર્શન જળ પીએ છે અને
તેને શુરુ આરિત્રદંડ આપે છે. પછી—

તતોઽયં જીવલોકઃ સજ્ઞાનપ્રદીપોદ્યોતિતસ્વરૂપશિવમન્દિરે
મહાપ્રભાવસૈમ્યદર્શનસલિલપાનનપ્રકર્મોન્માદો ગૃહીતચારિત્રદણ્ડ-

૧. ભાષાંતર મારે ભુજો પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પૃષ્ઠ ૭૬. એનો એ જ
ભાવ ગુજરાતી ભાષામાં ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી બહુ સુંદર રીતે લખ્યો
છે તે સદર પૃષ્ઠની નોટ પરથી જોઈ શકાશે.

ભાસુરો ગુરુચનેનૈવ નિર્દલયતિ સસ્પર્ધમાદૃય મહામોહાદિધૂર્ત-
તસ્કરણઃ । તં ચ નિર્દલયતોઽસ્ય જીવલોકસ્ય વિશાલીભવતિ
કુશલાશયઃ, ક્ષીયન્તે પ્રાચીનકર્માણિ, ન વધ્યન્તે નૂતનાનિ, વિલી-
યન્તે દુશ્ચરિતાનુબન્ધઃ, સમુલ્લસતિ જીવવીર્યં, નિર્મલીભવત્યાત્મા,
પરિણમતિ ગાઢમગ્રમાદ્રો, નિવર્તન્તે મિથ્યાચિકલ્પાઃ, સ્થિરીભવતિ
સમાધિરત્નં, પ્રહીયન્તે ભવસન્તાનઃ । તતઃ પ્રવિઘાટયત્યેષ જીવ-
લોકચિત્તાપવરકાવરણકપાટં । તતઃ પ્રાદુર્ભવતિ સ્વાભાવિક-
ગુણકુટુમ્બં, વિસ્ફુરન્તિ ઋદ્ધિવિશેષાઃ, વિલોકયતિ તાનેષ જીવ-
લોકો વિમલસંવેદનાલોકેન । તતઃ સજ્ઞાયતે નિરભિપ્તજ્ઞાનન્દસન્દોહઃ,
સમુત્પદ્યતે વહુદોષમવગ્રામજિહ્વાસા, ઉપશમ્યતિ વિપયમૃગતૃષ્ણિ-
કા, રૂક્ષીભવન્ન્યન્તર્યામી, વિચટન્તિ સૂક્ષ્મકર્મપરમાણવઃ, વ્યાવર્તન્તે
ચિન્તા, સન્તિષ્ઠતે વિશુદ્ધધ્યાનં, દૃઢીભવતિ યોગરત્નં, જાયતે મહા-
સામાયિકં, પ્રવર્તતેઽપૂર્વકરણં, વિજૃમ્ભતે ધપરુથેણિઃ, નિહન્યતે કર્મ-
જાલશક્તિઃ, વિવર્તતે શુક્લધ્યાનાનલઃ, પ્રકટીભવતિ યોગમાહાત્મ્યં,
વિમોચ્યતે સર્વથા ધાતિકર્મપાદોભ્યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, સ્થાપ્યતે પરમયોગે,
વેદીપ્યતે વિમલકેવલાલોકેન, કુરુતે જગદનુગ્રહં, વિધત્તે ચ કેવલિ-
સમુદ્યાતં, સમાનયતિ કર્મશેષં, સમ્પાદ્યતિ યોગનિરોધં, સમા-
રોહતિ શૈલેશ્વર્યસ્થાં, ઓટ્યતિ ભવોપગ્રાહિકર્મબન્ધનં, વિમુચ્ચતિ
સર્વથા વેદપઞ્જરં, તતો વિદ્વાય ભવગ્રામમેષ જીવલોકઃ સતતાનન્દો
નિરાવાધો ગત્વા તત્ર શિવાલયાભિધાને મહામઠે સારગુરુરિવ સભા-
યકુટુમ્બકઃ સકલકાલં તિષ્ઠતીતિ ।^૧

આ વાક્યની પ્રખર ભાષા, ક્રિયાપદનો ઉપયોગ, વિચારસરણીનું
વહન, ભાષાની પ્રૌઢતા, શબ્દની ઉપયોગિતા અને સરળતા સર્વ
એકી સાથે વિચારવા યોગ્ય છે. એ હૃદયનો તલસ્પર્શ કરે છે એ
વાત હાલ તુરંત બાબુએ રાખીએ તો પણ સાહિત્યની નજરે એના
પ્રત્યેક શબ્દપ્રયોગમાં અમત્કાર અને સાર્થકત્વ બતાવે છે અને
એ મુખ્યત્વે કરીને શિદ્ધ લેખકની સફળતા છે.

૩. એમના સંભાષણો (dialogues) બહુ સરળ અને યોગ્ય

શબ્દોમાં છે. એને અવતરણમાં મેં ઠાયાલોગ આલાપસંલાપ-સંલા-
પણનો આકાર આપ્યો છે. એ સંલાપણોનો લાપાપ્રયોગ બહુ
સ્પષ્ટ અને અસરકારક આખા ગ્રંથમાં છે. એક બે દાખલા આપી
તેનો નામનિર્દેશ કરીએ એટલે તે પર લેખકની લાપાસમૃદ્ધિને
અંગે લક્ષ રહે.

(ક) પ્રકર્ષ ને વિમર્શ એક ‘મિથ્યાભિમાન’ નામના પુરુષને
જુએ છે ત્યારે તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચિત થાય છે.

અન્યથા માનવાયાસપુરે રાજકુલાસન્ને દૃષ્ટતાભ્યાં પુરુષઃ ।

પ્રકર્ષ-“મામ ! સ યપ મિથ્યામિમાનો દૃશ્યતે ! ”

વિમર્શ-“સત્યં, સ યવાયં !

પ્રકર્ષ-“નનુ રાજસચિત્તનગરે કિલાચિવલોડ્યં, તત્કથમિ-
હાગતઃ ? ”

વિમર્શ-“યયં નામ મકરધ્વજસ્યોપરિ સપ્રસાદો મહામોહરાજો
યેનાસ્ય રાજ્યે યદ્વલં નિજયલં તદ્વ્યાનીતં । કેવલં કામરૂપિતયાયં
મિથ્યામિમાનો મતિમોહશ્ચ યદ્યપીહાનીતૌ દૃશ્યેતે તથાપિ તયોરેવ
રાજસચિત્તતામસચિત્તપુરયોઃ પરમાર્થતસ્તિષ્ઠન્તૌ વેદિતવ્યૌ ! ”

પ્રકર્ષ-“મામ ! કુત્ર પુનરેપોડધુના ગન્તું પ્રવૃત્તઃ ? ”

વિમર્શ-“ભદ્રાકર્ણય ! યોડસૌ દૃષ્ટસ્ત્વયા રિપુકમ્પનઃ સ નિહતે
લોલાક્ષેડધુના રાજ્યેડમિપિત્તઃ ! તસ્ય ચેદં ભયનં । અનોડ્યં મિથ્યા-
મિમાનઃ કેનચિત્કારણેનેદં રાજસદનં પ્રવેષ્ટુકામ ઇવ લક્ષ્યતે । ”

પ્રકર્ષ-“મમાપીદં નરપતિનિકેતનં દર્શયતુ મામઃ ”

વિમર્શ-“યયં કરોમિ ”

તતઃ પ્રવિષ્ઠૌ તૌ નૃપતિગેહે ॥

આ વાક્યની લાપાસ્પષ્ટતા, એનું લાપાસૌષ્ઠ્ય અને એની
લાપાસફળતા વિચારવા યોગ્ય છે.

એનું લાપાવતરણ પ્રસ્તાવ ૪. પ્રકરણ ૨૩. પૃ. ૯૪૪ માં જોવું. એ
વાંચતાં ગ્રંથકર્તાનો લાપાપર આખાદ કાળૂ ૪૩૨ ૪૪૫ આવશે.

આખા ગ્રંથમાં આવાં વચનવિલાસો તો અનેક છે. એક વધારે દાખલો આપી આ રસમય વિષય પૂરો કરીએ. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું. સગવડ માટે એવી વાતચિત અર્વાચીન પદ્ધતિએ લાપાંતરમાં આપી છે.

(છ) પ્રસંગ નિર્મળાચાર્ય અને ગુણધારણ કુમારનો છે. સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાનાં કારણો પર ગુરુએ ખૂબ વિવેચન કર્યું. સંપૂર્ણ સુખ કેવા પ્રકારનું હોય તેની સમજણ આપવા ગુણધારણે વિવ્રમિ કરી, તે વખતે નીચેનો આલોપસંલોપ આચાર્ય અને ગુણધારણ વચ્ચે થાય છે. એનું લાપાસૌષ્ઠવ વિચારવું—

ગુણધારણ—“યયમપિ સુખલવસ્તર્હિ કીદૃશં પુનસ્તત્સંપૂર્ણં સુખં સ્યાદિતિ સજ્ઞાતો મે મનસિ ચિત્તર્કઃ । તતઃ કથયન્તુ ભગવન્તઃ કીદૃશં પુનઃ શરીરિણસ્તત્સંપૂર્ણં સુખમિતિ ।”

નિર્મલસૂરિ—“મહારાજગુણધારણ ! સ્વાનુભવેનૈવ વિજ્ઞાસ્યસિ ત્વં તત્સ્વરૂપં કિં તસ્ય કથનેન ?”

ગુણધારણ—“ભદન્ત ! કથમ્ ?”

નિર્મલસૂરિ—“મહારાજ ! પરિણેપ્યસિ ત્વં દશ કન્યકાઃ । ભવિષ્યતિ તામિઃ સહ સદ્ગ્રાવસારસ્તે પ્રેમાબન્ધઃ । તતસ્તદોદામ-લીલયા ચિલસતસ્તે તન્મધ્યે યત્સુખં સંજનિષ્યતે તદપેક્ષયા સુખ-લવ પ્યાયમધુનાતનો વર્તંતે ।”

ગુણધારણ—“ભગવન્નવધારિતમિદાનીં મયા યથાહમેનામપિ મદ-નમજ્જરીં પરિત્યજ્ય ભગવત્પાદમૂલે પ્રવ્રજિતકો ભવિષ્યામિ તત્કં-થમહં કન્યકાદશકં પરિણેપ્યે ?”

નિર્મલસૂરિ—“અવદ્યં ત્વયા પરિણેતવ્યાસ્તાઃ કન્યકાઃ । કિં ચ યુક્તમેવ તામિઃ પ્રવાજયિષ્યામો ભવન્તં । ન ચિરધ્યેત તામિઃ સાર્ધં પ્રવ્રજ્યા । કિં વા તદ્રહિતસ્ય તે પ્રવ્રજિતેન ? ન ચલતે હિ પ્રવ્રજિતો વિરહિતસ્તાદશકુટુમ્બિનીમિઃ । તતસ્તાઃ પરિણીય નિયમાદ્ગત્તા પ્રવ્રજિતવ્યમિતિ ।

ગુણધારણ પતચ્ચાકર્ણ્ય કિમેવં ભગવાન્ ભાષત इति વિમર્શન સ્થિતો વિસ્મિતઃ । કન્દમુનિનોકં ।

કન્દમુનિ-“ ભદ્રન્ત ! કતમાસ્તાઃ કન્યકાઃ યાઃ પરિણેતવ્યા મહારાજેન ?

નિર્મલાચાર્ય-“ યાસ્તાઃ પૂર્વ નિવેદિતા મયાસ્યૈષ ચિરન્તન-વૃત્તાન્ત કથયતા તા એવ કન્યકાઃ, નાન્યાઃ ।

કન્દમુનિ-“ ભદ્રન્ત ! વિસ્મૃતાસ્તા મેઽધુના । અતો મમાનુવ્ર-હેણ યત્ર તા વર્તન્તે યસ્ય વા સમ્બન્ધિન્યઃયન્નામિકા વા સર્વમિદં નિવેદયિતુમર્હન્તિ ભગવન્તઃ । ”

નિર્મલાચાર્ય-“ આકર્ણ્ય । ”

ત્યારપછી દશે કન્યાઓનાં નામ, તેનાં માતૃપિતાનાં નામ, તેમનાં સ્થાનો અને તેમનો જરૂરી સંબંધ ત્યાં બતાવ્યો છે. એ દશ કન્યાનાં નામો અતુલ્ય સ્મૃતિ, દયા, મહત્તા, સત્યતા, પ્રજ્ઞતા, અચોરતા, પ્રક્ષરતિ, સુક્ષ્મતા, માનસિવિદ્યા અને નિરીહતા છે. એના પ્રસંગની વાત જુદી છે. અત્ર સૌ સંભાષણમાં ભાષાની સરળતા અને ભાષા પરનો કાળૂ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં જે સરળતાથી ભાષાપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે તે પરિણમ એમ બતાવે છે કે જાણે અંદર પદાર્થ ઠાંસીઠાંસીને લઈ હોય અને તેમાંથી એક પછી એક બરાબર જોઈએ ત્યારે પાતળેલા શબ્દો નીકળી આવતા હોય.

સંભાષણની આ પદ્ધતિના મેંકડો દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય. સગવડ માટે મેં એને આભાષસંભાષના આકારમાં મૂકી દીધા છે. ગદ્ય કથાવિભાગમાં ભાષા પરનો કાળૂ કેવો અસાધારણ છે એ બતાવવા આ બાબત રજૂ કરો.

(૪) ગદ્ય વિભાગનો વિચાર કરતાં એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે તે એ છે કે તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કૃતિ સમય (classical period) પછી થયા છે એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના જે સમયમાં મધ્યકાલીન મહાન લેખકો થઈ ગયા તે

પછી તેઓ આવે છે, છતાં તેમની ભાષા પ્રથમવર્ગીય લેખકોના જેવી જ વિશિષ્ટ અને કોઈ પણ પ્રકારની ભૂતવગરની તથા અલંકાર-મય છે. સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ જેમણે ધરાધર વાંચ્યો હશે તેઓ સમજી શકશે કે એના સંસ્કૃતિ સમય પછી જે જે લેખકો થયા છે તેઓ એક સરખી રીતે ભાષાબળ કે મૌલિકતા અવિચ્છિન્ન જાળવી શક્યા નથી. જો કે સંસ્કૃતિ સમયના આપણી જાનુના ખીજા છેડા પર આ મહાન લેખક આવે છે તેથી તેઓને એ સમયથી થઈ દૂર ન ગણી શકાય, છતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ પંક્તિના લેખકોની સર્વ વિશિષ્ટતા જાળવી શક્યા છે અને એક પણ અક્ષર ન્યૂનાધિક લખ્યા વગર તેઓ સાહિત્યની નજરે અતિ ઉત્તમ ગદ્ય નીખજવી શક્યા છે, એ તેમની મહત્તામા ખાસ વધારો કરનારી હકીકત છે.

એમના ગદ્ય ભાષાપ્રયોગને અંગે પ્રો. યાકોબીએ એક ધ્યાન ખેંચનારો મુદ્દો રજૂ કર્યો છે અને તે તેમનો ભાષામાં ચાલતો શબ્દ-પ્રયોગ છે. તેમણે ઉપોદ્ધાતમાં એવા શબ્દોનું એક પત્રક આપી તે પરથી તેમનો ભાષા પરનો કાળૂ કેવો અસાધારણ હતો તે જતાવ્યું છે. આ વિષય તેમની ભાષાને લગતો હોવાથી એ પર આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે એવા પ્રયોગ ગદ્ય પદ્ય બન્ને વિભાગમાં છે તેથી તેને અંગે ખાસ આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે.

(b) પદ્યવિભાગ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો વારાફરતી ઉપયોગ લેખકે કર્યો છે આખા ગ્રંથને ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ જણાય છે કે તેમણે આખા ગ્રંથનો લગભગ અર્ધ ભાગ ગદ્યમાં અને બાકીનો અર્ધ ભાગ પદ્યમાં લખ્યો છે. એમણે એ ઘટનામાં પણ કળા વાપરી છે. ગદ્ય નિરસ થવા દીધા સિવાય પદ્ય ઉપાડ્યું છે અને પદ્યરચના ચાલતી હોય ત્યાં આનંદ થાય તેવી રીતે ગદ્યનો ઉપાડ કર્યો છે. ગદ્યમાંથી સફળ રીતે તેઓ પદ્યમાં ગયા છે અને તેમજ જિલટી રીતે તેઓ પદ્યમાંથી પાછા ગદ્યમાં આવ્યા છે.

જ્યારે ગદ્ય વિભાગ જોઈએ ત્યારે તેમનો ભાષા પર જે કાળૂ જણાય છે તેવો જ તેમણે પદ્ય વિભાગમાં કાળૂ જતાવ્યો છે. ગદ્ય

કરતાં પદ ચઢે કે પદ કરતાં ગદ્ય ચઢે એવો પ્રશ્ન થાય તો મને તો એમાં લાગે છે કે બન્ને એક બીજા સામે ટક્કર મારે તેવા છે; છતાં એનો ખુલાસો જ કરવો હોય તો મને તેમનો ગદ્ય વિભાગ ભાષા સાહિત્યની નજરે વધારે બળવાન ઓજસવાળો અને કળા-મય લાગ્યો છે. જે વિચારપ્રવાહ તેમણે ગદ્યમાં બળવ્યો છે તેવો જ પદ્યમાં કર્યો છે, છતાં ગદ્યમાં મને કળા અને ભાષાનું જોમ વધારે લાગ્યું છે.

હવે આપણે તેમના પદ્ય વિભાગની કેટલીક ખૂબીઓ તપાસી જઈએ.

(૧) તેમણે પદ્ય વિભાગનો ઘણો ભાગ શ્લોક અથવા અનુષ્ટુપોમાં જ લખ્યો છે. બીજી અક્ષરના એ શ્લોકમાં તેમણે છંદશાસ્ત્રની નજરે એક પણ સ્ખલના કરી હોય એવું મો. યાદોળી જેવા છંદશાસ્ત્રના અથંગ અભ્યાસીને પણ જડ્યું નથી. તેટલા માટે તેઓ ઉપોદ્ધાતના પૃષ્ઠ ૨૪ માં લખે છે કે શ્લોકને લગતા છંદશાસ્ત્રના નિયમો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ગણગણ બળવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમણે હેમચંદ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વની પ્રસ્તાવનામાં એક વખત શ્લોકોની છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે ટીકા કરી કેટલીક સ્ખલના બતાવી હતી, જો કે ત્યારપછી ત્યારે છંદશાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો તેમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ખ્યાલમાં આવ્યું હતું કે અમુક નિયમો પ્રમાણે શ્લોકના એક પાદમાં આઠને બદલે સાત અક્ષર પણ આવી શકે છે. આ સર્વ હકીકત તેઓએ જાણી એટલે આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં તેનો સહજ ખુલાસો કર્યો છે જે અત્ર અપ્રસ્તુત છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે તેમણે શ્રી સિદ્ધર્ષિના શ્લોકોમાં છંદશાસ્ત્રના તેમની જાણમાં નિયમો આવ્યા છે તેને અંગે કોઈ પ્રકારનો ભંગ કે સ્ખલના તેઓ જોઈ શક્યા નથી. અને હિંદના છંદશાસ્ત્ર ઉપર તેઓનો અભ્યાસ એટલો આદર્શ ગણાય છે કે તેઓનો એ અભિપ્રાય વાંચનારના ખ્યાલમાં લાવવાની જરૂર જણાય.

શ્લોકોની રચનામાં ભાષાપ્રવાહ કેવો સુંદર તેઓ રાખી શક્યા છે તેના કાંઈકે દાખલા આપવા યોગ્ય ગણાય. ગમે તે સ્થાનેથી આ દાખલા બતાવ્યા છે. એમાં કંઈ વિશિષ્ટતા છે તે સંબંધી

વિવેચન કર્યું છે પણ દરેકમાં ભાષા પર કાળૂ અસાધારણ છે તે સાથે માલૂમ પડી આવશે.

(૩) કર્મપરિણામ રાજાનું વર્ણન દ્વિતીય પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં કરે છે. એનો શબ્દપ્રયોગ અને વર્ણનશૈલી કૃષ્ણ પુષ્પથી સ્ત્રી પડતી અથવા સુખમાંથી પ્રવાહરૂપે સરી પડતી દેખાશે. ભાષાપ્રવાહ પણ એનો ૧ અદ્વિતીય છે.

तस्यां च मनुजगतौ नगर्यामतुल्यलपराक्रमः स्ववीर्याक्रान्त-
भुवनप्रयः शक्रादिभिरप्रतिहतशक्तिप्रसरः कर्मपरिणामो नाम
महानरेन्द्रः ।

યો નીતિશાસ્ત્રમુલંબ્ય પ્રતાપૈકરસઃ સદા ।
તૃણતુલ્યં જગત્સર્વં ધિલોકયતિ હેલયા ॥
નિર્દયો નિરનુક્રોશઃ સર્વાવસ્થાસુ દેહિનાં ।
સ ચણ્ડશાસનો દણ્ડં પાતયત્યનપેક્ષયા ॥
સ ચ ફેલિપ્રિયો દુષ્ટો લોભાદિમટવેષ્ટિતઃ ।
નાટકેષુ પરં કાષ્ટાં પ્રાપ્તોઽત્યન્તં વિચક્ષણઃ ॥
નાસ્તિ મહ્યો જગત્યન્યો મમેતિ મદધિહ્વલઃ ।
સ રાજોપદ્રવ્યં કુર્યન્ન ધનાયતિ કસ્યચિત્ ॥
તતો હાસ્યપરો લોકાન્ નાનાકારૈર્વિંડમ્બનૈઃ ।
સર્વાન્વિંડમ્બયન્નુચૈર્નાટયત્યાત્મનાપ્રતઃ ॥
તેઽપિ લોકા મહાન્તોઽપિ પ્રતાપમસહિષ્ણવઃ ।
તસ્ય યદ્યદસૌ ધક્તિ તત્તત્સર્વં પ્રકુર્વતે ॥

ત્યારપછી લોકોને એ કેવા કેવા વેશે લેવરાવે છે, તેમની પાસે એ કેવાં કેવાં નાટકો કરાવે છે, એ નાટકો કેવાં વિચિત્ર હોય છે અને એ જોવામાં તેને કેવી મજા આવે છે, એમાં નાંદિ, વિદ્વપક વિગેરેની ગોઠવણ કેવી સુંદર થાય છે—એ સર્વ બહુ મજાજૂત ભાષામાં બતાવ્યું છે. આ આખા ગ્રંથમાં અંસારનાટકની રચના બતાવી છે. તેની યોજના કરનાર, તે જોવામાં રસ લેનાર અને છતાં તેમાં

જરા પણ લેખાઈ નહિ જનાર અને દુનિયામાં અપુત્રીયા તરીકે જાણીતા થયેલા એ કર્મપરિણામ મહારાજાનું આખું વર્ણન ભાષાસાહિત્યનો નમૂનો છે. લંગાણ ટાંચણ કરવાનું સ્થળસંકેત-યથી ખની શક્યું નથી પણ જિજ્ઞાસુએ મૂળ અંથમાંથી જરૂર જોઈ જવા જેવું છે.

(b) મહામોહ રાજાનું વર્ણન તૃતીય પ્રસ્તાવમાં કર્યું છે તેમાં એનો વ્યાપકલાવ અને સર્વશાહીપણું બતાવતાં જે ભાષા-સૌષ્ટવ બતાવ્યું છે તે ખરેખર સાહિત્યની નજરે ખડું ઉત્તમ છે. એ શૈલી ખાસ નમૂનેદાર છે.

સ્પર્શનની શોધે ગયેલા બોધ ને વિપાક સાથે વાત થતાં એ રાગકેસરીની તૈયારીઓ જુએ છે. પછી એ કોણ છે એમ જણાતાં એના પિતાનું નામ પૂછે છે—એ વાર્તાલાપમાં ગદ્યમાંથી એકદમ પદ્યમાં ફેવી સરળતાથી અંથકર્તા ઉતરી જાય છે એ પણ જોવા જેવું છે.

‘મયામિહિતં ભદ્ર કઃ પુનરસ્ય (રાગકેસરિણઃ) તાતસ્તતો વિપાકેનામિહિતં “ આર્ય ! અતિમુગ્ધોઽસિ યતસ્ત્વમેતાવદપિ ન જાતીવે યતોઽસ્ય દેવસ્ય રાગકેસરિણો ચાલાવલાદીનામપિ સુપ્ર-તીતોઽનેકાદ્રુતકર્મા ભુવનઘ્રયપ્રકટનામામિધાનો મહામોહો જનકઃ ।

તથા હિ ।

મહામોહો જગત્સર્વે આમયત્યેવ લીલયા ।

શક્રાદયો જગન્નાથા ઘસ્ય કિઙ્કરતાં ગતાઃ ॥

અન્યેષાં લંઘયન્તીહ શૌર્યાવિષ્ટમ્ભતો નરાઃ ।

અજ્ઞાનં તુ જગત્યત્ર મહામોહસ્ય કેચન ॥

વેદાન્તવાદિસિદ્ધાન્તે પરમાત્મા યથા કિલ ।

ચરાચરસ્ય જગતો વ્યાપકત્વેન ગીયતે ॥

મહામોહસ્તથૈવાત્ર સ્વવીર્યેણ જગત્ત્રયે ।

દ્વેષાદ્યશેષલોકાનાં વ્યાપકઃ સમુદાહતઃ ॥

તત્ત ઇવ પ્રવર્તન્તે યાન્તિ તત્ર પુનર્લયમ્ ।

સર્વે જીવાઃ પરે પુંસિ યથા વેદાન્તવાદિનામ્ ॥

મહામોહાત્પ્રવર્તન્તે તથા સર્વે મદાદયઃ ।
લીયન્તેઽપિ ચ તથૈવ પરમાત્મા સ વર્ત્તતે ॥

અન્યથા ।

યજ્ઞાતપરમાર્થોઽપિ બુધ્ધ્યા સન્તોષજં સુરમ્ ।
ઇન્દ્રિયૈર્વાધ્યતે જન્તુર્મહામોહોઽગ્ર કારણમ્ ॥
અધીત્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ નરાઃ પण्डितमानिनः ।
વિપયેષુ રતાઃ સોઽયં મહામોહો વિજૃમ્ભતે ॥
જૈનેન્દ્રમતતત્ત્વઘ્નાઃ કપાયવશવર્તિનઃ ।
જાયન્તે યન્નરા લોકે તન્મહામોહશાસનમ્ ॥
અવાપ્ય માનુષં જન્મ લઘ્ધ્યા જૈનં ચ શાસનમ્ ।
ચત્તિષ્ઠન્તિ ગૃહાસક્તા મહામોહોઽગ્ર કારણમ્ ॥
વિશ્રદ્ધ્યં નિજભક્તિરિં પરિત્યજ્ય કુલસ્ત્રિયઃ ।
પટેષુ યત્પ્રવર્તન્તે મહામોહસ્ય તત્કલમ્ ॥
વિલંઘ્ય ચ મહામોહઃ સ્વવીર્યેણ નિરાકુલઃ ।
કાંશ્ચિદ્દિઢમ્બયત્યુર્ધ્વૈર્યતિભાવસ્થિતાનપિ ॥
મનુષ્યલોકે પાતાલે તથા દેવાલયેષ્વપિ ।
વિલસત્યેષ મહામોહો ગન્ધહસ્તી યથેચ્છયા ॥
સર્વથા મિત્રભાવેન ગાઢં વિશ્રદ્ધચેતસામ્ ।
કુર્વન્તિ વચનં યથ મહામોહોઽગ્ર કારણમ્ ॥
વિલંઘ્ય કુલમર્યાદાં પારદાર્યેઽપિ યન્નરાઃ ।
વર્ત્તન્તે વિલસત્યેષ મહામોહમહાનૃપઃ ॥
યત ઇવ સમુત્પન્ના જાતાશ્ચ ગુણભાજનમ્ ।
પ્રતિકૂલા ગુરોસ્તસ્ય વશે યેઽસ્ય નરાધમાઃ ॥
અનાર્યાણિ તથાન્યાનિ યાનિ કાર્યાણિ કદિંચિત્ ।
ચૌર્યાદીનિ વિલાસેન તેષામેષ પ્રવર્ત્તકઃ ॥

હુણુ પણ આગળ એ જ મોહરાજાનું વર્ણન આલે છે. એમાં જે અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે તે લેખકનું વિશાળ જ્ઞાન અને અવ-
લોકન શક્તિ બતાવે છે. અનેકદેશીય જ્ઞાન અને વિસ્તૃત અનુ-
ભવ વગર આટલા બુદ્ધી બુદ્ધી ભતિના દાખલા આવે નહિ. એમાં

શબ્દસમૃદ્ધિ અવલોકી હોય તો તેનો પાર નથી, એમાં ઊંડાઈ જોઈ હોય તો તેનો છેડો નથી અને એની વિવિધતા વિચારી હોય તો તેમાં થાગ લાગે તેમ નથી.

આવાં પ્રત્યેક સુખ્ય પાત્રના વર્ણનો આવે છે અને તે તેમને બરાબર ઓળખવા માટે જરૂરી છે. એવાં વર્ણનોનાં ટાંચણો આપવા માંડીએ તો આ વિષયની હદ રહે નહિ. ભાષાસમૃદ્ધિ અને યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય શબ્દ જ વાપર્યો છે એટલું જણાવી પદ્યવિભાગની ખીણ ખાસીઅતો વિચારીએ. આવા પ્રકારના સુંદર વર્ણનોનું લીસ્ટ અહીં આપી દેવું પ્રાસંગિક ગણાય. નીચે કેટલાક દાખલાજ મૂક્યા છે. એમાં પદ્યનો કેવો સુંદર ઉપયોગ થયો છે તે જોવા માટે મૂળ જોવું.

(૨) શ્લોક(અનુષ્ટુપ)નો એક ખીજો ઉપયોગ બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એક નગર, રાજરાણી અને પુત્રીનું નામ આપી પ્રત્યેકના ચાર ચાર વિશેષણો આપે તે ગદ્યમાં અને તેનો વિસ્તાર શ્લોકમાં કરે. આની મીઠાશ અદ્ભુત અને અસર સીધી છે. એક આખો દાખલો આપું અને ખીજાઓનો નિર્દેશ કરું એટલે સદર વક્તવ્ય લક્ષમાં આવી જશે.

૧ આવા વ્યક્તિગત વર્ણનોમાં નીચેના વિચારવા. અંતમાં તે સાર્વ-ત્રિક હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે અને તે પણ સંપૂર્ણ નથી, માત્ર બહુ થોડા દાખલા રજૂ કર્યા છે. જુઓ.

- (ક) નિષ્પુણ દરિદ્રવર્ણન. (પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬.)
- (ઘ) મનુજગતિ વર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧ પૃ. ૨૫૫-૭)
- (ગ) કર્મપરિણામ નરેન્દ્રવર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૫૮-૬૨.)
- (ઘ) સદાગમનું રૂપ વર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૮-૯૧.)
- (ઙ) ચતિધર્મ, જીહીધર્મ. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫. પૃ. ૧૦૬૬ થી.)
- (ચ) ચિત્તવિક્ષેપમંડપ. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૮૫૩-૪.)
- (છ) ભોગતૃષ્ણા રવરૂપ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૧૬-૨૧.)
- (જ) અગ્નિ બાળ-પાપ-આર્જવ. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૨૫-૬.)
- (ઝ) રાગકેસરી વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૮૬૩-૪.)
- (ઞ) સોળ કષાય વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૮૭૮ થી.)
- (ટ) સાતપિશાચી વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. આખું પ્રકરણ.)

પ્રસ્તાવ ૩, પ્રકરણ ૨૧ માં દૌરચિત્ત નગરે દુષ્ટાચિન્તિત્ત રાક્ષસ તેની નિષ્પ્રકરણના દેવી અને તેની હિંસાપુત્રીનું વર્ણન ૪ પાના થી થયું છે. ગુણો એ કેવી સુમનોહર રીતે વર્ણન ઉપાડે છે. પ્રથમ દૌરચિત્તપુત્રને આજખાવનાં કહે છે કે—

एतच्च नियामं दुष्टलोकानां, उत्पत्तिभूमिरनर्थवेतालानां, द्वाभृतं
नरकस्य, कारणं भुवनसन्तापस्य, नस्करपट्टिप्रायमस्ति तौद्रचित्तं
नाम नगरम् ।

આમાં દૌરચિત્ત નગરને ચાર વિશેષણ આપ્યાં : (૧) દુષ્ટલોકનું નિવાસસ્થાન, (૨) અનર્થ વૈતાળની જન્મભૂમિ, (૩) નરકનું કાર અને (૪) ભુવનસન્તાપ કારણ. હવે એ ચાર વિશેષણોને વિસ્તારવા નીચેના શ્લોકો આપ્યા.

પ્રથમ વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ચોથા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ये जीवाः क्लीष्टकर्माणो वास्तव्यास्तत्र पत्तने ।

ते स्वयं सततं तीव्रदुःखग्रस्तशरीरकाः ॥

तथा परेषां जन्तूनां दुःखसङ्घातकारिणः ।

अतो भुवनसन्तापकारणं तदुदाहृतम् ॥^૧

આ વર્ણનમાં લાખા ઉપરનો કાળૂ, સરળતા અને વિશેષણને ધરાવતર સમજાવવાની ગોઠવણ એવી સુંદર છે કે એક વાર જે પ્રાણી રૌદ્રધ્યાન ધરાવતર સમજ્યો હોય તે એની ખૂબી પારખી શકે. એના ચારે વિશેષણો બહુ અર્થસૂચક છે. એનો ખુલાસો તદ્દન સમજી શકાય તેવો છે. એમાં વધારે ખૂબી એ છે કે યોગના અભ્યાસીને એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ભારે ચમત્કાર લાગે તેમ છે. આણું લાખાસૌષ્ઠવ અન્યત્ર કવચિત જ લખ્ય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

આવો જ એક સારો દાખલો લઈ આવા પ્રકારના પદ્ધતિભાગનો નામનિર્દેશ માત્ર કરી દઈએ. સારો દાખલો સાથે બતાવવાનું કારણ એ છે કે રૌદ્રચિત્તનગરનું વર્ણન વાંચતાં મનમાં જે ઘૂણા થઈ હોય તેના જોમમાં લાખાસૌંદર્ય પર ધ્યાન ન રહે. એટલા માટે મનને પસંદ આવે તેવું એ જ પ્રસ્તાવમાં ક્ષાંતિ પુત્રીનું વર્ણન છે તે પણ સરખામણી ખાતર લાખાસૌષ્ઠવને અંગે વિચારી લઈએ.

નંદિવર્ધનનો કોપી સ્વભાવ કેમ દૂર થાય તેનો ઉપાય તેના પિતા પદ્મરાજ (પૃ. ૩૬૧ માં) જિનમતજ્ઞ નામના નિમિત્તિયાને પૂછે છે. તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે એક ચિત્તસૌંદર્ય નામે નગર છે. તેનો શુભપ્રશિષ્ણામ રાજ છે. તેને નિષ્પ્રકંપતા રાણી છે. તેમનાથી ક્ષાંતિ નામની દીકરી થઈ છે. એ દીકરીના લગ્ન નંદિવર્ધન સાથે થાય તો વૈશ્વાનર મિત્ર સાથે તેની દોસ્તી છૂટે. (પૃ. ૩૬૮). આ ચારે વર્ણનો બહુ સુંદર છે અને પ્રત્યેકના

૧ આના લાખાવિવેક માટે જુઓ. પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૧-૨. ૨ એનો ખ્યાલ સમુચ્ચયે કરવા જુઓ. 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૧૩૫-૧૪૨.

આર આર વિશેષણો પદમાં ખુલાસામાં આથે ત્યાં આપ્યા છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.) તે પૈકી આપણે ક્ષાંતિકુમારીનું વર્ણન વિચારી જઈએ.

ગ્રંથકર્તા જિનમતજ્ઞ નૈમિત્તિકદ્વારા ક્ષાંતિકુમારીની ઓળખાણ કરાવતાં કહે છે :—

તયોશ્ચ નિષ્પ્રકમ્પતાશુભપરિણામયોર્દેવીનૃપતયોરસ્તિ પ્રકર્પઃ
સુન્દરાણામુત્પત્તિભૂમિરાશ્ચર્યાણાં મહ્જૂપાગુણરત્નરાશેઃ વપુર્વૈલક્ષ-
ણ્યેન મુનીનામપિ મનોહારિણી ક્ષાન્તિર્નામ દુહિતા ।

આ વાક્યમાં કુમારી ક્ષાંતિનાં આર વિશેષણો બતાવ્યાં : (૧) સુંદર વસ્તુઓમાં પણ સુંદર, (૨) અનેક આશ્ચર્યનું જન્મસ્થાન, (૩) શુભરત્નોની પેટી અને (૪) શરીરની વિલક્ષણતાથી મુનિઓનાં મનને પણ પોતાની તરફ ખેંચનારી. એ વિશેષણો ઘટાવતાં કેવો સુંદર પદ્મચનાનો સરળ પ્રયોગ કર્યો છે તે વિચારો. ૧ પ્રથમ વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

યતઃ સા સતતાનન્દદાયિની પર્યુપાસિતા ।
સ્મરણેનાપિ નિઃશેષદોષમોષવિધાયિની ॥
નિરીક્ષતે વિશાલાક્ષી યં નરં કિલ લીલયા ।
પણ્ડિતૈઃ સ મહાત્મેતિ કૃત્વા ગાદં પ્રશસ્યતે ॥
આલિંગનં પુનસ્તસ્યા મન્યે યો લપ્સ્યતે નરઃ ।
સ સર્વનરચર્ગસ્ય ચક્રવર્તી ભવિષ્યતિ ॥
અતઃશ્ચાચ્ચતરં(રા) તસ્યા નાન્યા જગતિ વિચતે ।
પ્રકર્પઃ સુન્દરાણાં સા વિદ્વદ્વિસ્તેન ગીયતે ॥

બીજા વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

સદ્ધ્યાનકેવલજ્ઞાનમહર્દિપ્રશમાદયઃ ।
લોકાનામદ્રુતા ભાવા યે ચમત્કારકારિણઃ ॥
તે ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ભૂતાશ્ચાનન્તશો યતઃ ।
તત્પ્રસાદેન સત્ત્વાનાં તામારાધયતાં સદા ॥

ઉત્પત્તિભૂમિઃ સા તસ્માદાશ્ચર્યાણામુદાહૃતા ।

ત્રીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

યથા ચ રત્નમઙ્ગૂપા તથેદાર્ની નિવોદત ॥

દાનશીલતપોજ્ઞાનકુલરૂપપરાક્રમાઃ ।

સત્યશૌચાર્જવાલોભવીર્યૈશ્વર્યાદયો ગુણાઃ ॥

યે કેચિત્સુન્દરા લોકે ઘર્તન્તે રત્નરૂપિણઃ ।

ક્ષાન્તિરેષ દિ સર્વેષાં તેષામાધારતાં ગતા ॥

તેનાસૌ રત્નમઙ્ગૂપા વિદ્વદ્ધિઃ પરિકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિહીના ગુણાઃ સર્વે ન શોભન્તે નિરાશ્રયાઃ ॥

અને એવા વિશેષણ માટે તે કહાણ કરી છે:—

ક્ષાન્તિરેષ મહાદાનં ક્ષાન્તિરેષ મહાતપઃ ।

ક્ષાન્તિરેષ મહાજ્ઞાનં ક્ષાન્તિરેષ મહાદમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેષ મહાશીલં ક્ષાન્તિરેષ મહાકુલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેષ મહાવીર્યં ક્ષાન્તિરેષ પરાક્રમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેષ ચ સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ક્ષાન્તિરેષ મહાશૌચં ક્ષાન્તિરેષ મહાદયા ॥

ક્ષાન્તિરેષ મહારૂપં ક્ષાન્તિરેષ મહાબલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેષ મહૈશ્વર્યં ક્ષાન્તિર્ઘૈર્યમુદાહૃતા ॥

ક્ષાન્તિરેષ પરં બ્રહ્મ સત્યં ક્ષાન્તિઃ પ્રકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિરેષ પરા મુક્તિઃ ક્ષાન્તિઃ સર્વાર્થસાધિકા ॥

ક્ષાન્તિરેષ જગદ્વન્ધ્યા ક્ષાન્તિરેષ જગદ્ધિતા ।

ક્ષાન્તિરેષ જગજ્જ્યેષ્ઠા ક્ષાન્તિઃ કલ્યાણદાયિકા ॥

ક્ષાન્તિરેષ જગત્પૂજ્યા ક્ષાન્તિઃ પરમમદ્ગલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવૌપધં ચારુ સર્વવ્યાધિનિવર્હણમ્ ॥

ક્ષાન્તિરેવારિનિર્નાશં ચતુરદ્ગં મહાબલમ્ ।

કિં વાત્ર વહુનોક્તેન ક્ષાન્તૌ સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

અતઃ પચ તુ સા કન્યા મુનિલોકમનોહરા ।

કુર્યાદીદશરૂપાયાં કો ન ચિત્તં મચેતનઃ ॥

આ લાંબાણુ ટાંચણુ ખાસ સકારણુ આપ્યું છે. લેખકની લાપા-
પ્રાઢતા, લાપાસપટતા અને લાપા પરનો કાળૂ અસાધારણ છે તે
ખતાવવા આ એક દૃષ્ટાન્ત તારવી કાઢ્યું છે. એમણે ક્ષાંતિદેવીનાં
ચારે વિશેષણો ઘણી સુંદર રીતે ઘટાવ્યાં છે, અને તેમા જોવાની
મળ તેમની કળા છે. એમની લાપાસમૃદ્ધિ અલૌકિક છે અને
શબ્દસમૃદ્ધિ અમાપ છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સ્થાનનાં ચાર ચાર વિશેષણો
સમાસાન્તર્ગત આપી તે પર પદમાં યોગ્ય વિવેચન આપવાનાં
અનેક દૃષ્ટાન્તો છે તેને અંગે નીચેના દાખલાઓ વિચારવા. અહીં
તે પર વધારે વિસ્તૃત લાંબાણુ ટાંચણુ સ્થળસંકોચથી અપાય
તેમ નથી. એમાં વાક્યોનાં નિર્ણયો અને શબ્દરચના પદેપર
જોવા લાયક છે. એનું યથાતથ્યપણું તો એથી પણ વધારે આકર્ષક
છે પણ અત્યારે કળાની નજરે એમના પદનો આપણે વિચાર
કરીએ છીએ તેથી તેટલા પૂરતું જ અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બાકી
ચિત્તસૌંદર્યનગર કે એના શુભપરિણામ રાજા કે એની નિષ્ક્રાંપતા
રાણી અને એમને પેટે થયેલી ક્ષાંતિ દીકરી પર તો ખુસ્તકો લખાય
તેમ છે. યથાસ્થાને એ બાબત જોઈ લેવી. અત્ર પદરચનાની
પ્રાઢતાનાં બીજાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તોનો માત્ર નિર્દેશ કરી અટકી જઈએ.

(a) ચિત્તસૌંદર્યનગરના ચાર વિશેષણો પર પદરચના જોવા-
યોગ્ય છે. એ નગર (૧) સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત છે, (૨)
સર્વ શુણ્ણનું નિવાસસ્થાન છે, (૩) કડ્યાણુ પરંપરાનું કારણ
છે અને (૪) મંદલાગી પ્રાણીઓને હુલ્લ છે. એના
લાપાવતરણુ વિવેક માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૧.

(b) શુભપરિણામ રાજાનાં નીચેનાં ચાર વિશેષણો પર પદ-
રચના જુઓ—એ રાજા (૧) સર્વ લોકોનું હિત કરનાર છે,
(૨) હુણોને દાબી દેવામાં ખાસ ઉદમ કરનાર છે, (૩)
સારાને પાળવામાં ખાસ ધ્યાન આપનાર છે અને
(૪) કોશ અને દંડની સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ છે. એ ચાર
વિશેષણોની પદરચનાના લાપાવતરણુ માટે જુઓ પ્ર. ૩.
પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૨-૩.

(૦) એ રાજાની મહારાણી નિષ્પ્રકૃપતા દેવી માટે નીચેનાં ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે. એ દેવીએ (૧) શરીરની સુંદરતામાં વિજયધ્વજ પ્રાપ્ત કરેલ છે, (૨) કળાઓમાં કુશળતા મેળવેલી હોઈ તે વડે એણે ત્રણ ભુવનને જીતી લીધેલાં છે, (૩) પોતાના નાના પ્રકારના વિલાસોને લીધે એણે કામદેવની પ્રિયા રતિના વિભ્રમોને હસી કાઢ્યા છે અને (૪) પોતાના પતિ તરફ અપૂર્વ ભક્તિને લીધે એણે અરૂંધતીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢ્યું છે. એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪-૫.

(૮) રોદ્રચિત્ત નગરમાં દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા હતો. તેને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) ચોરોને એકઠા કરનાર, (૨) સારા માણુઓનો દુશ્મન, (૩) સ્વભાવથી વિપરીત પ્રકૃતિવાળો અને (૪) નીતિના રસ્તાઓનો લોપ કરનારો એને વર્ણવ્યો છે. પછી એ ચારે વિશેષણો માટે સમર્થ ભાષામાં પ્રત્યેક માટે બે બે પદ્ય (શ્લોકો) આપ્યા છે. એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૨.

(૯) દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાને નિષ્કરુણતા રાણી છે. એને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) પારકી પીડાઓને નહિ જાણનારી, (૨) પાપના રસ્તાઓમાં કુશળ, (૩) ચોર ઉપર પ્રેમ ગાળનારી અને (૪) પોતાના પતિ ઉપર અનુરક્ત. પછી એ પ્રત્યેક વિશેષણ પર બહુ સુંદર શબ્દપ્રયોગ કરી બે બે પદ્યબંધ રચનાના શ્લોકો આપ્યા છે. જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૩-૪.

(૧૦) એની હિસા દીકરીનું વર્ણન બહુ સુંદર કર્યું છે. એના ચાર વિશેષણો આ પ્રમાણે (૧) રોદ્રનગરની હીન સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનારી, (૨) નગરવાસીઓનો મોટો ચાહ મેળવનારી, (૩) માતૃપિતા તરફ વિનયવાળી અને (૪) ભયંકર આકૃતિવાળી. એના સ્પષ્ટીકરણમાં અગિયાર પદ્ય શ્લોકો બહુ સુંદર ભાષામાં અને જનસમાજના મનના અભ્યાસીને ખાસ વિચારવા યોગ્ય આપ્યા છે. જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૪-૫.

આ લંબાણ ટાંચણ ખાસ સકારણ આપ્યું છે. લેખકની લાપા-
ગ્રૌહતા, લાપાસ્પૃતા અને લાપા પરનો કાબૂ અસાધારણ છે તે
ખતાવવા આ એક દૃષ્ટાન્ત તારવી કાઢ્યું છે. એમણે ક્ષાંતિદેવીનાં
ચારે વિશેષણો ઘણી સુંદર રીતે ઘટાવ્યાં છે, અને તેમાં જોવાની
મળતેમની કળા છે. એમની લાપાસમૃદ્ધિ અલૌકિક છે અને
શબ્દસમૃદ્ધિ અમાપ છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સ્થાનનાં ચાર ચાર વિશેષણો
સમાસાન્તર્ગત આપી તે પર પદમાં યોગ્ય વિવેચન આપવાનાં
અનેક દૃષ્ટાન્તો છે તેને અંગે નીચેના દાખલાઓ વિચારવા. અહીં
તે પર વધારે વિસ્તૃત લંબાણ ટાંચણો સ્થળસંકેચથી અપાય
તેમ નથી. એમાં વાક્યોનાં નિર્ણયો અને શબ્દરચના પ્રદેખર
જોવા લાયક છે. એનું યથાતથ્યપણું તો એથી પણ વધારે આકર્ષક
છે પણ અત્યારે કળાની નજરે એમના પદનો આપણે વિચાર
કરીએ છીએ તેથી તેટલા પૂરતું જ અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બાકી
ચિત્તસૌંદર્યનગર કે એના શુભપરિણામ રાજા કે એની નિષ્પ્રકંપતા
રાણી અને એમને પેટે થયેલી ક્ષાંતિ દીકરી પર તો પુસ્તકો લખાય
તેમ છે. યથાસ્થાને એ બાબત જોઈ લેવી. અત્ર પદરચનાની
ગ્રૌહતાનાં ખીળાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તોનો માત્ર નિર્દેશ કરી અટકી જઈએ.

(a) ચિત્તસૌંદર્યનગરના ચાર વિશેષણો પર પદરચના જોવા-
યોગ્ય છે. એ નગર (૧) સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત છે, (૨)
સર્વ ગુણોનું નિવાસસ્થાન છે, (૩) કલ્યાણ પરંપરાનું કારણ
છે અને (૪) મંદલાગી પ્રાણીઓને દુર્લભ છે. એના
લાપાવતરણ વિવેક માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૧.

(b) શુભપરિણામ રાજાનાં નીચેનાં ચાર વિશેષણો પર પદ-
રચના જુઓ—એ રાજા (૧) સર્વ લોકોનું હિત કરનાર છે,
(૨) દુષ્ટોને દાણી દેવામાં ખાસ ઉદય કરનાર છે, (૩)
સારાને પાળવામાં ખાસ ધ્યાન આપનાર છે અને
(૪) કોશ અને દંડની સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ છે. એ ચાર
વિશેષણોની પદરચનાના લાપાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩.
પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૨-૩.

(૧૦) એ રાજાની મહારાણી નિષ્કંપતા દેવી માટે નીચેનાં ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે. એ દેવીએ (૧) શરીરની સુંદરતામાં વિજયધ્વજ પ્રાપ્ત કરેલ છે, (૨) કળાઓમાં કુશળતા મેળવેલી હોઈ તે વડે એણે ત્રણ ભુવનને જીતી લીધેલાં છે, (૩) પોતાના નાના પ્રકારના વિલાસોને લીધે એણે કામદેવની પ્રિયા રતિના વિભ્રમોને હસી કાઢ્યા છે અને (૪) પોતાના પતિ તરફ અપૂર્વ ભક્તિને લીધે એણે અરૂંધતીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢ્યું છે. એના ભાષાવતરણ માટે જીઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪-૫.

(૧૧) રૌદ્રચિત્ત નગરમાં દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા હતો. તેને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) ચોરોને એકઠા કરનાર, (૨) મારા માણસોનો દુસ્ત્રમન, (૩) સ્વભાવથી વિપરીત પ્રકૃતિવાળો અને (૪) નીતિના રસ્તાઓનો લોપ કરનારો એને વર્ણવ્યો છે. પછી એ ચારે વિશેષણો માટે સમર્થ ભાષામાં પ્રત્યેક માટે બે બે પદ્ય (શ્લોકો) આપ્યા છે. એના ભાષાવતરણ માટે જીઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૨.

(૧૨) દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાને નિષ્કરુણતા રાણી છે. એને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) પારકી પીડાઓને નહિ બાંધનારી, (૨) પાપના રસ્તાઓમાં કુશળ, (૩) ચોર ઉપર પ્રેમ રાખનારી અને (૪) પોતાના પતિ ઉપર અનુરક્ત. પછી એ પ્રત્યેક વિશેષણ પર બહુ સુંદર શબ્દપ્રયોગ કરી બે બે પદ્યબંધ રચનાના શ્લોકો આપ્યા છે. જીઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૩-૪.

(૧૩) એની હિંસા દીકરીનું વર્ણન બહુ સુંદર કર્યું છે. એના ચાર વિશેષણો આ પ્રમાણે (૧) રૌદ્રનગરની હીન સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનારી, (૨) નગરવાસીઓનો મોટો ચાહ મેળવનારી, (૩) માતૃપિતા તરફ વિનયવાળી અને (૪) ભયંકર આકૃતિવાળી. એના સ્પષ્ટીકરણમાં અગિયાર પદ્ય શ્લોકો બહુ સુંદર ભાષામાં અને જનસમાજના મનના અભ્યાસીને ખાસ વિચારવા યોગ્ય આપ્યા છે. જીઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૪-૫.

આ સર્વના મૂળ સ્ત્રોતો ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. એમાં મનુષ્ય-સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ ઠાણૂ જોવામાં આવશે. ઉપરાંત એમાં રચનાની પદ્ધતિ કળાની નજરે બહુ મુંદર અને વિચારવા જેવી છે અને બહુ સ્પષ્ટ હોવા સાથે પ્રૌઢ છે.

(૩) અનુષ્ટુપની રચનાની લબ્યતા માટે નીચેના દાખલા ખાસ વિચારવા યોગ્ય મળ્યા છે.

સાત સ્ત્રીઓ-પિશાચીઓ લવચકનગરમાં વર્ણવી છે એમાં એવી યુક્તિ છે એ સાત પિશાચી અને તેની સામેનાં વિરોધી તત્ત્વોમાં આઠે કર્મની કુલ પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય. એવા પ્રસ્તાવનું એ આખું અઠાવીશમું પ્રકરણ રોકે છે. (પૃ. ૯૯૪-૧૦૧૧). જનસ્વભાવનો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ ઠાણૂ ધરાવતું એ રૌદ્ર ચિત્રપટ છે. જરાનું વર્ણન એ નીચેની પ્રૌઢ ભાષામાં કરે છે. (મ. ૪. મ. ૨૮. પૃ. ૯૯૫-૬).

સા કાલપરિણત્યાલ્યા માર્યા યા મૂલમૂપતેઃ ।

તયા પ્રયોજિતા તાવજ્જરેયં ભુવનોદરે ॥

વાહ્યાન્યપિ નિમિત્તાનિ વર્ણયન્તીહ કેચન ।

મસ્યાઃ પ્રયોજકાનીતિ લવણાદ્યાનિ માનવાઃ ॥

ધીર્યં પુનરદ્વોઽમુપ્યા યદાત્લેપેણ દેહિનામ્ ।

હરત્યશેષસદ્વર્ણલાવણ્યવલશાલિતામ્ ॥

ગાઢાત્લેપાત્પુનર્ઘત્સ ! વિપરીતમનસ્કતામ્ ।

કુરુતે શોચ્યતાં લોકે દેહિનાં વીર્યશાલિની ॥

ઘર્લીપલીતપ્પાલિત્યપિપ્લુવ્યઙ્ગકુવર્ણતાઃ ।

કમ્પકર્કશિકાશોકમોહશૈથિલ્યદીનતાઃ ॥

ગતિમહ્નાન્ધ્યવાધિર્યદન્તવૈકલ્યરીણતાઃ ।

જરાપરિકરઃ પ્રૌઢો વાયુરત્ર વલાગ્રણીઃ ॥

અનેન પરિવારેણ પરિવારિતવિગ્રહા ।

જરેયં વિલસત્યત્ર મત્તાવદ્ગન્ધહસ્તિની ॥

ત્યારપછી એના વિરોધી-ઘૌવનનું તેના સંબંધમાં જ અદ્ભુત વર્ણન આવે છે :—

તસ્યા एव महादेव्या विद्यतेऽनुचरः परः ।
 यौवनाख्यो महावीर्यश्चरत् उद्दामपौरुषः ॥
 स च योगी तदादेशात्प्रविश्याङ्गेषु देहिनाम् ।
 तनोति बलमौर्जित्यं बन्धुराकारधारिताम् ॥
 विलासहासबिम्बोकविपर्यासपराक्रमैः ।
 बल्लग्नोत्प्लવનોल्लासलासघावनसम्मदैः ॥
 गर्वशोण्डीર્યશિક્ત્વસાદસાદિમિરુદ્ધતૈઃ ।
 યુતઃ પદાતિમિલોકૈર્લીલયા સ વિજૃમ્ભતે ॥
 તત્સસ્વધાદમી ભોગસમ્ભોગસુખનિર્ભરમ્ ।
 આત્માનં મન્વતે લોકા ભવચક્રનિવાસિનઃ ॥
 તતસ્તં નિજધીર્યેણ યૌવનાશ્યમિયં જરા ।
 મૃદ્નાતિ સપરીવારં ક્રુદ્ધા કૃત્યેવ સાધકમ્ ॥
 તતસ્તે જરસા ચત્સ ! જના મર્દિતયૌવનાઃ ।
 પરિતા દુઃસ્વકોટીભિર્જાયન્તે દીનચિક્ષયાઃ ॥
 સ્વભાર્યયાપ્યવજ્ઞાતાઃ પરિવારાવધીરિતાઃ ।
 ઉત્પ્રાત્સ્યમાનાઃ સ્વાપત્યૈસ્તરુણીભિસ્તિરસ્કૃતાઃ ॥
 સ્સરન્તઃ પૂર્વશુક્તાનિ કાસમાના મુદુર્મુદુઃ ।
 શ્લેષ્માણમુદ્ગિરન્તશ્ચ લુઠન્તો જીર્ણમશ્ચર્કે ॥
 પરતત્(સિ)પરાઃ પ્રાયઃ ક્રુધ્યન્તશ્ચ પદે પદે ।
 આક્રાન્તા જરયા ચત્સ! કેવલં શેરતે જનાઃ ॥

જરા-ઘડપણનું આવું સ્વરૂપ અન્યત્ર વાંચ્યું નથી. એના પ્રત્યેક શબ્દો અત્યંત વિગિદ્ધ અવલોકનને પરિણામે લખાયેલ છે. મનુષ્ય-જીવનનો ઝરાળા અભ્યાસ કર્યો હોય તો જ આ વર્ણન થઈ શકે. એમાં ઘડપણમાં થતી શરીરની સ્થિતિ, કુટુંબીઓ તરફથી થતો તિરસ્કાર, મન ઉપર થતી દીનતાની અસર, નાકમાંથી નીકળતું શ્લેષ્મ, કાળા વાળને સ્થાને આવતાં પગિયાં, કાનની બહેરાશ, આંખનું અંધપણ, દાંતનું બોખાપણ-વિગેરે વિગેરે સચોટ શબ્દોમાં લખ્યું છે અને જીવાનીના ચાળા, વૈભવ, સાહસ, ધમાલ દૂકા પણ મુદ્દામ શબ્દોમાં લખ્યા છે. એના પર વર્ણન કરતાં પૃષ્ઠો ભરાય એવો એક એક શબ્દ છે,

પ્રત્યેક શબ્દ સૂચક છે, અર્થથી ભરેલો છે અને અનેક વિચાર અને અનુભવને વ્યક્ત કરે તેવો છે. આ પદ્યરચના એવી પ્રૌઢ અને મુદાસરની છે કે એ જો કોઈ ખરા અભ્યાસીના હાથમાં આવે તો એને વાંચીને એ ગજ ગજ ઉછળે.

એણું જ સુંદર વર્ણન બાકીની છાંયે પિશાચીઓનું એ પ્રકરણમાં આવે છે. એમાં રૂઢ (વ્યાધિ) સાથે જે વ્યાધિઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે તે તેમનું વૈદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બતાવે છે અને મૃત્તિ (મરણ) ના વર્ણનમાં એ દેવ અને દરિદ્રમાં, જીવાન અને વૃદ્ધમાં ગતિ કરી શકે છે એનું વર્ણન કરતાં અદ્ભુત શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. મને એમની ખલતા ભારે અદ્ભુત (વર્ણનમાં) જણાય છે. તેઓ એને વર્ણવતાં એને પાપોદયની પ્રેરણાનું પરિણામ, કહી પછી એના પરિચારકોમાં શાક્ય, પૈશ્ય, દુઃશીલ, વૈભાપ્ય, ગુરુવિદ્ભવ, મિત્રદ્રોહ, કૃતધ્નતા, નિર્લજ્જપણું, મદ, મત્સર, મર્મોદ્ધાટન, વૈયાત્ય, (બેશરમપણું), પરપીડનનિશ્ચય અને ઇર્ષ્યાને જણાવે છે. એ શબ્દસમૂહ અદ્ભુત છે, એને ઓળખવામાં સંસારચાત્રાનું સાક્ષ્ય છે અને એને સમજવામાં ચાતુર્ય છે. ગરીબાઈ (દરિદ્રતા) એમણે અદ્ભુત વર્ણવી છે અને એકંદરે આ આખું પ્રકરણ ખાસ પદ્યરચનાનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એ સર્વથી તદ્દન જુદી પડે એવી પદ્યરચના છે અને તે પર ધ્યાન ખેંચવાની ખાસ જરૂર ભાષાપ્રયોગની નજરે જ લાગે છે.

માત્ર સ્થળસંકોચને કારણે વધારે લાંબા આ મુદા પર મેં આપ્યા નથી, બાકી એ આખું પ્રકરણ મૂળરૂપે ખાસ આપવા યોગ્ય છે.

(૨) પદ્યવિભાગે બીજા છંદોની રચના.

અનુક્રુલ સ્લોકોની અવલોકના એ પ્રમાણે થઈ. પદ્યરચનાને અંગે છૂટા છૂટા બીજા પણ છંદો આવે છે, પણ એકંદરે તેની સંખ્યા ઘણી અદ્ય છે તેથી તેના અવલોકનમાં જાહુ કહેવા જેવું રહેશે નહિ. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે તેમણે જે અથવા ત્રણ સ્લોકો અન્ય છંદમાં લખ્યા છે તે સુંદર છે અને ભાષાવતરણમાં પણ તે લખ્યા છે. ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે તેમણે કુતવિલગ્નિત વધારે પ્રમાણમાં લખ્યા છે. તેમનો ભાષાપ્રયોગ તેમાં પણ જાહુ સુંદર છે. મને

તેમના ત્રોટક અને દ્રુતવિલમ્બિત છંદો બહુ ગમ્યા છે. એના પ્રસંગો-
ચિત શબ્દપ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ઉપરાંત શાર્દૂલવિકીરિત
વિગેરે ખીબા છંદોનો પણ અવારનવાર શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપયોગ
કર્યો છે. છંદો સર્વ શુદ્ધ છે. એક સ્થાનકે મને છંદ સમજાયો નથી.

ત્રોટકનો દાખલો એક આપવો ઉચિત છે. પ્રસંગ નંદિવર્ધ-
નના ભવમાં તેનો વિલાકર સાથે શુદ્ધનો છે. શુદ્ધ વર્ણવતાં લેખક
મહાત્મા કહે છે કે:—

તાવત્સમાલગ્નમાયોધનમ્, તચ્ચ કીદશમ્:—

શરજાલતિરસ્કૃતદષ્ટિપથં પથરોધસમાકુલતીવ્રમટમ્ ।
મટકોટિધિપાટિતકુમ્ભતટં તટવિભ્રમહસ્તિશરીરચિતમ્ ॥
રચિતપ્રથિતોરુસુહસ્તિઘટં ઘટનાગતમીરુકૃતાર્તરવમ્ ।
રથપૂરિતભૂધરદિગ્વિવરં ઘરહેતિનિવારણસિન્નનૃપમ્ ॥
નૃપમિન્નમદોદુરૈવૈરિગણં ગણસિદ્ધનમશ્ચરણુપ્પજયમ્ ।
જયલમ્પટયોધશૈલશ્ચટુલં ચટુલાશ્વસહસ્રવિમર્દકરમ્ ॥
કરસૃષ્ટશરૌઘવિદીર્ગરથં રથમઙ્ગવિચ્છિંતયોલયલમ્ ।
યલશાલિમટેરિતસિદ્ધનદં નદમીપળરક્તનદીપ્રવહમ્ ॥

આ શુદ્ધનું અફલુત વર્ણન છે. એમાં શબ્દાલંકાર, પણ બહુ
મળતા છે. એના પ્રત્યેક અક્ષરના છેલ્લા બે કે ત્રણ અક્ષરો લઈ
તેને ખીબા જ અર્થમાં ત્યારપછીના નવા અક્ષરમાં ગોઠવ્યા છે અને
છતાં અર્થઅમત્કૃતિ વધારે સુંદર થવા પામી છે. ત્રોટક તરીકે
ગાવામાં તેમાં મળ આવે તેમ છે અને એમાં પ્રેરકલાવ છે. આવી
શબ્દસમૃદ્ધિ બહુધા અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. જે લેખકે સેંકડો હજારો
અનુષ્ટુપ-શ્લોકો લખ્યા તે આવા અન્ય છંદો લખી શકે તેમાં
નવાઈ નથી, પણ નવાઈ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારની છે. આ
દાખલો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે કાવ્ય અને સાહિત્યમાં રસ
લેનારને તો અંદરથી જાગૃત કરી દે તેવો છે અને તે અર્થમાં
પણ બરોબર સમજવા યોગ્ય અને એના સ્થાન પર તદ્દન પ્રાસંગિક છે.

ત્રોટક છંદના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ઘણા બીજા દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયા છે. એક વધારે દાખલો આપીએ.

આઠમા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવનો ગુણધારણ તરીકે જન્મ થાય છે ત્યારે રાજ્યમંદિરમાં કેવો આનંદ થાય છે તે વર્ણવતાં કવીશ્વર સિદ્ધ લેખક કહે છે:—

વિહિતં ચ નરેશ્વરતોપકરં ચરણસસલાસચિલાસધરમ્ ।

યદુવાદનસ્વાદનગાનપરં મદિરામદધૂર્ણિતચારુનરમ્ ॥

વિલયાજનનર્તિતવામનકં કૃતકુબ્જકકચુકિહાસનકમ્ ।

વિહિતાર્ધિમનોરથપૂરણકં કૃતલોકત્રમત્કૃતિવર્ધનકમ્ ॥'

આ બંને દાખલાઓ એશો તો માલૂમ પડશે કે એમાં પ્રત્યેક શબ્દ યોગ્ય રીતે મુકાયેલો છે અને એમાં શબ્દચમત્કૃતિ અતિ સુંદર છે. ખૂબી એનું નામ કહેવાય છે કે એની જગ્યાએ બીજો શબ્દ મૂકવો જડે નહિ અને જડે તો લગે નહિ. જાણે ખાલી જગા પર ચોંટી જાય તેવી શબ્દચયના હોય એ કળાકારની કારિગરી છે અને એ પ્રત્યેક શબ્દમાં જોવામાં આવશે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને ત્રોટક ઉપરાંત દ્રુતવિલાખિત અને સ્ત્રગ્વિણી બહુ પસંદ હોય એમ મને લાગ્યું છે. એ લખતાં તેઓશ્રી જરૂર ડોહ્યા હશે એમ લાગે, કારણ કે મહુદય વાંચનાર એ સમજતાં કે વાંચતાં ડોહ્યા વગર રહે તેમ નથી. એના કોઈ જરૂરી દાખલાઓ આપીએ. સ્ત્રગ્વિણીનો એક દાખલો તામસચિત્ત નગરના વર્ણનમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં છે. જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫.

નાશિતાશેપસન્માર્ગમામૂલતસ્તેન દુર્ગં ન લહ્યં પરેપાં સદા ।

સર્વદોષોત્પુરુષં ચ તદ્વર્તેતે ચૌરવૃન્દં તુ તત્રૈવ સંવર્ધેતે ॥

વલ્લમં તત્સદા પાપપૂર્ણાત્મનાં નિન્દિતં તત્સદા શિષ્ટલોકૈઃ પુરમ્ ।

કારણં તત્સદાનન્તદુઃખોદ્ધેર્વારણં તત્સદાશેપસૌખ્યોચ્ચેતે ॥

આ છંદ બોલતાં એક જુદી જ જાતની અસર થાય છે અને લેખ ઉપજાવનારની ચમત્કૃતિ નમનને યોગ્ય છે એમ જરૂર લાગી આવે છે.

૧ એના ગુજરાતી અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫. ત્યાં પંક્તિ ૨૪ થી અર્થ શરૂ થાય છે.

શરદ્ વર્ષુનમાં બહુ સુંદર સજ્વિણી ત્રણ આવે છે, જુઓ ૩. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬. એ ત્યાં લખી છે એટલે અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કયું નથી.

દ્રુતવિલંબિત એમનો એટલો જ પ્રિય છંદ છે. તેઓ દ્રુતવિલંબિત અને ત્રોટક લખતાં જરૂર ડાહ્યા હશે એમ મને લાગ્યું છે. સમજીને વાંચવાથી એ લાવ જરૂર જણાશે. એના કોઇક દાખલા આપીએ.

શરદ્ વર્ષુન કરતાં તેઓશ્રી દ્રુતવિલંબિત લખે છે:— (૩. ૪. પ્ર. ૮ પૃ. ૭૮૬.)

શિલિચિરાધિરામપરા શ્રુતિઃ શ્રયતિ હંસકુલસ્ય કલસ્વનમ્ ।
ન રમતે ચ કદમ્બવને તદા, વિપમર્ણરતા જનદષ્ટિકા ॥
લવણતિક્કરસાશ્ચ પરાહ્મુસ્ત્રા, મધુરસ્વાદપરા જનજિહ્વિકા ।
સ્ફુટમિદં તદહો પ્રિયતાફરો, જગતિ શુદ્ધગુણો ન તુ સંસ્તવઃ ॥

તેથી જ રીતે હેમંતવર્ષુન કરતાં લખે છે (સદર પૃ. ૭૮૬)

પ્રિયવિયોગભુજક્લનિપાતિતાન્ શિશિરમારુતપણ્ડિતવિગ્રહાન્ ।
પશુગણાનિવ મર્મુરરાશિભિઃ પચતિ કિં નિશિ ભક્ષણકામ્યયા ॥

એના અર્થ અને એનો અમત્કાર શબ્દમાં પણ વિચારવા યોગ્ય છે. આ છંદનો એક સુંદર દાખલો આપી મૂળઅંથ વાંચવાની ભલામણ કરીએ.

• વસંતનું વર્ષુન કરતાં કવિ કહે છે (૩. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૩.)

વિકસિન્ને સહકારણે રતઃ, કુરુચકસ્તવકેષુ ચ લમ્પટઃ ।
મલયમારુતલોલતયા વને, સતતમેતિ ત યાતિ ગ્ર(મૃ)હે જનઃ ॥
શ્વમહો પુરલોકશતાકુલં, પ્રવરચૂતવનાવલિમધ્યગમ્ ।
વિલસતીહ સુરાસવપાયિનાં, નનુ વિલોકય મદ્ર ! કદમ્બકમ્ ॥
મણિધિનિર્મિતભાજનસંસ્થિતૈરતિવિનીતજનપ્રવિદ્વૌકિતૈઃ ।
પ્રિયતમાધરમૃદ્ધવિદંશનૈશ્વપકરત્નમયૂલવિરાજિતૈઃ ॥
સુરમિનીરજગન્ધસુવાસિતૈઃ, સુવનિતાવદનામ્બુરુહાર્પિતૈઃ ।
વિવિધમધરસૈર્મુપપેશલૈઃ, કૃતમિદં તદહો મદનિર્ભરમ્ ॥

આમાં રૂમણીય પત્નીના મુખકમળનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધ કવિ દેવા શૃંગારરસમાં ઉતરી ગયા છે એ પણ જોઈ લેવા જેવું છે. કેટલાક એમ માને છે કે શૃંગારરસ પર જૈન કવિ લખી શકતા નથી તેમણે આ પ્રસંગ વિચારવા યોગ્ય છે અને લેખક જે પ્રસંગ લે તે તેણે ચીતરવો જ જોઈએ એ હકીકત સ્થિતિચ્યુત જનોએ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અત્ર પ્રસ્તુત હકીકત એ છે કે કવિ તરીકે આ વર્ણન એમને મહાકવિનું સ્થાન સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આ દ્રુતવિલાંબિતના આવા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અત્ર તો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે.

ઉપરાંત અંથકર્તાએ શાર્દૂલવિકીરિત, વંશસ્થવિલ વિગેરે છંદો વાપર્યા છે. એ દરેક પ્રયોગમાં વસ્તુરચના વિગેરે ખાસ જોવા લાયક છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એમણે ચાલુ દેશી રાગો વાપર્યા છે તે પણ સુંદર છે. એમાં હાસ્યરસ પરાકાષ્ઠા પામે છે. બંદર ગુરુ કથાનકમાં (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩) એવા પ્રસંગો છે :—

વઠરો ગુરુરેષ ગતો વદતાં, વસતિં વયમસ્ય સરત્નશતામ્ ।
નિજધૂર્તતયા પ્રકટં જગતાં, રાદેમ પિવેમ ચ હસ્તગતામ્ ॥

આમાં ભારે ગજ છે ! એનો લય સાથે સમન્વય તો જોલતાં પણ લટકા થાય તેવી તેમાં મસ્તી છે.

રિપુદારણના ગર્વને પ્રતાપે તપન ચક્રવર્તી તેની જે દશા કહે છે તે ભારે આકર્ષક છે. એને શરીરે ગરમાગરમ ચૂર્ણ લગાવી તપનના સેનાનીઓ એના ગર્વના બદલામાં સોંટીઓ ફટકાવતા જાય છે અને ગાતા જાય છે. એનો રાસ આજો સાંભળવા લાયક છે— ગાવા લાયક છે. પરમાધામીઓ કેવી મજા કરતા હશે એનો ગિલત્સ ખ્યાલ આપનાર છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૫.)

યો દિ ગર્વમવિવેકમરેણ કરિપ્યતે ।
યાધકં ચ જગતામનૃતં ચ વદિપ્યતે ॥
નૂતમન્ન મવ ઇવ સ તીવ્રવિહમ્બનાં ।
પ્રાપ્તુવીત નિજપાપમરેણ મૃશં જનઃ ॥

પછી એક પદ જોલી પાછા કોરસની પેઠે સર્વ ઉપરનું મુપદ—

ધ્રુવક બોલે છે. એમાં રાસ ખરો જામે છે. એનો અંદરનો ભાવાર્થ પણ સુંદર છે અને ટીખળી લોકો એવા સંયોગોમાં કેવી રમત કરે અને ખીજાને લોગે કેવો રસ મેળવે એનો પણ ત્યાં ખ્યાલ આવે છે.

એના કોરસના સદર પદ ઉપરાંત ચારે કવિતો ગિલત્સરસના નમૂના છે. એ ચોથા કવનમાં તો ભારે રસ જિલો કરે છે. યોગેશ્વર પોતે રાસના કુંડાળામાં આવી બોલે છે:—

न नतोऽसि पितृदेवगणं न च मातरं,
किं हतोऽसि रिपुदारण ! पश्यसि कातरम् ।
नृत्य नृत्य विहिताहति देव ! पुरोऽधुना,
निपत निपत चरणेषु च सर्वमहीभुजाम् ॥

કહે છે કે બચ્ચાણ ! કોઈ દિવસ બાપને નમ્યા નથી ! કોઈ દિવસ માતાને નમ્યા નથી ! તો હવે રાંકડા કેમ બની ગયા ? જા બચ્ચા ! હવે મૂળ નાથ અને સર્વ મહારાજાઓને પગે પડ !

આમ બોલી રહે છે એટલે પાછા સર્વ સેનાનીઓ યો દિ ગર્વ-મધિવેકમરેણ કરિષ્યસે બોલીને આખું ધ્રુવપદ બોલતા જાય છે, એની ફરતાં ફેરા ભારતા જાય છે અને સોંટીઓ ફટકાવતા જાય છે અને પગની પાટુઓ અને લાતો લગાવતા જાય છે. આ સુંદર રીતે મહાગર્વીર રાજાની દશાનું જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે કોઈ પણ સહૃદય માનવી ઉપર અસર કર્યા વગર રહે તેવું નથી.

આવી રીતે પદરચનામાં અર્થ અને અલંકારના અનેક અમલકારો, કવિશ્રીએ ઠામ ઠામ કર્યા છે. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે એમણે બહુ મુલાપિત રીતે પદરચનાદ્વારા આખા પ્રસ્તાવનો મુદ્દો અને ભાવ કહી દીધો છે અને તેની ભાષા પણ પ્રૌઢ છે. આવા ઘણાખરા દાખલાઓ ભાષાવતરણમાં લખી દીધા છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. તે સ્થાનેથી જોઈ લેવા. અહીં કહેવાનું એ છે કે એ સર્વ મૂળના ટાંચણો જ્યાં જ્યાં કર્યા છે ત્યાં ત્યાં હેતુસર કર્યા છે અને તેને આ દૃષ્ટિએ વાંચવાથી ટાંચણ કરવાનો આગ્રય જરૂર પાર પડશે એ જાણત પર ધ્યાન જેવવાની આવશ્યકતા છે.

III

કર્તાનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકમાં ગતાબ્ધું છે. જે વિષયો લીધા છે તે જાણત સ્વક્ષેપમાં ઘણું ગતાવી શકવાની કુશળતા તેમની કલમમાં છે. આવા પ્રતાપી લેખકો બહુ અદ્વ્ય હોય છે. આના કેટલાક દાખલાઓ જરૂર ગતાવવા યોગ્ય છે. એથી જણાશે કે તેઓ કેટલા વિષયોને ન્યાય આપી શકે છે.

x

x

x

(૧) ન્યાય. (Logio)

(૨) ન્યાયનું જ્ઞાન આખા ગ્રંથમાં ભારેભાર રજૂ થાય છે. એક પ્રસંગ ખાસ જોવા જેવો છે. ચોથા પ્રસ્તાવમાં પટ્ટપુરનાં નિર્વૃત્તિ-ભાગે ગતાવતાં વિમર્શ મામા જે વાર્તા કરે છે ત્યાં ન્યાય ઉપરનો લેખકનો ઠાણ જણાય છે. અમાણુ સંગ્રહમાં તેમની પોતાની પરિભાષા જોઈએ.

તદ્વાર્થોપલમ્બહેતુઃ પ્રમાણમ્ । તચ્ચતુર્ધા । તચ્ચથા । પ્રત્યક્ષા-
નુમાનોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ । તન્ન પ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાર્થસ-
ન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમવ્યપદેદ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્ય-
ક્ષમ્ । તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનમ્ । તચ્ચથા । પૂર્વવત્શેષવત્સા-
માન્યતો દૃષ્ટં ચ । તત્પૂર્વવત્કારણાત્કાર્યાનુમાનં યથા મેઘો-
દ્રસેર્મવિપ્યતિ વૃષ્ટિરિતિ । શેષવત્કાર્યાત્કારણાનુમાનં યથા
ચિશિષ્ઠાન્નદીપૂરદર્શનાદુપરિ વૃષ્ટો દેવ इति । સામાન્યતો દૃષ્ટં
નામ યથા દેવદત્તાદૌ ગતિપૂર્વિકાં દેશાન્તગ્રાસિમુપલભ્ય
દિનકરેऽપિ સા ગતિપૂર્વકૈવ સમધિગમ્યતે । પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યા-
ત્સાધ્યસાધનમુપમાનં યથા ગૌસ્તથા ગવય इति । આત્મોપદેશઃ
શબ્દ આગમ इत्यर्थः । તદેવમિદં ચતુર્વિધં પ્રમાણમભિહિતમ્ ।

આ પદ્ધતિએ હકીકત આગળ નૈયાયિકદર્શન માટે લખી છે. ન્યાયના અભ્યાસીને એ સમજાય તેવી છે. એના શબ્દાર્થ

III

કર્તાનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે. જે વિષયો લીધા છે તે બાબત સંશ્લેષમાં ઘણું બતાવી શકવાની કુશળતા તેમની દલ્લમમાં છે. આવા પ્રતાપી લેખકો બહુ અદ્ય હોય છે. આના કેટલાક દાખલાઓ જરૂર બતાવવા યોગ્ય છે. એથી જણાશે કે તેઓ કેટલા વિષયોને ન્યાય આપી શકે છે.

x

x

x

(૧) ન્યાય. (Logio)

(૨) ન્યાયનું જ્ઞાન આખા ગ્રંથમાં ભારેભાર રજૂ થાય છે. એક પ્રસંગ ખાસ જોવા જેવો છે એવા પ્રસ્તાવમાં પદ્મપુરનાં નિર્વૃત્તિ-માર્ગો બતાવતાં વિમર્શ મામા જે વાર્તા કહે છે ત્યાં ન્યાય ઉપરનો લેખકનો કાળુ જણાય છે. પ્રમાણુ સ્વળંધમાં તેમની પોતાની પરિભાષા જોઈએ

અને અવલોકનનું પરિણામ છે. દાર્શનિક તરીકેની એમની ભાષા-સમૃદ્ધિના દાખલા જુઓ:—

(a) લોકાયત-નાસ્તિકોનાં મૂળ તત્ત્વનું વર્ણન કરતાં લેખક મહારાજશ્રી જણાવે છે કે—

લોકાયતૈઃ પુનર્વત્સ ! સા નિર્વૃત્તિનગરી નાસ્તીતિ પ્રહ્યાપિતં લોકાયતે । અમી મૃચતે । નાસ્તિ નિર્વૃત્તિર્નાસ્તિ જીવો નાસ્તિ પરલોકો નાસ્તિ પુણ્યં નાસ્તિ પાપમિત્યાદિ । કિં તર્હિ પૃથિવ્યાપ-સ્તેજો ઘાયુરિતિ તત્ત્વાનિ તત્સમુદાયે શરીરેન્દ્રિયવિપયસંજ્ઞા । તેભ્યઞ્ચૈતન્યં મદ્યાહ્નેભ્યો મદશક્તિવત્ । જલયુદ્વુદ્વજ્જીવાઃ । પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસાધ્યા પ્રીતિઃ પુરુષાર્થઃ । સ ચ કામ યવ નાન્યો મોક્ષાદિઃ । તસ્માન્નાન્યત્પૃથિવ્યાદિન્યસ્તત્ત્વમસ્તિ દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટકલ્પના-સમ્ભવાદિતિ । પ્રત્યક્ષમેવ ચૈકં પ્રમાણમિતિ લોકાયતમતસમાસઃ ।^૧

આની ભાષા વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં વિશેષ ખૂબી એ છે કે એટલા શબ્દોમાં આર્વાકમતનું લગભગ સંપૂર્ણ નિરૂપણ આવી જાય છે.

(b) કુદૃષ્ટિ દેવી એ મિથ્યાદર્શન સેનાપતિની પત્ની થાય. એ પતિ જેવા જ પરાક્રમવાળી છે. એના પાખંડો ઘતાવવા લેખક મહાત્મા નીચેનાં નામો આપે છે તે તેમનો વિશાળ અભ્યાસ અને અવલોકન ઘતાવે છે.

શાફ્યાલ્લૈદણ્ડિકાઃ શૈવા ગૌતમાશ્વરકાસ્તથા ।
સામાનિકાઃ સામપત વેદધર્માશ્ચ ધાર્મિકાઃ ॥
આજીવિકાસ્તથા શુદ્ધા વિદ્યુદન્તાશ્ચ શુશ્ચુણાઃ ।
માહેન્દ્રાશ્ચારિકા ધૂમા ચઢ્ઢવેપાશ્ચ હુંહુકાઃ ॥
ઉલ્કાઃ પાશુપાતાઃ કૌલાઃ કાળાદાશ્ચર્મલ્લણ્ડિકાઃ ।
સયોગિનસ્તથોલૂકા ગોદેહા યજ્ઞતાપસાઃ ॥
ઘોષપાશુપતાશ્ચાન્યે કન્દચ્છેદા દિગમ્બરાઃ ।
કામર્દકાઃ કાલમુખાઃ પાણિલેહાશ્ચિરાશિકાઃ ॥

૧. એના અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૧૦૩૧-૨. અને પરિશિષ્ટ ૩. પૃ. ૧૩૮૪-૬.

પરિલાપા ન આવે તેવી રીતે પણ સંપૂર્ણ ન્યાયના ઉપયોગથી ભરપૂર જવાબ આપે છે:—

સુરિરાહ “ મહારાજ ! મૈવં મંસ્થાઃ કદાચન ।
પરિવારસ્તવામૂનિ ભવાનેવાત્ર નાયકઃ ॥

તથાહિ ।

ભવતાં યોગ્યતાપેક્ષં ચેદ્રન્તે સર્વકર્મસુ ।
તે કર્મપરિણામાદ્યાસ્ત્વચ્છુમાશ્રુમહેતયઃ ॥
તતસ્તે નિજયોગ્યત્વં પ્રધાનં ભૂષ ! કારણમ્ ।
સુન્દરેતરવસ્તુનાં તે પુનઃ સહકારિણઃ ॥
રાજન્નાદિરૂઢા સા વિદ્યોત તત્ત્વ યોગ્યતા ।
યયા સમ્પાદિતઃ સર્વઃ પ્રપન્નોઽયમમૂઢશઃ ॥
તયા વિના પુનઃ સર્વે સુન્દરેતરવસ્તુયુ ।
તે કર્મપરિણામાદ્યાઃ કિં કુર્વન્તુ વરાકકાઃ ।
તતસ્ત્વમત્ર પ્રાધાન્યાત્કારણત્વેન ગીયસે ।
સુન્દરેતરકાર્યાણાં સર્વેપામાત્મભાવિનામ્ ॥

આ પરિલાપામાં ઓજસ્ છે, તર્ક છે, વિચારણા છે અને ખુલાસો છે. એમાં પ્રાણીના પુરુષાર્થને શુ' સ્થાન છે, એની યોગ્યતા પર પાંચે દારણોના કેટલો આધાર છે એ અસરકારક લાપામાં આળે-ખાયેલ છે. આવી અસાધારણ મહત્ત્વની ન્યાયની વાર્તા બહુ સુંદર લાપામાં સાદી રીતે મૂકવાનું કૌશલ્ય ખરેખર અલિનંદનીય છે.

આખા ગ્રંથમાં આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે જે ખતાવે છે કે લેખકનું ન્યાયનું જ્ઞાન ઘણું વિશાળ હતું અને એની પરિલાપાનો તેઓ છૂટથી ઉપયોગ કરતા હતા.

(૨) દર્શન. ... (Philosophy)

લેખક મહાશયનું છએ દર્શનનું જ્ઞાન ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. એનો સીધો પુરાવો એથા પ્રસ્તાવનું ૩૧ મું પ્રકરણ પૂરે પાડે છે. ત્યાં તેઓશ્રીએ બદ્ધપુરના નિવૃત્તિમાર્ગો પર જે ખડી લાપામાં વિવેચન કર્યું છે તે તેઓના વિશાળ અભ્યાસ

અને અવલોકનનું પરિણામ છે. દાર્શનિક તરીકેની એમની ભાષા-સમૃદ્ધિના દાખલા જુઓ:—

(a) લોકાયત-નાસ્તિકોનાં મૂળ તત્ત્વનું વર્ણન કરતાં લેખક મહારાજશ્રી જણાવે છે કે—

લોકાયતૈઃ પુનર્વેત્સ ! સા નિર્વૃત્તિનગરી નાસ્તીતિ પ્રહ્યાપિતં લોકાયતે । અમી યુયતે । નાસ્તિ નિર્વૃત્તિર્નાસ્તિ જીવો નાસ્તિ પરલોકો નાસ્તિ પુણ્યં નાસ્તિ પાપમિત્યાદિ । કિં તર્હિ પૃથિવ્યાપ-સ્તેજો ધાયુરિતિ તત્ત્વાનિ તત્સમુદાયે શરીરેન્દ્રિયવિપયસંજ્ઞા । તેભ્યઞ્ચૈતન્યં મદ્યાહ્નોભ્યો મદશક્તિવત્ । જલયુદ્ધુદયજીવાઃ । પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસાધ્યા પ્રીતિઃ પુરુષાર્થઃ । સ ચ કામ ઇષ નાન્યો મોક્ષાદિઃ । તસ્માન્નાન્યત્પૃથિવ્યાદિન્યસ્તસ્યમસ્તિ દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટકલ્પના-સમ્ભવાદિતિ । પ્રત્યક્ષમેવ ચૈકં પ્રમાણમિતિ લોકાયતમતસમાસઃ ।^૧

આની ભાષા વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં વિશેષ ખૂબી એ છે કે એટલા શબ્દોમાં આર્વાકમતનું લગભગ સંપૂર્ણ નિરૂપણ આવી જાય છે.

(b) કુદૃષ્ટિ દેવી એ મિથ્યાદર્શન સેનાપતિની પત્ની થાય. એ પતિ જેવા જ પરાક્રમવાળી છે. એના પાખંડો ખતાવવા લેખક મહાત્મા નીચેનાં નામો આપે છે તે તેમનો વિશાળ અભ્યાસ અને અવલોકન ખતાવે છે.

શાફ્યાલ્લૈદણ્ડિકાઃ શૈયા ગૌતમાશ્વરકાસ્તથા ।

સામાનિકાઃ સામપરા વેદધર્માશ્ચ ધાર્મિકાઃ ॥

ભાજીવિકાસ્તથા શુદ્ધા વિદ્યુદ્દન્તાશ્ચ ચુન્ચુણાઃ ।

માહેન્દ્રાશ્ચારિકા ધૂમા ઘદ્ધવેપાશ્ચ હુંગુકાઃ ॥

ઉલ્કાઃ પાશુપાતાઃ કૌલાઃ કાળાદાશ્ચર્મચણ્ડિકાઃ ।

સયોગિનસ્તથોલૂકા ગોદેહા યજ્ઞતાપસાઃ ॥

ઘોષપાશુપતાશ્ચાન્યે કન્દચ્છેદા વિગમ્બરાઃ ।

કામર્દકાઃ કાલમુષ્ણાઃ પાણિલેહાશ્ચિરાશિકાઃ ॥

૧. એના અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૧૦૩૧-૨. અને પરિશિષ્ટ ૩. પૃ. ૧૩૮૪-૬.

કાપાલિકાઃ ક્રિયાવાદા ગોવ્રતા મૃગચારિણઃ ।
 લોકાયતાઃ શઙ્ખધમાઃ સિદ્ધવાદાઃ કુલંતપાઃ ॥
 તાપસા ગિતિરોદ્ધાશ્ચ શુચયો રાજપિણ્ડકાઃ ।
 સંસારમોચકાશ્ચાન્યે સર્પાવસ્થાસ્તથાપરે ॥
 બ્રહ્માનવાદિનો જ્ઞેયાસ્તથા પાણ્ડુરમિક્ષવઃ ।
 કુમારવ્રતિકાશ્ચાન્યે શરીરરિપવસ્તથા ॥
 ઉત્કન્દાશ્ચકલાલાશ્ચ વ્રપવો હસ્તિતાપસાઃ ।
 ચિત્તદેવા બિલાવાસાસ્તથા મૈથુનચારિણઃ ॥
 અમ્બરા અસિધારાશ્ચ તથા માઠરપુત્રકાઃ ।
 ચન્દ્રોદ્ગમિકાશ્ચાન્યે તથૈવોદકમૃત્તિકાઃ ॥
 પૈકૈકસ્થાલિકા મહ્સાઃ પક્ષાપક્ષા ગજધ્વજાઃ ।
 ઉલૂકપક્ષા માત્રાદિભક્તાઃ કણ્ઠકર્મર્દકાઃ ॥

એ સર્વ મતોમાં લેઈ કયા કારણોથી પડે છે તે જાણતનું તેમનું પ્રથક્કરણ વધારે મનનીય છે. તેનાં તેઓ સાત પ્રકાર આપતાં જણાવે છે કે ૧ દેવલેઈ, ૨ વાદલેઈ (કર્તૃત્વાદિ), ૩ વેશભિન્નતા, ૪ દૃઢપલેઈ (લક્ષ્યાલક્ષ્યલેઈ), ૫ મોક્ષલેઈ, ૬ વિશુદ્ધિ-લેઈ (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ) અને ૭ વૃત્તિલેઈ (ઉદરનિર્વાહ કેમ કરવો તે)-
 એ સાત કારણોથી મતભિન્નતા થઈ છે. આ સાત કારણોની તારવણી કરવાની પ્રથક્કરણ શક્તિ મેં અન્યત્ર જોઈ નથી. મોટા મોટા દર્શનકારો લેઈ જતાવે છે, પણ એની જડ કયાં છે તે શોધી શક્યા નથી. આ સાત કારણોમાંના એક જે કે વધારેમાં મતલેઈ એ દર્શનકારોની ભિન્નતાનું કારણ છે. આ સાત લેઈની શોધ કરવાનું માન મારા જાણવા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિને જ ઘટે છે. એ જોડા અભ્યાસ અને દાર્શનિક તરીકેની તેમની વિશિષ્ટતા જતાવે છે.

એ સાતે મુદ્દા પરનાં તેમનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે પ્રમાણે છે.

દેવ—રુદ્રેન્દ્રચન્દ્રનાગેન્દ્રવુદ્ધોપેન્દ્રવિનાયકાઃ ।

નીજાકૃતવશાદૈતૈરિષ્ટા દેવાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥

વાદ—ઈશ્વરો નિયતિઃ કર્મ સ્વમાવઃ કાલ યવ વા ।

જગત્કર્તેતિ વાદોઽયં સર્વેષાં ભિન્નરૂપકઃ ॥

વેપ—ત્રિદંડકુણ્ડિકામુણ્ડવલ્કચીવરમેદતઃ ।

વેપઃ પરસ્પરં મિત્રઃ સ્ફુટ એવોપલક્ષ્યતે ॥

કલ્પ—કલ્પોઽપિ મદ્યામદ્યાદિલક્ષણઃ સ્વધિયા કિલ ।

અન્યોઽન્યં મિત્ર એવૈપાં તીર્થિનાં વત વર્તતે ॥

મોક્ષ—વિધ્યાતદીપરૂપામઃ સુહૃદુઃપવિત્રજિતઃ ।

એવાં પાપણ્ડિનાં મદ્ર ! મોક્ષો મિત્રઃ પરસ્પરમ્ ॥

વિશુદ્ધિ—નિજાકૃતવશેનૈવ વિશુદ્ધિરપિ તીર્થિકૈઃ ।

અમીભિર્મદ્ર ! સત્ત્વાનાં મિત્રરૂપા નિવેદિતા ॥

વૃત્તિ—કન્દમૂલફલાહારાઃ કેચિદ્ધાન્યાશિનોઽપરે ।

વૃત્તિતોઽપિ વિમિચન્તે તતસ્તે મદ્ર ! તીર્થિકાઃ ॥

આ સાત શ્લોક ઉપર વિવેચન લખનાર હોય તો પુસ્તકો ભરાય એટલી એમાં વાત કરી નાખી છે. એના સાધારણ અર્થ વિવેચન માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૬૦-૧. એ હકીકત અત્ર તેઓનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આપી છે. દાર્શનિક તરીકેના જ્ઞાન સાથે જ તેઓની પ્રથક્કરણ શક્તિ કેટલી જાડી છે એ પણ સાથે જ જોવા જેવું છે.

(૦) એમનું દાર્શનિક તરીકેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અંથતા અંત જ્ઞાનમાં બહુ મજબૂત દેખાઈ આવે છે. ત્યાં પુંકરીક મુનિ પરમ તત્ત્વ કયું ? એવો પ્રશ્ન કરતાં પોતાને નાનપણમાં કેવા કેવા પ્રકારનાં તત્ત્વો જણાયાં હતાં તે કહેતાં પરમ તત્ત્વોના લેહો જણાવી દે છે. તે તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે. એનો કયા મત સાથે મેળ કરવો એ અભ્યાસ અને અવલોકન ઉપર આધાર રાખે છે. એને મળતા અભિપ્રાયો અધુના પ્રચલિત છે એ અવલોકનકારો જોઈ શકશે. મારો મુદ્દો એના સત્યાસત્યાન્વેષણનો નથી, પણ લેખકશ્રીનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવાનો છે. તેઓ તેમના સમ-યમાં નીચેના ‘પરમ તત્ત્વો’ પ્રચલિત હોય એમ જતાવે છે—

૧. एके प्राहुर्यथा सर्वे हिंसादि कियतामिति ।

કેવલં શુદ્ધિલેપોઽत्र रक्षणीयो मुमुक्षुणा ॥

યતઃ । यस्य बुद्धिर्न लिप्येत हत्वा सर्वमिदं जगत् ।

आकाशमिव पङ्केन नासौ पावेन लिप्यते ॥

२ अन्ये प्राहुर्यथा सर्वं पापं कृत्वा हि मानवाः ।

मुच्यते क्षणमात्रेण ये स्मरन्ति महेश्वरम् ॥

यतः । छित्वा भित्त्वा च भूतानि कृत्वा पापशतानि च ।

स्मरेदेकं विरूपाक्षं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

३ अन्यैस्तु पापशुद्धयर्थं विष्णुध्यानमुदाहृतम् ।

तद्वधशेषमलक्षालि यतः प्रोक्तमिदं वचः ॥

यतः । अपवित्र. पवित्रो वा सर्वावस्थं गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स याह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

४ अन्ये पापाशनं मन्त्रं प्राहुः पापनिवर्धनम् ।

५ अन्ये वायुजयं प्राज्ञाः प्राहुः मोक्षस्य साधनम् ॥

यथा । ध्यानेनोद्धर्तते यत्तत्पौण्डरीकं हृदि स्थितम् ।

विघाटितदलं रम्यं मनोलिसुखदं परम् ॥

तद्द्वारेण निलीयेत मनोलिः परमे पदे ।

तस्य यो लक्ष्यते नादस्तत्तत्त्वमपरे जगुः ॥

६ तथान्ये पूरकं प्राहुः कुम्भकं रेचकं तथा ।

तस्यैव पुण्डरीकस्य पवनं प्रविघाटकम् ॥

७ अन्ये प्राहुः पुनर्यिन्दुं कुन्देन्दुस्फटिकप्रभम् ।

तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव सर्पन्तं ज्ञानकारणम् ॥

८ अन्ये परां शिखां प्राहुरूर्ध्वाधो लेपितां किल ।

परमाक्षरमात्रा सा सैवामृतकलोच्यते ॥

नासाग्रे भूलतामध्ये यिन्दुं देवमथापरे ।

तुषारहारधवलं ध्येयमाहुश्चलस्थिरम् ॥

आग्नेयमण्डले स स्यान्मीलिते रक्तवर्णकः ।

माहेन्द्रे पीतकः कृष्णो वायव्ये चारुणे सितः ॥

तत्र-पीतः सुन्दरचित्तेन रक्तस्तापेषु चिन्त्यते ।

कृष्णोऽभिचारिके कार्ये पुष्टिदो धवलो मतः ॥

९ अन्येऽप्याहुर्यथा साध्यो नाडीमार्गो मुमुक्षुणा ।

इडापिङ्गलयोर्ज्ञेयं नाड्योः सञ्चारकर्म च ॥

નાડીચક્રસ્ય વિજ્ઞેયઃ પ્રચારો દક્ષિણેતરઃ ।
તદ્દ્વારેણ ચ મન્તવ્યં બહિષ્કાલવલાદિકમ્ ॥

૧૦ પદ્માસનં વિધાયોષ્ઠૈર્ઘ્ન્ટાનાદાયનં કલમ્ ।
ૐકારોચ્ચારણં પ્રાહુરપરે શાન્તિદાયકમ્ ॥
તથાન્યે પ્રાહુર્યથા ।

૧૧ આ નભેઃ સરલં પ્રાણં વિસતન્તુસમં જનૈઃ ।
મૃધાન્તિસ્તાલુરન્ધ્રેણ નિર્ગચ્છન્તં વિચિન્તયેત્ ॥

૧૨ આદિત્યમશ્વલસ્થં વા વક્ષોરાજીવસંસ્થિતમ્ ।
આદ્યં પુમાંસમપરે તથા ધ્યેયતયા વિદુઃ ॥

૧૩ હૃદ્યોમ્નિ સંસ્થિતં નિત્યં પુમાંસં પરમં તથા ।
લસદંશુશતાકીર્ણં ધ્યેયમાહુર્મનીપિણઃ ॥

૧૪ આકાશમાત્રમપરે વિશ્વમન્યે ચરાચરમ્ । (૧૫)

૧૬ આત્મસ્થં ચિત્તમિત્યાહુરપરે બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ॥ ૧

આ દરેક અભિપ્રાયો અનેક અવલોકન, અભ્યાસ અને પૃથક્કરણનું પરિણામ છે. ઉપનિષદોનો અભ્યાસ, દર્શનનો પરિચય અને સુદા શોધી તેને બહાર લાવવાની આવડતનું એ પરિણામ છે.

દર્શનકાર તરીકેનું અંધકર્તાનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આટલા સુદા પૂરતા ધાર્યા છે. બાકી તો આખા અંધમાં અવારનવાર એની છાયા આવ્યા કરે છે તે તે સ્થાનકે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

x

x

x

(૩) આયુર્વેદ—વૈદ્ય (Medicine)

લેખકનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન હતું તે અનેક રીતે અનેક બાબતમાં તરવરી આવે છે. વૈદકની બાબતમાં ખૂબી એ છે કે આખા વૈદક અંથોનો સાર તેમણે એક સ્થાનકે બતાવી દીધો છે. મારે એક વિદ્વાન વૈદરાજ સાથે આ વિભાગ સંબંધમાં વાત થઈ. તેઓએ કહ્યું કે આ વિભાગમાં કુલ વૈદક અંથનો સંક્ષેપમાં સુદામ રીતે કુલ સાર આવી ગયો છે. પ્રસંગ હરિકુમારની મન્મથ વ્યાકુળતાનો હતો. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના ચોથા પ્રકરણમાં પૃ. ૧૫૦૯ થી

કુપોળના મુખમાં આખું વૈદ્યક ગ્રંથોનું—આયુર્વેદનું દોહન આપ્યું છે. ૧૫૧૫ પાને એ વિલાગ પૂરો થાય છે. એના અર્થવિલાગ બરાબર સમજીને લખ્યો છે અને શંકાસ્થાન પણ બતાવેલ છે. એમની લાપાનો રસ બાળુવા આ વિલાગમાથી કાંઈક ઉદ્ધરી અત્ર અસલ વાંચી લઈએ

(૧) અશુર્ણના ચાર પ્રકાર દેહા :—

અજીર્ણપ્રમથા રોગાસ્તચ્ચાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।
ધામં વિદગ્ધં વિષ્ટગ્ધં રસશેષં તથાપરમ્ ॥

એના વર્ણનમાં કહે છે કે:—

આમે સદશગન્ધઃ સ્યાદ્વિદગ્ધે ધૂમગન્ધતા ।
વિષ્ટગ્ધે ગાત્રભક્ષ્ય રસશેષેઽન્નદ્વેપતા ॥

એના ઉપાય કહે છે:—

આમેષુ વમનં કુર્યાદ્વિદગ્ધે ચામ્લકં પિવેત્ ।
વિષ્ટગ્ધં સ્વેદનં કુર્યાદ્રસશેષે તથા સ્વપેત્ ॥

અનેક વ્યાધિનું મૂળ—સર્વ વ્યાધિનું મૂળ અશુર્ણ હોઈ એની ચર્ચા ખાસ જરૂરી છે; પણ એના કરતાં નિદાન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની વાત બહુ મુદ્દાસરની દ્રષ્ટી છે. વૈદ્યે શું તપાસવું ?

“ વૈદ્યેન હ્યાતુરં નિરૂપયતા રોગનિદાનમેવમુપલબ્ધવ્યં । આદિત્ત્વં પચાતુરસ્ય સમુપલક્ષણીયા પ્રકૃતિઃ, પર્યાલોચ્યં શરીરસારં, વિચાર્યં સંહતનં, વિજ્ઞાતવ્યં પ્રમાણં, લક્ષ્યયિતવ્યં સાત્મ્યં, વેદિતવ્યં સત્ત્વં, મન્તવ્યાહારશક્તિઃ, ચોદ્યવ્યં વ્યાયામસૌષ્ઠ્યં, પરિકલનીયં વયઃ—પ્રમાણમિતિ ॥

અન્યથા । સચ્ચયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।

વ્યક્તિભેદાંશ્ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ મિયમ્વરઃ ॥

એ ઉપરાંત ઋતુભેદ, વાત, પીત્ત, કફના ભેદો, આદાનકાળ અને વિસર્ગકાળ સંબંધી મુદ્દામ ચર્ચા ખાસ મુદ્દામ શબ્દોમાં એવી રીતે કરી છે કે એવી ચર્ચા બે વૈદ્યજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ

હોય, અભ્યાસ હોય તો જ એ શબ્દોમાં બની શકે તેમ છે. આ હકીકત કોઈ પણ નિષ્ણાત વૈદ્યરાજ હોય તે બરાબર કહી શકે. એવા અભ્યાસી વૃદ્ધ વૈદ્યના કહેવાથી મેં આ વિષયમાં તેમનું નિષ્ણાતપણું અનુભવસિદ્ધ ગણ્યું છે. એવી પરિભાષા જ પૂરા અભ્યાસ અને સમન્વયશક્તિ વગર રજૂ કરવી અશક્ય છે.

(b) વૈદકના વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તેઓ એક ખીબ પ્રસંગે પણ બતાવે છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પ્રુણકનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે:—

સોન્માદઃ સજ્વરઃ કુષ્ઠી સપામઃ શૂલપીડિતઃ ।

નિલયઃ સર્વરોગાણાં વેદનાયેગવિહ્વલઃ ॥ ૨૬ ॥

(મ. ૧. પૃ. ૧૬.)

પછી એની ખરી મબ્બ તો એના વર્ણનમાં—વિવેચનમાં આવે છે. (ભુઓ મ. ૧. પૃ. ૬૦.)

યત્તૂન્માદાદયસ્તસ્ય દ્રમકસ્ય રોગા નિર્દિષ્ટાસ્તસ્ય જીવસ્ય મહામોહાદયો વિદ્યેયાઃ । તત્ર મોહો મિથ્યાત્વં તદુન્માદ ઇવ ઘર્તતે સમસ્તાકાર્યપ્રવૃત્તિહેતુતયા, જ્વર ઇવ રાગઃ ‘સર્વાઙ્ગીણમહાતાપનિ-મિત્તતયા, શૂલમિચ દ્વેષો ગાઢહૃદયવેદનાકારણતયા, પામેવ કામ-સ્ત્રીઘ્રવિષયાભિલાષકણ્ઠકારિતયા, ગલત્કુષ્ઠમિવ મયશોકારતિસ-મ્પાદ્યં દૈન્યં જનજુગુપ્સાહેતુતયા ચિત્તોદ્વેગવિધાયિતયા ચ, નેત્ર-રોગ ઇવ અજ્ઞાનં વિવેકદૃષ્ટિવિઘાતનિમિત્તતયા, જલોદરમિચ પ્રમાદઃ સદનુષ્ઠાનોત્સાહઘાતકતયેતિ ।

આમાં ખૂબી એ છે કે પ્રત્યેક વ્યાધિનાં ચિહ્નો એના નિર્દિષ્ટ સાદૃશ્યને પહેંચી વળે છે. વૈદકના ઊંડા જ્ઞાન વગર આવી સરજતા અને સામ્યતા આવવી અશક્ય છે અને વૈદકીય ભાષા પરનો કાળુ એમની વિવિધતા બતાવવા માટે વજનદાર પુરાવો પૂરો પાડે છે. ત્યારપછીના દશ પાના વૈદકનાં જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. પ્રત્યેક વ્યાધિની વ્યાખ્યાને જીવના વર્તન સાથે સરખાવતાં ભારે ચમત્કાર કર્યો છે. વળી વૈદક વિષયના છૂટાં છૂટાં રૂપકો તો આખા ગ્રંથમાં એટલાં આવે છે કે તેનો સંગ્રહ કરતાં પાર ન આવે. મતલબ એ છે કે

વૈદ્યકના વિષયનું તેમનું વિશિષ્ટત્વ તેમણે બતાવી આપ્યું છે અને તે હકીકત તેમના જ્ઞાનની વિવિધતા બતાવે છે.

(૦) વેલ્લહલની કથામાં સમયજ્ઞ નામનો વૈદ્ય આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧.) એ અભ્યર્ણવાળા કુમારને વૈદ્ય સમજાવે છે—

વેષ ! ન યુક્તં તથ મોક્તું । પ્રવલજ્વરં તે શરીરં વર્તતે । યતો-
ડત્યન્તમાતુરાધૂર્ણતે દષ્ટિઃ । આતાપ્રસ્નિગ્ધં ઘડનકમલં । દ્રગદ્રગાયેતે
શઙ્ખૌ । ધમધમાયન્તે સન્ધિસ્થાનાનિ । જ્વલતીવ યદિસ્ત્વગ્ ।
દહતીવ હસ્તં । તતો નિવર્તસ્વ મોજનાત્ । ગચ્છ પ્રચ્છન્નાપવરકે ।
મજસ્વ નિવાતં । કુરુષ્વ લઙ્ઘનાનિ । પિથ ક્વધિતમુદગં । સમા-
ચર વિધિનાસ્ય સર્વો પ્રતિક્રિયામિતરયા સન્નિપાતસ્તે મધિપ્યતિ ।

આ વાક્ય વાંચનાર વૈદ્યકમાં જરા પણ કુશળ હોય તો લેખક-
શ્રીનું કૌશલ્ય દીવા જેવું સમજી શકે તેમ છે.

હર્ષી પણ કેવો ઠરી પાળનારો છે તે બુદ્ધો અને આપણે અનુભવ
કામે લગાડો. સાથે એની ભાષાની સિદ્ધતા પણ વિચારો. (પૃ. ૮૨૨.)

સ તુ વેલ્લહલો વૃત્તદષ્ટિઃ પુરતો વિન્યસ્તે તસ્મિન્નાહારવિસ્તારે
પ્રતદેતચ મક્ષયમીતિ ભ્રમયન્નપરાપરેષુ સ્વાયમકારેષુ સ્વીયમન્તઃ-
કરણં નાકર્ણયતિ તત્તદા વૈદ્યસુતમાપિતં, નાકલયતિ તસ્ય દ્વિત-
રૂપતાં, ન ચેતયતે તં ધારણાર્થે લગન્તમપિ શરીરે । તતો ધારયતો
વચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમયજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ યલાત્રવૃત્તો મક્ષ-
યિતુમાહારં વેલ્લહલઃ । તતઃ સમુત્કટતયાડીર્ણસ્ય પ્રચલનયા જ્વર-
સ્ય ન ક્રમેતડસૌ ગલકેનાહારઃ । તથાપિ યલાદેય કામિતઃ ક્રિયા-
નપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુદ્ઘૃતં હૃદયં સજ્ઞાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં
વમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન વમનેન સર્વમપિ પુરતો વિન્યસ્તં મોજનમ્ ।

આમાં પરિભાષા અને શબ્દ પરનો અંકુશ બરાબર બેવા બેવો
છે. આ વાક્ય વાંચવાથી વૈદ્યકીય વિષયની લેખકશ્રીની પૂરતી
માહિતી જણાયા વગર નહિ જ રહે.

(d) એવોજ એક પ્રસંગ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩.માં રાજકુમારના
જન્મ-મરણને અંગે રિપુકંપનના સંબંધમાં આવે છે. લોલાક્ષનું

રાજ્ય રિપુકંપનને મળ્યું. તેને પુત્ર થયો, યૂજ વધામણીઓ થઈ અને આખું રાજ્યમંદિર ઝળઝળાયમાન થઈ ગયું. (પૃ. ૯૪૬.) નાટક અને રાસડા ચાલતા હતા ત્યાં સુતિકાગૃહમાંથી મોટો કલકલાટ થયો, દોડાદોડી થઈ, સમગ્રયુગ કે નવો જન્મેલો કુંવર એકદમ માંદો થઈ ગયો છે અને ગળે પ્રાણ આવી ગયા છે. ત્યાં તો રાજ્યે વૈદ્યમંડળ બોલાવ્યું. પૂછ્યું કે કુમારને શું થયું છે? વૈદ્યમંડળે જવાબ આપ્યો—(પૃ. ૯૫૦.)

‘ વેદ ! સમાપતિતોઽસ્ય કુમારસ્ય સઘોઘાતી ચલવાનાતંકઃ ।
સ ચ પ્રચણ્ડપથન દ્વ પ્રદીપમેનમુપસંહરતિ લગ્નઃ પદ્યતામેઘા-
સ્માકં મન્દભાગ્યાનાં । ’

નૃપતિરાહ ! ‘ મો મો લોકાઃ ! શીઘ્રમુપકમશ્ચં યથાશન્ત્યા ।
કુમારં યો જીવયતિ તસ્મૈ રાજ્યં પ્રયચ્છામિ સ્વયં ચ પદાતિભાષં
પ્રતિપદ્યેઽહં । ’ તદાકર્ણ્ય સર્વાદરેણ લોકૈઃ પ્રયુક્તાનિ મેપજાનિ
વાહિતા મન્ત્રાઃ નિચદ્ધાનિ કણ્ડકાનિ લિખિતા રક્ષા કૃતાનિ ભૂતિ-
કર્માણિ નિયોજિતા વિદ્યા ઘર્તિતાનિ મણ્ડલાનિ સંસ્મૃતા દેવતા
વિન્યાસિતાનિ તન્ત્રાણિ । તથા કુર્વતામપિ ચ ગતઃ પશ્ચત્વમસૌ દારકઃ ॥

આમાં સઘોઘાતી આંતક (હવેલેણ તાવ) અને મંદવાડ વખતે
લોકો કેવા કેવા ઉપચાર, તંત્રો, જંત્રો કરતા હતા તેનું આગેદૂખ
વર્ણન મળી આવે છે. એની પરિભાષા વિચારવા યોગ્ય છે અને
સિદ્ધવૈદ્ય અને અનુભવી અવલોકનકારના મુખ વગર અન્યત્ર
અલભ્ય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૫૦-૧.)

x x x

(૪) જ્યોતિષ-ફલાદેશ વિભાગ.....(Astrology)

આર્યાવર્તમાં જ્યોતિષનો વિષય પ્રથમથી ઘણો આકર્ષક મનાય
છે. લવિષ્ય જાણવાના જ્ઞાનનો અભાવ, લવિષ્ય જાણવાની નિજાસા
અને આશાસૂત્રને અવલંબન કરતું હવન એનું કારણ છે. એને
લઈને અષ્ટાંગ નિમિત્તો-લવિષ્ય જાણવાનાં સાધનો લોકો ધણા મહત્ત્વના
ગણે છે. અનેક વિભાગો પૈકી કયા નક્ષત્ર, યોગ કે રાશિમાં
અમુક પ્રાણીનો જન્મ થયો છે અને તેને ખીજા ગ્રહો કેવી અસર
કરશે એ વિભાગને જ્યોતિષનો ફલાદેશ વિભાગ ગણવામાં આવે છે.

સાહવાદ નગરે જન્મીત રાજાને ત્યાં સંસારીજીવનો જન્મ થાય છે (પ્રસ્તાવ ૭), એ પ્રસંગનો લાભ લઈ જ્યોતિષનો આ વિષય અંતઃકર્તા જણાવી દે છે. એ પણ જ્યોતિષ અંતઃકર્તા સાર જેવો વિભાગ છે. પ્રથમ કેટલી ચીવટથી જોશી મહારાજને પ્રશ્નોત્તર થાય છે તે જોઈએ.

જન્મીતરાજ પૂછે છે:—નિવેદ્યત્વાર્યઃ કુમારજન્મનક્ષત્રસ્ય કીદશી પ્રદાવલોકનેતિ ?

જોશીરાજ સિદ્ધાર્થ કહે છે:—યદાજ્ઞાપયતિ દેવઃ । સમાકર્ણયત તાવત્ । અયમાનન્દઃ સંવત્સરઃ । ક્રતુઃ શરત્કાલઃ । માસઃ કાર્તિકઃ । તિથિર્દ્વિતીયેતિમદ્રા । ચારો વ્રહ્મસ્પતિઃ । નક્ષત્રં કૃતિકા । રાશિર્વૃષઃ । યોગો ધૃતિઃ । સૌમ્યવ્રહ્મનિરીક્ષિતં લગ્નં । ઉચ્ચસ્થાનસ્થિતાઃ સર્વે વ્રહ્માઃ । ઊર્ધ્વમુષા દોરા । ઇકાદશસ્થાનસ્થિતા શુભેતરાઃ પાપવ્રહ્મા ઇતિ ।

ત્યારપછી રાશિ શી ચીજ છે અને એનો શુભ શું છે તે વિગતવાર જોશીમહારાજ રાજાને કહે છે. એનું વર્ણન પૃ. ૧૬૫૦-૫૪ સુધીમાં (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧ માં) આપ્યું છે. એમનો ભાષા પરનો કાળુ પતાવવા એક રાશિક્ષણ મૂળઅંતમાં આપ્યું છે તેનો નિર્દેશ કરીએ.

સિંહરાશિમાં જન્મેલ માટે કહે છે કે:—

તતોઽત્ર વ્યમિચારઃ સ્યાત્ કેવલં નરદોષતઃ ।

વિભાગં હિ ન જાનીતે શાસ્ત્રસ્યાત્પશ્યુતો નરઃ ॥

આવી રીતે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં પોતે અત્પશ્યુત છે, એના વિભાગ-પેટાવિભાગ પોતે સમજતો નથી એમ જાણવું. એ સર્વવાત સર્વજ્ઞોએ પોતાના શિષ્યોને કહેલી છે. એમાં 'જો તો' ઘણા આવે છે એટલે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં 'જો' ઉપર જવાનું જણાય છે. પછીના જ શ્લોકમાં કહે છે કે—

કૂરગ્રહૈર્ન દષ્ટાશ્ચેદ્વલવન્તશ્ચ રાશયઃ ।

તતોઽમીષાં ગુણાઃ સત્યા નાન્યથેત્યવધારય ॥

રાશિઓ બળવાન હોય અને જો તેના ઉપર કૂર ગ્રહની નજર ન પડી હોય તો ઉપર લખેલા ગુણો બરાબર સાચા પડે છે એમાં જરા પણ શંક નથી. આ પ્રમાણે વાત કરી છે એટલે રાશિ જ્યાં પોતાના ગુણ ન બતાવે ત્યાં કૂર ગ્રહોની નજર આડી આવતી હશે એમ સમજવું.

અંગત અનુભવથી આ ઘણો ચર્ચા યોગ્ય વિષય છે. એમાં 'લાગે ત્યાં તીર નહિ તો થોડું' જેવું થતું હશે કે કેમ ? એવી પણ કેટલાકો શંકા કરે છે. એ અતિ રસપ્રદ વિષયને આ ઉપોદ્દ્યાતમાં સ્થાન નથી. અત્ર વક્તવ્ય એ છે કે અંધકર્તા પોતે આ જ્યોતિષના વિષયના પૂરતા અભ્યાસી છે, એની પરિભાષા સમજી શકે છે અને વાપરી શકે છે. આ ટૂંકા લેખમાં આખા જ્યોતિષ વિષયનું પશ્ચવ-ગ્રાહી જ્ઞાન (superficial view) આવી જાય તેવું મુદાસરનું લખાણ કરી શકે છે. એક લેખકને સર્વગ્રાહી બતાવવા માટે આ ઘણી ગૌરવ લેવા જેવી હકીકત ગણાય. જૈન શાસ્ત્રકાર જ્યોતિષના દ્વિલાદેશ વિભાગનો ઉપયોગ સાધુને કરવા ઉત્તેજન આપતા નથી, માત્ર મહાન ધર્મક્રિયાને અંગે ઉપયોગ કરે છે એટલે એમણે મુદાસર ટૂંકામાં પતાવ્યું જણાય છે; પણ જે થોડી વાત તેમણે જણાવી છે તે પરથી તેમનો જ્યોતિષના વિષયમાં સારો પ્રવેશ જણાઈ આવે છે.

x

x

x

૫. સામુદ્રિકઃ--નરનારી શરીર લક્ષણ (Body mark Reading)

ગમે તેવો વિચારવાન વિદ્વાન મનુષ્ય જે વિભાગ વાચતાં કે સાંભળતાં પોતાનાં નજ કે હાથનાં તળીઆં વિગેરે તપાસ્યા વગર

ન રહે તેવો આ વિભાગ છે. કાચમાં મુખ જોતાં મુખમુખે
 દેખાં દેખાય છે. એ પાથડીને ઠીક કરશે, મુખને મટ
 દાંડક વાંકું-તેડું જરૂર કરશે એવો આ વિભાગ છે
 ધરીરલક્ષણને આસુદ્ધિ દેવામાં આવે છે. એમાં પગનાં
 માંડીને માથાના બાહ્ય મુખીના સર્વ અંગ પ્રત્યંગની સૂ
 આદિ પરથી એ મનુષ્ય કેવો હશે એના પર વિવેચન કર્યું
 પગનાં તળીઆં, નખ, પગની જાડાઈ, જંઘાનું કદ, ગતિ
 પુરપરિફા, વપલ, કેડ, પેટ, કુદી, કુંડી, છાતી, પીઠ, હા
 રકંઠ, ગરુડું, હોઠ, હાંત, હાલ, તાળવું, સ્વર, નાક, આંખ
 દાંત, કપાળ અને બાહ્યના રૂપરંગાદિ પરથી એ કેવો હશે એ
 હોડન પરિભ્રમ બતાવ્યું છે. પછી કેટલી ચીજો ગંભીર સા
 વિસ્તૃત સારી, કેટલી સૂક્ષ્મ સારી વિગેરે પર વર્ણન
 આ સર્વ વિભાગ પ્રત્યેકને લાગુ પડતો હોઈ થયો
 એના પર અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે.

તતઃ સર્વે સમાસેન સુખદુઃખનિવેદકમ્ ।
શરીરસંસ્થિતં ચિદ્દં લક્ષણં વિદુષાં મતમ્ ॥
તેનાપલક્ષણસ્યાપિ યદિદં પ્રતિપાદનમ્ ।
યુક્તં તદ્ભદ્ર ! જાનીહિ પ્રસ્તુતે નરલક્ષણે ॥

આવી રીતે એ વિષય સર્વ લોકોને રસપ્રદ થાય છે. એમાં અપલક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. અમુક શરીરલક્ષણવાળા ખૂની, દ્રેપી, લુચ્ચા હોય છે અને ફોજદારી ગુન્હા શોધકખાતું તેમને તુરંત પારખી શકે છે. આંખ, કાન, નાક, હડપચી એ સર્વના આકાર અંદરના ગુણને બતાવનાર છે. એમની એ સંબંધી ભાષા દેવી સરલ છે તે જોવા તેમનો કાંઈક પરિચય કરાવીએ.

ગાહુ-હાથ માટે લખતાં કહે છે કે:—

ઉદ્વજ્જવાહવો દુષ્ટા વાસાસ્તુ લઘુવાહવઃ ।
પ્રલમ્બવાહવો ધન્યાઃ પ્રશસ્તા દીર્ઘવાહવઃ ॥

(૩૫. ૫. ૩. ૨. ૪. ૧૧૫૪)

ન રહે તેવો આ વિલાગ છે. કાયમાં મુખ જોતાં સમજીએ! પણ ચાળા કરતાં દેખાય છે. એ પાઘડીને ઠીક કરશે, મુખને મલકાવશે અને કાંઈક વાંકું-તોડું જરૂર કરશે એવો આ વિલાગ છે. નરનારીનાં શરીરલક્ષણને સામુદ્રિક કહેવામાં આવે છે. એમાં પગનાં તળીઆથી માંડીને માથાના બાલ સુધીના સર્વ અંગ પ્રત્યંગની સ્થૂળતા, રંગ આદિ પરથી એ મનુષ્ય કેવો હશે એના પર વિવેચન કર્યું છે. એનાં પગનાં તળીઆં, નખ, પગની જડાઈ, જંઘાનું કઠ, ગતિ, ઠીંચણ, પુરુષગ્રિહ, વૃષણ, કેડ, પેટ, કુક્ષી, કુંટી, છાતી, પીઠ, હાથ, હથેલી, સ્કંધ, ગળું, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, સ્વર, નાક, આંખ, ભ્રમર, ઠાન, કપાળ અને બાલના રૂપરંગાદિ પરથી એ કેવો હશે એનું અવલોકન પરિણામ બતાવ્યું છે. પછી કેટલી ચીજો ગંભીર સારી, કેટલી વિસ્તૃત સારી, કેટલી સૂક્ષ્મ સારી વિગેરે પર વર્ણન આપ્યું છે. આ સર્વ વિલાગ પ્રત્યેકને લાગુ પડતો હોઈ ઘણો રસપ્રદ છે. એના પર અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે.

વામદેવ અને વિમળકુમાર (પ્ર. ૫ પ્ર. ૨.) ક્રીડાનંદન વનમાં ગયા છે. ફરતાં ફરતાં તેઓએ લતામંડપમાં મધુર અવાજ સાંભળ્યો (પૃ. ૧૧૪૯). કુતૂહળથી મિત્રો એ અવાજ તરફ ગયા ત્યાં એક સુંદર સ્ત્રી-પુરુષનું જોડણું જોયું. એમનો પ્રણયસમય હતો અને એ વાર્તામાં મસ્ત હતા. એમને નખથી શીખમુઘી જોઈ ગાંને મિત્રો પાછા ફર્યા. એ પ્રસંગ લઈને નરનારીનાં શરીરલક્ષણનું વર્ણન વિમળે કર્યું છે.

એ શાસ્ત્રનું વર્ણન કરવાનો ઉપોદ્ધાત કરતાં વિમળકુમાર જણાવે છે.

લક્ષગ્રન્થસમાખ્યાતં વિસ્તરેણ ઘરાનન ! !

પુંલક્ષણં જ્ઞાતિત્યેવ કસ્તદ્વર્ણયિતું ક્ષમઃ ॥

તથૈવલક્ષણં નાર્યા વિજ્ઞેયં વહુવિસ્તરમ્ ।

તદ્વર્ણનં હિ કો નામ પારયેત્કોઽવધારયેત્ ॥

વર્યે સુલક્ષણ કુલક્ષણને અંગે તેજ કુમાર કહે છે:—

લક્ષ્યતે દૃષ્ટમાત્રસ્ય નરસ્યેહ શુભાશુભમ્ ।

યેન તલ્લક્ષણં પ્રોક્તં તદ્દેધા સુન્દરેતરમ્ ॥

તતઃ સર્વં સમાસેન સુખદુઃસ્થનિવેદકમ્ ।
શરીરસંસ્થિતં ચિદ્દં લક્ષણં વિદુષાં મતમ્ ॥
તેનાપલક્ષણસ્યાપિ યદિદં પ્રતિપાદનમ્ ।
યુક્તં તદ્દદ્ર ! જાનીહિ પ્રસ્તુતે નરલક્ષણે ॥

આવી રીતે એ વિષય સર્વ લોકોને રસપ્રદ થાય છે. એમાં અપલક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. અમુક શરીરલક્ષણવાળા ખૂની, દેવી, હુચ્ચા હોય છે અને ફોજદારી ગુન્હા શોધકખાતું તેમને તુરત પારખી શકે છે. આંખ, કાન, નાક, હાડપણી એ સર્વના આકાર અંકરના ગુણને બતાવનાર છે. એમની એ સંબંધી ભાષા કેવી સરલ છે તે જોવા તેમનો કાંઈક પરિચય કરાવીએ.

બાહુ-હાથ માટે લખતાં કહે છે કે:—

ઉદ્ગ્રહવાહયો દુષ્ટા દાસાસ્તુ લઘુયાહવઃ ।
પ્રલમ્બવાહયો ધન્યાઃ પ્રશસ્તા દીર્યયાહવઃ ॥

(પ્ર. ૫. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૧૫૪)

સ્વર માટે કહે છે—

હંસસારસનાદાનુકારિણઃ સુસ્વરા નરાઃ ।
ભવન્તિ સુચિનઃ કાકલરનાદાસ્તુ દુઃચિતાઃ ॥

(પૃ. ૧૧૫૬)

દષ્ટિ માટે બાહુ વાંચવા જેવી વાત કરે છે.

નીલોત્પલદલચ્છાયા દષ્ટિરિષ્ટા મનસ્વિનામ્ ।
મધુપિક્લાપ્રશસ્તૈવ પાપા માર્જરિસન્નિભાઃ ॥
સદૃષ્ટિજિહ્વાદષ્ટિશ્ચ રૌદ્રદષ્ટિશ્ચ કેકરા ।
દીનાતિરિક્તારુક્ષા ચ પિક્કલા ચ વિગર્હિતા ॥
ઈન્દીવરામા ધન્યાનાં ગમ્મીરા ચિરજીવિનામ્ ।
વિપુલા મોગિનાં દષ્ટિરુચ્છલા સ્તોકજીવિનામ્ ॥
ફાળાદ્વરતરોઽન્ધઃ સ્યાત્કેકરાદપિ કાળકઃ ।
વરમન્ધોઽપિ કાળોઽપિ કેકરોઽપિ ન કાતરઃ ॥
અવદ્વલક્યા સતતં ઘૂર્ણતે કારણં વિના ।
રુક્ષામા ગ્લાનરુપા ચ સા દષ્ટિઃ પાપકર્મણામ્ ॥

લાપાની સરળતા અને સફળતા અપૂર્વ છે અને થોડા શબ્દોમાં વિચારો બતાવી દેવાની શૈલી અનુકરણીય છે. સામુદ્રિકતા અન્ય ગ્રંથો સાથે મેં એ વિભાગને સરખાવી જોયો છે અને મને જણાયું છે કે લેખકનું એ વિષયમાં અપૂર્વ જ્ઞાન હતું એવો અગ્રકાટ એમણે જે મુદ્દાસરની મીત વાર્તા કરી છે તે પરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે.

આ વિષયના અનેક ગ્રંથોનું દોહન કરીને તેમણે સામુદ્રિક ગ્રંથોના પોણા ભાગનો સાર આપ્યો છે. આખો આપ્યો હોત તો વિજ્ઞાનની નજરે વધારે ઉપયોગી થાત. જે ભાગ આપ્યો છે તે પરથી તેમનું વિષયને ટુંકાણમાં મુદ્દાસર રીતે બતાવવાનું અદ્ભુત લેખનકૃત્ય ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આવા નિમિત્તના વિષયો પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ થાય છે કે કેમ તે દૃષ્ટિએ જોવાનું નથી. લેખક એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે અગ્રકાવી શકે છે તે વાત ખાસ વિચારવાની છે. અને એ બાબતમાં લેખક અવલ પંક્તિમાં પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત ખારીકીથી મૂળ લેખ તપાસતાં જણાઈ આવે તેમ છે.

x

x

x

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. ...

અષ્ટાંગ નિમિત્ત ગણાય છે. એટલે લવિધ્ય જાણવા માટે આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યાં છે. એ સંખ્યાથી કેટલાંક પુસ્તકો પણ છપાયાં છે. જેન શાસ્ત્રકાર પણ એ વાત ક્વચિત્ બતાવે છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના ૨૫૭ મા દ્વારમાં એના આઠ પ્રકાર આ રીતે વર્ણવ્યા છે:—

૧. અંગ-શરીરના અંગો માથું, આંખ, પગ ફરકે તેના લાલા-લાલ. સ્ત્રી-પુરુષને.

૨. સ્વપ્ન-સ્વપ્નમાં અમુક ચીજ દેખે, અમુક સમયે દેખે તેનાં ફળની વિચારણા.

૩. સ્વર-વજ્રદિ સાત પ્રકારના સ્વર તથા ગાય, ગધેડો અને સ્ત્રીના શબ્દથી લવિધ્ય નિર્ણય.

૪. ઉત્પાત-અંગારાની વૃદ્ધિ, હાડ, માંસ વિગેરેની વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પાત જોઈ લવિધ્યના લયનો નિર્ણય.

અધો નિરીક્ષતે પાપઃ સરલં ક્રજુરીક્ષતે ।

ઉર્ધ્વં નિરીક્ષતે ધન્યસ્તિરશ્ચીનં તુ કોપનઃ ।

(પૃ. ૧૧૫૭)

આની સાથે જાતિઅનુલવ સરળાવવા યોગ્ય છે.

માથાના વાળ મુધી નરલક્ષણ બતાવી પછી વળી બડા, લાળા, કયા સારા વિગેરે વિશેષણો સાથે અંગપ્રત્યંગ બતાવ્યા છે.

ઉરોમુખલલાદાનિ પૃથૂનિ સુખમાગિનામ્ ।

ગમ્भीરાણિ પુનઃસ્ત્રીણિ નાભિઃ સત્ત્વં સ્વરસ્તથા ॥

(પૃ. ૧૧૫૯)

વળી ધનમુખ લોગ વિગેરેનાં સ્થાનો પણ બતાવ્યાં છે.

અસ્થિષ્વર્યાઃ સુખં માંસે, ત્વચિ મોગાઃ સ્ત્રિયોઽક્ષિપુ ।

ગતૌ યાનં, સ્વરે ચાક્ષા, સર્વં સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

(પૃ. ૧૧૫૯-૬૦)

આ સામુદ્રિક વર્ણન કરીને સત્ત્વસંવર્ધન ઉપાય બતાવ્યો છે. તેમાં તેમણે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, બ્રહ્મચર્ય, દયા, દાન, નિઃસ્પૃહતા, તપ, ઉદાસીનતા ને સત્ત્વનાં કારણ તરીકે ગણાવ્યાં છે.

પછી નારીશરીરનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં 'પગથી જઘા મુધીનું' વર્ણન કરીને અતિ આશ્ચર્યજનક રીતે એ ચાલતો વિષય પડતો મૂકી દીધો છે. તે વખતે લયંકર આકાર ધારણ કરનારા એ પુરુષો આકાશમાં ઊડતાં અને એ બેડકું કલ્લોલ કરતું હતું ત્યાં ઉતરતાં જણાયા. જન્ને વચ્ચે બોલચાલ થઈ અને આકાશમાં ચુદ્ધ ચાલ્યું (મ. પ. મ. ૩, પૃ. ૧૧૬૪-૫). વાત વચ્ચેથી અટકી પડી. ગમે તે કારણે ચાલતો વિષય છોડી દીધો છે, ઘણી અજળ રીતે છોડી દીધો છે, રસમય વિલાસ છોડી દીધો છે. ખાસ એમ માનવું છે કે આ વિલાસ લખવો સાધુની દૃષ્ટિએ લેખકને ઉચિત લાગ્યો નહિ હોય, સાધુ સ્ત્રીઓનાં અંગપ્રત્યંગનું વર્ણન કરે એ અનુચિત લાગ્યું હશે. ગમે તેમ હોય પણ સકારણ આ આખો બાકીનો વિલાસ લખવો રહી ગયો છે.

છતાં જેટલો લાગ લખાયો છે તે પરથી સામુદ્રિકના વિષયમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણીને અભ્યાસ ઘણો સારો દેખાઈ આવે છે. એમની

ભાષાની સરળતા અને સૂક્ષ્મતા અપૂર્વ છે અને થોડા શબ્દોમાં વિચારો બતાવી દેવાની ચૈત્તી અનુકરણીય છે. સામુદ્રિકના અન્ય અંથો સાથે મેં એ ત્રિભાગને સરખાવી જોયો છે અને મને જણાયું છે કે લેખકનું એ વિષયમાં અપૂર્વ જ્ઞાન હતું એવો અગકાટ એમણે જે સુદાસરની ખીત વાર્તા કરી છે તે પરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે.

આ વિષયના અનેક અંથોનું દોહન કરીને તેમણે સામુદ્રિક અંથોના પોણા ભાગનો સાર આપ્યો છે. આખો આખો હોત તો વિજ્ઞાનની નજરે વધારે ઉપયોગી થાત. જે ભાગ આપ્યો છે તે પરથી તેમનું વિષયને ટુંકાણમાં સુદાસર રીતે બતાવવાનું અદ્ભુત લેખનકૃત્ય ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આવા નિમિત્તના વિષયો પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ થાય છે કે કેમ તે દ્રષ્ટિએ જોવાનું નથી. લેખક એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે અગકાવી શકે છે તે વાત ખાસ વિચારવાની છે. અને એ બાબતમાં લેખક અવલ પંક્તિમાં પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત બારીકીથી મૂળ લેખ તપાસતાં જણાઈ આવે તેમ છે.

x

x

x

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. ...

અષ્ટાંગ નિમિત્ત ગણાય છે. એટલે ભવિષ્ય જાણવા માટે આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યાં છે. એ સંબંધી કેટલાંક પુસ્તકો પણ છપાયાં છે. નીચે શાસ્ત્રકાર પણ એ વાત કવચિત્ બતાવે છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર અંથના ૨૫૭ માં દ્વારમાં એના આઠ પ્રકાર આ રીતે વર્ણવ્યા છે:—

૧. અંગ-શરીરના અંગો માથું, આંખ, પગ ફરકે તેના લાભ-હાનિ. સ્ત્રી-પુરુષને.

૨. સ્વપ્ન-સ્વપ્નમાં અમુક ચીજ દેખે, અમુક સમયે દેખે તેનાં ફળની વિચારણા.

૩. સ્વર-વજ્રાદિ સાત પ્રકારના સ્વર તથા ગાય, ગધેડો અને સ્ત્રીના શબ્દથી ભવિષ્ય નિર્ણય.

૪. ઉત્પાત-અંગારાની વૃદ્ધિ, હાડ, માંસ વિગેરેની વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પાત જોઈ ભવિષ્યના લયનો નિર્ણય.

૫. અંતરિક્ષ-આકાશમાં અમુક ગ્રહચાર થાય તેના બળાબળનો વિચાર કરી લવિખ્યકથન.

૬. લૌભ-ભૂમિકંપ, જમીનમાંથી અવાજ નીકળવો વિગેરે જમીનની હકીકતથી લયકથન.

૭. વ્યંજન-તલ અને મસાના શરીર પર સ્થાન ભેદ લક્ષણ બાંધવું તે.

૮. લક્ષણ-શરીર પર સ્વસ્તિક, ધ્વજ વિગેરેનાં ચિહ્ન અથવા રેખાના વિચારથી ગુણવર્ણન.

આ ઉપરાંત બીજી રીતિઓએ પણ લવિખ્યકથન કરેવાનું વિજ્ઞાન અસંલક કાળમાં પ્રચલિત હતું. નિમિત્તશાસ્ત્રનો આય એક પ્રકાર છે. ‘આય’ સંબંધી વિદ્યા બુંસાતી જાય છે એટલે કોઈ આય જાણનારને જાતે મળ્યા વગર એની પરિક્રિયા માલૂમ પડે તેમ નથી. એમાં આઠ આય હોય છે. ધ્વજ, ધૂમ, સિંહ, શ્વાન, બળદ, ખર, હાથી અને કાગ. એનું વર્ણન જોવા માટે એની વિગત જુઓ (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧) એ આઠ પ્રકારની આયના આઠ પ્રકારના બળ હોય છે તેથી નીચેની હકીકતો જાણી શકાય છે.

૧. અમુક હકીકત કેટલામે દિવસે બનશે (કાળ)

૨. તે હકીકત કયા વારે (અઠવાડિયાના) બનશે. (વાસર).

૩. તે બાબત કેટલા વાગે (કેટલામે ચોઘડીએ કે પહોરે થશે. (વેળા)

૪. તે ચોઘડીયામાં પણ કેટલી પણ-વિપણ ગયે બનશે. (સુહૃત્.)

૫. એ વાત કઈ દિશાએ બનશે. (દિશા-વિદિશા).

૬. એ વખતે ચંદ્રનક્ષત્રનું બળ કેવું રહેશે (નક્ષત્ર).

૭. એ વખતે જેનું નિમિત્ત જોવાય છે તેનું ગ્રહબળ કેવું રહેશે (ગ્રહબળ).

૮. થવાની હકીકતનું પોતાનું બળ કેવું રહેશે (નિસર્ગબળ)

એના સંબંધમાં લેખકશ્રી કહે છે કે:—

ધ્વજો ધૂમસ્તથા સિંહઃ, શ્વા ચલીવર્દ ઇત્યપિ ।
 ચરો ગજેન્દ્રો ધ્વાંક્ષશ્ચ, અષ્ટાયાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

પતેપાં ચાષ્ટાનામપ્યાયાનામષ્ટવિધં ચલં ભવતિ । તદ્યથા—

કાલાવસરચેલાનાં, મુહૂર્ત્તકકુમ્ભોસ્તથા ।
 નક્ષત્રગ્રહયોદ્ધૈવ, નિસર્ગચલમષ્ટમમ્ ॥

એ પ્રત્યેક આય એક ઉપર બીજો આવે, તેના ફળ આઠે બાબતને અંગે કેવા થાય એ વાત ત્યારપછી બતાવી છે.

આય નિમિત્તશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે.

‘મને આ આય વિભાગનું દાર્શનિક ગિલકુલ જ્ઞાન નથી, છતાં જે થોડી વાત અંતઃકર્તાએ લખી છે તે વાંચતાં એમ જણાય છે કે તેમને આય સંબંધી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ ઘણું સારું હોવું જોઈએ. એમના સામાન્ય અન્ય વિષયના જ્ઞાનને આધારે આ નિર્ણય પર હું આવ્યો છું. જે થોડી હકીકત બતાવી છે તેથી એમ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર પણ ઘણું ધુન્ધવણવાળું હોવું જોઈએ. આપણે લેખકને લેખક તરીકે અત્ર સમજવા પ્રવર્તમાન થયા છીએ ત્યાં તો એટલું જ જણાવવું પૂરતું થશે કે એમણે આયશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ ઘણો કાબૂ બતાવ્યો છે. ટૂંકામાં મુદ્દાની વાત કરી છે અને જે સર્વગ્રાહી અભ્યાસી તરીકે એમની ગણના અગાઉ કરી છે તેનો આ એક વધારે પુરાવો છે. મહાન દાર્શનિક અને અદ્ભુત શાસ્ત્રાભ્યાસી જ્યારે આવા આવા સમાજને ઉપયોગી પરંતુ સરખામણીમાં અદ્ય ઉપયોગવાળા વિષયમાં પણ સંપૂર્ણ સારગ્રાહીતા અને નિષ્ણાત-પણું બતાવે ત્યારે એમના જ્ઞાનની વિવિધતા જરૂર હૃદય પર અસર કર્યા વગર રહે નહિ. એ નજરે આ વિભાગ પણ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેવો છે. એમાં સમયને કેવી સુક્ષ્મથી યજ્ઞવિષ્ણ સુધી લઈ આવવાની રચના ઘડી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આયશાસ્ત્ર સમજનાર આ વિષયમાં વધારે પ્રકાશ પાડે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. વિષય નવરાશના વખતમાં આનંદ પમાડે તેવો અને લેખકના અનેકવિધ જ્ઞાન માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

૭ સ્વપ્નશાસ્ત્ર— ... (Science of Dreams)

સ્વપ્નવિચાર અષ્ટાગ નિમિત્તનો એક ભાગ છે અત્યારે પણ સ્વપ્ન શી ચીજ છે તે સ બ ધમા અનેક ચર્ચા ચાલે છે માનવ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એનો નિર્ણય કરવા અનેક ચર્ચા કરે છે અને અભિપ્રાયો ગોઠવે છે સ્વપ્નવિચાર પગ અનેક શાસ્ત્રો લખાયેલા છે તીર્થ કર મહારાજની માતા ગ્રાહ સ્વપ્ન દેખે છે તે પ્રસંગને લઈને જૈન શાસ્ત્રકારોએ સ્વપ્નના મ બ ધમા બહુ લખ્યું છે કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે અમુક ફળ થાય તે પર હજારો પ ક્તિઓ આજેખી છે કયે સમયે આવે ત્યારે તેનું ફળ ક્યારે મળે ? એક સ્વપ્ન પછી બીજું આવે તો કેવું ફળ મળે ? વિગેરે પર અનેક ઉલ્લેખો થયા છે અને ખૂદ તીર્થંકર ને ચક્રવર્તીની માતાને ગ્રાહ મહા સ્વપ્નો આવે છે તેમજ બીજા મહાપુરુષોની માતાને એક, બે, ત્રણ કે સાત સ્વપ્ન આવે છે એનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં થયેલો હોઈ પ્રત્યેક શ્રોતા એ સ બ ધમાં કાઈકાઈ હકીકત જરૂર જાણતા હોય છે

તદ્વન સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે એવા સામાન્ય પ્રતિના લેખક શ્રી સિદ્ધર્પિ નહોતા એમને સ્વપ્નવિચાર તો હૃદય ગમ હતો, પણ એમને સ્વપ્નવિચારનો ઉપયોગ એક અતિ મોટા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં કરવો હતો એટલે આ વિષયમાં તેમણે તદ્વન જુદી જ દિશા (લાઈન) લીધી જણાવ્ય છે સ્વપ્નવિચારમાં સ્વપ્નમાં હાથી આવે તો અમુક ફળ થાય અને ઘોડા આવે તો અમુક ફળ થાય એ વાર્તા તેમણે ન કરતા કનકોદર વિદ્યાધરને પોતાની પુત્રી મદનમંદરી માટે પતિ-શોધનની ચિંતા ઉત્પન્ન કરી પ્રથમ એને માટે સ્વયં વર રચ્યો તે ભાગી પડ્યો,^૧ પિતા કનકોદરને દુઃખ થયું અને આખી ગત પથારીમાં પછાડા માર્યા લગલગ સવારે તેના સ્વપ્નમાં ચાર મનુષ્યો- બે પુરુષ અને બે સ્ત્રી આવ્યા અને કહી ગયા કે તેમણે મદન-મંદરી માટે વર શોધી રાખ્યો છે આ હકીકત અહીં નહીં ગઈ, પણ મદનમંદરી કોણ છે એની વિગતવાર વાર્તા સ સારીજીવ-જીવધાનુને જ્યારે દાગીઓ કહી ત્યારે સાથેસાથે આ વાર્તા પણ કહી દીધી હતી (૫ ૧૮૬૪)

પછી ગુણધારણ-મદનમંજરીના લગ્ન થઈ ગયા, લડવા આવેલા વિદ્યાધરે સ્તંભી ગયા અને નગરપ્રવેશ આનંદથી થયો. તે રાત્રે કુલંધરના સ્વપ્નમાં પાંચ મનુષ્યો આવ્યા અને તેમણે ગુણધારણને જે સારું થાય છે તે સર્વનાં કારણ તરીકે પોતાને બતાવ્યાં. કુલંધર મિત્રે એ વાર્તા ગુણધારણને કહી. એ ચાર મનુષ્યો કનકોદર રાજાના સ્વપ્નમાં આવનાર કોણ અને એ પાંચ મનુષ્યો કુલંધરના સ્વપ્નમાં આવનાર કોણ ? એ બાબત સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ગુણધારણને થઈ. સલાજનોએ ઉપચોટીઆ થોડી વાત કરી (પૃ. ૧૮૮૫) પણ એથી ગુણધારણને પૂરો સંતોષ થયો નહિ.

• કંદમુનિને પૂછતાં તેમણે કેવળી શ્રી નિર્મળાચાર્યનો હવાલો આપ્યો (પૃ. ૧૮૯૪). છેવટે પ્ર. પ. પ્ર. ૫ માં કેવળી મહારાજ જ્યાં પધારે છે ત્યાં આ મુદ્દા પર ખૂબ વિચાર ચાલે છે અને અમુક કાર્ય થવામાં કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, ઉદ્યમ અને ભવિતવ્યતાને શું સ્થાન છે એ આખો પાંચ દારણનો મહાપ્રશ્ન ત્યાં ઊકેલવામાં આવે છે. આ આખો વિભાગ નિમિત્તજ્ઞાનનો હોવા છતાં એની આખી ઘટના તત્ત્વચર્યામાં ઉતારી દીધી છે અને તે ખાસ વાંચવા-સમજવા યોગ્ય છે. (જુઓ પૃ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૬.)

અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપ્નવિચાર જેવા સામાન્ય વિષયના પ્રસંગનો લાભ લઈ આખો કાર્યકારણભાવ લેખકે લખી નાખ્યો છે. એમાં એક વધારે અગત્યના પ્રશ્નનો પણ નીકાલ કરી આપ્યો છે. એમાં મુદ્ધિત મહારાજએ ત્રણ આજ્ઞાઓ-ત્રિકાળા-બાધિત નિયમો ઘડી આપ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ નિયમો વિગતવાર પૃ. ૧૯૧૪ માં આપ્યા છે. એનો સાર એ છે કે:-

“ ચિત્તવૃત્તિને અંધકાર મગરની અને ચોખ્ખી રાખવી, મહામોહ રાજના લશ્કરને થતું તરીકે ઓળખવું ને તેને હણવું અને ચારિત્રરાજના લશ્કરને હિત કરનાર ગણવું અને તેને પોષવું. ”

આ આજ્ઞાપાલન-વિધિનિપેદની અસર અને એનાં ઉદ્ધંધનનાં ફળો વિગેરે અનેક બાબતો ચર્ચા છેવટે એ આજ્ઞાના બતાવનાર

સિદ્ધ જીવોને અને એ સુસ્થિત મહારાજને સર્વ કાર્યોનાં કારણ તરીકે ગતાવ્યાં છે.

આ સ્વપ્નવિધાનો અદ્ભુત પ્રસંગ ખરેખર મન પ્રસન્ન કરનાર છે અને એક અપૂર્વ લેખક સાધારણ જનાવને કેટલો ઉચ્ચગ્રાહી બનાવી શકે છે તેનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. પછી એ પ્રસંગનો લાલ લઈ આતમા પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ મુખ ઉપર વિવેચન કરી પોતાના દશ પાત્રો-ક્ષાંતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, ઋણુતા, અચાર્યતા, પ્રહરતિ, મુક્તના, વિદ્યા અને નિરીહતાને યોગ્ય સ્થાન આપી દે છે. આ મુદ્દા પર આખું પ્રકરણ લખી નાખે છે અને એ દશે કન્યાઓને પ્રાપ્ત કરવાના અનુશીલનોય શુભોનું વર્ણન પણ કરી આપે છે.^૧ આ આખો પ્રસંગ અદ્ભુત છે અને લેખકની અદ્ભુત કળાનો નમૂનો છે. એક સાધારણ પ્રસંગને ઘટાવવાની આવી શક્તિ કવચિત જ જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નવિચાર તો માત્ર પ્રાસંગિક છે. બાકી લેખકનું ઊંડાણ અનેરું જ છે અને એ આ અંધની ચાવી છે. એ સમજે તેને આ વાત જયે તેમ છે. લેખકના બુદ્ધિવૈભવ અને ભાષા-સૌષ્ઠ્યનો આ વિભાગ ખાસ વિચારવા યોગ્ય પ્રસંગ પૂરો પાડે છે.

x

x

x

૮. ધાતુવાદ-ભુસ્તરવિદ્યા ... (Mineralogy).

જમીનમાં શું છે તે જાણવાની વિદ્યા અસલ કાળમાં સારી રીતે જાણાયલી હતી. ગામડાંઓમાં અત્યારે પણ જમીન પર કાન દઈ કવો ખોદતાં અંદરથી પાણી નીકળશે કે નહિ તે કહેનારા સાંભળ્યા છે. અમુક પ્રકારના વૃક્ષો જોગે તો તેની નીચેથી સોનું નીકળે, અમુક આકારે વૃક્ષ જોગેલ હોય તો તેની નીચેથી ચોનામોડારના ચરુ નીકળે વિગેરે જાણતો વહેમ તરીકે નહિ પણ વિજ્ઞાન તરીકે અસલ જાણાયલી હતી. વચ્ચેના વખતમાં એવી ઘણી વાતો ભૂલાઈ ગઈ અને હુમપ્રાય ધઈ ગઈ એ ખેદની વાર્તા છે. ધાતુવાદ-ખન્યવાદની જે થોડી વાર્તા આ અંચમાં કરી છે તે પરથી લેખકનો એ વિષયનો ઊંડો અભ્યાસ જાણાય છે.

ધનની શોધમાં નીકળી પડેલા ધનશેખરને સ્વપરાક્રમથી દ્રવ્ય મેળવવું હતું. એ ધનના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ઉદ્યાનમાં બંદર દિનારે બેઠો હતો ત્યાં કેશુડા (કિંશુક) ના ગાડનો અંકુરો (પ્રારોહ) શાખા-માંથી નીકળીને પાતળો થતો થતો જમીન મુધી ગયેલો એણે જોયો.

તં ચ કિંશુકપાદપપ્રારોહમવલોચ્ય સ્મૃતો મયામિનવશિક્ષિતઃ
અન્યવાદઃ । ચિન્તિતં ચ । નૂનમસ્યગ્ર કિંચિદ્ધનજાતમ્ । યતો-
ઽભિહિતં અન્યવાદે—

નાસ્ત્યેવ ક્ષીરવૃક્ષસ્ય પ્રારોહો ધનવર્જિતઃ ।
સ્તોકં વા મૂરિ વા તત્ર ધ્રુવં વિદ્યપલાશયોઃ ॥
પ્રારોહે મૂરિ તત્ સ્થૂલે તત્રુકે સ્તોરુમુચ્યતે ।
રાત્રૌ જ્વલતિ તદ્મૂરિ સોપ્મણિ સ્વરૂપમીરિતમ્ ॥
વિદ્ધે તત્ર ભવેદ્રક્તં યદિ રત્નાનિ લક્ષયેત્ ।
અથ ક્ષીરં તતો રૂપ્યં પીતં ચેત્કનકં ભવેત્ ॥
પ્રારોહઃ સ્યાદુપર્યુષ્યૈર્યન્માત્રેઽધોઽપિ તાયતિ ।
પ્રદેશે નિહિતં નૂનં વિદ્યતે તન્નિધાનકમ્ ॥
ઉપરિષ્ઠાન્તત્રુચ્ચેત્સ્યાદધસ્તાત્ પૃથુલો યદિ ।
પ્રારોહોઽસૌ નિધિ પ્રાપ્તો વિપરીતસ્તુ સોઽન્યથા ॥

મને સમજણ પડી તે પ્રમાણે મેં આનો અર્થ કર્યો છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫); પણ એનું મૂળ સ્થળ મને મળ્યું નથી. એ વિષય પર ઘણું લખાયલું હોયું જોઈએ એમ જણાય છે શ્રી સિદ્ધર્ષિ જણાવે છે કે યતોઽભિહિતં અન્યવાદે એટલે ‘અન્યવાદમાં કહ્યું છે. ’ એટલા ઉપરથી તેમનો અન્યવાદનો સારી રીતે અભ્યાસ જણાઈ આવે છે. એ કેટલી સહેલાઈથી વાન પકડી લે છે તે જુઓ.

તતો નિરૂપિતોઽસૌ મયા પલાશપાદપપ્રારોહો યાવત્તત્રુકઃ તત્ર
ચિન્તિતં મયા । સ્તોકમગ્ર દ્રવિણં । તતો નચ્ચક્ષ્યા વિદ્ધોઽસૌ મયા
યાવન્નિર્ગતં પીતવર્ણ ક્ષીરં તતઃ સ્થિતં મમ માનસે યથા કનકેનાગ્ર
ભવિતવ્યમ્ । તતઃ પ્રેરિતોઽહં સાગરેણ તસ્યોત્પનનાથં । તતો
નમોઽધરણેન્દ્રાય નમો ધનદાય નમો ધનપાલાયેતિ મન્ત્રં પઠતા
સ્વાતઃ પ્રદેશો મયા । દૃષ્ટં દીનારમ્ભૂતં તામ્રમાજનમ્ । પરિગણિતં
પ્રયત્નેન યાવત્સહસ્રમાત્રમ્ ।

જે સહેલાઈથી આ વાક્યપ્રયોગ થયો છે તે જોતાં લેખકશ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ વિષયમાં ઘણો ઊંડો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે આવા પ્રાસંગિક વિષય ઉપર લખતાં ઘણો સંકેત ધાય છે, પણ ન્યારે એ વિષયનો ગારિક અભ્યાસ હોય ત્યારે જ સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી વાત મૂકાય છે. એ વિચારસ્પષ્ટતા અને વિવેચન-સ્પષ્ટતા લેખકે આ મુદ્દામાં બતાવી પોતાનું 'ખન્યવાદનું' જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. લેખકના જ્ઞાનની વિવિધતા બતાવવાનો જે પ્રસંગ અત્ર ઉપસ્થિત કર્યો છે તેમાં આ બાબત એક અગત્યનો મુદ્દો પૂરો પાડે છે. આહુ વાતોનું જ્ઞાન શિષ્ટ લેખકમાં હોય છે પણ વિશિષ્ટ લેખકો આહુ વાત ન હોય તેવી વિજ્ઞાનની વાતોને પણ સરળ ભાષામાં મૂકવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એ આ સાદી પણ નાની બાબતથી બરાબર જણાઈ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના જ્ઞાનવૈવિધ્યને અંગે આ બાબત ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે. ધાતુવાદને અન્યત્ર મુવર્ણાદિ ધાતુ બનાવવાની વિદ્યા અથવા શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે તેથી તે પર પણ અનેક અંશે વિજ્ઞાનની નજરે લખાયલા હોવા સંભવિત છે.

x

x

x

૬. વિનોદ. ... (Wit and Humour).

શ્રી સિદ્ધર્ષિ લેખક તરીકે ઘણા ગંભીર વિષયને રમતા રમતા બહુલાવી શકે છે. તે ઉપરાંત તેઓ વિનોદી પણ ઘણા છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનના અતિ ઊંડા વિષયમાં રમણ કરનાર સાથે સામાન્ય વિનોદ પણ કરાવી શકે એવો યોગ થવો લગભગ અસંભવિત છે. અનુપમ ગાંભીર્ય સાથે પોષક વિનોદ કરનાર લેખકની વિરલતા છે એ બહુ જાણીતી વાત છે. આ તેમની અનુપમ ગંભીરતા સાથે સાદા વિનોદના બે ચાર પ્રસંગો આપી તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું કારણ તેમનું વૈવિધ્યદર્શન છે. તેમનો વિનોદ ઘણો ઊંચા પ્રકારનો વિદગ્ધતામય અને રસમય છે તે પણ સાથે જણાવવું યોગ્ય ગણાશે. આપણે તે જરા જોઈ લઈએ:—

(૩) હરિકુમાર વિનોદ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩.)

હરિકુમારને મદનમંજરી તરફ આકર્ષણ થયું છે, મદનમંજરીને હરિકુમાર તરફ થયું છે. દેશ આર્યાવર્ત છે. સંવનનનો સમય છે.

લગ્નમર્યાદાના ખ્યાલો અત્યારની નવીન પ્રજાને ન સમજાય તેવા છે. તે પ્રસંગે તેનાં હૃદયનો મર્મ કાંઈક સમજનાર અને કાંઈક ન સમજનાર છ મિત્રો તેની પાસે આવે છે. નામથી જ તેઓ ઓળખાઈ જાય તેવા છે: મન્મથ, લલિત, પદ્મકેસર, વિલાસ, વિભ્રમ અને કપોળ. એ નામ સાંભળ્યા પછી તેઓ કેવા આનંદી હશે તે સમજી લેવું. પ્રસંગ કાગણના વસંત જેવો છે છતાં લેખકે એમાં જરા પણ ઊલટસતા ન આવવા દેતાં એને નર્મભાષી (witty) બનાવી રસ જમાવ્યો છે. પ્રથમ ચિત્રપ્રસંગમાંથી જમાવટ શરૂ કરે છે (પૃ. ૧૪૯૨.) ત્યાં ચિત્ર શબ્દના એ અર્થ પર પ્રથમ ગમત શરૂ થાય છે. જુઓ (પૃ. ૧૪૯૩-૪.)

પદ્મકેસરઃ પ્રાહ-યદનયા કન્યકયા દુર્ગમમન્યનારીણાં દુર્લ-
હૃદયમમ્બરચરીણામહાર્યે કિન્નરીણાં અસાધ્યમમરસુન્દરીણાં અચિ-
પયો ગન્ધર્વાદિપુરન્ધ્રીણાં મદનાતુરાણામપિ સર્વૈકસારમપદ્મસ્તિત-
રજસ્તમોવિકારં કુમારમાનસં ચિત્રચિન્યસ્તરૂપયાપિ વૃદ્ધમવગાહિત
હૃદમનયા કન્યકયા ચિત્રં ચિહિતં । તદ્વ મયૈવ ન કેવલમઘલોકિતં
કિં તર્હિ સ્ફુટતરં મવદ્ધિરપિ । વિભ્રમઃ પ્રાહ-નન્વાશ્ચર્યમિદં કથં
ચિત્રં । પદ્મકેસરેણોક્તં-નનુ મૂર્ઝચૂડામણે ! આશ્ચર્યમેવ ચિત્રશબ્દે-
નોચ્યતે । કપોલઃ પ્રાહ । વિગેરે

આ આખો સંવાદ વિનોદથી ભરપૂર છે. ટોળટપ્પા કરનાર મિત્રો મળીને મજાક ઊઠાવે તેવો છે, છતાં એમાં અમર્યાદિત ભાગ જરાપણ નથી. કુમારને પોતાના મનની વાત વળાત પહેલાં બહાર પડે તે ગમતું નહોતું એટલે એણે વાત ઊઠાવી અને ચારુપ્રશ્નોત્તર કરવા સૂચના કરી.

કુમારની સૂચના પ્રમાણે પદ્મકેસરે સવાલ કર્યો—

પદ્યન્ વિસ્ફારિતાક્ષોઽપિ વાચમાર્કર્ણયન્નપિ ।

કસ્ય કો યાતિ નો તૃપ્તિં કિં ચ સંસારકારણમ્ ॥

કુમારનું મન તો કન્યામાં લાગેલું, એટલે સાંભળે કોણ ? ફરી વાર બોલ્યો, પણ જવાબમાં માત્ર હાંકારો. મિત્રો હસી પડ્યા અને એક બીજા સામી ઇસારત કરી, અર્થસૂચક ઇસારાઓ આંખથી કર્યા. એ બોઈ કુમાર એકરો, બગ્યો અને ખોંખારો ખાધો.

લગ્યો એટલે તો તુરત જવાળ આપ્યો. આ આજો પ્રસંગ વિનોદ-
મય છે, માનસિક રસિકતાનો છે. પછી ખીજો પ્રશ્ન થાય છે, પછી
પ્રશ્નપ્રહેલિકા થાય છે, પછી ખૂણ ચર્ચા લખે છે અને માનસિક
ઝીણવટના નમૂના પૂરા પડે છે. અત્ર તેનું પુનરાવર્તન ન થાય.
અંધના મૂળ શ્લોકો પણ અવતરણમાં સાથે આપ્યા છે ત્યાંથી
વિચારી લેવા. એમાં કીટગ્રાજકુલં વાળો શ્લોક (પૃ. ૧૪૬૭)
ખૂણ આનંદ આપે તેવો છે. આનું નામ ખરો વિનોદ કહેવાય.
એ વાંચતાં બાળપણમાં અંત્યાક્ષરિકા વિગેરે અમે કરતા તે યાદ
આવે છે, તેની સાથે જાણેલા નિર્દોષ દિવસો યાદ આવે છે અને
આ માનસિક વિનોદની સરસતા સ્પષ્ટ થાય છે. એક શબ્દાલંકારવાળો
પ્રસંગ મૂળમાંથી વાંચવા યોગ્ય છે તે પર જરા ધ્યાન ખેંચીએ:—

મન્મથેનોક્તં । કુમાર ! મયા સ્પષ્ટાન્યકદ્વયં ચિન્તિતં । કુમા-
રેણોક્તં । ઇટિતિ પઠત્વાયઃ । પઠિતં મન્મથેન ।

દાસ્યસિ પ્રકટં તેન ગૃહ્ણામિ ન કરાત્તવ ।
મિશ્રામિત્યુદિતા કાચિદ્દિશુણા લજિતા કિલ ॥

તથા । કરોતિ કઠિનો રાજન્નરીમકટઘટ્ટનમ્ ।
વિધત્તે કરપાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિમ્ ॥

તતો વિદ્યસ્યોક્તં હરિકુમારેણ । પ્રથમં તાવદેવં મજ્યતે ।
દાસી અસિ ગણિકા ભવસિ તેન કારણેન તવ હસ્તાદ્ધિક્ષાં ન
ગૃહ્ણામિ । શેષં સ્ફુટમેવ દ્વિતીયસ્ય પુનરેવ મદ્ભઃ । કરો હસ્તો-
ઽતિકઠિનો ગાઢનિષ્ઠુરસ્તવ હે રાજન્ ! અરીમકટઘટ્ટનં શત્રુકરી-
કુમ્ભાસ્ફાલનં વિધત્તે કુરુતે તથા કરવાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિં
વિધત્તે ઇતિ સમ્યગ્ધઃ ।

આમાં ભાષાની સરજતા અને બોલનારની વિદ્વતા એતમોત
અગત્યા કરે છે. આ આખું પ્રકરણ વિનોદથી ભરપૂર છે.

(b) રિપુદારણ અભિમાનમાં રહી કાંઈ ભણ્યો નહોતો પણ
રાંબતો પુત્ર એટલે કળાકુશળતામાં ખેત્રી ખ્યાતિ પામ્યો. શેખર-
પુરથી નરસુંદરી તેની વિખ્યાતિથી બ્યામોહ પામી તેને વરવા
સિદ્ધાર્થપુરે આવી. આ વખતે રાજસભામાં કુમારની પરીક્ષા થઈ

પણ ત્યાં એની ખોટી ખ્યાતિ કામમાં આવે તેમ નહોતું. નરસુંદરીએ કળા સંગ્રામી પ્રશ્ન કરવા એમ વાત થઈ, પણ વિવેકી કુંવરી કદી એલે નહિ, વાત ઉપાડે નહિ. આર્યલક્ષ્મણથી એ ભરપૂર હતી. એણે વાત કરી. (પ્ર. ૪. પ્ર: ૩. પૃ. ૭૨૯.)

નરસુંદરી—યદાક્ષાપયતિ તાતઃ । કેવલં ગુરુણાં સમક્ષ ન યુક્તં મમોદ્ગ્રાહયિતુમ્ । તસ્માદાર્યપુત્ર ષ્વોદ્ગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ । અહં પુનરેકૈકસ્યાં કલાયાં સારસ્થાનાનિ પ્રશ્નયિષ્યામિ । તદ્વાર્યપુત્રેણ નિર્વાહઃ કરણીય ઇતિ ।

ભારે મળતો સંયોગ ઊભો કર્યો. કુમારની પાને કળા પર વિવેચન કરાવવું અને પછી પોતે તેમથી સારસ્થાન પર પ્રશ્નો કરવા. આથી જ્ઞાનની ઘરાબર પરીક્ષા થાય છે. લવિધ્યના વર-કન્યાના માળાપને આ વાર્તા રૂચી રિપુદાસણના પિતા બોલ્યા—

કુમાર ! સુંદરં મન્વિતં રાજદુહિત્રા । તત્સામ્પ્રતમુદ્ગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ, પુરયત્વસ્યા મનોરથાન્, જનયતુ મમાનન્દં, નિર્મલયતુ કુલમ્, ગૃહ્ણતુ જયપતાકામ્ । યપા સા નિરુપમૃમિર્વર્તતે વિદ્વાનપ્રકર્પસ્યેતિ ।

હવે એ વખતે રિપુદાસણના શા હાલ થયા તે જુઓ !

મમ તુ તદ્વા કલાનાં નામાન્યપિ વિસ્મૃતાનિ । તતો ત્રિહલી-મૃતમન્તઃકરણં, પ્રકમ્પિતા ગાત્રયષ્ટિઃ, પ્રાદુર્ભૂતાઃ પ્રસ્વેદવિન્દયઃ, સજ્ઞાતો રોમોદ્ધર્પઃ, પ્રનષ્ટા ભારતી, તરલિતે લોચને ।

આ વખતનો રિપુદાસણનો દેખાવ કેવો થયો હશે ? પરીક્ષા આપવા જઈએ, મુખની પરીક્ષા આવતી હોય અને એક પણ જવાબ મોઢે આવે નહિ એનો જીને ખ્યાલ હોય તે આ અભિમાની રાજપુત્રની દશા સમજી શકે.

પછીનો આખો પ્રસંગ મળતો ચિતર્યો છે. એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વિનોદ છે. લેખકને અભિમાનીને નીચો પાડવો હતો. મિથ્યાભિમાની રાજસલામાં વડીલ સમક્ષ મૂર્ખ ગણેડો બન્યો. એમાં ખરા વિનોદ સાથે અતિ ઊંડાણમાં ભારે રહસ્ય રહેલું છે. આ વિનોદ

ખાસ સિદ્ધર્ષિગણિનો ! રાજાએ શોભનું કારણ પૂછતાં એના કળા-
ચાર્ય બરાબર ખુલાસો કરે છે.

રાજન્ ! યસ્તુતવસ્તુન્યજ્ઞાનં મનઃક્ષોમનિમિત્તં । ભવત્યેવ દિ
વાગાયુધાનાં સદસિ વિદુષાં સસ્પર્ધમાભાપિતાનાં જ્ઞાનાવદ્યમ્મધિ-
ફલાનાં મનસિ ક્ષોમાતિરેકઃ ।

આમાં કમાલ કરી છે. પ્રનટા ભારતી અને વાગાયુધવાળા
માણસોને વિદ્વાનની સભામાં થતો શોભ એ બે વાક્યો તો વિનાદને.
એની પરાકાષ્ટાએ લઈ જાય છે.

(૦) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં પણ એવા મુંઢર પ્રસંગ આવે છે.
નંદિવર્ધનને અભ્યાસ કરવા પિતાએ કળાચાર્ય પાસે મોકલ્યો. તેના
અભ્યાસ પર દેખરેખ રાખી રિપોર્ટ કરવા વિદુરને નીમ્યો. વિદુરે
કુમાર નંદિવર્ધન પાસે બાળ, મધ્યમખુદ્ધિ અને મનીષિની લંગાણ
વાર્તા કરી અને વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડી દેવા સૂચના કરી. આવી
અફળુત વાર્તા સાંભળ્યા પછી વૈશ્વાનરના રંગે રંગાયલા નંદિવર્ધન
પર વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડવાની સલાહની શી અસર થાય છે તે
જોવા જેવું હતું. અતિવત્સલ વિદુરને એ તમાચો મારી પોતાની
અધમતા બતાવે છે. આ પ્રસંગ દિલ ઉશ્કેરનારો છે. વાંચો એ
પ્રસંગ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૦).

નિરીક્ષિતે ચ તસ્મિન્નવસરે વૈશ્વાનરઃ સાક્રુતઃ સન્નમિમુખો
મદીયચદનં । લક્ષિતોઽહમનેન મુલચિકારતસ્તૈર્વિદુરવચનૈર્દ્ર્યમાનઃ ।
તતઃ છૃતા વૈશ્વાનરેણ માં પ્રતિ સા પૂર્વસાદ્વેતિકા સંજ્ઞા । મક્ષિતં
મયા ક્રૂરચિત્તામિધાનં તદ્વટકં । તતસ્તત્પ્રમાવાન્મે ક્ષણેન વૃદ્ધો
અન્તસ્તાપઃ । સમુલ્લસિતાઃ સ્વેદવિન્દ્યો, જાતં ગુજાર્ધસન્નિમં શરીરં,
સમ્પન્નં વિપમદદ્યોષ્ટં, મગ્નોગ્રમૃકુટિતરક્કમતિકરાલં વષ્પ્રફુહરં ।
તતો મદ્રે અગૃહીતસહકેતે ! તથા વૈશ્વાનરવટકપ્રમાવાભિભૂતા-
ત્મના મયા પાપકર્મણા નાકલય્ય તસ્ય વત્સલતામનાલોચ્ય દ્વિત-
ભાપિતમવિગણય્ય ચિરપરિચર્ય પરિત્યજ્ય સ્નેહભાવમુરરીકૃત્ય
દુર્જનતાં સર્વથા નિપ્પુરવચનૈસ્તિરસ્કૃતોઽસૌ વિદુરઃ । યદુતારે
દુરાત્મન્ ! નિર્લેજ્જ ! ત્વં માં ચાલકલ્પં કલ્પયસિ તથાચિન્ત્ય-
પ્રમાધોપેતં પરમોપકારકમન્તરક્કભૂતં મે વૈશ્વાનરં તથાવિધદુષ્ટસ્પર્શ-

નોપેતં મન્યસે ? અદ્વાનસ્ય ચ પ્રત્યુત્તરં વિદુરસ્ય મયા દત્તા
કપોલદારણી ચપેટી । શૃહીત્વા ચ મહત્ફલકં પ્રદર્તુમારમ્ધોઽહં ।
તતો ભયાતિરેકપ્રકમ્પમાનગાત્રયટ્નિર્નષ્ટો વિદુરઃ ।

આ આખું દૃશ્ય ધરાણર કહ્યો ! રાજાનો બાળક કોપી,
અભિમાની પણ હજી તદ્દન બાળ એક બાળ બિલો હોય, તેની
સામે વૃદ્ધ વિદુર સમજાણુનો ભંડાર, અનુભવી, ધોળા બાલથી
ભરપૂર ખડો હોય—એને કુમાર લપાટ લગાવી દે અને તેને વધારે
લગાવવા લાકડી લેવા દોડે—આ આખા દૃશ્યમાં વિનોદ છે, રમત છે,
ચંચળતા છે, અભિમાનનું ચિત્ર છે. આ વિનોદી પ્રસંગ અત્યંત
હિલ ઉફકેરનાર છે; છતાં એ વિનોદ છે, અને વિનોદ છતાં એ
શિક્ષણીય છે અભિમાનને એ ઉચ્ચ પદે બતાવે છે, નોકરને એ
નિર્ગળ બતાવે છે, એમાં ઘણું જીંડું રહ્યું છે. વિનોદના ચિત્ર
તરીકે એ ગમ્મત આપે તેવું છે.

વિનોદના પ્રસંગોથી આ ગ્રંથ ભરેલો છે ખીજા વિનોદ
પ્રસંગોના નામનિર્દેશ કરી, કોઈ જગ્યાએ સ્થાન નિરૂપણ કરી હવે:
આ વિષય ખતમ કરીએ.

(ત) મિથુનદ્રવ્ય અંતરકથામાં બે રાજા અને બે રાણી. બન્ને
પોતાની જાતને બેવડાઈ ગયેલી જોઈ દેવપ્રતાપ માને છે.
(મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૪.)

એમાં છૂત મેળવવાના બે પ્રસંગો. (પૃ. ૪૧૩.)

(ઇ) સત્પણીન બાળ મદનકંદળીની શય્યામાંથી પડી જાય છે,
તેનો અવાજ યતાં પકડાઈ જાય છે. શત્રુમર્દન રાજાના વાસ-
ભુવનમાં આ પ્રસંગ બને છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૮.)

(ફ) ભવચક્રનાં કૌતુકોમાં એવા ઘણા પ્રસંગો છે. નીચેના બુઝો:—

(ક) લોલાક્ષ દારૂ પી રતિલલિતાને નાથવાનો હુકમ કરે છે.
(મ. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૬૩૬.)

(જ) શિશુકેપન પુત્રજન્મના પ્રસંગે નાચે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૩.
પૃ. ૬૪૬.).

(ગ) ધનગર્વો મહેશ્વર શેઠ હુદ્દશીલ પાસેથી ચોરીનો માલ પકાવી લે છે (અ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૯૫૬.).

(ઘ) ઇશકી રમણ પાન આવતો, અત્તર લગાવતો, વેશ્યાને ત્યાં જતો દેખાય છે (અ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૧.).

(જ) રમણ પૈસા આપી પાછો લિખારી બને છે અને રાજ-પુત્રનો માર ખાઈ મરે છે. (અ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૬.).

(ઘ) લક્ષાધિપતિ-લિખારી કપોતક ઘૂતમાં હાલકવાલ થાય છે (અ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૧.).

(છ) શિકારનો શોખીન લલન, શિકાર પાછળ દોડતો દેખાય છે (અ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૩.).

(જ) ઘણા વર્ષે વાસવ અને ધનદત્ત મળી આનંદ-કલ્પોલ કરતા દેખાય છે (અ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૮.).

(ટ) અલિભાની રિપુદારણુ, તપન ચક્રવર્તીને નમવા આવતો નથી. તપન ચક્રીને લાગ્યું કે માનસરોવરમાં રહી મોતીનો આરો કરનાર હંસોનો નાયક કાગડો ન ઘટે, એટલે એમણે યોગેશ્વરને હુકમ આપી દીધો, એ યોગી રિપુદારણુ પાસે આવ્યો અને યોગ-ચૂર્ણ મુઠ્ઠી ભરીને મોઢો પર નાખ્યું એટલે એ તદ્દન શૂન્ય થઈ ગયો. પછી એની પાસે નાટક કરાવ્યું, મોઢોથી પદ બોલતા બંધ અને બોલતા બંધ અને ફટકાવતા બંધ. આ આખો રામડો અને મુવ-પદ કરુણા અને હાસ્યરસમિશ્રિત હોય રિપુદારણુ તરફ વિનોદ સાથે તિરસ્કાર બતાવે છે. એ મૂળ પદો અસલ અવતરણુમાં આપ્યા છે (અ. ૪. પ્ર. ૪૦ પૃ. ૧૧૨૦-૧૧૨૮.) તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

(હ) વેલ્લહલ કથામાં કુમારનું શરીર અણર્જુથી ભરપૂર છે, છતાં ખાતો બંધ અને ઉલટી કરતો બંધ. રોમના શહેનશાહ કલોડિયસ જેવું ચરિત્ર છે. ભારે વિનોદી છે. એ ખાય છે અને પમન કરે છે. તતો વારયતો વચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમ-યજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ વલાત્પવૃત્તો મક્ષયિતુમાહારં વેલ્લહલં । તતઃ સમુત્કટતયાઽઽજીર્ણસ્ય પ્રવલતયા જ્વરસ્ય ન ક્રમતેઽસૌ ગલકેના-

દાર : । તથાપિ ચલાદેવ ક્રામિતઃ કિયાનપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુ-
દ્ભૂતં હૃદયં સજ્ઞાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં વમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન
વમનેન સર્વમપિ પુરતો વિન્યસ્તં ભોજનં । આ આખો પ્રસંગ ધૃણી
સાથે ભારે વિનોદ ઉત્પન્ન કરનાર છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૨.)

(i) ગલરાટ, દંભ, ગોટાળા, અસત્ય, મિત્રદ્રોહ અને પ્રપંચનું
દષ્ટાંત વામદેવ પૂરું પાડે છે. રત્નને છુપાવી સ્થળ ભૂલી જાય છે અને
ત્રીજે દિવસે વિમળ પાસે પાછો આવે છે ત્યારે ખોટા ખડાના કાઢે
છે. તે વખતે વનદેવી ધૂણી એને ઉઘાડો પાડે છે. દેવી એને મારી
નાખતી હતી તેને ખદલે વિશાળભાવી વિમળ એને માફ કરે છે.
આમાં એની વિશાળતા, સહુદયતા અને ભવ્યતા વિનોદપૂર્વક
દેખાય છે. દેવી ધૂણીને સાચી વાત જોતી ગઈ ત્યારે વામદેવનું
‘મુખ કેવું થયું’ હશે તે વિચારી લેવું. આમાં લેખકનો ખરો વિનોદ
છે. આખો પ્રસંગ બહુપ્રકાર નામના વિકારને દર્શાવનાર અને
માનસના અભ્યાસને સમજાવનાર છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૮.)

(j) બકર શુરુ ને ચાર પાત્રો, ભિક્ષા અને હેરાનગતિ. (પ્ર. પં.
પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩-૬૪.)

(ક) તુંગશિખર પર સાંભળવાના રસમાં કિન્નરયુગળની શુદ્ધ
ખંડાર ઊભેલો બાલિશ પડી જાય છે ‘ત્યારે પકડાઈ જાય છે. એ
પકડાનો ધડાકો-ધળકારો કાનમાં અથડાયા વગર રહે તેમ નથી.
(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૩.)

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. આખા ગ્રંથમાં સેંકડો પ્રસંગો છે.
એ ઉપરથી લેખકની વિવિધતા, જનસ્વભાવનો અભ્યાસ, વિશિષ્ટ
દર્શન, કૃષ્ણદષ્ટિમાં લાંબી નજર અને અનેક પ્રસંગે કથાને ઝળકાવ-
વાની અને સમેટવાની અદ્ભુત ખૂબી-એ સર્વ વાત દષ્ટિગોચર થાય છે.

x

x

x

(૧૦) વ્યાપાર (Trade)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ જાતે ત્યાગી અને સુત્સદીના પુત્ર હોવા છતાં
વ્યાપારની પદ્ધતિ જરાબર સમજતા હતા અને સમજતા હતા તે
દેખાડી પણ શકતા હતા. આખા ગ્રંથમાં ઘૂંટાછવાયાં વાક્યોનો

તો પાર નથી, પણ નીચેના પ્રસંગો એની સિદ્ધિમાં બતાવી શકાય. એમના જ્ઞાન અને વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આવવા માટે આ વિષયના કેટલાક દાખલા વિચારી જઈએ.

(ઘ) વ્યાપાર કરનારનાં મનમાં કેવા વિચારો આવે તે ધનશેખર બતાવે છે. એને ‘ સાગરના કલ્લોલો ’ કહેવામાં આવ્યા છે. સ્વોપાર્જિત-દ્રવ્યની મહત્તા ત્યાં એ વિચારે છે.

ધનમેવ જગત્સારં, ધનમેવ સુખાકરં ।
 ધનમેવ જગત્કાષ્ટ્યં, ધનમેવ ગુણાધિકમ્ ॥
 ધનમેવ જગદ્દન્ધં, ધનં તત્તત્ત્વમુત્તમમ્ ।
 ધનં હિ પરમાત્મેતિ, ધને સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥
 ધનેન રહિતો લોકે, પુરુષઃ પરમાર્થતઃ ।
 ત્વં ભસ્માશુચિર્ધૂલિર્યદ્વા નાસ્ત્યેવ કિञ્ચન ॥
 ધનાદિન્દ્રો ધનાદેવા, ધનાદેતે મહીભુજઃ ।
 અન્યેભ્યોઽધ્યધિકા ભાન્તિ, નાન્યત્કિञ્ચન કારણમ્ ॥
 ઇકો દાતા પરોઽર્થીતિ, સ્વામ્યેકઃ સેવકોઽપરઃ ।
 પુરુષત્વે સમાનેઽપિ, ધનસ્યેદં વિજૃમ્ભિતમ્ ॥
 તદ્વત્ત પરમાર્થોઽયં, સર્વયત્નેન તદ્ધનમ્ ।
 સ્વીકર્તવ્યં નરેણોચ્ચૈરન્યથા જન્મ નિષ્ફલમ્ ॥

(અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૮. ૬.)

એના ઘરમાં કુલકમાગત દ્રવ્યનો પાર નથી, પણ એને એ દ્રવ્ય ન ખપે. એમાંથી એક પાઇ પણ લીધા વગર પોતાના ભુજાળને ધન મેળવવા પરદેશ જઈ, પુરુષાર્થ કરી, ધન કમાવા પિતાની રજા માગે છે. એ સિત્તાકુત્રાની વાતચીત જાંચવા લેવી છે. ૧૪૪૨ દેશ કમાવા જનાર દીકરાને વૃદ્ધ પિતા શિખામણુ આપે છે તે વ્યવહારુ અનુભવી વ્યાપારીના મુખમાં ખૂબ શોભે તેવી છે, વ્યાપારના પૂરા જ્ઞાનની હાજરી બતાવનારી છે. ભુઓ પૃ. ૧૪૭૧ ત્યાં ધનશેખરના પિતા કહે છે કે:—

“ વત્સ ! સુખલાલિતસ્ત્વમસિ સરલઃ પ્રકૃત્યા, દવીયો દેશાન્તરમ્, વિપમા માર્ગાઃ, કુટિલહૃદયા લોકાઃ, ચञ્ચનપ્રવણાઃ

કામિન્યઃ, મૂયાંસો દુર્જનાઃ, વિરલવિરલાઃ સજ્જનાઃ, પ્રયોગચતુરાઃ
ધૂર્તાઃ, માયાચિનો વાણિજ્યાઃ, દુષ્પરિપાલં માણ્ડજાતં, વિકારકારિ
નવયૌવનં, દુરધિગમાઃ કાર્યગતયઃ, અનર્થસુચિઃ કૃતાન્તઃ, અનપ-
રાધકુદ્ધાશ્ચૌરચરટાદયઃ । તત્સર્વથા ભવતા ક્વચિત્પણ્ડિતેન ક્વચિ-
ન્મૂર્તેણ ક્વચિદ્દક્ષિણેન ક્વચિન્નિપ્તુરેણ ક્વચિદ્દ્યાલુના ક્વચિન્નિપ્ત-
પેણ ક્વચિત્સુભટેન ક્વચિત્કાતરેણ ક્વચિત્યાગિના ક્વચિત્કૃપ્ણેન ક્વચિ-
ત્વકવૃત્તિના ક્વચિદ્વિદ્ગ્ધેન સર્વથા પરૈરલબ્ધમધ્યાગાધદુઃસ્વનીરા-
ધિધીરામ્મીરધિપેણેન ભવિત્યવ્યમ્ । ”

આમાં અત્યંત વ્યવહારદક્ષતા, કુશળતા અને સંસારનું અવ-
લોકન તરવરી આવે છે. દુનિયા કેમ ચાલે છે તે ઉઘાડી આંખે
જોનાર આ વાત દીવા જેવી સમજે, પણ એ વાત એકડી ઠરી
લખવી એમાં કળા છે અને તે લેખકમાં જળકી રહે છે.

(b) સહાય વગર ધન મેળવવાના આદર્શમાં વ્યાપારી ધનશે-
ખરની વ્યાપારી નજર અને સત્વશીલતા જણાવે છે (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

સત્ત્વમાત્રધનો ગત્વો, રૂપકેણ વિવર્જિતઃ ।
આગચ્છેયં કૃતાર્થોઽહં, યદિ તાત ! પુનર્ગૃહમ્ ॥
ધનશેષરનામાઽહં, તવ સૂનુર્ન સંશયઃ ।
અન્યથા મૃત ઇવાસ્મિ, દાતવ્યો મે જલાઙ્ગલિઃ ॥
સાર્થમાણ્ડસહાયાદિસામગ્રીં ધનસાધનીમ્ ।
પ્રાપ્યાર્જયતિ યોપાપિ, ધનં કિમુ યુવા નરઃ ॥

સ્વોપાર્જિત ધન મેળવવાની લાવનાવાળો વ્યાપારી કેવો ? વળી
એનો જાપ પણ કેવો જળરો ? એ પોતાની પત્નીને પુત્રને વિદાય
આપવામાં સહાય કરતી જોઈ શું કહે છે ?

યા સાહસચિનિર્મુક્તમલસં દૈવતત્પરમ્ ।
નિર્વીર્યં જનયેત્પુત્રં, સા દિ રોદિતુમર્હતિ ॥
ત્વયા તુ જનિતો ધીરઃ, સુતોઽયં કુલભૂષણઃ ।
નિર્વ્યાજસાહસસ્તસ્મોર્ધાસ્તિ રોદનકારણમ્ ॥
અયં નૂનં ગુણોઽસ્માકં, દ્યવસાયપરાયણઃ ।
યદેપ પુત્રકો જાતસ્તતો મુઙ્ગ ચિપાદતા ॥

રહે તે કોની મા ? આવા વ્યવસાયપરાયણ પુત્રને જણવા માટે એને અભિનંદન ઘટે. આ વ્યાપારીનાં જ વચન હોય. એનો ભાર, એની વહુનિકા, એનું લક્ષ્ય જોવા લાયક છે. (પૃ. ૧૪૭૨-૩)

(૯) ધનગ્રેષ્ઠ, જયપુર નગરે આવે છે. બહુલ શ્રેઠ એનો પરીક્ષા કરી એને પોતાની પુત્રી પરણાવે છે અને ધનનો માલેક તેને કરવા કહે છે; પણ એને તો પોતાની શ્રદ્ધિથી રત્નો પેદા કરવા હતાં. શ્રેઠ બહુ વિનવે છે ત્યારે એ શ્રી જવાબ આપે છે ?

યાવન્નિજમુજાભ્યાં ભો ! નાર્જિતા રત્નરાશયઃ ।

તાવત્સર્વામહં મન્યે, મોગલીલાં વિટમ્બનામ્ ॥

(મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

પત્ની એણે જૂઠું ઘર કરી ધન એકઠું કરવા વ્યાપાર માંડ્યો. એની માથે આ જમાનાનો વ્યાપારી મરખાવવા યોગ્ય છે. એની ધમાલ અને અંતરવૃત્તિ વર્ણવતાં કહે છે કે (મ. ૬. પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૮-૯)

નતઃ પ્રારબ્ધોઽહં યાજિજ્યં વિઘાતું । મે વિવર્ધન્તે મનોરથ-
ફલ્લોલાઃ, ચિલગતિ ધર્મવુદ્ધિઃ, અપમ્નરતિ દયાલુતા, નદયતિ સર-
લતા, પ્રમયતિ ધને તત્ત્વવુદ્ધિઃ, વિઘટને દાક્ષિણ્યં, પ્રલીયતે
સન્તોયેઽપીતિ । તતઃ સદ્ગૃહ્ણામિ ધાન્યાનિ, માણ્ડશાલયામિ
કાર્પાન્તૈલાદિકં, સ્વીકરોમિ લાક્ષાં, વ્યવહરામિ ગુલિકયા,
પીડયામિ જન્તુસંસક્તિલાન્, દાહયામ્યક્ષારાન્, હેદયામિ વનં,
જલ્પામ્યલીકં, મુષ્ણામિ મુગ્ધજનં, વચ્ચયામિ વિશ્રમ્ધક્રાયકં,
કરોમિ ન્યૂનાધિકં માનોન્માનેન વિનિમયં । સર્વથા

ન પિવામિ તૃપાર્ત્તોઽપિ, ન ભુજ્ઞે ચ બુભુક્ષિત. ।

રાત્રાવપિ ન સુષ્તોઽહં, ઘનોપાર્જનલોલુપઃ ॥

નૈવ મૃદ્ધાયિતં તસ્યાઃ, કમલિન્યાઃ ક્વચિન્મયા ।

વદનામ્યુરુદ્ધે દિવ્યે, ઘનાર્ધૂર્ણિતચેતસા ॥

ગમે તેવા જૂઠા જોલનાર, લેવા વેચવાના કાટલાં બુદ્ધાં રાખનાર, વિદ્યામુને લોખવી તેનું ગણું કાપનાર ધનના દાસો કેવાં કેવાં કાર્યો કરે છે તેનો આ નમૂનો છે. એને કર્માદાનના ધંધાનો સંકેત રહેતો

નથી, એને પાણી પીવાની કુરમ્મદ નથી, એને પરણેલી જિંદગીનો દહાવો લેવો નથી, એને ખાવાનાં ઠેકાણા નથી. એનો જીવનમંત્ર ધન ધન અને ધન છે. વ્યાપારીનું આ વર્ણન જરા પણ અતિશયોક્તિભરેલું નથી, જમાનાઓ થયાં પછી અત્યારે પણ લગભગ સાચું છે અને લેખકની લેખનશૈલી, અનુલવ અને વૈવિધ્યના નાદર નમૂના પૂરા પાડે છે.

(d) એ ધનશેખર અનેક પાપધંધા કરી કરોડ રૂપોઆ મેળવે છે ત્યારે રત્નદ્રીપે જઈ રત્નનો દગલો રંગી લાવવાના મનોરથ કરે છે. એના સસરા એને સંતોષ રાખવા અને આરામ લેવા લલામણુ કરે છે ત્યારે આ લોભી વાણીઓ શો જવાળ આપે છે ? એ ખાસ વિશિષ્ટ જવાળ છે, વ્યાપારીના મુખમાં હોય તેવો સ્વાભાવિક છે, લેખકના જ્ઞાનને અનુલવાવે તેવો છે. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૨.)

યાચન્નરો નિરાશ્મસ્તાયલ્લક્ષ્મીઃ પરાહ્મુજા ।
 સારમ્મે તુ નરે લક્ષ્મીઃ સ્નિગ્ધલોલવિલોચના ॥
 આશ્લિષ્ટમપિ મુઞ્જેત્સા નરં સાહસવર્જિતમ્ ।
 કુલદ્રેષ્ય વિટમ્નાન્યા ગૃહીતં દુર્ભગં નરમ્ ॥
 નિર્માપ્ય કાર્યં યોઽન્યત્ર દત્તધીસ્તં નિરીક્ષતે ।
 કમલા કુલવાલેષ વ્યાક્ષિતં લજ્જયા પ્રિયમ્ ॥
 વિપમસ્યોઽપિ યો ધીરો ધનોત્સાહં ન મુઞ્જતિ ।
 ઘક્ષઃસ્થલે પતત્યુઘૈસ્તસ્ય લક્ષ્મીઃ સ્વયંચરા ॥
 યો ઘમ્નાતિ ધિયા ધીરો વિક્રમેણ નયેન ચ ।
 પદ્મા પ્રતીક્ષતે તં મો ! યથા પ્રોપિતમર્ત્તકા ॥
 યસ્તુ સ્તોકાં સમાસાદ્ય લક્ષ્મીં તુષ્પતિ માનયઃ ।
 તં તુચ્છપ્રહર્તિ મત્વા સા લક્ષ્મીર્નામિવર્ધતે ॥
 હત્યેયં સ્વગુણૈઃ પદ્માં યો નરો નૈવ રક્ષયેત્ ।
 સિદ્ધોઽપિ ન મધેત્તસ્ય પ્રેમાચન્ધશ્ચિરં તથા ॥
 તસ્માન્ન તોષઃ કર્તવ્યો વિદુષા ધનસહૃદૈઃ ।

આ લંબાણુ ટંચણુ વ્યવહાર છે, વેપારીના મુખમાં સ્વાભાવિક છે, ધન ધન કરના દોડાદોડીવાળા આ જમાનામાં ખાસ

વિચારણીય છે અને ચાદ રાખવા જેવું છે કે અગાઉ પણ ધન માટે લગભગ આવા જ વિચાર કરનારા હતા. વ્યાપારનું, વ્યાપારી હૃદયનું, વ્યાપારની હીલચાલનું અને વ્યાપારી માનસનું ઊંડું જ્ઞાન હોય તેવો લેખક જ આ વિચારો એની સિદ્ધ લાપામાં લખી શકે. એના લક્ષ્મી માટેના શબ્દો પણ કેટલા ! કોઈ વાર એને ‘પદ્મા’ કોઈ વાર ‘કમલા’ અને કોઈ વાર પ્રોપિતલર્તા સ્ત્રી સાથે, કોઈ વાર કુલટા સાથે અને કોઈ વાર કુલળાલા સાથે સરખાવી ભારે વ્યવહારપણું બતાવ્યું છે. આ એક જ વિચાર શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિવિધતા બતાવવા માટે પૂરતો ગણાય તેમ છે.

(૭) દેશ પરદેશનો વ્યાપાર કેમ થતો હશે તેનો એમને ખરે ખ્યાલ છે. કેટલાક ધારે કે એ સમયમાં પરદેશથી સોનું લાવતા હશે, પણ એમ નહોતું. અહીંની ચીજ ત્યાં લઈ જઈ બદલામાં ત્યાંની ચીજ જ લવાય. એના નફા તો અહીં થાય. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર એમ જ પતે. ધનશેખરે રત્નદ્રીપે ઉતરીને શું કર્યું તે જુઓ. (મ. ૬, પ્ર. ૨, પૃ. ૧૪૮૫.)

તતઃ સમુત્તીર્ણા યાણિજકાઃ । ગૃહીતં દર્શમીયં । દૃષ્ટો નરપતિઃ ।
વિહિતોઽનેન પ્રસાદઃ । વર્તિતં શુલ્કં । પરિકલિતં માણંડં । દક્ષા
દ્વસ્તસંજ્ઞાઃ । વિક્રીતં સ્વરુચ્યા । ગૃહીતં પ્રતિમાણંડં ।

આમાં શુલ્ક, ભાંડ, પ્રતિભાંડ, હસ્તસંજ્ઞા-એ અનુલવી વ્યાપારી વગર ન સુજે તેવા શબ્દો છે. હાથે આપતાં-લાવે પર્કવતાં વ્યાપારીને જોયા હોય તેને આ સહેજે સમજાય તેવી વાતો છે.

(૬) હરિકુમાર રાજપુત્ર સાથે ધનશેખરને સુંદર મૈત્રી થઈ, આનંદ પણ ખૂબ થતો, ગોષ્ઠિ પણ સારી જામતી, પણ એને તો ધન રળવું હતું, રત્નો એકઠાં કરવાં હતાં, એટલે એને એ મિત્ર પણ આંખમાં ખટકતો હતો. પછી એ વિચારે છે કે:—

યદુતાર્થોપાર્જનક્ષતિદેતુરેપ મમ હરિકુમારસમ્બન્ધઃ । ન સુન્દરો
મે પ્રહ્મગોચરઃ । અનર્થપર્યુપસ્થિતોઽયં । દૃતોઽહમાત્મનો નિર્મૂલ્ય
કર્મકરોઽનેન હરિણા । ન વિપદિતાઽસ્તે મયેદાપિ પ્રાપ્તેનામીદ્રાઃ
રત્નસન્ધયાઃ । તદિદમાપતિતં યદ્રીયતે લોકે । યદુત

રાસમઃ કિલ સમ્પ્રાપ્તઃ, સ્વર્ગે સર્વસુખાકરે ।

યાવત્તત્રાપિ સમ્પ્રાપ્તો, રજકો દામહસ્તકઃ ॥

(પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૮-૯.)

આવા વિચારો વ્યાપારીને જરૂર થાય છે. વેપારમાં એને આનંદ, મુખ, મેત્રી કે વિલાસ સર્વ વિધન કરનારા લાગે છે. આમાં વ્યાપારી હૃદયનો અભ્યાસ છે.

(છ) ચાર વ્યાપારી કથાનક (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. અને પ્ર. ૭)માં આખી વ્યાપારીની જ કથા છે. ચાર વ્યાપારીઓ રત્ન મેળવવા ત્યાં જાય છે. એમના વિચાર અને વ્યવહાર વ્યાપાર કરનારના ચાર પ્રકાર બતાવે છે. એક ધંધામાં જ મગજૂલ રહે છે (ચારુ) અને છેલ્લો (મૂઢ) તો હરવાકરવામાં અને લહેર કરવામાં જ વખત કાઢે છે. એ ચારે પ્રકારના વ્યાપારીની વાત અને પુરુષાર્થના ખેલો વેપારનું ઊંડું જ્ઞાન બતાવે છે. શરૂઆતમાં જ કહે છે (પૃ. ૧૭૦૧.)

તત્રાપિ ન વિનોપાયં, પ્રાપ્યન્તે રત્નરાશયઃ ।

ફો દિ દસ્તં વિના મુંકે, પુરોચર્સ્યપિ ભોજનમ્ ॥

વ્યાપારમાં વેપારની ચીજોના પૂરા જ્ઞાનની જરૂર અને નકામા મોજશોખને તિલાંજલી આપવાની વાત વેપારીને મુખે કહેવરાવી લેખકે પોતાનું વ્યાપારી માનસનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. પ્રથમના આઠ પૃષ્ઠો (૧૭૦૧. ૮.) આ બાબતમાં વાંચવા યોગ્ય છે.

(ઈ) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪ માં મામા લાણેજ લવચકના કૌતુકો જુએ છે ત્યાં મહેશ્વર શેઠનું આબેદુખ વ્યાપારી તરીકેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૬૩૫-૬.

ઉત્તુક્તવિષ્ટરે રમ્યે નિવિષ્ટઃ કિલ લીલયા ।

વિનીતૈર્વદ્યુમિદંક્ષૈર્વણિરૂપૈર્વિવેષિતઃ ॥

વજ્રેન્દ્રનીલવૈદ્યૈર્વપદ્મરાગાદિરાશિમિઃ ।

પુરતઃ સ્થાપિતૈસ્તુદ્ગૈર્નાંશિતાદોષતામસઃ ॥

ચિકટદાંટકસ્તોમૈ રાજતૈશ્ચ પુરઃ સ્થિતૈઃ ।

દીનારાદિમદાકુટૈર્ગંધિતોઽગ્રે વિચર્તિમિઃ ॥

પ્રકર્યેણોદિતં “ મામ ! કિમિત્યેષ મહેશ્વરઃ ।

ઉન્નાસિતૈકધ્મન્દં વીક્ષતે મન્યરેક્ષણઃ ॥

અર્થિનાં વચનં કિં વા સાદરં વહુભાપિતમ્ ।

एष वाधिर्यहीनोऽपि नाकर्णयति लीलया ॥

કૃતપ્રાજ્ઞલયો નમ્રા ય પ્તે ચાટુકારિણઃ ।

પતાન્નો વીક્ષતે કસ્માત્તૃણતુલ્યાંશ્ચ મન્યતે ॥

दृष्ट्वा दृष्ट्वा च रत्नानि किञ्चिद् ध्यात्वा मुहुर्मुहुः ।

स्तग्धाङ्गाः स्मेरवदन- किं भवत्येव चाणिजः ॥ ”

ભવ્ય વર્ણુન છે. ગાદીતટીએ બેઠેલા શેઠ આખા જગતને તૃણ તુલ્ય ગણે—માગનાર સામે આંખ ગિચી પણ ન કરે અને રત્ન મણિ માણેકના ઢગલા ઉપર બેસ્યા કરે. એ જ આપણો શેડીઓ. વાંચતા લાગશે કે લેખકશ્રીએ હુકાન ઉપર બેઠેલા મોટી કાંદવાળા અભિમાની શેઠોને ખૂબ બેસ્યા હશે અને એમના માનસનો અભ્યાસ કર્યો હશે.

પછી એ આખા ભુવનને કેવું લિખારી માને છે, એ લોભમાં તણાઈને ચોરીનો માલ જોઈ મૂલ્યે બાણી બેઠેને ખરીદે છે, પકડાય છે અને લિખારી થઈ તદ્દન હુતશ્રવન થઈ જાય છે. આ સર્વ વ્યાપારીના મગજની સ્થિતિ અને વિચારણા બતાવે છે. બધા વ્યાપારી આવા હોય છે એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આવો પ્રકાર—આવા વિચારો અને આવો વ્યવહાર લગભગ સાર્વત્રિક છે એ આપણે ‘વાણીઆ’ શબ્દ સાથે સમજી જઈએ છીએ. લેખકનો વિશાળ અનુભવ બતાવવા માટે આટલાં દૃષ્ટાન્તો પૂરતાં છે.

x

x

x

(૧૧) દુર્ગુણ—દુર્વ્યસન (Misbehaviour) (Anti-aryan conduct.)

શ્રી મિદ્ધર્ષિ ગણિ નૈતિક લેખક છે એટલે એમણે સદ્ગુણોને ચિતર્યા હશે એમ ધારી શકાય, પણ સદ્ગુણની સામે દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો ન મૂક્યાં હોય ત્યાંસુધી જરાબર સરખામણી થતી નથી લેખક સર્વગ્રાહી અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા હતા એટલે એમણે ચિત્રો ચિતરવામાં ખામી રાખી નથી. દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો તો એમણે પાર વગરનાં ચિતર્યાં છે અને એક રીતે

જોઈએ તો એમણે દુર્ગુણના કૃણ બતાવવા માટે એને જ ખૂબ ચિતર્યા છે ન દિવર્ધનની વૈશ્યાનગ માથે મૈત્રી કે ત્રિપુદાગણની શૈલગજ સાથે મૈત્રી કે વામદેવની બહુલિકા સાથે મૈત્રી અથવા સાગરની સાથે ધનસાગરનો સ્નેહ એ મહાન દુર્ગુણોના ચિત્રો છે, અતર મનોવિકારના તુચ્છ આવિર્ભાવો છે, તેવી જ ગીતે હિંસા, મૃયા, ચોરી, મેથુન, પરિગ્રહ એ પણ ભયંકર દુર્ગુણો છે અને ત્રીજીથી માતમા પ્રત્તાવમા એને વિગતવાર ચિતર્યા છે

એ ઉપગત ત્રીજા પ્રત્તાવમા બાળની સ્પર્શન માથે મૈત્રી, ચોચામા જડની સ્પર્શન સાથે મૈત્રી, પાચમામા મદની દ્રાણ માથે દોષ્ટી, પાચમા પ્રત્તાવમા અધમનો દૃષ્ટિદેવી માથે સ્નેહ અને છઠ્ઠા તથા માતમા પ્રત્તાવમા બાલિશની શ્રુતિ માથેની અહમ્મતા એ મુખ્ય દુર્ગુણોને બતાવે છે એ હકીકત આગળ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અગે વિચારવાની છે એ ઉપગત દુર્વ્યસનો બીજા પણ ઘણા ચિતર્યા છે તે જરા આપણે વિચારી જઈએ એટલે લેખકના અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાનનો વધારો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય

(a) વેશ્યાગમન. (Prostitution) ગમણ અને ગણિત (પ્ર ૪ પ્ર ૨૫) લિખારીનો દીકરો ગમણ ચોડા પૈમા મગતા મુખમા પાન, હાથમા ગોટો, ગગામા હાર અને મુગ ધી પદાર્થો લઈ ઈશ્કી ટટું બની બજારમા નીકળી વૈશ્યાને ત્યાં જાય છે અને આવતા ચાલતા પોતાના શરીર પર જોતો જાય છે, (પૃ ૬૬૧) બાલ સમાગતો જાય છે અને મુગ ધી મુઘતો જાય છે ઈશ્કમા એણે મર્વ ધન શુભાંચુ ઇતા હજી પણ ઈશ્કનો ગમિયો ગહો છે વેશ્યાગમન ક્રમવાના દુર્વ્યસનનું આ અતિમ દૃષ્ટાંત છે અતે તો એના ઘણા માઠા હાલહવાલ થાય છે ને તે દરોજના અનુભવનો વિષય છે

(b) દૂત. (Gambling) પ્ર ૪ પ્ર ૨૮ મા જુગટાને અગે કપોતકનો દાખવો બહુ મુદર ગીતે આપ્યો છે ‘ હાર્યો જુગારી બમણુ ગમે ’ એ કપોતક બતાવી રહ્યો છે અને નામવા માગે છે ત્યારે છૂટી શકતો નથી મૂકવાની કોઈ ચીજ ન ગહે ત્યારે એ છેડે પોતાનું માથું મૂકે છે ધર્મગરે દ્રોષીને કેમ મૂકી હશે તેની એ યાદ આપે છે મટો ખેવનારે યાદ ગળવા જેવા નીચેના

શ્લોકો અત્ર લખી નાખવા સ્થાને ગણાય. (એના લાપાંતર માટે બુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.)

દ્યૂતં દિ દેહિનાં લોકે, સર્વાનર્થવિધાયકમ્ ॥

ધનક્ષયકરં નિન્દ્યં, કુલશીલવિદૂષણમ્ ।

પ્રસૂતિઃ સર્વપાપાનાં, લોકે લાઘવકારણમ્ ॥

સંક્લિષ્ટચેતસો મૂલમવિશ્વાસકરં પરમ્ ।

પાપૈઃ પ્રવર્તિતં દ્યૂતં કિમનેન ન લક્ષિતમ્ ॥

(c) મૃગયા-શિકાર. (Hunting) એ જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૪ પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.) શિકારનો ત્રાસ, હેરાનગતિ, દુઃખ અને ભયનો ખ્યાલ આપ્યો છે, એ વ્યસનને લાગેલા એમાં એટલા ઉતરી જાય છે કે હેરાન થાય તોપણ ‘ હાલ જાય હવાલ જાય પણ ખંદેકા ખેલ ન જાય ’-એ કહેવતને સત્ય કરે છે. (પૃ. ૬૭૩.) અત્યારે શિકાર કરતાં પ્રાણુ શુભાવવાના દાખલા અનેક વાર સાંભળીએ છીએ. એ તો જંગલમાં રખડે, તકડા પડે અને હેરાન થાય ત્યારે જ એ દુર્વ્યસનથી વ્યસનવાળાને થતા ત્રાસ અને જંગલના પશુઓના ત્રાસનો ખ્યાલ આવે.

(d) માંસભક્ષણ. (Meat-eating) એ જ પ્રકરણમાં અને એ જ પેટા પ્રકરણમાં માંસભક્ષણનો ખ્યાલ આપ્યો છે. નજરે જોતાં ઉલટી આવે એવી એ ચીજના સંબંધમાં નીચેનું વર્ણન થાદ રાખવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૬૭૪.)

વીમત્સમગ્રુચેઃ પિષ્ઠો નિન્દ્યં રોગનિવન્ધનમ્ ।

ઠુમિજાલોલ્લવણં માંસં મક્ષયન્તીહ રાક્ષસાઃ ॥

યૈસ્તિવદં ધર્મચુદ્ધયૈવ મક્ષ્યતે સ્વર્ગકામ્યયા ।

કાલકૂટવિપં નૂનમદ્યુસ્તે જીવિતાર્થિનઃ ॥

અહિંસા પરમો ધર્મઃ સ કુતો માંસમક્ષણે ।

અથ હિંસા મવેદ્ધર્મઃ સ્યાદગ્નિર્હિમશીતલઃ ॥

ધર્માર્થં રસગૃહ્ણ્યા વા માંસં શ્વાદન્તિ ચે નરાઃ ।

નિષ્પન્તિ પ્રાણિનો વા તે પચ્યન્તે નરકાગ્નિના ॥

આ ચાર શ્લોકમાં બહુ મુદ્દાની વાત કરી છે. એમાં ધર્મબુદ્ધિ

ધરનારની અથવા એવા જીલલડીના રસિયાની શી ગતિ થાય છે તેનું આ આખેડૂખ વર્ણન છે અને માંસની વ્યસનતા કેવી ચીજ છે એ પર યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

(e) ચોરી. (Theft) કરનાર દુષ્ટશીલ, તેને મદદ કરનાર અને ચોરીનો માલ પડાવી લેનાર મહેશ્વર શેઠ મફતમાં માલ પડાવી લેવા કેવા લલચાય છે અને જાતે ગરીબ તરફ કેવા પ્રતિકૂળ વલણવાળા છે તથા ચોરી કરનાર અને તેને ઉત્તેજન આપનારના અંતે કેવા હાલ થાય છે એ વાત લવચકના કૌતુકોમાં ઠીક કહી દીધી છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૪.) એમાં ધનનું સ્વરૂપ અને તે જવા બેસે છે ત્યારે કેવું શીઘ્ર આદ્યું જાય છે એ વાત તો ભારે મજાની કહી દીધી છે. મામા ભારે જળારા છે, મહાઅનુલવી છે, ખૂબ જોઈને સમજાવી શકનાર છે. (પૃ. ૬૫૭-૮) એમનું કથન મનન કરવા યોગ્ય છે. ચોરીના મોટા દુર્ગુણ પર આના કરતાં પણ વધારે સળળ દૃષ્ટાન્ત પાંચમા પ્રસ્તાવમાં વામદેવને અંગે આવે છે. એ વિમજના રત્નને કેવું સંતાડે છે અને ચોરને પોટલે અંતે ધૂળની ધૂળ કેવી થાય છે એ આખી વાર્તા મનન કરી સમજવા યોગ્ય છે. (મ. ૫. પ્ર. ૮.) આ ચોરીનો મહા-દુર્ગુણ છે અને એને લેખકે ખરાબર વર્ણવ્યો છે.

(f) પરસ્ત્રીગમન. (Adultery) વેશ્યા સર્વસામાન્ય સ્ત્રી-પણ્ડરી છે. અન્યને પરણેલી હોય તેની સાથે વિષયમુખ સેવનાર તેના પતિને પણ મોટો અન્યાય કરે છે. લોલાક્ષ રાજા મ. ૪. પ્ર. ૨૨ માં પોતાના સગા ભાઈની સ્ત્રી રતિલલિતા ઉપર નજર બગાડે છે. રતિલલિતાની પછવાડે એ પડે છે ત્યારે સ્ત્રીની નૈસર્ગિક બુદ્ધિ-પ્રેરણાથી એ એની કામવાસના સમજી જાય છે (પૃ. ૬૪૦.) અંતે બન્ને સગા ભાઈઓ તરવારખાઈ ખેલે છે અને લોલાક્ષ પડે છે, રાજ્યથી બ્રહ્મ થાય છે અને લોકોની નજરમાં હલકો પડે છે. પરદારાગમનમાં મદનકંદળી તરફ જાણનું આકર્ષણ અને આખરના હાલહવાલ એ જ પરિણામો સૂચવે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૦.)

(g) સુરાપાન. (Alcohol) જેમ મોટા વિષયમાં શ્રીસિદ્ધિર્ષિની કલમ ચાલી છે તેમ દુનિયાના નાનામાં નાના કે મોટામાં મોટા દુર્ગુણને એ ભૂટ્યા નથી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભને તો એમણે ખૂબ ચિતર્યા છે અને તે માટે ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને

છટ્ટા પ્રસ્તાવનો મોટો ભાગ રોક્યો છે અને મુખ્ય પાત્રદ્વારા એના અંતરમાં કિતરી ગયા છે, પણ દારુ પીવાથી થતાં પરિણામ જેવી બાબતને પણ એ ચૂક્યા નથી. એમનું અવલોકન કેટલું સ્પષ્ટ હતું એ બતાવવા આ હકીકત એક દાખાન્ત તરીકે મૂકી છે.

દારુનો પ્રથમ પ્રસંગ લોલાક્ષ રાજાના વર્ણનમાં આવે છે, વસંત ફાલી રહ્યો છે, લોકો નગરની બહાર નીકળી પડ્યા છે, વૃક્ષ-ઘટા નીચે બેસી દારુ પીએ છે અને મનમાં આવે તેમ વર્તે છે.

પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧ પૃ. ૯૨૩-૨૪ માં એનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન વાંચતાં વસંતઋતુ લોકોમાં કેવો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે એનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. મૂળ શ્લોક અને વિવેચન ત્યાં આપ્યું છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વસંતરાજનું આખું વર્ણન અને ખાસ કરીને સુરાપાનની મંડળીઓ, સ્ત્રીઓ સાથેના વર્તાવો, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને ચારે તરફ વર્તી રહેલો આનંદ વાંચતાં તે જમાનામાં લોકો ઉલ્લાસ કેમ કરતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

લોલાક્ષ રાજા ખૂબ દારુ પી મકરધ્વજની અસર નીચે વસંત બેસી રહ્યો છે, એણે મર્યાદા મૂકી દીધી છે, એ પરવશ થયો છે, તે વખતે એની ગંભીરતા નાશ પામી ગઈ છે અને એ બાબત જેવી ચેષ્ટા કરે છે. (પૃ. ૯૩૬) એ વખતે એના નાના ભાઈ રિપુકંપને દારુની અસર નીચે પોતાની સૌંદર્યશાળી સ્ત્રીને (રતિલલિતાને) નાચવાનો હુકમ કર્યો. પછી તો કહેવું શું ? લોલાક્ષ રતિલલિતા પર આસક્ત થયો, વિવેક ભૂંડ્યો, એના લાવણ્યપર વિકર્યો અને શું કરે છે તેના વિવેક વગરનો થઈ તેની પછવાડે પડ્યો. રતિલલિતા નાશીને અંડિકાની મૂર્તિ પછવાડે ભરાઈ ગઈ, રાજાએ પ્રમત્તપણામાં દેવીની મૂર્તિને તરવારથી ઉડાડી દીધી, રતિલલિતાને ખૂબ મારી, રિપુકંપને દારુના ઘેનમાંથી જાગ્યો અને મોટું ધમસાણું થયું. અનેક મરાયા, કપાયા અને લોલાક્ષ પણ જમીન પર પડ્યો અને હેરાન થયો. સગા ભાઈઓનો મનેહુ વીસ-રાવનાર દારુ માટે છેવટે લેખક કહે છે કે:—

મઘે ચ પારદાર્યે ચ યે રતાઃ ક્ષુદ્રજન્તવઃ ।

તેષામેવંત્રિધાનર્થાન્ વત્સ ! કઃ પ્રપ્તુમર્હતિ ॥

મયં હી નિન્દિતં સદ્મિર્મયં કલહકારણમ્ ।

મયં સર્વાપદાં મૂલં મયં પાપશતાકુલમ્ ॥

ન ત્યજેદ્વ્યસનં મયે પારદાર્યે ચ યો નરઃ ।

યથાયં વત્સ લોલાક્ષસ્તથાસૌ લભતે ક્ષયમ્ ॥

મયં ચ પારદાર્યે ચ યઃ પુમાંસ્તાત મુચ્ચતિ ।

સ પ્ણિદતઃ સ પુણ્યાત્મા સ ઘન્યઃ સ કૃતાર્થકઃ ॥^૧

આ આખો વિભાગ દારુ પીનારની સ્થિતિના ખારિક અવલોકન વગર લખી શકાય તેવો નથી. એની લાખા અને વર્ણનનું સચોટ-પણું બહુ સુંદર છે. વર્ણનદૃષ્ટિએ એમાં કાવ્ય અને ગૂઢ શક્તિ છે. આખો પ્રસંગ પ્ર. ૪ ના ત્રેવોશમા પ્રકરણમાંથી સમજવા યોગ્ય છે.

દારુના પીકાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૭. પ્ર. ૩ માં આવે છે ત્યાં એક મુનિ પોતાને દીક્ષા લેવાના કારણમાં દારુનું પીકું જોયું એ વાત કરે છે અને તેથી પોતાને ઉપદેશ લાગ્યો એમ કહે છે. એના અગત્યના મૂળ શ્લોકો પ્ર. ૧૬૬૭ માં આપ્યા છે એટલે અત્ર ફરી વાર પુનરાવર્તન કરતો નથી. દશમા સૈકામાં દારુનાં પીકાં કેવાં ચાલતા હશે, ત્યાં લોકો શું કરતા હશે, કેમ વર્તતા હશે એનો ખરાખર ખ્યાલ આપે એવું આ વર્ણન છે. એના ઊંડા આશયની સાથે આપણે અત્યારે કામ નથી. અહીં તો વાત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જે જોયું હશે તેને લખી જણાવવાનું તેમનું કૌશલ્ય ભારે જખરું છે. પછી એમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારનાં લોકોને દારુની ઓછીવધતી અસર થાય છે તેનું પણ ભારે વર્ણન આવે છે.

આ સર્વ હકીકત દારુની અસર તળે માણસોના કેવા હાલ થાય છે તે બતાવે છે અને લેખકની એ વર્ણવવાની શક્તિ બતાવે છે. આ સર્વ પ્રસંગોનો ન્યારે સમન્વય કરવામાં આપે ત્યારે લેખકની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવી શકે. જે લેખક સૈલેશીકરણની અને વાંદરાના બચ્ચાંની પણ વાત કરી શકે છે તે લોલાક્ષ જેવા સ્ત્રીસંપટ દારુડીઆ અવિવેકીને પણ ચિતરી શકે છે એ એમના

જ્ઞાનની વિશાળતા, સ્વયં નિર્લેપતા અને વૈવિધ્યની છાપ હૃદય પર પાડ્યા વગર રહે નહિ. અથવા વધારે ઉંડાણવાળા વાચનથી આવી તો અનેક નાની નાની બાબતો મન પર આવે તેમ છે.

(h) મિત્ર-દ્રોહ. (Treachery) ધનશેખરે હુગ્લિખમા રત્ના વિશ્વામનો-અનેહનો ખ્યાલ ઈર્ષ્યા વગર એની સ્ત્રીને અને એના રત્નોને પચાવી પાડવા એને દગ્ગિયામા નાખી દીધો એના પગિણામ એને તુરતજ આજવા પડ્યા (અ. ૬ પ્ર. ૭) એ મિત્ર-દ્રોહનું દૃષ્ટાન્ત આપાદ છે એ જ પ્રકારનું બીજું દૃષ્ટાન્ત વામદેવનું અ. ૫ પ્ર. ૮ માં આવે છે વિમળકુમાર સૌજન્યનો નમૂનો છે, ત્યારે આ ભાઈ ધનશેખર મિત્ર-દ્રોહ કરનાર છે એ દૃષ્ટાન્ત પણ ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે એવો જ પ્રમગ ઇનકશેખરને અગે ન દિવર્ધન મિત્ર હોવા છતાં ઇનકશેખર સાચા વચન રહે છે તે માટે ન દિવર્ધન તરવાર પર રાજમલામા હાથ નાખે છે (અ. ૩ પ્ર. ૨૫ પૃ. ૧૧૮.) મિત્રતાનો એ જાદો દ્રોહ છે.

(૧) કૃતઘ્નતા. (Ungratofulness) ઉપજાર કરનાર પર ઉપજાર કરવાને બદલે અપજાર કરનાર અતિ અધમ માનસિક દશાના પુત્રા જગતમા ડેક હોય છે એનું દૃષ્ટાન્ત સદૃશ વામદેવ (અ. ૫ પ્ર. ૮) પૂજ પાડે છે વિમળકુમારથી એ વધેલો એના જ રત્નની ઓગી કરે છે અને એને જ ડેતરે છે એના કરતા ધનશેખરની કૃતઘ્નતા તો હદ વગરની છે એનું આખું જીવન કૃતઘ્નતાનો નમૂનો છે એ પહેરેલે કપડે સ્વોપાર્જિત દ્રવ્ય મેળવવા નીડગી પડે છે ત્યારે માતાને તો જવાબ પણ આપતો નથી (અ. ૬ પ્ર. ૧ પૃ. ૧૪૭૨) એને નમન કરે છે એટલી પણ એની વિશિષ્ટતા ગણાય કમલિનીને પરણ્યો પણ ધનદત્ત શેઠની આખું શેઠે એકની એક સીકરીને મુખી કરવા એને ગળ્યો હતો પણ એની નજર તો ધન પર જ હતી એ શેઠને ઘેર પણ ન ગ્રહો અને ધન ધન કરતો સોનેયા લેગા કરવા લાગ્યો કમલિનીને એણે જરા પણ મુખ આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી અતે કરોડો મળ્યા તો પણ જૈરીને એના બાપને ઘેર મૂકી (પૃ. ૧૪૮૪) એ ત્યાગપછી કમલિનીને લેગો થયો નહિ અને તવગર બાપની સુશીળ દીકરી છતે ધણીએ વૈધવ્યના દુઃખ લોગવી મરી ગઈ હશે એમ

કદ્ધી લેવું પડે છે. એ ધનશેખરે વિમળ સાથે મિત્રદ્રોહ કેવો કર્યો તે ઉપર જોયું; તેમાં કૃતધ્નતા પણ આવી જાય છે. કૃતધ્નતાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮ માં પિશાચી ખલતાને અંગે કર્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૦૦૩.

(j) વિશ્વાસઘાત. વિશ્વાસઘાતી પણ ધનશેખર જખરો. એણે હરિકુમારને દરિયામાં ધકેલી દીધો એ તો વિશ્વાસઘાતની પરાકાષ્ટા કહેવાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭.).

એ ઉપરાંત નાના મોટા અનેક દુર્ગુણો આખા ગ્રંથમાં એવી યુક્તિથી વણી દીધા છે કે બરાબર વિચાર કરી પ્રથક્કરણ કરવામાં આવે તો જણાય કે કોઈ પણ દુન્યવી દુર્ગુણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના માનસ ક્ષેત્રમાં આવ્યા વગર રહેલ નથી. માત્ર એને માટે એમનો ગ્રંથ જરા વધારે કાળજીથી અને ઊંડા ઊતરીને વાંચવાની જરૂર પડે તેમ છે. એમને લગભગ દરેક દુર્ગુણનું પ્રદર્શન કરાવવું હતું અને તે તેમણે કથાદ્વારા અતિ સુંદર રીતે કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે નીચેના નામો વિચારીએ. અત્ર માત્ર નામ અને સ્થાનનો નિર્દેશ જ શક્ય છે.

અતિ ખાઉકણપણું (Overeating) વેલ્લહલ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧)

ઊંટવૈદુ (Quackery) શાતિશીવ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૬-૭)

સોળપણ (Simplemindedness) કાળજી-વિચક્ષણ

(પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૦-૨)

રાજખટપટ (Strategy) દુર્મુખ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮-૯)

વચનભંગ (Promise-breaking) પ્રભાવતી-વિભાકર

(પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮-૯)

જ્ઞાનનો અપયો (Pride) સિંહાચાર્ય (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૬૬૨-૩)

ખલતા (Roguery) પિશાચી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨-૩)

વિકથા (Tale-telling) દુર્મુખ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૫-૮)

વિપાદ (Condolence) ધનહત (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૮-૮૪)

શેઠ (Sorrow) તામસચિત્તે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૨૬-૮)

„ („) ધનવાહન (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૮)

વહેમી મન (Doubting mentality) નિષ્પ્રયત્ન

(પ્ર. ૧. પીઠાંધ. પૃ. ૧૨૨-૫)

મિથ્યાભિમાન (Pride) રિપુકંપન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૪)

આ સર્વ બાબતો લેખકનું જ્ઞાનવૈવિધ્ય અને દુનિયાનો અનુભવ તથા વ્યવહાર વ્યક્ત કરવાની શક્તિને એના સાદા, સ્પષ્ટ અને આકર્ષક આકારમાં બતાવે છે

x

x

x

(૧૨) લગ્ન. ... (Marriage)

સ સારનો પાયો લગ્ન પર છે. આર્થિક પ્રશ્નમાં લગ્ન અને મિદ્ધત બે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. લગ્નના પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં એટલા અને એવા આવે છે કે લગ્નના વિષયમાં લેખકશ્રી તદ્વિત-નિષ્ણાત (specialist) હોય એમ કહી શકાય. એમના ગ્રંથમાં લગ્નના અનેક પ્રકાર આવે છે અને દરેકની ખાત્રીઓ લુહી છે. એ પ્રસંગ પર બહુ સુદાસરનું દૂંકું જરૂરી વિવેચન કરી માત્ર વસ્તુ-નિર્દેશ કરવાથી તેઓનું વિશાળ જ્ઞાન કેટલું વિવિધ હતું તે બતાવાશે. નીચેના પ્રસંગો આ બાબતને અંગે વિચારવા:—

(૧) નરસુંદરી-રિપુદારણ લગ્ન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩).

આ લગ્નમાં લગ્ન કરવા સારુ વરની ખ્યાતિ સાંભળી કન્યા રાજપુત્રી હોવા છતાં પરીક્ષા કરવા માટે તેને મળવા આવે છે, રાજસભામાં પ્રશ્ન કરવાની હિંમત કરે છે, કળાનો અભ્યાસ કેટલો છે તેની પરીક્ષા કરે છે અને છેવટે પિતાના હુકમને તાબે થઈ વગર તપાસે પરણી જાય છે. આમાં સંમતિ લગ્ન, પસંદગી લગ્ન, સ્ત્રીની મર્યાદા, પિતાની આજ્ઞાનું પાલન આદિ અનેક પ્રશ્નો અંતર્ગત છે; પણ લગ્નની એક પદ્ધતિ તરીકે આ બાબત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ પસંદગીના લગ્ન છે, પણ એના ઉપર મા-બાપનો અંકુશ છે અને તે અંકુશ આખરે પસંદગી કરતાં વધારે આકરો થઈ જાય છે. (પૃ. ૭૩૭.) આવા પ્રકારનાં લગ્નો પણ શ્રી સિદ્ધર્મિના સમયમાં પ્રચલિત હશે એમ ધારી શકાય. પસંદગી છતાં વડીલોનો અંકુશ ચાલુ રહે છે તેની અંતર્ગત કુટુંબભાવના કેવી હશે તે ચર્ચવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(b) વિશાળા નગરીના રાજા નંદનને વિમલાનના નામની પુત્રી થઈ. તેના જન્મ પહેલાં તેને વિલાકર સાથે પરણાવવાનું પિતાએ નક્કી કર્યું હતું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) પણ એ કનકશેખરનો નામમહિમા સાંભળી તેને વરવા ઇચ્છા કરે છે ત્યારે પિતા પુત્રી તરફનો ધર્મ વિચારી આપેલ વચનનો ત્યાગ કરી વિવાહની વાત તણ દે છે પણ પોતે લગ્નમાં લાગ લેતા નથી. મંત્રીઓ સાથે દીકરીને કનકપુર મોકલી આપે છે. (પૃ. ૫૬૯.) કનકપુરથી કુમાર કનકશેખર રીસાઈ પરદેશ ગયો છે ત્યાંથી આવી તે વિમલાનનાને પરણે છે. (પૃ. ૫૮૨.) આ લગ્ન પુત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે નામધ્રવણથી થયેલા આકર્ષણને અંગે થયેલ છે. એમાં ગ્રેમ કરતાં મોહનું તત્ત્વ વધારે છે અને લગ્નમાં પિતાનું સ્થાન શું હોવું જોઈએ અને પુત્રીનું હિત કેમ ઇચ્છાય તે સંબંધી દશમી સદીના વિચારો બતાવનાર હોઈ લગ્નનો એક અવનવો પ્રકાર રજૂ કરે છે. પિતાના વ્યવહાર વિચાર જરૂર વાંચવા લાયક છે (પૃ. ૫૬૮.)

(c) નંદિવર્ધન અને રત્નવતીના લગ્ન વિચિત્ર સંયોગમાં થાય છે. એ રત્નવતી સદર વિમલાનનાની બહેન છે. એને પરણવું છે વિમલાનનાના કોઈ મિત્ર સાથે. કારણ બહેન જેને પરણે તેની સાથે જ પોતે પરણે તો શોભ્ય થાય એ વાત એને ગમતી નહોતી (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦ પૃ. ૫૬૯) એના લગ્નમાં ઇચ્છા જેવું-પસંદગી જેવું કંઈ નથી. કનકશેખર સાથે નંદિવર્ધન આવ્યો એટલે એ તેને પરણી ગઈ. આ લગ્નમાં કંઈ પણ ધોરણ કે સુદો નથી. એમાં બહેન બહેનનો ગ્રેમ કંઈક વિચારવા જેવો ગણાય. બાકી એ લગ્ન વગર ધોરણનું છે. દશમી સદીના આદર્શલગ્નમાં એને કંઈ સ્થાન લાગતું નથી. એ લગ્ન બહુ આડંબરથી થયા છે. એમાં નંદિવર્ધનના પિતાએ બહુ લાગ લીધો હોય એમ લાગતું નથી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૫૮૨.)

(d) વૈશ્વાનરની પ્રેરણાથી રસ્તે પ્રયાણ કરતાં ગૌદ્રગિતપુરમાં નંદિવર્ધનના લગ્ન હિંમાકુમારી સાથે થાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૭), પણ એ અંતરંગ નગરના લગ્ન છે અને તે વખતે કનકશેખર વિગેરે મિત્રો પણ લગ્નમાં લાગ લઈ શક્યા નથી (પૃ. ૫૭૭) અને છદ્મી સ્વારીએ એટલો જઈ કુમાર નંદિવર્ધન તેને પરણી આવ્યો છે. એ લગ્ન અત્યારે કોઈ દર દેશમાં જઈ પહોં

આવે છે અથવા વર અને અણુવર માત્ર જે જ જણા સાથે જઈ કન્યાને પરણીને લઈ આવે છે તેવા પ્રકારના છે. આવા પ્રકારના લગ્ન અત્યારે પણ થાય છે. એવાં લગ્નનો પ્રકાર તુચ્છ કોટિમાં આવે છે અને લગ્નની પહેલાં પૂરતી જાહેરાત થતી ન હોવાથી નિષિદ્ધ ગણાય છે. એના લગ્ન તદ્દન ખાનગી રહ્યા જણાય છે, નહિ તો તુરતમાંજ રત્નવતી નંદિવર્ધનને પરણત નહિ.

(૭) વિલાકર સાથેના યુદ્ધમાં સમરમેન અને દુમને હરાવી મારી નાખ્યા અને છેવટે વિલાકરને પાછો ત્યારે નંદિવર્ધનની કીર્તિ ઘણી વધી ગઈ અને નગરપ્રવેશ થતાં કુમારી કનકમંજરી સાથે તારામૈત્રક થયું. એ કનકશેખરની ગહેન થાય. એણે નંદિવર્ધનની આંખમાં મોહ-પ્રેમ જોયો અને એ પ્રેમમાં મૂંઝાઈ ગઈ. એણે આકરી કામદશા અનુભવી. એના પિતાએ એને નંદિવર્ધન સાથે પરણાવી. આ મોહથી થયેલા પ્રેમલગ્ન કહેવાય. દશમી સદ્દીમાં આવા લગ્ન આદર્શ ગણાતા હશે. (અ. ડ. પ્ર. ૨૪.) એનાં હસ્તમેળાપ વખતે એ ઉઘાટે મુખે માયરામાં જેમે છે, એના શરીર પર વસ્ત્રો એવાં છે કે એમાંથી એનું પેટ પણ દેખાય અને એનું વર્ણન વાંચતાં (પૃ. ૬૧૩) અત્યારની પતંગીઆ જેવી સ્ત્રીઓ (butterfly કે flapper) યાદ આવે. એમ બનતું હશે એમ કદાચ આજ ન માનવામાં આવે, પણ દશમી સદ્દીમાં પડદો કે ઘુમટો નહોતો એ તો ઐતિહાસિક વાત છે. આ લગ્ન માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો આદર્શ ગણાય. એમાં મંજરી ભૂલી હતી તે જુદી વાત છે, પણ લડાઈમાં વિજય મેળવનારને સુંદરીઓ ખૂબ આહતી હતી એ લડાઈના લોગનો ગદલો ગણાય. એમ લાગે છે કે કનકમંજરીને કદાચ ખગર પણ નહિ હોય કે રત્નવતીને તો વરરાજા પરણી ચૂકેલા હતા ગમે તેમ હોય પણ ‘યુદ્ધ લગ્ન’ તરીકે આ લગ્નપ્રકાર એક અવનવી લાત પૂરી પાડે છે અને એ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. (અ. ડ. પ્ર. ૨૪ મું. એ આખું પ્રકરણ આ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે.)

(૬) વિદાધર રત્નચૂડના લગ્ન ચૂતમંજરી સાથે થયેલા વર્ણવ્યા છે (અ. પ. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૬-૭૦) તેમાં જે પ્રકાર છે: એક તો રત્નચૂડ સ્વધર્મી હતો અને લક્ષણયુક્ત શરીરવાળો

હતો. કન્યાનો પિતા રત્નશેખર અનેક અગવડ અને ઉપાધિ વહોરીને પણ દીકરીને આવા ઉત્તમ ધર્મીય પતિ સાથે જોડી આપે અને દીકરીની તેમાં સંમતિ લે તે લગલગ ‘આદર્શલગ્ન’ અને ‘ધર્મલગ્ન’ બ્યવહારની નજરે કહેવાય. સ્થૂળ લગ્નમાં આ લગ્નનો પ્રકાર પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. આંતરલગ્નો કથાપ્રસંગમાં આવે છે તેની તો જાતિ જ જુદી છે. બ્યવહારમાં આ ધર્મલગ્ન ઉચ્ચ કોટિમાં આવે.

(g) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં હરિકુમાર અને મયૂરમંજરીના લગ્ન પણ એ જ રીતે પ્રથમ કોટિમાં આવે. મંજરીનો સ્નેહ હરિકુમાર પર ઘણો છે, જાળકાળના મિત્રો છે, મામા કૈના છોકરાં થાય છે, વિરહદશાનો સાક્ષાત્કાર માતાને થાય છે (પૃ. ૧૫૧૮) અને માતા પુત્રીને હૃદયવલ્લભ મેળવી આપવાનું ણંધુલાદ્વારા વચન આપે છે (મ. ૬ મ. પ. પૃ. ૧૫૨૨) અને પિતાની પરવાનગીથી ઉત્સવ-પૂર્વક હરિ-મંજરીના લગ્ન થાય છે. એ લગ્નપ્રકાર પણ સુદર ગણાય. (પૃ. ૧૫૨૬-૭) રાજદરબારમાં તો પસંદગી લગ્નને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન હતું એમ અનેક પ્રસંગે જણાય છે. સામાન્ય જનતા તેનું અનુકરણ કેટલે દરજ્જે કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવતો નથી.

(h) ગુણધારણ કુમાર મદનમંજરી વિદ્યાધરપુત્રીને પરણે છે તેમાં પ્રેમલગ્નને સ્થાન છે પણ મોહ વધારે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ મળતાં પ્રેમ થઈ જાય તેમાં ઘણી વાર મોહનો પ્રકાર વધારે હોય છે. એમાં ઉન્મત્તતાનો ભાવ વધારે અને લાગણીના ઉછાળા વધારે હોય છે. વિદ્યાધરને અન્યની ભીંતિ પણ ઘણી રહે છે. એ લગ્ન પણ એકદમ થઈ જાય છે, જંગલમાં થાય છે અને ધમાલમાં ગુણધારણના પિતાને નગરમાંથી બોલાવવાનો પણ વખત મળતો નથી. (મ. ૮. મ. ૩. પૃ. ૧૮૭૭.) એ લગ્ન મુખી નીવડે છે એ અકસ્માત છે, બાકી એ લગ્ન ચાર પ્રકારના આચુરલગ્નની કક્ષામાં એ જાય. એ લગ્નને માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો હીન પ્રકારમાં એ આવે.

(i) ઉપરાંત નીચેનાં લગ્નો આંતર નગરનાં છે. એના પર વિવેચન કરવું નકામું છે. અંધલેખનમાં એને અગત્યનું સ્થાન છે પણ લગ્નના પ્રકારમાં એનો ઉપયોગ નથી. કેટલાંક તો ભવિષ્યમાં ધનારાં

આવે છે અથવા વર અને અણુવર માત્ર જો જ જણા સાથે જઈ કન્યાને પરણીને લઈ આવે છે તેવા પ્રકારના છે. આવા પ્રકારના લગ્ન અત્યારે પણ થાય છે. એવાં લગ્નનો પ્રકાર તુચ્છ કોટિમાં આવે છે અને લગ્નની પહેલાં પૂરતી જાહેરાત થતી ન હોવાથી નિષિદ્ધ ગણાય છે. એના લગ્ન તદ્દન ખાનગી રહ્યા જણાય છે, નહિ તો તુરતમાં જ રત્નવતી નંદિવર્ધનને પરણત નહિ.

(૭) વિલાકર સાથેના યુદ્ધમાં સમરસેન અને દુભને હરાવી મારી નાખ્યા અને છેવટે વિલાકરને પાડ્યો ત્યારે નંદિવર્ધનની કીર્તિ ઘણી વધી ગઈ અને નગરપ્રવેશ થતાં કુમારી કનકમંજરી સાથે તારામૈત્રક થયું. એ કનકશેખરની જાહેન થાય. એણે નંદિવર્ધનની આંખમાં મોહ-પ્રેમ જોયો અને એ પ્રેમમાં મૂંઝાઈ ગઈ. એણે આકરી કામદશા અનુભવી. એના પિતાએ એને નંદિવર્ધન સાથે પરણાવી. આ મોહથી થયેલા પ્રેમલગ્ન કહેવાય. દશમી સદ્દીમાં આવા લગ્ન આદર્શ ગણાતા હશે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪.) એનાં હસ્તમેળાપ વખતે એ ઉઘાડે મુખે માયરામાં બેસે છે, એના શરીર પર વસ્ત્રો એવાં છે કે એમાંથી એનું પેટ પણ દેખાય અને એનું વર્ણન વાંચતાં (પૃ. ૬૧૩) અત્યારની પતંગીઆ જેવી સ્ત્રીઓ (butterfly કે flapper) યાદ આવે. એમ જાનતું હશે એમ કદાચ આજ ન માનવામાં આવે, પણ દશમી સદ્દીમાં પડદો કે ધુમટો નહોતો એ તો ઐતિહાસિક વાત છે. આ લગ્ન માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો આદર્શ ગણાય. એમાં મંજરી ભૂલી હતી તે ભૂલી વાત છે, પણ લડાઈમાં વિજય મેળવનારને સુંદરીઓ ખૂણ ચાહતી હતી એ લડાઈના લોભનો જાહેરો ગણાય. એમ લાગે છે કે કનકમંજરીને કદાચ ખગર પણ નહિ હોય કે રત્નવતીને તો વરરાજા પરણી ચૂકેલા હતા. ગમે તેમ હોય પણ ‘યુદ્ધ લગ્ન’ તરીકે આ લગ્નપ્રકાર એક અવનવી ભાત પૂરી પાડે છે અને એ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪ સુ. એ આખું પ્રકરણ આ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે.)

(૮) વિદ્યાધર રત્નચૂડના લગ્ન ચૂતમંજરી સાથે થયેલા વર્ણવ્યા છે (મ. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૬-૭૦) તેમાં બે પ્રકાર છે: એક તો રત્નચૂડ સ્વધર્મી હતો અને લક્ષણયુક્ત શરીરવાળો

હતો. કન્યાનો પિતા રત્નશેખર અનેક અગવડ અને ઉપાધિ વહોરીને પણ દીકરીને આવા ઉત્તમ ધર્મીષ્ઠ પતિ સાથે જોડી આપે અને દીકરીની તેમાં સંમતિ લે તે લગલગ ‘આદર્શલગ્ન’ અને ‘ધર્મલગ્ન’ વ્યવહારની નજરે કહેવાય. સ્વર્ગ લગ્નમાં આ લગ્નનો પ્રકાર પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. આંતરલગ્નો કથાપ્રસંગમાં આવે છે તેની તો જાતિ જ જુદી છે. વ્યવહારમાં આ ધર્મલગ્ન ઉચ્ચ કોટિમાં આવે.

(g) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં હરિકુમાર અને મયૂરમંજરીના લગ્ન પણ એ જ રીતે પ્રથમ કોટિમાં આવે. મંજરીનો સ્નેહ હરિકુમાર પર ઘણો છે, બાળકાળના મિત્રો છે, મામા કૈના છોકરાં થાય છે, વિરહદશાનો સાક્ષાત્કાર માતાને થાય છે (પૃ. ૧૫૧૮) અને માતા પુત્રીને હૃદયવલ્લભ મેળવી આપવાનું બંધુલાક્ષારા વચન આપે છે (પ્ર. ૬ પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૨) અને પિતાની પરવાનગીથી ઉત્સવ-પૂર્વક હરિ-મંજરીના લગ્ન થાય છે. એ લગ્નપ્રકાર પણ સુંદર ગણાય. (પૃ. ૧૫૨૬-૭) રાજદરબારમાં તો પસંદગી લગ્નને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન હતું એમ અનેક પ્રસંગે જણાય છે. સામાન્ય જનતા તેનું અનુકરણ કેટલે દરજ્જે કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવતો નથી.

(h) શુભધારણ કુમાર મદનમંજરી વિદ્યાધરપુત્રીને પરણે છે તેમાં પ્રેમલગ્નને સ્થાન છે પણ મોહ વધારે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ મળતાં પ્રેમ થઈ જાય તેમાં ઘણી વાર મોહનો પ્રકાર વધારે હોય છે. એમાં ઉન્મત્તતાનો ભાવ વધારે અને લાગણીના ઉછાળા વધારે હોય છે. વિદ્યાધરને અન્યની ભીતિ પણ ઘણી રહે છે. એ લગ્ન પણ એકદમ થઈ જાય છે, જંગલમાં થાય છે અને ધમાલમાં શુભધારણના પિતાને નગરમાંથી બોલાવવાનો પણ વખત મળતો નથી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭.) એ લગ્ન સુખી નીવડે છે એ અકસ્માત છે, બાકી એ લગ્ન ચાર પ્રકારના આસુરલગ્નની કક્ષામાં એ જાય. એ લગ્નને માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો હીન પ્રકારમાં એ આવે.

(i) ઉપરાંત નીચેનાં લગ્નો આંતર નગરનાં છે. એના પર વિવેચન કરવું નકામું છે. ત્ર્યંબકેશનમાં એને અગત્યનું સ્થાન છે પણ લગ્નના પ્રકારમાં એનો ઉપયોગ નથી. કેટલાંક તો ભવિષ્યમાં થનારાં

લગ્નોની સંકલના માત્ર છે, કેટલાંક માત્ર વિચારપથના આવિર્ભાવો છે અને કેટલાંક પ્રગતિના માર્ગસૂચક દૃષ્ટનાન્તજો છે. એ દોષ્ટિમાં નીચેનાં લગ્નો આવે.

શાંતિક્રમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (પ્ર. ૩ પ્ર. ૨.)
 દયાક્રમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (પ્ર. ૩ પ્ર. ૨૭.)
 મૃદુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુહારણુ (પ્ર. ૪ પ્ર. ૩૬.)
 સત્યતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુહારણુ (પ્ર. ૪ પ્ર. ૩૬.)
 ઋણુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (પ્ર. ૫ પ્ર. ૨૧.)
 અચોરતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (પ્ર. ૫ પ્ર. ૨૧.)
 મુક્તતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (પ્ર. ૬ પ્ર. ૬.)
 પ્રક્ષરતિ સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (પ્ર. ૬ પ્ર. ૬.)
 વિદ્યા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનવાહનનું (પ્ર. ૭ પ્ર. ૧૪.)
 નિરીહતા સાથે લવિષ્યલગ્ન ધનવાહનનું (પ્ર. ૬ પ્ર. ૧૪.)

એ સર્વ લગ્નની વાત પ્ર. ૮ પ્ર. ૬ માં આવે છે તે 'પણ વાંચવા જેવી છે, પણ લગ્નની પ્રથા કેવી હશે તે સમજવા માટે એ હકીકતને સ્થાન નથી.

લગ્નના પ્રસંગો પણ સુંદર ચિતર્યા છે અને લગ્નનાં વર્ણન પણ મજાનાં છે. લગ્ન કેવી રીતે કરવામાં આવતા હશે, તે પ્રસંગે મહોત્સવ કેવા થતા હશે, રીતરિવાજ કેવા કરવામાં આવતા હશે, જોશી મહારાજનું એમાં શું સ્થાન હશે, માયરામાં કન્યાને કેમ બેસાડવામાં આવતી હશે વિગેરે અનેક બાબતો દશમા શતકના રીતરિવાજ સમજવા માટે ઉપયોગી ગણાય.

અત્યારે 'લગ્ન' નો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ રૂપમાં સમજવા યોગ્ય છે, લગ્નથી પ્રાણી જીવનના ઘણા પ્રશ્નોનો એક પ્રકારે નિર્ણય કરી દે છે, તેથી તે પ્રશ્નને આપણા સાંસારિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નો સાથે ઘણો મહત્વનો સંબંધ છે. જેમ મિલ્કત (Property) નો સવાલ, તેની માલિકી, તેના પર વારસા જે ને કેને જવી એમ એ તે નિર્ણય કરવાનો. અત્યારે જે નો ગણાય

છે અને સામ્યવાદ (Communism)ના સિદ્ધાન્ત પછી એના પર અનેક અવનવા પ્રકાશ પડેલા છે તે જ પ્રમાણે લગ્નનો પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. એ પ્રશ્નની વિચારણા કરવા માટે દશમી સદીના અગત્યના વિચારો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તેથી તે પર આ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે. એ ઉપરથી જણાશે કે આ લેખક મહાત્મામાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય હતું. અનેક હકીકત જણાવવાની, ઝળકાવવાની અને વ્યક્ત કરવાની તેમની શક્તિ અસાધારણ હતી.

x

x

x

(૧૩) યુદ્ધનીતિ. (War strategy)

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ ખાસ વિષય જણાય છે. તેઓ યુદ્ધનીતિ-વિશ્લેષનીતિના જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત (expert) જણાય છે. એમના આખા અંતમાં મહામોહરાજ એક બાજુએ અને ચારિત્રરાજ બીજી બાજુએ લડે છે તે તેમને બતાવવાનું છે. એ બતાવવા માટે તેમણે યુદ્ધનું આખું નીતિશાસ્ત્ર જુદા જુદા પ્રસંગો લઈને લખી નાખ્યું છે અને કેટલીક વાત વાંચનારની સમજ ઉપર ગર્ભિતપણે રાખી છે. તે કાર્ય તેઓ કેવી સફળતાથી બજાવી શક્યા છે તે જરા વધારે વિગતથી તપાસવું પડશે, કારણ કે લડાઈ-વિશ્લેષ એ એમનો ખાસ વિષય જણાય છે અને એક નજરે જોઈએ તો આખા અંતનો એ ખાસ મુદ્દો છે. મારા મતે આ આખો અંત ‘ લડાઈ ’-વિશ્લેષનો હોઈ, લેખકને ખરા આકારમાં બતાવવા માટે આ વિશ્લેષનીતિ અને રાજનીતિ પર ખાસ લંબાણથી વિવેચન સ્થાને ગણાશે.

પ્રથમ એમનો પરિચય કરવાનો માર્ગ નીહાળીએ. બહુ યુદ્ધિ-સર તેઓ બન્ને બાજુના પાત્રોનો-સામ સામે લડનારાઓનો પરિચય કરાવે છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં સ્પર્શનની મૂળ શોધ કરવા માટેનો પ્રસંગ લઈ અતિ વૃદ્ધ મોહરાજનું જોર, એની લડાઈ કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, સાર્વત્રિક વિજય કરવાનો નિર્ણય બતાવી વૃદ્ધ રાજાએ બે પુત્ર રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્રને રાજ્ય આપેલ હોવા છતાં અડીને વખતે ખોંખારો કરી હુથિયાર હાથમાં લેતાં અને કૂચ કરતાં એને એમણે બતાવ્યાં છે. છતાં ખૂબી એ છે કે તેઓ કેની સામે લડવા

જાય છે તે જાણતા નથી. સંતોષે લવજંતુને મોક્ષમાં મોકલી આપ્યો એટલે તેઓ લડવા-વિજય કરવા નીકળી પડે છે અને પ્રથમ કાર્ય કરવા વિષયાલિલાપ મંત્રી પોતાના પાંચ પુરુષોને આગળ કરે છે. એ પાંચ તે સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ છે. લડાઈ કરવા મહામોહરાજ અને રાગકેસરી સાથે ઉપડે છે. એમના લશ્કરની લડાઈની તૈયારીનો અવાજ જતાવી એ વાત ત્યાં 'છોડી દે છે. (પૃ. ૩૬૪.)

લડાઈનાં સ્થાનો અને પાત્રોનું વર્ણન ચોધા પ્રસ્તાવમાં કરે છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તના નદીની અંદર એક તદ્વિલસિત નામનો બેટ છે, તેમાં ચિત્તવિશ્લેષ નામનો મંડપ નાખી, તેમાં તૃષ્ણાવેદિકા મૂકી તે પર વિષયાસ સિંહાસન પર મહાપ્રતાપી મોહરાજનું સ્થાન બતાવે છે. એના બે દીકરા રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર. ઘરડા ડોસા અને મહાજાળવાન બે પુત્રોનો આખો પરિવાર ત્યાં જતાવવામાં આવે છે, એના આખા સામંતચક્રનું વર્ણન રૂઢે છે.

એ મહામોહરાયના સાતે સંજાંધી રાજાઓ (Allies) નું પણ વર્ણન કરે છે. (પ્ર. ૧૮) આવી રીતે એક જાણુનાં લશ્કરનું વર્ણન કર્યા પછી ખીજા પક્ષના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર પર જૈનપુર જતાવી, એમાં ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર જીવવીર્ય સિંહાસન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩), તેની ઉપર ચારિત્રરાજ નામના રાજા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૪) અને એના બે પુત્રો યતિધર્મ અને ગૃહિધર્મ જોવામાં આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫), ત્યાં સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સદ્બોધમંત્રી અગત્યના પાત્રો છે. (સદર. પ્ર. ૩૬) આવી રીતે જાણુના લશ્કરનો પરિચય ખૂબ વિસ્તારથી જતાવ્યો છે. આ પરિચય ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં યુદ્ધનીતિનું ખરું પ્રદર્શન થાય છે. સંયમને સખ્ત ધા મ્પણ્યા છે અને તેને ખીજા લોકો ઉપાડીને લઈ જાય છે.

દુશ્મનોએ સંયમને ખૂબ માર્યો એ હકીકતની ખબર રાજસભામાં આસ્પિરરાજ અને તેના અધિકારીઓ પાસે આવે છે એટલે ત્યાં તેો મોટો ખગલગાટ થઈ જાય છે (પૃ ૧૩૦૨) જરા શાંતિ થાય છે એટલે સત્ય શૌચ વિગેરે ગભાઓ શત્રુને ઉપેડી નાખવાની વાત મક્કમપણે જણાવે છે પછી આસ્પિરરાજે પોતાની ખાસ કાઉન્સીલ (Council of war or cabinet) બોલાવી લડાઈખાતાના ઉપરી મેનાધિપતિ સમ્યગ્દર્શને પ્રથમ ઘડાકો કર્યો એને તેો એક ઘાના બે કટકા કરવાની જ વાત હતી લશ્કરી માણુઓ ઘણા આવે-શમા આવી જનારા હોય છે અને એને સ્વમાનનો ખ્યાલ ઘણો ઉત્કટ હોય છે પછી રાજાએ સફળોધ મંત્રી તન્ક જોયુ એ તેો દિવાની બાળુનો (સિવિલિયન) હતો, મહામુતસદી હતો અને જરા પણ આવેશમાં આવ્યા વગર ધમાલમાં પણ મગજને સમતોલ રાખી શકે તેવો હતો એણે યુક્તિથી મેનાધિપતિના વખાણુ કર્યા, એના ઉત્સાહને પ્રેરણા આપી (પૃ. ૧૩૦૫) અને લશ્કરી તૈયારી-ઓના વખાણુ પણ કર્યા પછી મુદ્દાની વાત કરવા માંડી આ સર્વમા એનું મુતસદીપણુ ઝગકે છે એણે વાતને ઉડાડવા પ્રથમ પ્રસ્તાવ કર્યો.

प्रस्तावरहितं कार्यं, नारमेत विचक्षणः ।

नीतिपौरुषयोर्यस्मात्प्रस्तावः कार्यसाधकः ॥

અવસર વગર કાર્ય આદરણુ યોગ્ય નથી એમ કહી યુદ્ધનીતિ જણાવવા માંડી પછી યુદ્ધનીતિને અંગે છ શુણો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદ્ધય સિદ્ધિઓ અને ચાર પ્રકારની નીતિ તથા ચાર પ્રકારની રાજવિદ્યા બતાવી તે બતાવતાં કર્તા મહાશય કહે છે કે—

स्थानं यानं तथा सन्धिर्विग्रहश्च परैः सह ।

संश्रयो द्वैधभावश्च पद्मगुणाः परिकीर्तिताः ॥

उपायः कर्मसंरम्भे विभागो देशकालयोः ।

पुरुषद्रव्यसम्पच्च प्रतीकारस्तथापदाम् ॥

पञ्चमी कार्यसिद्धिश्च पर्यालोच्यमिदं किल ।

अङ्गानां पञ्चकं राज्ञा मन्त्रमार्गे विजानता ॥

उत्साहशक्तिः प्रथमा प्रभुशक्तिर्द्वितीयिका ।

तृतीया मन्त्रशक्तिश्च शक्तित्रयमिदं परम् ॥

શક્તિત્રિતયસમ્પાદાસ્તથા ।
 હિરણ્યમિત્રભૂમીનાં લામાઃ સિદ્ધિત્રયં વિદુઃ ॥
 સામમેદોપદાનાનિ દણ્ડશ્ચેતિ ચતુષ્ટયમ્ ।
 નીતીનાં સર્વકાર્યેષુ પર્યાલોચ્યં વિજાનતા ॥
 આન્વીક્ષિકી ત્રયી ચાર્તા દણ્ડનીતિસ્તથા પરા ।
 વિચાશ્ચતસ્રો ભૂપાનાં કિલૈતાઃ સન્તિ ગોચરે ॥

આ આખો વિલાગ ઘણો પારિભાષિક છે. એનો અર્થ કંઈવામાં મનુઃસ્મૃતિ ટીકા આદિનો આધાર લઈ આ સાત શ્લોકોનું વિવરણ પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦ માં કર્યું છે અને જરૂરી નોટ પણ આપી છે. આ સર્વ સૂત્રસિદ્ધાન્ત જેવી વાત છે અને લડાઈમાં ઉતરનારાએ તો એને બરાબર જાણવી જોઈએ

પછી સફળોદય મત્રીનો ખરો ઘડાકો આવે છે. એ કહે છે કે-આ રાજનીતિ તો શાસ્ત્રમાં કહી છે તે તમે અને અને બધા જાણીએ છીએ; પણ ખરી વાત તો એ છે કે—

કેવલં જ્ઞાતશાસ્ત્રોઽપિ સ્વાવસ્થાં યો ન બુધ્યતે ।
 તત્સર્વાર્કિચિત્કરં જ્ઞાનમન્થસ્યેવ સદર્પણઃ ॥

આ વાતનું શાસ્ત્ર જાણનાર હોય છતાં પોતાનું સ્થાન સમજનાર ન હોય, પોતે કયાં છે એનો ખ્યાલ કરનાર ન હોય તો તેનું જ્ઞાન નકામું છે, વંધ્ય છે, નિર્થક છે. પછી એ કહે છે કે લાઈઓ ! તમે આ બધી દોડાદોડ કરો છો અને લડાઈની વાત કરો છો, પણ બધો આધાર તો સંસારીશ્વર ઉપર છે અને એ તો આપણને—તમને જોગખતો પણ નથી ! ત્યારે આ બધી ધાંધલ શાની ? માટે દોટ મૂકો એ પહેલાં ગજનિમીલિકા કરો—અવલોકન કરો. (પૃ. ૧૩૧૧.)

પણ લશ્કરી ખાતાને આ વાત કેમ ગળે ઉતરે ? એ સેનાપતિ કહે કે ત્યારે દૂતને મોકલો. એ કહે છે કે—

યદ્યેવં પ્રેમ્યતાં તાવદૂતસ્તેષાં દુરાત્મનામ્ ।

ન લઙ્ઘયન્તિ મર્યાદાં યેન તે દૂતમર્તિસતાઃ ॥

સેનાપતિના મનમાં એમ કે દૂત જઈને જરા દમ આપશે એટલે દુશ્મન દળાયલો રહેશે. પણ સફળોધ મંત્રી કહે છે કે દૂત પણ અત્યારે મોકલાય નહિ. હાલ તો બેઝી રહેવું જ સારું છે.

પછી તો સેનાપતિ ઉછળ્યા—‘અરે એવી નમાદી વાત શું કરો છો ? એ મારા જેવાને શું કરનાર છે ? અને આપણે લડાઈની વાત ન કરવી, સમજાવટની વાત કરવી એમાં શો વાંધો છે ?’ પણ સફળોધ મંત્રી તો ચુસ્ત હતા. એણે કહ્યું—

કોપાગ્માતે કૃતં સામ કલહસ્ય વિવર્ધકમ્ ।

જાજ્વલીતિ હિ તોયેન તત્તં સર્પિર્ન સંશયઃ ॥

પોતાના મત પ્રમાણે જ્યારે સામાને ક્રોધ ચઢેલો હોય ત્યારે સમજાવટની વાત કરવાથી ક્રોધ વધારે વધે છે, અગ્નિમાં ઠંડું ધી નાખવાથી ભડકો વધારે મોટો થાય છે; છતાં એ વિચારનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ ખતાવવા દૂત મોકલવાનો ઠરાવ થયો. (પૃ ૧૩૧૪.)

ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદીના મંડપમા મોહરાજા પાસે દૂત આવ્યો. એનું નામ ‘સત્ય’ હતું અને એણે સાચી વાત કહી. એણે કહ્યું કે આ ચિત્તવૃત્તિ અટવીનો રાજા તો સંસારીજીવ છે અને આપણે સર્વે તો તેના કિંકર છીએ, માટે આપણે અંદર-અંદર લડવું ઉચિત ન ગણાય. આપણે તો સ્વામીનું હિત થાય તેમ અંદરઅંદર સંપીને રહેવું ઘટે. (પૃ. ૧૩૧૫) આવી વાર્તા સાંભળી મોહરાજાના સલાજનો ક્રોધમાં આવી ગયા અને સામા ધુરંધરા લાગ્યા કે સંસારીજીવ તે વળી સ્વામી કેવો ? પછી લડાઈનું આહ્વાન કર્યું. જન્ને જાણીનું લશ્કર ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે એકઠું થઈ ગયું અને જાને લડ્યા, ભયંકર લડાઈ થઈ અને તેમાં ચારિત્રરાજા હાર્યા (પૃ. ૧૩૧૬-૧૭) અને ચારે તરફથી ઘેરામાં સપડાઈ ગયા.

આ આખા પ્રકરણમાં લડાઈની નીતિ-રીતિ-પદ્ધતિનો ખુબ સારો અભ્યાસ લેખકે બતાવ્યો છે. એમાં ખરી ખૂબીની વાત દુશ્મનો એક બીજાને ઓળખતા પણ નથી એ જોવામાં આવે છે. દ્વંતનું કાર્ય વિચારવા યોગ્ય છે અને લડાઈનું વર્ણન આશ્ચર્યકારક છે. એના પર અન્યત્ર વિવેચન થયું છે. અત્ર તો યુદ્ધનીતિના વિષયમાં લેખક મહાત્મા કેટલા નિષ્ણાત હતા તે ચર્ચવાનું પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજના આખા લશ્કરને ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે ઘેરાયલી હાલતમાં મૂકે છે.

એ વાર્તા સાતમા પ્રસ્તાવમાં આગળ આવે છે.^૧ ચારિત્રરાજ અંધકારથી ભરેલી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમા ઊભા હતા, ચારે બાજુએથી ઘેરાઈ ગયા હતા, પણ તેમની ઇચ્છા સ્વામી (સંસારીજીવ)નું શ્રેય કરવાની હતી. સફ્તોધ મંત્રી મહાનીતિવેત્તા હતો. એને ચિંતા એક જ હતી કે પોતાના સ્વામીનું આખું લશ્કર સંસારી-જીવને મદદ કરવા તૈયાર હતું, પણ એ તો આ લશ્કરને ઓળખતો પણ નહોતો. હવે એનો વિકાસ થતો હતો અને અંદર અંધકારને સ્થાને પ્રકાશ થતો હતો. એ જોઈ એ(સંસારીજીવ)ની પાસે કોઈ સુદામ માણસને મોકલવાની સલાહ એણે મહારાજાને આપી. પ્રથમ સદાગમને મોકલવાનું ઠર્યું. સમ્યગ્દર્શન જવા તૈયાર હતો, પણ સફ્તોધ શાણા મંત્રીએ પ્રસ્તાવ વગરનું કામ હાથ ન ધરવાની સલાહ આપી એણે પ્રથમ ઓળખાણ અને પછી રૂચિ થવાની વાર્તા કહી બતાવી. (પૃ. ૧૭૬૭-૮.) આ રાજનીતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. દૂર દેશમાં ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તો પ્રથમ સદાગમને ત્યાં મોકલવાની જરૂર છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૬૮ ની નીચે કરેલી નોટ.) મંત્રી સફ્તોધના મનની શાંતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. સદાગમ કોણ છે અને તેના પ્રસંગથી શા લાલ છે એનો પરિચય અહીં સુદામ રીતે થાય છે. મન વગર અન્યને ખુશી કરવા આ પરિચય થયો છે અને તેને જોઈ પરિલાપમાં દ્રવ્યાનુદાન કહેવામાં આવે છે. સદાગમના આવવાથી જ્ઞાનસંવરણ રાજા દબાયો.

મહામોહરાયને ગલરાવનાર સદાગમ કોણ હતો તેનો પરિચય અકલંક કરાવે છે તે વિચારી જવા યોગ્ય છે.

શાપિતાશ્ચાકલક્રુકેન યથા મો ઘનવાહન ! ।
 આરાધનીયઃ સાધૂનામેષામેષ સદાગમઃ ॥
 પતે હ્યસ્ય સદાદેશં કુર્વન્તિ નતમસ્તકાઃ ।
 ઇયોઽસ્ય સ્ત્રિર્જાનીતે ગુણસમ્મારગૌરવમ્ ॥
 તદેષ તે દિતો મદ્ર ! ધર્માધર્મવિવેચકઃ ।
 અતઃ સદુપદેશાર્થમેવ વિજ્ઞાતુમર્હસિ ॥
 મમામીયાં ચ સાધૂનાં સુરેશ્વાસ્ય પરિસ્ફુટમ્ ।
 યજ્ઞજ્ઞાનં મદ્ર ! તજ્ઞાતમસ્માદેવ સદાગમાત્ ॥^૧

આવી રીતે સર્વ સાધુઓને પણ ધર્માધર્મની પીછાન કરાવનાર છે તેટલા માટે તેમને પણ પૂજ્ય સદાગમ જરૂર ઓળખવા યોગ્ય છે.

એના આગમનથી જ્ઞાનસંવરણ દળાઈ ગયો. મોહરાયનો મોટો મિત્ર રાજા દળાયો એટલે એની છાવણીમાં મોટો ખજાલખાટ થયો. રાગકેસરી રાજા જે મોહરાયનો મોટો પુત્ર હતો તેણે મંત્રી તરીકે રાજાને સલાહ આપી—

પતાવન્તં યયં કાલં નિશ્ચિન્તા દેવ ! સંસ્થિતાઃ ।
 યદ્યલેન સ વિગ્રસ્તો જ્ઞાનસંવરણો નૃપઃ ॥
 યતઃ । દૃષ્ટઃ સદાગમસ્તત્ર ગત્વાભ્યર્ષે વ્યવસ્થિતઃ ।
 દેવ ! સંસારિજીવસ્ય વિરુદ્ધઃ સ ચ મૂપતેઃ ॥
 નોપેક્ષણીયં દેવેન તસ્માદેતત્પ્રયોજનમ્ ।
 કુઠારચ્છેદ્યતાં કુર્યાન્નચ્છેદ્યં ન પળ્ડિતઃ ॥^૨

આ વાતમાં મહાનીતિ છે. જે કામ સહેલાઈથી અને તેણે હોય તેને મુલતવી રાખવાથી આકરું થઈ પડે છે, માટે તુરંત એના ઉપાય કરવો જોઈએ.

આ બાબુ મહામોહનું આખું લશ્કર તૈયાર થઈ ગયું અને હુકમ માગવા લાગ્યું. પણ વીર મહાયોદ્ધા વૃદ્ધ મહામોહને આ વખતે વધારે શૂરાતન છૂટ્યું અને પોતે જાતે યુદ્ધમાં ઉતરવાની તૈયારી કરી. એની નિયંત્રણા જામરી હતી અને લશ્કરી જાપતો સારો

હતો. સર્વે માંભળી રહ્યા. મહાપરિગ્રહને ઠોસાએ સાથે લીધો અને સંસારીજીવ પાસે જતો આવી પહોંચ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩). નીકળતાં પહેલાં એમણે સર્વ ઐનિકોને જાગૃત-તૈયાર રહેવાની સૂચના આપી દીધી હતી.

સંસારીજીવ ઘનવાહન જેને તે જ વખતે પિતાના મરણથી રાજ્ય મળ્યું હતું તેને શરીરવિષય વિભૂતિ સંબંધમાં ત્રણે શિખામણ સલાહ આપે છે:—

“સદાગમ”—.....યથેદં ક્ષણમહુરુમ્ ।

દુઃલાત્મકં મલક્ષિન્નં નિઃસ્વભાવં યદિશ્વરમ્ ॥

તદગ્ર મૂર્છાં મા કાર્પીર્મા કાર્પીર્ઘનઘાહન ! ।

આત્મા તે જ્ઞાનસદ્વીર્યદર્શનાનન્દપૂરિતઃ ॥

તતસ્તથૈવ યુક્તસ્તે ચિત્તાવન્ધો નરોત્તમ ! ।

યેન ત્વં નિર્વૃત્તિં યાસિ સતતાહ્લાદસુન્દરામ્ ॥^૧

“મહાભોહ”—મહામોહસ્તુ મે સર્વ તદ્રાજ્યં તાશ્ચ સમ્પદઃ ।

ગાત્રં શબ્દાદિભોગાંશ્ચ યચ્ચાન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥

સ્થિરં સુચાત્મકં ચારુ નિર્મલં હિતમુત્તમમ્ ।

ઇત્યેયં કથયત્યુચ્ચૈરુપદેશં ચ ચચ્છતિ ॥

“ નાસ્તિ જીવો ન વા દેવો ન મોક્ષો ન પુનર્મયઃ ।

ન પુણ્યપાપે સદ્ભૂતે ભૂતમાત્રમિદં જગત્ ॥

અતો યાવદયં દેહો વિદ્યતે ઘનવાહન ! ।

યથેષ્ટેષ્ટયા તાવત્સ્વાદ પિવ દિવાનિશમ્ ॥

સદ્ભોગૈઃ પ્રીણયાત્માને માનયામલલોચનાઃ ।

સુખં મુક્ત્ય યથાકામં મા મૂઢવચનં કથાઃ ॥ ”^૨

“પરિગ્રહ—” પરિગ્રહસ્તુ માં મૂતે યથા મો ઘનવાહન ! ।

હિરણ્યધાન્યરત્નાદિસમ્મારં કુરુ યત્નતઃ ॥

યઃ પ્રાપ્તં પાલયત્યર્થમપ્રાપ્તં દૌકયત્યલમ્ ।

ન ચ સન્તોયમાદત્તે તસ્ય સૌખ્યમનારતમ્ ॥

આમાં કંઈ સલાહ ગમે ? લહેર કરવી, ખાણું પીણું, મહાલવું અને પૈસાના સોનાના ઢગલા કરવા એ સલાહ કોને ન ગમે ? મહામોહની આ યુદ્ધનીતિ છે. ઘનવાહનનો સદાગમ પરનો પ્રેમ હજી અંતરનો પ્રેમ નહોતો; એમાં આ મહામોહ અને પરિગ્રહનું આક્રમણ થયું એટલે એ તો સર્વ વાત ભૂલી ગયો અને એની સદાગમ તરફ રુચિ હતી તે ઓછી થતી ચાલી. (પૃ. ૧૭૭૬). ત્યારપછી એની પાસે સદાગમનું માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું, પણ એ વાત પણ એને ભિલટી પડી. છતાં દેખાવ માત્ર એણે દ્રવ્યાચાર સ્વીકાર્યો, પણ અંદરખાનેથી એની મોહપરિગ્રહ તરફ પ્રેમવૃત્તિ ઘટી નહિ.

પછી મોહરાયે ખીજી બાજુએથી ફટકો માર્યો. પોતાના રસાલદાર 'શોક'ને મોકલી એણે તકનો લાલ લઈ સંસારીજીવ (ઘનવાહન)ને સદાગમથી પરાજિત બનાવ્યો (મ. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭) વળી મિત્ર મુનિ અકલંકના સદુપદેશથી કાંઈ ઠેકાણે આવ્યો પણ તે વખતે મોહરાજના લશ્કરમાંથી માયા અને સાગર આવ્યા અને સાથે કૃષ્ણતાને લેતા આવ્યા એટલે સંસારીજીવે હદ કરી. ગુરુને યાદ આપવા લાગ્યો કે માસકલ્પ પૂરો થયો છે તેથી તેમણે સીધાવણું યોગ્ય છે (પૃ. ૧૭૮૪). ચોરો અંદરથી ખૂણ મળતો આવી ગયા અને છેવટે સદાગમને દૂર દૂર જવું પડ્યું. પછી મહામોહરાજએ લયંકર મારો ચલાવ્યો, જળજ્ઞ આક્રમણ કર્યું. એનું વર્ણન મ. ૭. પ્ર. ૧૫ માં જરૂર વાંચવા યોગ્ય છે. પછી મોહરાયના પ્રત્યેક સેનાનીઓએ પણ જળરો મારો આદર્યો (પૃ. ૧૮૦૧-૧૮૧૦).

ખરી લડાઈ આઠમા પ્રસ્તાવમાં થાય છે. ભીષણ આંતરયુદ્ધ થાય છે. સદ્બોધમંત્રી જાતે આવે છે અને વિદ્યાકન્યા સાથે લક્ષ કરાવે છે. એ સદ્બોધ આવવા નીકળ્યો છે એવા મોહરાયની છાવણીમાં સમાચાર મળતાં મોટો ખળભળાટ થાય છે અને પરસ્પર મંત્ર વિચારણા થાય છે (મ. ૮. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૮૩૬-૭) પણ આ વખતે દુશ્મનોમાં ઐક્ય ન રહ્યું. જ્ઞાનસંવરણ રાજા ઓછી તૈયારીએ આગળ વધી ગયો, ખીજીની મદદ ન રહી, પાપોદય વિગેરે તેની પછવાડે મદદે જેંચાઈને આવ્યા. આ વખતે મોહરાજના સૈન્યમાં સંપ નહોતો અને લડાઈ કેમ કરવી તેનો નિશ્ચય નહોતો.

સદ્ગોષ્ઠ મંત્રી અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર આલ્યું આવતું હતું ત્યાં જ્ઞાનસંવરણ રાજા સાથે એનો ભેટો થયો. એક લશ્કર સફેદ છે, ખીણું કાળું છે. લયંકર લડાઈ જામી. લડાઈમાં ચારિત્રરાજનું સૈન્ય વધારે જોર પકડતું ગયું અને તેણે પાપોદય વિગેરેનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખ્યાં અને એ રીતે એ લશ્કર હારીને બેસી ગયું (પૃ. ૧૬૩૬) પણ વાત એ જાની કે એ સર્વનો નાશ ન થયો પણ ભાગીને એ લોકો અંદર છુપાઈને બેસી ગયા.

હવે સંસારીજીવ (શુભધારણ) તો સદ્ગોષ્ઠની સલાહ લેવા લાગ્યો અને આખરે કર્મપરિણામ રાજાની અનુકૂળતાથી લગ્ન નિમિત્તે એનો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રવેશ થયો. જે અટવીનો એ પોતે માલેક હતો ત્યાં અત્યાર મુધી એનો પ્રવેશ પણ નહોતો. લગ્નનો પ્રસંગ અને ચિત્તવૃત્તિપ્રવેશની હકીકતે મોહરાજાના સૈન્યમાં ઘણો ખળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો

અગ્રાન્તરે સંજાતો મહામોહાદિયલે સર્વસમાજઃ । પ્રવૃત્તઃ પર્યા-
લોચઃ । અભિહિતં વિપયામિલાપેન । “ દેવ ! યદ્યનેન સંસારિ-
જીધેનેમાઃ ક્ષાન્ત્યાદિકાઃ કન્યકાઃ પરિણીતાઃ સ્યુસ્તતઃ પ્રલીના
એવ વયમિતિ મન્તવ્યં । અતો નાસ્મામિરુપેક્ષાન્ વિધેયા કર્તવ્યઃ-
સર્વથા યત્નોઽવલમ્બનીયં સાહસં મોક્તવ્યો વિષાદઃ ।

ભયં હિ તાવત્કર્તવ્યં યાવદન્તો ન દૃશ્યતે ।

પ્રયોજનસ્ય તત્પ્રાપ્તૌ પ્રદર્શવ્યં સુનિર્ભયૈઃ ॥ ”

આ ખરી ચુદ્ધનીતિ છે. જે છેડા દેખાતો હોય તો પછી કેસ-
રીઆં પણ કરવાં. અને જે પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો વગર
ખીકે ઘા કરવો. (અ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૪૩).

પછી દેવી ભવિતવ્યતાની સલાહ લીધી. દેવી પણ જાણી !
એ સંસારીજીવની પત્ની થાય છતાં પતિને સારી રીતે રખડાવવાનું
કામ કરી રહી હતી. પ્રાસકાળની સલાહ આપતાં એ સંસારીજીવના
પનોતાં પટ્ટરાણી બોલ્યાં.

મદ્રાઃ ! ન યુક્તસ્તાવદ્ભવતાં રણારમ્ભઃ । યતઃ સમાદતોઽયમધુ-
નાર્યપુત્રઃ કર્મપરિણામેન મિલિતા વિશેષતઃ શુભપરિણામાદયઃ

સંજાતમાર્યપુત્રસ્યાધુના વિશેષતો નિજવલદર્શનૌત્સુક્યં દર્શયિ-
પ્યતિ તદપિ કર્મપરિણામઃ કરિષ્યત્યાર્યપુત્રસ્તસ્ય પોષણં તતોઽ-
ધુના રણે લગતાં ભવતાં સર્વપ્રલયઃ સંપત્સ્યતે । તસ્માત્કાલયાપનાં
કુર્વન્તસ્તાવદદદૃષ્ટેયયા તિષ્ઠત યૂયં । યદા તુ ભવતાં પ્રસ્તાવો
ભવિષ્યતિ તદાહમેવ નિવેદયિષ્યે । દત્તાવધાના હિ ભવત્પ્રયોજને
સકલકાલમહં વર્તે । કા ભવતાં ચિન્તા ।

આ સલાહથી તેઓએ ઉઘાડી લડાઈ કરવાની વાત મુલતવી
રાખી (પૃ. ૧૯૪૩—૪).

સફળોધે વળત સાધ્યો, મોહને કહોલે ચઢેલા ગુણધારણ પાસે
તે વળતે સફળોધ આવ્યો અને એનું લશ્કર જે એણે (સંસારી-
જીવે) કદી જોયું નહોતું તે બતાવ્યું. આવું લશ્કર જોઈ સંસારી-
જીવ મલકાયો અને તુરત લડાઈના આદર થયા (પૃ. ૧૯૪૬).
ચારિત્રરાજના આખા લશ્કર સામે મોહરાજનું સૈન્ય જીલું રહી
શંકયું નહિ, નાસી ગયું. ચારિત્રના લશ્કરે એમને રહેવાનાં સ્થાનો
લાંગી નાંખ્યા અને આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીને સાફ કરાવી.

વળી પાછા જોરમાં આવી લાંગેલાં મંડપો એ ચોરો ખાંધે છે
અને એવી લાગફેડ ચાલે છે (મ. ૮. પ્ર. ૧૦.)

આ આખો વિભાગ યુદ્ધનીતિથી ભરપૂર છે. એના પ્રત્યેક
શબ્દમાં યુદ્ધનીતિના પારિભાષિક શબ્દો છે અને એના વિસ્તારમાં
નીતિ અને કુટિલતાનું સામ્ય છે, સંદર્શન છે. ખાસ એટલો જ
વિભાગ જુદો તારવી છપાવ્યો હોય તો લડાઈ કેમ થાય ? હત કેમ
મોકલાય ? વ્યૂહરચના કેમ ગોઠવાય ? સલાહ કેમ થાય ? સુત્સહી-
પણાને અને લડાઈને શો સંબંધ છે ? કેવા ગોટાળા થાય છે ? કેમ
ગાંસડાં પોટલાં ખાંધી નાસવું પડે છે ? ક્યાં છુપાઈ જવાય છે ? અને
લાગ આવ્યે કેમ છાતી કાઢી બહાર અવાય છે ? તેમજ સ્વસ્થાપન
કેમ થઈ શકે છે ? આવી અનેક વાતોનું અત્ર પ્રદર્શન છે. યુદ્ધ-
નીતિમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઘણા કુશળ હતા અને તેમનો એ વિષયનો
અભ્યાસ અમત્કારી હતો, એ વાતનો પુરાવો આમાંનો કોઈ પણ
પ્રસંગ પૂરો પાડે તેમ છે.

અત્યારે લંગાણુ ન થતું હોત તો નીતિના અન્ય અંથોમાંથી બતાવી શકાત કે એમનું યુદ્ધનીતિનું જ્ઞાન કેટલું પૂર્ણ છે. પુસ્તક સાથે નીચે કરેલી નોટમાં ક્વચિત્ એનું સંદર્શન કરાવ્યું છે. બાકી લડાઈની પદ્ધતિ અને લખવાની-ઊકેલવાની લેખકની શક્તિ અપાર છે, અગાધ છે, અવર્ય છે. એ મુદ્દા પર ઘણું વિસ્તાર થાય તેમ છે, પણ મૂળ મુદ્દો કહી દીધો, બાકી મૂળ અંધવાંચનથી એ બાબતમાં ભાષા પરના કાળૂનો ખ્યાલ વધારે આવી શકે તેમ છે. યુદ્ધકળાનો વિષય એક નિષ્ણાત તરીકે લેખકે લખ્યો છે એ સંખંધમા વિગતવાર અંધવાંચન સાક્ષી પૂરે તેમ છે. એનાં સ્થળો ટાંકી આ વિષયને :લંગાવી શકાય, પણ સ્થળસંકોચથી તેમ બની શકે તેવું નથી.

એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે આજો અંધ મોહ અને ચારિત્રનું યુદ્ધ બતાવવા માટે જ લખાયો છે. એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ છે કે આપણા મનમાં જે તુમુલ યુદ્ધ વારંવાર ચાલે છે તેમાં અવારનવાર એક વિચારપ્રવાહની યા બીજાની ક્તેહ આપણી નબળાઈ કે મહત્તા પ્રમાણે થાય છે. આ માનસપ્રવાહમાં શી ચીજો, કયા ભાવો અને શા આશયો રહ્યા છે તે બતાવી તેનું પૃથક્કરણ કરવું અને તેનો ચિતાર સમજાવી લોકોને સ્વપ્રાપ્તિ અને પરત્યાગને માર્ગે દોરવા. એટલા કારણે આ મુદ્દા પર જરા વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લંગાણુ ખુલાસો અત્ર લખવો પ્રસ્તુત ગણ્યો છે.

x

x

x

૧૪ રાજનીતિ... (Politics & Strategy.)

હવે સામાન્ય રીતે રાજનીતિનો વિષય વિચારી લઈએ. રાજ-કારભાર ચલાવવામાં અર્થશાસ્ત્ર અને સામદામાદિ નીતિનો ઉપયોગ સારી રીતે સમજવો પડે છે અને એનો પ્રયોગ આખા અંધમાં સાર્વત્રિક છે. એવા થોડા પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરવો સ્થાને ગણાયો. રાજનીતિ અને યુદ્ધનીતિ ક્વચિત્ એક બીજાના ક્ષેત્રો પર આક્રમણ કરે તો વસ્તુસ્વભાવે તે તદ્દન બનવાજોગ છે.

(■) રાજ્યની સલામતી માટે લડાઈ વખતે મદદ માટે મિત્ર-રાજ્યો હોવા જોઈએ એ એક રાજનીતિ છે. મોહરાજ્યે સાત

રાજાઓ સાથે સંધિ-પ્રસંગ રાખ્યો છે. એ સાતે રાજાઓ તે જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય છે.^૧ એને રાજા સ્થાન આપે છે, પ્રત્યેકને સિંહાસન આપે છે, છતાં મોહરાજાના દરબારમાં એનું સ્થાન બહિર્ભૂત પદાતિનું છે. અત્યારે અંગ્રેજ સરકાર જેમ સાર્વભૌમ સત્તાધારી છે અને આપણા દેશી રાજાઓ જેમની રાજવ્યવસ્થામાં છ. સી. એસ. આઈ., કે. સી. એસ. આઈ. કહેવાય છે તેમ એ વ્યવસ્થા સમજવી. સાર્વભૌમ સત્તામાં એ તો ગ્રાંડ કમાન્ડર કે નાઈટ કમાન્ડર જ કહેવાય. એ પદ્ધતિનાં સદર સાત મિત્રરાજાઓ છે. એને મેં ભાષાંતરમાં ભાષાત રાજાઓ કહ્યા છે. (પૃ. ૮૮૮).

(b) મહામોહ રાજા વૃદ્ધ થયો છે તેથી પુત્ર રાગકેશરીને રાજ્ય આપ્યું છે (મ. ૩. ૪. પૃ. ૩૬૧), છતાં અવસર આવતાં એ જાતે પણ લડવા ઉતરી પડે છે. એ વૃદ્ધ થયો છે પણ એનો રાજ્યલોભ જરા પણ ઘટ્યો નથી. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫.) એણે જે વળતે મહાઆક્રમણ કર્યું ત્યારે પ્રત્યેક સેનાનીને તૈયાર રાખ્યા હતા. આમાં જળારી રાજનીતિ છે. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એક એક સેનાનીને મોકલે છે પણ અસાધારણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધ રાજા પોતે સમરાંગણમાં ઉતરી પડે છે. નીચેના પ્રસંગો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. રાગકેશરી રાજા વિષયાલિલાપ મંત્રીને કહી જગતને વશ કરવા મંત્રીના પાંચ અંગત માણસોને જગત તરફ મોકલી આપે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૪ પૃ. ૩૮૮). સ્પર્શનનું ત્યાં ઓળખાણ થાય છે.
૨. રસનાનો એવો જ પરિચય મામા લાલેજને થાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૧.).
૩. ઘનવાહન પાસે સદાગમને મોકલવાનો પ્રસંગ (મ. ૭ પ્ર. ૧૦.).
૪. મહામોહ રાજા જાતે આડ્યા ત્યારે પરિગ્રહને સાથે લીધો. (મ. ૭. પ્ર. ૧૧.).

૫. બહુલિકાની મદદ લઈ અકલંક મુનિ પાસે વિહાર કરાવ્યો.
(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

૬. મહામૂઢતા વિગેરે પ્રત્યેક ક્રમસર આવીને અસર કરે છે.
(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫.).

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરવાની નીતિ વૃદ્ધ અનુલવી રાજા જરાજર સમજે છે.

(૦) રાજાઓએ પોતાના ધાણાઓ સુરક્ષિત રાખવા ઘટે અને ત્યાં અમલદાર તરીકે યોગ્ય માણસને મૂકવા જોઈએ.

રાજસચિત્તનો ગરાસ એટલા માટે મિથ્યાભિમાનને આપ્યો છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮.), તામસચિત્તનો ગરાસ ફટાયાકુમાર દેવગજેન્દ્રને આપ્યો છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬.).

એ ધાણાઓ સુરક્ષિત હોય છતાં લડાઈ વખતે સર્વને લડવા જવું પડે છે. એ વખતે ત્યાં ખીજ શોક સામંતની યોજના કરી છે. દેવગજેન્દ્રની અવિવેકિતા ભાર્યાએ ગર્ભ ધારણ કરેલો હોવાથી એની યોજના પણ કરવી જોઈએ. એટલે એને રૌદ્રચિત્તપુરે મોકલાવી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં એ વૈશ્વાનરને જન્મ આપે છે. (પૃ. ૩૪૬) આ રીતે વૈશ્વાનર તે દેવ અને અવિવેકિતાનો પુત્ર થાય. લડાઈની ધમાલ વખતે એનો જન્મ થયેલો એટલે એ તેજસ્વી અને શૂરવીર જરૂર રહે. આ સર્વ રાજનીતિના હિસાબો છે.

(૮) ઊગતા શત્રુને અને ધતા વ્યાધિને દબાવવો જોઈએ.

એ નીતિ લક્ષ્યમાં રાખી સંતોષ જેવા એક સાધારણ દુર્શ્મનના સેનાનીને હુકાવવામાં શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન યોજના કરે છે. એવા એક સેનાની-લશ્કરીને પણ ઉવેખી મૂકવામાં આવતો નથી.
(પ્ર. ૩. પ્ર. ૪.).

એવી જ રીતે સંયમને એકલવાયો જોઈ દુર્શ્મનો એને વાંખી નાખે છે, ધાયલ કરે છે, પણ એના સમાચાર ચારિત્રરાજને ત્યાં આવે છે કે તેઓ પણ ચોંકી જાય છે અને ઉપાય ચિંતવે છે.
(પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦ અને પૃ. ૧૩૦૩-૪.) મતલબ

એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એક સાધારણ વાત પણ જતી કરવામાં આવતી નથી. એ ખરી રાજનીતિ છે.

(૦) રિપુદારણુને દીકરી આપવા આવેલા નરકેસરી રાજાએ રાજસભામાં બેઠે લીધું કે રિપુદારણુ કળાને જાણકાર નથી, છતાં બન્ને રાજ્યોની ખોટી વાતો ન ચાલે તે સારું પરીક્ષામાં નપાસ થયેલા રિપુદારણુને દીકરી આપી (મ. ૪. પ્ર. ૪. પૃ. ૭૩૬.) રાજનીતિજ્ઞ માણસ આમ જ કરે, અત્યારના જમાનામાં એ વાત ન બેસે, પણ અસલ તો નીતિ હતી કે—માત્માનં સર્વથા રક્ષેદારૈરપિ ઘનૈરપિ તો પછી પુત્રીનો ભોગ આપે તેમાં તો નવાઈ પણ શી ? એને કદાચ મનમાં લડાઈનો પણ ભય લાગ્યો હોય અને તે કાંઈ લડવાની તૈયારી સાથે ત્યાં આવેલો નહોતો. ગમે તેમ પણ શરમથી અને ભયથી પુત્રીનો ભોગ આપી ગયો એ નીતિ તે વખતે વ્યવહાર-કુશળ માણસો માટે વ્યવહાર ગણાતી હતી.

(f) લશ્કરમાં ભરતી કરવાના નિયમની યોજના કર્મપરિણામ રાજાએ કરી રાખી છે. અસંવ્યવહાર નગરની જમીનદારી તીવ્ર મોહોદય અને અત્યંત અબોધને આપી તેમને ત્યાંના સરસૂળા બનાવ્યા છે, પણ સાથે ગોઠવણ કરી રાખી છે કે જેટલા પ્રાણીઓને સદાગમ નિર્વૃત્તિનગરીએ મોકલે તેટલાને અસંવ્યવહારથી મોકલી આપવા. એ આખી વ્યવસ્થા બહુ મજાની છે. એના વિસ્તાર માટે જુઓ મ. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪. અંથકર્તાના શબ્દોમાં એ ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—

यथास्ति, तावदेयोऽस्माकं सर्वदा परिपन्थी कथञ्चिदुन्मूलयितुमशक्यः सदागमः परमशत्रुः । ततोऽयमस्मद्दलमभिभूय कचिदन्तरान्तरा लब्धप्रसरतयास्मदीयभुकेर्निस्सारयति काञ्चिद्लोकान् स्थापयति चास्माकमगम्यायां निर्वृतौ नगर्यां । ततः प्रकटीकरोत्यस्माकमयशः । तच्च सुन्दरमेतत् । अतो भगवति लोकस्थिते ! त्वयेदं विधेयं । अस्ति ममाविचलितरूपमेतदेव प्रयोजनमपेक्ष्य संरक्षणीयमसंव्यवहारं नाम नगरं । ततो यावन्तः सदागमेन मोचिताः सन्तः मदीयभुकेर्निर्गत्य निर्वृतिनगर्यां गच्छन्ति लोका-

સ્તાવન્ત એવ મગવત્યા તસ્માદસંવ્યવહારનગરાદાનીય મદીયશેષ-
સ્થાનેષુ પ્રચારણીયાઃ । તતઃ પ્રચુરતયા સર્વસ્થાનાનાં સદાગમમો-
ચિતાનાં ન કશ્ચિદ્ધાર્તામપિ પ્રશ્નયિષ્યતિ । યતો ન ભવત્યસ્માકં
છાયામ્લાનિરિતિ ।

આમા લશ્કરમાં ભરતી કરવાની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ અને
રાજાએ પોતાનું સ્વમાન અને દેખાવ ધરાળર બાળવી રાખવો
જોઈએ તેમજ પોતાની કોઈ વાત મોળી હોય તો પણ દેખાવા દેવી ન
જોઈએ એ નીતિનો વિચાર છે.

(૬) બે કાર્યમાં ગૂંચવણ પડતી હોય ત્યારે વખત કાઢી નાખવો,
સહસા કામ કરવું નહિ. સંશયાપન્નચિત્તેન મિત્રે કાર્યદ્વયે સત્તા ।
કાર્યઃ કાલવિલમ્બોઽત્ર દૃષ્ટાન્તો મિથુનદ્વયમ્ । એના ઉપર મુગ્ધ
અકુટિલાની વાર્તા કહી દીધી. (મ. ૩. પ્ર. ૬.) આ બહુ વિચારવા
લાયક રાજનીતિ છે. એને અનુસરવાથી કોઈ પણ વખતે ભરાઈ પડાતું
નથી અને સાહસ કરી વિમાસણ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.
મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલા બેવડાઈ ગયાનો પ્રસંગ તો હસવા જેવો
છે, પણ એના અંતરમાં રહેલ વ્યવહાર શિક્ષા બહુ ઉપયોગી છે
અને એ વ્યવહાર રાજનીતિનો અગત્યનો ભાગ છે.

(૭) રાજાને વહાલા થવા દુર્મુખ જેવા સેવકો કેવી યુક્તિઓ
કામે લગાડે છે અને રાજાના માનીતા થઈ અન્ય પાસે પૈસા કેવી
રીતે ઓઠાવે છે એ રાજનીતિનો એક વિભાગ છે. પુત્રપ્રેમી પિતા
છોકરાને સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પણ નીતિ છે અને શુરતા ઉપદેશને
અનુસરી કનકશેખર સ્વધર્મીને કરમુક્ત કરે છે તે પણ રાજનીતિ
છે. ચાડી ખાનારો દુર્મુખ રાજા પાસે વહાલો થવા જઈ દંભી
લોહિા જૈન થાય છે એમ કહે છે. એમાં તેનો સ્વાર્થ જણાય છે.
પુત્રવત્સલ પિતા મહારખા હતા. એ પુત્રને કહી કહી શકે નહિ
એ પણ વ્યવહાર છે. દુર્મુખ કુમારને સાચાં વચન કહી ગયો પણ
કુમારને મેક્ષમ જોતાં પાછો હટી ગયો, પરંતુ એના હૃદયની પરીક્ષા
કુમારને થઈ ગઈ હતી એટલે એ પ્રપંચ સમજ્યો. આ કુટીલ નીતિ
છે. કુમાર એ જાણે છે. એનો એ મહાનુભાવ કહી ઉપયોગ ન
કરે પણ સમજે ધરાળર. કુમાર કેવા સંયોગ દેશવટે નીકળી

પડે છે, રૂસણે ચઢી જાય છે. એ આખી વાત રાજનીતિની છે, રાજનીતિનો વિભાગ છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૫-૫૬૩.)

એવા જ પ્રસંગે રાજ્ય છોડી આજ્યા જવાનો પ્રસંગ હરિકુમારના સંબંધમાં પણ જાણે છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭.). મામા કરતાં હરિકુમારની ખ્યાતિ વધી એટલે રાજ્ય મામાને દેવ થયો. વૃદ્ધ મંત્રીએ કુમારને સલાહ આપી કે તેણે પરદેશ આજ્યા જવું. એ વખતે એને મનમાં જરા પણ ખીક નથી, પણ ઉછેરનાર મામા ઉપર ખીજું શું કરાય ? એ વિચારે એ તુરત આવી નીકળ્યો. એ પ્રસંગમાં રાજનીતિના ઘણાં સૂત્રો આવ્યાં છે. અર્ધરાજ્યહરં મૃત્યં યો ન હન્યાત્સ હન્યતે । અને અયુક્તે ન પ્રવર્તન્તે યુદ્ધયો હિ મહાત્મનામ્ । તથા રાજ્યમોહ વિગે-
રેની ઘણી વાતો એમાં થઈ ગઈ. (પૃ. ૧૫૩૬.)

નીતિના પ્રસંગોનો પાર નથી. નીતિનાં સૂત્રો આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયાં ખૂબ વેર્યાં છે. રાજનીતિના વિષયમાં લેખક પરિપૂર્ણ હતા એ જણાવવાનો મારો આશય છે. એ કાર્ય એમણે સાંગોપાંગ પાર ઊતાર્યું છે. કોઈ પણ નીતિ-વ્યવહારનો ગ્રંથ હાથમાં લઈ એક પછી એક સૂત્ર હાથમાં લેવામાં આવે તો એનું પ્રદર્શન આ ગ્રંથમાંથી નીકળ્યા વગર રહે તેમ નથી. એવો કોઈ પ્રસંગ મળશે તો એ પર આખું પુસ્તક લખાશે, અત્ર તો નિર્દેશ માત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે, બાકી વિદ્વાન વાચકોએ સ્વયં સમજી લેવું. લેખક સીધી રીતે રાજનીતિનાં સૂત્રો તો કવચિત જ આપે છે, બાકી એમની મજા તો અંદરથી રહસ્ય શોધી લેવામાં છે અને એ ગ્રંથપદ્ધતિ નામથી જ જણાય છે એટલે જોયો આધાર તો વાંચનારની તદ્દિષયમાં નિષ્ણાતતા અને ઉપનય શોધી કાઢવાની શક્તિને અવલંબે છે.

x

x

x

(૧૫) અવલોકન. ... (Power of observation)

આ શિર્ષક નીચે ઘણી જાણતો લખી શકાય તેમ છે. કહેવાની જાણત એ છે કે કોઈ પણ હુકીકત જોઈને વિવેચન કરવાની શક્તિ લેખકમાં અજળ છે. એના કોઈ કોઈ પ્રસંગનો નિર્દેશ કરી બાકીની જાણત વાચનારની અહણશક્તિ પર છોડીએ. આપણે સર્વ દુનિ-

યામાં આંખો ઉઘાડી રાખી ચાલીએ છીએ, છતાં કવિની નજરે જોઈ શકતા નથી અથવા જોઈએ તો વર્ણવી શકતા નથી, કારણ અવલોકનની કળા અભ્યાસ અને અંદરની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. આને માટે સેંકડો દાખલા આખા ગ્રંથમાં છે. થોડા જોઈ તે પર નતિનિર્દેશ કરીએ.

(a) આગ—

આગ થાય ત્યારે અત્યારે કોળાહળ થાય છે, જાંખાઓ દોડે છે એ આપણે જોઈએ છીએ શ્રી સિદ્ધર્ષિના વખતમાં શું થતું હશે તે માટે જુઓ. પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮-૯.

તत्र च ग्रामे रात्रौ समन्ताल्लभं प्रदीपनकं । प्रसर्पितं धूमवितानं । प्रवृद्धो ज्वालाकलापः । समुल्लसितो वंशस्फोटरवः । समुत्थिता लोकाः । सज्जातः कोलाहलः । रुदन्ति डिम्भरूपाणि । धावन्ति महेलाः । आरुढ्यन्तेऽन्धाः । क्रोशन्ति पङ्क्तयः । किलकिलायन्ते पिङ्गाः । मुष्णन्ति तस्कराः । दहन्ते सर्वस्यानि । परिदेवन्ते कृपणाः । सर्वत्र सज्जातममातापुत्रीयमिति ।

આ વર્ણુન સુંદર છે. ગામડાઓમાં આગ થાય ત્યારે આને મળતો દેખાવ અત્યારે પણ થાય છે. દોડાદોડી ઘણી ધાય, આંધળા-પાંગળા હેરાન થઈ જાય, ચોર લોકોને ચોરી કરવાની તક સાંપડે, છોકરાંઓ રડવા મંડી જાય અને ચારે તરફ ધમસાણુ લાગી જાય અને ગોટાળો થઈ જાય. આ હકીકતને તદ્યોગ્ય શબ્દોમાં ચિતરવાની શક્તિ એ લેખકની વિશિષ્ટતા છે અને એ એમની અવલોકન-શક્તિનું પરિણામ છે.

(b) દારૂનું પીકું—

દારૂના પીકામાં દારૂના મધપાત્રોની આપ-લે, દારૂ પીનારાઓનું નાચવું કુદવું, તોફાની લોકોના હકોટા, દારૂડીઆનાં ગાયનો અને દારૂ પીનારાઓની શરીરસ્થિતિનું જે વર્ણન પ્ર. ૭. પ્ર. ૩ માં કર્યું છે તે અવલોકનશક્તિનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એમાં મૂળ શ્લોકો પૃ. ૧૬૬૬-૭ પર આપ્યા છે એટલે અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વર્ણુન વાંચતાં લેખકની વર્ણુન-

શક્તિ અને અવલોકનશક્તિ કેટલી ઊંડી હશે અને તે વ્યક્ત કરવાનો કેટલો સારો અભ્યાસ હશે તે બરાબર ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે. દારૂના પીકામાં અને બહાર રહેનાર તેર પ્રકારના લોકોનું વર્ણન અવલોકન દ્રષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. એમાં નવમો અને દશમો પ્રકાર તો બહુ સુંદર શબ્દોમાં ચિતરાયો છે (પૃષ્ઠ. ૧૬૬૬—૧૬૭૦ અનુક્રમે). અવલોકન અને રજુઆતના એ નાદર નમૂના છે.

(૦) રેંટ—

અરધદૃઢ ઘટી. બહુ સાધારણ બાબત છે. એને વર્ણવીને લેખકે જખરું કૌશલ્ય બતાવ્યું છે. (જુઓ પ્ર. ૭. પ્ર. ૪.)

પૃ. ૧૬૮૨ થી રેંટનું વર્ણન ચાલે છે. એના ચાર સાથીઓ (કર્ષક), એનો ઉપરી હળપતિ, એને ખેંચનારા બળદો, એના કર્મકારકો, એના તુંબા, એના આરા, જે કૂવામાંથી પાણી ખેંચે છે તે કૂવો, એને ચલાવવાનું ઘટિયંત્ર, એની પરનાળ, પાણી એકઠું થવાની કુંડી, એનો ખાળ, એમાંથી નીકળતી નીક, ખેતરમાં જતું પાણી, ખેતરમાં ખી, એને વાવનારો, એનાથી થતી ધાન્યનિષ્પત્તિ—આ આખું વર્ણન અવલોકનશક્તિ બતાવે છે. રેંટો અમે તમે ઘણા જોયા હશે, પણ એને વ્યક્ત કરવા એ કુશળતાનું કામ છે અને એને વૈરાગ્યના પ્રસંગમાં જોડી દેવા એ તો એથી પણ વધારે કુશળતાની હકીકત છે. સાધારણ બાબતને અવલોકનનો વિષય કરતાં એનાથી કેવું સુદૃઢ પરિણામ નીપજવી શકાય છે તે અત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. અંતઃકર્તાના ગૌરવમાં આવી નાની નાની બાબતો પણ ઘણો મોટો વધારો કરે છે.

(૮) નદી—

જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૫—૬. ત્યાં પ્રમત્તતા નદીનું વર્ણન છે. એના ઉપનયની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ, પણ નદી તરીકે એ વર્ણનમાં બારિક અવલોકનનાં પરિણામ છે. એની બન્ને બાજુની લેખકો, એમાં નિરંતર વહેતું પાણી, એ પાણીનો પ્રવાહ, એમાં થતા તરંગો, એ મકા નદીના મત્સ્યો, એ નદીની ખેંચી જવાની શક્તિ, એમાંના આવર્તો, એ નદીનાં મૂળ અને મુખ, એ નદીનો સમુદ્ર સાથે સંગમ—આ સર્વ વર્ણન નદીના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે.

એવાં વર્ણનોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે જુઓ—

અટવી વર્ણન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૪-૫.

બેટ વર્ણન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૬-૭.

મંડપ વર્ણન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૭. અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫.

વેદિકા વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૮-૯ અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫-૬.

સિંહાસન વર્ણન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૯-૧૦ અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૬-૭.

એ સર્વની અંદરના રહસ્યની ખાખત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. નદીને નદી તરીકે કેવી વર્ણવી છે એ અત્ર જોવાનું છે. એ જ પ્રમાણે બેટ, મંડપ, વેદિકા વિગેરે માટે સમજી લેવું.

(૭) નગર—

નગરનાં વર્ણનો પરિપૂર્ણ છે. અદૃષ્ટમૂળપર્યંત નગર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પૃ. ૧૩ માં વર્ણવ્યું છે. એમાં આવી રહેલાં ઘરો, બજારો, દેવાલયો, એનો અવાજ, એનો કિલ્લો, એની ફરતી ખાઈ, એની અંદર તળાવો, ફૂવાઓ અને એની ફરતાં દેવવનો એ સર્વ નગરવર્ણનને ચિત્રમય બનાવે છે.

આવાં નગર વર્ણનના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે. પ્રત્યેકને ચિત્ર-રવાની જરૂર નથી. નામનિર્દેશ કરી દઈએ તેટલું અત્ર પૂરતું છે.

મનુજગતિ નગરી પ્ર. ૨. પ્ર. ૧. પૃ. ૨૫૨-૫૬.

આનંદપુર. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૫-૬.

સાહુલાદ નગર. પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૫.

સપ્રમોદ નગર. પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૪-૫.

રાજસચિત્ત નગર. પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૦-૩ (વિચિત્ર

તામસચિત્ત નગર. પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫-૬. (વિચિત્ર)

માનવાવાસ	}	મ. ૪. પ્ર. ૨૭. આખું પ્રકરણ (અસાધારણ)
વિબુધાલય		
પશુસંસ્થાન		
પાપીપિંજર		
સાત્ત્વિકમાનસપુર.	મ. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૪૫ (અલૌકિક)	
વર્ધમાનપુર.	મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૦.	
રૌદ્રચિત્તપુર.	મ. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૧-૨.	

એ ઉપરાંત ઘણાં નગરવર્ણનો અવાંતર છે. એ પ્રત્યેકમાં જુદી જુદી ખૂણીઓ છે. કોઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન નથી અને નગરવર્ણનમાં કાવ્યત્વનો લાવ જાળવી અનેક મહાન સત્યોની વાર્તા કરી છે.

(૧) જન્મોત્સવ—

હિંદુસ્તાનમાં પુત્રજન્મ બહુ ઉજવાય છે. એ પ્રસંગે લોકો ખૂબ ખર્ચ કરે છે અને અનેક પ્રકારના આનંદના જલસાઓ કરાવે છે. એવા પુત્રજન્મના પ્રસંગો કેવા ઉજવાતા હતા તેનું વર્ણન વાંચવા માટે નીચેની બાબતો જોવા જેવી છે

(૧) સુમતિ જન્મ (મ. ૨. પ્ર. ૩. પૃ. ૨૭૨)

માતાને સ્વપ્ન આવે, દોહદ થાય, પુત્રજન્મ થાય, વધામણીઓ અપાય, દાન દેવાય, ગુરુપૂજા થાય, સગા-સંબંધીઓ ઉત્સવમાં ભાગ લે, કેદીને છોડી દેવાય, લોકો નાચે કુદે ખેલે રમે—એ સર્વનું વર્ણન ખારિક અવલોકન બતાવે છે. ઘડપણમાં છોકરા આવે ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ખાસ ઉજવાય છે.

(૨) ઘણું સુંદર પુત્રજન્મનું વર્ણન નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે કર્યું છે. (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૪૫) એ વિભાગ આખો અસલ ઉતારી લેવા જેવો છે. જન્મ થયા પછી શું બન્યું ?

નિવેદિતં પ્રમોદકુમ્ભામિધાનેન દાસદારકેણ નરપતયે । પ્રાદુર્ભૂતઃ સુતો મમ ઇતિ સમુત્પન્નસ્તસ્યાપ્યનુશયઃ । હર્ષવિરોપાદુહસિતો

ગાત્રેષુ પુલકોદ્ગેદઃ । દાપિતં નિવેદકદારકાય પારિતોષિકં । સમાદિષ્ઠો
મજ્જન્મમહોત્સવઃ । તતો દીયન્તે મહાદાનાનિ, મુચ્યન્તે યન્ધનાનિ,
પૂજ્યન્તે નગરદેવતાઃ, ક્રિયન્તે દૃઢદ્વારશોભાઃ, શોધ્યન્તે રાજમાર્ગાઃ,
આહન્યન્ત આનન્દમેર્યઃ, આગચ્છન્તિ વિદોષોજ્જ્વલનેપથ્યા રાજકુલે
નાગરકલોકાઃ, વિધીયન્તે તદુપચારાઃ, પ્રયુજ્યન્તે સમાચારાઃ,
આસ્પાલ્યન્તે તૂર્યસહ્ધાતાઃ, ગીયન્તે ઘવલમઙ્ગલાનિ, નૃત્યન્તિ લલ-
નાલોકાઃ સહકચ્ચુકિવામનકુહ્જાદિમિર્નરેન્દ્રવૃન્દેનેતિ ।

આ વર્ણનમાં અજ્ઞાત મીઠાશ અને ઊંડો અભ્યાસ છે. રાજ-
વારસનો જન્મ થાય ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ઉજવાતો હતો.

(૩) રાજવારસના જન્મપ્રસંગની ઉજવણીનો એવો જ પ્રસંગ
શિપુદાસજીના જન્મ વખતે જોવા મળે છે (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૩-૪).
ત્યાં પણ સંક્ષેપમાં મુદ્દાસર જન્મોત્સવનું વર્ણન છે.

(૪) વાણીઆને ત્યાં-શેઠ લોકને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે
કેવો મહોત્સવ થાય છે તે માટે જુઓ વામદેવ જન્મ-
વર્ણન. મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨. વાણીઆને ત્યાં
જન્મનું બહુ જ સાદું વર્ણન ધનશેખરના જન્મપ્રસંગે
પણ આવે છે. જુઓ. મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭.

(૫) અણમોનીતી અથવા દેવ કે ધ્યાનિ ભોગ જોનેલી રાણી
જંગલમાં પુત્રને જન્મ આપે ત્યાં કેવું ચિત્ર
મળે તે જોવું આગેદૂન કુમારના
પ્રસંગે ઉપર છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૪૮૭.)
તોની નાખે એવું એ શોક

નાસ્ત્યેવ તત્સુખં લોકે यस્ય નાસ્વાદિતો રસઃ ।
 પ્રાપ્તં સમસ્તકલ્યાણં પ્રસાદાદેવપાદયોઃ ॥
 દૃષ્ટં દૃષ્ટવ્યમપ્યત્ર લોકે યન્નાય ! સુન્દરમ્ ।
 કિં તુ પુત્રમુપં દેવ ! મયા નાદ્યાપિ વીક્ષિતમ્ ॥
 યદિ તદ્દેષપાદાનાં પ્રસાદાદેવ જાયતે ।
 તતો મે જીવિતં જ્ઞાપ્યમન્યથા જીવિતં વૃથા ॥

આ રીતે સર્વ મળે પણ પુત્ર ન હોય તો જીવતર એર જેવું થઈ જાય છે. એ ખાસ પૌર્વાત્ય વિચાર છે અને યોગ્ય રીતે આળેખાયો છે.

પુત્રમોહનો એવો જ મુંઢર તાદૃશ્ય ખ્યાલ કમળમુંઢરીના સંબંધમાં બને છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭. ત્યાંક મળમુંઢરી પુત્રની ખાતર પતિને છોડી જંગલનો આશ્રય લે છે. આ પરિસ્થિતિ ખરેખર પૌર્વાત્ય છે અને અવલોકનથી જોનાર રહસ્ય સમજી શકે તેવી છે.

x

x

x

(૧૬) માનસવિદ્યા. (Psychology)

આ શબ્દનો અર્થ ‘ આન્વીક્ષિકી ’ અથવા આત્મવિદ્યા થાય. એને ‘ ચિત્તવિદ્યા ’ પણ કહેવામાં આવે છે. જનસ્વભાવના અંદરના રહસ્યનો-માનસનો અભ્યાસ જેને હોય તેને અંગ્રેજીમાં ‘ સાઈકોલોજીસ્ટ ’ કહે છે. એનો અભ્યાસ જેમ વધારે હોય તેમ લેખક વધારે સફળ થાય છે. મોટા શેક્સપિયર કે કાળીદાસ જેવા નાટકકારો વખણાય છે તે આ વિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી હોઈને છે. કોઈ પણ નવલ નવલિકા કે અફળુત કાવ્ય લખનાર જનસ્વભાવનો અભ્યાસી હોય તો પોતાના વિષયમાં ખરેખર અગતી ઊઠે છે અને એમાં નેટલે અંશે એલી કચાસ હોય તેટલે અંશે એનું દાર્ષ્નિક અર્પણ રહે છે. આ જનસ્વભાવના અભ્યાસની પરિપૂર્ણતા બે કોઈ ગ્રંથમાં જોઈ હોય તો તે આ ગ્રંથમાં છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સ્વભાવ-અભ્યાસ આગેદૂળ છે અને એને જેમ જેમ વિચારીએ છીએ તેમ તેમ એ બાળતની છાપ પડે તેમ છે. એક સાધારણ વાતા ઉપાડીને એના અંતરમાં ઊંડા અભ્યાસની વાત અવાંતરમાં કરતા જવી એ સાધારણ બાળત નથી.

આ બાળતના પ્રથમ થોડા દાખલા આપી પછી એમના એ સ્થાન પર પરામર્શ કરીએ. પ્રથમ પાંચ ઈંદ્રિયો લઈએ.

(a) ‘સ્પર્શન’ને બહુ મજાની રીતે ફાંચી ખાતો ઓળખાવે છે. પછી એ પોતાની બાતને ઓળખાવે છે લવજાંતુ કેવી રીતે તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ ગયો તે વર્ણવે છે:--

अन्यथा दृढतरं पर्यालोच्य सदागमेन सह किञ्चिदेकान्ते
 प्रोटितो मया सह सम्यन्धः सर्वथैव भवजन्तुना । परिच्छिन्नोऽहं
 चित्तन । त्यक्तानि मम बहुमानि मद्बचनेनैव गृहीतानि यानि पूर्वं
 कोमलतूलीगण्डपिधानादिसन्नाथानि शयनानि । विरहितानि
 हंसपक्षमादिपूरितान्यासनानि । मुक्तानि वृद्धतिका प्राचाररहिका-
 चीनांशुकपट्टांशुकादीनि कोमलवस्त्राणि । प्रत्याख्यातानि मम सुख-
 दायीनि शीतोष्णतृप्तिकूलतया सेव्यानि कस्तूरिकागुरुचन्दनादीनि
 पिलेपनानि । वर्जितः सर्वथा ममाह्लादातिरेकसम्पादकः कोमल-
 तनुलताकलितो ललनासङ्घानः । ततः प्रभृति स भवजन्तुः करोति
 केशोत्पाटनं, शोते कठिनभूमौ, धारयति शरीरे मलं, परिधत्ते जरञ्जी-
 घराणि, वर्जयति दूरतः स्त्रीगात्रसङ्गं, कथञ्चिदापन्ने तस्मिन् करोति
 प्रायश्चित्तं, सहते माघमासे शीतं, गृह्णाति ज्येष्ठापाढ्योरातापं,
 सर्वथा परमघैरिक इव यद्यत्किञ्चित्मे प्रतिकूलं तत्सर्वमाचरति ।

આના અવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૭-૮. આ વર્ણન અદ્ભુત છે અને જોડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. સ્પર્શન હોય ત્યાં શું હોય અને એનો ત્યાગ કેવો હોય તેનું વર્ણન આથી વધારે સ્પષ્ટ કદપણું મુશ્કેલ છે.

સ્પર્શનની યોગશક્તિ, એનું અંદર દાખલ થવું અને તેની હાજરીમાં થતા ફેરફારોનું વર્ણન પ્ર. ૩ ના પ્ર. ૫ માં એટલું જ સુંદર કર્યું છે. એમાં આખો યોગ બતાવ્યો છે. મુનિઓ યોગમાં જેમ ધ્યાન ધારણા આદિ કરે છે તેમ આ સ્પર્શન પણ લીન થઈ જાય છે અને પછી શું શું કરે છે તેનું વર્ણન પૃ. ૪૦૧ માં કર્યું છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કર્યું હોય તે કહી શકશે કે સ્પર્શનમાં આસક્તિ થાય ત્યારે એમજ :
 ૩. ને એકાગ્રતા

લાવવામાં અભ્યાસ કરવો પડે છે અને આ ક્ષીનતા તો સહજ છે એ સુખમાં પડેલો જાણ શું વિચારે છે ?

અહો મે સુખં અહો મે પરમાનન્દ. ૧ તતો મિથ્યાભાવનયા પરમસુખસન્દર્ભનિર્મરઃ કિલાહમિતિ વૃથા નિમીલિતાક્ષોઽનાત્પ્યેયં રસાન્તરમવગાહતે ।

આ તો દરરોજના અનુભવના દૃશ્યો છે, દુનિયાદારીમાં નવીન નથી, પણ એને વર્ણવવા-ઓળખવા અને રજૂ કરવા ઘણા મુશ્કેલ છે

નિજવિલસિત ઉદ્યાન અને પ્રમોદશેષજ મદિગનો તદ્દાન્ત ન્યારે સુખુદ્ધિ મત્રી જતાવે છે ત્યારે આ આખા યોગાભ્યાસ અધ્યાત્મજ્ઞાનની પગિસીમાં પ્રાપ્ત થાય છે જાકી એ સ્પર્શન વિષયાભિલાષ મત્રીનો સળધો પુરુષ છે અથવા એનો નોકર છે એમ જાણી એનો કર્મપગિણામ રાજ સાથેનો મળધ શોધવામાં જે જાડો અભ્યાસ અને અધ્યાત્મજ્ઞાન જતાવ્યું છે તે ખરેખર અહ ભુત છે લેખકનો અભ્યાસ એ વિષય પર ઘણો જળજ્ઞત દોવાનો પુગવો આ સ્પર્શનની વાતા અને તેને અંગે જાગના ખેલો, જાળની માતા અકુશળમાગાની મવાહ અને મનીષીના ત્યાગમાં દુષ્ટિગોચર થાય છે, ખરેખર આખ મન્મુખ ચિત્રપત્રપે રજૂ થાય છે અને વિચારે તેને જાડા ઉતાગી નાખે તેવો છે

જાગતુ આખુ ચરિત્ર સ્પર્શનનો જાડો અભ્યાસ જતાવે છે મદનકદગી ઉપર તેનું આકર્ષણ, કામદેવના મદિગમાં જાડી શય્યા પર સૂવું, મદનકદગીના મહેલમાં ગરે પ્રવેશ કરવા નીકળવું વિગેરે પ્રસંગો પ્રસ્તાવ ડાળના પ્ર ૮ ૯ માં વર્ણવ્યા છે તે આ જન ન્વલાવના જાગિક અવલોકનનું પગિણામ છે ન્યારે પ્રાણી સ્પર્શનમાં આમક્રૂત થાય છે ત્યારે એ કુળમર્ગદા મૂત્રી દે છે, જાડુ ધર્મ જાય છે અને વિવેકબ્રષ્ટ થાય છે એ મર્વ વાત દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, છતાં આજેખવી એટલી જ મુશ્કેલ છે

(b) રસનાનો પ્રમગ આથી પણ વધારે જાડો અભ્યાસ

આ બાળતના પ્રથમ ઘોડા દાખલા આપી પછી એમના એ સ્થાન પર પરામર્શ કરીએ. પ્રથમ પાંચ ઇદ્રિયો લઈએ.

(ં) ‘સ્પર્શન’ને બહુ મબની રીતે કાંત્રી ખાતો ઓળખાવે છે. પછી એ પોતાની બાતને ઓળખાવે છે. ભવજંતુ દેવી રીતે તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ ગયો તે વર્ણવે છે:--

અન્યથા દૃઢતરં પર્યાલોચ્ય સદાગમેન સહ કિન્નિદેકાન્તે
પ્રોટિતો મયા સહ સમ્યન્ધઃ સર્વથૈવ ભવજન્તુના । પરિચ્છિન્નોઽહં
ચિત્તેન । ત્યક્તાનિ મમ વહ્નમાનિ મદ્વચ્ચનેનૈવ મૃદીતાનિ યાનિ પૂર્વ
કોમલતૂલીગણ્ડપિધાનાદિસનાથાનિ શયનાનિ । વિરહિતાનિ
હંસપદ્માદિપૂરિતાન્યાસનાનિ । મુક્તાનિ વૃદ્ધતિકા પ્રાવારરહિત્કા-
ર્ષીનાંશુકપટ્ટાંશુકાદીનિ કોમલવસ્ત્રાણિ । પ્રત્યાસ્તાતાનિ મમ સુપ-
દાર્થીનિ શીતોષ્ણર્તુપ્રતિકૂલતયા સેવ્યાનિ કસ્તૂરિકાગુરુચન્દનાદીનિ
વિલેપનાનિ । વર્જિતઃ સર્વથા મમાહ્વાદાતિરેકસમ્પાદકઃ કોમલ-
તનુલતાકલિતો લલનાસદૃઘાતઃ । તતઃ પ્રભૃતિ સ ભવજન્તુઃ કરોતિ
કેશોત્પાટનં, શેતે કઠિનભૂમૌ, ધારયતિ શરીરે મલં, પરિધત્તે જરઘી-
ઘરાણિ, વંર્જયતિ દૂરતઃ સ્ત્રીગાત્રસક્લં, કપઞ્ચિદાપન્ને તસ્મિન્ કરોતિ
પ્રાયશ્ચિત્તં, સહતે માઘમાસે શીતં, ગૃહ્ણતિ જ્યેષ્ઠાપાઢયોરાતાપં,
સર્વથા પરમવૈરિક દૈવ યદ્યત્કિન્નિત્મે પ્રતિકૂલં તત્સર્વમાચરતિ ।

આના અવતરણ માટે બુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૭-૮. આ વર્ણન અદ્ભુત છે અને ગોડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. સ્પર્શન હોય ત્યાં શું હોય અને એનો ત્યાગ કેવો હોય તેનું વર્ણન આથી વધારે સ્પષ્ટ કદપણું મુશ્કેલ છે.

સ્પર્શનની યોગશક્તિ, એનું અંદર દાખલ થવું અને તેની હાજરીમાં થતા ફેરફારોનું વર્ણન પ્ર. ૩ ના પ્ર. ૫ માં એટલું જ સુંદર કર્યું છે. એમાં આખો યોગ બતાવ્યો છે. મુનિઓ યોગમાં જેમ ધ્યાન ધારણા આદિ કરે છે તેમ આ સ્પર્શન પણ લીન થઈ જાય છે અને પછી શું શું કરે છે તેનું વર્ણન પૃ. ૪૦૧ માં કર્યું છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કર્યું હોય તે કહી શકશે કે સ્પર્શનમાં આસક્તિ થાય ત્યારે એમજ થાય છે. યોગીને એકાગ્રતા

લાવવામાં અભ્યાસ કરવો પડે છે અને આ લીનતા તો સહજ છે. એ સુખમાં પડેલો જાણ શું વિચારે છે ?

અહો મે સુખં અહો મે પરમાનન્દઃ । તતો મિથ્યાભાવનયા પરમસુખસન્દર્ભનિર્મરઃ કિલાહમિતિ વૃથા નિમીલિતાક્ષોઽનાપ્યેયં રસાન્નરમવગાહતે ।

આ તો દરરોજનાં અનુભવનાં દૃશ્યો છે, દુનિયાદારીમાં નવીન નથી, પણ એને વર્ણવવાં—ઓળખવાં અને રજૂ કરવાં ઘણા મુશ્કેલ છે.

નિર્ગવિલસિત ઉદ્યાન અને પ્રમોદશેખર મંદિરનો તદ્દાવત ત્યારે સુખુદ્ધિ મંત્રી બતાવે છે ત્યારે આ આખા યોગાભ્યાસ-અધ્યાત્મજ્ઞાનની પરિસીમા પ્રાપ્ત થાય છે. જાકી એ સ્પર્શન વિષયાભિલાષ મંત્રીનો સંબંધી પુરુષ છે અથવા એનો નોકર છે એમ કહી એનો કર્મપરિણામ રાજ સાથેનો સંબંધ શોધવામાં જે ઊંડો અભ્યાસ અને અધ્યાત્મજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. લેખકનો અભ્યાસ એ વિષય પર ઘણો જળરજસ્ત હોવાનો પુરાવો આ સ્પર્શનનો વાતા અને તેને અંગે જાળના ખેલો, જાળની માતા અકુશળમાળાની સલાહ અને મનીષીના ત્યાગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ખરેખર આંખ સન્મુખઃ ચિત્રપટરૂપે રજૂ થાય છે અને વિચારે તેને ઊંડા ઉતારી નાખે તેવો છે.

જાળનું આખું ચરિત્ર સ્પર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ બતાવે છે. મદનકંદળી ઉપર તેનું આકર્ષણ, કામદેવના મંદિરમાં ખાલી શય્યા પર સૂવું, મદનકંદળીના મહેલમાં રાત્રે પ્રવેશ કરવા નીકળવું વિગેરે પ્રસંગો પ્રસ્તાવ ૩ બીજા પ્ર. ૮. ૬ માં વર્ણવ્યા છે તે આ જન-સ્વલાવના ખારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. ત્યારે પ્રાણી સ્પર્શનમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે એ કુળમર્યાદા મૂકી દે છે, રજડુ થઈ જાય છે અને વિવેકબ્રષ્ટ થાય છે. એ સર્વ વાત દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, છતાં આજેખવી એટલી જ મુશ્કેલ છે.

(b) રસનાનો પ્રસંગ આથી પણ વધારે ઊંડો અભ્યાસ

ખતાવે છે. પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. ની શરૂઆતમાં એ શરૂ થાય છે. વદન-કોટર નામના બગીચામાં રસના દેખાય છે (પૃ. ૭૬૭) તેની સાથે તેની દાસી લોલતા છે. રસના તો બેઈદ્રિયથી માંડીને સર્વ પ્રાણીની સાથે હોય છે. એનું રહેવાનું સ્થાન વદનકોટર છે. આ લારે વાત કરી ! એની ઉત્પત્તિ આ પ્રાણી દ્વિહૃષિક નગરે હતો ત્યારથી થયેલી છે અને ત્યારથી એ સાથે લાગેલી છે. એની અસરનું વર્ણન પૃ. ૭૭૩ માં બહુ સુંદર કર્યું છે. લોલતાનું રસના સાથે સ્થાન શું છે અને તે હોય અને ન હોય ત્યારે કેવા જુદાં જુદાં પરિણામો આવે છે એનું વર્ણન વિચારતાં સમજાય છે કે રસના તો સર્વને છે પણ એની સાથે લોલતા આવે ત્યારે એ મહાલયંકર બને છે. આ આકારમાં હકીકત રજૂ કરવામાં જળરજસ્ત મૌલિકતા છે.

રસનાના મૂળની શોધ કરવા જાય છે ત્યાં જનસ્વભાવની ઘણી વાતો અજબ રીતે કરી છે તેમાંની કોઈ કોઈ વાત તો જરૂર નોંધી રાખવા જેવી છે. દાખલા તરીકે પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦ માં કહે છે એ અંતરંગ રાજ્યના લોકો તો યોગી જેવા છે અને મરજી આવે ત્યારે અંતર્ધાન થઈ શકે છે અને ધ્યાન પહોંચે ત્યારે ગમે તે સ્થાનકે પ્રકટ થઈ આવે છે. એમનામાં પરપુરપ્રવેશ કરવાની યોગશક્તિ પણ હોય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૮૧૦-૧). આ વાતમાં ખૂબી છે. એ લોકો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં હોય, ખીજે હોય, ત્રીજે હોય. એનો ખુલાસો આ યોગની પરિલાખમાં લારે સુંદર રીતે આપ્યો છે.

જનસ્વભાવનું ધારિક અવલોકન પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૮ માં થાય છે. ત્યાં વિમળાલોક અંજનના પ્રયોગથી વિચક્ષણને સાત્ત્વિકમાનસપુરે મોકલે છે એ વાત ખરેખર અનુભવવા જેવી છે. એ નગરે અંજનના પ્રયોગથી જ જઈ શકાય તેમ છે. અને લોલતાની પ્રેરણાથી જડે મનુષ્યનું માંસ પણ હોંશથી ખાધું ત્યાં તો રસનાના ખેલનો ઉત્કૃષ્ટ ચિતાર અપાયો છે (પૃ. ૧૧૦૬). આ સર્વ વાર્તામાં લોલતાનું પાત્ર આંતરવિધાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ શક્તિ અને વિવેચનકળા ખતાવે છે.

ઉપર એક શિખર અને તેના ઉપર કળરી નામની ઝાડી જોઈ એ ઝાડીમાં તેમણે લાંબી શિલાઓથી બનેલી નાસિકા નામની ગુફા જોઈ. (પ્ર. ૫ પ્ર ૧૮. પૃ. ૧૨૮૭-૮)

આ વર્ણનમા મૌલિકતા છે મુખ પર મૂછો અને તેની અંદર ગુફા આ વાતમાં કળા છે નાસિકાને ગુફા સાથે સરખાવવાનો ખ્યાલ જેને તેને આવે તેમ નથી એને પાછા બે ચોરડા છે ગુફાઓ જોઈ હોય તે આ સમજી શકે તેમ છે

વધારે ખૂણી ભુજગતાના પાત્રની છે દ્રાણુની એ દાસી થાય (પૃ ૧૨૮૬) એની પ્રેરણાથી મુગધીમા આસક્તિ થાય છે કેવી થાય છે તે માટે જુઓ પૃ ૧૨૬૨ એ દ્રાણુ વિષયાભિલાષનો પુત્ર થાય છે એના પ્રત્યેક પુત્ર જગતને વશ કરવાની શક્તિવાળા છે એ વાત ખરી, પણ ભુજગતા દાસી વગર એ લગભગ અકિચિત્કર્મની સ્થિતિમાં રહે છે એ વાત પણ થઈ જાય છે આ પ્રસંગ પણ જન-સ્વભાવનો અભ્યાસ બતાવે છે

(d) શ્રોત્રની હકીકત ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસ પૂર્વતી જોઈ જવા લાયક છે (પ્ર. ૭ પ્ર ૧૨) એમા લેખકે કોવિદ બાલિશના પાત્ર પામે કમાલ કામ કરાવ્યું છે નિજદેહ નામના પર્વત પર મૂર્ધા નામનું શિખર અને તેની બન્ને બાજુએ ‘ શ્રવણ ’ નામના બે ચોરડા બતાવ્યા છે (પૃ ૧૭૭૮) એ શ્રુતને રહેવાનું સ્થાન છે. એ દેવી તો ચોરડા છોડે જ નહિ, બાલિશને ઇચ્છા થાય ત્યારે વહાડી પત્નીને ચોરડે જાય અસલ ગદાશીઆ કે મોગલ શહેનશાહો જેમ અંતઃ-પુરમા કે જનાનામા જતા એવો એનો રાહ દેખાય છે એની સાથે સંબંધ કરાવનાર ‘ સંગ ’ નામનો દાસ હતો અને એના ઉપર બાલિશને ખૂબ સ્નેહ હતો (પૃ ૧૭૮૦) એ શ્રુતિ કોણ હતી ? કેવી હતી ? ક્યાથી આવી ? કેમ પ્રસિદ્ધ થઈ ? કેવો પ્રપંચ તેના સંબંધમાં રમાયો છે ? તે ‘ ચિત્તવિદ્યા ’ નો અગત્યનો વિષય છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયને લાગુ પડે છે તેથી અત્ર તે સદાગમના શબ્દમાં નોંધી લઈએ એનો વિશેષ લાવ પૃષ્ઠ ૧૭૮૦-૧ માં જોવામા આવશે

“ એ શ્રુતિ સંગ સાથે હોય ત્યારે જરા પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી રાગકેસરીના મંત્રીએ એને જગતને જીતવા મોકલેલી

(f) ચોથા પ્રસ્તાવમાં શૈલરાજનો જન્મ દેવી અવિવેકિતાની ક્રુષ્ણે થાય છે. એ આઠ માથાવાળો છોકરો બહાર નીકળતી છાતીવાળો છે. એ વાક્યમાં જ શૈલરાજનું આબેહૂબ વર્ણન થઈ જાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫) એની સાથે મૈત્રી થતાં કેવા કેવા વિચારો રિપુદારણને આવે છે તે પૃ. ૭૦૬-૭. માં આબેહૂબ છે એ ચિત્ત-વિદ્યાના અભ્યાસકને યોગ્ય છે પણ એની પરાકાષ્ઠા ‘ સ્તબ્ધ-ચિત્ત ’ લેખની યોજનામાં આવે છે. એ લેખ હૃદય પર લગાડ્યા પછી પ્રાણી કેવો અચ્છડ થઈને આવે છે તે તો આપણે દુનિયામાં દરરોજ જોઈએ છીએ. એનું વર્ણન ગહુ માર્મિક ભાષામાં અંધકર્તાએ કર્યું છે તે પ્ર. ૪. પ્ર. ૧ને છેડે આવે છે. ત્યારપછી આચાર્યના આસન પર બેસવાની ધૃષ્ટતા કરે એ તો શૈલરાજનો અવિર્ભાવ જ હોય (પૃ. ૭૧૭) અને નરસુંદરી આક્રી ચલાવીને વરવા આવી ત્યારે રાજસભામાં એનો જે ફેસતો થયો તેનું વર્ણન ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસનો ઉત્તમ પ્રસંગ પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૬)/ પછી એ મહાત્મા લખી નાખે છે કે—

નિરક્ષરોઽપિ ઘાત્ત્વાલો, લોકમખ્યેઽતિગૌરવમ્ ।

વાગાહમ્વરતઃ પ્રાપ્તો યઃ સ્યાદન્યોઽપિ માનવઃ ॥

યઃ સર્વો નિકપ્રાપ્તઃ પ્રાપ્નોત્યેવ વિહમ્બનાં ।

મહાદાસ્યકર્ત્રી મૂઢો યથાયં રિપુદારણઃ ॥

પરંતુ એ પણ આખરે એણે અભિમાનમાં શુભાચ્યું, તપન ચક્રવર્તીના ઝપાટામાં આવી ગયો (પૃ. ૧૧૨૪), એણે નાટક કર્યું, હલકા લોકોને પણ પગે પડ્યો અને છેવટે લોહીની ઉલટી કરી મરણ પામ્યો (પૃ. ૧૧૨૮) આ સર્વ ચિત્તવિદ્યાના અસાધારણ અભ્યાસ અને બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. આવી જ હકીકત બહુલિકા અને સાગરની લખાય, પણ સ્થળસંકોચથી તેમ કરાય તેમ નથી. સાગરના આવિ-ભવિમાં તો અંધકર્તાએ ખરેખર કમાલ કરી છે.

(૬) નીચેના છૂટાછવાયા દાખલાઓ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અંગે માત્ર નિર્દેશ કરી આ વિષય સંક્ષેપી લઈએ

(૧) મૃધાવાદને અંગે લેખકશ્રી કહે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨ પૃ. ૭૨૦)

લુપ્થમર્થપ્રદાનેન, ક્લુદ્ધં મધુરમાપૃણૈઃ ।
માયાબિનમધિશ્વાસાસ્તદ્ધં ધિનયકર્મણા ॥
ચૌરં રક્ષણયત્નેન સદ્વુદ્ધયા પારદારિકમ્ ।
વશીકુર્વન્તિ વિદ્વાંસઃ શેષદોષપરાયણમ્ ॥
ન વિદ્યતે પુનઃ કશ્ચિદુપાયો મુવનવ્રયે ।
અસત્યવાદિનઃ પુંસઃ કાલદષ્ટઃ સ્ત ઉચ્યતે ॥

આ વાત બારિક અભ્યાસ વગર લખી શકાય નહિ. અસત્ય બોલનારને ‘ કાલદષ્ટ ’ કહેવાય અને એને અસાધ્યની કોટિમાં મૂકાય એ વાત તદ્દન સત્ય છે પણ અનુભવ, અભ્યાસ અને અવલોકન વગર વ્યક્તરૂપે તે આકારમાં નીકળી શકે તેવી નથી.

(૨) મ. ૪. પ્ર. ૨૮ માં જરા રૂઝ વિગેરે સાત પિશાચીના વર્ણનમાં ચિત્તવિદ્યાનો અઠંગ અભ્યાસ પ્રત્યેક વાક્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અસાધારણ અવલોકનશક્તિ, ગ્રહણ-શક્તિ અને વાચકશક્તિ વગર એ વર્ણન અશક્ય છે. વર્ણનનો પ્રત્યેક શબ્દ ઉઠા અભ્યાસ બતાવે છે.

(૩) વિમળકુમાર પિનાનો આગ્રહ જોઈ સર્વ લોકોનાં હૃદય દર કરવાની યોજના કરે છે. એ હિંમલવન યોજના વાત્સલ્યવાળા પિનાનો પ્રેમનો આવિર્ભાવ બતાવનાર શાંતિસ્થાન હોઈ ચિત્ત-

ચપળને હરાવ્યા. દરમ્યાન અત્યંત સૌંદર્યશાળી ચૂતમંજરી જમીન પર એકલી રહી. વિમળકુમાર નિર્જન વનમાં દહીંનું ઠામ જોઈને લલચાતો નથી પણ રક્ષણ કરે છે. ચૂતમંજરીને પણ એને જોતાં સહાય માગવાનું સૂઝે છે. એને એમ મનમાં થતું નથી કે ચૂલામાંથી કદાચ ઓલામાં પડવાનું થશે. (પૃ. ૧૧૬૫). નિઃસ્પૃહી માણસોની મુખ-મુદ્રા જ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય છે. પછી પ્ર. ૫, પ્ર. ૫ માં જે પરસ્પર પ્રેમ વિમળ અને રત્નચૂડને થાય છે તે ખરેખર નિર્મળ છે, આકર્ષક છે, અનુકરણીય છે. મહાનુભાવતાનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પડે તેવો આ પ્રસંગ છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૫-૬). ચૂતમંજરી ભારે વિવેકથી એનાં વસ્ત્રને છેડે રત્ન ઝાંધી દે છે. (પૃ. ૧૧૭૭). આ મહાનુભાવતા, નિઃસ્પૃહતા, જોદાર્ય અને દાક્ષિણ્યના અપ્રતિમ દાખલા પૂરા પાડે છે. એની સાથે વામદેવની તુચ્છતા, ધનસ્પૃહા અને દુર્જનતાની સરખામણી થયા વગર રહે તેમ નથી. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮.) દુનિયામાં વામદેવો ઘણા હોય છે અને વિમળકુમારો તો કોઈ કોઈક જ હોય છે. એને યથાપ્રકારે ચિતરવા એ અભ્યાસનું કાર્ય અને પરિણામ છે. આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લગભગ ગમે તે દુર્વ્યસન અથવા દુર્ગુણને આ અંથમાં સ્થાન મળ્યું છે. એમ નહોય તો લેખક આખા સંસારનો વિસ્તાર શી રીતે બતાવે ? એ સર્વ માનસવિદ્યાનો અભ્યાસ બતાવે છે.

આ સોળ મુદ્દા ઉપરાંત બીજા અનેક મુદ્દા લેખકને અંગે જણાવી શકાય. દાખલા તરીકે તેમનું પ્રાણીવિદ્યા (Zoology)નું જ્ઞાન, તેમનું કર્મસિદ્ધાંતનું જ્ઞાન, તેમનું કાર્ય દારણનું જ્ઞાન વિગેરે અનેક બાબતો તેમણે અંથમાં રેડી દીધી છે. એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે લેખક પોતે સર્વગ્રાહી, સર્વગ્રાહક અને સર્વવિવેચક હતા. એમણે સંસારના કોઈ બાહ્ય કે અભ્યંતર વિષયને લગભગ છોડ્યો નથી. દરેક સારા ભાવ કે વિચારને ચર્ચ્યા છે અને દરેક દુર્ગુણ તેમજ અનેક આંતરભાવને પણ ચર્ચ્યા છે. એમનું વૈવિધ્ય બતાવવા માટે આટલી હદીકત હાલ તુરતને માટે પૂરતી ધારવામાં આવી છે. આવા વૈવિધ્યભરપૂર સર્વગ્રાહી લેખક અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે એમ વિનાશકોએ કહી શકાય તેમ છે. લેખક તરીકેની એમની વિશિષ્ટતાઓ હવે બીજી નજરે જોઈએ.

વિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ થતાવે છે. બાપા ગમે તેમ કરી દીકરાને ઘરે રાખવા માગતા હતા. (મ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬).

(૪) સહુદય વિમળકુમાર વામદેવની શોધ કરાવે છે અને વનદેવી ધૂણી સર્વ યોગળ ઉઘાડું પાડે છે, તો પણ એ પોતાની હૃદય-વિશાળતા છોડતો નથી. ઉત્તમ પુરુષોનું ચરિત્ર એ જ પ્રકારનું હોય. એવા માણસો પણ દુનિયામાં દેખાય છે અને વામદેવોનો તો કાંઈ પાર નથી. (મ. પ. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૪-૫)

(૫) હરિકુમારે વાત બદલવા કાંઈ વિદ્વત્તાલરેલી ચર્ચા આદરવા સૂચના કરી, પણ મિત્રો ચર્ચા ઉપાડવા પ્રશ્ન કરે ત્યારે પોતે કાંઈ સાંભળતો નથી. એક બાળતમાં મન ચોંટી જાય ત્યારે કેવી વિહ્વળતા થાય છે તેનો આ ખરો નમૂનો છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૫)

(૬) ઘનવાહન પોતાના મિત્ર અને ઉપદેશક અકલંક મુનિને કહે છે ‘સાહેબ ! હવે માસકલ્પ પૂરો થયો છે, તો મહાત્મા ઠાવિ-દાચાર્યનું આપના સંબંધમાં મન ઊંચું થશે અને અમને કપકો મળશે કે વિહારનો સમય થયો છતાં અમે આપશ્રીને વધારે વખત રોકી રાખ્યા. તો સાહેબ ! હવે આપશ્રી વિહાર કરો.’ (મ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪) આમાં તો ખરી કમાલ કરી છે. આવા લોલીઆઓ લોળા સાધુને પણ કેવા પ્રપંચથી છેતરે છે તે જોવા જેવું છે. આપણા અનુભવનો વિષય છે.

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લખતાં પાર આવે તેમ નથી. આખો અંધ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસથી ભરેલો છે. એને જેમ જેમ વિચારીએ તેમ તેમ તેમાંથી રહસ્યના ઢગલા નીકળી પડે તેમ છે. અંધનું ખરું ઊંડાણ અને તેની સાચી ગંભીરતા આ સ્વભાવજ્ઞાન અને ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસમાં છે અને અંધકર્તા આપણને બહુ દૂર સુધી લઈ જઈ શકે છે.

(b) સરખામણી કરવા યોગ્ય ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસના પ્રસંગોનો પાર નથી. જુઓ:—

રત્નચૂડ ગાંધર્વલગ્ને ચૂતમંજરીને પરપ્રયો ત્યાં લડાઈ જાગી. તે લડવા આકાશમાં ઊઝ્યો, કારણ કે પોતે વિદ્યાધર હતો. એણે અચળ

ચપળને હરાવ્યા. દરમ્યાન અત્યંત સૌંદર્યશાળી ચૂતમંજરી જમીન પર એકલી રહી. વિમળકુમાર નિર્જન વનમાં દહીંનું ઠામ જોઈને લલચાતો નથી પણ રક્ષણ કરે છે. ચૂતમંજરીને પણ એને જોતાં સહાય માગવાનું સૂઝે છે. એને એમ મનમાં થતું નથી કે ચૂલામાંથી કદાચ ઓલામાં પડવાનું થશે. (પૃ. ૧૧૬૫) નિઃસ્પૃહી માણસોની મુખ-મુદ્રા જ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય છે. પછી પ્ર. ૫, પ્ર. ૫ માં જે પરસ્પર પ્રેમ વિમળ અને રત્નચૂડને થાય છે તે ખરેખર નિર્મળ છે, આકર્ષક છે, અનુકરણીય છે. મહાનુભાવતાનું દષ્ટાન્ત પૂરું પડે તેવો આ પ્રસંગ છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૫-૬). ચૂતમંજરી ભારે વિવેકથી એનાં વસ્ત્રને છેડે રત્ન ણાંધી દે છે. (પૃ. ૧૧૭૭). આ મહાનુભાવતા, નિઃસ્પૃહતા, ઔદાર્ય અને દાક્ષિણ્યના અપ્રતિમ દાખલા પૂરા પાડે છે. એની સાથે વામદેવની તુચ્છતા, ધનસ્પૃહા અને દુર્જનતાની સરખામણી થયા વગર રહે તેમ નથી. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮.) દુનિયામાં વામદેવો ઘણા હોય છે અને વિમળકુમારો તો કોઈ કોઈક જ હોય છે. એને યથાપ્રકારે ચિતરવા એ અભ્યાસનું કાર્ય અને પરિણામ છે. આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લગભગ ગમે તે દુર્વ્યસન અથવા દુર્ગુણને આ અંશમાં સ્થાન મળ્યું છે. એમ ન હોય તો લેખક આખા સંસારનો વિસ્તાર શી રીતે ખતાવે ? એ સર્વ માનસવિદ્યાનો અભ્યાસ ખતાવે છે.

આ સોળ મુદ્દા ઉપરાંત બીજા અનેક મુદ્દા લેખકને અંગે જણાવી શકાય. દાખલા તરીકે તેમનું પ્રાણીવિદ્યા (Zoology)નું જ્ઞાન, તેમનું કર્મસિદ્ધાંતનું જ્ઞાન, તેમનું કાર્ય કારણનું જ્ઞાન વિગેરે અનેક જાણતો તેમણે અંશમાં રેડી દીધી છે. એ ખતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે લેખક પોતે સર્વગ્રાહી, સર્વગ્રાહક અને સર્વવિવેચક હતા. એમણે સંસારના કોઈ જાણ કે અભ્યંતર વિષયને લગભગ છોડ્યો નથી. દરેક સારા ભાવ કે વિચારને અર્થ છે અને દરેક દુર્ગુણ તેમજ અનેક આંતરભાવને પણ અર્થ છે. એમનું વૈવિધ્ય ખતાવવા માટે આટલી હદીકત હાલ તુરતને માટે પૂરતી ધારવામાં આવી છે. આવા વૈવિધ્યભરપૂર સર્વગ્રાહી લેખક અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે એમ વિનાસકોચે કહી શકાય તેમ છે. લેખક તરીકેની એમની વિશિષ્ટતાઓ હવે બીજી નજરે જોઈએ.

x

આ વિષય પર વિચાર કરતાં એક અતિ મહત્વની વાત સંશ્લિષ્ટ ઉપોદ્ધાત તરીકે કહી દેવાની છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને સર્વ પ્રકારના મનો-

વિકારો, સદ્ગુણો, વ્યસનો અને દુર્ગુણોને પુરુષાકારે બતાવવા હતા, એમના પુસ્તકમાં કેઈ પણ ચાલુ બનાવ કે ભાવ પ્રાયઃ બાકી ન રહે તે તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી, પરંતુ ભાવો તો અનંત પ્રકારના હોવાથી એનો છેડો આવે નહિ અને વક્તવ્ય તો દેશ-કાળની હદે બંધાય છે અને વાંચનારની ધીરજ અને પુસ્તકનું યોગ્ય કદ તેમના ચખતના વિચાર પ્રમાણે સંકલિત હતું. એ સર્વ વાત લક્ષમાં લઈ તેમણે નાના ક્ષેત્રમાં સર્વ વાર્તા કરી નાખી છે. આ સૂત્ર તેમના ગ્રંથને સમજવાની ચાવીરૂપ છે. તેમને વાર્તા-અદ્ભુત કથા તો ચાલુ રાખવી હતી. તેમનો ગ્રંથ ઊંડાણમાં ઉતરનાર ન સમજે તો પણ વાર્તાના રસની ક્ષતિ ન થવી જોઈએ એ તેમનું લક્ષ્ય હતું અને સાથે એમને શાસ્ત્રપદ્ધતિથી જરા પણ ચાતરવું નહોતું. આ સર્વ મુદ્દા લક્ષમાં રાખીએ ત્યારે એમનું વિશિષ્ટ પાત્રાલેખન કળાકારની નજરે ટેવું જણાય તેનો કાંઈક ખ્યાલ કરાવી શકાય તેમ છે. આટલી વાત નજરમાં રાખી આપણે તેમની કળા સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીએ.

x

x

x

(a) અભિધાનકરણ—

પાત્રાલેખનને કળાદૃષ્ટિએ વિચારતાં તેમણે આપેલાં નામો સર્વથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. તેમને અંતરનગરના પાત્રો સાથે કામ લેવાનું હતું અને બાહ્યને છોડવા નહોતા. એને લઈને તેમણે કેટલાંક નામો પ્રચલિત આપ્યાં, પણ ઘણાં નામો એમને જોડી કાઢવાં પડ્યાં છે. એમનાથી ચારિત્ર કે મોહના નામ તો ફેરવાય તેમ હતું જ નહિ, તેમને ફેરવવા જતાં તેમનું ક્ષેત્ર કે અવકાશ (scope) ફરી જાય તો મોટો ફોલ થઈ જાય, એટલે એવાં પ્રચલિત નામો તેમણે કાયમ રાખ્યાં. એ વિચારણામાં—એ નિર્ણયમાં તેમણે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે અને એ જ તેમની કળા છે. ખીજો સાધારણ લેખક હોત તો એ નવાં નામોની કલ્પના જરૂર કરવા જાત અને તેમ કરવા જતાં એ જરૂર થપ્પડ ખાઈ જાત. પ્રચલિત નામોનાં ઉપયોગમાં દાખલા તરીકે એમણે નીચેનાં નામો શાસ્ત્રસંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે:—

મહામોહરાજ, ચારિત્રરાજ, જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અંતરાય, યતિધર્મ,

ગૃહિધર્મ, સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ, દૃષ્ટિ, શ્રોત્ર, માર્ગાનુ-
સારિતા, પુણ્યોદય, પરિગ્રહ, સમ્યગ્દર્શન વિગેરે.

એ નામાલિધાનમાં લેખક તરીકેની એમની કળા એમના વર્ણ-
નમાં છે. દાખલા તરીકે એમણે મહામોહરાજને ઘરડા બતાવવામાં
જળારી કળા વાપરી છે. એ રાજાને રાજ જરૂર કરવું છે, પણ એના
ઘરમાં રાગ-દ્રેષ છે. એક રીતે વિચારતાં આખો સંસાર રાગ-દ્રેષ પર
ચાલે છે. સંસારચર્યામાંથી રાગ દ્રેષ લઈ લઈએ તો સંસારમાં કંઈ
રહેતું નથી. ત્યારે એમણે રાગ-દ્રેષને મોહરાજના પુત્રોતું સ્થાન
આપ્યું. પણ એટલાથી કામ પતે તેમ નહોતું. રાગ-દ્રેષ ગમે તેવા
તો બચ્યાં જેવાં છે. સમજી લડવૈયા એમને જરૂર ઓળખી જાય.
એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મોહરાજ પોતે ખૂણ ઘરડા થઈ ગયા
હતા તો પણ હજી હથિયાર હાથમાં ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને કે
વાનપ્રસ્થ થઈને જંગલમાં ચાલ્યા ગયા નહોતા. અવસરે એનામાં
લડવાનું જોર અને પોતાના અધિકારની સંરક્ષણ વૃત્તિ પૂરતાં હતાં
એટલે રાજસિંહાસને એને મૂક્યા છે, પણ દીકરાને રાજ્ય લખાવી
દીધું છે. એના તાળાના રાજસચિત્તનો અધિકાર રાગકેસરીને આપ્યો
અને તામસચિત્તનો દ્રેષગજેન્દ્રને આપ્યો. આમાં ખૂણી એ કરી કે
બન્ને બળવાન દીકરાને જરૂર પડે ત્યારે પિતા સહાય કરતા અને
રાજ્ય જીતાં થઈ ગયાં એટલે કેસરીસિંહ કદી ગજેન્દ્ર સાથે લડતો
નહિ. આ રીતે બાપાની હયાતીમાં પુત્રને લડાઈ ન થાય તેવી
યોજના કરી અને બાપા મહાસિંહાસને ચાલુ જ હતા. નામા-
લિધાનની આ વિશિષ્ટતા છે. દરેકને નામ આપવા સાથે એનું
કાર્ય પણ સુકરૂં કરી આપ્યું છે અને એમાં જરા પણ ગોટાળો
ન થાય તે જોવાની લેખકે અગમચેતી વાપરી છે.

એ જ પ્રમાણે ચારિત્રરાજનું આખું લશ્કરશાસ્ત્ર સંપ્રદાયમાંથી
લીધું. પણ એ કંઈ દુનિયાના ચાલુ પ્રદેશમાં ન હોઈ શકે એટલા
માટે પર્વતના શિખર પર એનું સિંહાસન ગોઠવ્યું. પર્વતના શિખરે
સિંહાસન ગોઠવતાં સાત્ત્વિક મનોદશાને કંઈ સ્થાન રહેતું નહોતું
એટલે એ પર્વત ઉપર સાત્ત્વિકમાનસપુર ગોઠવ્યું અને તેમાં
ચિત્તસમાધાન મંડપ ગોઠવ્યો. આ ગોઠવણ કરવામાં બહુ ગંભીરતા
વાપરી છે અને તે ગોઠવતાં લેખકે બહુ વિચાર કર્યો હશે એમ
સહજ અનુમાન થાય છે.

આહુ નામો ઉપરાંત લાવો વહન કરવા માટે લેખકને અનેક નામો યોજવાની જરૂર પડી. એમાંના કેટલાક નામ પરથી લાવ સૂચવે છે અને કેટલાકનું વર્ણન વાંચી વિચાર કરી તેનું નામ ગોઠવવું પડે છે. આ યોજાયલાં નામોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે નીચેનાં નામો વિચારવાં:—

શુભમાનસ નગર (પ્ર. ૪) શુદ્ધાભિસન્ધિ રાજા (પ્ર. ૪).
વરતા, વર્યતા, મૃદુતા, સત્યતા, ક્ષાંતિ, દયા, ઋણુતા,
અચોરતા, સુક્રાતા, બ્રહ્મરતિ, વિદ્યા, નિરીહતા, શ્રદ્ધા,
મેઘા, વિવિદિપા, સુખા, વિજસિ, કરુણા.

આ તો એક સ્થાનેથી નામો લીધાં છે, પણ એ ઉપરાંત ક્ષિત્ત-
માનસ, ચિત્તસમાધાન મંડપ, જીવવીર્યસિદ્ધાસન વિગેરે
લઘ્ય કલ્પનાઓ કરી છે. તે પ્રત્યેકનાં નામોની યોજના કરવામાં
અસાધારણ કળા વાપરી છે. ઉપર દશે કન્યાનાં નામ આખ્યાં તેનાં
માળાપનાં નામો, તેમનાં સ્થાનોનાં નામો એ સર્વ નવીન છે, છતાં
લાવવાહી છે. એના પર વધારે વિવેચન કરવા અહીં નહિ શકાઈએ.
વક્તવ્ય એ છે કે પ્રત્યેક પાત્ર અને સ્થાનની યોજના કરવાને આંગે
જે નામો યોજ્યાં છે તે પૂરેપૂરા લાવવાહી છે અને ગહુ સુંદર રીતે
યોજ્યાં છે. એક દૃષ્ટાંત આપી આ અતિ આકર્ષક વિષય પૂરે કરીએ.

નીચેનાં નામો આંખો બાંધ કરી વિચારી જાઓ:—

નગર.	રાજા.	રાણી.	પુત્રી.
ચિત્તસૌંદર્ય	શુભપરિણામ	{ નિબ્રકંપતા ચારુતા	{ ક્ષાંતિ દયા
શુભમાનસ	શુભાભિસન્ધિ	{ વરતા વર્યતા	{ મૃદુતા સત્યતા
વિશદમાનસ	શુદ્ધાભિસન્ધિ	{ શુદ્ધતા પાપહીનતા	{ ઋણુતા અચોરતા
શુભચિત્ત	સદાશય	વરેણ્યતા	{ બ્રહ્મરતિ સુક્રાતા

આ નામ લઈએ તો પણ મન પવિત્ર થઈ જાય તેવું છે. એમાં
દરેક રાજાને જે જે સ્ત્રીઓ છે ત્યારે સદાશયને એક જ છે એમાં પણ

મહાગૂઢતા છે. પ્રકરતિ અને સુકૃતતા એક જ માળાપને પેટે જન્મે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક નામકરણમાં બહુ ઊંડાણ છે, ભારે જબરી કળા છે અને નામો વાંચ્યાં હોય તો અંદર ઉતરી જાય તેવાં છે, એકવાર ચોટ્યાં પછી ન ભૂલાય તેવાં છે અને સાદાં સરળ હોવા છતાં આશયભરપૂર છે. મતલબ એ છે કે જે નામો એમણે સંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે તે અને જે નામો તેમણે પોતે ઘડી કાઢ્યાં છે, યોજ્યાં છે, તે પ્રત્યેક રસ અને કળાનાં નમૂના છે. નામોનું પત્રક દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે અને સમુચ્ચયે આ ઉપોદ્ધાતને છેડે આપ્યું છે તે વાંચવાથી આ વાર્તા સિદ્ધ થયેલી સમજાશે. આ નામકરણની તેઓની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તેથી નોંધ કરવા લાયક છે.

x

x

x

(b) પાત્રો જીવતા છે—

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક પાત્ર જીવતા છે. એ મરેલ જેવા કે મહાદાસ નથી. એ દરેક પોતાનો ભાગ જરાજર લજવે છે અને લજવે ત્યારે એમાં ચૈતન્ય જણાય છે. એમના કર્મપરિણામ જેવા રાજ હોય કે વૈશ્વાનર જેવા મોટા પાત્ર હોય, એમના માર્ગાનુસારિતા જેવા નાના પાત્ર હોય કે બાળ કે મન્દ જેવા મૂર્ખ પાત્ર હોય, એમની મૃતિ કે મક્કલ જેવી પિશાચી હોય કે સદ્ગુણરક્ષાતા જેવી કટાયાની ધર્મપત્ની હોય, પણ એ દરેક પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત બજાવે છે અને જ્યારે જ્યારે રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે ત્યારે પોતાની જાતને પૂરતા બહારમાં વ્યક્ત કરે છે. એના મકરંદવજને કે ચૌવનને જરાજર જેવા વિચાર્યા હોય તો એની ધમાલ જ ઓર અને એના મૃધાવાદ કે પરિગ્રહને જેવા હોય તો એની કાલીમા ઓર દેખાય. રંગભૂમિ પર આવનાર એનો કોઈ પણ પાત્ર ઠંડો નથી કે મૃતપ્રાય નથી. આ એમની પાત્રને આજેખવાની કળા છે. એમણે દુર્ગુણો કે દુર્વ્યસનોને જતાવ્યાં ત્યારે એમને પણ જોટી બાળુએ પૂર બહારમાં જતાવ્યાં છે. એ મોહરાજનું સૈન્ય ચિત્તવૃત્તિમાં છુપાઈ જાય છે ત્યારે પણ એ બહાદુરીથી પાછું હટે છે. પાત્રલેખનનો અદ્ભુત કળા છે. માત્ર

કોઈ કોઈ પાત્રોનાં નામો જ માત્ર બતાવ્યાં છે, પણ રંગભૂમિ પર એમને લાવવામાં આવ્યા નથી ત્યાં એ નિયમ લાગુ પડે નહિ. દાખલા તરીકે એમના શુભપરિણામ કે શુભાભિસન્ધિ રાજા કે એમની રાણીઓ માત્ર નામનિર્દેશ પૂરતી જ છે. એ રંગભૂમિ પર આવતા નથી, માત્ર તેમની પુત્રીઓનો તેમની સાથે સંબંધ દર્શાવાય છે. એ પાત્રોને બાદ કરીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના દરેક પાત્ર જીવતા દેખાય છે, તેજસ્વી દેખાય છે, પોતાનું કાર્ય સમજનાર દેખાય છે અને સારો કે ખરાબ તેમનો જે પાઠ હોય તે ખરાબર ભજવી બતાવનાર માલુમ પડે છે.

x

x

x

(■) ઉત્ક્રાંતિના નિયમે વ્યક્ત થાય છે.

(Evolutionary Manifestation)

પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે અને આખો સંસારવિસ્તાર વિષય-ભૂત હોઈને તે જરૂરી છે, છતાં એમાં પ્રત્યેક પાત્ર ક્રમસર વ્યક્ત થાય છે અથવા એનો પ્રસાર વિકાસક્રમના નિયમને અનુસરતો છે. એમણે ચારિત્રરાજના આખાં પરિવાર સાથે પરિચય તો ચોથા પ્રસ્તાવમાં કરાવી દીધો, પણ એનો પૂરણહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં વ્યક્ત થાય છે. એ પાત્રોને વિકાસ થવાનો એ જ માર્ગ હતો. ત્યારે ત્રીજા ચોથા પ્રસ્તાવમાં વૈશ્વાનર કે મોહરાજ, શૈલરાજ કે મહાર્ધ્વજ ધૂમે છે, ત્યારે આઠમામાં ચારિત્રરાજ મુખ્યસ્થાને આવે છે. એમના બાળ, જડ, મંદ શરૂઆતના પ્રસ્તાવોમાં વિલાસ કરે છે, પણ એમણે ચારિત્રરાજનો જે વિલાસ આઠમા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યો છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. મોહરાજનો બહાર તો સાર્વત્રિક છે, પણ એની રાજ્યસત્તાની ઉત્કૃષ્ટ હદે એ સાતમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણમાં (મહામોહનું મહાન્ આક્રમણ) દેખાતો હોય એમ કદાચ લાગતું હશે, પણ એ વાત ખરી નથી. એ તો મોહરાજના છેલ્લાં છેલ્લાં હવાતીઆં છે. મોટા દાવ તે વખતે તે ખેલી લે છે, પણ એનો પૂર બહાર તો ચોથા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે.

ચારિત્રરાજની નાની રમતો તો ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ભજનું

નિર્વૃત્તિએ જાય છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે પણ એનો ખરો ખડાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે ત્યાં જ્યારે આઠમા પ્રકરણમાં લીપણ આંતરયુદ્ધ થાય છે ત્યારે ચારિત્રરાજ પોતાનો ઉચ્ચ પ્રયોગ કરે છે અને લગ્નનું પ્રકરણ તેનો ઉચ્ચ વિકાસ બતાવે છે આ વિકાસની નજરે જોઈએ તો મોહરાજનું ચરિત્ર સપરિવાર પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે વિકાસ પામતું જાય છે અને એનો વિકાસ પાછા પડવામાં થતો જાય છે; જ્યારે ચારિત્રરાજના આખા પરિવારનો મીઠો વિકાસ ક્રમસર થતો જાય છે આમાં કોઈ કોઈ નાના બનાવો વચ્ચે વધારે પડતા વિકાસના આવી જાય તે રણુમાના લીલાપ્રદેશ (Oases) તુલ્ય સમજવા એમ કરવાની પણ લેખકને જરૂર પડે છે. એક દરે આ પ્રત્યેક મોટા પાત્રનો વિકાસ કળાકારની નજરે બહુ આકર્ષક લાગે તેવો છે એના ગર્ભમાં જે ઉપદેશ છે તે તો અધિકાર પ્રમાણે સમજી લેવાનો છે, પણ તે જોવારૂપ કોઈને માથે ન થઈ પડે એની સલાહ લેખકશ્રીએ ચીવટથી રાખી છે એમ એમના અધની પ્રત્યેક પક્ષિ વાચતી વખત લાગ્યા વગર ગૂંઠે તમ નથી

x

x

x

(d) પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ. ... (Individuality)

દરેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ બગાડતું જાળવે છે કોઈ પણ પાત્ર એક જીવંતમા લગી જતો નથી, જીવંતની સાથે ગોટવાઈ જતો નથી કે ઘુંચવાઈ જતો નથી બાહ્ય મૃદિના પાત્રો કે અતરંગ રાજ્યના પાત્રો પ્રત્યેક જુદા છે અને પ્રત્યેકના કાર્યવિભાગ જુદા છે એમાં સાગર કે શૈલગજ, બહુલિકા કે અકુશળમાળા કોઈ એક જીવંતમાં ગોટવાઈ જતા નથી કે ઘુંચવાઈ જતા નથી. કોઈ વખત મંદને જડ કે બાળને બાલિશમાં સામ્યતા લાગશે, પણ જરા ચીવટથી અદર ઉતરતાં એ પ્રત્યેકનું વ્યક્તિત્વ જણાશે બાળ સ્પર્શનનો રસિયો છે, મદનકંદળીનો લોગી છે અને લોગ ખાતર ગમે તેવું જોખમ ખેડવા તૈયાર છે, ત્યારે જડ રસનાનો રમીઓ છે, પણ અક્ષત વગરનો છે બાળમાં દુર્ગુણ છે પણ સાહસ છે અને જડ તો એને ત્યાંથી જીંઠે નહિ તેવો છે. બાળ રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે જડ ઘણુંખરું કંપનામાં જ રહે છે આવી રીતે જીવંત ઘણા

તકાવતો બન્ને વચ્ચે છે. દરેક પાત્ર આ રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ બતાવે છે અને ત્યારે રંગભૂમિ ઉપર આવે છે ત્યારે એકદમ સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહે છે. આ આકર્ષક કળા એ લેખકની ખરી પાત્રલેખનની કળા છે.

એમાં વિચક્ષણતા પિતા શુભોદય અને માતા નિજચારતાને એક બાબુએ અને મનીષીના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા શુભમુંદરીને બીજી બાબુએ રાખીએ તો તેમના વચ્ચે સામ્ય લાગશે; તેવી જ રીતે જડના પિતા અશુભોદય અને માતા સ્વયોગ્યતા એક બાબુએ અને બાળના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા અકુશળમાળા બીજી બાબુએ ધરીએ તો તેમની વચ્ચે પણ સામ્ય જણાશે; પણ જરા વધારે ઊંડા ઉતરતાં જણાશે કે તેમ નથી. બાળ અને જડનો પિતા એક જ છે (કર્મપરિણામ) અને એ પાત્રઘટનામાં તો વળી એક ઘણી અમતકારી વાત મધ્યમબુદ્ધિને સર્જીવીને ઉત્પન્ન કરી છે. એની સામાન્યરૂપા માતા એને એવી રીતે પરદેશથી બોલાવી દાખલ કરે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬) કે એને રંગભૂમિ પર પ્રકટ કંવાની બાબત જ આખી વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૪૦૮). મતલબ કહેવાની એ છે કે એમનું પ્રત્યેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ જુદું પાડે છે અને એમના નાના નાના પાત્રો છે તે પણ પ્રત્યેકના જુદા જુદા કાર્યને અંગે ચોક્કસ છે. કેઈ વાર વસ્તુના દુરન્વયથી આ વાત ન સૂઝે તો વિચારીને ઘટાવવા યોગ્ય છે પણ દ્વિભાવ કે પુનરાવર્તન કયા વગર પ્રત્યેક પાત્રને ઉપયોગી કાર્યવિલાસ લેખકશ્રીએ આપ્યો છે અને તે સાર્વત્રિક રીતે પરસ્પર અલગ હોઈ અંદર અંદર સંકલિત છે. આ રહસ્ય ઊંડા ઊતરીને સમજવા યોગ્ય છે અને કેઈ વાર ન જોસે તો બહુશ્રુતની મદદ લઈ સમજવા યોગ્ય છે. એ બરાબર સત્ય છે એમ અત્ર લાર મૂકીને વક્તવ્ય છે.

x

x

x

(૭) પાત્રલેખનમાં લેખકની સર્જનશક્તિ—

એમનાં રંગભૂમિ ઉપર આવનાર દરેક પાત્ર જીવતાં અને વ્યક્તલાવે હોવા ઉપરાંત એ દરેક મુખ્ય પાત્ર સર્જકશક્તિ બતાવે છે. લેખકમાં નવીન ઉત્પન્ન કરવાની મૌલિક શક્તિ હોય ત્યારે જ એવા પાત્રોની કલ્પના શક્ય છે. એમના પુણ્યોદય કે

અકુશળમાળા, એમના પાપોદય કે સામાન્યરૂપા એમના કર્મપરિણામ કે કાળપરિણતિ, કોઈ પણ પાત્ર જુઓ તો એમાં ઘણું ઊંડાણ અને અસાધારણ સર્જનશક્તિ અને વેગ દેખાયા વગર રહેશે નહિ. એમનો મોહરાજ નવો નથી કે એમનો વૈશ્વાનર નવો નથી, છતાં એ પાત્રાલેખનમાં સર્જનશક્તિ જરૂર દેખાશે. એ એમના ભાષા-કૌશલ્ય અને વસ્તુવ્ય સ્પષ્ટ કરવાની શક્તિને આભારી છે અને એ એમની સર્જનશક્તિ એમના સાંપ્રદાયિક પાત્રાલેખનમાં કે નવીન પાત્રરચનામાં ઓતપ્રોત થયેલ દેખાશે. મોહરાજનો ગમે તેવો ખ્યાલ હોય પણ એથા પ્રસ્તાવના નવમા પ્રકરણમાં તૃષ્ણાવેદિકા પર મૂકેલા વિપર્યાસ સિંહાસન પર એને બેઠેલા ન્યારે પ્રથમ બેઠાએ છીએ (પૃ. ૮૧૦-૧૧) ત્યારે એનું અવિદ્યાશરીર આપણને નવો જ અનુભવ આપે છે, એની પરાક્રમ પદ્ધતિ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે અને એવા તાદરશ્ય આકારમાં મોહરાજને કદી ઓળખ્યો નહોતો અથવા એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ એના સંબંધમાં થયો નહોતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ સર્જનશક્તિ છે. ખરી સર્જનશક્તિ તો પ્રજ્ઞાવિશાલા અને અગૃહીતસંકેતાના પાત્રોને જીવતાં કરવામાં છે. આ હુનિયામાં આ બે પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવાય છે : એક મહાજ્ઞાની અને વસ્તુના ઊંડા રહસ્યમાં ઉતરનાર અને ખીજા હકીકતને જુઓ તંબી સ્વીકારનારા. એ પાત્રનો વાર્તા સમજાવવામાં ઉપયોગ પણ સારો કરે છે અને એ માટે પ્રસંગો પણ ઠીક ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ પણ પાત્રને લેતાં એમાં મૌલિકતા જણાયાવગર રહેશે નહિ. કર્મપરિણામ સર્વ ચક્ર ચલાવે છતાં એ વંધ્ય ગણાય, એ નાટકોનો ભારે શોખીન હોય અને છતાં એના પાત્રો-નાટક કરનારાઓની સંખ્યા રંગભૂમિ પર ઘટી ન જાય તે માટે એણે તીવ્રમોહોદય સાથે કરેલી યોજના સર્જનશક્તિનો નમૂનો છે. એમના પ્રત્યેક નાના મોટા પાત્રની યોજનામાં આ રીતે સર્જનશક્તિ, કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ જોવામાં આવશે.

x

x

x

(f) પાત્રોનો અવસરે આવર્ણાવ—

જે અવસરે જે પાત્રનો સમયધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે તે રંગભૂમિ પર આવી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને પાછો અંદર બેસી

જાય છે. નાટકકારની આ કુળાનો જળરો ઉપયોગ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ કર્યો છે. સાધારણ રીતે જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં વૈશ્વાનર, શૈલરાજ, બહુલિકા અને સાગરને વ્યક્ત કર્યાં છે વાત તો જાડી થઈ, પણ અવસરે પાત્રોના આવિર્ભાવના નીચેના દાખલા ખાસ આકર્ષક છે.

મ. ૭. પ્ર. ૧૧ માં મોહરાજ પોતે લડાઈમાં નીકળી પડ્યા. (પૃ. ૧૭૭૨).

મ. ૭. પ્ર. ૧૪ માં પરિચ્છની મદદે બહુલિકા અને કૃપણતા દોડી આવ્યા. (પૃ. ૧૭૬૨).

મ. ૭. પ્ર. ૧૫ માં મોહરાજનો પરિવાર અને તેનું લશ્કર એક પછી એક આવ્યું. (પૃ. ૧૮૦૩-૮).

જ્યારે જ્યારે જેનો અવસર થાય ત્યારે ત્યારે તે પાત્ર વખતસર રંગભૂમિ પર હાજર થઈ જાય એટલે કામમાં ગોટાળો થતો નથી અને રંગભૂમિ પાત્ર વગરની ખાલી રહેતી નથી. મોહરાજના આ આખા નાટકમાં એ ભારે જૂળી છે કે ગમે તે પાત્ર રંગભૂમિ પર આવે, પરંતુ કોઈ પણ વખતે રંગભૂમિ પાત્ર વગરની ન રહે. આપણે નાટકમાં પણ એ જ જૂળી જોઈએ છીએ. દેખનાર વર્ગને આખો વખત વ્યાપૃત (engaged) રાખવો જ જોઈએ. નાટ્ય-સંકલનાનો એ અખાધિત નિયમ છે. ચાલતે ખેલે ડ્રોપસીન પાડવો પડે કે નવો પડદો ચડતાં પાત્રને આવતાં વખત લાગે તો તેવી કંપની ‘અવ્યવસ્થિત’ કંપની કહેવાય છે. આ સર્જનશક્તિવાળો લેખક અવ્યવસ્થિત કંપનીમાં પોતાની ગણના કદી કરાવે તેમ નથી.

પુણ્યોદયનો જન્મ, આવિર્ભાવ, પાતળા પડવાપણું અને વિદાય-ગીરી વગેરે તે તે પ્રસંગે નોંધવા લાયક છે એક દાખલો જુઓ: એ નંદિવર્ધન સાથે જ જન્મ્યો, (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫), સાથે જ ઉછર્યો, સાથે રહ્યો; પણ નંદિવર્ધનને એને કદી ઓળખ્યો નહિ. વૈશ્વાનર સાથેની નંદિવર્ધનની મિત્રતાથી એને ખેદ થયો પણ અદેખાઈ ન આવી. બંગાધિપતિની લડાઈ વખતે પુણ્યોદય હાજર હતો, એના લગ્ન વખતે હાજર હતો, પણ એ પાતળો પડતો જતો હતો અને આખરે એ રીસાઈ ગયો (મ. ૩. પ્ર. ૨૮). આવી

રીતે પુણ્યોદયનું આવવું જવું ચોથા પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પણ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખૂણી એ છે કે એને એના મિત્રો કદી ઓળખતા નહિ. એને પ્રથમ કુલંધરે ઓળખ્યો. એના સ્વપ્નમાં પાંચ આવ્યા તેમાં તે એક હતો. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫.) એનું કારણ-સમાજમાં ક્યાં સ્થાન છે તે પ્રકરણ છમાં (પ્ર. ૮) બતાવે છે. આ પુણ્યોદય પાત્રના આવિર્ભાવ અને રીસામણ ખરેખર કળાથી ભરપૂર છે અને આપણા આગળ વધવાના તથા પાછળ હઠવાના શુભ લેહોની આવીરૂપ છે. આવી રીતે ત્યારે જે પાત્રનું કામ પડ્યું છે ત્યારે તેને લેખકે રંગભૂમિમાં રજૂ કર્યાં છે અને જાકીનો વળત એને નેપથ્યમાં રાખ્યા છે એ ભારે કળા અને સર્જનના નમૂના છે.

૨. સ્થળવૈવિધ્યમાં કળા

પાત્રાલેખન જેટલી જ અગત્યની જાણત કોઈ પણ લેખકને માટે સ્થળનિર્ણયની છે. આ અંતઃકર્તાને આજો સંસારવિસ્તાર સામાન્ય રીતે અને મનુષ્યગતિ વિશેષે કરીને પોતાના લેખનો વિષય કરવાની હતી એટલે એમણે આખી કથા મનુષ્યગતિ નગરીમાં એક ચોરના મુખમાં મૂકી દીધી. એ ચોર તો ખરેખર ચક્રવર્તી હતો પણ એ વાત તો છેવટે જણાય છે. ત્યારપછી વાર્તામાં એમને એ પ્રકારનાં સ્થળો લાવવાનાં હતાં : એક બાહ્ય અને બીજા આંતર. એટલા માટે એમણે નીચેનાં સ્થળો વર્ણવ્યાં. પ્રથમ બાહ્ય નજરે જોઈએ તો નીચેનાં નગરો તેમણે મુખ્યત્વે વર્ણવ્યાં છે.

મનુષ્યગતિ નગરી (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧).

અસંવ્યવહાર નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭).

એકાક્ષિનિવાસ નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૮).

વિકલાક્ષિનિવાસ નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૯).

પંચાક્ષપશુસંસ્થાન (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦).

ભરતે-જયસ્થળ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧).

ભરતે-કુશાવર્તપુર (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪).

સિદ્ધાર્થનગર (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧).

લવચકનગર (અ. ૪. પ્ર. ૨૧).
 વર્ધમાનપુર (અ. ૫. પ્ર. ૧).
 આનંદપુર (અ. ૬. પ્ર. ૧).
 રત્નદ્રીપ (અ. ૬. પ્ર. ૨)
 જયપુર (અ. ૬. પ્ર. ૨)
 સાહુલાદપુર (અ. ૭. પ્ર. ૧).
 સપ્રભોદપુર (અ. ૮. પ્ર. ૧).
 શ્રેમપુરી (મહાવિદેહે) (અ. ૮. પ્ર. ૧૨).

મધ્યમાં આંતર નજરે તેમણે નીચેનાં મુખ્ય સ્થળો વર્ણવ્યાં છે.

ચિત્તસૌંદર્ય (અ. ૩. પ્ર. ૨).
 ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત (અ. ૩. પ્ર. ૩).
 રાજસચિત્ત (અ. ૩. પ્ર. ૪). (અ. ૪. પ્ર. ૮)
 રૌદ્રચિત્ત (અ. ૩ પ્ર. ૨૧).
 કિલ્લમાનસ (અ. ૪. પ્ર. ૨).
 ભૂતળ (અ. ૪. પ્ર. ૬).
 તામસચિત્ત (અ. ૪. પ્ર. ૮)
 સાત્ત્વિકમાનસપુર (અ. ૪. પ્ર. ૩૩).
 ધરાતળ (અ. ૫. પ્ર. ૧૭).
 ક્ષમાતળ (અ. ૭. પ્ર. ૧૨).

નામનિર્દેશ તો તેમણે અનેક સ્થળોનો કર્યો. તેમાં નીચેનાં નામો વાંચતાં મનને શાંતિ થાય છે.

ચિત્તસૌંદર્ય. અ. ૩. પ્ર. ૨. શુભ્રમાનસ. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 વિશદમાનસ (અ. ૫. પ્ર. ૨૧.) શુભ્રચિત્ત (અ. ૬. પ્ર. ૧૮.)

એ નગરનાં સ્વામી વિગેરે ઉપર બતાવાઈ ગયાં છે.

સ્થળનિર્દેશમાં પણ લેખકે કમાલ કરી છે. વાતોનો રસ જાણવવા બહુ નગરો લાવવાં ન જોઈએ અને બહુ નગરો ન આવે તો સર્વ મનોવિકાર, સર્વ ઇદ્રિયો અને સર્વ આશ્રવોને ન્યાય આપવાનું બને નહિ, એટલે એમણે આંતર અને બાહ્ય નગરની લબ્ય કલ્પના

કરી જાણમાં આશ્રવો અને મનોવિકારોને ચિતર્યા અને ઇદ્રિયોને ચિતરવા માટે આંતરનગરની યોજના કરી અને છતાં વાર્તા પૂરા રસજહારમાં આલુ રાખી. નવલકથા કે અદ્ભુતકથાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે રૂપકકથા કરી. સ્થળવર્ણનમાં આ તેમની અદ્ભુત કળા થઈ.

સ્થળનિર્દેશમાં એમણે ખીજ એક ભારે ખૂળી કરી છે. એમાં નીચેના પ્રસ્તાવોમાં એમણે ઉદ્યાન-જગીચા-ઉપવન આણ્યાં છે. ત્યાં કોઈ અસાધારણ સત્વશીલ ચારિત્રવાન વ્યક્તિને રજૂ કરીને કાં તો તેમનું ચરિત્ર કહેવાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે, અથવા શાસ્ત્રના મુદ્દામ વિષયોના તેમની મારફત ખુલાસા કર્યા છે.

આ ઉદ્યાનનાં નામો જ મનને-વાંચનારને પવિત્ર કરે તેવાં છે.

ઉદ્યાન.	આચાર્ય કે કેવળી.	સ્થાન.
નિજવિલસિત.	પ્રબોધનરતિ	(પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬.)
મલવિલય.	વિવેક	(પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૦.)
લલિત.	વિચક્ષણાચાર્ય	(પ્ર. ૪. પ્ર. ૬.)
મનોનંદન.	બુધાચાર્ય	(પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૧.)
બુધનંદન.	કોવિદાચાર્ય	(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧.)
આહ્લાદમંદિર.	કંદાચાર્ય	(પ્ર. ૮. પ્ર. ૪.)
ચિત્તરમ.	સમંતભદ્ર	(પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨.)

આ ઉદ્યાનનાં નામો વાંચતાં મન કોઈ નવીન તરંગો અનુભવે તેમ છે. એ ઉદ્યાનો માનસિક છે, મનનો વેગ દર્શાવનાર છે, આત્મવિદ્યા અથવા માનસિક વિદ્યાના સાક્ષી છે. જ્યારે પ્રાણી પોતે નિજવિલસિતમાં વિલાસ કરે કે મનોનંદનમાં આનંદ પામે અથવા આહ્લાદમંદિરમાં આહ્લાદ પામે ત્યારે જ એના સર્વ પ્રસંગો સફળ થાય છે. એમાં આચાર્ય કે કેવળી પણ એવા જ વિલાસી (આત્મા) આવે છે અને એનાં નામો પણ એવાં જ મુંદર છે. પ્રસ્તાવ પાંચ-માના ખીજ પ્રકરણમાં એક કીડાનંદન જગીચા આવે છે. એ સ્થૂળ છે, સ્થૂળ આનંદનું સ્થાન છે. જાકીના સર્વ જગીચાઓ માનસિક છે અને મનની ગતિ-મનનો વેગ અને મનની શાંતિ-

સમતા બતાવનારા છે. આપણે એ બગીચામાં જઈ શકીએ છીએ, પણ એના માર્ગે ઉપરની દુનિયામાં નથી. ત્યાં જવા માટે લીફ્ટો ગોઠવાયલી છે તે જડી આવે તો બગીચાએ પહોંચી જવાય. એ બગીચામાં પહોંચી ગયા પછી તો નિરવધિ આનંદ અને અંતરનો વિલાસ થાય છે અને ત્યાં તો એવી એવી વાતો અંદરથી નીકળી આવે છે કે આપણે તે દરેક સ્થાને પ્રબોધનરતિને કે કોવિદને, બુધને કે કંદને બેઠેલા જોઈએ. માત્ર ત્યાં પહોંચી જવાની જરૂર છે. ત્યાં પહોંચવાની ચાવી આખા અંધમાં બતાવી છે. શોધવાથી મળે તેમ છે.

સ્થળનિર્ણયમાં લેખકની આ કળા છે. એમનાં અંતર નગરો અને એ નગરનાં ઉદ્યાનો વિચારતાં દિવસો નીકળી જાય તો પણ શાંતિ વળે તેમ નથી અથવા શાંતિની તૃપ્તિ થાય તેમ નથી અથવા શાંતિ સિવાય બીજું જણાય તેમ નથી.

સ્થળને અંગે બીજી નોંધવા લાયક હકીકત એ છે કે બીજા સર્વ નગરો મનુજગતિના ભરતક્ષેત્રમાં આવેલા છે, પણ ક્ષેમપુરી વિગેરે વાર્તાના મુખ્ય સ્થાન મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે. મહાવિદેહમાં સુકૃત્યવિજય છે ત્યાં આ આખી વાર્તા કહેવાય છે.^૧ વાર્તા કહેનાર ચૌર-સંસારીજીવ એ પોતે અનુસુંદર ચક્રવર્તી છે અને સર્વ ખુલાસો આઠમા પ્રસ્તાવના બીજા વિભાગમાં થાય છે. ત્યારપછી આઠમા પ્રસ્તાવના ત્રીજા વિભાગમાં જે રીતે અનુસુંદર સુલલિતા આદિનો મોક્ષ થાય છે તે જોતાં આ ચરિત્રનું સ્થાન મહાવિદેહમાં મૂકવામાં અંધકર્તાએ એક ભવ્ય નિયમ જાળવ્યો છે. ત્યાં સર્વદા ચોથા આરાના ભાવ ભજતા હોય છે તેથી ત્યાં આ વાર્તાકથનનું સ્થાન રાખવું વધારે યોગ્ય છે. સ્થળોની પસંદગીમાં લેખકશ્રીએ ભારે કળા વાપરી છે અને અંતરંગ નગરોનાં નામ અને વર્ણનમાં તો કળાની નજરે ખરેખર કમાલ કરી છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ કળાકાર લેખક તરીકે મનુજગતિ નગરીને પ્રાધાન્ય આપ્યું. એમની વિશાળ ગણનામાં અસંખ્યવહાર નગરથી માંડીને ચૌદ રાજલોકના સર્વ પ્રાણી હતા અને તેમનાં સ્થાન તેમણે બરાબર બતાવ્યાં છે. મુસ્તિત મહારાજને શિરોસ્થાને બે

પ્રસંગે મૂકીને એમણે મોક્ષનગરીમાં અચૂક રસ ગતાવ્યો છે અને સાથે સ્પૃહિતૃત્વના પ્રશ્નનો બહુ સુંદર રીતે નીકાલ ઘણી આડ-કતરી પણ માર્મિક રીતે કરી નાખ્યો છે. સુસ્થિત મહારાજને પીઠ-બાંધમાં સાતમે માળે બેઠેલા દાખવ્યા છે. જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ વિભાગ સાતમો (પૃષ્ઠ ૧૮ અને ૮૪) અને પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬-૧૨. સુસ્થિત મહારાજનું સ્થાન ખરેખર સમજવા યોગ્ય છે. એ રાગદ્વેષ રહિત છે છતાં એમની આજ્ઞા કેવી સિદ્ધ છે અને સર્વ કારણોનું એ પરમ કારણ કેવી રીતે થાય છે એ ગતાવવામાં નિર્મળા-આર્યે ભારે વિદ્વત્તા અને ન્યાયનું જ્ઞાન વાપર્યું છે. નિર્મળા-આર્ય તો માત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિના કલ્પિત પાત્ર હોઈ એ સ્થાન શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ ગતાવે છે. એ રીતે એમણે સિદ્ધના સ્થાનમાં પણ મહારસ દાખવ્યો છે.

બીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવને અસંવ્યવહાર નગરથી (પ્ર. ૭) લઈને એકાક્ષનિવાસ નગરમાં (પ્ર. ૮) અને વિકલાક્ષ નગરનાં (પ્ર. ૯) દ્વિહૃષીક ત્રિકરણ અને ચતુરક્ષ પાડામાં ફેરવી એને ન્યારે પંચાક્ષપશુસંસ્થાને (પ્ર. ૧૦) લઈ આવે છે ત્યારે સર્વ સ્થાનોમાં તેમનો રસ જરૂર વ્યક્ત થાય છે અને ચોથા પ્રસ્તાવના ૨૭ મા પ્રકરણમાં ચાર અવાંતર નગરોમાં માનવાવાસ ઉપરાંત બીજી ગતિઓને પણ લઈ લે છે તેમજ રિપુદારણનો રખડપાટો (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦) તથા વામદેવના હાલહવાલ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨) ગતાવતાં તેમજ ધનવાહનનો રખડપાટો (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬) અને શુશ્રુ-ધારણનો રખડપાટો (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૧) ગતાવતાં પાપીપિંજર અને પંચાક્ષપશુસંસ્થાનને યોગ્ય ન્યાય આપી દીધો છે.

એ સર્વ વાર્તા બરાબર છે, પણ તેમનો ખરો રસ અને તેમની વાર્તાનું મંડાણ તો મનુજગતિ નગરી પર જ છે. એ મનુષ્યને એના જુદા જુદા બાહ્ય તથા અંતરંગ આકારમાં ચિતરવા માગતા હતા અને તે જુદા પ્રકારોને ચિતરી તેમનાં પરિપાકો અને વિપાકો ગતાવી તે દ્વારા પોતાના ઉપદેશનો સુખ્ય સુદો સિદ્ધ કરવા માગતા હતા. આ સુદાને અંગે તેમણે કળાકાર તરીકે કમાલ કરી છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. એ કાર્ય બળવવા

તેમણે મનુષ્યને જુદા જુદા સ્વરૂપે રંગભૂમિ પર દાખલ કર્યા છે. આ તેમની કળામય રચના ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે.

૩. સમયનો સંક્ષેપ

પાત્ર અને સ્થળના જોટલો જ અગત્યનો વિષય ટાઇમ-સમયનો છે. કોઈ પણ અંધકર્તા વાર્તાનો સમય પસંદ કરવામાં કેવા પ્રકારની ગોઠવણ કરે છે તે પર તેમનો કળાનો ખ્યાલ કેવો હોતો તે માટે મત બંધાય છે. સાધારણ લેખક એક રાત્રનું ચરિત્ર લખવા બેઠે તો એ જન્મે અથવા તો માની કુદ્દીમાં આવે ત્યારથી વાર્તા આદરી જાણે જીવનચરિત્ર એ સાલવારી નોંધનો ઇતિહાસ હોય તેમ તેના જન્મની વધામણીથી માંડીને એ ગુજરી જાય ત્યાં સુધીના બનાવો વર્ણવે છે. એમાં કંઈ કળા નથી. કળાકાર લેખક એક બનાવ લઈ તેની આસપાસ એવી ગૂંથણી કરે કે બધી વાર્તા એક કે બે દિવસમાં બનતી ચિત્રપટ પર દેખાય અને છતાં જન્મથી મરણ સુધીની સર્વ વાર્તા તેમાં આવી જાય એ કળાનો વિષય છે. બનાવોને કેંદ્રસ્થ કેવી રીતે કરવા તે લેખકની બુદ્ધિ અને રચના-કળા પર આધાર રાખે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક રાત્રનું એક લવનું ચરિત્ર રજૂ કરવું નહોતું, એમને તો સર્વ મનોવિકારો, ઇદ્રિયો, આશ્રવો, અંતરના ભાવો, લેશ્યાઓ, પરિણતિઓ વિગેરે સર્વ એક જ અંધમાં બતાવવા હતા, સદ્ગુણોનો બદલો બતાવવો હતો, દુર્ગુણનાં પરિણામો ચિતરવાં હતાં અને આખો ઉત્કાંતિક્રમ વિકાસની નજરે ચિતરવો હતો આ સંસારમાં બનતા વિચિત્ર બનાવો કે અંતરના ભાવોમાં કોઈ પણ ભાવ સાધારણ રીતે બાકી ન રહે તે પ્રકારે તેમને ચિત્ર રજૂ કરવું હતું, પણ એમ કરવા જાય તો તો પાત્રની સંખ્યાની મર્યાદા ન રહે અને આખા લવ સુધી કથા વાંચે તો પણ વાર્તાના ઉદ્દેશ્ય-વિલાગનો એક અંશ પણ પૂરો થાય નહિ; કારણ કે ભાવો અનંત અને તેમાંના અનંત તો અવક્રતવ્ય અને વક્રતવ્યમાંના કહેવા બેસે તો વાણી એક વખતે અનેક ભાવો વ્યક્ત ન કરી શકે

આ સર્વ મુશ્કેલી લેખકને જરૂર લાગી હોવી જોઈએ. એટલે એમણે એક ધાર્મી વિશિષ્ટ યોજના કરી. એક જ્ઞાની ગુરુનું નામ ‘સદાગમ’ આપ્યું. વસ્તુતઃ એ જ્યોતજ્ઞાનને પુરુષાકારે બતાવનાર મહા પ્રાણ પુરુષ છે. તેની પાસે બે સ્ત્રી પાત્ર રજૂ કર્યા; એક વૃદ્ધા અને વિશાળ બુદ્ધિવાળી અંદરનું રહસ્ય સમજનાર પ્રજાવિશ્રાળા અને બીજી લોળી સાદી કુમારી અગૃહીતસંકેતા. બંને એક પ્રાદક્ષી છે અને બીજી કુમારી રાજકન્યા છે. એમનો પરિવ્રજ કરાવી એ ગુરુમહારાજ પાસે હોય છે ત્યાં રસ્તા પર મોટો કોલાહલ મચે છે અને એક ચક્રવર્તી અનુમુદર ચોરને વેશે ત્યાં આવે છે (પ્ર. ૨ પ્ર. ૬) તે પોતાની વાર્તા રાજકુમારીના પૂછવાથી કહી સંભળાવે છે. એ ચોર તે ચક્રવર્તી છે અને તે સંસારીજીવ છે. બીજા પ્રસ્તાવના સાતમા પ્રકરણથી એ પોતાનું ચરિત્ર કહેવાનું શરૂ કરે છે તે આઠમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણની આખરે પૂર્ણ થાય છે. એટલે પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ સુધી એનું ચરિત્ર ચાલે છે. આવી રીતે ૧૭૦૫ પૃષ્ઠમાં ચાલેલું ચરિત્ર એ ગુરુકૃપાથી ત્રણ પહોરમાં પૂરું કરે છે. (જુઓ પૃ. ૨૦૦૪). મૂળ અંધમાં આ બાળ-તની શરૂઆતની હકીકત નીચે પ્રમાણે કહી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. જુઓ (પ્ર. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૬)

પૃષ્ઠોઽગૃહીતસંકેતયા ! ‘મદ્ર ! કતમેન વ્યતિકરેણ ગૃહી-
તસ્ત્વમેભિઃ કૃતાન્તસદૃશૌ રાજપુરુષૈરિતિ ।’

સોઽયોચત્ । ‘અલમનેન વ્યતિકરેણ । અનાયયેયઃ સ્ત્વેષ વ્યતિકરઃ । યદિ વા જ્ઞાનન્ત્યેવામું વ્યતિકરં ભગવન્તઃ સદાગમ-
નાથાઃ । કિમાસ્થાતેન ? ।’

સદાગમેનોક્તં । ‘મદ્ર ! મહત્કુતૂહલમસ્યાઃ । અતસ્તદપનોદાર્થં
કથયતુ ભવાન્ । કો દોષઃ ।’

સંસારિજીવેનોક્તં । ‘યદાજ્ઞાપયન્તિ નાથાઃ । કેવલં જનસમ-
ક્ષમાત્મવિહમ્વનાં કથયિતું ન પારયમિ । તત્તો ચિવિક્તમાદિશન્તુ
નાથા ઇતિ ॥’

એટલે અત્યારે પાલમિન્ટનો સ્પીકર જેમ ગેલેરી કલીયર કરાવે

તેમ સર્વ લોકો ત્યાંથી ગાળ્યા ગયા. માત્ર કથા કહેનાર, જે સ્ત્રીઓ સાંભળનાર, કુમાર સુમતિ અને આચાર્ય ગુરુ-એટલા વાર્તા વખતે ત્યાં રહ્યા. પછી સંસારીજીવ કથા કહે છે, એના પરિભ્રમણનો કાળ તો અનંત છે, એક લવ અને ણીન્ત લવ વચ્ચે અનેક રખડપાટા થયા છે અને તે સપ્રયોજન જતાવવામાં આવ્યા છે.

પૃ. ૨૦૦૩-૪ માં એ જ સંસારીજીવ કહે છે કે-શત્રુવર્ગને લેદીને મારી પાસે સફળોધ મંત્રી આવી પહોંચ્યો. પછી—

તતઃ પ્રવૃત્તો મે વિમર્શઃ । યદુત કિમેષા મગવતી જલ્પતીતિ । તતશ્ચોદ્ધાપોહમાર્ગેણ ગવેપણં કુર્વતોમે સમુત્પન્નં જાતિસ્મરણં । સ્મૃતા ગુણધારણાવસ્થા । તતસ્તદનુસારેણ વર્ધમાનશુભાભ્યવસાયસ્ય મે સમાગતઃ સદ્વૌધવયસ્યો વિનિર્જિત્યાત્મપ્રતિપક્ષમવધિજ્ઞાનાવરણં તદ્વલેન દ્વષ્ટા મયાસંખ્યેયા દ્વીપસમુદ્રાઃ । વિલોકિતોઽસંખ્યેય एव મયપ્રપન્નઃ, પ્રાદુર્ભૂતં સિંહાચાર્યકાલાભ્યસ્તં ચતુર્દશપૂર્વપર્યન્તં સદ્વા-તિશયૈઃ સમસ્તશ્રુતં, આકલિતઃ પરિસ્ફુટ ઇવ નિર્મલસૂરિનિવેદિતઃ સમસ્તોઽપ્યાત્મસંસારવિસ્તારઃ । તદાયત્ પુનરસંખ્યેયતયા દ્વષ્ટઃ સા-ક્ષાદેવ નિજપરિભ્રમણવૃત્તાન્તઃ । તતઃ પૂર્વોક્તેન કારણેન વિરચય્યેત્યં તસ્કરરૂપતયા ગહિરપિ વિડમ્બ્યમાનમાત્માનં સમાગતોઽહમિહ સમં મહાભદ્રયા । તદારાત્પ્રતીત एव તે મદીયદ્યતિકરઃ ।

આ વાક્યમાં શ્રુતજ્ઞાનની હદ કેટલી હોય, આત્મપ્રત્યક્ષ અવધિ-જ્ઞાનનો કેટલો વિષય હોઈ શકે, જાતિસ્મરણ જ્ઞાનમાં વધારેમાં વધારે કેટલા લવ યાદ આવે એ સંખંધી શાસ્ત્રશૈલીને ધરાળર અનુસરી અસંખ્ય લવની વાતો કરવા માટે અવધિ અને જાતિસ્મરણની યોજના કરી છે. તેના વડે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર જોયા છે અને નિર્નજ-સૂરિને ખાસ રંગભૂમિ પર અનંત કાળની વાતો યાદ કરાવવા લાવવા પડ્યા છે. (અ. ૮. પ્ર. ૬). આ યુક્તિદ્વારા અનંતકાળને સંકલિત કયો છે. ણીજી પણ અનંત કાળની વાતો થોડા કલાકમાં કરવા માટે એક વધારે યુક્તિ કામે લગાડી છે. આગળ વાંચો (એ જ પૃષ્ઠ પર).

તતો મદ્રે સુલલિતે ! મદનમજ્જરીયમિતિ પ્રસર્પિતસ્નેહતન્તુના, અત્યન્તમુધેયમદષ્ટપરમાર્થા વરાકીતિ સજ્ઞાતકરુણાતિરેકેણ સર્વ-

શાગમગોચરયદુમાનેન ક્ષિપ્તકર્મવિલયતો મવત્યસ્યાસ્તપસ્વિન્યાઃ
પ્રતિવોધ ઇતિ મગધતોઽસ્ય સદાગમસ્ય પાદપ્રસાદાદપિલં મયેદ-
મવધારિતમિતિ સદાગમે ઘટુમાનમુત્પાદયતા સંક્ષેપેનાપ્યનન્ત-
તંયા પળ્માસીકકથનીયો મગવન્માહાત્મ્યાદેવ પ્રહરપ્રયેણૈવ નિવે-
દિતોઽયમગૃહીતમરુકેતે દત્યુહપતા મયા કુતૂહલપરાયૈ મવત્યૈ
સ્વયમપિ સંવેગોપાત્તેન સમસ્તોઽપ્યાત્મશ્રમણપ્રપન્નઃ ।

અગૃહીતમરુકેતાને ઉદ્દેશીને, એ મહનમંજરી હોવાથી એના ઉપર પ્રેમ લાવીને અનુનુંદર ચક્રવર્તી ચોરને રૂપે કહે છે કે-આખી વાર્તા જે રૂપે કહેવાઈ છે તે કહેતાં છ માસ થાય તે સદાગમની કૃપાથી ત્રણ પહોરમાં-નવ કલાકમાં પૂરી કરી. એટલે કે પૃ. ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ સુધીની વાર્તા નવ કલાકમાં કહી. આ રીતે આખી વાર્તા નવ કલાકમાં કહેવાઈ છે. સદાગમની કૃપાની ણાળતનો સ્વીકાર કરવામાં સંકોચ થાય તેમ નથી. એક વાર્તા સપાટાલેર કહેવામાં આવે તો સમય ટૂંકો થાય છે, પણ ૧૭૦૦ પૃષ્ઠ લાપાંતરનાં રોકિ તેટલો કથાવિલાસ નવ કલાકમાં વાંચી શકાતો પણ નથી, જોલવામાં તો એક અક્ષર પછી જ ખીજે અક્ષર જોલાય એટલે વધારે વખત લાગે છે. એ વાત ગમે તેમ જાની હોય તે અત્ર વિચારવાની જરૂર નથી, પણ એક વાત બહુ અગત્યની અત્ર નીકળે છે અને તે એ છે કે અનંત કાળની વસ્તુને ઘણા મર્યાદિત સમયમાં ચિત્રપટ પર રજૂ કરવામાં લેખકશ્રીએ જાતિસ્મરણજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને નિર્ભજકેવળીમહારાજનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમ જો ન કરવામાં આવે તો આ ચિત્ર અશક્ય હતું. જાતિસ્મરણમાં પણ અમુક જ લયો દેખી શકાય, પણ અનંત કાળનું જ્ઞાન કેવલ્ય વગર અશક્ય છે. આ શાસ્ત્રસંપ્રદાયની વાતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અનંતકાળની વાત સંસારીજીવના મુખમાં મૂકી છે અને સદાગમની કૃપાથી નવ કલાકમાં કહી છે. આપણે છ માસ માનીએ તો પણ વાતને એની ટૂંક સમયમાં લાવવાની પાસ જરૂર કળાની નજરે તેમને લાગી જણાય છે એટલે તેના ‘ માહાત્મ્ય ’ ની વાર્તા પણ કરી નાખી.

આવી રીતે અનંત સમયને ગૂંથવામાં તેમણે કળા વાપરી છે, અને તે કળા ઉપરના વાક્યમાં જરાજર વ્યક્ત થાય છે.

ખૂદ કથામાં સમયવિધાન ચાલુ પદ્ધતિએ હોઈ તે સંગંધમાં ખાસ ધ્યાન જેવવા જેવું લાગતું નથી. ચાલુ રીતે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવને પરસ્પર સ્વતંત્ર ગણીએ તો પછી ખાસ વિચારણીય નૂતનતાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

૪. મહાન સત્યો : અર્થાંતરન્યાસો—

શ્રી સિદ્ધર્ષિની લેખનકળામાં અનુલવના પરિણામો બહુ મુંઠર, તલસ્પર્શી અને યોગ્ય શબ્દોમાં મૂકાયાં છે. પ્રાચીન લેખકોની શૈલીમાં એ એક પ્રસાદ હતો કે તેઓ પોતાના અનુલવના ઉદ્ગારો બહુ સચોટ ભાષામાં મૂકતા અને એ સત્યો એવા હોય કે એમાં અપવાદ ન સંભવે. એવા કહેવત જેવા થઈ ગયેલા પ્રસંગોને અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર કહેવામાં આવે છે. આવા મહાન સત્યો અને નવ કલાકમાં અનુલવના ઉદ્ગારો આખા ગ્રંથમાં એટલાં છે કે એનું પત્રક આપવું અશક્ય છે. ભાષાંતરમાં તે ઘણુંખરું બલાક-બાડા અક્ષરથી છાંખ્યા છે. બહુ થોડા નમૂના અત્ર રજૂ કરી બાકીનું ગ્રંથવાંચન પર છોડીએ. એ વાક્યોને ઉપયુક્તા (પ્રસંગને અનુરૂપ) વાક્યો કહેવામાં આવે છે.

प्रस्तावरहितं कार्यं नारमेत विचक्षणः ।

नीतिपौरुषयोर्यस्मात्प्रस्तावः कार्यसाधकः ॥

ડાહ્યો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કઢી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી આપે છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૧૯ પૃ. ૧૩૦૬)

यत्कृत्यं सद्नुष्ठानं तन्न कुर्वन्ति मूढकाः ।

वारिता अपि कुर्वन्ति पापानुष्ठानमज્ઞસા ॥

મૂઢો કરવા યોગ્ય સારું અનુષ્ઠાન કરશે નહિ અને તેમને વારણો-અટકાવશો તો પણ પાપ અનુષ્ઠાન જરૂર કરશે. (પૃ. ૧૨૪૭)

समानशीलव्यसनेषु सख्यम्

સમાન વર્તન અને સરખા વ્યસનવાળાને જ દોસ્તી થાય છે. (૩-૧૬. ૫૨૫)

મરિપ્યામો મરિપ્યામ હત્યેવં ભાવનાપરાઃ ।
મુધૈવ જીવિતં હિત્વા મ્રિયન્તે સત્ત્વવર્જિતાઃ ॥

મરી ગયા, મરી ગયા—એવા વિચારથી ભય પામ્યા કરનારા એવા
સત્ય વગરના થઈને નકામા જીવનનો પણ ત્યાગ કરી ખેંચે છે.
(૪-૧૫. ૮૭૪)

યદા યેનેહ યહ્યમ્યં શુભં વાયદિ વાશુમમ્ ।
તાદવન્નોતિ તત્સર્વે તન્ન તોપેતરૌ વૃથા ॥

પ્રાણીને જ્યારે આ દુનિયામાં અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની જ
હોય છે તે વસ્તુ સારી અથવા ખરાબ ગમેતેવી હોય પણ તે વખતે
તે તેને જરૂર મળે છે; માટે તે સંબંધમાં અંતોષ ધારણ કરવો કે
અસંતોષ ધારણ કરવો એ તદ્દન નકામો છે. (૪-૪. ૭૩૬)

મયં હિ તાવત્કર્તવ્યં યાવદન્તો ન દૃશ્યતે ।
પ્રયોજનસ્ય તત્પ્રાપ્તૌ પ્રહર્તવ્યં સુનિર્મયૈઃ ॥

ત્યાં મુધી આપણા કામનો છેડો ન દેખાય ત્યાં મુધી જ ખીક
રાખવી, પણ જો એક વખત પ્રયોજન જ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી
જરા પણ ખીક રાખ્યા વગર ઘા કરી નાખવો (૮-૯. ૧૬૪૩).

પ્રાપ્ય ચિંતામણિં મૈય નરો દારિદ્ર્યમર્હતિ ।

એક વાર ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી તેને દુઃખદર
પ્રાપ્ત થતું જ નથી. (૫-૧૦. ૧૨૧૭)

ભવત્યેવ હિ સહુરૂણામપિ નિષ્ફલતયા
કુપાત્રગોચરો મહાપ્રયાસશ્ચિત્તચેદદેતુઃ ।

કુપાત્ર પ્રાણીને ઉપદેશ આપવા માટે મોટો પ્રયાસ કર્યો હોય
છતાં તે નિષ્ફળ થતો જણાય ત્યારે સદ્ગુરુને પણ ચિત્તમાં તે ખેંદતું
કારણ થાય છે. (૨-૫. ૨૮૨)

સર્વે સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

સર્વ જાણતનો આધાર સત્ત્વ ઉપર છે. (૫-૨. ૧૧૬૦)

વિચિત્રરૂપાઃ પ્રાણિનાં ચિત્તવૃત્તયઃ ।

પ્રાણીઓની ચિત્તવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે (૬-૩. ૧૪૯૩.)

सर्वं हि महतां महत् ।

મોટાનું સર્વ મોટું જ હોય છે. (૮-૧૦. ૧૯૬૧)

यो हि दद्यादपात्राय संज्ञानममृतोपमम् ।

સ દાસ્યઃ સ્યાત્ સતાં મધ્યે ભવેદ્ધાનર્થમાજનમ્ ॥

જે અમૃત સમાન જ્ઞાનને યોગ્ય ન હોય તેવા કુપાત્રને જ્ઞાન આપે છે તે લોકોમાં હાંસીને પાત્ર થાય છે અને અનર્થ સહન કરવાને લાયક બને છે. (૪-૨. ૭૧૬)

आत्मस्तुतिः परनिन्दा पूर्वक्रीडितकीर्तनम् ।

વિરુદ્ધમેતદ્રાજેન્દ્ર ! સાધૂનાં ત્રયમપ્યલમ્ ॥

પોતાના વખાણ, પારકાની નિન્દા અને પૂર્વ કાળમાં પોતે કીડા કરી હોય તેની કથા સાધુને કરવાની મનાઈ છે. (૪-૬. ૭૬૧.)

सर्वं दुःखं परायत्तं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

વહિશ્ચ તે પરાધીનં સ્વાધીનં સુખમાત્મનિ ॥

જેમાં પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે તે સર્વ દુઃખ છે અને પોતાને કબજે હોય તે સર્વ સુખ છે; બહારનું તે પરાધીન છે, પોતામાં હોય તે સ્વાધીન છે. (૮-૭. ૧૭૪૬.)

को हि हस्तं विनां भुङ्क्ते पुरोवर्त्यपि भोजनम् ॥

પાને લોજન આવીને પડેલું હોય તો પણ જે પ્રાણી પોતાનો હાથ ન ગ્રહાવે તો લોજન ખાઈ શકતો નથી. (૭-૬. ૧૭૦૧)

આવા દાખલાઓ વધારે ટાંકવા હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચ સો નીકળી આવે. કહેવાની મતલબ એ છે કે લેખક પોતે ઘણા અનુભવી, પોતે દુનિયાને સારી રીતે જોયેલી અને જોયેલ વાત સંગ્રહી બતાવી શકે તેવી આવડતવાળા છે એટલે એમના આખા અંધમાં અનુભવના ઉગારો અને મહાન સત્યો કામ કામ નજરે પડે છે અને તે એવી સારી રીતે વહેંચાઈ ગયેલાં છે કે જ્યારે વાંચીએ ત્યારે

અપૂર્વ આહ્વાદ બતાવ્યા વગર રહે નહિ આવા મત્યો સામાન્ય લેખક લખી શકતા નથી અને લખે તો અન્યના ઉતાગ અથવા પચાય શબ્દો હોય છે મૌલિકતા એ તદ્દન જુદી જ ચીજ છે અને આ મહાન મત્યોની બાબતમાં પણ બીજી અનેક બાબતની પેઠે અથર્ત્તાની મૌલિકતા જરૂર જણાય આવે છે

આવા વચનોનો કાંઈક મગ્નહ ગ્રેક દેવચ દ લાલભાઈ મીગીઝવાગી ઉપમિતિની છાપેલી પ્રતમાં ઉપોદ્ધાતમાં નાના પાયા પર થયો છે તે યોગ્ય છે પણ એવા ઉપયુક્ત વચનો આખા ગ્રંથમાં એટલા છે કે એનો એક જુદો સગ્રહ જ થાય અત્ર તેનો મગ્નહ કવનો ઉદ્દેશ નથી, નિર્દેશ લેખકની કૃષ્ણાવિગિષ્ટતા અને મૌલિકતા બતાવવાનો છે ડોઈ સહુદય વાચનારે મૂળ અને અવતરણ પૃથ્વી એવો મગ્નહ કવો લાપાતર સામે જ હોય તે ગીતે છપાવી પ્રમિદ્ધ કવો યોગ્ય છે

કૃષ્ણાની નજરે આવા મહાન મત્યોનો ઉપયોગ ઘણા મોટો છે એક હકીકત ધ્યાત્વે કહી જવી તે અન્ય વાત છે અને તેની સાથે ત્રણ ડાળમાં અબાધત મત્યોને મગ્નહ લેવા એ તદ્દન જુદી વાત છે કથા વાર્તા કરવામાં ખામ જાણનો ઉપયોગ નથી, પણ અનુલવના પરમ મત્યોને અતિ મક્ષેપમાં મૂકવા એમાં બહુ વિશાળ જ્ઞાન, અવલોકન અને લાપા પગ્ના કાળૂની જરૂર પડે છે શ્રી સિદ્ધર્ષિની કૃષ્ણા આ મહાન મત્યોને અગે અનાધાગ્ય છે અને પ્રત્યેક મત્યો આરપાગ નીડળે તેવા ચોખ્ખા અને સચોટ છે મહાન લેખક અને કલાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ચિતવા માટે આ એક જ હકીકત બહુ અગત્યની ગણાય

આ મહાન મત્યોની બાબતમાં તેના અત્તમાં નીચેની વિગતોનો સમાવેશ થાય છે

- (a) જનોક્ષિત (Proverbs)
- (b) લોકવાદ (Generalizations)
- (c) અર્ધાન્તરન્યાનો (Universal truths)
- (d) અનુલવના ઉદ્ગારો (ઉપદેશની પદ્ધતિઓ)
- (e) મહાન ઉપદેશો (આચાર્યાદિના ગુણો)

આ સર્વના સેંકડો દાખલાઓ મળશે અને પ્રત્યેકમાં મૌલિકતા, નૂતનતા અને કળા દેખાશે. એ શોધવાનો પ્રયાસ કરવામાં પણ ભારી મજ છે, મોજ છે, જ્ઞાનચર્યા છે. આ અતિ આનંદદાયક વિષયની શોધ ઉદ્યોગી વાચક ઉપર રાખી કળાકાર તરીકેના ખીજા મુદ્દા તરફ વળીએ.

૫. અવાંતર કથાઓ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને પ્રત્યેક આશ્રવ, ઈદ્રિય અને મનોવિકારને ચર્ચવા હતા, એમનાં અનિષ્ટ પરિપાકો બતાવવાં હતાં, એટલા માટે તેઓએ અવાંતર કથાઓનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. વાર્તામાથી વાતા અને તેની અંદર વાર્તાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. એમ ન કરે તો એમનો અનંત વિષય હોઈ તેઓ પોતાનું કાર્ય પાર પાડી શકે તેમ નહોતું, આથી તેમને અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર જ હતી એને અંગે તેઓએ નીચેની કથાઓ કહી છે.

૧. સર્વથી મુખ્ય તત્ત્વ તરીકે તેમણે પાંચે ઈદ્રિયોની કથા કરવા સારું લાગણ્ય અંતરકથાઓ જોડી પ્રત્યેક ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રસ્તાવને દીધાં અને તે માટે નીચેની કથા કરી.

(a) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં સ્પર્શનનું સ્વરૂપ બતાવવા બાળ, મધ્યમ અને મનીષીની કથા કહી (પ્ર. ૩ થી પ્ર. ૧૮ સુધી) એ કથા વિહરના મુખમાં મૂકી અને સંસારીજીવ નંદિવર્ધને સાંભળી. એમાં અકુશળમાળા, સામાન્યરૂપા અને શુભમુંદરીને યોગિની જેવી શક્તિવાળી બતાવી અને પ્રતિબોધકાર્યને કથાસ્વામી બતાવ્યા, ત્યારે ઉદ્યાન મોહવિલય બન્યું.

(b) ચોથા પ્રસ્તાવમાં રસનાનું સ્વરૂપ બતાવવા લલિત ઉદ્યાનમાં વિચક્ષણને જડનું ચરિત્ર કહેતા પ્રકર્ષ અને વિમર્શને લવચકનગર તરફ મોકલી અદ્ભુત નવલકથા કહી દીધી. એમાં બુદ્ધિદેવીનો

ભાઈ વિમર્શ અને દીકરો પ્રકર્ષ કમાલ કરે છે. એમાં ચિત્ત-વૃત્તિ અટવી અને સાત્ત્વિકમાનસપુર પ્રધાનસ્થાને આવે છે અને વિચક્ષણ પોતે જ આચાર્ય-સ્વામી બને છે. એ આખી વાર્તા રિપુદારણુના પિતાને કહી ત્યારે રિપુદારણુ બાળુમાં બેઠો હોય એમ જણાય છે. (અ. ૪. પ્ર. ૩૯. પૃ. ૧૧૧૫.)

(૦) પાંચમા પ્રસ્તાવમાં દ્રાણુનું સ્વરૂપ બતાવવા બુધ અને મંદતું અરિત્ર બુધાચાર્ય કહી સંભળાવે છે (પ્ર. ૧૭-૧૮-૧૯.) એ અરિત્ર વિમળને ઉદ્દેશીને કહ્યું ત્યારે સંસારીદુઃખ-વામદેવ હાજર હતો. (પૃ. ૧૩૨૭.)

(૮) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં દુષ્ટિનું સ્વરૂપ બતાવતાં છ પ્રકારના પુરુષો પૈકી બીજા અધમ નામના પુરુષનો ઉપયોગ કરી ઘણી દૂંકી હકીકતદ્વારા માત્ર એક જ પ્રકરણમાં (અ. ૧૨) એ અરિત્ર પૂરું કરી દે છે. સંકેત સમજી ગયેલા ઘ્રોતા પાસે નકામી વાતો ન કરવાનો આ નમૂનો છે.

(૯) સાતમા પ્રસ્તાવમાં શ્રુતિ ઈન્દ્રિયના સ્વરૂપમાં કોવિદ અને બાલિશની કથા રસથી કરે છે. આમાં પૂરું એક આખું પ્રકરણ પણ લીધું નથી; (અ. ૧૨.) છતાં કિન્નરમિથુનના ગાન વાંચનારને કાનમાં પણ વાગ્યા વગર નહિ રહે.

એ પાંચે કથા વળતે મૂળ પુરુષ મુખ્ય પાત્ર (Hero) હાજર છે અને તેણે જે સંભળ્યું હતું તે તે કહી બતાવે છે. આ રીતે એ કથાઓ તેના મુખમાં મૂકીને તેમને પ્રસ્તુત બનાવી છે.

૨. મિથુનદ્વય અંતરકથા (અ. ૩. પ્ર. ૬ અને ૭) કોઈ બાળતમાં વહેંચ પડે તો સમય પસાર કરવો. સમય સર્વ ધુન્ધવણુનો નીકાલ કરી આપે છે.

૩. ભૌતાચાર્ય કથા. (અ. ૪. પ્ર. ૧૦) કથા ચાલતી હોય ત્યારે તેનો કોઈ ભાગ ન સમજાય તો તુરત ખુલાસો પૂછી લેવો જેથી કાંઈ ગોટાળો ન થાય. પ્રકર્ષના મુખ પરથી લાગ્યું કે વિમર્શ કથા કહેતા હતા ત્યારે ભાણેજ રૂપ હતો એટલે આ મજાની અંતરકથા તેની જાગૃતિ મારે કહી.

૪. વેદહલ કથા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦) અકરાંતીઆ રાજકુમારની કથા કહી તે પરથી ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનું આંતર બાહ્ય સ્વરૂપ અને તેની વિગતો સમજાવી.

૫. બઠરગુરુ કથાનક. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫) મહામોહાદિને યથા-સ્વરૂપે જાણવા છતાં લોકો શા માટે યોગ્ય રસ્તો લેતા નહિ હોય તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં બુધસૂરિ ધવજરાજ પાસે આ બહુ મુંઢર વાર્તા કહે છે. એની આરે પાડાની લીખ, સોળમા પ્રકરણમાં તેનો ઉપનયમ અને પછી તે જ પ્રકરણમાં ઉત્તરકથા ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે.

૬. પડ્મપુરુષકથાનક (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૦ થી ૧૫) અંતરંગ લોકોનું પરિણામ બતાવનાર આ અદ્ભુત કથા છે. એને બીજી રીતે અન્ય સાધુએ જુદી પણ લખી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૫૭ ની નોટ.) આ ચરિત્ર અનેક રીતે અને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારવા યોગ્ય છે. એ પર આગળ પાછળ આ ઉપોદ્દ્યાતમાં નોટ આવશે.

૭. છ મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગો એ છઠ્ઠી કથાઓ જ છે (પ્રસ્તાવ સાતમો); તેમાં પણ નીચેની અવાંતર કથાઓ ખાસ નોંધવા લાયક ગણાય.

(a) પાંચ કુટુંબીઓનું લોજન (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫)

(b) ચાર વ્યાપારી કથાનક (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. ૭)

(c) સંસાર બજાર (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. ૬)

૮. વૈદ્ય કથાનક (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦) ધ્યાનયોગની વિશિષ્ટતા, અનુષ્ઠાનોની સિદ્ધતા અને લેદ હોવા છતાં સર્વ દર્શનોની સાધ્ય એકતા પર અતિવિશાળ બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત છતાં એ દ્વારા જ્ઞાનદર્શનની વ્યાપકતાસિદ્ધિ.

એ તો મુખ્ય અવાંતર કથાઓ થઈ. તેમાં કથામાં કથા અને તેની અંદર કથાઓ આવે છે. કોઈ કોઈ વાર આ હુકીકત લક્ષ્યમાં ન રહે તે સારું નોટમાં ક્યાં છીએ તે જણાવવું પડ્યું છે. આદરેલી કોઈ પણ કથા લેખકે અધૂરી છોડી નથી, કોઈ કથા અંદર અંદર ઘુંચવાઈ ગઈ નથી અને કોઈ પણ પાત્રને અન્યાય થયો લાગતો નથી.

એ ઉપરાંત સાત વ્યસનીની વાર્તા ચોથા પ્રસ્તાવમાં કહી છે તેને એક રીતે અંતરકથા કહી શકાય, પણ હું એને અંતરકથામાં ગણતો નથી. એ તો લવચકના કૌતુકોમાં વાર્તાના પ્રવાહમાં જ આવી જાય છે.

વાર્તાઓમાં અંદર અંદર નાનું દૃષ્ટાન્ત આવે તેને આમાં ગણવામાં આવતું નથી. અત્ર વક્તવ્ય મુખ્ય અવાંતર વાર્તાને અંગે છે.

એમાં લેખકની કળા એ છે કે એ પોતાનો કહેવાનો મુદ્દો દૂંધા શબ્દોમાં કહી દે છે અને કોઈ પણ વિષયને નિરસ થવા દીધા વગર એ પોતાની હકીકત કહ્યે જાય છે અને મૂળ વાર્તાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તે પ્રકારે એ વાર્તામાં વાર્તા અને તેમાં વાર્તા કરી પાછો સર્વનો મેળ મેળવી શકે છે. એકદાખસો આપી આ વિષય પૂરો કરીએ.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં (અ. ૧૦) શાંતિશિવ-લૌતાચાર્યની કથા ચાલે છે. શાંતિશિવને જ્યારે એનો શિષ્ય કોરડા મારતો હતો અને આચાર્ય આરડતા હતા (પૃ. ૮૧૬) ત્યારે આપણે ક્યાં છીએ એ વિસરી ન જઈએ. એ વાત પ્રકર્ષને જાગૃત કરવા વિમર્શ કહે છે, એ આખી વાર્તા રસનાનો ખેલ બતાવવા-વિચક્ષણસૂરિ નરવાહન રાજા સમક્ષ કહે છે, એ આખી વાર્તા સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે. પ્રથમ વાતનો મેળ એ પ્રકરણને અંતે મળે, બીજી વાતનો એ પ્રસ્તાવના ૩૮ માં પ્રકરણમાં મળે અને ત્રીજી વાતનો આઠમા પ્રસ્તાવના દ્વિતીય વિભાગમાં મળે આવી રીતે લેખકે લાંબી વાર્તા કરી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ ધુંધવણ કે ગોટાળો થયો નથી. કળાની દૃષ્ટિએ વાર્તાના કહેનાર તરીકે દૃષ્ટાન્તથી વાર્તા ખીલવવાની પ્રણાલિકા હિંદમાં પ્રચલિત છે અને એ પદ્ધતિ ખૂબ ઉપયોગી અને પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. મુખ્ય આધાર તો કથા કહેનાર પર રહે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિની અવાંતર કથાઓ સચોટ, મુદ્દાસરની અને લાપાની પસંદગીમાં ઉત્તમોત્તમ જણાઈ છે. તેઓ પોતાને કહેવાનો વિષય ઘરાબર ઝગઝાવી શકતા હતા, નચાવી શકતા હતા અને વાતને જમાવી શકતા હતા. કળાની દૃષ્ટિએ અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ તેઓ સફળ રીતે કરી શક્યા છે.

૬. મનુષ્યના પ્રકાર—

આ મુદ્દા પર નીચેની હકીકતો વિચારવા યોગ્ય મને માલૂમ પડી છે. તેના નામનિર્દેશ કરી બાકીની હકીકત વાંચનારના વિચાર પર છોડીશ.

૧. ઔષધના અધિકારી જીવોના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા: સુસાધ્ય, કૃત્સાધ્ય, અસાધ્ય, (પીઠગંધ વિભાગ ૩૦ પૃ. ૩૪-૩૫.) ઉપનય (પીઠગંધ. પૃ. ૧૭૫-૮૦). ઘણું મનન કરીને સમજવા યોગ્ય આ હકીકત છે. એનાં અધિકારનિર્ણયનો પ્રગંધ અદ્ભુત છે. આ આખો વિચાર કળામય છે અને સાથે પૂર્ણ ગ્રાધક છે. એ આંખ ઉઘાડનાર છે અને સાથે મહાકવિને એળ આપે તેવો ચિતરાયો છે.

૨. ત્રણ કુટુંબો (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૨) છે અંતરંગ કુટુંબો અને એક બાહ્ય. અંતરંગ કુટુંબ સ્થિર છે અને બન્ને અંદર લલ્યા કરે છે. બાહ્ય કુટુંબ અસ્થિર અને ફરતું. અંદરના કુટુંબ-માંથી એકને પોષવાની અને બીજાને દૂર કરવાની જરૂર અને તે પ્રમાણે કરીને ત્રીજા બાહ્ય કુટુંબનો ત્યાગ કરવાના પરિણામ. દીક્ષા સંપાદી અત્યારે ચર્ચાતા સવાલ પર સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખનાર આ અતિ મહત્વનું પ્રકરણ મનુષ્યસ્વભાવને ખરા આકારમાં ચિતરે છે.

૩. ચાર પ્રકારના પુરુષો (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨) એક ઈદ્રિયને અંગે (સ્પર્શન) મનુષ્યો વર્તન કેવા પ્રકારનું કરે છે તે પર લવજંતુ, મનીષી, મધ્યમબુદ્ધિ અને બાળના ચરિત્ર ઉપરથી ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય પુરુષ પર પ્રખર વિવેચન. આ આખું પ્રકરણ ઘણું સુંદર ચિતરાયું છે, અકુશળમાળા, સામાન્યરૂપા અને શુભસુંદરી એમાં કમાલ કરે છે અને લવજંતુનું વર્તન આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરે છે.

૪. પદ્મપુરુષકથાનક. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૧૦ થી ૧૫, એમાં નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠને એક એક વર્ષનું રાજ્ય આપી તેમણે તે રાજ્ય કેવી રીતે લોગબુધું અને પરિણામે બાપા કર્મપરિણામે એમને વર્ષની આખરે શું કહ્યું એ હકીકત મનુષ્યપ્રકાર બતાવવામાં ભારે કળા બતાવે છે. એ છ પ્રકાર એવા વિશાળ છે કે એમાં કોઈ મનુષ્ય બાકી રહેતો નથી.

ઉપરાંત આચિત્રરાજ અને મોહરજના શુદ્ધો, નાની પન્નવાણીથી છેવટની ખૂનખાર લડાઈ, જાનનેના સલામંડપો અને માંડવાઓ એ સર્વ મનુજગતિમાં રાખીને મનુજગતિની મહત્તા જતાવી છે અને એનો ઉપયોગ ન આવડે તો ત્યાંથી પાપીપિંજર (નારક) સ્થાનમાં કેવી રીતે જવું પડે છે એ જતાવી મનુષ્યોને તેમના યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

મનુષ્યોના આ પ્રકારે ચિતરવા ઉપરાંત તેમના દરેક પાત્ર મનુષ્ય-સ્વભાવની વિચિત્રતા, નબળતા, વિશિષ્ટતા, અને અધમતા જતાવનાર છે.

આ સર્વમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ જાહુ જળરી કળા વાપરી છે. ઉપરના દરેક પાત્ર પર અત્ર વિવેચન કરવું પ્રસ્તુત ગણાય, પણ જિનજરૂરી છે. વાચનાર ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરે એટલે એને પોતાને જ આ સર્વ જાણતો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ અને આવશે એવી કળાપૂર્ણ રચના શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની છે.

આ સર્વ જાણતો ઉપરથી કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવું મહાન સ્થાન ભોગવે છે તે પર જરૂર ખ્યાલ આવશે. એમણે કળા તાણીએંચીને વાપરી નથી, પરાણે ઠસાવી નથી, પણ એના લેખમાં જ એવો અમરકાર છે કે એમાં કળા સર્વત્ર ડોકિયાં કર્યા જ કરે. મનુજગતિને પ્રાધાન્ય આપવામાં જે લેખકે કળાવિધાન કર્યું હોય તે પછી કળાને પૂરતો અવકાશ આપ્યા વગર કેમ રહે ?

આ રીતે પાત્રલેખનમાં કળા છે, સ્થાનનિર્માણ અને વર્ણનમાં કળા છે, સમયનિર્ણયમાં કળા છે, મહાન સત્યો ભારે કળાથી જતાવ્યા છે અને મનુષ્યગતિને ખૂબ અપનાવવામાં ભારે કળા વાપરી છે. આ ઉપરાંત કળાકાર તરીકે એમની ઘણી જાણતો જતાવી શકાય તેમ છે. જેમનો વિષય અનંત વિશ્વ અને અંદરના સર્વ ભાવો હોય તે આવું પુસ્તક કઈ રીતે લખે એ જ મોટો પ્રશ્ન છે, પણ જ્યારે એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં કળા દેખાય ત્યારે માત્ર સમુચ્ચય દર્શન કરાવી ઝાકી વિદ્વાન વાચકની શોધ પર છોડવું એ જ યોગ્ય છે.

હવે કેટલીક પ્રકીર્ણ-પરચુરણ જાણતો પર વિવેચન કરી ઉપોદ્ધાતનો આ વિભાગ પૂરે કરીએ.

પ્રકીર્ણ

૧. અનુસુંદર : ઐતિહાસિક કે કલ્પિત ?

આ એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. કથાનાયક સંસારીજીવ ઐતિહાસિક પાત્ર છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પનાથી ઉપજીતી કાલેલ પાત્ર છે તે શોધવા માટે અંધમાં જ ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેના મુદ્દા વિચારવાથી આ સવાલ પર પ્રકાશ પડશે.

લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીનું જીવન જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, પ્રત્યેકનો વિકાસ અલગ હોય છે. જેમ જે પ્રાણીનાં મુખ કે અવાજ એક સરખા હોતા નથી તેમ પ્રત્યેકનો જીવનક્રમ પણ અલગ જ હોય છે. આપણે ખાવન પાનાનો ગંજીયો અનેક વાર રમ્યા હોઈશું, છતાં પ્રત્યેક વખત પાનાની ગોઠવણ એવી જુદી જુદી આવે છે કે એક વખત ગોઠવેલ બાજી બીજી વાર આવતી નથી. જ્યારે ખાવન પાનામાં આટલી ચિત્રવિચિત્ર યોજના થાય છે ત્યારે અનંત પ્રાણી, અનંત સ્થાનો, અનંત ભાવો અને અનંત ક્રાંતિની નજરે એના પરિવૃત્તિ (permutations) કરીએ ત્યારે કાંઈ પાર આવે તેમ નથી. એમાં વળી પ્રાણીના અંદરના આશયો, મગજના ફાંટા, સ્વભાવની નવીનતા, આશયની વિચિત્રતા વિગેરેની સાથે કંઈકની શક્તિ, કંઈકના ગોટાળા અને કંઈકની તાજેદાર વૃત્તિ વિચારીએ ત્યારે પ્રત્યેક જીવન એટલે એક મોટું ચરિત્ર સમજવું પડે. વાસ્તવિક રીતે આપણે જોઈએ છીએ તે નાટક જ છે અને મનમાં ન જોસે તો પણ કબૂલ કરવું પડે તેમ છે કે આપણે પોતે એ મહાન નાટકના એક પાત્ર છીએ, કાળપરિણતિદેવીને પગલે આથકનારા છીએ, ભવિતવ્યતાના નવાબના નાચનારા છીએ અને લાગ મળે ત્યારે અંદરનો ધણી જગી જાય તો આગળ ધપનારા છીએ. પણ આપણી પ્રત્યેકની જિંદગી જુદા પ્રકારની છે, આપણો વિકાસ અલગ પ્રકારનો છે, આપણા જીવનના પ્રસંગો જુદા જુદા ધોરણે રચાયેલા છે અને પ્રત્યેક એક બીજાથી

બુદ્ધા નારવી શકાય તેવા હોઈ એક મહાપ્રતિહાસનું સ્થાન લે છે અથવા જીવનચરિત્રની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એ ચરિત્ર કરુણામય કે પ્રેરણામય થાય, રસમય કે શોકમય થાય તે બુદ્ધી વાત છે; પણ પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર અલગ છે અને તે ચરિત્ર પણ અનેક ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડે છે.

પ્રત્યેક જીવનમાં આટલો બધો વૈધર્મ્ય હોવા છતાં એમાં કેટલાક સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે, એને સામાન્ય મધ્યમ કોટિના જીવન ગણવામાં આવે તો એમાં એક જાતની એકતા ચાલી આવશે એટલે કે પ્રત્યેક જીવનના વૈધર્મ્યમાં સાધર્મ્ય છે, બહુ ઊંચા પ્રકારનું સુસાધ્ય જીવન હોય તે મરુદેવા માતાના જીવની માફક દોડતું સિદ્ધ થઈ જાય અને અતિ અધમ જીવન હોય તે કાદવમાં રખડ્યા કરે અથવા ચણીમાં પીસાયા કરે, પણ જરાયે ઉન્નત થાય જ નહિ. આ અસાધ્ય અને સુસાધ્ય વર્ગના જીવોને બાદ કરતાં મધ્યમ પ્રવાહ પર અનેક જીવો હોય છે જેઓના ઉપર કામક્રોધાદિ અસર કરે ત્યારે તે નીચા ઊતરી જાય છે અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પરોપકાર કામ કરે ત્યારે તે ઊંચે ચાલ્યા જાય છે. આવા જીવનાં જીવનવૃત્તો અલગ અલગ હોય છે, છતાં તેમાં એક પ્રકારની એકતા હોય છે. એ સ્વભાવમાં આવે ત્યારે આત્માનંદ કરે છે અને વિભાવમાં ચાલ્યો જાય ત્યારે ધન, સ્ત્રી ને પુત્રગણાનંદમાં રસ લેતો થઈ જાય છે, એ કપાયને વશ પડે તો ક્રોધી, માની, કપટી, લોભી બની જાય છે અને એ ત્યાગ કરવા બેસે તો માસખમણે માસખમણે પારણા કરવા લાગી જાય છે. આવા પ્રકારની વૈધર્મ્યમાં એકતા બતાવવાનો શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ઉદ્દેશ હતો. તેઓ પ્રત્યેક જીવનમાં ભિન્નતાની અંદર રહેલી એકતા બરાબર બોધ શકતા હતા અને તે તેમને અનુમંદરના ચરિત્રદ્વારા બતાવવી હતી.

મહાવિદેહના મુકમ્બ વિજયમાં આવેલી ક્ષેમપુરીમાં અહીં કહી છે તે પ્રમાણે વાર્તા કહેવાણી હશે કે નહિ, સુલલિતા અને મહાલદ્રા ત્યાં હશે કે નહિ અને ચક્રવર્તીએ ચોરનો વેશ કાઢ્યો હશે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપરના સુદાથી વિચારીએ તો લગભગ નકામો થઈ જાય છે. આખી દુનિયાનો પ્રપંચ બતાવવા માટે કોઈ વ્યક્તિગત જીવનું ચરિત્ર તો લખવું જ પડે. એમાં જેનું નામ આપ્યું હોય તે જ

નામનો જીવ હતા કે નહિ એવો પ્રશ્ન ન સંભવે, પણ એમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વ જીવોને-ઘણાખરા જીવોને લાગુ પડતું છે કે નહિ એ જ જોવાનું રહે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં ઉપરનો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. અનુસુંદરના ચરિત્રદ્વારા મધ્યમ પ્રવાહના જીવોનું ચરિત્ર સાધર્મ્ય નજરે અત્ર કશું છે. હવે પુસ્તકમાં આંતર-પુરાવા આ પ્રશ્નને અંગે શા છે તે જોઈએ.

(a) પ્રથમ પ્રસ્તાવની પ્રસ્તાવના કરતાં લેખક મહાશયને રૂપક કથાને અંગે આંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, બોલચાલ, ગમનાગમન, વિવાહ, સગપણનો બચાવ સૂત્ર સિદ્ધાંતનાં દૃષ્ટાંતથી કરવો પડ્યો છે (પૃ. ૧૧) તે પરિસ્થિતિ એટલું તો જરૂર બતાવે કે અનુસુંદરની કથામાં આંતરંગ કથાઓ છે તે તા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જ બતાવેલી છે. એવા પ્રકારનો બચાવ કરવાનું કારણ એક સાચી બનેલી વાર્તા લખી જનારને સંભવે નહિ. એમને એક નવીન પ્રકારની રેખા દોરવી હતી, વાર્તાનો નવો જ પ્રકાર દાખલ કરવો હતો અને તે વાત બરાબર ગણાય તો આખી વાર્તા કલ્પિત હો કે નહો, પણ અંદરના ઇદ્રિયો, કપાયો અને મોહરાજાનું લશ્કર, ચારિત્રરાજના લશ્કરની લડાઈ વગેરે વાતો તો એમની બનાવટની જ ઘટે અને એ વાર્તા જ ખરી વાર્તા હોઈ બાકીના પ્રશ્નને નિર્થક કરી દે છે.

આ કથામાં આંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, અસ્પર્શ બોલચાલ, ગમનાગમન, વિવાહ સગપણ જ બહુધા આવે છે અને તેને લેખકે પોતે જ ‘ સત્કલ્પિત અનુમાન ’ કહેલ છે. એટલે મોટા ભાગની વાર્તા તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના મગજમાંથી જ નીકળેલી છે એમ એમના શબ્દોમાં જ કહી શકાય.

(b) બીજો એક સુદો ગ્રંથને છેડે મળી આવે છે. પૃ. ૨૦૮૦ માં લખે છે કે **इदमनन्तभवभ्रमसूचकं, मलवशादनुसुन्दरचेष्टितम् । यदिह जातमतः परिकीर्तितं, मतिविकासनकारी सुदेहिनाम् ॥** એ અને એના પછીના ત્રણ શ્લોકમાં એ વાત કરી છે કે આ ગ્રંથમાં અનુસુંદરનું ચેષ્ટિત કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિના વિકાસને માટે છે, વિકાસ કરે તેવું છે. પણ તે પ્રમાણે સર્વ

પ્રાણીને થાય એમ સમજવાનું નથી. આ શ્લોકમાં જે અર્થસૂચક શબ્દો છે તે ધુન્ધવણુ કરે તેવા છે. ‘મતિવિકાસનકારી’ એવિત છે એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર છે એ એનું કાર્ય લઈએ તો જુદી વાત છે, પણ એ ઉદ્દેશથી લખાયું હોય તો કલ્પિત હોઈ શકે, પણ રૂઢ જાતમ્ એમ લખ્યું છે એટલે જાણે જેવું ગન્યું તેવું લખ્યું છે એવો ભાવ નીકળે. આ જાતમ્ શબ્દ ઘણી ધુન્ધવણુ ઊભી કરે છે. એનો અર્થ એમ થાય કે ચરિત્ર ગનેલું હોયું જોઈએ.

(૦) છેલ્લા પ્રકરણમાં અનુસુંદર અને મહાભદ્રા માટે જે શબ્દોમાં વાત કહી છે તે જોતાં ચરિત્ર ગનેલું ઘટે, પણ તેની જ સાથે સુમતિ અને સમંતભદ્રના ચરિત્ર ઉપરથી જે શબ્દોમાં સાર ઉતાર્યો છે તે જોતાં ચરિત્ર કલ્પિત લાગે તેમ છે. લઘુકર્મી લખ્ય. પુરુષ જરૂર કલ્પિત લાગે છે અને સદાગમ-સમંતભદ્ર માટે પૃ. ૨૦૭૫ માં જે કહેવામાં આવે છે તે જોતાં એની ઐતિહાસિકતા કદી ખેસે તેમ નથી.

(d) “આ બાપડી અત્યંત લોખી છે એ વિચારથી મારા મનમાં કરુણા ઉત્પન્ન થઈ. તે કારણથી સર્વજ્ઞ મહારાજના આગમમાં બહુમાન ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે કિલ્લટ કર્મોનો નાશ થતાં તેને પણ પ્રતિબોધ થશે એ ખ્યાલથી આ સદાગમ મહાત્માની કૃપાથી મારો ઘણો લાંબો હેવાલ, તેને સદાગમ ઉપર બહુમાન ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે, અને સંશ્લેષમાં કહેવા છતાં તેના અનંતપણાને લીધે છ મહિને પણ મહામુશીબતે પૂરો કહી શકાય તેવો હોઈ, તને ત્રણ પહોરમાં કહી દીધો.” (મ. ૮. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૨૦૦૩-૪) - આ આખું વાક્ય એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વાર્તાની કૃત્રિમતા બતાવે છે. વાતાનો ઉદ્દેશ, કહેવાનો સમય અને લક્ષ્યાર્થની સન્નિબંધતા જોતાં એમાં કૃત્રિમતા સ્વાભાવિક આવી જાય છે.

આ અંદરના પુરાવા છે. બહારની નજરે અન્ય કોઈ અંથમાં અનુસુંદરનું ચરિત્ર જોવામાં આવતું નથી. શ્રી સિદ્ધાધગણિ કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની નહોતા એટલે એમને કોઈ અંથનો આધાર જરૂર લેવો પડે અને એવો કોઈ અંથ તેઓ બતાવતા નથી. એમ કરવાનો અસલ સંપ્રદાય નહોતો એ વાત સાચી છે. અત્યારે કોઈ અંથમાં આ કથા આવી હોય તેવી ઉપલબ્ધતા નથી.

એક બીજું પણ અનુમાન શક્ય છે. કથા કલ્પોપકર્ણ ગુરુ-પરંપરાથી ચાલી આવી હોય. એનો કથો આધાર કે જવાબ ન હોઈ શકે.

એકંદરે અંથનો ઉદ્દેશ, અંથની ગૂઢતા, અંથના શબ્દો અને આનુબાનુની સર્વ હકીકત મેળવતાં મારું પોતાનું વલણ, અનુસુંદર એ શ્રી સિદ્ધિર્પિની લબ્ય કલ્પનામાંથી નીકળેલ ચારવેશધારી મહા-ચક્રવર્તી અને સિદ્ધિગામી રત્નપુરુષ હોય એમ માનવા વધારે લલચાય છે. આ મારા અનુમાનમાં વિશેષ પુરાવા કે ચર્ચાને પૂરતો અવકાશ રહે છે, એ અનુમાન છેવટનું નથી, પણ એ નજરે ચર્ચા જરૂર કરવા યોગ્ય છે. સંતોષકારક પુરાવા કે નવીન સાધનો મળે તો ઉપરના નિર્ણયમાં ફેરફાર કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાધો ન જ હોઈ શકે.

x

x

x

૨. પ્રસ્તાવવિશિષ્ટતા—

આ અંથના દરેક પ્રસ્તાવમાં એક એક જાળત સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારી માલૂમ પડે છે. કોઈ વાત નકામી તો નથી જ, પણ કોઈમાં કળાકારની નજરે તો કોઈમાં વૈરાગ્યની નજરે, કોઈમાં પાત્રાલેખનની નજરે તો કોઈમાં ગમનાગમનની નજરે અને એવી એવી જુદી જુદી નજરે કોઈ કોઈ સવિશેષ વિશિષ્ટતા પ્રત્યેકમાં જડે છે. આઠે પ્રસ્તાવને અંગે આ વિશિષ્ટતાનો નિર્દેશ સંક્ષેપમાં કરી દઈએ.

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવ વર્તમાન જમાનામાં જે પદ્ધતિએ ઉપોદ્ધાત અને પ્રસ્તાવના લખાય છે તે રીતે લગલગ એમાં પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાત લખેલ છે તે એનું ખાસ વિશેષ રૂપ છે. આવી સ્પષ્ટતા અન્યત્ર અલભ્ય છે. એ પ્રસ્તાવનામાં એમણે અનેક વિષય ચર્ચ્યા છે: કથાનો સાર, કથાનો હેતુ, લાખા, લેખન પ્રકાર, પદ્ધતિનો જગ્યાવ વિગેરે સર્વ એમાં તેઓગ્રીએ કર્યું છે અને પછી વાંચનારને તૈયાર કરવા ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું જ ચરિત્ર લખી તેનો ઉપનય ઉતાર્યો છે. આમાં તેમનો ઉદ્દેશ મહાકથા માટે વાંચનારને તૈયાર કરવાનો છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઓગણીશમી વીશમી સદીની સાહિત્યપદ્ધતિને એક

હજાર વર્ષ પહેલાં લેખક જોઈ શક્યા હોય એમ બતાવે છે અને તે એનું વિશેષ રૂપ છે.

૨. બીજા પ્રસ્તાવમાં કર્મપરિણામનાં નાટક વિગેરે સર્વ મળતાં છે, પણ લેખકની વિશિષ્ટતા અગૃહીતસંકેતાના પાત્ર-લેખનમાં છે. એના જેવી ભોળી રાજકુમારી (પ્રાણણી) કથા સાંભળવા બેઠી ન હોત તો કથામાં અંદર અંદર પાંચ છ વાર ખુલાસા કર્યા છે તે થાત નહિ અને કથા સર્વચાહી હોઈ એનો ઊંઠો ભાવ સમજાત નહિ. કળાની નજરે પણ આ પાત્રલેખનમાં ખાસ વિશિષ્ટતા વ્યક્ત થાય છે. એને લઈને નીચેનાં સ્થાનોએ જરૂરી ખુલાસા થાય છે.

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૬૮૮).

આંતર ખુલાસો (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬-૮૦૦).

પ્રજ્ઞાબળી વિચારલબ્ધતા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૩૦).

પ્રજ્ઞાબળી રહસ્ય વિચારણા (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૭-૪૧).

પ્રજ્ઞાબળી ખુલાસાઓ (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૪૦-૨).

પ્રસ્તાવ આઠનો આખો બીજો વિભાગ (પ્ર. ૧૨ થી ૧૫).

આ સર્વ ચાવીઓ છે, અંથ સમજવા માટે અનિવાર્ય છે, તેનું કારણ અગૃહીતસંકેતા છે અને એ પાત્રની સાદાર્થ ખરેખર આકર્ષક છે, આખરે એનું મંથન પણ એટલું જ ખેંચાણકારક છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૬); તથા (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૬) એનો કષ્ટસાધ્ય મોક્ષ છૂટકારાનો દમ ખેંચાવે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૨૦૭૨)

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનોવિકાર પૈકી વૈશ્વાનરની ખાસીયત અને ઇદ્રિયો પૈકી સ્પર્શનની ખાસીયત બતાવતાં માનસવિદ્યાનો ઊંઠો અભ્યાસ બતાવ્યો છે. વૈશ્વાનર સાથે કૂચિત્ત વડાં અને સ્પર્શનની વાર્તામાં અકુશળમાળા, શુભસુંદરી અને સામાન્યરૂપ પાત્રોની યોગશક્તિ બતાવતાં એટલી વિશિષ્ટતા બતાવી છે કે એમાં માનસશાસ્ત્રના ઊંડા પાઠો બહુ યુક્તિસર દાખવી દીધા છે અને મનીષીનો નિષ્કમણોત્સવ (દીક્ષા) બીજે નંબરે આ પ્રસ્તાવની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૪. ચોથો પ્રસ્તાવ જાતે જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એનો પ્રધાન સૂર ભવ-
ચક્ર છે અને એના ખેલતા પાત્રો પ્રકર્ષ વિમર્શ છે. એના વર્ણુનની
ઝપટની અંદર ચિત્તવૃત્તિમંડપ અને રાજાઓ, વિવેકપર્વતનું
વર્ણુન અને ચારિત્રરાજના મંડપો, મોહરાય ને ચારિત્રરાજનો
પરિવાર અને સાત પિશાચીઓ એ સર્વ અદ્ભુત છે. આખો પ્રસ્તાવ
એવી સારી રીતે ચોળાયો છે કે એમાં વિશિષ્ટ નજરે કયો વિભાગ
ખતાવવો એ મુશ્કેલ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રસંગ અદ્ભુત રીતે
ચિત્રાયો છે. એની ચિત્તવૃત્તિઅટવી વિચારીએ ત્યાં મોહરાજના
બાળકોના કદલોલ યાદ આવે છે અને સાત્ત્વિકમાનસપુરના સિંહા-
સન પર ચારિત્રરાજ બેસે છે ત્યાં એના પાટવી અને ફટાયા આક-
ર્ષક થઈ પડે છે. એની પિશાચીઓ ઘૂણા લાવે તેવી છે, છતાં પણ
એને વિચારતાં મોજ આવે છે. આખો પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતાનો નમૂનો છે.
વસંતરાજ-લોલાક્ષ એ બાળુનું પાત્ર છે છતાં એમા પણ મોજ
આવે છે. ખાસ વિશિષ્ટતા જોવી જ હોય તો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં
બાંધેલ મંડપ અને તેના સિંહાસન પર બેઠેલ રાજા અને તેનો
પરિવાર છે. સાત્ત્વિકમાનસપુરે ચારિત્રરાજનો મંડપ પર્વત પર
એવો જ દીપે છે, વધારે આકર્ષક છે, પણ ચિત્રની નજરે બીજો
નંબર આવે છે.

૫. પાંચમો પ્રસ્તાવ સૌજન્ય અને દૌર્જન્યનો પ્રધાન સૂર
અર્થ છે. એમાં વામદેવની નીચ દુર્જનતા ક્રિયાએ ઉત્કટ રીતે અર્થી છે.
પણ એની વિશિષ્ટતા તો પ્રતિબોધરચનામાં આવે છે. ત્યાં જે
સ્પષ્ટતાથી સર્વ પ્રાણીને દુઃખી બતાવ્યા અને તેમને કાળા, ભૂખ્યા
તરસ્યા, થાકેલા, તાપ ખમનારા, કોટીઆ લગ્ન, વાવવાળા, બાંદા
આંધળા અને પરતંત્ર તથા દેવાદાર બતાવ્યા એ વાત બહુ મજા
રીતે કરીને આ અંધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાત્ર પાડ્યો છે. એમને જે રહે
ઔષધિઓ કાંસી કાંસીને આ અંધને બચાવી હતી તેનો પ્રસ્-
આ આખી રચનામાં દેખાઈ આવે છે.

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવનો પ્રધાન સૂર અને વિશિષ્ટતા વચ્ચે
ચારિત્રમાં આવે છે. ત્યાં નિઃકૃષ્ટ અંધનું નિઃશ્ચિન્ન મંદનું નિઃ-
વરિષ્ઠને એક એક વર્ષનું નિઃશ્ચિન્ન અંધની નિઃશ્ચિન્ન
કરાવે છે ત્યાં અંધકર્તા ક્રાંતિ કરે છે. એ છ મંદનું

સમજવા એ આખા અંથની આવી છે. આ અતિરસવાળા વિષયને તેમણે બહુ સારી રીતે ન્યાય આપ્યો છે અને અંથનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની એક તદ્દન અલિનવ દિશા દાખવી છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવની વિશિષ્ટતા છ. મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગે અને તેની ઘટનામાં છે. ન્યારે આ પ્રાણીનું ચિત્ત સાચેસાચું સંસાર પરથી જીઠે છે ત્યારે સાધારણ નજરે અતિ સામાન્ય કે તુચ્છ લાગતી અથવા અતિઅર્થહીન કે નિર્માત્ર્ય લાગતી બાબતોમાંથી પણ ઉપદેશ કેવો લઈ શકાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. આપણે અનેક વાર રેંટ બેચાં હશે અને દારુના પીકાંની પાસેથી તો હબરો વળત પસાર થયા હોઈશું, પણ એમાં રહેલ શુભ સંકેતને તો શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલમ જ ચિતરે. આપણે વ્યાપારી રહ્યા, દરરોજ વ્યાપાર કરીએ, પરદેશ જઈએ, બજારમાં દુકાન માંડીએ અથવા ભોજન ખાઈએ; પણ એના અંતરને વિકસાવી સમજાવનાર તો શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ. એમની કલમે આ નવ પ્રકરણોમાં કમાલ કરી છે.

૮. આઠમો પ્રસ્તાવ વિકાસનો માર્ગ ત્વરિત ગતિએ બતાવનાર થાય છે. એમાં પ્રધાન સૂર આખા અંથને સમજાવવાની લીધેલ તક અને તેના ઉપયોગમાં પરિપાક પામે છે. આપણા જૂના મિત્ર સંસારી-જીવને ચકવર્તી તરીકે જાણીએ છીએ કે ભોળી અગૃહીતસંકેતોને રાજકુમારી તરીકે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે પણ છૂટકારાનો દમ ખેંચીએ છીએ અને સાતેનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે આપણે અહીં રહી ગયા એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ચોથો પ્રસ્તાવ હૃદય પરના હારમાં અમૂલ્ય રત્નના સ્થાનને યોગ્ય ગણાય તો આઠમો પ્રસ્તાવ મુગટના કોહીનૂરના સ્થાનને યોગ્ય છે; બન્ને અસ્પરસની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે; એક વગર બીજો અડવો લાગે છે. હૃદય વગર મસ્તક મુગંધ વગરનું છે, પણ મગજ વગરનું હૃદય અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. આઠમા પ્રસ્તાવમાં પ્રધાન સૂર વિદ્યા સાથેના લગ્નના પ્રસંગમાં આવે છે (અ. ૮. પ્ર. ૮) અને બાકી તો સર્વ વાતનો મેળ અહીં મળે છે તે મુખ્ય વાર્તા છે.

આઠે પ્રસ્તાવમાં બીજી તો અનેક વિશિષ્ટતાઓ છે, કેટલીક તો એટલી જાંડી વાતો છે કે એ પર વિચાર કરીએ તેમ નૂતનતા જણાય,

મૌલિકતા જણાય, મહત્તા સમજાય. એના પ્રત્યેક પાત્રોમાં ઓજસ છે, એના ગમનાગમનમાં રહસ્ય છે, એની ચેષ્ટામાં સકારણતા છે, એમની અદૃશ્યતામાં સંકેત છે, એમના પ્રભાવમાં શાંતિ છે અને એમના શૂરાતનમાં રસરેલ છે.

x

x

x

૩. પરાકાષ્ઠા (પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે અને સમુચ્ચયે) (Climax)

દરેક લેખક પોતાના ગ્રંથમાં પરાભૂમિ એક વખત લાવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના મહાલેખનું આ દૃષ્ટિએ આપણે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવવાર અવલોકન કરીએ અને પછી સમુચ્ચયે જોઈ જઈએ. કાવ્યમાં પરાભૂમિ આવે તેને ' સાર ' અલંકાર કહે છે. વાર્તામાં આવી પરાભૂમિ અવારનવાર આવે છે. આઠે પ્રસ્તાવની વસ્તુ વિવિધ હોવા છતાં એક જીવને આશ્રયીને હોઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં આ પરાભૂમિ જુદી જુદી રીતે આવે છે અને અન્યાન્ય પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક પ્રસ્તાવની પરાભૂમિ મુકરર કરવામાં મતભેદ પડે તે સંભવિત છે. મારા મતે તે નીચે પ્રમાણે આવે:—

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તદ્દયા વિમળાલોકઅંજન આંજી તત્વ-પ્રીતિકર પાણી પાય છે ત્યાં પરાભૂમિ આવી જાય છે. (પૃ. ૨૫-૨૬) .

કોઈકનો એવો પણ મત પડવા સંભવ છે કે પૃ. ૪૩ માં જ્યારે નિષ્પુણ્યક ઠીંકરું ફેંકી દઈ પોતાના પાત્રમાં પરમાત્મ લરે છે અને તેનું નામ ફેરવવામાં આવે છે ત્યાં પરાભૂમિ આવે છે. આવો મત થાય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાથમિક ધુન્ધવણનો નીકાલ પરાભૂમિ લાવે એ મારા મતે વધારે ઘટ છે.

૨. બીજા પ્રસ્તાવમાં નવીન પાત્રોનું ઓળખાણ થાય છે, પરિચય થાય છે અને તેઓ ઘણી દોડાદોડમાં દેખાય છે. અસંવ્યવહાર નગરથી માંડીને સંસારીજીવને પંચાક્ષપશુસંસ્થાન સુધી મોકલવામાં કાળ અનંતો જોઈએ અને વાત ટૂંકામાં કરવાની એટલે પરાભૂમિ આવતી નથી. પરાભૂમિ જેવો થોડો આભાસ લવિતવ્યતાની ભલા-મણથી આ જીવને અસંવ્યવહારનગરથી આગળ મોકલવામાં આવે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ પૃ ૩૧૨) ત્યાં થાય છે. જો કે આ પરાભૂમિમાં બહુ

ઉત્કટ રસ જામતો નથી, તો પણ ભવિત્યતાનો પતિ પર દોર જોતાં લગભગ એ વીશમી સદીની flapper-ફ્લેપર જેવી દેખાય છે અને પતિથી દોરાવાને બદલે એ પતિને દોરે છે. અત્યંતઅજ્ઞાધ (Ignorance) અને તીવ્રગેહોદય (Infatuation) જેવા મહા-કારસ્થાની પાસે એ પોતાની જાતને એટલી દમામમાં રાખી વાત કરે છે કે ત્યાં જેવો તેવો ' કલાઇમેક્સ ' જરૂર આવે છે.

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ત્રણ વળત પરાકાષ્ઠા (climax) આવે છે.

(a) બાળ મદનકંદળીના પલંગમાંથી અવાજ સાથે પડે છે તે વળતે (પૃ. ૪૫૮).

(b) નંદિવર્ધનનો કનકપુરમાં પ્રવેશ થાય છે તે વળતે (પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૮).

(c) નંદિવર્ધન સ્વકુટુંબની ખૂનામરફી કરી કેદમાં પડે છે ત્યારે (પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૬-૬)

આ ત્રણે પ્રસંગો ખરેખર એક બીજાથી ચઢે તેવા છે, પણ એ સર્વમાં કળાની નજરે ચિત્રકારે મદનકંદળીનો પ્રસંગ સર્વથી વધારે ખૂબીથી ચર્ચો-આજેજ્યો છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવથી વાર્તા જામે છે, જામતી જાય છે અને આપણે લેખકની સાથે બરાબર ઘસડાઈએ છીએ અને એમાં જ એની કળા રહેલી છે.

૪. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આદરેલી કળા એના મધ્ય આકાશમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના બીજા પાત્રો ગમે તેવા સુંદર હોય, પણ એના વિમર્શ અને પ્રકર્ષ તો શિરઃસ્થાને આવે છે. અટવી, ટેકરા, ડુંગરામાં રખડનાર એ મામા લાણેજના પાત્રોને ચિતરવામાં અને તેમની દ્વારા ભવચક્રની અનેક વાર્તા કરી નાખવામાં કળાની દૃષ્ટિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ હદ કરી છે. આજો ચોથો પ્રસ્તાવ કળાનો નમૂનો છે. બુદ્ધિદેવીનો દીકરો અને લાઇ એ શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ખરું ઓજસ છે, એના વિકાસમાં પરાકાષ્ઠા આવી ગઈ છે અને એના આલેખમાં પરિપૂર્ણતા પહોંચી ગઈ છે. એની ચિત્તવૃત્તિ અટવી, પ્રમત્તતા નદી, તદ્વિલસિત ખેટ, ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ, તૃષ્ણા વેદિકા અને વિપર્યાસ સિંહાસન એક બાજુએ કલ્પતાં બીજી બાજુએ સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેક પર્વત, એનું અપ્રમત્તત્વ શિખર, ત્યાં આવેલો ચિત્તસમાધાન

મંડપ, એની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા અને તે પરનું જીવવીર્ય સિંહાસન વિચારીએ છીએ ત્યારે કલ્પનાની વિશાળતા, લબ્યતા અને સ્પષ્ટતા આપણને મુગ્ધ કરી મૂકે તેમ છે.

ચોથા પ્રસ્તાવ મારા મતે આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ઠા રૂપે છે, તેમાં પ્રકર્ષ વિમર્શના પાત્રો પરાકાષ્ઠા રૂપે છે અને ચિત્તવૃત્તિમાં મોહરાજના મંડપ સિંહાસનની રચના પરાકાષ્ઠા છે (પ્ર. ૯). મને પક્ષપાત ચારિત્રરાજના મંડપ તરફ છે, પણ બન્નેની સરખામણીમાં કળાની નજરે પ્રમત્તતા નહીં પર બંધાયલા મંડપની રચના ચઢે તેવી છે. સાત પિશાચીઓમાં કળા તો અલિનવ છે પણ એમાં રૌદ્ર રસ કરુણા-મય હોઈ કંટાળો આપે છે, છતાં કળાની નજરે તો એ પણ જિતરે તેમ નથી. વર્ણુનની નજરે જોઈએ તો વસંત વર્ણુન સર્વોત્કૃષ્ટ છે (પ્ર. ૨૧) પણ એવી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા માત્ર કળાકારની નજરે નવમા પ્રકરણમાં જ આવે છે.

૫. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં બુધસૂરિની પ્રતિજ્ઞાધરચના સારી છે, આકર્ષક છે, છતાં એ વાંચતાં એમાં નૈસર્ગિકપણાને બદલે કૃત્રિમતા આપણા ખ્યાલ પર આવ્યા વગર રહેતી નથી. એમાં કળાની ઘણી બાબતો કાંસી કાંસીને ભરી છે. આ પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા ત્રણ નાના પ્રસંગોએ લેખકશ્રી લાવી શક્યા છે:—

(a) સ્ત્રી-શરીરનું કેડ સુધીનું વર્ણન કરે છે ત્યાં હતાગૃહ પર બે પુરુષો લયંકર દેખાવવાળા આવી દેખાવ દે છે અને એકદમ ઘણી રસમય વાત બંધ પડે છે (પૃ. ૧૧૬૪).

(b) વામદેવ ગલરાટમાં રત્નને બદલે પથ્થર ઉપાડી નાસવા પ્રયત્ન કરે છે અને વિમળ મંદિરમાં ગયો તે તકનો લાલ લઇ નાસી જાય છે (પૃ. ૧૨૦૩-૪).

(■) શિવલક્ષ્મી મોડી રાત્રે મંદિરમાં દીવો સળગાવે છે. (પૃ. ૧૨૭૬).

આ ત્રણે પ્રસંગોમાં શિવમંદિરમાં મોડી રાત્રે દીવો સળગાવવાની વાત એવી સુંદર શૈલીથી કરી છે અને ત્યાં એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે આ આખા પ્રસ્તાવમાં એને હું પરાકાષ્ઠાનું સ્થાન આપું છું.

૬ છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના પરાકાષ્ઠા ધનશેખર પોતાના મિત્ર હરિકુમારને દરિયામાં ધકેલી દે છે તે ક્ષણે સાતમા પ્રકરણમાં આવે છે એટલે મૈત્રી વિસારી, હરિનુ સાધુજીવન એ ભૂલી ગયો અને માગર મૈથુનની પ્રેરણાથી એ અતિ અધમ કાર્ય કરવા લલચાઈ ગયો (પૃ ૧૫૪૧) એ પ્રસંગની ઘટના લેખકે ઉત્તમ કરી છે, એ ઉપરાંત બહુલશેઠ ધનેશ્વરનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ વ્યવહારુ મળ્યા આવે તેવો પ્રસંગ પણ બહુ લભ્ય રીતે રચ્યો છે (પ્ર. ૨ પૃ ૧૪૮૨-૩) અને હરિકુમાર વિનોદ (પ્ર. ૩) અને ષડ્ગુરુપ ચરિત્ર વિદ્વાનો નમૂનો છે

૭ સાતમા પ્રસ્તાવના તુલશિખર પર કોવિદ અને બાલિશ જાય છે ત્યારે અદર ઝિજ્ઞાસુ જ્ઞાન ચાલે છે તે સાલજવાના રમમાં બાલિશ જમીન પર પડી જાય છે અને એના પડવાના અવાજથી ગધર્વો ચોકી જઈ ખૂણ ફટકાવે છે એ વખતે પરાકાષ્ઠા આવે છે એ લભ્ય કટપના છે અને શ્રુતિરસના રમીઆને સહજ સમજાય તેવી વાર્તા છે (પૃ ૧૭૮૩) બાકી છ મુનિના વૈગય પ્રમગો વિદ્વાનો નમૂના છે અને તેમાં પણ વાનગણવ્યાની વાતમાં હદ કરી નાખી છે (પ્ર. ૮) આ પ્રસ્તાવના તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવના પરાકાષ્ઠા નાયક સમારીજીવના ચરિત્રને અંગે આવતી નથી પણ અતરંગ કથામાં આવે છે તે વાત અર્થસૂચક છે

૮ આઠમા પ્રસ્તાવના તો સર્વ વાર્તાનો મેળ મળે છે એ પ્રસ્તાવના ચાર વિભાગ બનાવ્યા છે પ્રથમ વિભાગમાં સમારીજીવની વાર્તા આગળ ચાલે છે તેમાં આહ્લાદમ દિરમાં ગુણધારણના લક્ષ્ય થયા પછી વિદ્યાધરોની આકાશમાં લડાઈ શરૂ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને બન્ને લશ્કર થઈ જાય છે (પૃ ૧૮૮૦), ત્યાં પરાકાષ્ઠા આવે છે એ હકીકત ભારે સરમ ગીતે લેખકે વર્ણવી છે અને જેવી વર્ણવી છે તેવી મોજમાં એનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે કનકોદરની વીગ્હાક, એના જમીન પરના મેતાનીઓને ઉદ્દોષાધન અને ઊંચે ઉડવાની તૈયારી અને તે વખતે થયેલ (પૃ ૧૮૮૦) એ સર્વ પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે જો કે એવો જ અગત્યનો પરાભૂમિનો પ્રમગ સિંહાચાર્ય પ્રમાદમાં પડી જાય છે અને ગોંગ્વો પર ચઢી જાય છે ત્યારે આવે છે એના ગોરવો વિચારવા જેવા છે (પૃ ૧૯૬૧), વિદ્વાનોને સાધારણ ચેતવણી લેવા જેવા છે અને

એનો પાત પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે, પણ એમાં સમય ઘણો લાગે છે એટલે એને ‘કલાઈમેક્સ’ ન કહી શકાય.

આખી કથામાં ખરો ‘કલાઈમેક્સ’ વિવેકપર્વત પરની અવલોકનામાં આવે છે. ત્યાંથી લવચકના કૌતુકો અને પિશાચીઓનો દોર તેમજ ચાર નગરો વિગેરે જોતાં જે લવ્ય કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે તે આખા ગ્રંથમાં અગ્રસ્થાન લોગવે છે. ચિત્તવૃત્તિચટવી પરની આખી રચના અને સાત્ત્વિકમાનસપુરની સ્થાપના અજબ કલ્પનાનો લવ્ય નમૂનો પૂરો પાડે છે અને ખરી પરાભૂમિ પૂરી પાડે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ મારો અભિપ્રાય છે અને આમાં અભિપ્રાયભેદ થવાનો સંભવ છે. મારા મન ઉપર વાંચતી વખતે જે અસર થઈ તે અત્રે મેં જણાવી છે.

x

x

x

૪. લેખકને સમજવાની ચાવી—

એક વાત એ જણાવવાની છે કે આ ગ્રંથ લેખકે લખવા ખાતર લખ્યો નથી, વિદ્વત્તા બતાવવા ખાતર લખ્યો નથી, ‘પોતાનું’ નામ રાખી જવા ખાતર લખ્યો નથી, વિનોદ કરાવવા માટે લખ્યો નથી. લેખકે શા માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. તેમને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, સફળુદ્ધિ સાથે—પોતાના conscience સાથે વિચારતાં તેમને જણાયું કે આપેલ વસ્તુ મળ્યા કરે છે, દાન આપનાર એક પ્રકારનું રોકાણ (investment) કરે છે, માટે એ ચીજો ખીજને આપવી, ખૂણ આપવી, વગરમાગે પણ આપવી, પેટ ભરીને આપવી. એ વસ્તુ વાપર્યાંથી ખૂટે તેવી નહોતી. એટલે આ પુસ્તકમાં તેમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર લખ્યું છે એ પ્રથમ વાત થઈ. ‘આપે તે મળે’ એટલે તેઓ ખૂણ ઉદારતાથી આપવા નીકળ્યા છે એ બીજી વાત. પોતાની વસ્તુ લોકડાની પેટીમાં ભરવા યોગ્ય છે એ અતિ નમ્રતાનું વચન એ ત્રીજી વાત. લેખક ઉપર દયા કરી આ વસ્તુ લેવાની પ્રાર્થના કરવી એ ચોથી વાત. આ ચારે હકીકત આખો ગ્રંથ વાંચતાં નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. એ વાત ધ્યાનમાં નહિ રહે તો કેટલાક પ્રસંગો શામાટે લેખકે ઉપસ્થિત કર્યા છે એ વાત

હદી નહિ સમજાય અને એ હકીકતો ધ્યાનમાં રહેશે તો ઘણાખરા ખુલાસા ધરાવે તે એમ મને લાગે છે.

પ્રથમ તેમનો જીવ-તેજો પોતે (શ્રી સિદ્ધર્થિ) નિષ્પુણ્યકનો જીવ છે તે પૃથ પૃથ થી જણાય છે. “ એ અદૃશ્યમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પુણ્યક નામનો લિખારી છે એમ કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીંતહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ જાણવો. ”

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા થયા પછી લેખક પોતે વિચાર કરે છે (પૃ. ૨૧૩) “ અહો ! હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે સાક્ષાત્ ઉપદેશ આપું છું પણ તે એ સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, માટે હવે હું એમ કરું કે આ લગવાનના મતમાં સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના જોય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય (જાણવા યોગ્ય, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય અને આચરવા યોગ્ય) અર્થની એક અંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયીને અલેદ છે એમ બતાવી આપું. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલા જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. ”

અંથનો વિષય શો છે તે સમજવાની આ ચાવી છે. એમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા છે અને વિષય વિષયી object & objectivમાં અલેદ બતાવી, તે દ્વારા રત્નત્રયની વાર્તા અનેક રીતે કરવાનો લેખકશ્રીનો ઉદ્દેશ છે. આ ચાવી નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવી.

“ આ દુનિયામાં બીજા પણ ઘણા દરિદ્રીઓ વસતા હતા પરંતુ તે નગરમાં એના (નિષ્પુણ્યક) જેવો બીજો કોઈ નિર્ભાગી બહુધા નહિ હોય એમ લાગતું હતું. ” (પૃ. ૬૩). આ એક વધારે ચાવી છે. સર્વજ્ઞશાસનપ્રાપ્તિ પહેલાં વૈશ્યાનર વિગેરે કેવા હેરાન કરે છે એ વિષય વિષયીને અલેદ શા માટે બતાવવું છે તે અતિ નમ્રભાવે અહીં કહી નાખ્યું છે.

અહીં સંસારીજીવનું જે ચરિત્ર બતાવ્યું છે તેનું પ્રાયે સર્વ જીવોનું ચરિત્ર હોય છે એમ અંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૨૧૭).

દરેક ચરિત્રમાં વિગતોમાં ફેરફાર તો જરૂર હોય, પ્રત્યેક પ્રાણીઓનો વિકાસ જુદી જુદી રીતે થયો હોય, પણ એના મુદ્દાઓમાં અંતરંગ રાજ્યે જે ફેરફાર થાય છે તેના ચિત્રની લબ્ધ કલ્પના આ અંશમાંથી મળશે.

એના લેખકને કવિ કે કર્તા તરીકે ઉપનામ મેળવવું નથી, પણ એમને એક એવું વિશાળ ચરિત્ર લખવું હતું કે જે સર્વ જીવોને લાગુ પડે અને અંદરનો લાવ જેમ જેમ સમજે તેમ તેમ આંખ ઉઘડતી જાય. આ તેમનો આશય નીચેના પ્રસંગોથી સમજાય છે.

(a) પ્રથમ પ્રસ્તાવના ઉપસંહારમાં તેઓ લખે છે કે " મેં મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે ખદા જીવોને લાગુ પડે તેવું છે. જે હકીકત અહીં કહેવામાં આવી છે તે તમને લાગુ પડે છે કે નહિ તે તમારા મનમાં સારી રીતે વિચારો. " (પૃ. ૨૧૭) એટલે તેમણે એક જીવની વાર્તા કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો નિર્ણય કરીને અંશ શરૂ કર્યો છે. આ વાર્તા ઘણી મજાની છે. સર્વને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખનારની કલ્પના કેટલી વિશાળ હશે તે વિચારવાનું વિદ્વાન વાચકની તર્કશક્તિ પર છોડીએ.

(b) છેલ્લા પ્રકરણમાં કહે છે: ' અનુક્રંદર ચક્રવર્તીએ પોતાને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મુલક્ષિતા અને પુંડરીકને સંવેગ ઉત્પન્ન કરવા માટે. પોતાના સંસારબ્રમણ્ણુ આખું ચરિત્ર ઉપમાવડે કહી સંલગ્નાંજી તે ઘણે ભાગે સર્વ જીવોને સમાન વર્તે છે. (પ્ર. ૮- પ્ર. ૨૩. પૃ. ૨૦૭૫).

મતલબ એ છે કે સંસારીજીવનું ચરિત્ર એ એક જીવનું ચરિત્ર નથી પણ સર્વ જીવોનું ચરિત્ર છે, અમારું તમારું સર્વનું છે. આ વાર્તા પણ આખો અંશ વાંચતા ખાસ નજરમાં રાખવાની છે. સર્વથી મહત્વની વાત તેમણે પૃ. ૨૦૭૭ માં કરી છે. વાંચનાર કે સાંલગ્નનારને લેખક પોતે કહે છે કે:—

“ હો લગ્ન્યો ! આગમ અને અનુભવથી સિદ્ધ આ સંસારી-
“ જીવનું ચરિત્ર તમે જરાજર સમજો, સમજીને તે પ્રમાણે આચરણ કરો,
“ કપાયોને છોડી દો, આશ્રવનાં દ્વારો ખંધ કરો, ઇન્દ્રિયસમૂહ પર

“જય કરો, માનસિક મેલની જાળોને તોડી નાખો, સાચા ગુણ-
 “સમૂહનું” પોષણ કરો, સંસારનો પ્રપંચ છોડી દો અને શીઘ્ર
 “શિવાલયે જાઓ જેથી તમે પણ સુખમતિ થાઓ.

“કદાચ તમારામાં એ સુખમતિ-લબ્ધપુરુષ જેટલી લઘુકર્મતા
 “ન હોય તો પણ જેવી રીતે એ સુલલિતાને વારંવાર પ્રેરણા
 “કરવામાં આવી, અનેક પ્રકારે એને ઠપકો આપવામાં આવ્યો
 “અને વારંવાર એને પૂર્વલવની યાદીઓ દ્વારા જગૃત કરવામાં
 “આવી ત્યારે એ ભારેકમી હોવા છતાં પણ આખરે બોધ પામી;
 “તેવી રીતે તમે પણ હવે જાગો. માત્ર એમાં વાત એ છે કે એવી
 “રીતે તમે બોધ પામશો તો તમે અગૃહીતસંકેત કહેવાશે-
 “ગણુશો. તમે સમજી નહીં કેટલેમાં નહિ આવો અને તમારી ખાતર
 “શુરુમહારાજને ગળું ઘણું ખેંચવું પડશે, તેટલા પૂરતા તમે તેમને
 “તસ્દી આપનારા થશો. એક વાત તો ચોક્કસ છે કે શુરુમહારાજ
 “તમને પ્રતિબોધ આપનારા જરૂર થશે અને છેવટે તમારે પ્રતિ-
 “બોધ જરૂર પામવો જ છે. તમારે મહાભદ્રા જેવા થવું કે સુલલિતા
 “જેવા થવું એ તમારી ઈચ્છાનો વિષય છે.”

આવી રીતે આખી વિષયકથા અને ઇન્દ્રિયવિપાકની વાર્તાને
 લેખકે બહુ જાણી દક્ષા પર મૂકી દીધી છે. એમનો લખવાનો ઉદ્દેશ
 મહાન છે, એમના લેખનો વિષય આજ સંસાર છે અને એમની
 કળા અધ્યાત્મ છે. એને જેમ વિચારીએ તેમ એમાં ભારે જીણવટ,
 શાસ્ત્રનું વિશાળ જ્ઞાન, હુનિયાનો વિશાળ અનુભવ, વિચાર વહન
 કરવામાં ભાષા પર અસાધારણ કાળૂ અને ગ્રંથમાં મશગૂલ કરી
 દેવાની સર્જકશક્તિ તરી આવે છે.

હજી ખીજી અનેક બાબતો સૂઝે છે. લેખક તરીકે એમનું
 વ્યક્તિત્વ બતાવવા અનેક બાબતો લખી શકાય તેમ છે. એમનું
 પ્રાણીજ્ઞાન (Biology) અસાધારણ છે, એમના મહાન સત્યો
 જુદા તારવી તે પર આપણા વિચારો બતાવવા યોગ્ય છે. વિગેરે
 કંઈક બાબતો પર ઉલ્લેખ શક્ય છે. ખીજી એક વાત તેમની વાર્તાના
 જિંડાણની છે. વાર્તામાં વાર્તા, તેમાં અંતરવાર્તા અને તેમાં પેટા
 વાર્તા આપવા છતાં એક પણ સ્થાનકે એમણે સ્ખલના કે ગોટા

કરેલ નથી. વિદ્વાન વિચારકો માટે આટલી હકીકત બસ ગણાય. બાકી જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. મારા મતે આ ગ્રંથ અપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે, ચમત્કારિક છે, બોધક છે, અનુપમેય છે અને સહૃદય હાથમાં લે તો મૂકવો ન ગમે તેવો છે. આટલાં વિશેષણ એક ગ્રંથને યોગ્ય રીતે અપાયાં હોય તો પછી હવે ઉપોદ્ધાત લંબાવવાની જરૂર રહેતી નથી. વાંચનારને સ્વતઃ જડી આવે તેવાં અનેક રત્નો કાંસી કાંસીને ભર્યાં છે. તેને ઊકેલવા, શોધવા અને અંદર પચાવી તદ્દનુસાર જીવનચર્યા કર્યા કરવી એ સાચો ઉપોદ્ધાત છે, બાકી બીજા વિદ્વાતાના આવિર્ભાવો છે જે ઐહિક હોઈ ખાસ મહત્ત્વના નથી.

III

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

ઐતિહાસિક નજરે

શ્રી ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા અંથના મહાન લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય, તેમની જીવનચર્યા, તેમના વખતની જેન સમાજ અને આર્યાવર્તની સ્થિતિ, તે કાળમાં લોકજીવન, તેમના સમયની જાણવા યોગ્ય પરિસ્થિતિ, તે પરિસ્થિતિની તેમના લેખો પર થયેલી અસર વિગેરે વિગેરે અનેક વાતો જાણવાની જિજ્ઞાસા આ જ્ઞાનકાળમાં સાહજિક છે. અમુક અંથ વાંચતી વખતે અંથકર્તા અને તેમના સમયનો ઇતિહાસ લક્ષ્યમાં હોય તો અંથમાંની અનેક વાતો સમજવામાં ઘણી સગવડ પડે છે અને દ્રષ્ટિબિન્દુઓ સમજવામાં આવે એટલે સાચો ખ્યાલ અને તુલના કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. નવયુગના અભ્યાસીઓને એટલા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ શોધવાની અને તે માટેનાં ઉપલબ્ધ સાધનોને જાળવી રાખી તેનું પૃથક્કરણ કરવાની ઉપયોગિતા જણાઈ. નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી એ જણાઈ આવ્યું કે પ્રત્યેક લેખક પર પોતપોતાના યુગની અસર જરૂર થઈ છે અને તે સમજવા માટે દરેક યુગના ઇતિહાસો જાળવી રાખવા જોઈએ. આ વાતનો સ્વીકાર સમજણપૂર્વક થવાને પરિણામે હવે કેટલીક શોધખોળ પણ થવા લાગી છે અને અત્યાર સુધી જે કાંઈ રહ્યુંસહ્યું છે તેને કાયમ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

x

x

x

ઇતિહાસની સ્થિતિ—

રમાં નામ રાખી જવાની લાલસા હિંદના ઋષિમુનિઓને નહોતી. તેઓ પોતાનાં લેખ, પુસ્તકો કે અન્ય કોઈ પણ કૃતિને પોતાનું નામ રાખી જવાનાં સાધન તરિકે કદી લેખતા નહિ એટલે પોતાના પૂર્વ-પુરુષોનાં ઇતિવૃત્તો જળવળી રાખવાની કોઈએ જરૂરીઆત માની નહિ-ગણી નહિ. આ કે બીજું ગમે તે કારણ હોય તે આજે કદપણ ઘણું મુશ્કેલ છે, પણ ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં લગભગ અદ્ય સાધનો ઉપલબ્ધ છે એ વાત ચોક્કસ છે. જેમ જેમ પાછળ જતા જઈએ તેમ તેમ ઇતિહાસનાં સાધનો એટલાં ઓછાં મળે છે કે ગમે તેટલા નિર્ણય ઉપર આવીએ તો પણ તેને પુનરાવર્તન કરવાના, તેને ફરી વાર તપાસી જવાના અને નવા નિર્ણયો કરવાના પ્રસંગો તો જરૂર રહેવાના જ છે, છતાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી બનતાં પ્રયત્ન કરી તેનું પરિણામ આવતા યુગ માટે મૂકી જવું એટલે અધૂરું કામ નવો યુગ પૂરું કરે અથવા આગળ ચલાવે એ રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની વિચારણામાં હાલ કાર્ય કરવા જેવું છે

ઇતિહાસની બાબતમાં લોકોની બેદરકારી પણ પારવગરની હતી: અનેક સ્થાનકોએ સારા લેખોનો નાશ થઈ ગયો છે, કેટલાક ઉપયોગી લેખો ઉપર આરસના ચોરસા લાગી ગયા છે, કેટલાએ લેખો ઘસાવી નાખવામાં આવ્યા છે. એ બાબતની ઉપયોગિતા જ્યાં સુધી જણાઈ નહોતી ત્યાં સુધીમાં બહુ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ છે. ખૂદ આપણા સમયમાં પણ સિદ્ધાચળ ઉપર અનેક લેખોનો નાશ થઈ ગયો છે. નાશ કરવાના ઇરાદાથી કોઈએ તેમ કયું હતું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ ઇતિહાસની મહત્તાના અજ્ઞાનને પરિણામે ઉદ્ભવેલ બેદરકારીથી તેમ થઈ ગયું છે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે. છતાં કેટલાક સાધનો જળવાઈ રહ્યાં છે, કેટલાક લેખો છપાઈ ગયા છે, કેટલાકની કોપીઓ પ્રગટ થઈ છે, કેટલાક લેખોની પ્રતિકૃતિઓ બહાર પડી છે, જૂની લીપી વાંચનાર પણ તૈયાર થઈ ગયા છે અને પ્રાચીન કળાનાં કાંઈક અવશેષો હજી ઉપલબ્ધ થાય છે તેટલી સંતોષની વાર્તા છે. એ સંબંધમાં જનતાને હજી જોઈએ તેટલો શોખ નથી જાગ્યો તેથી તે પર ચર્ચા, વિચાર-પરામર્થ અને નિદિધ્યાસન જોઈએ તેટલાં થતાં નથી તે બેદનો વિષય છે. આવા

સંયોગોમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી ચલાવી લેવું એ જ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસની બાબતમાં દોષ પણ નિર્ણય છેવટનો ગણવાનો આગ્રહ ન રાખવો એ પ્રધાન કર્તવ્ય વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્તવ્ય છે.

x

x

x

સાધનો—

અત્યારે બરાબર વિચાર કરીએ તો સંવત એક હજાર પહેલાનો ઇતિહાસ બહુ અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછીનો ઇતિહાસ તો લગલગ એક સરખો નીપજવી શકાય એટલાં સાધનો અત્યારે મળે છે. આપણે તો આ ઉલ્લેખમાં પૂર્વ કાળના ઇતિહાસની જરૂરીઆત છે તેને અંગે નીચેનાં સાધનો પ્રાપ્ય છે: (૧) શિલાલેખો, (૨) પ્રશસ્તિઓ, (૩) સિદ્ધાંતો, (૪) પુસ્તકોમાં અવાંતર નિર્દેશ (references), (૫) ચોટાંક ઐતિહાસિક પુસ્તકો: ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ વિગેરે.

એ ઉપરાંત કેટલીક અનુમાનપદ્ધતિ સ્વીકારવાની રહે છે. અમુક પ્રંથમાં એક લેખકનું નામ આપ્યું હોય તો તેને તેવી પ્રસિદ્ધિ મળવાનો સમય વિગેરે ગણતરી કરવાની રહે છે. કેટલીક બાબત જ્યોતિષના વિષયને અંગે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદના લોકો બગોળના બરાબર નિરીક્ષક હતા અને આકાશમાં ગ્રહચાર એવી રીતે થાય છે કે અમુક પરિસ્થિતિ સર્વ ઘરોમાં હજારો વર્ષે ફરી એક વાર આવે—એ સર્વનો હિસાબ થઈ શકે છે. બુધ, ગૃહસ્પતિ, શુક્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિના સ્થાન નોંધાયાં હોય તો તેનો દિવસ અને પણ સુદર્શાંત ગણતરીથી શોધી શકાય છે. આવી રીતે મહાભારત રામાયણ વિગેરેના સમયો શોધી શકાય છે.

જે લેખકને માટે આપણે તપાસ કરતા હોઈએ તેણે ક્યા ક્યા પોતાના પૂર્વ કાળના લેખકોને નામનિર્દેશથી કે વગર નામે ટાંક્યાં છે અને આપણા લેખકને તેની પછીના બીજા ક્યા લેખકે ટાંક્યાં છે તે દ્વારા પણ કેટલીક સમયસિદ્ધિ થઈ શકે છે આ સર્વ બાબતોમાં ઉઠો અભ્યાસ, શાંત શોધજોગ, ધીરજ, ચીવટ અને અપૂર્વબદ્ધ માનસ હોય તો ઘણી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, પણ તે માટે

આજીવન અભ્યાસ અને સત્ય શોધનની ધૂન લાગવી જોઈએ. એમાં ઉપર ઉપરની વાતો કે અભ્યાસ વગરનાં ગંધ્યાંને સ્થાન નથી.

x

x

x

શોધખોળની ધૂન—

આ જૂની ખાખતો એકઠી કરવાની, શોધવાની જેનામાં આવડત હોય અને તેને યોગ્ય અગત્ય આપતાં આવડતી હોય તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખાલી છે. હજુ તેમાં બહુ કરવા જેવું છે. અત્યાર સુધી એમાં બહુ અદ્ય થયું છે. એની અગત્ય પણ હજુ આપણે પૂરેપૂરી સમજ્યા હોઈએ એમ જણાતું નથી. અત્યારે પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે તેમાં જેટલો પ્રયાસ પુસ્તકની કોપી કરાવવા કે તેના મુદ્ર તપાસવા પાછળ કરવામાં આવે છે તેનાથી સોમા ભાગનો પ્રયાસ પણ તે અંતર્યામિ સમજવા માટે કરવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી. બહુ થોડા અંશમાં મુદ્રાસરની ઉપોદ્ધાત કે સમયવર્ણન માટે પ્રયાસ જોવામાં આવે છે.

એ જૂના કાળનાં સાધનો એકઠાં કરવાં, તેને ફૂટા પાડવાં, તેની યોગ્ય કિંમત આંકવી અને તેમાં પોતાના ગાંધી દીધેલા વિચારોથી નિરાળા રહેવું એ બહુ આકર્ષક કામ છે. ઘણા તો એવી જૂની ખાખતોને હાથ જ લગાડતા નથી. એ એમ જ માને છે કે કાંઈ નવું કરવું, જૂની ખાખતોને ઉથલાવવામાં—કાળનાં પોપડાં ઉખેડવામાં કાંઈ માલ નથી, એવાની વાત બાબુ પર મૂકીએ. જેઓને જૂની ખાખતો જાણવાનો શોખ છે, જેઓ જૂની પરિભાષામાં નવીન રચના કરવામાં મોજ માણે છે, જેઓને પ્રાચીન પ્રત્યે અંતરથી સફલાવ છે અને તેને સમજવાની જેઓ ફરજ ગણે છે, તેઓને તો એ વાતની લગની લાગવી જોઈએ, એ ખાખત પર અંતરથી પ્રેમ હોવો જોઈએ અને એને માટે એણે યૂગ પ્રયાસ યોગ્ય દિશામાં કરવો જોઈએ. એ ઉપરાંત એક મહત્વની ખાખત એ છે કે એમ કરતાં એને ધાર્યા કરતાં જુદું પરિણામ આવતું દેખાય તો તે જાહેર રીતે કહી દેવાની તેનામાં પ્રમાણિકતા અને હિંમત હોવાં જોઈએ. એને મૂળ સૂત્ર વાંચતાં એમ જણાય કે એના બનાવનારના સંબંધમાં જે દંતકથાઓ ચાલે છે તે અસત્ય છે તો તેણે તે જાહેરને કહી દેવું જોઈએ અને કોઈ લેખક અમુક સમયે

થયેલ નથી, પણ ચાલતી કથાથી પાંચ સો કે બસો વર્ષ પછી થયેલ છે તો તે પણ તેણે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ. પોતાના પૂર્વજાદ વિચારો માટે આગ્રહ ન રાખવો એ યોગ્ય ગણાય. અત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ, ધનેશ્વરસૂરિ (શત્રુજય માહાત્મ્યના કર્તા) વિગેરેના યુગના સંબંધમાં ઘણી નવીન વાતો સાંપડી છે, તો તે પોતાને સૂઝે તેમ બતાવવી એ શોધકની ફરજ છે. મતલબ એ છે કે આ જૂની શોધખોળ પરત્વેના સત્યગવેષકે ઉપરોક્ત સુપ્રસિદ્ધ નિયમોનો કદી ભંગ ન કરવો અને તે માટે પ્રેમપૂર્વક શોધ આગળ ધપાવવી. પ્રાચીનોમાં જે જાતની આગ્રહવૃત્તિ છે તેને અને શોધખોળને કાંઈ સંબંધ નથી. એ તો પોતાની વાત સાચી કરવા મથે અને પોતાના બાંધેલા મતને કે કિંવદંતીને પ્રતિકુળ બાળત શોધખોળમાં મળી આવે તો તેને ગોપવી દે. સત્યના શોધન માટે નવીનોએ આ પદ્ધતિ અસ્વીકાર્ય ગણી છે અને તે વાત માન્ય કરવા યોગ્ય જણાય છે. વ્યુદ્ધાહિત ચિત્તવાળાથી સત્ય ફરજ નાસતું ફરે છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને સત્યશોધન પ્રેમથી જરૂર કરવા યોગ્ય છે. જેને એ વાતની ધૂન લાગી હોય તે મહેનત કરે અને નિયમોને અનુસરે તો વિશાળ ક્ષેત્ર તેને માટે ખુલ્લું છે.

x

x

x

જૈનો અને ઇતિહાસ—

જૂની શોધખોળને અંગે સાધનો બહુ સ્વલ્પ છે એ વાત ખરી, પણ એ સંબંધમાં જૈન ઇતિહાસની સ્થિતિ પ્રમાણમાં કાંઈક વધારે સારી છે. અત્યારે ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં જે સાધનો પ્રાપ્ય છે તે બહુધા જૈન જ છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછી જૈન ઇતિહાસ સળંગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. પ્રતિમાઓ ઉપરનાં લેખો, મંદિરોમાં લખેલાં શિલાલેખો, કૃતિઓને છેડે લખેલી પ્રશસ્તિઓ, ઐતિહાસિક રાસો, સિક્કાઓ, સાધુઓને કરેલી વિરૂપિઓ વિગેરે ઘણાં સાધનો એ સમય માટે મળી આવે છે. એ સર્વ સાધનોને એકઠાં કરી તે પરથી આખો ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય તેમ છે. કેટલીક સંસ્થાઓએ અને કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓએ છૂટોછવાયો સંગ્રહ પણ એ સમયને અંગે કર્યો છે. એ સમય માટે એ ઉપરાંત ચરિત્ર ગ્રંથો પણ મળી

આવે છે. આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ હજી સુધી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થયો નથી, પણ થતો જાય છે.

વિક્રમની દશમી શતાબ્દ પહેલાનો ઇતિહાસ હજી ઘણો અંધારામાં છે, એને માટેનાં સાધનો ઘણાં સ્વલ્પ છે અને ઘણી વખત ચાલુ દંતકથાઓનો ઉપયોગ થયો હોય એમ માછળના લેખકોના લેખો ઉપરથી જણાય છે. સમસ્ત હિંદનો એ પુરાતન ઇતિહાસ હજી ઘણી અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. જૈનો માટે થોડાં થોડાં સાધનો છે અને તેનો ઉપયોગ થાય છે, પણ તેમાં બહુ સંભાળ અને બારીક તપાસને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. તે વખતે સંવતો પણ ઘણા આલતા હતા: જેવા કે વીર સંવત, વિક્રમ સંવત, શુભ સંવત, શક સંવત વિગેરે. એક લેખકે સંવત લખ્યો હોય પણ નિર્દેશ ન કર્યો હોય કે તે કયા પ્રકારનો છે; અને પછીનો લેખક ભૂલ કરી નાખે તો તે ભૂલ કાયમ બની રહે છે. આ વાત ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર રહે છે.

એકંદરે દશમી શતાબ્દ પહેલાનો ઇતિહાસ જણવા માટે ખૂબ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહે છે. ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂરીયાત તો હવે સ્વીકારાઈ છે, પણ એને માટે જેવો જોઈએ તેવો શોખ હજી ખીલ્યો નથી એ પ્રથમ દુઃખની બાબત છે, અને બીજી વાત એ છે કે ચાલુ હકીકતને ખોટી પાડે તેવાં સાધનો મળી આવે તો તેને ન વિચારવાની અથવા દાખી દેવાની વૃત્તિ કેટલેક સ્થાને દેખાય છે. સત્યશોધન માટે આ વાત યોગ્ય નથી. આપણે તો બનતો પ્રયાસ કરી સાધનો એકઠાં કરવાં અને તેને પરિણામે જે સત્ય પ્રાપ્ત થાય તે સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું. લોકોને ગમશે કે નહિ તે બહુ વિચારવાની જરૂર નથી. વધારે શોધ કરનાર નીકળે અને નવાં અનુમાન કાઢે તો તેને વિચારવા તૈયાર રહેવું અને સ્વીકાર્ય જણાય તો ખુલા દિલથી તેને વધાવી લેવા એ રીતે એ શોધખોળનું કાર્ય ચલાવવાની જરૂર છે. આ નિયમનો સ્વીકાર કરીને શ્રી ઉપમિતિલવ-પ્રપંચા ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સંબંધમાં નીચેની હકીકત જણાવવી જરૂરી ધારી છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ સંખંધી જે હકીકત ઉપલબ્ધ છે તેને આપણે નીચેના વિલાગેમાં વહેંચી નાખી તે પર વિચાર કરીએ.

૧. અંથકર્તાએ પોતે પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે.
૨. અંથકર્તાના ચરિત્ર સંખંધી અંથમાંથી મળતાં સાધનો-વિગતો.
૩. અંથકર્તાનું ચરિત્ર પ્રલાવકચરિત્રમાં આપ્યું છે તે.
૪. દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન-કુવલયમાળાના કર્તાને અંગે પ્રાપ્ય હકીકત.
૫. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેમને અંથકર્તા નમન કરે છે (a) તેમના સમય સંખંધી ચર્ચા (b) તેમનો અને અંથકર્તાનો અનંતર કે પરંપર સંબંધ અને તે સંબંધમાં અંથમાં અને અંથની બહારથી મળતી હકીકતો.

ત્યારપછી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો સમય, તે સમયના હિંદની સ્થિતિ, લેખક પર તેની અસર, લેખકની કૃતિની ત્યારપછીના લેખકો પર અસર, વિગેરે લેખક અને તેમના સમય સંખંધી પ્રાસ્તાવિક બાબતો પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે. સમયનિર્ણય માટે જેટલાં સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે તેનો આ સર્વ બાબતોને અંગે ઉપયોગ કરવા ધારણા છે. આપણે પ્રથમ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની પ્રશસ્તિ ઉપર આવી જઈએ. એ ઇતિહાસનું સર્વથી સ્પષ્ટ અને સીધું સાધન છે, છતાં એમાંથી જ અનેક વિકલ્પ બિઠે છે તે આગળ જોશું.

૧. પ્રશસ્તિ—

આ અંથકર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતે જ અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે તે અંથકર્તાને સમજવા માટે, સમયનિર્ણય માટે અને કેટલીક હકીકત એકઠી કરી સમજવા માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

પ્રશસ્તિ ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખીએ:—

(૧) પૂર્વપુરુષોની હકીકત (શ્લોક ૧ થી ૧૩)

(૨) લેખકનું નામ વિગેરે (શ્લોક ૧૪)

(૩) હરિભદ્રસૂરિ સંખંધી ઉલ્લેખ (શ્લોક ૧૫ થી ૧૭)

(૪) અંથલેખનનું સ્થાન (૧૮-૨૦) કાળ (૨૧) પ્રથમ કોપી લખનારની હકીકત (૨૨) અને છેવટે અંથશ્લોક પ્રમાણ (૨૨)

આપણે પ્રથમ લેખકશ્રીના પૂર્વપુરુષોની હકીકત વિચારી જઈએ. પ્રશસ્તિના પ્રથમના તેર શ્લોકમાં જે હકીકત આવે છે તે નીચે પ્રમાણે.

(૧) અંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો.

* ધોતિતાલિલભાષાર્થઃ સદ્ગવ્યાજ્ઞપ્રયોધકઃ ।

સૂરા(યી)ચાર્યોઽમવહીતઃ સાક્ષાદિવ દિવાકરઃ ॥ ૧ ॥

સ નિવૃત્તિકુલોદ્ભુતો લાટદેશવિભૂષણઃ ।

આચાર્યજ્ઞકોદ્યુક્તઃ પ્રસિદ્ધો જગતીતલે ॥ ૨ ॥

અમૃદ્ ભૂતહિતો ધીરસ્તતો દેહમહત્તરઃ ।

જ્યોતિર્નિમિત્તશાસ્ત્રજ્ઞઃ પ્રસિદ્ધો દેશવિસ્તરે ॥ ૩ ॥

તતોઽમૃદુલ્લસત્કીર્તિર્ગ્રહણગોત્રવિભૂષણઃ ।

દુર્ગસ્વામી મહાભાગઃ પ્રત્યાતઃ પૃથિવીતલે ॥ ૪ ॥

પ્રવજ્યા ગૃહતા યેન ગૃહં સદનપૂરિતં ।

હિત્વા સદ્ગર્મમાદ્યાત્મ્યં ક્રિયયૈવ પ્રકાશિતમ્ ॥ ૫ ॥

* “ સર્વ જાવાર્યોને પ્રકાશ કરનાર, લબ્ય પ્રાણીરૂપ ક્રમજને જાગૃત કરનાર અને વિક્રમાવનાર સાક્ષાત્ સર્વ જેવા તેજસ્વી શ્રી સૂરાચાર્ય થયા. ૧.

“ તેઓશ્રી લાટદેશના આજુપણ હતા, નિવૃત્તિકુળમાં થયેલા હતા, પંચાચાર પાળવામાં સર્વદા તત્પર હતા અને જગતમા મારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા. ૨.

“ ત્યારપછી દેહમહત્તર થયા. તેઓ પ્રાણીઓને હિત કરનારા હતા, ધીર હતા, જ્યોતિષ અને નિમિત્તશાસ્ત્રના જાણકાર હતા અને દેશના વિસ્તારમા પ્રસિદ્ધ થયેલા હતા. ૩.

“ ત્યારપછી આજુગોત્રના આજુપણ, મહાભાગ્યવાન અને વધતી જતી કીર્તિવાળા દુર્ગસ્વામી થયા, તેઓ પૃથ્વીતળ ઉપર પ્રખ્યાત હતા. ૪.

“ તેઓશ્રીએ દીક્ષા લેતા પખત વિશાળ દ્રવ્યથી ભરપૂર પોતાનું સુંદર ઘર છોડીને અર્કિય સ્વરૂપે વિશુદ્ધ ધર્મનું આદ્યાત્મ્ય પ્રકાશમાન કર્યું. ૫.

યસ્ય તચ્ચરિતં વીક્ષ્ય શશાઙ્કરનિર્મલમ્ ।

દુષ્ટાસ્તત્રત્યયાદેવ મૂયાંસો જન્તવસ્તદા ॥ ૬ ॥

સદ્વીક્ષાદાયકં તસ્ય સ્વસ્ય ચાદં ગુરુત્તમમ્ ।

નમસ્યામિ મહાભાગં ગર્ગર્ધિમુનિપુન્નવમ્ ॥ ૭ ॥

ક્ષિપ્રેઽપિ દુઃપમાકાલે યઃ પૂર્વમુનિચર્યયા ।

વિજહારેવ નિઃસંજ્ઞો દુર્ગસ્વામી ઘરાતલં ॥ ૮ ॥

સદ્દેશનાંશુભિર્લોકે ઘોતિત્વા માસ્કરોપમઃ ।

શ્રીભિહ્નમાલે યો ધીરઃ ગતોઽસ્તં સદ્વિધાનતઃ ॥ ૯ ॥

તસ્માદતુલોપશમઃ સિદ્ધ(સદ્)ર્પિરભૂદનાવિલમનસ્કઃ ।

પરહિતનિરતૈકમતિઃ સિદ્ધાન્તનિધિર્મહાભાગઃ ॥ ૧૦ ॥

વિપમભવગર્તનિપતિતજન્તુશતાલમ્બદાનદુર્લલિતઃ ।

દલિતાઘિલદોષકુલોઽપિ સતતકરુણપરીતમનાઃ ॥ ૧૧ ॥

“ તેઓશ્રીનું ચંદ્રકિરણ જેવું નિર્મળ ચરિત્ર જોઇને તેને આધારે અનેક પ્રાણીઓ તે વખતે બોધ પામ્યા. ૬.

“ તે દુર્ગસ્વામીને અને મને પોતાને દીક્ષા આપનાર મહાભાગ્યશાળી ઉત્તમ ગુરુવર્થ મુનિપુંગવ શ્રીગર્ગર્ધિને નમસ્કાર કરું છું. ૭.

“ આવા અત્યંત હીન દુઃખમ કાળમાં તદ્દન નિઃસંગ થઇને પૂર્વકાળના મુનિઓ માફક એ દુર્ગસ્વામી પૃથ્વી પર વિહાર કરતા હતા. ૮.

“ સૂર્યની ઉપમાને યોગ્ય તેઓશ્રીએ સુંદર દેશનારૂપ કિરણોથી લોકમાં ઉઘોત કર્યો. સુંદર વિધાનપૂર્વક તેઓશ્રી ધીરવીર હોઇ સિદ્ધ(ન)માલનગરમાં અસ્ત પામી ગયા. ૯.

“ તેમનાથી સિદ્ધર્ષિ (પાકાંતરે-સદ્ધર્ષિ) થયાઃ એ અતુલ ઉપશમ-વાળા હતા, સ્ફટિક જેવા નિર્મળ મનવાળા હતા, પારકાનું હિત કરવામાં સર્વદા સુદ્ધિને ઉપયોગ કરવાવાળા હતા, આગમના દરિયા હતા અને મહા-ભાગ્યવાન હતા. ૧૦.

“ ઝંસારના વિષમ ખાડામાં પડેલા સેંકડો જંતુઓને અવલંબનનું દાન આપીને તેઓ ચપળ જણાતા હતા. (દુર્લ્લિતને બદલે દુર્જલિત ઠીક લાગે છે. પણ દાન આપીને દુખળા થઇ ગયા હતા.) એમણે સર્વ દોષો દળી નાખ્યા હતા છતાં તેઓનું મન હમેશાં ઝરુણવાળું રહેતું હતું. ૧૧.

યઃ સદુપગ્રહકરણરતઃ સદુપગ્રહનિરતબુદ્ધિરનવરતમ્ ।

આત્મન્યતુલગુણગર્ભૈર્ગણધરબુદ્ધિઃ વિધાપયતિ ॥ ૧૨ ॥

વહુવિધમપિ યસ્ય મનો નિરીક્ષ્ય કુન્દેન્દુવિશદમદ્યતનાઃ ।

મન્યન્તે વિમલધિયઃ સુસાધુગુણવર્ણકં સત્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રથમના તેર શ્લોકમાં પૂર્વપુરુષોની હકીકત આવી. તે પ્રમાણે નીચેની હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. સૂરાચાર્ય અથવા સૂર્યાચાર્ય.

એ લાટ દેશમાં થયા. લાટ દેશ એટલે ભરુચની આસપાસનો પ્રદેશ. આ સૂરાચાર્ય ઘણા પ્રસિદ્ધ હશે એમ જણાય છે.

૨. સૂરાચાર્યના શિષ્ય દેવલમહત્તર.

એ જ્યોતિષના જાણકાર હતા. એ દેશના વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનો કરેલો કોઈ અંથ લખ્ય નથી.

૩. તેમના પછી દુર્ગસ્વામી થયા.

એ જન્મથી પ્રાણી હતા એમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. એમણે આખી પૃથ્વી ઉપર સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે બહુ ધન-ધાન્યથી ભરેલ ઘરનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમના એ સુંદર દાખલાનું અનુકરણ કરવાથી અનેક પ્રાણીઓ બોધ પામ્યા હતા. એમનું ચરિત્ર અત્યુત્તમ હતું. એ લિન્નમાલ નગરમાં કાળધર્મ પામ્યા.

“તેઓ મંત્રહ કરવાનો બુદ્ધિવાળા છે, અન્ય ઉપર નિરંતર સદુપકાર કરવાવાળા છે અને પોતામાં અતુલ્ય ગુણસમુદાય હોવાને લખને તીર્થ કરના ગણધર હોય એવી બુદ્ધિ અન્યમાં ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨.

“ મોગરાનાં ફૂલ અથવા ચંદ્રના બિંબ જેવું તેઓનું મન જે બહુ પ્રકારનું હતું તેને બેધને વિમળ બુદ્ધિવાળા નવયુવકો અસલી અંથોમાં આવેલ સુસાધુનાં વર્ણનને માયુ માને છે. ૧૩.

૪. એ દુર્ગસ્વામીને અને આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

૫. એ દુર્ગસ્વામીથી સદર્ષિ થયા.

એ સદર્ષિ ખૂબ અભ્યાસી હતા. સિદ્ધાન્તના ખાસ અભ્યાસી હતા. કરુણાભરપૂર હતા. અનુકરણીય ચારિત્રથી સાધુના શાસ્ત્રમાં કરેલા વર્ણનને સાચું જતાવનારા હતા.

૬. એમના ચરણચરણતુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ જનાવ્યો.

‘ એમના ’ એટલે ‘ કોના ? ’ એ શંકાસ્પદ છે. ‘ એ ’ દુર્ગસ્વામીને પણ લાગે અને સદર્ષિને પણ લાગે.

ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો સંબંધી—

પ્રશસ્તિમાં જે નામો આપ્યાં છે તે સંબંધી કોઈ પણ વિશેષ માહિતી મેળવવી અતિ મુશ્કેલ છે. સરખા નામવાળા વિદ્વાનો ઘણા થયા છે અને ચોક્કસ હકીકત કાંઈ મળતી નથી. જે હકીકત મળે છે તે વિચાર માટે નોંધી લેવામાં આવી છે.

સૂરાચાર્ય. શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂરાચાર્યનો એક પ્રગંધ આવે છે. તેમાં અનેક આશ્ચર્યકારક અમત્કારોથી ભરપૂર એમનું ચરિત્ર જતાવ્યું છે. એ ચરિત્ર પરથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતના સોલંકી ભીમદેવ મહારાજના મામા દ્રોણાચાર્ય પાસે એમણે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ દ્રોણાચાર્યના ભાઈ સંગ્રામસિંહના પુત્ર થાય. એટલે ભીમદેવને સૂરાચાર્ય મામાના દીકરા થાય. એમણે ધારાનગરીના ભોજરાજ પાસે અપૂર્વ વિદ્વતા જતાવી હતી. આ સૂરાચાર્ય, જેમનું ચરિત્ર શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપ્યું છે તે અને ઉપરોક્ત સૂરાચાર્ય એક હોય એમ લાગતું નથી. ભીમદેવ પહેલાનો સમય ઇતિહાસમાં ચુકરર છે. તે ઇસ્વીસન ૧૦૨૨-૧૦૭૨ નો હોવાથી તે સમય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયથી પાછળ જાય છે એટલે આ સૂરાચાર્ય કોઈ અલગ વ્યક્તિ હશે એમ અત્યારે ધારવું પડે. આના નિર્ણય માટે વધારે શોધજોળની આવશ્યકતા જરૂર રહે.

ગર્ગર્ષિના સંબંધમાં એટલું જણાય છે કે એમણે પાસક(સા)

કેવળી અને કર્મવિપાક નામનાં બ્રથો બનાવ્યા હતા. એ બ્રથો સંબંધી ઘણી શોધખોળ કરવાની જરૂર રહે છે. એથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય મુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ થાય તેમ જણાય છે.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે:—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ નિવૃત્તિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા

તેમના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એટલે કે ગર્ગર્ષિને હાથે એમની દીક્ષા થઈ હતી.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

એ ગર્ગર્ષિ કયા કુળના હતા તે કાંઈ જણાતું નથી

સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય થતા હતા

એટલે સૂરાચાર્યના દેદલમહત્તર, દેદલમહત્તરના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી અને દુર્ગસ્વામીના શિષ્યો સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિની દીક્ષા સાથે થઈ કે આગળ પાછળ થઈ તની યોગબટ થતી નથી પણ બન્નેને દીક્ષા આપનાર શ્રી ગર્ગર્ષિ હતા એ વાત ચોક્કસ જણાય છે

એ દુર્ગસ્વામી પણ બહુ પ્રતાપી હોય એમ જણાય છે એમણે સ સારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ઘણો વૈભવ છોડ્યો હોય એમ જણાય છે એમની પ્રસિદ્ધિ પણ ખૂબ હશે એમ જણાય છે

એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગણા નામની સાધ્વીએ ઉપમિતિ-લવપ્રપચા બ્રંથની પ્રથમ કોપી લખી એમ પણ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે સાધ્વી કેવી સારી રીતે પોતાનો સમય તે કાળમાં વ્યતીત કરતી હશે તેનું આથી સહજ અનુમાન થાય છે

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ ?

આ પૂર્વપુરુષોની નોંધને અગે એક સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના ગુરુ કોણ ?

એ સંબંધમાં પ્રશસ્તિમાંથી અનેક વિકલ્પો નીકળે છે. એને,

નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. તે માટેનીચેની હદીસત વિચારવી અને તે વિચારતાં પ્રશસ્તિ સન્મુખ રાખવી.

૧. પ્રશસ્તિ પરથી એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપનાર ગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા.
૨. છતાં દીક્ષા લેતી વખતે કોને ગુરુ તરીકે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા તે કંઈ માલૂમ પડતું નથી. ગર્ગર્ષિ એમના ગુરુ નહોતા એમ તો જણાય છે.
૩. દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય સદર્ષિ થયા એ પ્રશસ્તિના દશમા શ્લોકથી જણાય છે.
૪. ચૌદમા શ્લોકમાં તત્ત્વચરણેણુકલ્પેન એમ લખી 'તેમના ચરણુ-રણુતુલ્ય' 'સિદ્ધે' આ પુસ્તક કહ્યું એમ જણાવે છે. એમાં 'તેમના' એટલે 'કોના ?' એ પ્રશ્ન થાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા એમ ધારીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સદર્ષિ થાય છે.
૫. અથવા સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય તે પણ બનવાભેગ છે.
૬. અથવા દુર્ગસ્વામીની પાઠે સદર્ષિ આવ્યા હોય અને તેને 'સંગ્રહકરણુરત' કહ્યા છે અને ગચ્છાધિપતિનો એ એક ગુણુ ગણાય છે. સંગ્રહસીલો વિવાયશિલોમ. એ રીતે જોતાં કદાચ સદર્ષિ નિર્વૃત્તિ ગણના ગચ્છાધિપતિ હોય અને તેઓ તેમજ સિદ્ધર્ષિ એ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય એ પણ બનવાભેગ છે.
૭. આ પુસ્તક દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગણાએ પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું એનો ખ્યાલ કરતાં કદાચ દુર્ગસ્વામીના વખતમાં આ પુસ્તક લખાયું હોય, લેખકના ગુરુ દુર્ગસ્વામી હોય, તેમણે પોતાની શિષ્યા ગણાને તેની પ્રથમાવૃત્તિ કરવા આજ્ઞા આપી હોય એ પણ બનવાભેગ છે.
૮. છેલ્લી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં વચ્ચેથી સદર્ષિ ઊડી જાય છે, તેથી કદાચ આ પુસ્તક તૈયાર થયું ત્યારે સદર્ષિ ગણાધિપતિ

હોય, અને દુર્ગસ્વામી સ્વર્ગે ગયા હોય, છતાં તેમની શિષ્યાએ આ પુસ્તક લખ્યું હોય. એમ હોય તો આ પુસ્તકના લેખકના ગુરુ દુર્ગસ્વામી પણ હોય અથવા દેહલમહત્તર પણ હોય. દુર્ગસ્વામી આ પુસ્તક પૂરું થયું ત્યારે સ્વર્ગે ગયા હતા એ પ્રશસ્તિના સ્લોકથી જરૂર જણાય છે.

૯. તત્ત્વરણેણુકલ્પેન એ શબ્દનો સંબંધ વિચારતાં ઠકાય શ્રી સિદ્ધર્ષિ સદર્ષિના શિષ્ય પણ હોઈ શકે.

૧૦. આ સર્વ જાણતનો વિચાર કરવા સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને અને લેખકનો સંબંધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમને એટલે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિને લેખકના દીક્ષાગુરુ ગણવા, શિક્ષાગુરુ ગણવા કે પ્રાચીન ગણવા ? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે આગળ ઉપર ખૂબ વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે.

આ સર્વ જાણતનો વિચાર કરતાં અને પ્રશસ્તિ ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરતાં મારો એમ અભિપ્રાય થાય છે કે:—

૧. શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા શ્રી ગર્ગર્ષિ પાસે લીધી હોવી જોઈએ.

૨. દુર્ગસ્વામીની દીક્ષા પણ તે જ ગર્ગર્ષિ પાસે થઈ.

૩. દીક્ષાવખતે ગુરુ તરીકે દુર્ગસ્વામીની અથવા દેહલમહત્તરની સ્થાપના થઈ હશે.

૪. સદર્ષિની દીક્ષા પ્રથમ અને સિદ્ધર્ષિની ત્યારપછી થઈ હોવી ઘટે.

૫. દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમાં કાળ કરી ગયા ત્યારે તેમની પાટ ઉપર ગણાધિપતિ તરીકે સદર્ષિ આવ્યા.

૬. આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે ગણના નાયક સદર્ષિ અને જાન્નેના ગુરુ દુર્ગસ્વામી હોઈ એમની શિષ્યાએ પ્રથમ આદર્શ લખ્યો.

આ સર્વ અનુમાન છે અને વધારે ચર્ચાએ અથવા વધારે પુરાવા મળ્યે સુધારવાને યોગ્ય છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી જાણત વિચારવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી પ્રલાવક ચરિત્રના ચૌદમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધના ૮૩

થી ૮૫ માં શ્લોકમાં એક હકીકત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ત્યાં દિગ્ગંધ પ્રકટ કરતાં નીચેના ત્રણ શ્લોક ગર્ગર્ષિના મુખમાં મૂક્યા છે:—

દિગ્વંધં શ્રાવયમાસ પૂર્વતો ગચ્છસંતતિમ્ ।

સત્પ્રમુઃ શૃણુ વત્સ ! ત્વં શ્રીમાન્ વજ્રપ્રમુઃ પુરા ॥ ૮૩ ॥

તચ્છિપ્યવજ્રસેનસ્યામૂદ્વિનેયચતુષ્ટયી ।

નાગેન્દ્રો નિર્વૃત્તિશ્ચન્દ્રઃ રયાતો વિદ્યાધરસ્તથા ॥ ૮૪ ॥

આસીન્નિર્વૃત્તિગચ્છે ચ સુરાચાર્યો ધિયાં નિધિઃ ।

તદ્વિનેયશ્ચ ગર્ગર્ષિરહં દીક્ષાગુરુસ્તથ ॥ ૮૫ ॥

એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના ચાર શિષ્યો થયા. (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) નિર્વૃત્તિ, (૩) ચન્દ્ર અને (૪) વિદ્યાધર^૧. એ ચારેની ચાર શાખાઓ નીકળી. તેમાં નિર્વૃત્તિની જે શાખા નીકળી તેમાં સૂરાચાર્ય થયા. તેના શિષ્ય ગર્ગર્ષિ અને ગર્ગર્ષિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપી

આ હકીકત પ્રમાણે દેહમહત્તર તદ્દન ઊડી જાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ લખે છે કે શ્રી ગર્ગર્ષિ તેમને તથા દુર્ગસ્વામીને દીક્ષા આપનાર હતા. એ ગર્ગર્ષિને સાથે વળી ‘ શુરૂત્તમ ’ પણ કહે છે. જો એ ગર્ગર્ષિ સૂરાચાર્યના શિષ્ય હોય તો દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેની દીક્ષા ગર્ગર્ષિ પાસે થયેલી હોય એમ માનવામાં જરા પણ વાંધો નથી. દીક્ષા વખતે શુરુ તરીકે દેહમહત્તરને સ્થાપ્યા હોય અથવા દુર્ગસ્વામીને સ્થાપ્યા હોય તે બનવાભેગ છે.

તેથી ગર્ગર્ષિ પોતે દિગ્ગંધમાં ‘ હું તારો દીક્ષાગુરુ છું ’ એમ કહે છે તે વાત બરાબર બંધબેસતી થતી નથી.

આ સર્વમાં સદ્ધર્ષિની વાત જરા પણ સમજાતી નથી. એમનું

૧. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમા વજ્રસ્વામીના પ્રથમ પ્રબંધમાં આ ચારે શાખા સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એ ચારે શાખા વજ્રસેનના ચાર પુત્ર જેઓએ પિતા સાથે વજ્રસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેનાથી નીકળી છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર ‘ એ ચારે નામના ગચ્છો હજુ પણ અવતી પર જયવંત વર્તે છે ’ એમ જણાવે છે એટલે આ ઘણી મહત્વની હકીકત છે.

પ્રશસ્તિમાં વર્ણુન વાંચતાં એ શ્રી સિદ્ધર્ષિ માટેનું નથી એ ચોક્કસ જણાય છે અને ‘તચ્ચરણુરેણુકલ્પેન’ એ પ્રશસ્તિના શબ્દોથી તે સિદ્ધ થાય છે. સદર્ષિ સિદ્ધર્ષિથી મોટા હોવા જોઈએ અને અંધ પૂરો થયો ત્યારે નિર્વૃત્તિ ગચ્છની શાખાના ઉપરી હોવા જોઈએ એમ વાંચન કરતાં અનુમાન થાય છે. પ્રો. જેકોબીએ ઉપમિતિના ઉપોદ્ધાતના પાંચમા પૃષ્ઠમાં સદર્ષિ વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તે માત્ર સૂર્યાચાર્ય, દેક્ષમહત્તર અને દુર્ગસ્વામીનો જ ઉલ્લેખ કરે છે તેથી સદર્ષિની હકીકત તેના ધ્યાન બહાર ગઈ હોય એમ જણાય છે. સદર્ષિ તદ્દન અલગ હોવાના ઘણાં કારણ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે ગણધરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાનું લખે કે પોતાને સિદ્ધાન્તનિધિ તરીકે જણાવે અથવા સુસાધુ વર્ણુન સત્ય કરનાર તરીકે જણાવે એ તદ્દન અશક્ય બાબત છે (જુઓ પ્રશસ્તિના શ્લોક ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) અને સદર્ષિ ન હોય તો ચૌદમા શ્લોકમાં ‘તચ્ચરણુરેણુકલ્પેન’ શબ્દનો અર્થ તદ્દન ભીડી બાય છે.^૧

દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમાં અસ્ત થયા પછી તેમનામાંથી (તસ્માત્ શ્લોક ૧૦) એક ગચ્છાધિપતિ થયા અને તેના ચરણુરેણુ તુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ અંધ કહી બતાવ્યો—આ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણુ હશે એ હકીકત તો અચોક્કસ જ રહેવાની હોય એમ જણાય છે. આગળ જ્યારે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી વાત વિચારવામાં આવશે ત્યારે આ બાબતની ધુન્ધવણુમાં વધારો

૧. આ સંબંધમાં મુનિશ્રી કલ્યાણુવિજયજી પ્રભાવકચરિત્રનો પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “સિદ્ધર્ષિના ગુરુ ગર્ગર્ષિ નિર્વૃત્તિ કુલીન સૂરાચાર્યના શિષ્ય હતા. સિદ્ધર્ષિ પોતે પણ ઉપમિતિભવપ્રપંચાની પ્રશસ્તિમા પ્રથમ નિર્વૃત્તિકુલ અને સૂરાચાર્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે; પણ તે પછી દેક્ષમહત્તરને અને દેક્ષમહત્તર પછી દુર્ગસ્વામીનો નામોલ્લેખ કરીને છેવટે દુર્ગસ્વામીના અને પોતાના દીક્ષાદાયક તરીકે ગર્ગર્ષિનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સૂરાચાર્યના એ શિષ્યો હશે, પહેલા દેક્ષમહત્તર અને ખીન્ન ગર્ગર્ષિ. દેક્ષમહત્તરના દુર્ગસ્વામી અને ગર્ગર્ષિના સિદ્ધર્ષિ શિષ્ય હશે અને બન્નેનો દીક્ષા ગર્ગર્ષિને હાથે થઈ હશે.” તેઓ પણ સદર્ષિનું નામ લખતા નથી એ ધણું નવાઈ જેવું લાગે છે.

થશે. આવી રીતે પ્રથમના તેર શ્લોકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વપુરુષો સંબંધી હકીકત વિચારી.

આમાં દશથી તેરમા શ્લોક સુધીમાં જે મહાપુરુષનું વર્ણન આવે છે તે આ અંથના લેખક સિદ્ધર્ષિ સંબંધી નથી એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે એમ માનવાના ઘણાં કારણો છે તે ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા વાચનારને કહેવાની જરૂર નહિ પડે. લેખક અત્યંત નમ્ર છે, આખા અંથમા એની નમ્રતા તરવરી આવે છે અને એમણે સિદ્ધાચાર્યનો અધઃપાત ચિતર્યો છે. (પ્ર. ૮ પ્ર ૧૦ પૃ. ૧૯૬૦) એવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે દશમાથી તેરમા સુધીના શ્લોકમાં વાપરેલ એક પણ વિશેષણ વાપરે એ અશક્ય છે.

જેમણે આવો મોટો અદ્ભુત અંથ બનાવ્યો છતાં લખે છે કે એને દેવી સરસ્વતીએ બનાવ્યો અને પોતે તો કહી બતાવ્યો એવા લેખક પોતાના મનને ‘કુન્દેદુ’ જેવું નિર્મળ કહે કે પોતાના અભ્યાસને અંગે પોતાને ‘સિદ્ધાંતનિધિ’ કહે એ અશક્ય છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સદર્ષિ તદ્દન અલગ વ્યક્તિ છે અથવા પ્રશસ્તિના શ્લોક દશથી તેર સુધીનું વર્ણન અંથકર્તાને માટે અંથકર્તાએ પોતે લખેલ સંભવી શકતું નથી. (એ ચારના વૃત્ત પણ જુદા છે.)

૨. લેખકનું નામ—

પ્રશસ્તિનો ચૌદમો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

×ઉપમિતિભવપ્રપચા કથેતિ તચ્ચરણેણુકલ્પેન ।

ગીર્દેવતાયા વિહિતાભિહિતા સિદ્ધાભિધાનેન ॥ ૧૪ ॥

આ કથાના બનાવનારનું નામ સિદ્ધ આપ્યું છે. એટલે સિદ્ધર્ષિ સમજવા. એમની નમ્રતા કેટલી છે તે અહીં જરા જોઈ જવા જેવું છે. એ કહે છે કે આ કથા બનાવી ગીર્દેવતાએ એટલે સરસ્વતી દેવીએ અથવા શ્રુતદેવીએ અને સિદ્ધે કહી બતાવી. એમને લેખક તરીકે

× “ આ ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા શ્રી સરસ્વતી દેવીએ બનાવી અને તેમના (ઉપર વર્ણન કર્યું—તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના) ચરણરેણુ સમાન સિદ્ધે કહી બતાવી. ૧૪

કોઈ જાતનું અભિમાન નથી. જે પોતાની ઉપર કૃપા કરવા માટે અંથ વાંચવાની વિનંતિ કરે (પ્ર. ૧. પૃ. ૨૧૪), જે પોતાના અંથને સુવર્ણ પાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય ન ગણે (પૃ. ૨૧૪) અને જે અંથ વાંચવાનું કાર્ય પ્રેરણારૂપ જ ગણે (પૃ. ૨૦૮૧) તેને નામની પરવા કેમ હોય ?

શ્રી સિદ્ધર્ષિની આ આત્મલઘુતાની જાળત ખાસ વિચારમાં લઈ અનુકરણુ યોગ્ય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એ પોતાનું અસ્તિત્વ લખે છે ત્યાં પણ એમણે જ્ઞાન, દર્શન, અસ્તિત્વ અન્યને આપવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા હતા અને જ્યારે લોકો તેમની પૂર્વકાળની સ્થિતિ યાદ લાવીને તેની પાસેથી ઉપદેશ લેતા નહોતા ત્યારે તેમણે કાષ્ઠની પેટીમાં ભરીને એ રત્નત્રયીને જંગલ સન્મુખ ધર્યા છે. જે વસ્તુ ખૂબ દેવાય તે ખૂબ મળે છે એની તેમને ખાતરી હતી, એમની સદ્બુદ્ધિએ એ વાત તેમને સૂઝાડી હતી અને તેમનો ઉદ્દેશ નામ-ખ્યાતિનો નહોતો, પણ કોઈ રીતે અન્ય એ વસ્તુનો ઉપયોગ કરે તે હતો. આ અતિ આકર્ષક નમ્રતા એમણે અંથમાં ઠામઠામ બતાવી છે.

એક હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. પ્રશસ્તિના ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, માં શ્લોકમાં જે સદર્ષિનું વર્ણન આવે છે તે સદર્ષિ આ કથાના લેખક ન હોવા જોઈએ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ કથાને માટે લેખક પોતાને અંગે કોઈ પણ પ્રશંસાના શબ્દો વાપરે એ તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે. અગાઉના સાધુઓનું વર્ણન સાચું મનાવનાર તરીકે પોતાની જાતનું વર્ણન શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરે તે તદ્દન ન જાને તેવી વાત છે અને ઉપર લખેલા ૧૪ માં શ્લોકમાં તત્ત્વ-જ્ઞાન-કલ્પેન એ શબ્દ એ વાત જ બતાવે છે. તત્ત્વ એટલે કેના ? દુર્ગસ્વામીની જાળત તો નવમા શ્લોકમાં પૂરી થઈ ગઈ અને તેનાથી સદર્ષિ થયા એની વાર્તા દશમા શ્લોકથી શરૂ કરી. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આત્મનિદા કરવાનો સ્વભાવ જ હોવાથી તેમજ લેખક તરિક્કની તેમની જમાવટ કરવાની પદ્ધતિ ઉપરથી એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે દુર્ગસ્વામી અસ્ત થયા પછી તેમના સ્થાને અન્ય કોઈ આવ્યા અને તે સદર્ષિ હતા. તેના ચરણ-રેણુ તુલ્ય સિદ્ધે આ વાર્તા લખી.

પોતાને માટે ‘ સિદ્ધર્ષિ ’ એટલો પણ શબ્દ વાપરવામાં નથી આવતો, પણ ‘ સિદ્ધ ’ શબ્દ વપરાય છે. અત્યારે આપણે આનંદ-વિનયને આનંદ અથવા સ્વીન્દ્રને સ્વ કહીએ તેના જેવો આ પ્રયોગ છે અને હિંદવાત્રીને તે સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી જણાય તેમ નથી. હિંદમાં માણસ પોતાનું ‘ દૂંડું ’ નામ વાપરવામાં મગ્ન લે છે, એને એમાં નમ્રતા લાગે છે અને લગલગ સર્વને નાના નામો હોય છે. એને હુલામણાનું નામ પણ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશસ્તિના આ બીજા વિભાગ ઉપરથી (૧૪ મા શ્લોકથી) આ કથાના ળનાવનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેઓ પોતાને સિદ્ધ નામથી ઓળખાવે છે તે હતા એમ જણાય છે.

હવે આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ.

૩. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

પ્રશસ્તિના ૧૫, ૧૬, ૧૭ મા શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

અથવા—

આચાર્યહરિમદ્રો મે ધર્મબોધકરો ગુરુઃ ।

પ્રસ્તાથે માયતો હંત સ પ્વાચે નિવેદિતઃ ॥ ૧૫ ॥

વિપં વિનિર્ધૂય કુવાસનામયં, વ્યચીચરદ્યઃ કૃપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધાં, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિમદ્રસૂરયે ॥ ૧૬ ॥

અનાગતં પરિણાય ચૈત્યવન્દનસંશ્રયા ।

મદર્થેવ કૃતા યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૭ ॥

“ આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનાર હોઈ લાવથી મારા શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવેલ છે. ૧૫.

“ જે હરિભદ્રસૂરિએ કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ધોઈ સાફ કરીને મારે માટે ન ચિંતી શકાય તેવા વીર્યના પ્રયોગથી કૃપાપૂર્વક સુવાસનાનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું, તેઓશ્રીને નમસ્કાર હો. ૧૬

■ જેઓએ અનાગત કાળને પ્રથમથી જાણી લઈને મારે માટે જ ચૈત્ય-વંદનના સૂત્રોના મંત્રધવાળી લલિતવિસ્તરા નામની શૃત્તિ ળનાવી. ૧૭ ”

પ્રશસ્તિના આ ત્રીજા વિભાગમાં બહુ અગત્યની વાત લખી છે અને તેમાં અનેક પ્રશ્નોનો અવકાશ પણ રહે છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ પ્રશસ્તિના ત્રણ શ્લોકનું જરાબર નિરીક્ષણ થાય અને પ્રથમરણ કરવામાં આવે તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઇતિહાસને અંગે એ ધુન્યવણ કરવાને બદલે નીકાલ કરી આવે છે. આપણે તે જોઈએ.

એ ત્રણ શ્લોકનો અર્થ એ થાય છે કે—હરિભદ્ર મારા ધર્મબોધકર ગુરુ છે અને તે હકીકત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં બતાવી છે એમણે અદ્ભુત શક્તિથી કુવાસનારૂપ ઝેર સાફ કરીને સુવાસનારૂપ અમૃત વિચારી કાઢ્યું. તેમને નમસ્કાર કરે છે અને પછી કહે છે કે જેમણે ભવિષ્ય (અનાગત) કાળને જાણીને મારે માટે લલિતવિસ્તરનામની વૃત્તિ બનાવી.

આ ત્રણ શ્લોકમાં વ્યક્તિચરત્ અને અનાગતં એ બે શબ્દોનો ઉપયોગ અને પ્રથમ પ્રસ્તાવના પાત્ર ધર્મબોધકરનું નિર્દર્શન એ ત્રણ હકીકત મળીને આપણે હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હશે કે નહિ ? તેનો મત્તર નિર્ણય કરી શકું.

આપણે હાલ તુરત માત્ર એક જ પ્રશ્ન વિચારીએ અને તે એ કે બન્ને વિશિષ્ટ લેખકો (હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ) આ ગ્રંથની અદરના પુરાવા પ્રમાણે એક સમયે થયેલા કે આગળ પાછળ થયા હતા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો મોટો પ્રશ્ન છે તે આપણે આગળ ચર્ચાશું. અત્ર સમકાલીનતા પર આ ગ્રંથની અદરના પુરાવા આપણને શું શું બતાવે છે તેટલું જ વિચારીએ.

પ્રો હરમન યાકોબી અને ડૉ. દ્યુમાન હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ગણે છે તેને મતે શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષા-ગુરુ દુર્જનનામી હો કે ન હો તેનો કાંઈ નિર્ણય નથી, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના બગ ગુરુ શ્રી હરિભદ્ર હતા એમ તેમનો મત છે. તેઓ ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં નીચેના શબ્દોમાં એ મત જાહેર કરે છે.

૧. On reading these verses by Siddharṣi on the relation between himself and Haribhadra as is unprejudiced reader, I venture to say, will arrive at the conclusion that the disciple speaks of his teacher as his actual *guru*, not his *preceptor*.

“ તેમના અને હરિભદ્ર વચ્ચેના સંબંધને યાદનાર આ કાવ્યો વાંચીને અગાઉથી નિર્ણય નહીં કરી બેસનાર દરેક વાચનાર એક જ નિર્ણય ઉપર આવશે કે શિષ્ય પોતાને શિષ્યવનારને ખાસ ગુરુ તરીકે જ સંબોધે છે અને નહિ કે પોતાના પરંપરા ગુરુ તરિકે અથવા ધર્મના ગુરુ તરિકે. એમ ધારવાની હું હિમત ધરું છું; અને પ્રથમ યુરોપીય વિદ્વાન પ્રો લોયમન જેણે એનો અર્થ અર્થો હતા તે પણ એમજ સમજ્યા હતા અને ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાના પહેલા પ્રસ્તાવમાં સિદ્ધર્ષિએ જે સુદ્ધાઓ દેહ્યા છે તેથી આ અસરને મજબૂતી મળે છે, કારણ કે નિષ્પુણ્યકને તેના આખા વિકાસ-માર્ગમાં આખરે તે પોતાનું તદ્દુસ્તીને નુકસાન કરનારું લોજન છોડી દે છે અને પોતાનું ભિક્ષાપાત્ર સાફ કરે છે અથવા ઉપમાની લાપાને છોડી દઈએ તો જ્યાં સુધી તે દીક્ષા લે છે ત્યાંસુધી ધર્મ-બોધકર તેને સલાહ આપે છે અને સૂચનાઓ આપે છે. હવે સિદ્ધર્ષિ આપણને સમજાવે છે કે ધર્મબોધકર એ જ હરિભદ્ર છે અને નિષ્પુણ્યક તે તેઓ પોતે જ છે એટલે તેણે દીક્ષા લીધી ત્યાં સુધી સર્વ બાબતમાં તેને હરિભદ્રે સલાહ આપી હતી અને સૂચનાઓ કરી હતી તે વગર શંકાએ ક્લિત થાય છે ” (ઉપમિતિ. ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬)

mpara guru or spiritual guru, and they were understood by the first European scholar, Professor Leumann, who discussed their meaning. And this impression is further strengthened by what may be inferred from Siddharsi's statements in the first Prastava of the Upamitibhavaprapancha Katha. For there the Dharmabodhakara is described as advising and directing the beggar Nispunyaka during the whole course of his regeneration up to the time when he gave up his unwholesome food and had his alms bowl washed, or speaking without the metaphor, when he was ordained. Now as Siddharsi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself upto the time when he became a monk and wandered about preaching the law. (Intro to Upamiti P VI)

અહીં મુદો માત્ર એક જ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ધર્મબોધકર પોતે હરિભદ્ર છે, માટે તેઓને દીક્ષા આપનાર હરિભદ્ર જ હતા અને તેથી તેના પરંપરા ગુરુ નહિ પણ ખાસ ગુરુ હતા અને બાળને સમકાલીન હતા.

આપણે પણ કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વજન્મ વિચારને વશ થયા વગર આ સંબંધમાં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાંથી શા શા પુરાવા આ મુદ્દાને અંગે મળે છે તે તપાસી જઈએ. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનારા હોઈ ભાવથી મારા ગુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે.’ (૧૫-પ્રશસ્તિ) આપણે તદ્દન નિષ્પક્ષ રહી નીચેના મુદ્દાઓ વિચારીએ. અમુક વિદ્વાને આવો મત બાંધ્યો હતો તેના તરફ આપણે માનપૂર્વક જરૂર જોઈએ, પણ આપણે તે મતને છેવટનો કદી ન માનીએ; તેમ જ આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન પણ ન કરીએ. બરાબર વિચાર કરતાં આ સંબંધમાં ઘણા પુરાવા અંતમાંથી મળે તેમ છે તે બાળુએ તપાસી જઈએ.

નીચેના પુરાવા ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા. આ સર્વ પુરાવા અંતની અંદરના જ છે તે તપાસવા વિશ્વસિ છે.

૧. પ્રશસ્તિના ઉક્ત પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે કે આચાર્યહરિમદ્ગો મૈ માવતઃ ધર્મયોગકરો ગુરુઃ ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ભાવથી ધર્મગુરુ છે.’ માવતઃ ગુરુઃ એટલે આશયથી ગુરુ.

નોટ—(a) જૈન ધર્મમાં દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને શબ્દોનો ખાસ અર્થ છે. દ્રવ્યથી જે ગુરુ હતા તે પ્રશસ્તિમાં ઉપર બતાવાઈ ગયા. પછી સ્પષ્ટ કરીને ભાવગુરુને વર્ણવ્યા છે. ‘ભાવ’ એટલે આશય. એ ત્યાં abstract અથવા meaningના અર્થમાં છે. દ્રવ્યગુરુ તો દીક્ષાગુરુ, પણ પરંપરાએ ‘ભાવગુરુ’ હરિભદ્રસૂરિ છે એમ જણાવવાનો આશય છે. ‘દ્રવ્ય’ વ્યવહારને અંગે વપરાય છે, ન્યારે ભાવમાં હાજરીની જરૂરીયાત નથી. એમને nominal ગુરુ કહી શકાય તેમ નથી. અને સદર શ્લોકનો માવતઃ શબ્દ બીજી કોઈ જગાએ લાગુ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી.

(b) કદાચ ભાવતઃ નિવેદિતઃ એમ અર્થ કરવા જઈએ તો ત્યાં પણ એક જ અર્થ શક્ય છે કે ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મ-જોધકર ગુરુ હતા તે હકીકત ‘ભાવથી’ મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. મતલબ એ દ્રવ્યથી તો વસ્તુતઃ બનેલ નથી, પણ આશયની અપેક્ષાએ જોઈએ તો તેઓ મારા ધર્મજોધકર ગુરુ હતા.

આ ‘ ભાવતઃ ’ શબ્દને ઉઠાડી મૂકાય તેમ નથી અને જૈન-પરિભાષા સમજનાર તેનો અર્થ બરાબર સમજી શકે તેમ છે. ભાવ શબ્દનો જૈન પારિભાષિક અર્થ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨. પ્રશસ્તિના ૧૬ માં શ્લોકમાં ‘ કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ધોઈને સાફ કરી મારે માટે જેમણે મુવાસનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું ’ એ વાક્યમાં સુવાસના અને કુવાસના શબ્દોના પ્રયોગ અને વ્યર્ચીચરત્ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ પણ એ જ હકીકત બતાવે છે. કુવાસનાનું ઝેર ધોવાનું કાર્ય એક બાબુએ રાખી સુવાસના અમૃત તૈયાર કરવાનું કોઈ પોતાના મીઠા ઉપકારી માટે કહ્યું નહિ. અહીં વ્યર્ચીચરત્ પ્રયોગ ખાસ અર્થસૂચક છે.

મદાશયે એ શબ્દપ્રયોગ પણ એટલો જ અર્થસૂચક છે. ‘ મને આશ્રયીને ’-‘ મારે માટે ’ એમ જો કહેવું હોત તો મદાશયે પ્રયોગ ન જ થતે. એમને માટે જ જો મુવાસના મુધા તૈયાર કર્યું હોત તો મહાં કે એવો કોઈ ચતુર્થીનો પ્રયોગ જરૂર થાત. આ તો જાણે પોતાને માટે જ તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા તૈયાર થયેલા લેખક આવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ ‘ અચિત્ત વીર્ય અને કૃપયા ’ એ બન્ને પ્રયોગો પણ સફળ થાય છે એ લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર ગણાય.

૩. પ્રશસ્તિનો સત્તરમો શ્લોક વધારે સૂચક છે. ‘ જેઓએ અનાગત કાળ પ્રથમથી જાણી લઈને મારે માટે જ ચૈત્યવંદનના સૂત્રોની હકીકતવાળી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી. ’ આના મૂળમાં અનાગતં પરિણાય ‘ નહિ આવેલો કાળ-લવિખ્યકાળ જાણી લઈને ’ એ શબ્દો વિચારવા યોગ્ય છે.

એથી એક વાત તો જરૂર સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે શ્રીહરિભદ્ર-

સૂરિએ લલિતવિસ્તર નામની વૃત્તિ બનાવી ત્યારે તેમણે તે સિદ્ધર્ષિ માટે બનાવી નહોતી.

મદર્થેવ-‘ મારે માટે જ કરી ’ એ વાત અને અનાગતં પરિજ્ઞાય એ બન્ને વચ્ચેનો વિરોધ વિચારવા યોગ્ય છે, પણ સમાવી શકાય તેમ છે તે આગળ જોશું. એનો ખુલાસો પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં બરાબર છે તે વિચારતાં આ વિરોધ જરૂર શમી જશે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવની વાત હાલ જાણુ ઉપર રાખી આપણે આ ‘ અનાગતં ’ વાળા શ્લોક પર જ મુદ્દો સાધીએ. પ્રો. જેઠાભી સાથે મારે આ સંબંધમાં લંબાણુ પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને તે જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં છપાયો હતો.^૧ ત્યાં પ્રો. જેઠાભી એક દલીલ કરે છે કે “ અનાગતં પરિજ્ઞાય નો અર્થ હું ‘ ભવિષ્ય જાણીને ’ અથવા ‘ શું બનવાનું છે તે જાણીને ’ એમ કરું છું. એનો હું હવે ખુલાસો કરું છું : ધારો કે તમને મુનિમુંદરની કૃતિથી કાંઈ સૂચક ધાર્મિક લાલ થયો હોય અને તેથી તમે તદ્દન નવા માણસ થઈ ગયા હો તો તમે એમ નહિ કહો કે ‘ મુનિમુંદરે પોતાના ભવિષ્ય જ્ઞાનથી મને (ઠાપડીઆને) તેના અધ્યાત્મકદબદ્ધમયી પ્રકાશ થશે એમ જાણીને તે અંથ બનાવ્યો. ’ તમે એમ જરૂર માનશો કે એવા પ્રકારની ધારણા કરવી તે ચોખ્ખી ધૃષ્ટતા જ કહેવાય. તે જ પ્રમાણે જે હરિભદ્રસૂરિ આરશે વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયા હતા તેમણે પોતાના હિત માટે અંથ બનાવ્યો એમ કહેવામાં સિદ્ધર્ષિમાં નમ્રતાની ખામી જ દેખાય. પણ જો તે તેને ઝોળખતા હોય તો તેમ લખવામાં કાંઈ ધૃષ્ટતા ગણાય નહિ. જો તેમનો અંથ પોતાના ધાર્મિક વલણને ટેકો આપનાર હોય અને તે અંથથી પોતાની શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેવી રીતે તે લખી શકે. તેવી જ રીતે તમે તમારા શિક્ષા-શુરની કૃતિ માટે આ પ્રમાણે લખો તો તેમાં કપકાપાત્ર કાંઈ આવે નહિ, અને તમારું વક્તવ્ય માત્ર અતિશયોક્તિ^૨ કહેવાય. ’ (પૃ. ૨૪૯)

૧. Jain Svetambar conference Harald. XI P. 239 to 274.

૨ My interpretation of the verse અનાગતં પરિજ્ઞાય “ Knowing the future ” or “ Knowing what would happen ” I now try to explain. Supposing you had derived some ~~sent~~

. આ આખી દલીલ પર મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. અનાગત પરિણામનો અર્થ પ્રો. જેકોબી સાચો કરે છે, પણ હકીકત સાથે તેને જોડવામાં તેઓ દોરવાઈ જાય છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિનો અંધ વાંચીને મને ધર્મમાં સ્થિરતા થઈ હોય તો એવા જ શબ્દોમાં હું મુનિસુંદરસૂરિનો આભાર માનું અને તેમને મારા ગુરુ કહું અને તેમણે જાણે મારે માટે જ સદર અંધ બનાવ્યો હતો એવા શબ્દોમાં વાત સ્વીકારું તો તેમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગતી નથી આ અભિપ્રાયનો વિષય છે. આર્યસંસ્કૃતિના અભ્યાસી આવી દલીલ કેમ કરી શક્યા હશે તે જ મને તો નવાઈ જેવું લાગે છે. જેન સંસ્કૃતિમાં તો એને જરાજાર ‘ગુરુ’ કહી શકાય તેમ છે. આપણે તો સ્થાપના કરીએ ત્યાં મુધર્માસ્વામીને ગુરુસ્થાને મૂકી શકીએ

પ્રો. જેકોબીને ખરી મુશ્કેલી ચાર મો વર્ષના આંતર પછી આવા શબ્દો લખવામાં નમ્રતાની ખામી દેખાય છે તેથી લાગી જણાય છે. એ હકીકતમાં એવડી સ્ખલના દેખાય છે. એક તો દંતકથા પ્રમાણેની તારિખમાં ફેરફાર થતો જાય છે જે આપણે આગળ જોશું અને દક્ષિણચિહ્નની કુવલયમાળા જોયા પછી આ સદેહમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે એ પણ આગળ જોવાશે. ચાર મો વર્ષનો આતર

ficant spiritual benefit from Munisundara's work, making you as if it were a new man, you would not put it this way: "Muni Sundara, knowing by his prescience that I (Kapadia) would receive enlightenment from his Adhyatma Kalpadruma, composed this work." You would admit this an unqualified piece of presumption. In the same way Siddharsi would be open to the charge of want of modesty, if he pretended that Haribhadra, dead more than 400 years at his time, had composed the work in question with a view of his benefit. But if he knew him personally, he might say so without arrogance, if the work of his beloved teacher quite fitted his religious wants and brought about his conversion. Similarly, if you would in this way speak of the work of your teacher, there would be nothing to blame and your impression would be simply an અતિશયોક્તિ (p. 249.)

સમય તો ફરી જાય તેમ લાગે છે, પણ છતાં ચાર સો વર્ષનો આંતરો હોય તો પણ વાંધો આવતો નથી એ મારી મૂળ દલીલ જિણી જ રહે છે.

જે રીતે પ્રશસ્તિના ૧૫-૧૬-૧૭ માં શ્લોક લખાયા છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ગર્ગર્ષિને પોતાના દીક્ષા દેનાર કહે છે, ત્યારપછી દુર્ગસ્વામીની વાત લખી, તેઓ લિન્ગમાલ નગરમાં કાળધર્મ પામી ગયા તે વાત કહી, તેમનાથી સદર્ષિ થયા અને તેના ચરણરેણુતુલ્ય 'સિદ્ધે' આ ગ્રંથ બનાવ્યો. આટલે સુધી આવીને અથવા કહીને વાતનો ઝોક એકદમ બદલી નાખે છે. જો હરિભદ્રસૂરિ પોતાના ગુરુ હોય તો એમ લખાય નહિ. આ તો 'અથવા' કરીને પોતાનો 'હૃદય-ભાવ' બતાવ્યો છે અને સાથે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હવાલો આપ્યો છે.

આના કરતાં પણ વધારે મજબૂત દલીલ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આવે છે તે આપણે જોઈએ, પણ અહીં અનાગતવાળા શ્લોકનો અર્થ કરવામાં પ્રોફેસર જેકોબી જે થાપ ખાઈ ગયા છે તે પર હજી વધારે વિચાર કરીએ. તેઓ એમ માની બેઠા છે કે જૈનો દંતકથા પ્રમાણે અમુક તારિખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિની માની બેઠા છે અને તેથી પૂર્વ-બદ્ધ વિચાર ન હોય તેવા સ્વતંત્ર વાંચકને ઉદ્દેશ છે. આ દલીલ ખોટી છે, જૈનોને પુરાવો મળે તો દંતકથાથી ચાલી આવતી તારિખ ફેરવવામાં કદી વાંધો છે જ નહિ. શ્રી જિનવિજયના એ સંબંધી લેખ પછી સ્વતંત્ર વિચારકો તારિખ ફેરવવાની વાત સ્વીકારે છે. મતલબ જૈનોનો એ સંબંધમાં આગ્રહ ન હોઈ શકે. માત્ર પુરાવા મળવા જોઈએ અને તે સંતોષકારક, તર્કની પદ્ધતિને અનુસરનારા અને લાક્ષણિક હોવા જોઈએ.

એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે પ્રો. જેકોબી લગ-લગ અનાગત પરિજ્ઞાયને ઊડાવી જ દે છે. તેમની દલીલો વાંચતાં એ આખો શ્લોક 'નિરર્થક' 'અહેતુક' અથવા ઢંગધડા વગરનો થઈ જાય છે. સવિધ્ય જાણીને ? એટલે શું ? ક્યારે જાણ્યું ? ન્યારે ગ્રંથ લખ્યો (લલિતવિસ્તર) ત્યારે સિદ્ધર્ષિ નામના કોઈ એનો લાભ લેનાર થયે એ વાત જાણીને ? એવી જાણવાની શક્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિમાં હતી ? વિક્રમના નવમા સૈકામાં કોઈને હતી ?

ધર્મજોધકર સાથેનો તેમનો મેળ મેળવતાં જણાશે કે એ હકીકતથી સમકાલીનતા જરા પણ સાળિત થઇ શકે તેમ નથી.

જે રીતે પ્રચસ્તિના ત્રણે સદર શ્લોકો લખાયા છે, જે રીતે તેમને અવતરવામાં આવ્યા છે, તેની અંદર જે ભાવભર્યો છે તે જોતાં જાનને મહાત્માઓ સમકાલીન હોય એ વાત બાંધબેસતી થતી નથી. હવે આપણે પ્રથમ પ્રસ્તાવનો આ હકીકત સાથે સમન્વય કરીએ.

(૪) પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યકનું ચરિત્ર આપ્યું છે તેથી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા એવી દલીલ પ્રો. જેઠાબી કરે છે તે નીચેનાં કારણે મને સમીચીન લાગતી નથી.

(૧) 'આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મનો જોધ કરનાર ભાવથી શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે.' હવે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મજોધકરને કેવી રીતે જતાવ્યા છે તે જુઓ:—

તેરમા વિભાગમાં (પૃ. ૨૧) જણાવે છે કે 'એ સુસ્થિત મહારાજે રસોડાના ઉપરી તરિકે ધર્મજોધકર નામના રાજસેવકની નીમણુક કરી છે. તેણે તે વખતે એ દરિદ્રો ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઇ છે એમ જોયું.' વિગેરે વાર્તાના આ વિભાગમાં શો આશય રહ્યો છે તેનો આખો ઉપનય લેખકશ્રી પોતાને હાથે જ લખે છે. આ ધર્મજોધકરને ક્યા શબ્દોમાં જાહેર કરે છે તે મૂળ શબ્દો ધણા ઉપયોગી હોવાથી જોઇ જઇએ:—

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मयोधकरा-
भिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीवे भवतीं धर्मयोधकरणशीलो धर्मयोधकर इति यथार्था-
भिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथा हि ।
सद्ब्रह्मानवलेन विमलीभूतात्मानः परहितनिरतैकचित्ताः भगवतो ये
योगिनः पश्यन्त्येव देशकालव्यवहितानामपि जन्तूनां छद्मस्थाव-
स्थायामपि वर्तमाना दत्तोपयोगा भगवदवलोकनाया योग्यतां पुरो-
वर्त्तिनां पुनः प्राणिनां भगवदागमपरिकर्मितमतयोऽपि योग्यतां
लक्षयन्ति तिष्ठन्तु. विशिष्टज्ञाना इति । ये च ममोपदेशदायिनः
भगवन्तः सूर्यस्ते विशिष्टज्ञाना एव यतः कालव्यवहितैरनागत-

મેવ તૈર્જાતઃ સમસ્તોઽપિ મદીયવૃત્તાન્તઃ સ્વસંવેદનસંસિદ્ધમેતદ-
સ્માકમિતિઃ^૧ (મૂળ પૃ. ૮૦૧).

કોઈ પણ પ્રકારનો શક ન રહે તે રીતે અહીં શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ
કહે છે કે-જો કે ધર્મબોધકર અને તેઓ પોતે કાળથી અને દેશથી
વ્યવહિત-દૂર પડેલા-છૂટા પડેલા છે છતાં તેમની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ
ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલી હોવાને લીધે તેઓ (શુરુ) લેખક ઉપર
થયેલી ભગવદ્વક્તોક્તિના બાણી શક્યા છે.

તેઓ પોતાના આ શુરુને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહે છે.

તેઓની દલીલ એવી છે કે છદ્મસ્થ પ્રાણી જો જૈન આગમનો
અભ્યાસી હોય તો તેમાં બતાવેલી રીતે પોતાની પાસે જે પ્રાણી
આવે તેની યોગ્યતા દહી શકે છે. પણ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા યોગીઓ

૧ “ એ સુરિયત મહારાજે રસોધખાતાના (રસોડાના) ઉપરી તરિકે
ધર્મબોધકર નામના રાજસેવકની નીમણૂક કરી છે, તેણે તે વખતે તે
હરિદ્રીની ઉપર મહારાજની દષ્ટિ ચર્ચ છે એમ જોયું. ” આ પ્રમાણે અગાઉ
કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો બોધ કરવામાં તત્પર હોવાથી
ધર્મબોધકરના નામને યોગ્ય એવા મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર, આચાર્ય
મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા-નજર થતી જોઈ એમ તે હકીકત
ઉપરથી સમજવું. જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ ધ્યાનથી નિર્મળ
થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું હિત સાધવા તરફ રહેલું
હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા પ્રાણીની ભગવદ્વક્તોક્તિ થયેલી
યોગ્યતા પણ બાણી શકે છે. છદ્મસ્થ અવસ્થામાં છતાં પાસે રહેલા પ્રાણી-
ઓની યોગ્યતા તો જેઓની બુદ્ધિ જૈનાગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે તેઓ
પણ કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાની પણ યોગ્યતા અયોગ્યતા
માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો પછી વિશેષ
જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? મને ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય મહારાજ તો
વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે ભવિષ્યમાં મારા સંબંધમાં બનનારો
સર્વ બનાવ તેઓ અગાઉથી બાણી ચૂક્યા હતા. એમણે જાણેલો કેટલોક
વૃત્તાંત તો મેં જાતે અનુભવ્યો છે તેથી એ મર્વ વાત મારા મનમાં સિદ્ધ
થયેલી છે. (પૃ. ૧૧૨. બાધાવતરણ.)

ભવિષ્યમાં થનારા પ્રાણીની ઉપર પરમાત્માની નજરને અંગે થવાની યોગ્યતા જોઈ-બાણી શકે છે.

લેખકશ્રીને ઉપદેશ આપનાર ધર્મજોષધકર વિશિષ્ટ જ્ઞાની હતા તેથી તેઓ દેશકાળથી વ્યવહિત હોવા છતાં લેખકની ઉપર પરમાત્માની નજર પડવાની છે એમ જોઈ શકતા હતા.

વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે બહુશ્રુત જ સમજવા. શ્રુતનો ખરાબર ઉપ-યોગ મૂકે તો શ્રુતજ્ઞાની કેવળજ્ઞાની જેવા લાવ કહી શકે છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે અહીં બહુશ્રુત જ સમજવાના છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાવો મેળવવાની જરૂર લાગ્યેજ રહે છે. પ્રો. જેકોબીએ આ સંબંધમાં વધારે વિચાર કરવાની અને દલીલ વિચારવાની જરૂર લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે ધર્મજોષ-કરને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ હરિભદ્ર માન્યા છે, પણ તે લાવથી જ છે

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખીને અંતકાર પોતે જ કહે છે કે:—

इह हि जीवमपेक्ष्य मया निजं, यदिदमुक्तमदः सकले जने ।

लगतिं सम्भवमाश्रतया त्वहो, गदितमात्मनि चारु त्रिचार्यताम् ॥

એટલે પોતાના જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે વાત કરી છે તે સર્વ પ્રાણીઓને ધણે લાગે લાગુ પડે તેવી સર્વ સામાન્ય વાત કરી છે (પૃ. ૨૧૭)

આ રીતે વિચારીએ તો દરેકને ધર્મજોષધકર મળે તે કાંઈ હરિ-ભદ્રસૂરિ મળવાના નથી. અદૃષ્ટમૂલપર્યન્ત નગરથી માંડીને આખી વાર્તા સર્વસામાન્ય છે અને તેથી ધર્મજોષધકર મંત્રી દીક્ષા આપતી વખત હાજર રહે છે અથવા તો તેના ભિન્ન માગવાના ઠીકરાનો ત્યાગ કરાવે છે એ હકીકતથી મુંઝાવાનું જરા પણ કારણ નથી. ધર્મજોષધકર તો ' કાળવ્યવહિત ' જ છે અને તેટલા માટે તદ્દયાના પાત્રની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળ મંદિ-રમાં પ્રવેશ કરાવે ત્યારથી માંડીને આખી યોજના સર્વ જીવની અપેક્ષાએ લીપેલી છે. પૃ. ૧૭૫ માં ઔષધિના અધિકારીનું વર્ણન જોઈએ કે સુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય કોટિના જીવોનાં વર્ણન

વિચારીએ તો સર્વમાંથી એક જ વાત ફલિત થાય છે કે એ એક જીવને આશ્રયીને વાત છે જ નહિ અને ગુરુ પણ અમુક છે જ નહિ. પૃ. ૧૮૭ માં ગુરુઓ અનેક હોય તે ભાવ પણ એનો જ સૂચક છે.

તદ્વયાની સંભાવના પૃ. ૧૮૬ માં કરી છે ત્યાં બતાવ્યું છે કે તદ્વયા ખરેખરી રીતે તો ‘કર્તા’ (કર્ત્રી ?) નથી, ગુરુ પોતે જ ઉપદેશકાર્ય કરે છે. આ પ્રસંગમાં મૂળમાં ગુરુ માટે સર્વત્ર બહુવચન વાપર્યું છે તે બતાવે છે કે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એક અમુક ગુરુની વાત કરી નથી, પણ ધર્મભાગીનો બોધ આપનાર ગુરુસમાજની વાર્તા કરી છે.

પ્રો. જેઠાળીને એક વાતે ખરી અસર કરી છે. તેમને એમ લાગ્યું જણાય છે કે ગુરુ પોતે જ ઉપદેશ આપે છે એમ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહ્યું છે તો પછી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમય કાળમાં છૂટા કેમ હોઈ શકે ? આનો ખુલાસો આખા પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હેતુ સમજાય તો બરાબર બેસી જાય તેમ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ઘાતરૂપે લખાયો છે અને સર્વ જીવને લાગુ પડે તેવી રીતે ગ્રંથકર્તાએ નમ્ર ભાષામાં પોતાનું ચરિત્ર સમજણ સારું આપ્યું છે. એ ચરિત્ર એ કાંઈ ‘જીવનકથા’ નથી, પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું સામાન્ય ચરિત્ર છે. તેઓથી પોતે જ તે વાત પ્રથમ પ્રસ્તાવને અંતે (પૃ. ૨૧૭) કહી બતાવે છે.

પ્રશસ્તિમાં તેથી પોતાના ગુરુની પરંપરા બતાવી પોતાનું કર્તૃત્વ બતાવી પછી અથવા કરીને હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથથી પોતાને ઉપકાર થયો તેથી અને ખાસ કરીને ‘લલિતવિસ્તરા’ નામની ચૈત્યવંદન સૂત્રની વૃત્તિ વાંચીને ખૂબ લાલ થયો તેથી ઉપકારનો બદલો વાળવા ઉદ્દગાર રૂપે કહી નાખે છે.

“અથવા તો આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મબોધકર ગુરુ છે.” જે પદ્ધતિએ એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સુસ્થિત મહારાજ, ધર્મબોધકર અને તદ્વયા પાત્રને ચિતર્યા છે તે પ્રમાણે તેઓ સુધર્મસ્વામીને. પણ ધર્મબોધકર કહી શકે, કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યને ધર્મબોધકર કહી શકે અને મારા ઉપર અધ્યાત્મકદ્વપદ્રુમ ગ્રંથે જે જીવનસરણી ફેરવી નાખે તેવી અસર કરી હોય તો હું પણ મુનિમુંદરસૂરિને મારા ધર્મબોધકર ગુરુ એ અર્થમાં કહી શકું.

શ્રી હરિલદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ચર્ચા આપણે આગળ કરશું. અત્યારે પ્રશસ્તિમાંથી એક જ વાત કાઢવાની રહે છે અને તે એ કે શ્રી હરિલદ્રસૂરિ અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા; અથવા સમકાલીન હતા એવી જે વિચારણા પ્રો. જેકોબીએ પોતાની ઉપોદ્ધાતમાં તથા મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કરી હતી તે યથાયોગ્ય નહોતી. ‘સમરાષ્ટ્રચક્રહા’ ની ઉપોદ્ધાતમાં આ હકીકતનો સ્વીકાર પ્રોફેસરશ્રીએ કર્યો છે, છતાં ઉપમિતિની ઉપોદ્ધાત કાયમ રહે છે અને આ સવાલ ઘણો ગંભીર છે તેથી તેને વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

આટલી ચર્ચા ઉપરથી એક જ વાત મુકરર કરી છે કે જાનને વિશિષ્ટ લેખકો સમકાલીન હતા એવો જે પુરાવો ગ્રંથમાં જ છે એમ પ્રો. જેકોબીએ લખ્યું છે તે અસિદ્ધ છે. જાનનેના સમયની વિચારણા તદ્યોગ્ય સ્થાને આ જ ઉપોદ્ધાતમાં થશે. હવે આપણે પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ વિચારી જઈએ.

૪. પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ—

(II) કથા જાહેરમાં મૂકવાનું સ્થળ. (પ્રકટ કરવાનું સ્થાન)

પ્રશસ્તિના ૧૮-૧૯-૨૦ માં શ્લોકમાં આ કથા કયા નગરમાં પ્રગટ કરવામાં આવી તે જણાવ્યું છે. તે ત્રણે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

યત્રાતુલરથયાત્રાધિકમિદમિતિ લઘ્વરજયપતાકમ્ ।

નિખિલસુરભુવનમધ્યે સતતં પ્રમદં જિનેન્દ્રગૃહમ્ ॥ ૧૮ ॥

યથાર્થદ્વક્ષાલાયાં ધર્મઃ સદેવધામસુ ।

કામો લીલાવતીલોકે સદાસ્તે ત્રિગુણો મુદા ॥ ૧૯ ॥

તત્રેયં તેન કથા કવિના નિઃશેષગુણગણાધારે ।

શ્રીમિહમાલનગરે ગદિતાગ્રિમમણ્ડપસ્યેન ॥ ૨૦ ॥^૧

૧. અતુલ્ય રથયાત્રાને કારણે સર્વ દેવબુવનથી વધી જતું, ઉત્તમ જય-પતાકાથી વિભૂષિત અને નિરંતર પ્રમોદને કરાવતું જિનેન્દ્ર ભગવાનનું ભુવન જે નગરમાં આવી રહેલું છે, જે નગરની ટકાઓમાં ધન-પૈસા છે, જેના સદેવ (રાગરહિત દેવ) ના મંદિરોમાં ધર્મ છે અને જેના શ્રીવર્ગમાં

ભિલ્લમાલ નગરમાં રહીને આ કથા કહી સભાળાવી જનાર પદ્ધતિ બહાર સભામાં અથવા વાચવાનો રિવાજ અગાઉ હોય એમ જણાય છે એ રીતે અથને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો હશે એમ અનુમાન થાય છે

ભિલ્લમાલ નગરનું વર્ણન વાચવા જેવું છે એને દેવભુવન કરતાં પણ વિશેષ ગણ્યું છે, કારણ કે એ સર્વ રીતે દેવભુવન જેવું તો છે, પણ દેવભુવનમાં ન્થયાત્રા મહોત્સવ થતા નથી, આ નગરમાં થાય છે તેથી તે રીતે એ દેવભુવનથી ચઢી જાય છે

પ્રમદં શબ્દ શા માટે વાપર્યો હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે પ્રમદનો અર્થ ' છકેલ-પીધેલ, બેઠરકાર ' એવો થાય છે આખો દિવસ ધમાલમાં ગંઢેનાર એ નગર હશે એમ જણાય છે

ત્યાં ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણે પુરુષાર્થો સાધવામાં લોકો ગમ લેતા હતા ત્યાં એકલા ધનની ધમાલ જ નહોતી અથવા તો ત્યાં કામકોડા જ નહોતી, તેની સાથે લોકો મંદિરોમાં જાય ત્યાં ધર્મ પણ કરતા હતા

' સર્વ શુભોના આધારભૂત ' એ જગ અતિશયોક્તિ જેવું લાગે છે આખી દુનિયાના સર્વ શુભોનો આધાર એક નગર પડે હોય તે કવિની ઘટના છે

ભિલ્લમાલ નગર ભેદપુર પાસે માગવાડમાં આવેલું છે શ્રીમાળી વાણીઆ વર્ગની ઉત્પત્તિ એ નગરમાં થઈ હતી ટોડના ગજ-સ્થાનમાં એ નગરની અનેક હકીકતો આવે છે નવમા દશકા સૈકામાં જેન ધર્મની બહોજલાલી મારવાડ મેવાડમાં વધારે હતી તે અત્યારે મંદિરના અવશેષો જોતા જરૂર જણાય આવે છે ઉદેપુર પાસેના એક ગામમાં અત્યારે એ દેગમર મોતુદ છે, પ્રતિમા નથી, ભૂમિમાં લ ડાંગી દીધેલ હશે એમ જણાય છે માગવાડ મેવાડના ડેટલાક

કામ છે, જ્યાં આવી રીતે (ધર્મ, અર્થ, કામ, ૩૫) ત્રણગણો આનંદ મદા મનેનો મહે છે એના મર્વ શુભગુણના આધારભૂત ભિલ્લમાલ નામના નગરમાં કવિ(શ્રીમદ્ધર્મિ)એ આ કથા મુખ્યમંડપમાં ગદીને કડી મળગારી ૧૮-૨૦

મંદિરો તો મોટી ટુકો જેવાં છે. ખાવન જિનાલય સાથેના દેરાસરોનો પાર નથી. જૈન કોમની ઐતિહાસિક જાહેરાતોની કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો આ પ્રદેશમાં એક વાર ફરવા જેવું છે. રેલવેની ઝડપી મુસાફરીથી ખરો ખ્યાલ આવે તેમ નથી, ગામે ગામ ગાડામાં અથવા મોટરમાં ફરવાથી જૈન સમૃદ્ધિની વિશાળતા અને વર્તમાન યુગની લયંકર ઉપેક્ષા નજરમાં આવે તેમ છે.

પ્રશસ્તિના નવમા શ્લોક પરથી જણાય છે કે એ જ ભિલ્લમાલ નગરમાં દુર્ગસ્વામી કાળધર્મ પામ્યા હતા. તેમણે ઘણા સમય મારવાડમાં વિહાર કર્યો હશે એમ એ સમયના પુસ્તકો વાંચતા સમજાય છે.

ન્યારે અગ્નિ સલામંડપમાં આ કથા કવિશ્રી સિદ્ધર્ષિએ કહી સંભળાવી હશે ત્યારે કેવો આનંદ આવ્યો હશે તે કદીને માનસિક ચિત્ર ખડું કરવા જેવું છે. અનેક દેવમંદિરોથી પવિત્ર થયેલા પૈસાના રણરણાટથી ગાજી રહેલા અને લીલાવતી લોક (સ્ત્રીઓ) થી ધમધમી રહેલા એ નગરમાં આ કથા વંચાણી હશે ત્યારે ખરેખર આનંદની લહરીઓ જામી હશે. કદાચ સલાસ્થાન ઘણું મોટું હશે, તો પણ લોકો સમાઈ ન શકવાને પરિણામે નાનું થઈ પડ્યું હશે.

જે નગરમાં અતિ નમ્ર લેખક આવ્યા હશે, રહ્યા હશે, રચના તૈયાર કરી હશે અને અગ્નિ સલામંડપમાં જેમણે તે કહી બતાવી હશે તે નગરને ધન્ય છે ! શ્રીસિદ્ધર્ષિએ પોતાના ગ્રંથને લાકડાની પેટીમાં મૂકવા યોગ્ય જ કહ્યો છે, પોતાનું નામ ‘ સિદ્ધ ’ એટલું જ નાનું કહ્યું છે અને પોતાને માટે કોઈ પણ સારો શબ્દ આખા ગ્રંથમાં વાપર્યો હોય તો છેલ્લા વીશમા શ્લોકમાં ‘ કવિ ’ શબ્દ છે. આ નમ્રતા અતિ વિશિષ્ટ છે, હદ બહારની છે, ખાસ અનુકરણીય છે.

આ કથાનું પબ્લીકેશન (જાહેરાત) શ્રી ભિલ્લમાલ નગરમાં થયું એમ પ્રશસ્તિના આ વિભાગ પરથી જણાય છે. તે કદ જગ્યાએ બનાવવામાં રચવામાં આવી હશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ જૈનના સાધુઓ એક સ્થળે સ્થિર રહેતા નથી એ એટલી વિવિધતાથી ભરપૂર છે કે જે તે બનાવે છે. વળી એવી જાહેરાતની તારિખ હવે નોંધેલી છે.

ચોમાસા પહેલાનો એ સમય છે, એટલે એ વર્ષમાં ચાતુર્માસ કરવા શ્રીસિદ્ધર્ષિ લિલ્લમાલ નગરે પધાર્યા હોય અને ત્યાં મુખ્ય સલામંડપમાં આ કથા વાંચી હોય એ ધનવાળોગ છે. એ આખી કથારચના એક નગરમાં અથવા એકી સાથે બની હશે કે કેમ થયું હશે તે નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન પુસ્તકમાંથી મળતું નથી.

આખો અંથ તૈયાર કરતાં કેટલો વખત થયો હશે તે કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં તેની જે હકીકત આવે છે તે વિચારતાં અસાધારણ બુદ્ધિકૌશલ્યના ધણી શ્રી સિદ્ધર્ષિને પ્રેરણા થઈ તેના પરિણામે આ અંથ લખાયો છે. આ સંગ્રહમાં પુસ્તકમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો પુરાવો મળતો નથી.

લિલ્લમાલ નગરમાં જૈનધર્મની જાહેજલાલી ખૂબ વર્તતી હશે એમાં શક નથી. ત્યાંના દેરાસર રથયાત્રા આદિનું વર્ણન વાંચતાં જૈન ઇતિહાસમાં એ નગરે ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે એમ જણાય છે.

ગુર્જર લોકોના ત્રણ મોટાં રાજ્યો થયાં જણાય છે. ખૂદ ‘ગુજરાત’ શબ્દ ગુર્જર-રટ્ટ-ગુર્જર-રાષ્ટ્ર ઉપરથી આવેલ છે એમ પ્રાચીન ઇતિહાસકારોનું માનવું શોધખોળને પરિણામે થયેલું છે^૧.

લિલ્લમાલ અથવા લિલ્લમાલ અથવા લિન્માલમાં ગુર્જર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભિ અને નાંદોદમાં ગુર્જર રાજાઓનાં રાજ્યો નવમા સૈકામાં હતાં. આ લિલ્લમાલ અને શ્રીમાલ એક જ નગર હતા. મારવાડનો એ વિભાગ તે વખતે ગુજરાતમાં હતો એટલે કે ગુજરાતની સરહદ તે વખતે લિલ્લમાલ નગર મુધી જરૂર હતી. ધીમે ધીમે ત્યાંથી ગુર્જરો નીચે ઉતરતા આવ્યા જણાય છે. લિલ્લમાલનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવા માટે ટોડનું રાજસ્થાન, વલ્લિક જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિગેરે અંથો જોવા.

(b) શુદ્ધ નકલ (Fair Copy) પ્રતિપુસ્તક.

આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ. ૨૧ માં શ્લોકમાં પ્રશસ્તિકાર અંથકાર લખે છે કે:—

પ્રથમાદર્શ લિખિતા સાધ્વ્યા ધ્રુતદેવતાનુકારિણ્યા ।
દુર્ગસ્વામીગુરુણાં શિષ્યિકચેયં ગણામિધયા ॥ ૨૧ ॥

એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—“ અસલ પુસ્તકમાંથી એની પહેલી કોપી દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ધ્રુતદેવતાનું અનુકરણ કરનારી ગણા નામની સાધ્વીએ લખી. ”

આ બહુ મનનો શ્લોક છે. એને જરા છૂટા પાડી વિચારીએ. સાથે ધ્યાનમાં રાખીએ કે તે વખતે સુદ્રણકળા નહોતી. અંથકાર અંથો તૈયાર કરે તેને બહાર કરવા માટે એની પ્રતો-કોપીઓ તૈયાર કરવી પડતી હતી.

આદર્શ એટલે પ્રતિપુસ્તક. આદર્શ એટલે દર્પણ. આપે એનો અર્થ આપે છે કે The original manuscript from which a copy is taken એટલે જે અસલ પુસ્તક પરથી કોપીઓ તૈયાર થાય તે.

એટલે છૂટા છૂટા પાનામાં ચેરચૂકવાળી મૂળ પ્રત જે લેખકે બનાવી હોય તેના ઉપરથી પ્રથમની અસલ પ્રત-ફેર કોપી ગણા નામની સાધ્વીશ્રીએ લખી હશે એમ લાગે છે. એ આદર્શ કોપીમાંથી પછી બીજી અનેક કોપીઓ થઈ હશે. અંથકર્તા અંથ બનાવે, સુધારે, વધારે અને પછી છેવટની કોપી તૈયાર થાય, તેમાં પણ હિષાત કરી બાય અને છેવટે ચેરચૂક કરતાં જે શુદ્ધ કોપી તૈયાર થાય તેમાંથી તદ્દન આદર્શ કોપી-શુદ્ધ કોપી સાફ દસ્કતે લખી તૈયાર કરે તેને આદર્શ કહેવી ઘટે.

દુર્ગસ્વામીનો પરિચય આપણને ઉપર થઈ ગયો. શશાંક(ચંદ્ર)નાં કિરણ જેવા નિર્મળ ચારિત્રવાળા એ મહાત્મા લિલ્લમાલ નગરમાં અસ્ત થઈ ગયા (શ્લોક ૯). એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રી ગણા નામની સાધ્વી હતી. એ સાધ્વીએ આ પુસ્તકને પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું.

એ સાધ્વી કેવી હતી તેનું વર્ણન મહાપ્રતિલાયાળી એક

શબ્દમાં આપ્યું છે. અને ‘શ્રુતદેવતાનુકારિણી’ કહીને વર્ણવી છે. એટલે શ્રુતદેવી-સરસ્વતી દેવીનું અનુકરણ કરનારી બતાવી છે. મતલબ એ સરસ્વતીનો ભંડાર હશે, પુસ્તક લખવાની આવડત એનામાં બહુ સુંદર હશે અને અસલ આદર્શ કોપી દર્પણ જેવી તૈયાર કરવાની એનામાં તાકાત હશે. આવી ગણના નામની સાધ્વીએ આ ગ્રંથનો પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કર્યો.

શ્રુતદેવતાને અનુકારી-શ્રુતદેવતાની નકલ કરનાર-સરસ્વતીના અવતાર જેવી સાધ્વી એ સમયે વિદ્યમાન હતી તે હકીકત બહુ આનંદ આપે તેવી છે. એવી સાધ્વીને જોઈએ તો આપણને શ્રુતદેવી યાદ આવે-સામે શારદા ખડી થઈ જાય-એ વાત ઘણી મજાની લાગે છે. અત્યારના સાધ્વીજીવનોએ આ એક વિશેષણ ઉપરથી ઘણું શીખવા જેવું છે. શ્રુતદેવીની નકલ કરનાર કેટલી સાધ્વી અત્યારે મળે ? ન મળે તો શા માટે ? પ્રયાસથી તેમ થઈ શકે કે નહિ ? આવા તો ઘણા પ્રશ્નો થાય. એને આપણે સાધ્વીઓના વિચાર પર અને તેમને વર્તમાન સ્થિતિમાં રાખી મૂકનાર વર્ગ ઉપર રાખીએ.

એક ખીજી વાત. સ્ત્રીવર્ગથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એવી પ્રાચીન માન્યતા હતી. સ્ત્રીઓ તેટલા માટે નમોર્હત્સિદ્ધાચાર્યો-પાખ્યાયસર્વસાધુમ્નયઃ હજી પણ બોલી શકતી નથી. ‘નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય’ અને ‘વિશાલલોચનદલ’ ને બદલે સમસંસ્કૃત ત્રણ સ્તુતિઓ બોલે છે.^૧ આ પ્રાચીન મંતવ્યમાં મુદારો થયો તે વખતે અથવા તે વખત પછી આ પુસ્તક લખાયું હોવું જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષાના અસાધારણ કાળુ વગર આવા પુસ્તકનું આદર્શ પુસ્તક લખવું-પ્રથમ કોપી તૈયાર કરવી એ કાંઈ સંસ્કૃત ભાષાના પૂરતા અભ્યાસ વગર બને નહિ કાચી કોપીમાંથી છવટની કોપી તૈયાર કરનારમાં ઘણી વખત અસલ લેખક કરતાં વધારે જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, એ વાત બાળુએ રાખીએ તો પણ ઘણા સારા સંસ્કૃત જ્ઞાનની તો આવશ્યકતા જરૂર રહે જ.

૧ નમોર્હત્, નમોઽસ્તુવર્ધમાનાય અને વિશાલલોચન-આ ત્રણે બારમા દષ્ટિવાદ અંગમાંથી ઉદ્ધરેલ હોવાથી અને તે અંગ ભણવાનો સાધ્વીને અધિકાર ન હોવાથી તે બોલવાની અનુદા નથી. સંસ્કૃત ભાષા માટે ખામ નિષેધ નથી.

કુંવરજી

ખાકી તો આવા મહાપુરુષ વિશિષ્ટ લેખકના સમયમાં જીવતાં એ જ મોટી વાત છે. જે ગણા કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ હોત, તે આજે હજાર વર્ષે પણ જીવતી રહી છે તે મહાપુરુષનો પરિચય, મહાપુરુષનો સંસર્ગ અને મહાપુરુષની સેવાને લઈને જ બન્યું છે. એ શ્રુતદેવીને અનુકારિણી દેવી ગણાશ્રીજીને અંતરના નમસ્કાર હો ! એનું અનુકરણ વર્તમાન સાધ્વીઓ કરી અનેક ગણા થાય એવી લાવના રાખીએ તો આ જીવનચરિત્ર લખવાનો સર્વ પ્રયાસ ખરેખર સફળ થાય. ધન્ય દેવી ગણાને ! એનો આદર્શ તે ખરો આદર્શ નીવડ્યો.

(૪) અંથની તારિખ—

પ્રશસ્તિનો ૨૨ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

સંવત્સરશતનવકે દ્વિપટિસંહિતેઽતિલક્ષિતે ચાસ્યાઃ ।

જ્યેષ્ઠે સિતપદ્મ્યાં પુનર્વસૌ શુરુદિને સમાપ્તિરભૂત ॥ ૨૨ ॥

“સંવત ૯૬૨ નો સંવત્સર ઘણો પૂરો થતાં જેઠ શુદ્ધિ ૫ ને શુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં આ અંથ પૂરો થયો.”

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હકીકત રજૂ કરી છે કે આ ઉપમિતિ અંથ સંવત્ ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે પૂરો થયો. તે દિવસે શુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું.

આટલી સ્પષ્ટ હકીકત કોઈક જ અંથમાં હોય છે. હવે એમાં એક જ સવાલ રહે છે કે સંવત્ એટલે કયો સંવત્ ? કારણ કે સંવત્ અનેક છે. જૈન પુસ્તકોમાં વીર અને વિક્રમ સંવતો તો ઘણા પ્રચલિત છે. એ સિવાય ગુપ્ત ને શક આદિ સંવત્સરો છે.

પ્રથમ વિક્રમ સંવત્ તપાસીએ. કાર્તિકાદિ વર્ષ ગણીએ તો સંવત ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે શુરુવાર આવે છે અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર સૂર્યોદયથી બપોર સુધી છે. એને મળતી અંગ્રેજી તારિખ ૧ લી મે અને ૯૦૬ આવે છે. આમાં સર્વ ખાળતનો ઘાટ બેસતો આવે છે.

સ્વામી કન્નુ પીલાઈ દિવાનખહાદુરે ઈન્ડીઅન એફીમેરીસ (Indian Ephemeris) ના મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે

અને મદ્રાસની ગવર્મેન્ટે તે છપાવ્યાં છે, જેના પ્રથમ વિલાગમાં ઇસ્વી સન ૭૦૦ થી ૧૭૯૯ સુધીના ટેબલો આપ્યા છે તેથી પણ આ વાત બરાબર મળતી આવે છે.

હવે જો એને વીર સંવત ગણીએ તો તે દિવસે ૭ મી મે સને ૪૩૬ આવે છે. તે દિવસે ગુરુવાર તો આવે છે, પણ સૂર્યોદય વખતે પુખ્ત નક્ષત્ર થાય છે અને જો કલાક પછી અશ્લેષા નક્ષત્ર થાય છે. તે દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર થતું નથી. તેથી વીરસંવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી. તે ઉપરાંત વીરસંવત ગણવામાં એક બીજો વાંધો એ આવે છે કે તેની સાથે વિક્રમ સંવત ૪૯૨ આવે છે. પ્રો. પીટરસને રાયલ એસીઆટીક સોસાયટિ (જોજે બ્રાંચ)ના પાંચમા પુસ્તકના પાંચમે પાને એને સંવત ૫૯૨ માન્યો છે તે બાદબાકીમાં એાખી ભૂલ થઈ છે. ૯૯૨ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે ૪૯૨ જ બાકી રહે શ્રી મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત શરૂ થયો એ બીનતકરારી બાબત છે. બાદબાકી કરવામાં પ્રોફેસર ચૂકી ગયા લાગે છે. હરિલદ્રસૂરિની તારિખ નેન દંતકથા પ્રમાણે સત્ય હોય તો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ૪૯૨ માં ગણતાં તો તેના પૂર્વ કાળના થઈ જાય છે. તેથી કોઈ પણ રીતે ૯૯૨ને વીરસંવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રો. પીટરસને વર્ષની ગણતરીને અંગે પોતાના રિપોર્ટમાં ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટતા કરી હોય તેમ દેખાય છે નીચેની બાબત વિચારતાં તેમનાં પરિણામો શ્રી હરિલદ્ર અને સિદ્ધર્ષિને અંગે માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી.

પ્રો. પીટરસને એ જ રિપોર્ટમાં ગર્ગર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૯૯૨ લખે છે. ગર્ગર્ષિ મહારાજ શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાગુરુ થાય એ વાત પ્રશસ્તિથી જણાય છે તેથી સદર હકીકતને ટેકો મળે છે.

સૂરાચાર્યનો સમય પ્રો. પીટસને તે જ રિપોર્ટમાં ભીમરાજ સોલંકીના વખતમાં મૂકે છે. એને લોજરાજનો સમય પણ કહે છે. એ સૂરાચાર્ય આ અંચની પ્રશસ્તિના પ્રથમ પાત્ર હોય તો તેઓ શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વગુરુ થાય, નિવૃત્તિકુળના આચાર્ય થાય અને એ લાટ દેશના વિભૂષણ હોઈ, તેમનો સમય જો નવમા સૈકામાં હોય તો પછી સિદ્ધર્ષિ તેની પહેલાં હોવાની વાત ટકે તેમ નથી. આ સૂરાચાર્ય અન્ય છે એમ ઉપર બતાવાઈ ગયું છે.

પ્રો. પીટર્સને ગણતરીમાં ભૂલ કરેલી હોવાને કારણે તેમણે આણેલું પરિણામ ટકે તેમ નથી.

ખાડી ગુપ્ત કે શક સંવતનો તો સવાલ જ રહેતો નથી, કારણ કે તે દિવસે ગુરુવાર અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર આવતાં નથી. આ બાબતનો વધારે વિસ્તાર અને અનાગત પરિણામ સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા આગળ હરિભદ્રસૂરિ સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય જોડવા સંબંધી ઉલ્લેખ આવશે ત્યાં કરવામાં આવશે. પ્રથમ સ્થિતિના આ વિભાગનો સાર એ છે કે આ ગ્રંથ સંવત ૯૬૨ ના જોઈ શકે પ ને દિવસે બનાવ્યો. તે દિવસે ગુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું ખીજા ટેબલો ઉપરથી એ વિક્રમ સંવત હતો એમ જણાય છે. એટલે અગ્રેજી ગણતરી પ્રમાણે તે દિવસ તા. ૧-૫-૯૦૬ ગુરુવારે આવે છે.

(અહીં પ્રસંગોપાત્ત વાત કરવાની જરૂર છે કે હિંદના લોકોની ગૃહ ગણતરી પૂર્વકાળથી બહુધા ચોક્કસ હતી. તેઓએ ઘણા બનાવોને પ્રસંગે જુદા જુદા ગ્રંથોનાં સ્થાન ક્યાં હતાં તેની ચોખ્ખી નોંધ કરી રાખી છે. આકાશમા ગૃહચાર દરરોજ થાય છે, પણ એક સરખી સ્થિતિ ઘણા વરસે આવે છે. એટલે મંગળ અમુક ધરે હોય, તે જ વખતે બુધ, ગુરુ, શુક્ર, ચંદ્ર, રવિ અમુક જ ધરે હોય અને એ સર્વનો યોગ એક સાથે થાય એવો પ્રસંગ દશ વીશ હજાર વર્ષે ફરી વાર લાગ્યેજ થાય છે. અને ગણતરીથી એવો યોગ મુકરર થાય તો અમુક બનાવની તારિખ મુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ પડે. મહાભારતની લડાઈ, મહાવીર કે બુદ્ધનો સમય, રામ રાવણ યુદ્ધ વિગેરે બનાવોની તારિખ આ ગૃહચારનો ઉલ્લેખ બહુ સારી રીતે મુકરર કરી આપે છે. એની સગવડ સારું જર્મન ભાષામાં તો અનેક ટેબલો છપાયા છે. જ્યોતિર્વિદ જર્મન સાક્ષરોએ આ દિશામાં બહુ કામ કર્યું છે અને ઉપરોક્ત પડિત સ્વામી કન્નુ પીલાઈના ગ્રંથોએ ઘણા નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઉદ્યોગી માણસો કેટલું કામ કરી શકે છે તે જોવા સમજવા માટે પણ સદર ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે અને શોધખોળ કરનારને એક નવીન દૃષ્ટિબિન્દુ પૂરું પાડે છે. ગ્રેરણા માટે આટલો બાબુનો ઉલ્લેખ અત્ર અપ્રસ્તુત છતાં યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો છે.)

(d) અંયામ— (અંથ-શ્લોક તેનું અઅ-પેરિમાણ)

છેવટે લખે છે કે—

અન્યામસ્યા વિજ્ઞાય કીર્તયન્તિ મનીષિણઃ ॥

અનુષ્ટુમાં સદ્ગુણાણિ પ્રાયશઃ સન્તિ પોઢશ ॥ ૨૩ ॥

“ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો આ અંથનો અંયામ બાણીને કહે છે કે એ લગભગ અનુષ્ટુભની રીતે સોળ હબર છે. ”

અગાઉ દરેક પુસ્તકનું પ્રમાણ છેવટે લખવાનો રિવાજ હતો. અત્યારે જેમ પૃષ્ઠો આટલાં છે અને કદ્દુ (રોયલ, ડીમી, સુપરરોયલ વિગેરે) આ છે એમ ગણાય છે તેમ લખેલ પ્રતોના અંથ ગણાતા હતા. અંથ એટલે ઠર અક્ષર, બત્રીશ અક્ષરનો એક અંથ (શ્લોક) ગણી નેટલા અંથ થાય તેટલો અમુક અંથનો અંયામ કહેવામાં આવે. લાહીઆને કોપી કરવાના પૈસા અપાતા તે પણ અંયામ ઉપર મુકરર કરવામાં આવતા. લખેલી પ્રત વેચાતી લેવામાં આવે તે પણ અંયામ ઉપર લેવાતી. ઘણે ભાગે એક હબર શ્લોકનો ભાવ કરવામાં આવતો. ગણતરી ગણવા માટે ગમે ત્યાંથી એક એક પંક્તિમાં કેટલા અક્ષરો આવ્યા છે અને પ્રત્યેક પાના પર કેટલી પંક્તિ છે તે ગણી-ગુણાકાર કરવામાં આવતો અને તેને ૩૨ વડે ભાંગી અંયામ કહાતો.

દાખલા તરીકે કોઈ પ્રતમાં ૨૦૦ પાના હોય તો એ ચાર જગ્યાએથી તેના પંક્તિના અક્ષરો ગણી લેતા. ધારો કે દરેક પંક્તિમાં ૬૫ અક્ષર થયા. પાનાની એક બાજુએ ૩૨ પંક્તિ હોય તો ૬૫ ને ૬૪ વડે ગુણી તેને ૩૨ વડે ભાંગવા અને તેને ૨૦૦ વડે ગુણવા એટલે અંયામ થાય. લખનારાની કલમ એવી એકધોરી રહેતી કે આખી પ્રતમાં એક સરખા મોતીના દાણા જેવા અક્ષર આવે અને ઘણે ભાગે અક્ષરની વધઘટ ન થાય.

“ એ હિસાબે આ અંથમાં ૧૬૦૦૦) અંયામ છે. એમ ગણતરી કરેલી છે. આ પ્રમાણે પ્રશસ્તિની વિચારણા પૂરી થઈ.

૨ અંતઃકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંતઃકર્તા મળતી હકીકતો

હવે શ્રી સિદ્ધર્ષિના ચરિત્રને અંગે બીજી જે હકીકતો તેમના અંતઃકર્તા પ્રાપ્ત થતી હોય તે વિચારી તેનો સાર કાઢીએ. આ સર્વ બાબતો અનુમાનને અવલંબીને કરવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું; છતાં અંતઃકર્તા કંટલી હકીકતો મળે છે તે જરૂર વિચારવી તો થયે. તેનું પ્રયત્ન કરતાં કઈ કઈ વાતો મળે તેમ છે તે આપણે હવે જોઈએ.

કોઈ અંતઃકર્તા પોતાનું ચરિત્ર અંતઃકર્તા લખતા નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-ગણિએ એથી તદ્દન જુદી જ લાઇન લીધી છે. આત્મચરિત્ર લખતાં પ્રથમ લખાઈ જાય તો અયોગ્ય થાય. તેથી પોતાની કથા લખવામાં બહુ જોષમ છે. જીવનચરિત્ર (Biography) બહુ બોધ કરનાર હોય છે, કારણ નવલકથા વાંચનાર જાણે છે કે તે અંતઃકર્તા બનાવતી છે, કલ્પિત છે, એટલે મગજ અને હૃદય ઉપર એની ખરી અસર થતી નથી, પણ જીવનચરિત્રનાં પાત્રો તો જીવતાં હોય છે તેથી તેની અસર જરૂર થાય છે. આપણે હેમચંદ્રાચાર્ય કે પ્રભા-વકચરિત્રમાંના કોઈ પણ પ્રભાવશાળી નરરત્નનું ચરિત્ર વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને અનેરો આનંદ થાય છે. તેથી વધારે અઘરું કામ આત્મકથા (Auto-biography) લખવાનું છે. લખનાર પોતાનું જ ચરિત્ર લખે એટલે એમાં તો પોતાની નાની મોટી વાતો લખવી જ પડે અને તે વખતે સમાવસ્થા અને તુલના રહેવી બહુ મુશ્કેલ પડે.

આ પ્રમાણે હોવા છતાં આત્મકથા લખાવતી આપણે વાંચીએ છીએ. વ્યવહાર મુશીબતોને બાજુએ મૂકીને આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ પોતાના ચરિત્રનો લખ્યો છે, પણ એમાં વિશિષ્ટતા કેવી સુક્ષ્મથી આણી શક્યા છે તે આપણે જોવાનું છે.

તેઓશ્રીએ પોતાનું ચરિત્ર જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં લખ્યું છે તેમાં કાંઈ શંકા નથી. ૪૪ પૃષ્ઠ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં કહે છે કે “ એ અદ્યત્તમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પુણ્યક નામનો લિખારી છે એમ

કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીં-તહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ જાણવો. ' અને પૃષ્ઠ ૨૧૭ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં ઉપસંહાર કરતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે ' મેં મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે ઘણે ભાગે સર્વ જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે. ' છતાં આ કથા લખવામાં એમને પોતાની ખ્યાતિનો વિચાર નહોતો, પણ જે મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને એમણે પોતાનું ચરિત્ર લખ્યું છે :—

૧. લેખકશ્રીની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે આત્મનિર્દા કરવાથી ઘણું લાભ થાય છે. (પૃ. ૨૧૭)
૨. પોતે એક એવું ચરિત્ર લખવા માગતા હતા કે જે સર્વ જીવોને લાગુ પડે અને તે દ્વારા સંસારનો પ્રપંચ ખત્તાવાય અને શુદ્ધ માર્ગના રસ્તા રજૂ કરાય, અને સાથે તેમ કરતાં તે દ્વારા અંતનો સંકેત ખત્તાવાય.

આ ચરિત્ર લખવાનો હેતુ તેઓને પોતાનું જન્મચરિત્ર લખવાનો નહોતો પણ પોતાને સંસારના સર્વ પ્રપંચો ખત્તાવનાર એક સુંદર અંત લખવો હતો અને તેના પ્રત્યેક અર્થમાં ઊંડો આશય ઉતારવો હતો. આશય જે વારંવાર ખતાવે તો અંતઃકૌરવ વધી જાય અને કથાની મીઠાશ ચાલી જાય. તે સર્વ દૂર કરવા માટે અંતની શરૂઆતમાં પોતાનું નાનકડું ચરિત્ર લખી નાખી તેના પ્રત્યેક શબ્દોની યોજના ખતાવી, પ્રત્યેક ગતિની ઉપયુક્તતા રજૂ કરી, સંકેત ખતાવી, પછી જણાવી દીધું કે હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેનો પ્રત્યેક શબ્દ અર્થગર્ભિત, આશયગર્ભિત અને રહસ્યગર્ભિત છે તે વાંચનારે સમજી લેવું. આ પ્રકારનો આશય તેમણે પૃ. ૨૧૬ માં ખરાબર ખતાવ્યો છે. એટલે આત્મચરિત્ર લખનારમાં સ્ખલના થવાનો સંભવ રહે તેનો અહીં તદ્દન અભાવ જ છે.

હવે તેમણે જે પોતાનું ચરિત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રજૂ કર્યું છે તેમાં કાંઈ અંગત તત્ત્વ છે કે સામાન્ય વાર્તા છે તે જોઈએ. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તેમણે જે ચરિત્ર લખ્યું છે તેના જે વિભાગ પડી શકે તેમ છે :

(૧) નિધુષ્ટ્યકની ઓળખાણ, ધર્મબોધકર અને નિધુષ્ટ્યક, તદ્વ્યા અને સદ્બુદ્ધિ, શાસનપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને સપુષ્ટ્યક નામ.

આટલો વિભાગ સર્વસામાન્ય જણાય છે. પૃ. ૨૧૭ માં લેખક પોતે કહે છે કે “અહીં મારા જીવની અપેક્ષાએ જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે.” આ હકીકત સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી છે અને ખાસ કરીને કષ્ટસાધ્ય વર્ગના સઘળા જીવોને વગર શકે લાગુ પડે તેવું એ વિભાગનું ચરિત્ર છે.

(૨) બીજા વિભાગમાં આ શ્રંથ રચવાને અંગે શું કારણ બન્યું? કોઈ ઉપદેશ સાલળવા ન આવતાં સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા થઈ અને છેવટે આ શ્રંથને જાહેરમાં મૂકવા નિર્ણય થયો. એ સર્વ વિભાગ ખાસ શ્રંથકર્તાને અંગત લાગુ પડે તેવો છે અને ત્યાં એમની આત્મકથા સકારણ લખાઈ હોય તેમ લાગે છે.

સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો ખ્યાલ અત્યુત્તમ છે, પણ તેમાંથી શ્રંથકર્તાના જીવનનો કોઈ પણ ભાગ ખાસ તારવવો અશક્ય છે. ત્યારે પ્રાણી પોતાને નિમિત્તે સર્વસામાન્ય ચરિત્ર લખે ત્યારે તેમાંથી તેનું પોતાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય છે.

અહીં તો જે પદ્ધતિએ નિધુષ્ટ્યકની કથા શરૂ કરી છે તે અનુસારે કોઈ ખાસ બાબત શ્રંથકર્તા માટે રજૂ થઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આ આખી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બોધ જતાં મને એમાંથી શ્રંથકર્તાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય જણાયું છે. એ માત્ર બોધક હકીકત છે અને એનો આશય સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી કથા રજૂ કરવાનો જણાયો છે. પૃષ્ઠ ૫૦ માં શ્રંથકર્તા જણાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પ્રયોજન વગર વિચાર, ઉચ્ચાર કે વર્તન કરતા નથી. અત્યારે શ્રંથકર્તાની પ્રવૃત્તિ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાનો આરંભ કરવાની હોઈને ‘મારી પ્રવૃત્તિનું સાર્થક-પણું બતાવું છું.’ એમ કહ્યું છે. પ્રથમનો આખો પ્રસ્તાવ સમજવાની આ ચાવી છે. મતલબ શ્રંથકર્તાએ સપ્રયોજન ચરિત્ર લખ્યું છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આપેલ આખું ચરિત્ર રજૂ કરવાની અહીં જરૂર નથી. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જરૂરી નોટ વિગેરે આખી ત્યાં યોગ્ય

ખુલાસા કર્યા છે. મારા મત પ્રમાણે તે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું અંગત ચરિત્ર છે જે નહિ, પણ સર્વસામાન્ય ચરિત્ર છે, એટલે તે પર ખાસ ટીકા કરવાનું રહેતું નથી.

આ અંથની ઉત્પત્તિને અંગે તેઓશ્રી કહે છે કે પોતાની ખુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો અભિપ્રાય થયો કે-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અન્યને ખૂબ આપ્યાં હોય તો વારંવાર તે લવાંતરમાં પણ મળ્યાં કરે. પ્રથમ એ લેવા આવનારની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા પણ કોઈ આવ્યું નહિ. પછી એણે જાહેર રીતે કહેવા માંડ્યું ‘મારું ઔષધ અહણુ કરો, અહણુ કરો!’ પણ લોકોએ તેને કાંઈ ગણ્યું નહિ અને તેનાં ઔષધ લેવા કોઈ આવ્યું નહિ, અંતે એક પેટીમાં ઔષધો ભર્યાં અને તે પેટીને રાજમાર્ગમાં મૂકી દીધી. કથા-ઉત્પત્તિનો આ પ્રસંગ છે. પેટી એટલે પુસ્તક.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્મકથાનો આ વિભાગ સામાન્ય કે અંગત? એમણે આ વિભાગ પોતાની આત્મ-નિંદા કરવા લખ્યો છે કે ખરેખર તેમજ બન્યું હશે. આનો જવાબ અંથમાં જ છે. પ્રથમ તો કાષ્ઠપેટીની કલ્પના જ બતાવે છે કે એ વિભાગ પણ બોધ-ઉપદેશની દક્ષામાં જ આવે છે. અન્યની કરેલી મોટાઈ અને મિથ્યાભિમાનનાં પરિણામો બતાવવાની એક તક હાથ ધરી છે અને પોતાની નમ્રતા બતાવવાની તક લેખકશ્રીએ લીધી છે. ઘોષણાની વાત તો તદ્દન ચોખી છે. એ હકીકતથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ આખી હકીકત બોધક જ છે. જે મહાન વિભૂતિએ આ અદ્ભુત અંથ લખ્યો છે તે ઘેરઘેર જઈ પોતાની પાસેથી ઔષધ લેવા ઘોષણા કરે અને લોકો એને ગાંઠો શણે (પૃ. ૨૧૦) એ સર્વ વાત આવા વિશિષ્ટ લેખક માટે અશક્ય છે. આવો મારો વિચાર આ અંથના પરિશીલનથી થયો છે.

જ્ઞાનાદિના ખપી પુરુષો પૈકી મોટી ખુદ્ધિવાળા શ્રી સિદ્ધર્ષિની પૂર્વ અવસ્થા યાદ કરી તેના તરફ ‘હસે છે’ પણ તેને ધિછારતા નથી એટલી તેમની કૃપા ગણાય-(પૃ. ૨૧૨-૩) એ હકીકત કોઈ અંગત અનુભવની હોય તો બનવાજોગ છે. જો કે જે મહાન-સ્થાનેથી અને ઉચ્ચ આશયથી આ અંથ યોજાયો છે-તે જોતાં

એમના જેવા લેખક એવી રીતે કોઈ માટે ટીકા કરે એ પણ મને યથાસ્થિત લાગતું નથી. મને તો આજો વિલાગ બોધક લાગે છે. એ લખવામાં આત્મચરિત્રની પ્રસિદ્ધિની લાવના હું ક્યાંઈ દેખતો નથી.

એટલે અંધની અંદરના કોઈ વિલાગમાંથી શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ચરિત્ર તારવવું મને મુશ્કેલ અથવા લગભગ અશક્ય જણાય છે. એક હકીકતની સ્પષ્ટતા આ સ્થાને કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધક મંત્રીને નિષ્પુણ્યક સાથે વાતો કરતાં બતાવ્યા છે અને તે દ્વારા તેમનો સીધો પરિચય હોતો એ હકીકત પર ભાર મૂકીને પ્રો. જેઠાળીએ જે કલ્પના હરિભદ્રસૂરિના અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સંબંધની કરી છે તે તો સ્વતઃ ભિન્ન જાય છે, કારણ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય તેઓ શ્રી જિનવિજયજીના કથન પ્રમાણે સમરાધ્ય કહાની પછવાડેથી લખેલી ઉપોદ્ધાતમાં કબૂલ રાખે છે અને તે પ્રમાણે તો બન્ને મહાત્માઓ સમકાલીન થઈ શકતા જ નથી. આથી પ્રથમ પ્રસ્તાવમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિનું જીવનવૃત્ત ઉપજાવવાની અશક્યતાનો મેં જે અભિપ્રાય ઉપર બાંધ્યો છે તે મારા મતે હજી કાયમ રહે છે. એના અંદરના પુરાવાઓ પર અગાઉ આ વિલાગમાં વિવેચન થઈ ગયું છે.^૧

એ સિવાય અંધમાંથી જે કાંઈ હકીકત અંધકર્તા સંબંધી મળે છે તે પ્રશસ્તિમાં આવેલી છે તે છે. તે પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

૩

પ્રભાવક ચરિત્રે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ

સંવત ૧૩૩૪ માં પ્રભાચંદ્ર સૂરિએ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર નામનો ઐતિહાસિક અંધ લખ્યો છે અને સને ૧૯૦૬ માં નિર્ણયસાગર પ્રેસે મુદ્રિત કર્યો છે. તેમા ૨૨ પુરંધર મુનિપતિઓના ચરિત્ર પદમાં આપ્યા છે. તેમાં ચૌદમો પ્રબંધ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી છે. એના ૧૫૬ શ્લોકો છે. એ આજો મૂળ વિલાગ અને તેનું લાપાંતર દ્વિતીય વિલાગની આખરે આપ્યા છે. પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૪૧ સુધી મૂળ વિલાગ છે અને પૃ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં તેનું લાપાંતર તૈયાર કરી છાપ્યું છે. તે વિલાગ પ્રથમ વાંચી જવો. અત્ર તેના ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સદર અંથના કર્તા પ્રભાચંદ્રસૂરિ છે. એ નિર્ણયસાગર મુદ્રણના તંત્રીએ એના કર્તાનું નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ જતાવ્યું તે ત્યાર પછી એમ ને એમ ચાલ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રબંધને શૃંગ કહેવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક શૃંગની આખરે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ચંદ્રપ્રભસૂરિની પાટે શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ આવ્યા તેમણે આ અંથ બનાવ્યો અને અંથને છેડે લંગાણુ પ્રશસ્તિ ૨૪ શ્લોકની લખી છે તે પરથી આ અંથ પ્રભાચંદ્ર સૂરિ મહારાજનો બનાવેલો ચોક્કસ થાય છે અને અંથની તારિખ ‘ વેદાનંદ શિષિ શશિધર ’ સંજ્ઞા આપી છે તેથી સંવત ૧૩૩૪ મુકરર થાય છે.

ગુર્જર દેશે લિલ્લમાલ—

પ્રભાવક ચરિત્રના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ ઉપર આપણે હાથ નાખી જઇએ. ગુર્જર દેશમાં શ્રીમાલ નામનું નગર છે. અહીં આપણે જરા થોડીએ. શ્રીમાલ અને લિલ્લમાલ સંબંધી ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે તે હાલ મારવાડમાં આવેલ લિલ્લમાલ ગામ છે. તે અસલ લિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલ કહેવાતું હતું. ગુર્જર-રટ્ટ ઉપરથી ગુજરાત નામ પડેલું જણાય છે. અસલ એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો. અત્યારના ગુજરાત ઉપરાંત તેમાં અત્યારનું આખું કાઠિયાવાડ અને મુંબઈ સુધીના પ્રદેશનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો અને મારવાડનો ઘણો વિભાગ ગુર્જર-રાષ્ટ્રમાં આવતો હતો. એ ગુર્જર અથવા ગુજ્જર લોકોનું અસલ રાજ્ય પંચગમાં આવેલું હતું અને અત્યારે પણ ત્યાં ગુજરાત પ્રાંત છે. ઉત્તર ગુર્જર રાષ્ટ્રની રાજધાની પાંચમા છઠ્ઠા સૈકામાં લિલ્લમાલ જણાય છે અને દક્ષિણ પ્રદેશની રાજધાની નાંદિપુરી (હાલનું નાંદોદ) જણાય છે એનો ઘણો વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસ છે જે માટે જુઓ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ટોડરુ રાજસ્થાન. શ્રીમાલનું નામ લિલ્લમાલ લોજ અને માધના સમયમાં થયું છે તે સંબંધી જાણવા લાયક કથા પ્રબંધચિંતામણિમાં લોજ-પ્રબંધમાં આવે છે. (ભાષાંતર પૃ. ૧૧૦)

વર્મલાત રાજ—

પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો જન્મ ગુર્જર દેશના શ્રીમાલ નગરમાં થયો હતો ત્યાં વર્મલાત નામનો રાજા હતો.

આ વર્મલાતના સંજંધમાં બહુ લખી શકાય તેમ છે. શિશુ-પાલવધમાં માઘ કવિ તેનું વર્ણન થયેને અંતે ‘કવિવંશ-વર્ણનમ્’માં કરે છે. ત્યાં તેનું ‘વર્મલાખ્ય’ નામ આપે છે. કલકત્તામાં મુદ્રિત શિશુપાલવધ પુસ્તકમાં ‘શ્રી ધર્મનાથસ્ય’ એવું નામ આપ્યું છે. શિશુપાલવધની બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રતોમાં તેનાં નીચે પ્રમાણે નામો મળી આવ્યા છે. “ધર્મનાભ. ધર્મનાથ. ધર્મલાભ. ચર્મલાત. ધર્મલાત. વર્મલાખ્ય. વર્મલાત. વર્મનાભ. નિર્મલાન્ત.”

આવી રીતે મહાકવિના સંજંધમાં આવનાર આ રાજાનાં નામનો પાર આવે તેમ નથી. મોટા માણસના સંજંધમાં આવનારનાં નામની પણ આવી દશા થાય છે એ જરા લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી હકીકત છે. હાલમાં વસંતગઢનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તેની સોળ લીટીઓ છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે રાજાનું સાચું નામ વર્મલાત હતું. અને તેનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૮૨ હતો. એ વસંતગઢના લેખ સંજંધી ઘણી જાણવા લાયક હકીકતો છે, પણ અહીં તેટલો વિસ્તાર કરી શકાય તેમ નથી. માઘ કવિનો સંવત મુકરર કરવામાં એ શિલાલેખ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો છે. (વસંત ગઢ શિરોહી સ્ટેટમાં આવેલ છે અને સદર લેખ દેવીના મંદિરની બાજુમાંથી મળી આવ્યો છે.) એ શિલાલેખમાં ‘વર્મલાત’ નામ સ્પષ્ટ છે એટલે હવે રાજાના બીજાં નામો પાઠાંતરોમાં આપ્યાં છે તેના સંજંધમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી.

માઘ અને સિદ્ધર્ષિ—

આ વર્મલાત રાજાનું નામ શિશુપાલ વધમાં માઘ કવિએ કેવી રીતે મૂક્યું છે તે હકીકત અત્ર જણાવવી પ્રસ્તુત છે. શિશુપાલ વધને અંતે કવિવંશ વર્ણનના શિર્ષક નીચે આ પ્રમાણે લખે છે.

સર્વાધિકારી સુરુતાધિકારઃ શ્રીવર્મલાખ્યસ્ય વમ્ભૂવ રાજઃ ।
 અસક્તદષ્ટિર્વિરજાઃ સદૈવ દેવોઽપરઃ સુપ્રમદેવનામા ॥ ૧ ॥
 કાલે મિતં તથ્યમુદર્કપથ્યં તથાગતસ્યેવ જનઃ સચેતાઃ ।
 વિનાનુરોધાત્સ્વહિતેચ્છયૈવ મહીપતિર્યસ્ય વચશ્ચકાર ॥ ૨ ॥
 તસ્યામવદ્તત્ક હત્યુદાત્તઃ ક્ષમી મૃદુર્ધર્મપરસ્તનૂજઃ ॥
 યં વીક્ષ્ય વૈયાસમજાતશત્રોર્વચઃ ગુણગ્રાહિ જનૈઃ પ્રતીયે ॥ ૩ ॥

સર્વેણ સર્વાશ્રય इत्यनिन्द्यमानन्दमाजा जनितं जनेन ॥

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

શ્રીશબ્દરમ્યકૃતસર્ગસમાપ્તિલક્ષ્મ

લક્ષ્મીપત્તેશ્ચરિતકીર્તનમાત્ર ચારુ ।

તસ્યાત્મજઃ સુકવિકીર્તિદુરાશયાદઃ

કાવ્યં વ્યથત્ત શિશુપાલવધામિધાનમ્ ॥ ૫ ॥^૧

આ આપું લખાણ હેતુસર અત્ર ઉતારવામાં આવ્યું છે. એમાં રાજાનું નામ છે, તે ઉપરાંત માધ કવિના પિતા અને દાદાનાં નામે।

૧. વર્મલ નામના રાજાનો સર્વાધિકારી મહાસેનાપતિ સુપ્રભદેવ નામનો હતો, સર્વ સારા કામોનો તે અધિકારી હતો, એની દષ્ટિ કોઇ જગ્યાએ આસક્ત ન થાય નેવી હતી, એ રજ-પાપ વગરનો હતો અને સર્વદા જાણે અન્ય દેવ જ હોય તેવો લાગતો હતો. (કલકત્તા આવૃત્તિમાં ‘ ધર્મ-નાથસ્ય ’ એવો પાઠ છે.)

૨. જેવી રીતે બુદ્ધ ભગવાનનું વચન પ્રાચ મનુષ્ય સ્વીકારે તેવી રીતે તે(સુપ્રભદેવ)નું યોગ્ય સમયનું જરૂરી અક્ષરવાણું અને આવદે લાભ કરનારું વચન કોઇ જાતના સંકોચ વગર માત્ર પોતાના. ભવિષ્યના હિત ખાતર જ રાજા કરતો હતો (એટલે તેની સલાહ હિતબુદ્ધિએ સ્વીકારતો હતો.)

૩. તે (સુપ્રભદેવ) ને વિસ્તીર્ણ હૃદયવાળો ક્ષમાવાન નરમ અને ધર્મપરાયણ દત્તક નામનો પુત્ર હતો. એને જોઇને વ્યાસના મુધિષ્ઠિર-ધર્મ-રાજાના ગુણગ્રાહી વચ્ચનની પ્રતીતિ લોકોને થતી હતી.

૪. એ જાતે અદ્વિતીય હોઇને આનંદભાવી લોકોએ એ સજ્જનોના મુખ્ય દત્તકને ‘ સર્વાશ્રય ’ (ગરીબનો માળવો) એવું ગુણપ્રતિષ્ઠા થયેલું નામ આપ્યું હતું. એટલે લોકો એને એ બીજા નામથી પણ સારી રીતે ઓળખતા હતા.

૫. તે(દત્તક)ના પુત્રે સારા કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાની આશાએ આ શિશુપાલ વધ જેના સર્ગને અતે શ્રી શબ્દથી સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે અને જેમાં લક્ષ્મીપતિ(નારાયણ)નું સુંદર ચરિત્ર ગુંથવામાં આવ્યું છે તે કાવ્ય બનાવ્યું છે.

છે. આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકમાં કવિ માધના શિશુપાલવધના શ્લોકોના ઉતારા છે. જુઓ પાંચમા સર્ગનો ૨૬ મો અને ત્રીજાનો ૫૩ મો શ્લોક. સિદ્ધર્ષિના કહેવા પ્રમાણે તેમણે સંવત ૯૬૨ માં ઉપમિતિ કથા પૂરી કરી એટલે તે ઇ. સ. ૯૦૬ થાય.

હવે અવંતીવર્માના વખતમાં આનંદવર્ધન પૂરતી જ્યાંતિ મેળવે અને તે માઘ કવિના ઉતારા કરે તેટલી માઘની જ્યાંતિ થઈ ગઈ હોય તે ઇ. સ. ૮૫૫ લગલગમાં જનવું અસંભવિત ગણાય.

એ ઉપરાંત શિશુપાલવધના ત્રીજા સર્ગનો ૩૩ મો શ્લોક મધ્યે સમુદ્રં કકુભઃ પિશાંગીઃ સુકુલના અલિધાવૃત્તિ માતૃકમાં ટાંક્યો છે અને તેનો સમય ઇ. સ. ૮૭૫-૯૦૦ છે.

શિશુપાલવધના ચાર શ્લોકો કાવ્યાલંકાર વૃત્તિમાં વામન ટાંકે છે. વામનનો સમય સુકરર નથી થયો, પણ અગિયારમી સદીમાં અલિનવશુત તેના ઉતારા કરે છે અને આનંદવર્ધને વામન માટે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમ કહે છે. આથી એમ જણાય છે કે આનંદવર્ધનથી વામન વધારે પુરાણો છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ આનંદવર્ધનનો સમય અવંતીવર્મા સાથે છે. આ હકીકત પણ માઘને માટે ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તો માઘનો સમય નવમી સદીની આખરે જાય, પણ તે રાજતરંગિણીની હકીકતથી વિરુદ્ધ જાય છે આ જાને વિરુદ્ધ વાત થઈ. પ્રભાવકચરિત્રકારનો મત રાજતરંગિણીની સામે મૂકી જાનેમાંથી કઈ હકીકત વધારે જનવાજેગ છે તે વિચારીએ. આનંદવર્ધને અવંતીવર્માના વખતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એમ કદહાણના કહેવાથી જણાય છે. કદહાણુ તે માટે ચારનાં નામે આપે છે: સુક્રતાકણુ, શિવસ્વામી, આનંદવર્ધન અને રત્નાકર. એ ચારે અવંતીવર્માના સમયમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. (પ્રથામગાત્ર એમ કહે છે.) આનંદવર્ધન વામનના ઉતારા કરે છે અને વામન માઘના ઉતારા કરે છે, તેથી કેટલાક એમ અનુમાન કરે છે કે માઘ, કવિ આઠમા સૈકાથી મોડા તો ન જ હોઈ શકે.

ખીજી રીતે જોઈએ તો રત્નાકર જે આનંદવર્ધનનો સહયુગ-ગામી છે તેણે માઘનું ઘણું અનુકરણ કર્યું છે અને જાનેની કવિતા

સમાનપદે સામસામી જોઈએ તો માઘની કળા અપૂર્વ, લેખનશક્તિ મજબૂત અને રત્નાકરની ઢીલી તથા પાછળના પડતા સમયની જણાય છે. એટલા ઉપરથી ચર્ચા કરીને ડૉ. જકોબી નીચેની તારવણી સદર લેખમાં કરે છે.

૧. માઘના ઉતારા આનંદવર્ધને કર્યા છે તેથી તે નવમા સૈકાની પછીનો ન હોય.
૨. વામને તેના ઉતારા કર્યા છે તેથી પણ એક યુગ પહેલાં તે હોવો જોઈએ (અભિનવગુપ્ત કહે છે કે વામનના પુસ્તકથી આનંદવર્ધન માહિતગાર હતા તે વાત મત્ય હોય તો આ વાત ટકી શકે તેવી છે.)
૩. રત્નાકર જે જયપીઠના સમય(૮૩૫-૮૪૭ ઇ. સ.)માં થયો તેણે માઘનું અનુકરણ કર્યું છે તેથી તેની પહેલાં માઘ કવિ થયેલા હોવા જોઈએ.

આટલા ઉપરથી માઘનો સમય આઠમા સૈકા પૂર્વનો હોઈ તેને માટે પ્રભાવકચરિત્રમાં જે દંતકથા મૂકવામાં આવી છે તે ધરાધર નથી એમ ડૉ. જકોબીનો મત છે.

શ્રીયુત પંડિત ઉપરના અનુમાન કરતાં આગળ વધે છે. એ પોતાના ઉલ્લેખમાં આનંદવર્ધનની ઉપરોક્ત હકીકત ઉપરાંત નીચેની બાબત ઉમેરી માઘ કવિને આઠમા સૈકાના છેવટના ભાગ ઉપર મૂકે છે.

૧. કેનેરીઝ લેખો શક ૧૧૦૨ ના છે તેમાં માઘનું નામ આવે છે.
૨. રાજા લોજ પોતાના સરસ્વતીક ઠાણરણમાં માઘના ઉતારા કરે છે.
૩. સોમદેવ કવિ યશસ્તિલકચંપૂમાં લોજના ઉતારા કરે છે અને સદર ગ્રંથ શકે ૮૮૧ માં પૂરો થયો છે. આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટમાં રાજા ત્રીજો કૃષ્ણરાજ રાજ કરતો હતો અને રાષ્ટ્રકૂટના છેલ્લા રાજા કલ્લલને તૈલપે હરાવ્યો હતો અને તે જ તૈલપે લોજના કાકા મુંજને કેદી કર્યો હતો. આ સર્વ ધરાધર હોય તો લોજની પહેલાં રાષ્ટ્રકૂટો આવે અને તેના સમયમાં સોમદેવ આવે એટલે માઘ કવિના ઉતારા કરનાર તેથી પહેલાં આવે.

૪. નૃપતુંગે કવિરાજમાર્ગ ગ્રંથ ઈ. સ. ૮૧૪ માં લખ્યો છે તે માઘ કવિને શકુંતલાના અમર લેખકની કક્ષામાં મૂકે છે.

૫. માઘ બીજા સર્ગના ૧૧૨ મા શ્લોકમાં કાશિકાવૃત્તિ અને ન્યાસનાં નામો આપે છે. આ બન્ને જોદ્ધગ્રંથો છે. ઇટસીંગ કાશિકાવૃત્તિનું નામ પોતાના ગ્રંથમાં આપે છે, પણ ન્યાસનું આપતો નથી. તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ઇટસીંગના સમય પછી ન્યાસ બનેલ હોવો જોઈએ. ઇટસીંગ હિંદમાંથી ઈ. સ. ૬૯૫ માં વિદાય થયેલ છે એટલે એ અનુમાને ન્યાસ આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં બનેલ હોવો જોઈએ.

આ પાંચ કારણો મિ. પંડિત આપે છે તે કોઈ પણ પ્રકારે સંતોષકારક નથી. કેનેરીઝ લેખ તો શક ૧૧૦૨ ના છે એટલે ઈ. સ. ૧૧૮૦ આવે તે કાંઈ ઉપયોગમાં આવે નહિ. રાજા ભોજ સરસ્વતીકંઠાલરણ્યમાં માઘના ઉતારા કરે છે તેનો સમય તો નવમા સૈકા પછી છે એટલે તેનો પણ કાંઈ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી.

• યશસ્તિલકચંપૂમાં ભોજના ઉતારા આપે છે તેથી પણ માઘ કવિ નવમા સૈકાની આખરે જાય છે. નૃપતુંગની તારિખ ચોક્કસ નથી. કાશિકાવૃત્તિ બનાવવાની તારિખ તદ્દન આનુમાનિક છે.

આ સર્વ બાબતો વિચારતાં કવિ માઘની બાબતમાં છેવટનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. વસંતગદનો લેખ મળ્યો છે તેમાં જે રાજાનું નામ છે તે વર્મલાત સુપ્રભદ્રેવના સમયમાં હતો તે જ રાજા છે એમ માનીએ તો જ કાંઈક નિર્ણય થાય, પણ રાજાઓના સરખાં નામો ઘણાં હોય છે, એક ને એક વંશમાં સરખાં નામવાળા એકથી વધારે રાજા થયેલા છે અને એ ઉપરથી કાંઈ અનુમાન બાંધી શકાય તેમ નથી. વસંતગદના લેખમાં સુપ્રભદ્રેવ કે માઘનું નામ નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

આની સામે ભોજપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રબંધચિંતામણિ એ ત્રણ ગ્રંથો માઘ કવિને સિદ્ધર્ષિના કાકાના પુત્ર કહે છે. એની સામે આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકની બાબત જ માત્ર ખાસ વિચારવા જેવી રહે છે. એ હકીકતમાં મને સદર દંતકથા સાથે કશો

વિરોધ લાગતો નથી આનંદવર્ધનનો સમય કાશ્મીરના અવતીવર્મા સાથે આવે છે અને તેનો સમય ઈ સ ૮૫૫ થી ૮૮૪ છે અને કવિ સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ કથા ઇ સ ૯૦૬ માં પૂરી કરી છે કવિ માધ બે પ્રધાનપુત્ર હોય તો પોતાના જીવનકાળમાં પણ મોટી ખ્યાતિ મેળવી શકે અને તેનો સમય નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનું આયુષ્ય લાંબુ હોય તો તેના ઉપમિતિ અથરચનાના સમયને અને તેના માધ કવિના લાઇ હોવાને ખાત્ર વિરોધ જણાતો નથી

કારણો અત્યાર સુધી લભ્ય થયા છે અને ઉપર તપાસાયાં છે તેમાનુ એક પણ કારણ હજી છેવટના નિર્ણય ઉપર લઈ જવામા સાધન-ભૂત થાય તેમ લાગતું નથી. એમ કરવામા કદાચ માઘ કવિ નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમા જાય તો તેમા મને વાધો લાગતો નથી સુપ્રભદેવનો એક વેલો ઉતાવળો ચાલ્યો હોય અને ખીજો કડો ચાલ્યો હોય તો ચાળીશ પચાસ વર્ષનો અતઃ જે પેઢીએ પડવા જોગ છે. વળી માઘ કવિએ બાળવયે અદ્ભુત કાવ્યચાતુર્ય દાખવ્યું હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ દુનિયાના અનુભવ લઈ, જોડોનો અભ્યાસ કરી, જીવનની આખરે અનુભવ ગ્રંથ લખવા ઉદ્યુક્ત થયા હોય તો પણ ૫૦ વર્ષનો અતર સહજ પડી જાય આ મર્વ જોતા કવિ માઘને નવમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમા મૂકવામા આવે તો તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગ્રંથકર્તૃત્વના ઈ. મ. ૯૦૬ સાથે ખાસ વિરોધ આવતો નથી

મિ. પડિત સહજ સંકોચ સાથે અનુમાન કરીને કવિ માઘને આઠમા સૈકાની આખરે મૂકે છે, પણ નવમાની ગરબાતમા તે ન હોય એમ કહેવા માગતા નથી

આ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, પણ જે મદ્દાઈથી અને યુક્તિથી જોન દત્તકથાને પસાર કરી દેવા પ્રયત્ન થયો છે તે પદ્ધતિ મને વાસ્તવિક લાગી નથી અને દલીલ બંધબેસતી જણાઈ નથી વસંતગદનો લેખ જરૂર ધુન્ધવણ કહે તેવો છે એ લેખ પ્રમાણે તો માઘ કવિ ઘણા પુગણા થાય છે વર્મલાતની બાળતમા નિર્ણય કરવા ઉપર તે લેખની કિંમતનો આધાર ગ્રહે છે અને અન્ય હકીકત તમા કાંઈ છે નહિ તેથી ખાસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, છતાં એ લેખમાંનો વર્મલાત રાજા માઘ કવિના સમયનો જ હોય એવું જોડાણ કરનાર કાંઈ વસંતગદના લેખથી પ્રાપ્ત થતું નથી

આવી અચોક્કસ સ્થિતિમા જ આ હકીકત ગ્રહેશે જ્યાસુધી જૈનોના કાવ્યગ્રંથોનો જરાબર અભ્યાસ અને તે પરથી ઐતિહાસિક અનુમાનો પર નિરીક્ષણ થઈ જશે નહિ ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની હોય એમ જણાય છે આ બાળતમા એક પણ બાબતે આગ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિની ખ્યાતિ એના પોતાના જોર પર હોઈ એ બાળતમા જે ચતાણ કરવાનું કારણ પણ

નથી. વિશેષ સાધન મળતાં આ બાળક જરૂર ફરી તપાસાઈ શકાશે એમ ધારી પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધમાં આગળ વધીએ.

સિદ્ધનું બાલ્ય—

વર્મલાત રાજાને ત્યાં વણિકની દિવાનગીરી હતી. દિવાન હતા સુપ્રભદેવ. એ સુપ્રભદેવના પુત્ર શુભંકર અને દત્ત. શુભંકર અને દત્ત કોટિધ્વજે હતા. તેમના મકાન પર ધ્વજ ઊડતી હતી. દત્તની ચાલચલગત ગાહુ ઊંચા પ્રકારની હતી. શુભંકર શેઠને લક્ષ્મી નામની અતિ પવિત્ર પત્ની હતી. એમને સિદ્ધ નામનો પુત્ર હતો. એ સિદ્ધને ધન્યા નામની અતિ રૂપવતી ઓ સાથે પરણાવ્યો હતો અને તેની સાથે તે દેવ જેવા સુખ ભોગવતો હતો. પણ યૌવન, પ્રભુતા અને ધનસંપત્તિએ એને બગાડ્યો. એ જુગટાની લાલચમાં લપટાઈ ગયો અને રાત્રે રખડવા માંડ્યો. ચારિત્ર અને યોગ્ય અભ્યાસ વગર મોટી સંપત્તિને બોળે બેસનારને આવું ઘણી વાર બને છે. લક્ષ્મીનો એ શ્રાપ છે અને યોગ્ય સંસ્કરણ એ એક જ તેનો ઉપાય છે. મોટા વ્યવસાયવાળા માણસો પોતાના પુત્રો ઉપર પૂરતી દેખરેખ રાખી શકતા નથી અને સર્વ તોફાન થઈ ગયા પછી મોડી મોડી સાન આપે છે ત્યારે માલૂમ પડે છે કે સર્વ તોફાન તો થઈ ચૂકેલ છે.

શરૂઆત તો નાના પાયા પરથી થઈ, પણ દુર્વ્યસનની લાલચમાં પડ્યા પછી પાછું હઠવું લગલગ અશક્ય છે. સિદ્ધને તેમજ થયું. એના મિત્રો એને વારતા ગયા એમ એ જુગટાના વ્યસનમાં વધારે ઊંડો ઉતરતો ગયો અને પછી ધીમે ધીમે તો એણે શરમને પણ નેવે મૂકી. એણે જુગટાને સર્વસ્વ માન્યું અને મોડી રાત સુધી રખડવા લાગ્યો.

વ્યસનનો ભોગ—

આખરે સિદ્ધ તદ્દન હાથથી ગયો. એની અતિ પ્રેમાળ પત્ની રાતના રાહ જોઈ બેસી રહે અને ઉજાગરા કરી અજાગો કરે. આખરે એની અસર ધન્યા (સિદ્ધની પત્ની) ના શરીર પર થઈ. મનની ચિંતા અને શરીરને આરામની અછપતા આખરે જણાઈ આવી. એની ચકોર સામું લક્ષ્મી ધન્યાની આતરવ્યથા જોઈ શકી અને વારંવાર પ્રશ્નો કરી ધન્યાના અંતરમાં ઉતરવા લાગી. ગૃહવત્સલ સાસુ બોલતાં બોલતાં રડી પડી. આ સાસુનો વહુ તરફનો ભાવ

ખરેખર અનુકરણીય દેખાય છે અને વાત્સલ્ય કેવું હોય તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. આગ્રહપૂર્વક સવાલો કર્યા, પણ સાધ્વી વધુ એમ કાંઈ પતિની વિરુદ્ધ વાત કરે ? ઉડાવવાના જવાબ આપ્યા, પણ માયાળુ સાસુના વાત્સલ્યને આખરે વશ થઈ અને પતિ મોડા આવે છે એટલું કહી દીધું.

ઉપાય ઉંધો પડ્યો—

સાસુએ વહુને સુઈ જવા કહ્યું. પોતે જાગતી બેઠી. રાત્રે મધ્યરાત ગયા પછી પુત્ર આવ્યો. ખારણા ખળડાવ્યા. લક્ષ્મી માતાએ અંદરથી ‘ અત્યારે મોડી રાતે કોણ છે ? ’ એવો સવાલ કર્યો. સિદ્ધે જવાબ આપ્યો એટલે બોટો-દેખાવનો ક્રોધ કરી માતાએ કહ્યું કે ‘ આવી મોડી રાતે રખડનાર પોતાનો પુત્ર સિદ્ધ હોય એમ પોતે માનતી નથી. ’ ‘ અત્યારે ક્યાં જઈ ? ’ એવો સવાલ પૂછતાં ‘ અત્યારે જેના દરવાજા ખુલ્લા હોય ત્યાં જા. ’ એવો કડક જવાબ આપ્યો.

માતામાં વાત્સલ્યનો પાર નહોતો, દીકરો એકનો એક હતો અને માતાએ તેને ઠેકાણે લાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. પ્રેમ-વાત્સલ્ય એક બાબતે હોય અને બીજી બાબતે ચૌવનનો ઉન્માદ હોય ત્યાં કોનો વિજય થાય એ આર્ય સતી કલ્પી શકી નહિ. વ્યસનીને ઠેકાણે લાવવામાં આવો ઉપાય કદી સફળ ન થાય અને ઊલટું વ્યસની પોતાના વ્યસનમાં મજબૂત થઈ જાય, વળી આંખની શરમ જતાં તદ્દન હાથથી ચાલ્યો જાય એ વાત આર્યા લક્ષ્મી સમજી શકી નહીં.

ઉઘાડા દ્વારે પહોંચ્યો—

માનભંગ થયેલો સિદ્ધ જિલો ન રહ્યો. એને માટે એક કડવું વચન પૂરતું હતું. એ તુરત ચાલ્યો અને રસ્તે જતાં અણગારનાં દ્વારો ઊઘાડાં બેંચાં. જૈન સાધુઓનાં દ્વારો ઊઘાડાં જ હોય છે. એમની વસ્તુ કોઈ ચોરનાર ન હોય, એમની પાસે ચોરાઈ જાય તેવી વસ્તુઓ ન હોય અને એમની પાસે કોઈ જાતનું ભોજન ન હોય એટલે એના દરવાજા ખુલ્લા જ હોય. પ્રસંગનું વર્ણન વાંચતાં રાત્રિના ચાર વાગ્યા લગલગનો સમય જણાય છે. સાધુઓ પૈકી કોઈ ધ્યાન કરતા હતા, કોઈ પાઠ કરતા હતા અને કોઈ ધર્મક્રિયા કરતા હતા. સિદ્ધ દૃઢ નિર્ણયવાળો હતો. એનું અપમાન થયું

હતું એમ એને લાગ્યું હતું. એને ઘેર પાછું ફરવું નહોતું. એમાં આવું અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું. અંતરથી એણે માતાનો ઉપકાર માન્યો અને એમના વચનથી પોતાને આવી તક સાંપડી એટલા માટે પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યો. તે તુરત જ ગુરુમહારાજ પાસે ખડો થઈ ગયો.

યોગ્યાતનાં અનુમાન—

ગુરુ કોણ હતા તેનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપ્યું નથી. પ્રશસ્તિ પ્રમાણે ગર્ગર્ષિ હોવાનો સંભવ ગણી શકાય. શ્રુતના પારગામી ગુરુમહારાજે સવાલ જવાબ કર્યા, શા માટે અત્યારે સિદ્ધ ત્યાં આવેલ છે તેનું કારણ પામી ગયા, તેની પોતાની પાસે રહેવાની ઈચ્છા સમજા ગયા અને વાતચીત દરમ્યાન ઇંગિતજ્ઞાનથી અને શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગથી સિદ્ધમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિનો ખ્યાલ કરી ગયા. જે પદ્ધતિએ સિદ્ધે વાત કરી તે પરથી તે દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે એવો એમને ખ્યાલ આવો ગયો. ધર્મની જાળતમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા જ ખરું કામ કાઢી શકે છે તે તેઓ જાણતા જ હતા. ‘કર્મમાં શૂરો હોય તે ધર્મમાં શૂરવીર જ હોય છે’ એ સૂત્ર તેઓના અનુભવનો વિષય હતો. એવા ભારે કર્મ કરનારા ધર્મમાં જોડાય તો ત્યાં પણ નિશ્ચયજળે આત્મસાધન સાધી શકે એ એમના દુનિયાના અવલોકનનું પરિણામ હતું. એ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને અનેકના પરિચયથી તેઓને મનુષ્યની પરીક્ષા બરાબર આવડી ગઈ હતી—તેઓશ્રીમાં જામી ગઈ હતી. એમના અનુભવ અને ઉપયોગથી તેમજ વાતચીત દરમ્યાન થયેલી મન પરની અસરથી તેઓને લાગ્યું કે આવો માણસ ધર્મમાં જોડાય તો જરૂર પોતાનું સાધે અને મહાન પ્રભાવક થઈ શાસનની સેવા કરે.

દીર્ઘદષ્ટિ : સીધી વાત—

એ વિચારને પરિણામે ગુરુમહારાજે પ્રયોગ કર્યો. પરીક્ષા કરવાને માટે સીધી વાત કરી અને જુગારી કેટલી હદ સુધી પાછો વળી શકે તેમ છે તેનો નિર્ણય કરવા વાત માંડી. તેમણે તેને જણાવી દીધું કે ‘પોતાના જેવા જે યાય તે જ પોતાની પાસે હંમેશા રહી શકે છે.’ એના જવાબમાં સિદ્ધનો ત્યાં રહેવાનો નિશ્ચય જાણી તેમણે

તેની પાસે ચારિત્ર પાળવામાં મુશ્કેલી પડે છે તેની હકીકત જણાવી. કોઈ સામાન્ય મુનિ આવે વખતે એને ચેલો બનાવી દેત, પણ આ તો શ્રુતજ્ઞાની હતા, મહા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હતા, જૈનશાસન પર એવા કાર્યની શી અસર થાય તે સમજવાવાળા હતા, શુભંકર શ્રેષ્ઠીનું એ નગરમાં—રાજ્યમાં શું સ્થાન હતું તે સમજનાર હતા અને એક ઉતાવળા કાર્યથી સમાજશરીરને કેટલું સહન કરવું પડે છે તેની કલ્પના કરવાની શક્તિવાળા હતા. એમણે સ્વયં ત્યાગ પણ કેટલો મુશ્કેલ છે તે જણાવ્યું, એણે લોહાના ચણા ચાવવા જેટલી તેની મુશ્કેલી રજૂ કરી, એણે તપને વિલાગ સમજાવ્યો, સંયમ, ખેત્વાહ લોજન, નીચ મનુષ્યોની ટીકા, લોચ, બ્રહ્મચર્ય, ગોચરી વિગેરેની વાર્તા સમજાવી અને તેવો ત્યાગ કરવા સિદ્ધ તૈયાર છે કે નહિ તે જણાવવા સીધો સવાલ કર્યો. પણ સિદ્ધ તો રાતના અલગ દ્વાર બેઠા અંતરથી પલટી ગયો હતો. એણે શુરુમહારાજને સાતે મુદ્દાના સંતોષકારક જવાબ આપ્યા. ખાવાપીવાના ઢંગધડા વગરના જુગારીને એમની એક પણ ખાળત મુશ્કેલ નહોતી એણે તો તુરત જ દીક્ષા લેવાની વાત કરી.

શુરુમહારાજ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાયના જાણકાર હતા, વ્યવહાર-કુશળ હતા અને દીર્ઘ નજરે સમાજશરીરને થતી અસરો કલ્પના-ખળથી જોનારા હતા તેમણે કહ્યું “કોઈએ અમને નહિ આપેલ (અદત્ત) અમે લેતા નથી, માટે તું અહીં એક દિવસ સ્થિર રહે, રાહ જો; જેથી અમે તારા પિતાને ખબર આપીએ.” મૂળમાં અહીં વિજ્ઞાપના શબ્દ વાપર્યો છે. જેના પિતા હયાત હોય તેના પુત્રને દીક્ષા આપવામાં અદત્તાદાનનો દોષ ગણાતો હોય એમ આ ગર્ગર્ષિનું માનવું જણાય છે. અમે તેમ હો, પણ એણે દીક્ષા લેવા ઇચ્છનારના માળાપને વિજ્ઞાપના કરવાની પોતાની ફરજ તો જરૂર જણાવી. આ હકીકત ખૂબ વિચારવા જેવી છે, પ્રાચીન જૈન રીતિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આપનારી છે. સિદ્ધે શુરુમહારાજના આ નિર્ણયને અનુમોદન આપ્યું.

શુભંકર અને લક્ષ્મી દેવી—

શુભંકર શેઠને ત્યાં શું થયું તે જોઈ જઈએ. રાજકાજથી થાકી ગયેલા અને ઘરે આવી બીધી ગયેલા શેઠ સવારે ઉઠ્યા. સવારે શેઠ

સિદ્ધની ખબર લેતા હશે એમ જણાય છે. તેમણે સિદ્ધને સાદ કર્યો. જવાબ ન મળ્યો. પત્ની તરફ જોયું તો તેના મુખ પર મંદતા જોઈ. શેઠે જાણ્યું કે કાંઈ ન સમજાય તેવી હકીકત જાની છે. સવાલ કરતાં સમજ્યાં કે સિદ્ધ રાત્રે ઘેર આવ્યો નથી. કેમ આવ્યો નથી ? એમ સવાલ પૂછતાં લક્ષ્મી દેવી શરમાયા, લજ્જાથી નીચું જોઈ રહ્યા અને પછી છોકરો જુગટાને રસ્તે ચઢી ગયો હતો, દરરોજ મોડો આવતો હતો વિગેરે વાત કરી અને છેવટે ગર્ભ રાત્રે મોડો આવતાં તેને ઠેકાણે લાવવાનો પોતે પ્રયોગ કર્યો હતો તે વાત કરી અને છોકરો ચાલ્યો ગયો છે, પાછો આવ્યો નથી એ વાર્તા પણ કહી. વ્યવહારકુશળ શેઠ સમજી ગયા કે લક્ષ્મી દેવીએ છોકરાને ઠેકાણે લાવવાના ઉત્સાહમાં કાચું કાપ્યું હતું. બચ્સને ચઢેલાને આકરાં વચનો કહેતાં તે ઉદ્વેગ જાને છે અને ઠેકાણે આવવાને બદલે હલકે માર્ગે વધારે ઊતરી જાય છે. મોંની શરમ છૂટી ગયા પછી એને ઠેકાણે આવવાનો અવકાશ લાગ્યે જ રહે છે. સ્ત્રીઓ આટલી હકીકત ન સમજી શકે તેને પરિણામે વાત વીકરી છે એમ શેઠ સમજી ગયા. પણ લક્ષ્મી દેવીને કાંઈ કંપકો ન આવ્યો. ઘરમાં કલેશ વધી જાય એવી સ્થિતિ ન નીપજાવનાર એ શેઠ માત્ર એટલું જ જોડ્યા કે આવું જુગટાનું કાર્ય વણિકપુત્રને ઉચિત નથી. પછી શેઠ જાણે મને ઘરજહાજ નીકળ્યા અને છોકરાને શોધવા લાગ્યા. આખરે એને સાધુના ઉપાશ્રયમાં જોયો. એણે ધાર્યું હતું કે છોકરો હવે તદ્દન ઉદ્ધત થઈ ગયો હશે પણ એને બદલે એણે છોકરાને શાંતરસમાં ન્હાતો અને અનન્ય દેખાવ ધારણ કરતો જોયો.

ગુરુમંદિરે મંત્રીપિતા—

શેઠ તો આ દેખાવ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, એ જાણે સ્વદેહે નવર્ગમાં ગયા હોય એવું સુખ અનુભવવા લાગ્યા અને મીઠા શબ્દોથી પુત્રને વાતસલ્ય કરવા અને ઘેર આવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. સિદ્ધનો નિર્ણય પાકો હતો. એણે કહ્યું કે માતાએ તેને જેનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપી છે અને તેનો અર્થ તે એમજ સમજ્યો છે કે કોઈ શાંતરસરાજના ખરા ખપીની પાને ચાલ્યા જવું. પછી તેણે પિતાને સમજાવ્યું કે ‘માતાની આજ્ઞા જાવ-

જાન્ય પાંચવી એ જ ખરી કુલીનતા છે' પિતાએ એને ઘણા ઘણા મવાસો કર્યા, પોતાનું અગણિત દ્રવ્ય એને વાગ્યામા મળવાનું છે તેનું પ્રસોલન આપ્યું, એની માતાના અને સ્ત્રીના આગુ મુકાતાં નથી એવી દિલ ઉશ્કેરનારી વાતો કરી, પોતે જન્મે ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા છે એ વાત જણાવી અને પોતાની હયાતીમા પણ વનનો સદુ પર્યોગ કરવાની પુત્રને છૂટ છે એવી સ્વતંત્રતાની લાલચ આપી ઘણા સવાલ જવાબ થયા, પણ સિદ્ધનો નિશ્ચય અફ્ફ હતા, એની લાવના સ્પષ્ટ હતી, એનું માધ્ય ચોક્કસ થઈ ગયું હતું એ પેમાના કે સ્ત્રીના મોહથી લપટાયો નહિ, એને મોટા વાગસાએ ફસાવ્યો નહિ, એને પિતાની વૃદ્ધ ઉમરે મુઝવ્યો નહિ અને પરપ્રજામા લીન થયેલા એના મનને જુગટા કે જાડપાટીના ખ્યાલે ખમ્મેડ્યો નહિ એનો આશ્ચર્ય એક જ ગદ્યો 'શુરુમહારાજને પગે પડી વિનંતિ કરે કે મને દીક્ષા આપે'

દુનિયાના અનુલવી વ્યવહારકુશળ વણિક મત્રી શેઠ શુભક વસ્તુચિતિ મમજી ગયા એવી ચિતિમા અત્યાચક્રનું પશ્ચિમ શુ આવે તે કલ્પી ગયા અને વાતને જગાડવાને જાહેરે શુરુમહારાજને વિનંતિ કરી કે પુત્રને દીક્ષા આપે. શુરુમહારાજને સ્વરોહ્યનું જ્ઞાન હતું દીક્ષા યોગ્ય સ્વરોહ્ય માધી મિદ્ધને નાની દીક્ષા આપી પિતાની રજા લેવાનું શા માટે યોગ્ય ધારવામા આવ્યું હશે અને ગતોગત વિહાર કરી ખીજે ગામ કે અન્ય ગત્યમા જઈ શુરુએ મિદ્ધને દીક્ષા કેમ આપી નહિ હોય તેનો જવાબ આ પ્રજા ધમા આવી ગયો છે તે ચોધી લેવા યોગ્ય છે

શિદ્ધની દીક્ષા—

મિદ્ધને તુરતમા પવિત્ર સ્વરોહ્ય ભેઈ શુરુમહારાજે દીક્ષા આપી આને કાચી અથવા નાની દીક્ષા કહેવામા આવે છે શિદ્ધની યોગ્યતા તપાસવા તથા તૈયાર કરવા સારે વખતે આ દીક્ષા આપવામા આવે છે ત્યાગપછી જરૂરી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અને તેની યોગ્યતા જણાતા વડી દીક્ષા આપવામા આવે છે એને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવામા આવે છે પ્રથમા દીક્ષા પુણ્યસ્વરોહ્યે આપી તેથી એમ સમજવાનું લાગે છે કે તેને માટે મોટા મુદ્દર્ત જોવાતા નહિ હોય

સ્વરોદયમાં નાડી જોવાય છે. દીક્ષા આપવા માટે ચંદ્રનાડીનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પ્રો. જેકોબી સ્વરોદય સમજી શક્યા નથી તેથી ‘સ્વરોદય’ની કલ્પના કરી પૂજ્ય હીરવિજય આચાર્યને ‘સાક્ષ’ જાતિના કહેવા જેવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે. જૈનોમાં સ્વરોદય બહુ પ્રચલિત શબ્દ છે.

વડી દીક્ષા આપતી વખતે દ્વિગુણધ કહેવાનો સંપ્રદાય છે. ગચ્છપરંપરા સંભળાવવામાં આવે છે. વજ્રસ્વામી તેરમી પાઠે થયા. તેમના શિષ્ય વજ્રસેનથી ચાર શાખાઓ નીકળી: નાગેદ્ર, નિવૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. એ પૈકીની બીજી નિવૃત્તિ શાખામાં સૂરાચાર્ય થયા. તેના ગર્ગર્ષિ થયા. તે ગર્ગર્ષિએ સિદ્ધને દીક્ષા આપી.

સિદ્ધની કૃતિઓ—

પ્રભાવકચરિત્રકાર આગળ જણાવે છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા લીધા પછી ખૂબ તપ કર્યા અને સિદ્ધાન્તના મોટા અભ્યાસી થયા. તેમણે ધર્મદાસગણિની ઉપદેશમાળા ઉપર હેયોપાદેયા નામની ટીકા લખી. આ ટીકા હાલ પણ લભ્ય છે, છપાયેલ છે.

ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા લખવાનો પ્રસંગ—

પ્રભાવકચરિત્રકાર ત્યારપછી શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા લખવાનો પ્રસંગ જણાવે છે. એમના ગુરુભાઈ દાક્ષિણ્યચિન્હ નામના હતા. તેઓએ દશ હજાર ગાથાપ્રમાણ કુવલયમાળા કથા રચી છે. તેઓ બન્ને વચ્ચે નીચેનો વાણીવિનોદ થયો હશે એમ અંતકાર જણાવે છે.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર (ચિન્હ)—“આર્યસિદ્ધ ! આ તો ઉપદેશમાળાની ટીકા લખી તેમાં નવું શું કર્યું ?” એ તો આગમના શબ્દો ફરી વાર લખી ગયો. એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ લખ્યો ! એ તો માત્ર ભરતીયું કર્યું કહેવાય ! એમાં કંઈ સર્જન નથી, નવીનતા નથી, વિશિષ્ટતા નથી. અરે કોઈ સુંદર કથા તો લખી બતાવ. તું જો ! સમરાધ્યક્ષ હો. એ વાંચતાં રસની છાજો ઉછળે છે. એ વાંચતાં કે સાંભળતાં લોકો ભૂખ-તરસને ભૂલી જાય છે. મારી કુવલયમાળામાં

પણ રસ ભર્યો છે, અર્ધગૌરવ ભર્યું છે. આ ઉપદેશમાળા લખીને તો તેં ખાલી અંથને જેમ તેમ કરીને પૂરા કર્યો છે.”

સિદ્ધ-‘ આર્ય ! એવા મહાપુરુષોની સાથે તે સ્પર્ધા કરવાની કલ્પના પણ થાય ? એવા મહાપુરુષોની સાથે આપણી વાત કરવી એ તો નાને મ્હોઢે મોટી વાતો કરવા જેવું છે. ક્યાં હું અને ક્યાં એ મહાન કથાકાર ? ’

આ પ્રમાણે જવાબ તો સિદ્ધર્ષિએ આપ્યો, પણ એના મનમાં ચટપટી લાગી. ત્યારપછી એમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા અંથ ગનાવ્યો. પ્રભાવકચરિત્રકાર એ કથાઅંથને માટે નીચેના વિશેષણો વાપરે છે:—“ અતિ રમ્ય, સારો બોધ થાય તેવી રીતે ગનાવેલી, અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી, આઠ પ્રસ્તાવથી ભરેલી અને વિદ્વાનોનાં મસ્તકને ડોલાવે તેવી. ”

અંથ ગનાવીને સિદ્ધર્ષિએ દાક્ષિણ્યચંદ્રને ગતાવ્યો. દાક્ષિણ્ય-ચંદ્ર છલ્લ થઈ ગયા. એનું મસ્તક નમી પરચું અને માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘ આર્ય સિદ્ધ ! તને પ્રેરણા થાય અને તારી પાસેથી સારામાં સારી કૃતિ તો પ્રેરણાને પરિણામે નીકળી આવે તેટલા માટે મેં તને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું. એ સર્વ તારા હિત માટે જ હતું. ’ આ પ્રકરણ:અહીં પૂરું થાય છે.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય ક્યો હતો, તેમણે કુવલયમાળા ક્યારે લખી, તેમના સંબંધી આ વાર્તા લખી છે તે કેટલી વિચારવા યોગ્ય અને ટેકો આપવા યોગ્ય છે તે સંબંધી ઘણી હકીકત વિચારવા જેવી છે. આપણે તે આગળ વિચારશું.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય—

દાક્ષિણ્યચંદ્રના સમયના સંબંધમાં બહુ વક્તવ્ય છે તે હવે પછી આ ઉપોદ્ઘાતમાં આવશે. એ આજો બુદ્ધો જ વિષય છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય પર પ્રકાશ પાડે તેમ છે. અત્ર તો આપણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું જીવનચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા કહે છે તે વિચારી જઈએ છીએ. હવે પછી તે હકીકત કહેવામાં આશેવ.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય શકે સંવત્ ૭૦૦ ઇ. સ. ૭૭૯ છે એટલે તેનો સંવત્ ૮૩૫ થયો. આ વાત બે બરોબર હોય તો તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમકાલીન બની શકે નહિ. આગળ જે હકીકત રજૂ કરવામાં આવશે તે પરથી જણાશે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હોઈ શકે નહિ. એને માટે કુવલયમાળા કથામાં પુરાવા છે.

જો બન્ને વચ્ચે સવાસોથી વધારે વર્ષનો અંતર હોય તો દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચે જે વાતચીત પ્રભાવકચરિત્રમાં આવી છે તે અશક્ય ગણાય.

બીજી રીતે પણ તે વાત બનવાબેગ લાગતી નથી. કુવલયમાળા જેવી પ્રાસાદિક કથાના લેખક પોતાની કથા (કુવલયમાળા) ને અર્થોત્પત્તિ રસાધિક્યથી ભરેલી કહે એ તદ્દન ન બને તેવી વાત છે. એ લેખકનો આખો આશય પ્રેરણાત્મક હોઈ શકે, પણ પ્રેરણા કરવા જતાં પોતાની પ્રશંસા ન કરે. વળી ઉપદેશમાળાની ટીકામાં ચંદ્ર-પુરણ-ભરતીઉં થયું છે એ વાત પણ તેઓ ન જ કહે. ટીકામાં તો મૂળના શબ્દો ફરી ફરીને આવે જ એને ગ્રંથપૂરણ ન જ કહેવાય. મને આ આખો પ્રસંગ ન બનવાબેગ લાગે છે.

એક બીજી પણ વાત છે. આ પ્રમાણે હકીકત બની હોય એટલે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે તે પ્રમાણે વાત થઈ હોય તો ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા પ્રથમ બની અને બૌદ્ધોને ત્યાં અભ્યાસ કરવા સિદ્ધર્ષિ પછી ગયા હશે. એમ હોય તો ઉપમિતિની પ્રશસ્તિમાં લલિત-વિસ્તરનો ઉલ્લેખ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સ્તુતિ તથા તેમને નમસ્કાર અને કુવાસનારૂપ વિષ ધોવાની તેમની પ્રશંસા અસ્થાને થાય છે એટલે એ સર્વ રીતે બેતાં આ દાક્ષિણ્યચંદ્રનો પ્રગંધ મને કોઈ પણ રીતે બંધબેસતો જણાતો નથી.

આ પ્રસંગમાંથી બે વાત તારવવા યોગ્ય છે શ્રી પ્રભાચંદ્રે ઉપમિતિ કથા માટે નીચેનાં વિશેષણો વાપર્યા છે:—

દુર્બોધસંગદા (અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી), આઠ પ્રસ્તાવથી ભરપૂર, રમ્ય, સુબોધ કથિત, વિદ્વાનોનાં મસ્તકને ધૂણાવે તેવી.

આ વિશેષણે ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની કથા માટે ચૌદમી ચતાન્ધિમાં લોકમત શો હશે તે જાણવાનું મળે છે.

એ કથા સાંભળીને સંઘે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ‘વ્યાખ્યાતૃ’-વ્યાખ્યાનકાર, મુપ્રસિદ્ધ વક્તાનું ગિરુદ આપ્યું. આ બીજી વાત થઈ. હવે આપણે પ્રભાવકચરિત્રમાં આગળ વધીએ.

વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી—

શ્રી સિદ્ધને વ્યાખ્યાતાનું ગિરુદ મળ્યું એ વાત જરૂર બનેલી હોય એમ સંભવિત છે. પછી એમ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધને વિચાર થયો કે જેટલા તર્કશ્રંથો હાલ અહીં લભ્ય છે—પછી તે જૈન શ્રંથ હોય કે જૈનેતરના હોય તે તો લણી લીધા, પણ હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે.

તે વખતે ગૌદના મોટા વિદ્યાપીઠો નાલંદ, તક્ષશિલા અને ગયામાં હતા, પણ ગૌદના શ્રંથો ગૌદને જ લણાવવામાં આવતા અને તે બહાર આપવામાં આવતા નહિ. શ્રી સિદ્ધને એના અભ્યાસની ચટપટી લાગી અને પોતાનું જ્ઞાન હજી ઘણું અધૂરું છે એવો ભાવ જાગૃત થયો. જ્ઞાનરુચિ જીવ બેસી રહે નહિ. તુરત ગુરુ પાસે ઉપજ્યાં. ત્યાં બંને વચ્ચે નીચેની મતલબની વાતચીત થઈ.

સિદ્ધ—સાહેબ ! મેં અહીં મળી શકતા તર્કશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ તો કર્યો. આપ જાણો છો કે ગૌદનો ન્યાય પણ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તેઓ તેનાં ન્યાયનાં પુસ્તકોને પોતાના દેશ બહાર જવા દેતાં નથી. આપ રજા આપો તો હું ત્યાં જઈ અભ્યાસ કરી આવું.

ગુરુ—ભાઈ ! તેં અહીં અભ્યાસ સારો કર્યો છે. હવે પરદેશ જવાથી સચું !

સિદ્ધ—સાહેબ ! ન્યાયના જેવા અટપટા વિષયમાં જ્યાંસુધી સર્વ હકીકત જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી રહે છે. આવા અગત્યના વિષયમાં જાણીએ તે માટે કૃપા કરી અનુજ્ઞા આપો.

ગુરુ—લાઇ ! તારી વાત સાચી છે. જ્ઞાન તો દરિયો છે, એનો કાંઈ દિવસ છેડો આવે તેમ નથી અને સાચી વાત તો એ છે કે જ્ઞાનની ખાળતમાં કદી ધરાઈ જવું નહિ; પણ હવે તે ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આટલેથી સંતોષ રાખ.

ગુરુ વિચક્ષણ હતા. એ સિદ્ધના ચહેરા ઉપરથી સમજી ગયા કે એને વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી લાગી હતી. આવા વ્યાખ્યાનકાર લેખક મહાન શિષ્યની સાચી શુદ્ધ વિકાસગર્ભા લાવના-ને—અભ્યાસ કરવાની રચિને ગુરુમહારાજ દાખી દે એ કદી બને નહિ. ગુરુ દીર્ઘદર્શી હોય તો શિષ્ય પર ખોટા હુકમો કરવાની અને પોતાનાં સ્થાનનો લાભ લેવાની ઈચ્છા ન જ કરે.

આ ગુરુ તો બહુ દીર્ઘ નજર પહોંચાડનારા હતાજ. તેથી એણે તુરત શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો અને બોલ્યા—લાઇ સિદ્ધ ! તારી અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા તો સારી છે, પણ ત્યાં જવામાં સાર નથી.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એમ કેમ કહો છો ? ત્યાં જવાનો હેતુ અભ્યાસ માત્ર છે. એમાં સાર જેવું નથી એમ આપશ્રીએ દરમાવ્યું, તો કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટ કરો.

ગુરુ—લાઇ ! એ બૌદ્ધો અસત્યવાદી છે; એ સર્વ વસ્તુને ક્ષણિક માને છે; તેઓના તર્કમાં હેત્વાલાસો બહુ છે; એમાં કાંઈ વાર ચડી જવાય તો બધી વાત બગડી જાય.

સિદ્ધ—એમ કેમ બને સાહેબ ?

ગુરુ—લાઇ ! પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે. આડીઅવળી દલીલમાં લપટાઈ જતાં મન ડોળાઈ જાય અને એક વાર મન કયોરે ચડી ગયું, તો પછી લપટી જતાં વાર ન લાગે અને તેમ થાય તો અત્યાર-મુખી જે કાંઈ પુણ્યબળ એકઠું કર્યું હોય તે સર્વનો નાશ થઈ જાય. વળી તું ઘણું ભણ્યો છે, માટે એ વિચાર મોકુફ રાખ.

સિદ્ધ—સાહેબ ! મારા સંબંધમાં એ ચિંતા નકામી છે મારા આટલા વખતના અભ્યાસથી આપશ્રીએ જાણ્યું હશે કે

આપનો લય અસ્થાને છે. હું તો તર્કનો અભ્યાસ પૂરો કરવા જઈ છું, એમાં ચિંતાને સ્થાન હોય ?

ગુરુ—જો લાઈ ! હું તને એક વાત કહું. ત્યાં ગયા પછી તારે જોદ્ધોની પેઠે રહેવું પડે, એનાં આગમો લણવાં પડે અને ધીમે ધીમે એ રીતે પ્રાણી સ્થાનથી ખસતો જાય, એ મારા અનુભવનો વિષય છે. વળી ન્યાય-તર્કની જટિલતા એવી છે કે એક વખત ચક્ષરમાં પડી ગયા પછી તેમાંથી નીકળવું મુશ્કેલ બને છે. અત્યાર મુધી મેળવેલ સર્વ લાભ ચાલ્યો જાય એવો વ્યાપાર કરવો ઠીક નહીં.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એવી રીતે ખસી જનાર તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા હોય, મારે માટે આપને એવો ખ્યાલ આવે એ જ નવાઈ જેવું છે.

ગુરુમહારાજ બહુ વિચક્ષણ-વ્યવહારકુશળ હતા. એમણે શ્રુત-જ્ઞાનનો અને નિમિત્તનો ઉપયોગ મૂક્યો. એમણે લાવી અવદશા જોઈ. ખીજી બાજુએ એમણે જોઈ લીધું કે તેમનો ચેત્તો સિદ્ધ દૃઢ વિચારનો હતો. એ લીધેલ વાત મૂકે તેમ ન હતો. એની માગણી વાસ્તવિક હતી, પણ એનું પરિણામ ગુરુને સારું ન દેખાયું. મનમાં એમને ખૂબ જોઈ થયો. અંતે વિચાર કરીને અત્યંત દુઃખતે હૃદયે જોડ્યા.

ગુરુ—લાઈ ! તારો આગ્રહ જવાનો છે તો જા. તને સદ્બુદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છા રાખું છું. લણીને વહેલો આવજો. પણ એક વાત કહું છું કે જો કોઈ પણ કારણે મન લમી જાય તો આ મારો આપેલો ઓઘો (રજોહરણ) મને પાછો આપી જવો.

ગુરુના મુખ પર ગ્લાનિ ખૂબ દેખાણી. સિદ્ધને એમાં સહજ માનસંગ લાગ્યું. એણે પોતાના કાન આડા હાથ મૂક્યા. પછી સભ્યતાપૂર્વક જોડ્યા—

સિદ્ધ—સાહેબ ! આ શું જોડ્યા ? અરે ! એવી ઉપરઉપરની પારકાની વાણીથી મારા જેવો ફીટી જાય ? આપશ્રી આવી વાત શું કરો છો ? મારે તો આપનો જ આધાર છે. આપે તો જ્ઞાન-દાનથી મારી આંખો ઊઘાડી છે. આપના મનમાં આવા વિચારો આવે એથી પણ મને દુઃખ થાય છે. કુળવાન માણસ પોતાના

શુરુક્રમનો ત્યાગ કરે ખરો ? છતાં આપના સંતોષ ખાતર કબૂલ કરું છું કે આપે જે છેલ્લી માગણી કરી તે મારે મંજૂર છે.

આટલું કહી શુરુ તરફ કાંઈક વિનય બતાવ્યો. ઊંચે મને શુરુએ આજ્ઞા આપી. મહાખોધ નામના જૌદ નગરમાં કોઈ ન ઓળખે તેવો વેશ લઈ શ્રીસિદ્ધ ગયા.

કુર્યે પશુ વચન પાળ્યું—

શ્રીસિદ્ધ જૌદોના નગરમાં ગયા. ત્યાં જઈને અભ્યાસ માંડ્યો. મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ ભારે આકર્ષાં પડે એવાં શાસ્ત્રો શ્રી સિદ્ધે તો રમત માત્રમાં લાણી નાખ્યાં. એ તો જે ગ્રંથ હો તેમાં પારંગત થઈ જાય અને તર્કશક્તિ અને વાદકળા તો મોટામાં મોટા નૈયાયિકને પણ છછક કરી નાખે તેવી એનામાં જણાઈ. એ સર્વને પરિણામે જૌદ લોકોને અને ખાસ કરીને અધ્યાપક શુરુવર્ગને ખરેખર અમત્કૃતિ લાગી. તેઓને સિદ્ધની બુદ્ધિવિશાળતા, વિવેચકશક્તિ અને ચાતુર્ય જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય થયું.

પછી જૌદોએ એને પોતાનો કરી લેવા ભારે મોટી યુક્તિ ચોળી. તેઓ સમજી ગયા કે શ્રીસિદ્ધ જૌદ નથી, પણ મુખેથી એ વાત ગ્રાહ્ય નહિ. જાણતા છતાં અજાણનો ડાળ રાખી તેઓએ દરખાસ્ત કરી કે ‘પોતાના મોટામાં મોટા શુરુને સ્થાને તેને સ્થાપન કરવા છે.’ આખો વખત જૌદોનો પરિચય, તેમનાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને કુલ વાતાવરણ જ જૌદમય એટલે અંતે શ્રીસિદ્ધ પોતાના સ્થાનેથી ડગ્યા. તેને જૌદની વાત પસંદ પડવા લાગી.

તક જોઈને આવા અસાધારણ બુદ્ધિજળવાળાને પોતાને ત્યાં મજબૂત કરવાનો ભીષ્મ પ્રયોગ જૌદોએ આદર્યો. અંતે શ્રીસિદ્ધ લપસતો ચાલ્યો, નીચે ઊતરતો ગયો અને જૈનત્વને વિસરતો ગયો. એમ કરતાં એને જૌદોના શુરુસ્થાને દીક્ષા આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એણે જૌદની દીક્ષા લેવા હા પણ પાડી. એનાં સુદૂર્ત લેવાયાં. દરમ્યાન પોતે અભ્યાસ કરવા આવ્યો તે વખતે શુરુમહારાજને જે વચન આપી આવ્યો હતો તે તેને યાદ આવ્યું. તેણે પોતાનો એઘો (રજોકરણ) ગુપ્તજી જાળવી રાખ્યો હતો તે શુરુને પાછો આપવા પોતાને જવું જોઈએ એ વાત તેને સાંભરી.

સાધારણ ગોટા વાળનાર માણસ. હોત તો મનને મનાવી દેત, ગોટા વાળત અને ન જાત; પણ મક્કમ વિચારવાળા શ્રીસિદ્ધ પોતાના માથીઓને કહી ચૂક્યો કે તેણે વચન પાળવા જરૂર હતું જ પડશે. આમ કહેવા પછી તુરત પોતાના ગુરુને મળવા માટે અને રત્નેહરણ પાછું આપવા માટે તે નીકળી પડ્યા. એના જોદ્ધ મિત્રોએ તેની કદાચ મશ્કરી પણ કરી હશે, પણ ધૂની માણસો એવી વાત કે ટીકાની દરકાર કદી કરતા નથી. એ ગુરુમહારાજને મળવા માટે રત્નેહરણ લઈને નીકળ્યા.

એક બીજી વાત એ પણ છે કે જોદ્ધના મત પ્રમાણે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા જરૂર પાળવી જોઈએ અને તેટલા માટે તેની પ્રતિજ્ઞાલગ કરવા કોઈએ તેને પ્રેરણા ન પણ કરી હોય. ગમે તેમ બન્યું હોય, પણ પોતાના જોન ગુરુ પાસે જવા સારુ શ્રીસિદ્ધ નીકળી પડ્યા અને તેમ કરવામાં તેનો ઇશદો રત્નેહરણ પાછું આપી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવાનો હતો.

ગુરુમહારાજને ચરણે—

ગુરુમહારાજ ગર્ગર્ષિ જ્યાં ઝિરાજતા હતા ત્યાં શ્રી સિદ્ધ આવી પહોંચ્યા. જતી વખતે શ્રી સિદ્ધ બીજા હતા, આજે બીજા છે. જતી વખતે એને ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ હતો, સન્માન હતું, ઉપકાર-ખાંદ હતી. આજે તો એ માત્ર વારો વદાડવા અને લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા આવ્યા હતા. તે આવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજ ઊંચા આસન પર બેઠા હતા. તે જ વખતે વ્યાખ્યાન પૂરું થયું હશે એમ જણાય છે. ગુરુમહારાજને ઊંચા આસન પર બેઠેલા જોઈ શ્રી સિદ્ધ માત્ર એટલું જ જોડ્યા ‘આપ આટલા ઊંચે ચઢીને બેઠા છો તે સારું લાગતું નથી.’ એટલું જોડીને એ મૌન રહ્યા. એણે ગુરુને વાંધા નહિ, સુખચાતા પૂછી નહિ, આડુંઅવળું જોયું નહિ અને માત્ર ઉપર કહેલા શબ્દો ઉચ્ચારી એની શી અસર થાય છે તે નીહાળતા બેસા રહ્યા.

હુનિયાના અનુભવી ગુરુમહારાજ એક ક્ષણ વારમાં સર્વ હકીકત સમજી ગયા. શ્રી સિદ્ધને ગયાને ઘણો સમય થયો હતો, પણ ગુરુમહારાજ એની જેવા વિદ્વાન શિષ્યને વિસરી શક્યા નહોતા. પોતાની

આંખ આગળ આવી રીતે શ્રી સિદ્ધ આવીને બિભો રહે, વાંદે પણ નહિ અને સુખશાતા પણ પૂછે નહિ.—આવી પરિસ્થિતિ તેમને અકલ્પ્ય હતી, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષોમાં હકીકત સમજવાની અને સમયાનુસાર નિર્ણય કરવાની અસાધારણ કુશળતા હોય છે. શુરુ મહારાજના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જ્યારે શ્રી સિદ્ધ પોતાની પાસેથી ગયો ત્યારે ખરાબ નિમિત્તો હતાં અને અપશુકન થયાં હતાં, એ દુર્નિમિત્તોએ પોતાનો ભાવ લજબોયો જણાય છે. શ્રી સિદ્ધ જેવો વિનેય (શિષ્ય) અત્યારે આ શું બોલી રહ્યો છે ? એ બોલે છે ઋર્ષસ્થાન શુમા યૂયં એનો એમાં ગમે તે આશય હોય, પણ અત્યારે કાંઈ ઠીક લાગતું નથી. આવો સારો તૈયાર થયેલો શિષ્ય અન્યત્ર ખેંચાઈ જાય, એ તો ભારે દુઃખની વાત ! ખરેખર, જૈન કોમની અથવા અમારી પોતાની નજાળી ગ્રહદશા વગર આવી હકીકત ન જ બને ! પણ આ તો ખરેખર ભારે અર્થ !

આટલા વિચારો લખતાં કે વાંચતાં તો ઘણું વખત લાગે પણ આ અને આવા અનેક વિચારો એક ક્ષણ વારમાં ગર્ગર્ષિ શુરુ મહારાજના મગજમાં આવી પસાર થઈ ગયા. એણે સર્વ પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી, તોળી લીધી, સમજી લીધી. એને મનમાં થયું કે કોઈ પણ ઉપાયે આને બોધ કરવો જોઈએ. એ અનેક પર ઉપકાર કરનાર ધાય તેવો સમૃદ્ધ શક્તિશાળી વિદ્વાન થવા યોગ્ય છે અને એના આત્માને લાલ કરવાની મારી ફરજ છે.

શુરુપ્રયોગ : લલિતવિસ્તર—

સમયજ્ઞ સમભાવી શુરુમહારાજ જરા પણ મુંઝાયા નહિ કે શ્રી સિદ્ધની અઘટિત ભાષાપદ્ધતિ પર મનને દોરવી ગયા નહિ. એમણે જિભા થઈને સિદ્ધને પોતાના જિંઘા આસન પર બેસાડ્યો અને પાસે શ્રીહરિલક્ષ્મી મહારાજની રચેલી લલિતવિસ્તરનામની ઐત્યવંદન વૃત્તિ પડી હતી તે તેના હાથમાં આપી માત્ર એટલું જ બોલ્યા— ‘અમે દેરાસર દર્શન કરવા જઈ આવીએ છીએ. તું જરા અહીં બેસજે અને આ ગ્રંથ જોઈ જજે !’ આટલું કહી બીજી દોઢ જતની ટીકા કે ચર્ચા કર્યા વગર ગર્ગર્ષિ મહારાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ આખા ખનાવમાં શ્રી ગર્ગર્ષિનાં ગોલીય, વિશાળતા, દીર્ઘ-

દષ્ટિ, સમયવિચારણા, મનુષ્યપ્રકૃતિના આવિર્ભાવોનો અભ્યાસ અને નિરભિમાન વૃત્તિ ખૂબ વિચારવા જેવાં છે. આપણો છોકરો આવીને કહે કે ‘ જાપા ! હેઠા ઉતરો, તમે એવા ઊંચા આસને સારા ન લાગેો ’ એવું કહેનાર કોઈ જહાજનો માણસ હોય તો તો જુદી વાત, પણ ઘરનો છોકરો વર્ષોના આંતરા પછી મળવા આવે અને પહેલી જ વાર જાપાને સિંહાસન પરથી હેઠા ઉતરવાનું કહે, ત્યારે મનમાં પણ શુસ્મો ન આવે એ તો મોટી યોગસાધના અને આત્મ-અથમ વગર અને નહિ અને ખીલ વાત એ છે કે આવા સમયે આખી કાર્યદિશાનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિચાતુર્ય છે. વિદ્વાન છોકરાની સાથે ચર્ચા કરવી નકામી હતી. જે પોતાના શુરુને કહે કે તમે ઊંચે આસને શોભતા નથી તેની સાથે ચર્ચા કરવામાં કાંઈ સાર ન નીકળે.

શુરુમહારાજનો પ્રયોગ ખરેખર અસાધારણ હતો. એણે સિદ્ધને ખબરઅંતર પૂછ્યા નહિ, પોતાનું અપમાન કર્યું તેનો જવાબ નહિ, પણ પોતાના આસન ઉપર એસાડી દીધે. અવિનય અને તાડુકા કરનાર શિષ્યની સાથે આ વર્તણૂક અસાધારણ છે. આવા મહાપુરુષોના હાથમાં શાસનની દોરી હોય એને એ દીપાવે, જહાજાવે, અપનાવે.

રસિક અભ્યાસી શ્રી સિદ્ધે લલિતવિસ્તર વૃત્તિ હાથમાં લીધી. એના મનમાં રત્નોદરણ પાછું આખી વિદ્યાય થઈ જવાની ઘડલાંજ હતી. શુરુમહારાજ દેરે જઈ આવવાનું કહે ત્યારે તે તેમને ના કહે અથવા પોતાના કાર્યની ઉતાવળ મન પર લાવે, એટલી હદ મુધીની મુદ્દતા તેનામાં આવી નહોતી. એને સમય પસાર કરવો હતો. શુરુમહારાજ દૂર ગયા કે એણે પુસ્તક ઉઘાડ્યું. એ વાંચતાં એની આંખો ઉઘડી ગઈ.

ક્યા પુરુષને માર્ગ પર આવવામાં કંઈ વસ્તુ ઉપયોગી નીવડે છે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. સામાન્ય લાગતાં સાધનો કોઈ જીવને મહાઉપકારી નીવડે છે. લલિતવિસ્તરમાં તો ચૈત્યવંદનની વૃત્તિ છે, પણ એ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધના, માનસમાં શા ફેરફારો થયા હશે તે કહી શકાય નહિ. એ તર્કનો અંશ નહોતો, એમાં અન્ય ધર્મનું કે બોદ્ધોનું ખાસ જાંડનમંડન નહોતું અને એ ખાસ કરીને વિધિવાદનો અંશ હતો. એ વાંચતાં એને પૂર્વ સંસ્કાર ભગૃત થયા હોય કે ગમે તેમ થયું હોય, પણ શુરુમહારાજ મંદિરેથી પાછા

આવે તે પહેલાં એ ફરી ગયો, ઠેકાણે આવી ગયો, એને એ ગ્રંથ ઉપર આદર થયો, એના લેખક ઉપર આદર થયો, પોતાના ગુરુની દીર્ઘદષ્ટિ તરફ રાગ થયો અને પોતાની ચપલતા ઉપર ખેદ થયો. ગમે તેમ થયું, પણ એ ગ્રંથ વાચતાં શ્રી સિદ્ધમાં મહાન ફેરફાર થઈ ગયો.

વિમર્શ—

આ અતિ મહત્વનો પ્રસંગ છે. શ્રી લલિતવિસ્તર ગ્રંથથી શ્રી સિદ્ધ ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે એ નિર્વિવાદ છે. મૂળ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પોતાના શબ્દોમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ એ સંબંધી જે લખે છે તે આપણે ઉપર પ્રશસ્તિની વિચારણામાં ત્રીજા પેટા વિષયમાં જોઈ ગયા (જુઓ પૃ. ૨૬૦-૩૦૨) હરિભદ્રસૂરિએ અનાગત ભાવ જાણીને શ્રી સિદ્ધર્ષિની કુવાસનારૂપ ઝેર લલિતવિસ્તર નામના ગ્રંથથી નાશ પામશે એમ ધાર્યું. આ સર્વ હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે એટલે લલિતવિસ્તર ગ્રંથનો અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સંબંધ સીધો અને શંકા વગરનો છે.

લલિતવિસ્તર ગ્રંથનો એવો કયો વિષય છે કે જે વાચતા યૌદ્ધોને ત્યાં થયેલ કુવાસના ઊડી જાય એ ચર્ચા જરૂર કરવા જેવી છે, પણ જવાબ લગભગ અશક્ય છે; કારણ કે એ માનસના પ્રકાર ઉપર વ્યક્તિને અવલંબન કરતી બીના હોઈ એક પ્રાધાન્ય નિયમને અનુસરનાર પરિણામ લાવવું મુશ્કેલ છે. લલિતવિસ્તર ગ્રંથ વાંચતાં જરૂર આહ્વાદ થાય તેવો ગ્રંથ છે. એનો પ્રધાન સૂર વિધિવાદનો છે. એના લેખક શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ પ્રકૃષ્ટ તાર્કિક હોઈ આખા ગ્રંથમાં એમણે ઠામ ઠામ ન્યાયની કોટિઓ મૂકી છે.

ગ્રંથની શરૂઆતમાં એના (ધર્મના) અધિકારી કોણ ? અને અનધિકારી કોણ ? એનું વિવેચન કરતાં અધિકારીનાં ચિહ્નો (લિંગો) બતાવતાં કહે છે કે—(૧) તેને ધર્મકથાની પ્રીતિ હોવી જોઈએ, (૨) ધર્મની નિંદાનું શ્રવણ પણ તે સહી ન શકે એમ હોવું જોઈએ, (૩) ધર્મ ન કરનાર તરફ એને અનુકંપા હોવી જોઈએ, (૪) ધર્મ તરફ એના મનનું સ્થાપિતપણું હોવું જોઈએ, (૫) ધર્મને માટે ખાસ જિજ્ઞાસા-આતુરતા હોવી જોઈએ, (૬) શુરુ તરફ વિનય હોવો જોઈએ, (૭) ધર્મને યોગ્ય કાળ શોધવાની અપેક્ષા તેનામાં હોવી જોઈએ, (૮) ઉચિત સ્થિર આસન જોઈએ, (૯) યોગ્ય સ્વર,

પરને ઉપધાત-અડચણ ન કરે તેવો સ્વરહોવો જોઈએ, (૧૦) પાઠના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે તેનો ઉપયોગ તેમાં હોવો જોઈએ, (૧૧) લોકપ્રિયત્વ હોવું જોઈએ, (૧૨) અગર્હિત ક્રિયા હોવી જોઈએ, (૧૩) કષ્ટ વખતે ધીરજ હોવી જોઈએ. (૧૪) શક્તિ પૂરતો ત્યાગ હોવો જોઈએ અને (૧૫) લબ્ધલક્ષ્યપણું હોવું જોઈએ.

જો સિદ્ધર્ષિ ઓત્પન્ન જીવ હોય તો આ અધિકારીનું લક્ષણ વાંચી નીચે નજર કરે, પોતાના અંતરાત્માને પૂછે અને જવાબ મેળવે. આવા છૂટા છૂટા અનેક પ્રસંગો એ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથમાં છે. એમાંથી કઈ હકીકત વાચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિને જાગૃતિ થઈ હશે તે કહેવું અશક્ય છે. બોધના પ્રસંગો ઘણી વાર એટલા સાદા હોય છે કે બીજાને તે વાત બેસે નહિ. આપણે વૃદ્ધ બળદને ઘણી વાર જોઈએ છીએ, પણ કાંઈ વૈરાગ્ય થતો નથી અને કરકંડૂને થયો છે તે આપણે વાંચીએ છીએ. માનસિક વિકાસ અને પૂર્વના ક્ષયોપશમ ઉપર તેનો આધાર રહે છે.

એનો નિર્ણય કરવામાં બીજી અગવડ એ છે કે શુભહારાજ દેરાસરેથી પાછા ક્યારે આવ્યા તે આપણે જાણતા નથી. તેઓ અરધા કલાકમાં પાછા ફર્યા હોય કે બે કલાકે આવ્યા હોય તે આપણને ખબર નથી. સિદ્ધર્ષિએ ગ્રંથ હાથમાં લઈ પ્રથમથી વાંચવા માંડ્યો કે ચપળ વિદ્વાનની પેઠે વચ્ચેનું કોઈ પાત્ર ઉગ્રાડી શકે કથું તે પણ આપણે જાણતા નથી.

પણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિથી તેમને જરૂર લાલ થયો છે એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નથી. તેઓ પ્રશસ્તિમાં જે ત્રણ શ્લોકો મૂકે છે તે ઉપરથી તેમના મન ઉપર શ્રી હરિલદ્ર-સૂરીશ્વરની લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન વૃત્તિથી ઘણી અસર થઈ છે એ સિદ્ધ વાત છે. એ ગ્રંથ જાણે ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે જ શ્રી હરિલદ્રસૂરિએ લખ્યો હોય એમ તેઓ માને છે, પોતાની કુવાસનાનું ઝેર દૂર કરનાર તરીકે શ્રી હરિલદ્રસૂરિને પોતે ગણે છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મબોધકરનું પાત્ર આવે છે તે શ્રી હરિલદ્રસૂરિનું પાત્ર કાળથી દૂર હોવા છતાં છે એમ જાતે કબૂલ કરે છે. આ સર્વથી આપણે કદાચ લલિતવિસ્તરાનો કયો અમુક

વિભાગ વાંચવાથી તેમના ઉપર અસર થઈ તે ન કહી શકીએ તો પણ એ ગ્રંથનો તેમના ઉપર ઉપકાર સ્પષ્ટ છે.

એ ગ્રંથની પંજિકા મુનિચંદ્રસૂરિએ ૨૧૫૫ શ્લોક પ્રમાણ લખી છે. તેની શરૂઆત કરતાં તેઓશ્રી પણ લખે છે કે:—

યાં બુદ્ધવા કિલ સિદ્ધસાધુરખિલવ્યાખ્યાત્તૂડામણિ,
સમ્બુદ્ધઃ સુગતપ્રણીતસમયામ્યાસાચલચેતનઃ ।

યત્કર્તુઃ સ્વદૃતૌ પુનર્ગુરુતયા ચક્રે નમસ્યામસૌ,
ફો હ્યેનાં વિવૃણોતુ નામ વિવૃત્તિં સ્મૃત્યૈ તથાપ્યાત્મનઃ ॥

‘વ્યાખ્યાતૃયુગામણિ સિદ્ધ સાધુ જેનું’ ચિત્ત સુગત(બુદ્ધ)ના શાસ્ત્રાભ્યાસથી ચળી ગયું હતું તેને બોધ પમાડીને જે વૃત્તિએ સંબુદ્ધ કરેલ હતો અને જેના કર્તાને પોતાના શુરુતરીકે પોતાની કૃતિઓમાં નમસ્કાર કર્યો છે તેવી વૃત્તિ ઉપર વિવેચન કરવાને તો કોણ શક્તિવાન થાય? પણ પોતાની જાતની સ્મૃતિ માટે હું આ (પંજિકા) રચું છું.’

લગભગ ૨૦૦ વર્ષને અંતરે થયેલા મુનિચંદ્રસૂરિએ પોતાની પંજિકામાં આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં જ લખ્યું છે તેથી તે વળતે પણ આ વાર્તા જરૂર પ્રચલિત હશે.

એ ગ્રંથની શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ઉપર અસર તો ઘણી થયેલી હોવી જોઈએ. લલિતવિસ્તરના કેટલાક આખા વાક્યો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ ગ્રંથમાં ઉતારી લીધા છે તે પરથી તેમની ઉપર સદર ગ્રંથની ઘણી અસર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આતમા પ્રસ્તાવમાં ચાર વ્યાપારી કથાનક આવે છે (અવતરણ પૃ. ૧૭૨૩). ત્યાં જે અકસ્માત મિત્રનો સંબંધ છોડી દેવાથી શરૂ થતું મહાન વાક્ય છે તે આખું લલિતવિસ્તર વૃત્તિમાંથી પૃ. ૧૧૬ (દે. લા.) અક્ષરે અક્ષર ઉદ્ધરી લીધું છે. તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિચક્ષણસૂરિ નરવાહન રાજાને ઉપદેશ આપે છે ત્યાં શરૂઆતમાં (અવ. પૃ. ૭૫૯) એક મોટા વિશાળ મહેલમાં આગ લાગવાની હકીકતનું જે મહાવાક્ય છે તે લલિતવિસ્તર પૃ. ૪૬ માંથી લઈ લીધું છે. એ બન્ને વાક્યો ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રથમ વાક્ય. મૂળ પૃષ્ઠ. ૧૦૧૨. લલિત પૃ. ૧૧૬. લાપાંતર ૧૭૨૩-૪.

પરિહર્તવ્યોઽકલ્યાણમિત્રયોગઃ, સેવિતવ્યાનિ કલ્યાણમિત્રાણિ,
ન લઙ્ઘનીયોચિતસ્થિતિઃ, અપેક્ષિતવ્યો લોકમાર્ગઃ, માનનીય
ગુરુસંહતિઃ, ભવિતવ્યમેતત્તન્ત્રેણ, પ્રવર્તિતવ્યં દાનાદૌ, કર્તવ્યો-
દારપૂજા ભગવતાં, નિરૂપણીયઃ સાધુવિશેષઃ, શ્રોતવ્યં ધિધિના
ધર્મશાસ્ત્રં, ભાવનીયં મદ્વાયત્નેન, પ્રવર્તીતવ્યં વિધાનતઃ,^૧ અયલમ્ય-
નીયં ધૈર્યં, પર્યાલોચનીયાયતિઃ, અવલોકનીયો મૃત્યુ, ભવિતવ્યં
પરલોકપ્રધાનેન,^૨ સેવિતવ્યો ગુરુજનઃ, કર્તવ્યં યોગપટ્^૩દર્શનં,
સ્થાપનીયં તદ્રૂપાદિ ચેતસિ,^૪ નિરૂપયિતવ્યા ધારણા, પરિહર્તવ્યો
વિક્ષેપમાર્ગઃ, ^૫યતિતવ્યં યોગસિદ્ધૌ, કારયિતવ્યા ભગવત્પ્રતિમાઃ^૬,
લેખનીયં^૭ ભુવનેશ્વરચ્ચનં, કર્તવ્યો મઙ્ગલજ્ઞાપ.^૮, પ્રતિપત્તવ્યં
ચતુઃશરણં, ^૯ગર્હિતવ્યાનિ દુષ્કૃતાનિ, ^{૧૦}અનુમોદનીયં કુશલં,
પૂજનીયાઃ મન્ત્રદેવતાઃ, શ્રોતવ્યાનિ સચ્ચેષ્ટિતાનિ, ભાવનીયમૌદાર્યં,
વાર્ષિતવ્યમુત્તમજ્ઞાનેન:

(આ વાક્યનો ઉપયોગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવંદન-પ્રશ્નિધાન
કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાના પૂર્વ કારણોને અંગે કરે છે. શ્રી
ભિદ્ધર્ષિ સાધુધર્મના અનુષ્ઠાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ગૃહ-
ધ્યને આ પ્રમાણે લલામણુ કરે છે.)

દ્વિતીય મહાવાક્ય. મૂળ પૃ. ૪૭૬-૭. લલિત પૃ. ૪૬. અવતરણ
પૃ. ૭૫૬-૬૦

^{૧૧}પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં^{૧૨}ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં ।
ન યુક્તઃ રૂઢ વિદુષઃ પ્રમાદઃ । ^{૧૩}યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષાવસ્થા,
પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિપયા, વિપ્રયોગાન્તાનિ

૧ અનુષ્ટેયસ્તદર્થો વિધાનેન એ પ્રમાણે ઉપમિતિમાં પાઠ છે. ૨ પરલો-
કપ્રધાનઃ એવો પાઠ ઉપમિતિમાં છે. ૩ પટ્ટ ઉપમિતિ પાઠ. ૪ માનસે ઉપ-
મિતિ પાઠ. ૫ પ્રયતિતવ્ય ઉપમિતિ પાઠ. ૬ મગવદ્ભુવનવિમ્બાદિકં ઉપમિતિ
પાઠ. ૭ ભુવનેશ ઉપમિતિ. ૮ જપઃ ઉપમિતિ. ૯ ગર્હિતવ્યાનિ ઉપ-
મિતિ ૧૦ અનુમોદયિતવ્યં ઉપ૦. ૧૧ પ્રદીપ્તમવનોદરકલ્પ ઉપ૦. ૧૨ સંસાર-
વિસ્તારઃ ઉપ૦. ૧૩ યતઃ ઉપ૦ આ શબ્દ છોડી દે છે.

સત્સદ્ગત્તાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ, તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય યતિતવ્યં,^{૧૪} ^{૧૫}પતઃ સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેદો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ, અતઃ સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદભિજ્ઞાઃ, માધનીયં ^{૧૬}મુણ્ડમાલાલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્તવ્યા શ્વલ-ચદસદપેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં^{૧૭} સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં, પતઃ વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત્^{૧૮} । જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ^{૧૯}, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસમ્પન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિદ્યોતસિકા, પ્રતિવિધેયમનાગતમસ્યાઃ^{૨૦} ભયશરણાદ્યુદાહરણેન, ^{૨૧}ભવત્યેવં સોપક્રમકર્મનાશઃ^{૨૨} નિરુપ-ક્રમાનુબન્ધવ્યવચ્છિન્નિરિત્યેવં^{૨૩} ધર્મં દેશયન્તીતિ ધર્મવંશકાઃ

(ભગવાન કેવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે તે બતાવવા ધર્મ-દેસચાર્ણના ઉપર વિવેચન કરતા આ વાક્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વાપરે છે. વિચક્ષણસૂરિ ઉપદેશની શરૂઆત કરતા નરવાહન રાત્ર વાસે આ આખું વાક્ય બોલે છે. પૃ. ૭૫૬-૬૦)

આ ઉપરાંત શ્રંથમાં નાના મોટા ઉતારા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના રૂપ છે તેથી હરિભદ્રસૂરિના તેમના (લેખક) ઉપર ઉપકાર જરૂર હોવો જોઈએ. આટલો વિમર્શ અહીં પ્રાસંગિક છે. બાકી ગુરુ મહારાજને પાછા આવતાં વખત કેટલો થયો તે હકીકત નોંધાયેલી નથી અને લલિતવિસ્તારનો કયો ભાગ વાંચીને શ્રી સિદ્ધર્ષિના મન પર અસર થઈ તેની પણ નોંધ ન હોવાથી માનસિક પરિવર્તનના માર્ગો પર રૂપ નિર્ણય થાય તેમ નથી. ગમે તે કારણે શ્રી હરિભ-

૧૪ વિધ્યાપનેઽસ્ય સંસારપ્રદોષનકસ્ય યત્નઃ કર્તવ્યઃ ઉપ૦. ૧૫ તસ્ય ચ હેતુઃ સિદ્ધાન્તવાસના સારો ધર્મમેધઃ ઉપ૦ અને ' યદિ પરં વિધ્યાપયતિ ' ઉપ૦ છેડી દે છે ૧૬ મુણ્ડમાલિનોપમાનં ઉપ૦ પાઠ ૧૭ મત્સાધુસેવયા ઉપ૦ પાઠ. ધર્મશરીર છેડી દે છે. ૧૮ સૂત્રાનુસારેણ ઉપ૦ પાઠ. ૧૯ આત્મસ્વરૂપઃ ઉપ૦ પાઠ. ૨૦ ' ભયશરણાદ્યુદાહરણેન ' ઉપ૦ માં આ શબ્દો નથી. ૨૧ ભવત્યેવં પ્રવર્તમાનાનાં ઉપ૦ પાઠ. ૨૨ નાશઃ સ્થાને વિલયઃ ઉપ૦. ૨૩ વિચ્છિન્નિરિત્યેવં નિરુપક્રમ કર્માનુબન્ધઃ । તસ્માદર્ત્રેવ યતઃ ચૂયમિતિ. ઉપ૦ પાઠ.

દ્રસૂરિનો ઉપકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર થયો છે તેને ઘનાગતં પરિણાયવાળા શંખદો સાથે વાંચીએ ત્યારે ઘાટ બેસે છે કે સીધો ઉપકાર કાંઈ થયો જણાતો નથી પણ પરંપરાએ જરૂર થયો છે. આ ચર્ચા અન્યત્ર ધર્મગઈ છે.

એક બીજી બાબત પણ અહીં વિચારવા યોગ્ય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-પ્રબન્ધ પ્રમાણે ઉપમિતિની રચના પ્રથમ થઈ છે, ત્યારપછી બૌદ્ધોનો અભ્યાસ કરવા તે ગુરુમહારાજની રજા લઈને જાય છે. આ હકીકત અસંલલિત એટલા માટે છે કે અભ્યાસ કરીને પાછા આવ્યા પહેલાં જો ઉપમિતિ ગ્રંથ તેમણે બનાવ્યો હોય તો પ્રશસ્તિમાં વિષે વિનિર્ધૂય કુવાસનામયંવાળા શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કારના ત્રણે શ્લોક અપ્રસ્તુત બની જાય છે. ઉપમિતિ બનાવ્યા પછી જો બૌદ્ધોને ત્યાં જવાનું બન્યું હોય તો લલિતવિસ્તર ગ્રંથ ગુરુમહારાજ તેમના હાથમાં મૂકે એ વાતનો ઉલ્લેખ પ્રશસ્તિમાં કદી આવી શકે નહિ. વળી હરિભદ્રસૂરિને ધર્મબોધકર સાથે સરખાવ્યા છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કાલગ્યચહિત શબ્દ વાપરી હરિભદ્રસૂરિને સમયની અપેક્ષાએ પોતાથી દૂર બતાવ્યા છે. એ સર્વ વાત અસંગત બને છે. આ સર્વ વિમર્શો વિચારતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથોનો ઉપકાર લેખક મહાત્મા પર જરૂર જણાય છે, પણ તે કેવી રીતે થયો હશે તે સંબંધીની વાર્તા શ્રી પ્રભાવકચરિતકારે લખી છે તે બંધબેસતી જણાતી નથી. બાકી મનુષ્યનાં મન એવા ચિત્રવિચિત્ર હોય છે કે કેટલીક વાર નાની બાબત મોટી અસર કરી દે છે, તેથી તત્ત્વ કેવલીગમ્ય રાખી આપણે આગળ વધીએ.

ઠેકાણે આવ્યા—

લલિતવિસ્તર ગ્રંથ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઠેકાણે આવી ગયા. એને પૂર્વ સંસ્કાર જાગ્રત થઈ ગયા. એના મનમાંથી ધુન્ધ નીકળી ગઈ. એને શ્રીવીરના સંદેશાનું સ્મરણ થયું અને મનમાં જે આંટી પડી હતી તે તૂટી ગઈ. વિચાર થયો કે ગુરુમહારાજને ધન્ય છે! એમણે મારે માટે વિચાર કરીને જ મને પાછો બોલાવવાની સૂચના કરી હશે! કદાચ એમને લવિષ્યત્ નિમિત્તજ્ઞાન થયું હશે! ગુરુ મહારાજ આવશે એટલે એમને પગે પડીશ.

આવી વિચારશ્રેણી ચાલતી હતી ત્યાં ગુરુમહારાજ આવ્યા.

ગહારથી 'નિસિહી' શબ્દ મોટેથી બોલ્યા. સાધુઓ મંદિર કે ઉપાશ્રયમાં પેસતાં આ શબ્દ બોલે એવો આચાર છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ગુરુઆગમન બાણી દીધું. એ તુરત વિનય બતાવવા ઊભા થઈ ગયા.

જે શિષ્યે થોડી મિનિટ કે કલાક પહેલાં ગુરુને કહ્યું હતું કે 'તમે જાયા બેઠા શોભતા નથી !' તે જ વિનય-શિષ્ય ગુરુને આવતાં જોઈ ઊભો થઈ જાય છે.

આનંદમેળાય—

વિચક્ષણ ગુરુમહારાજ સમજી ગયા, આખી વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયા. જરા પણ કડવાશની વાત ન કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ સામે પ્રેમ-નજર કરી આસન પર બેઠા. સિદ્ધર્ષિએ વાત આદરી.

સિદ્ધ—લગવન ! મારી ખુદ્ધિમાં કેટલોક ભ્રમ થયો હતો તે આ લલિતવિસ્તાર અંથ વાચતાં દૂર થઈ ગયો છે, આપની મને અહીં પાછા બોલાવવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ ખરેખર વંદનને યોગ્ય છે.

ગુરુમહારાજ—તારા જેવો કદી છેતરાય તેમ મેં માન્યું જ નહોતું. અત્યારે આપણા વિશાળ શાસ્ત્રોનાં મર્મ સમજી શકે એવો આપણા ગરુડમાં તારા જેવો કોણ છે ?

સિદ્ધ—પણ પ્રભુ ! આટલી કયા આ પામર જીવ પર શા માટે ? આ પ્રાણી શું આપનાં ચૈત્યો કરાવશે ? કે શું મોટો ધુરંધર થશે ? મારા જેવા તુચ્છ શિષ્યોને તો દૂર કરવા જોઈએ.

ગુરુમહારાજ—એવું કાંઈ નથી. ઉપર ઉપરની બાબતોથી કોઈવાર ખુદ્ધિમાં ભેદ થાય, તેવા કારણે દૂર કરવાથી તો પ્રાણી, અધર્મ પામી જાય. તું પાછો આવ્યો તે યોગ્ય જ કયું છે.

સિદ્ધ—આ પ્રાણી જરો દ્રોહી છે. એને આપ પ્રાયશ્ચિત્ત આપો, એનો ઉદ્ધાર કરો, એને લાયક બનાવો, એનાં પાપો ધોઈ નાખો.

ગુરુમહારાજે શ્રી સિદ્ધર્ષિને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું. બન્નેએ ઘણા વખત સુધી જોદ્ધોના ઉપરટપકેના તર્કની વાતો કરી અને વિશિષ્ટ ચર્યાદારા પૂણ આનંદ મેળવ્યો. ગુરુમહારાજે વાતચીત દરમિયાન શ્રી સિદ્ધર્ષિને પૂણ આપી દીધું, એના મનમાં કાંઈ ધુન્નવણ રહી

ગઈ હોય તો તે દૂર કરી અને તેના જ્ઞાનની પ્રશંસા અવિશેષ કરી એને સ્થિર કર્યો.

ગચ્છપતિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

ત્યારપછી પોતાની પાટ પર એની સ્થાપના કરી. પોતે પૂર્વકાળના ઋષિઓની પેઠે જિનકલ્પની તુલના કરવા અને યોગસાધના કરવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ગચ્છપતિ થાય તેને આખા ગચ્છની બાબત ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે અને તેની જવાબદારી પણ ઘણી મોટી હોય છે. ગચ્છાધિપતિ પણ યોગ્ય શિષ્યને પોતાના સ્થાન પર નીમી પોતે ગચ્છનો ભાર ઉતારી મૂકતા હતા. જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયા પછી પણ જિનકલ્પની તુલના કરવાની રજા હતી. એટલે જિનકલ્પ આદર્યો છે એમ જણાવ્યા કે બાહરે કર્યા સિવાય જિનકલ્પને યોગ્ય સર્વ ક્રિયાઓ અને પ્રવર્તનો થઈ શકતા હતા. એને જિનકલ્પની તુલના કહેવાય. જંગલમાં રહેવું, વસતિમાં પ્રાયઃ આવવું નહિ, ઘોર પરીષદો સહન કરવાં અને મહાતપ કરવો, તેમજ દુનિયાદારીની સર્વ અટપટો છોડી દેવા ઉપરાંત ગણ-ગચ્છ કે સંઘની સર્વ ચિંતા પણ છોડી દેવી—એ સર્વ જિનકલ્પની તુલનામાં આવે છે. શુરુમહારાજે (ગર્ગર્ષિએ) આવા પ્રકારનો નિઃસંગ ભાવ આદર્યો અને ગચ્છની સર્વ ચિંતા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર નાખી.

નિવૃત્તિ કુળના આ પ્રવર સંતાને વ્યાખ્યાતૃ-વ્યાખ્યાનકાર તરીકે ખૂબ સેવા કરી, અનેક તીર્થયાત્રા કરી, કઈકની સાથે ચર્ચાઓ કરી અને નિવૃત્તિ કુળને નિવૃત્તિ-આનંદ કરી આપ્યો.

આ રીતે પ્રભાવક ચરિત્રમાં આવેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધની વિચારણા ચર્ચા વિમર્શ સાથે પૂરી થઈ. એના ઘણા પ્રસંગો ખૂબ ચર્ચા કરવા જેવા છે. એનાં ઉપયુક્ત સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. બાકી તો જેમ ઇતિહાસની શોધખોળ થતી જશે તેમ આ પ્રસંગો પર વધારે પ્રકાશ પડતો જશે. માઘ કવિનો અને કર્તાનો સંબંધ અને કર્તાનો તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સંબંધ ખૂબ ચર્ચવા યોગ્ય છે. હવે આપણે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ અંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી વિચારણા કરી જઈએ.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ

દાક્ષિણ્યચંદ્ર—ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાળા નામની કથા પ્રાકૃતમાં દશ હજાર ગાથાપ્રમાણ લખી છે. તેઓએ ગ્રેરણા કરી તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો. એ હકીકતની અશક્યતા ઉપર, પૃ. ૩૩૫ માં શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રનો તે ભાગ વિચારતાં સહજ બતાવી છે. એ કુવલય-માળા કથા કેવી છે અને ક્યારે બની છે તેની હકીકત ખાસ પ્રસ્તુત છે. એ જાણ્યા પછીજ દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ કથાના લેખકનો સંબંધ હોઈ શકે કે કેમ ? તેનો નિર્ણય કરી શકાય.

કુવલયમાળાનો વિષય—

કુવલયમાળા કથા પ્રાકૃતમાં છે, તે પરથી રત્નપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચના કરી છે. સંસ્કૃત કૃતિનો સમય તેરમી સદીની આખરનો અને ચૌદમીની શરૂઆતનો છે. એ મૂળ ગ્રંથ શ્રી આત્માનંદ જૈન સલા(ભાવનગર)એ સને ૧૬૧૬ માં છપાવ્યો છે. એતું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ સને ૧૬૧૩ માં છપાવ્યું છે. અસલ કુવલયમાળા પણ લખ્ય છે. એ ગ્રંથમાં નીચેની હકીકત આવે છે. (એને ઉપમિતિ કથા સાથે કાંઈક સામ્ય છે તેથી વિચારી જવા યોગ્ય છે.)

એ ગ્રંથમાં રુદ્રસોમ, શાંતિલટ, ગંગાદિત્ય, ધનદેવ અને વ્યાઘ્ર-હત્ત નામના પાંચ જીવોની કથા છે. તેમનાં નામો ચંડસોમ, માનલટ, માયાદિત્ય, લોલદેવ અને મોહહત્ત છે. આ પાંચે જીવો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનાં અનુક્રમે કડવાં ફળ આપનારા છે. એ પાંચેની કથા કુવલયચંદ્ર કુમાર પાસે એક મુનિ-મહારાજ કહે છે. એ કુમાર સદર પાંચ જીવો પૈકી એક છે અને કથા કહેનાર મુનિ પણ તે પાંચ પૈકીના એક છે. આ પાંચે જીવોને ક્રોધાદિનાં ફળ કેવી રીતે મળે છે અને અંતે આરાધના

કરી તેઓ પોતાનું સાધ્ય કેવી રીતે સાધે છે તેની આખા અંધમાં વાર્તા છે. એ પૈકીનો એક જીવ માયાના પ્રતાપે સ્ત્રી થાય છે ત્યારે તેનું નામ કુવલયમાળા પાડવામાં આવે છે. પાંચે જીવો ભગવાન શ્રી મહાવીરજીવાની પાસે આવે છે અને વારાફરતી દીક્ષા લઈ શુદ્ધ સંયમ પાળી શ્રી વીરભગવાનના સમયમાં મોક્ષે જાય છે.

એ કથાને કુવલયમાળાનું નામ શા માટે આપ્યું તે સમજાવતું નથી. આખી કથામાં કુવલયચંદ્રનું પાત્ર વિશેષ ભાગ ભજવે છે. પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલા સદર અંધના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે ‘કથાના મુખ્ય નાયક પાંચ છે. પાંચે સારો ભાગ ભજવે છે. પાંચમાં પણ કુવલયચંદ્ર અને કુવલય માળા મુખ્ય પાત્ર છે. તે બન્ને સારો ભાગ ભજવે છે. તેમાં પણ કુવલયચંદ્રને લગતો ભાગ વધારે હોવા છતાં આકર્ષક નામ તરીકે કથાનું નામ કુવલયમાળા રાખવામાં આવેલ છે. આ પાંચ પૈકી એક જીવનું ત્રીજા ભવનું એ નામ છે.’

આ કથામાં સામુદ્રિકથાજ્ઞ, સ્વપ્નથાજ્ઞ, જ્યોતિષથાજ્ઞ વિગેરેનું કેટલુંક રહસ્ય પણ પ્રસંગોપાત આપેલું છે.

બે આદર્શો—

શ્રી સિદ્ધિ ગણિ પાસે બે મુખ્ય કથાઓ હતી: એક શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાધ્ય કહા.’ અને બીજી દક્ષિણચંદ્ર-ઉદ્યોતનસૂરિની ‘કુવલયમાળા.’ સમરાધ્ય કહામાં અગ્નિશર્મા અને શુભસેન નામના જીવોના ભવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અગ્નિશર્મા ક્રોધનો નમૂનો છે, વૈશ્વાનર છે અને મહાતપ કરવા છતાં ક્રોધથી તેને ખગાડી નાખનાર છે. શુભસેન શાંતિનો નમૂનો છે. ક્રોધી અગ્નિશર્મા વૈરવૃત્તિ પ્રથમ ભવમાં જન્મી કદે છે અને ભવાંતરમાં વિશેષ કેળવે છે. એ શુભસેનને અનેક રીતે ભવાંતરમાં હેરાન કરે છે. કર્મ એ શી ચીજ છે, એનું નિદાન કેવું થાય અને વિકાસમાર્ગમાં એનાં પરિણામો કેવાં આવે તેનું આખું દિગ્દર્શન એ કથામાં આપ્યું છે. નાનાં કર્મો ભોગવવાં પડે એટલે કે એનાં ફળો આપવાં પડે ત્યારે કેટલી હદ સુધી દુઃખો અનુભવવાં પડે છે એ સર્વને જણાવનાર એ અદ્ભુત કથા છે. એનાં મુખ્ય પાત્ર બે જીવો

છે અને એની કમિક ઉત્ક્રાન્તિ જૈન પદ્ધતિએ બતાવવી એ સદર અંથનો ઉદ્દેશ છે. કથાદ્વારા વિશિષ્ટ નીતિ અને ધર્મનું ઐક્ય બતાવવા જે સુપ્રયાસ એ અંથમાં થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી.

શ્રી હરિલદ્રમૂરિ પછી કુવલયમાળા આવી. તેના કર્તાએ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનો ખૂબ પરિચય કરાવ્યો. પાંચ પૈકી ત્રણ લયો મનુષ્યના બતાવી તેમાં સદર મનોવિકાસને ખૂબ વિસ્તારથી સમજાવ્યા. કથાનો કેટલોક ભાગ એક મુનિ પાસે કહેવરાવ્યો અને બાકીનો અંથકર્તાએ કહ્યો છે.

સિદ્ધર્ષિનું અપનયન—

આ બંને આદર્શો (Models) શ્રી સિદ્ધર્ષિ સામે હતા. તેણે આખી હકીકતને ખૂબ અપનાવી. એમણે પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું; પણ તેની સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોની સ્થૂળ અને આંતર પ્રવૃત્તિ અને પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહને પણ ખૂબ અપનાવ્યા; એમણે મોહરાજને સર્વથી વધારે અપનાવ્યો અને ચારિત્રધર્મને સર્વથી પ્રધાનપદે અપનાવ્યો; એણે પારવગરની અંતર લડાઈઓ ચીતરી; એણે કર્મના આખા ક્ષેત્રને જીવતું કરી બતાવ્યું અને એણે સુસ્થિત મહારાજને સાતમે માળે બરાબર બેસાડી આપ્યા.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ખૂબી એ કરી કે મનુષ્યભૂમિના અથવા ક્ષેત્રના કોઈ પણ વ્યવહાર-અંદરના અને બહારના-છોડ્યા નહિ. એણે આખા કર્મના ક્ષેત્રને ચર્ચી નાખ્યું અને વાતનો રસભંગ ન થાય. તે રીતે ધર્મના રહસ્યો જીવતાં ચાલતાં હાલતાં કરીને એણે મહાન અંથ બનાવી નાખ્યો.

કુવલયમાળાની કથા ચૌદમા તીર્થંકર શ્રી અનંતનાથજીના સમયથી શરૂ કરી શ્રી મહાવીરસ્વામીના તીર્થમાં પૂરી કરી, ત્યારે ઉપમિતિ કથા લિખારીના સુખમાં અનંત કાળ મુધીના સમય પર લઈ લીધી અને છતાં નવ કલાકમાં પૂરી કરી દીધી, પણ તેમ કરવામાં સારાથે વિશ્વનું અવલોકન કરી લીધું.

છતાં કુવલયમાળાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતાં તેનો આદર્શ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સન્મુખ જરૂર રહ્યો હોય એમ જણાય છે તેથી તેની કૃતિ સંબંધી અને તેના સમય સંબંધી વિચાર કરવો પ્રસ્તુત જણાય છે. એનો વિચારણા પૂરી થશે ત્યારે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી જે વાર્તાલાપ મૂક્યો છે અને ગ્રેરણાની કલ્પના કરી છે તે કેટલી સંભવિત હોઈ શકે તે પર નિર્ણય કરવાનું સાધન પણ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ક્રોધ (વૈશ્વાનર)ના કૃણ વાર્તારૂપે બતાવ્યાં, દાક્ષિણ્યચિહ્ને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહના કૃણ બતાવ્યાં ત્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ અદરનાં સર્વ મનોવિકારો, ઈદ્રિયો, અમતો અને સંક્ષેપમા કહીએ તો બાહ્ય અને અભ્યંતર આખા વિશ્વને પોતાનો વિષય બનાવી દીધો. એમણે મોહરાજના પાત્રને સર્વથી વધારે મહદ્બાળ્યું, એણે ચારિત્રરાજના પાત્રને ખૂણ દીપાબ્યું અને ઈર્મની કુલ પ્રકૃતિઓને જીવતી બોલતી ચાલતી કરી તેમજ આખી મનુજગતિ નગરીને અંદરથી અને બહારથી પ્રત્યક્ષ કરી દીધી.

ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ—

હવે ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ કુવલયમાળાની તપાસી જઈએ એટલે એમનો સમય નિર્ણય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય (૫. ચતુરવિજયજીની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત)

અરિથ પયડા પુરીણં પબ્બદ્ધયા નામ રયણસોહિહ્ણા ।
 તત્થ દ્વિપ્પણ મુત્તા પુહ્ણં સિરિતોરસાણેજ ॥ ૧ ॥
 તસ્સ ગુરુ હરિયત્તો આયરિઓ આસિ ગુત્તવંસાઓ ।
 તીપ નયરીપ દિદ્ધો જિણનિવેસો તહિં કાલે ॥ ૨ ॥
 યહુકલાકુસલો સિદ્ધન્તવિઆણઓ ફહિં દપ્પલો ।
 આયરિયદેવગુત્તો અજ્ઞવિ વિજ્ઞરણ કિત્તી ॥ ૩ ॥
 સિવચંદગણી અદ્દ મયહરો ત્તિ સો પત્થ આગઓ દેસા ।
 સિરિમિહ્ણમાલનયરમ્મિ સંઠિઓ કપ્પરુક્કલો વ્વ ॥ ૪ ॥
 તસ્સ સ્સમાસમણગુણો નામેગં જપ્પલદત્તગણિનામો ।
 સિસ્સો મહ્હમહ્ણા આસિ તિલોપ વિ પયડજસો ॥ ૫ ॥

તસ્સ ય સીસા વહુઆ તવવીરિયલદ્ધચરણસંપણ્ણા ।
 રમ્મો ગુજ્જરદેસો જેહિં કઓ દેવહરણહિં ॥ ૬ ॥
 આગાસવપ્પનયરે વહેસરો આસિ જો સ્વમાસમણો ।
 તસ્સ મુહદંસણે ઘિય અવિ પસમદ્ધ જો અહવ્વો વિ ॥ ૭ ॥
 તસ્સ ય આયારધરો તત્તાયરિઓ ત્તિ નામ સારગુણો ।
 આસિ તથનેયનિજ્ઞિયપાવતમોહો દિણયરો વ્વ ॥ ૮ ॥
 જો દૂતમસલિલપવાહવેગહીરન્તગુણસહસ્સણ ।
 સીલદ્ધવિડલસાલો લગ્ગણપ્પમો વ્વ નિકંપો ॥ ૯ ॥
 સીસેણ તસ્સ ઇસા હિરિદેવીદિગ્ગદંમ્મણમણેણ ।
 રદ્ધયા કુવલયમાલા વિલસિર દ્ધિપ્પન્નદ્ધિધેણ ॥ ૧૦ ॥
 દિગ્ગજહિચ્છિયફલઓ વહુકિત્તીકુસુમરેહિરામોઓ ।
 આયરિય વીરમ્મહો અદ્ધાવરો કપ્પરુક્કો વ્વ ॥ ૧૧ ॥
 સો સિદ્ધન્તગુરુપમાણનાણ જસ્સ હરિમ્મહો ।
 વહુગન્ધસત્થવિત્થરપ્પયડ (સચ્ચત્થ) સવ્વથ્થો ॥ ૧૨ ॥
 રાયાપત્તિયાણં વંસે જાઓ વહેસરો નામ ।
 તસ્સુજ્જોયણનામો તણઓ અહ વિરદ્ધયા તેણ ॥ ૧૩ ॥

શરૂઆતમાં અંધકર્તા પોતાના પૂર્વપુરુષોની હકીકત 'કહે છે. તેનો આશય નીચે પ્રમાણે છે:—

એક 'પ્રવચ્છ'માં નામની રત્ન જેવી નગરી હતી. તેનો તોરણાણ નામનો રાજા હતો. ગુપ્તવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ 'હરિદત્ત' નામના આચાર્ય તેના ગુરુ હતા. એ આચાર્યના ઉપદેશથી રાજાએ તે નગરીમાં જિનપ્રાચાર સ્થાપ્યો હતો.

તેના શિષ્ય 'દેવગુપ્ત' યથા: તે બહુ કળાઓમાં કુશળ હતા, સિદ્ધાન્તના જાણકાર હતા, દક્ષ હતા અને આજે પણ તેમની કીર્તિ વિસ્તરે છે.

તેના પછી 'સિવચંદ ગણિ' આવ્યા. તેમણે એ પ્રદેશ (પંચ-ધર્મી નગરીવાળા પ્રદેશ)માંથી નીકળીને ભિક્ષુભાવ નગરમાં સ્થાન કર્યું. તેઓ કટ્ટપવૃક્ષ જેવા હતા.

તેના 'યક્ષદત્ત ગણિ' નામના શિષ્ય યથા: એનામાં સાધુના ગુણો

હતા. એ મહાત્મા હતા. એનો યશ ત્રણ લોકમાં પ્રકટ હતો. એને તપ, વીર્ય અને લઘિધથી સંપન્ન અનેક શિષ્યો હતા, તેમણે રમ્ય ગુર્જર દેશ અનેક દેવમંદિરો બનાવરાવી ભરી દીધો.

એના શિષ્ય ‘વડેસર’ નામના થયા. એ આગાસવખ્ય નગરમાં રહેનારા થયા. તેમના મુળના દર્શનથી અભવ્ય પ્રાણી પણ શાંતિને પામી જાય તેવા એ થયા.

એના શિષ્ય ‘તત્તારિય’ નામના થયા. તે આચારના ધારણ કરવાવાળા હતા. ઉચ્ચ ગુણવાળા હતા. સૂર્યની પેઠે એમના તપના તેજથી પાપરૂપ અંધકાર છતાઈ ગયો હતો. દુષ્ક્રમ કાળના સદ્વીર-પ્રવાહને અટકાવનાર હજારો ગુણો એમનામાં હતા. એમનામાં શીલાંગો વિસ્તૃત આકારમાં હતા અને એ મુખ્ય સ્તંભ જેવા નિષ્પ્રકંપ હતા.

એમના શિષ્ય ‘દાક્ષિણ્યચિહ્ન’ થયા જેમણે હ્રીદેવીના દર્શનથી મનની પ્રસન્નતા મેળવી હતી તેમણે આ કુવલયમાળા રચી.

ઇચ્છિત ફળના દેવાવાળા, ક્રીતિરૂપ કૂલોથી અલંકૃત હોવાને લીધે નવીન કલ્પવૃક્ષ જેવા દેખાતા, આચાર્ય ‘વીરભદ્ર’ જેને સિદ્ધાન્તનો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા અને અનેક ગ્રંથોની રચના કરી સમસ્ત શ્રુત(આગમો)નો :સત્ય અર્થ જેણે પ્રકટ કર્યો એવા આચાર્ય હરિભદ્ર જેમને પ્રભાણુજ્ઞાન(ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા, જે ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા વડેસરના પુત્ર હતા અને જેનું મૂળ નામ ‘ઉદ્યોતન’ હતું તેણે આ કથા રચી.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે—

૧. કુવલયમાળાના કર્તા તત્તારિય નામના આચાર્યના શિષ્ય થાય.
૨. એમનું નામ ‘દાક્ષિણ્યચિહ્ન’ હતું.
૩. એમનું અસલ નામ ઉદ્યોતન હતું.
૪. એમના સિદ્ધાન્તના અભ્યાસકે ગુરુ વીરભદ્ર હતા.

૧ આ વડેસર-તે ઉદ્યોતનસરિના ગુરુના ગુરુ વડેસર હોય તેમ જણાય છે. વડેશ્વર રાગ્ન ક્ષમાત્રમણ થયા અને તેમના પુત્રે પણ દીક્ષા લીધી હતી.

૫. એમના ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યાપક હરિભદ્ર હતા.

૬. એ હરિભદ્ર તે જ હતા જેમણે અનેક ગ્રંથોના વિસ્તારમાં સત્યાર્થ પ્રકટ કર્યો છે.

સમયનિર્ણય—

ઉદ્યોતન સૂરિના પૂર્વ પુરુષોમાં કોઈપણ નામ ઐતિહાસિક ન હોવાથી એ એમનો સમયનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી.

સમયનિર્ણય માટે તેઓ પોતે જ સદર પ્રશસ્તિમાં આગળ લખે છે કે—

તુંગં ધ્વલં મળહારિર્યણપસરન્તઘયવહ્નહોઘં ।

ઉસહજિગિન્દાયયણં કારચિયં વીરમદ્દેણં ॥

આમાં એ સિદ્ધાન્તગુરુ વીરભદ્રે વિશાળ મનોહારી શ્રી ઋષભ દેવ ભગવાનનો મહાપ્રાસાદ કરાવ્યો એ હકીકત છે. પછીની હકીકત ખૂબ ઉપયોગી છે.

તમ્મિ દ્વિપણં અદ્દ ચોદ્દસીય ચિત્તસ્સ કિણ્હપન્નહમ્મિ ।

તિમ્મવિયા ચોદ્દકરી મહ્વાણં દ્વોઽ સવ્વાણં ॥.....

સગકાલે ઘોલીણે ઘરિસાણ સપહિં સત્તહિં ગપહિં ।

પગદિણેણૂણેહિં ઇસ સમત્તાવરણ્હમ્મિ ॥

ત્યાં રહીને કૃષ્ણપક્ષની વદિ ચૌદશને દિવસે આ કથા રચી તે સર્વભવ્યોને બોધ કરનારી થાઓ (અહીં એક અશુદ્ધ શ્લોક છે તેનો અર્થ એમ થાય છે કે—આ કથા કહેવાથી મને જે કાંઈ પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેનાથી સાધુઓને યોગ્ય ક્રિયા કરવાનું મારું મન ભરે ભરે થાઓ.) શકરાજને સ્તીત થયે સાત સો વર્ષ ગયા તેમાં એક દિવસ ઓછો રહ્યો તે દિવસે અપરાહ્ણે આ કથા પૂરી કરી.

એટલે એક દિવસ બાકી સાતસે શકને દિવસે કથા પૂરી થઈ.

શક વર્ષ ચૈત્ર શુદ્ધ એકમે બેસે છે. વદિ પક્ષ પ્રથમ આવે છે એટલે શક વર્ષ ૬૯૯ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને દિવસે આ કથા પૂરી થઈ. અર્થાત્ ઇ. સ. ૭૭૬ ના ૨૧ મી માર્ચે આ કથા પૂરી થઈ. વિક્રમ સંવત ૮૩૫ ના ફાગણ વદિ ૧૪ (ગુજરાતી) આ કથા પૂરી થઈ.

હવે આપણી પાસે જરૂરી સાધનો પ્રાપ્ત થયાં ગણાય. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતાની કથા સં. ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ પાંચમે પૂરી કરે એટલે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો વર્ષ ૧૨૭ નો થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

પરિણામો—

આ ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ અને ઉદ્યોતનસૂરિ સમકાલીન હોય એ વાત તદ્દન અશક્ય બને છે. બન્ને લેખકોએ પોતાનો સમય બરાબર આજેખ્યો છે, પોતાના શબ્દોમાં જ લખ્યો છે અને શક ૭૦૦ માં તો કાંઈ શંકા જેવું રહેતું નથી. આગળ જણાવેલ હુકીકતથી એ પણ જણાયું હશે કે ૯૬૨ નો જે સંવત શ્રી સિદ્ધર્ષિએ લખ્યો છે તે વિક્રમ સંવત જ છે. આટલી હુકીકત ઉપરથી બન્ને કવિઓ સમકાલીન નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે. અને આ ઐતિહાસિક પરિણામ જે સાચું હોય તો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે શરૂઆતમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને દાક્ષિણ્યચિહ્ન વચ્ચે જે વાદવિવાદ લખ્યો છે તે કાલ્પનિક હોવાનું પરિણામ અનિવાર્ય થાય છે. હવે આપણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી વિચાર કરી જઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

મારો પત્રવ્યવહાર—

સને ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમાં મેં પ્રો. હરમન જેકોબી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. ઉપમિતિભવપ્રપંચાના પીઠબંધના શુભ-રાત્રી ભાષાંતર સાથે મેં એક નાની ઉપોદ્ધાત લખી હતી તેની કોપી પ્રો. જેકોબીને મોકલી. પછી શ્રી સિદ્ધર્ષિની તારિખને અંગે અને સાથે સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય માટે લંગાણુ પત્રવ્યવહાર તેમની સાથે થયો. તે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ પુસ્તક ૧૧ માં પૃ. ૨૩૯-૨૭૪ માં પ્રકટ થયો છે (ઐતિહાસિક અંક સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫). એમાં છાપેલાં પૃષ્ઠ ૫૪ રોકાયાં છે. એ પત્રવ્યવહારમાં લખેલી ઘણીખરી હકીકત મેં પં. ગંભીરવિજયગણિ અને પં. આનંદસાગરજી (હાલ આચાર્ય) પાસેથી મેળવીને લખી હતી. તે વખતે જે પરિણામો પ્રાપ્ત કર્યા તેમાં ત્યારપછી ઘણા સુધારોવધારો થયો છે. ઐતિહાસિક વિષયમાં બહુવિધ પ્રકાશ પાડનારાં નવાં લેખો અને પ્રાચીન સાધનો ત્યારપછી પ્રાપ્ત થયાં છે.

પ્રેરણા અને પ્રસંગ—

સદ્ગુરુ પત્રવ્યવહારમાં જે દલીલો કરી છે તે આજે અપૂર્ણ લાગે છે. કેટલાક નિર્ણયો ત્યારપછી મળેલ હકીકતને અંગે ફેરવવાં પડે તેમ છે, છતાં એક અસર સદ્ગુરુ પત્રવ્યવહારથી એ ઘણું કે મને આ વિષયમાં વિશેષ સાધનો મેળવવાની અને અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી લાગી અને પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયા પછી જૈન વિદ્વાનોનું એ વિષયમાં શોધખોળ કરવા તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું. એમાં અગત્ય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણય કરતાં પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-

નિર્ણયને અંગે સવિશેષ હતી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એમણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે, એમણે ન્યાયના-તર્કના વિષયને લગભગ પોતાનો બનાવ્યો છે. તેઓ પૂર્વસમય (પ્રાચીન) અને નૂતન સમય વચ્ચે સાંકળરૂપ હતા. જો કે તેઓનું રચેલું ઘણું સાહિત્ય નાશ પામેલ છે તેમ છતાં પણ જે પ્રાપ્ય છે તે પણ ઘણું વિશાળ, વિસ્તૃત અને દલીલથી ભરપૂર હોઈ, તેઓના સમયનિર્ણયમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ બળવે છે. આથી મેં પણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો ખૂબ વિચાર કર્યો છે અને અભ્યાસ કર્યો છે તેનું પરિણામ અત્ર રજૂ કરવાનું છે.

ઉપલબ્ધ સાહિત્ય—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણયને અંગે ત્યારપછી અનેક લેખ બહાર પડ્યા છે. તે સર્વમાં શ્રી જિનવિજયજીનો લેખ ખાસ ભાત પાડે એવો છે. શ્રી જૈનસાહિત્યસંશોધકના પ્રથમ પુસ્તક પૃ. ૨૧ થી ૬૨ સુધીમાં એ લેખ છપાઈ પ્રકટ થયો છે અને ઐતિહાસિક અન્વેષણો કેમ કરવા જોઈએ તેનો તેમજ ખાંત, ગ્રીવટ અને ઉદ્યોગનો એ આદર્શ નમૂનો છે. મને એ લેખ પરથી ઘણા પ્રકાશ પડ્યો છે. તેમણે એ લેખ લખવા પહેલાં મારો સદર પત્રવ્યવહાર વિચાર્યો હતો એમ તેમના સદર લેખ પરથી માલૂમ પડે છે (પૃ. ૨૨. પં. ૧૭ અને નોટ નં. ૭). આ સર્વ સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધિર્ગિણિના સમયનો નિર્ણય કરવામાં ઘણી અગત્યની બાબતો મળી આવવી સંભવિત છે. તેથી આ બાબતને સવિશેષ પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી છે. પ્રો. જેકોબીએ જે નિર્ણયો ઉપમિતભવપ્રપંચના મૂળ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કર્યા હતા અથવા સૂચવ્યા હતા તે સર્વ તેમને ' શ્રી સમરાઈઅચકહા 'ની પ્રસ્તાવનામાં ફેરવવા પડ્યા છે, તે હકીકત અત્ર ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

પ્રો. પીટરસન—

પ્રો. પીટરસને પોતાની શોધખોળનું પરિણામ મુંબઈ રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી મારફત ચાર રિપોર્ટોમાં બહાર પાડ્યું છે. ચોથા રિપોર્ટના પૃ. ૧૨૬ માં તેઓ જણાવે છે કે " સિદ્ધિ

ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાના કર્તા છે, જે કથા તેઓએ ૯૬૨ વર્ષમાં લખી છે. મારા ત્રીજા પુસ્તકના ૧૪૮ માં પૃષ્ઠમાં તેઓ જે કહે છે તે પરથી જણાય છે કે હરિભદ્રે તેના બોધ માટે લલિતવિસ્તારા ગ્રંથ લખ્યો. આ ઉપરથી જણાશે કે ૯૬૨ વર્ષ તે વીરસંવત છે અને તેટલા માટે આ ગ્રંથ વીરસંવત ૯૬૨ વિક્રમસંવત ૫૯૨ અને સને ૫૩૬ માં લખવામાં આવ્યો છે. ”

આ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં ત્રી પીટરસન મોટી છલ્લક ખાઈ ગયા છે. અને ત્યારપછી તેની પરંપરાએ ઘણાંએ ભૂલ ખાધી છે. હકીકત એવી બની છે કે તેમણે બાદબાકી કરવામાં સો વર્ષની ભૂલ કરી નાખી છે. વીર ભગવાન પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત શરૂ થયો તેથી ૯૬૨ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે બાકી રહે ૪૯૨. તેને બદલે પ્રોફેસર સાહેબે ૫૯૨ કરી, તેમને હરિભદ્રસૂરિની દંતકથાથી ચાલી આવતી ૫૮૫ ની સાલ લગભગ લાવી, અને તેને સહસ્રમયવાળા બનાવી દીધા છે. આ આખી દલીલ મૂળ ગણતરીની ભૂલને લીધે થયેલ હોવાથી આપણે તેની દરકાર ન કરીએ. આ ભૂલની પરંપરામાં ઘણી ધુંધવણ થઈ છે, પણ તે હવે ખુલ્લી પડી ગઈ છે તેથી તેની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ત્રી. પીટરસને શ્રી હરિભદ્રસૂરિને અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક સમયમાં થયેલ સમકાલીન માનવામાં ગંભીર ભૂલ ગણતરીને અંગે કરી નાખી છે. પછી તે ધર્મબોધકરને દીક્ષાગુરુ મનાવવા જાય છે અને એ રીતે આખી હકીકત ભૂલપરંપરાને વધારે છે. પણ એમનો એ મત ઐતિહાસિક પુરાવાથી ઊલટો થાય છે અને ‘અનાગત પરિણામ’ વાળો શ્લોક ખુલાસા વગરનો રહી જાય છે તથા પ્રથમ

૧. *Siddarshi* (*Siddha Rishi*). Author of *Upamitibhava Prapancha* which he wrote in “the year” 962. From the fact that he tells us, 3 App. p. 148, that Haribhadra wrote his *Lalitavistara* for his edification, it would appear that this is the Vira date, & that the book was therefore written in 962 V=Samvata 592=A. D. 536 (*Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* XLIXA. N. p. CXXIX).

પ્રસ્તાવમાં વેરાકાલવ્યવહિતાનાંવાળું આખું વાક્ય નિર્ધરિત થઈ જાય છે-તેથી એ આખી હકીકત બાબતે મૂકી દેવા યોગ્ય છે. જો પ્રો. પીટર્સનનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય પહેલાં લગભગ સો વર્ષે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય આવે છે અને તે હકીકત તો તદ્દન ન બનવાજોગ છે, ઉપમિતિની પ્રશસ્તિથી સ્પષ્ટ વિરુદ્ધ છે અને ઐતિહાસિક અનેક પ્રમાણોથી અશ્વંલવિત બને છે.

મેરુતુંગાચાર્યરચિત વિચારશ્રેણિ—

પ્રથમ આ સંબંધમાં પ્રાચીન માન્યતા દંતકથાથી શી છે તે તપાસી જઈએ. ત્યાં પ્રથમ એક વાત નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે હરિભદ્ર નામના ઘણા લેખકો (આચાર્યો) થયા છે; આપણે તેમાંથી મહાપ્રતિભાશાળી, વિશાળ અભ્યાસી, દંતકથાથી ચોદ સો ચુમાળીશ અંથના કર્તા, જેઓ પોતાની જાતને ‘ચાકિની-મહત્તરંસૂત્ર’ના નામથી ઓળખાવે છે અને જેમના લગભગ પ્રત્યેક અંથને છેડે ‘વિરહ’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ માટે વિચાર કરીએ છીએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. જેમના જીવનવૃત્ત સંબંધી અનેક છૂટાછવાયા ઉક્તિઓ મળી આવે છે તે પૈકી શ્રી મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ ખાસ મહત્વનું સ્થાન ધારણ કરે છે. ત્યાં નીચેની ગાથા ‘ઉક્તં ચ’ એવી પ્રસ્તાવના સાથે આપવામાં આવી છે.

પંચસપ્ત પળસીપ વિક્રમકાલાઓ જ્ઞાતિ અત્યમિઓ ।
હરિમહસૂરિ સૂરો ભવિયાળ દિસડ કહાણં ॥

“વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં અસ્ત થયેલા હરિભદ્રસૂરિપી સૂર્ય લવ્ય જીવોનું કલ્યાણ કરે.” મેરુતુંગાચાર્યનો સમય વિક્રમની ચોદમી સદીની આખરનો ગણાય છે, કારણ કે તેમણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર સમરાશાહ ઓસવાળ જેમણે વિક્રમ સંવત ૧૩૭૧ માં સદર ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે તેનું વર્ણન એ વિચારશ્રેણિ અંથમાં કર્યું છે.

ઉપરની ગાથા વિચારશ્રેણિમાં દાખલ કરતી વખત ‘ઉક્તં ચ’ એવી પ્રસ્તાવના કરી છે તેથી તે ગાથા અન્ય લેખકની લીધી જણાય

છે તેથી તે પ્રાચીન હોવી જોઈએ. એથી એવો ભાવ નીકળે છે કે લગભગ તેમના સમય પહેલાં ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષમાં પણ એવી જ માન્યતા પ્રચલિત હોવી ઘટે કે શ્રી હરિલદ્રસૂરિ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં કાળધર્મ પામ્યા.

સમયસુંદર ગણિની 'ગાથાસહસ્રી'માં એ જ ગાથા આપવામાં આવી છે, પણ તેમાં પળસીવને બદલે પળતીવ એવો પાઠ આપ્યો છે, તેથી એમ સમજાય છે કે ૫૮૫ને બદલે ૫૩૫નો વિક્રમ સંવત પણ કોઈ કોઈ માન્યતામાં શ્રી હરિલદ્રસૂરિના અવસાનને અંગે પ્રચલિત હોય.

ત્યારપછીના બીજા ગ્રંથોમાં એ ગાથા લેવામાં આવી છે અને હરિલદ્રસૂરિનો અવસાન સમય વીર નિર્વાણથી ૧૦૫૫ વર્ષનો ગણવામાં આવ્યો છે એટલે કે હરિલદ્રનો અવસાન કાળ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ અને વીર સંવત ૧૦૫૫ એ અભિપ્રાયે થાય. એ વાત તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં આલેખવામાં આવી છે. એના કર્તા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય (૧૭ મી સદી) છે. તેની પહેલાં શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ સ્વરચિત ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે—

અમૂદ્ ગુરુઃ શ્રીહરિભદ્રમિત્રં, શ્રીમાનદેવઃ પુનરેવ સૂરિઃ ।

યો માન્યતો વિસ્મૃતસૂરિમન્ત્રં, લેમેઽમ્બિકાસ્યાત્તપસોજ્જયન્તે ॥

(“ પછી હરિલદ્રના મિત્ર ગુરુમહારાજ માનદેવ આચાર્ય થયા, જેમણે મતિમંદતાથી ભૂલાઈ ગયેલો સૂરિમંત્ર તપસ્યા કરીને ઉજ્જયંત (ગિરનાર) ઉપર અંબિકા દેવીના મુખથી પાછો મેળવ્યો ”)

આ સિવાય અનેક જૈન ગ્રંથોમાં શ્રી હરિલદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠી સદીની આખરનો ગણવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરીને જાણે તેઓ પૂર્વનો સમય પૂરો થતાં તુરંતજ થયા હોય અને શ્રી જિનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હોય એ રીતે વાત ચાલી રહી છે. આ માન્યતા ઐતિહાસિક અન્વેષણને અંધળેસતી છે કે નહિ તે આપણે આ વિચારણામાં તપાસશું અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિચારાઈ જશે અને તેઓ બન્ને સમકાલીન હોઈ શકે ? તે પ્રશ્ન પર પણ બનતો પ્રકાશ નાંખવાનાં સાધનો વિચારવામાં આવશે.

હરિભદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ઉલ્લેખો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયના સંબંધમાં પૂર્વકાળના ઉલ્લેખોના અત્ર સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. મેરુતુંગાચાર્યની સદર ગાથા સિવાયના એના ઉલ્લેખો વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) પ્રભાવક ચરિત્રે—

શ્રી પ્રભાચ દ્રસૂરિએ વિક્રમ સવત ૧૩૩૪ માં શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેમાં નવમો પ્રગંધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આવે છે. તેના ૨૨૫ શ્લોક છે (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૧૦૩-૧૨૩. સુદ્રિત છે.) આ પ્રગંધમાં હરિભદ્રસૂરિનું પ્રચલિત ચરિત્ર છે. આ નવમા ગૂંચમાં એક પાણુ મ્થાને સંવત્ કે તારિણ આપી નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને હંસ પરમહંસ નામના શિષ્યો સંબંધી હકીકત આવે છે. શરૂઆતમાં હકીકત લખી છે તે પરથી જણાય છે કે ચિત્રકૂટ નામના પર્વતની પાસે આવેલ ચિત્રકૂટ (હાલના ' ચિતોડ ') નગરમાં જિતારી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાનો પુરોહિત મહાવિદ્વાન હરિભદ્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. એને વિદ્યાનો ગર્વ ખૂબ હતો અને એનો દાવો એવો હતો કે પોતે સર્વ હકીકત સમજી શકે છે અને તેથી એણે એવો નિયમ લીધો હતો કે અન્યનું બોલેલું પોતે સમજી શકે નહિ તો તેનો પોતે શિષ્ય થઈ જાય. એક વખતે એ જૈનના ઉપાધ્યય પાસેથી પસાર થતો હતો ત્યારે યાકિની નામની એક સાધ્વી શ્લોક ગોખતી હતી:—

ચક્રીદુર્ગં હરિણગં પર્ણં ચક્ષીણ કેસવો ચક્ષી ।

કેસવ ચક્ષી કેસવ દુચક્ષી કેસવચક્ષી ચ ।

હરિભદ્ર પુરોહિતે તે સાંભળ્યું. એ કાંઈ સમજ્યા નહિ. સાધ્વીને પૂછ્યું ' આ બધું ' ચાકચિત્ત ' શું કરો છો ? '

પૂછવાનો ભાવ એ હતો કે આ બધું ' ચક્ર ચક્ર ' બોલી ગયા તે શું ?

ચાકચિત્તનો બીજો અર્થ ' ચક્રચકિતપણું, ઉત્તત્વજપણું ' એમ થાય છે. એટલે સાધ્વી યાકિનીએ કહ્યું " પુત્ર ! એ ચાકચિત્ત ' ગોમયાર્દ્રલિપ્ત ' છે એટલે એ ઉજળાપણું ગાયના છાણથી લીપા-

યહું છે. અમારા ગુરુની આજ્ઞા છે કે જેને તેને જિનાગમ ન જતાવાય તેથી તું મારા ગુરુ પામે ચાલ. ”

ગુરુમહારાજે તેને દીક્ષા લેવા કહ્યું. નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા-વાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને યાકિની સાધ્વીને અમર કરી. જ્યાં જ્યાં પોતાનું નામ અથવા કૃતિકર્તાનું નામ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં તેમણે ‘ યાકિનીમહત્તરાસૂતુઃ ’ એમ લખ્યું છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં ગુરુતું નામ જિનમટ આપવામાં આવ્યું છે (સ્લોક ચોથો) એ ઘણું ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જો અહીં શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ અપાયું હોત તો પૂર્વનો સમય જે વીરાત એક હજારે પૂરો થાય છે તે સંબંધમાં ધુન્ધવણ થાત. જિનભટનું આગામી કાળમાં જિનભદ્ર થઈ ગયું જણાય છે અને પછી ધીમે ધીમે તેના સાથે ક્ષમાશ્રમણ શબ્દ વધ્યો હોય તે બનવા-જોગ છે. એ શબ્દ પૂર્વના જ્ઞાનવાળાને જ લગાડવામાં આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર ત્યારપછી એ શૃંગમાં આવે છે તે હવે પછી આગળ ચર્ચવામાં આવશે.

(૨) વિચારસારસંગ્રહ—

પ્રધુમ્નસૂરિ નામના પૂર્વાચાર્યે ‘ વિચારસારસંગ્રહ ’માં અનેક પ્રચલિત ગાથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમાં ઉપર લખેલી વિચાર-શ્રેણીવાળી ગાથા મળી આવે છે. આ ગ્રંથકર્તાનો સમય નિર્ણય થઈ શકે તેવાં સાધનો ઉપલબ્ધ થતાં નથી, કદાચ તે મેરુતુંગા-ચાર્યની પહેલાના પણ હોય તે બનવાજોગ છે. એ વિચારસારમાં એક બીજી પણ ઉપયોગી ગાથા છે તે આ છે:—

एणएण ञारससए हरिमहो सूरि आसि पुण्वकई ।

तेरसय वीस अहिण वरिसेहि वण्णमट्टिण्हू ॥

એ ગાથા પ્રમાણે વીરલગવાન મોક્ષ ગયા પછી ૧૨૫૫ વર્ષે હરિભદ્રસૂરિ પૂર્વ કવિ થયા અને ૧૩૨૦ વર્ષે બખ્ષલદ્વિસૂરિ થયા. પ્રલાવક ચરિત્ર પ્રમાણે બખ્ષલદ્વિસૂરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ માં થયો છે એટલે વીરાત ૧૨૭૦ થાય. એ રીતે બખ્ષલદ્વિનો સમય ૧૩૨૦ વર્ષે આવે તો સમીચિન જણાય છે. બખ્ષલદ્વિનું

દીક્ષા વખતનું નામ ભદ્રકીર્તિ હતું. પ્રભાવક ચરિત્રમાં ૧૧ મો પ્રબંધ તેમનો છે. એ સર્વ હકીકત જોતાં એ ગાથા પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વીરાત્ ૧૨૫૫ સ્વીકારવામાં આવે તો વિક્રમ સંવત ૭૮૫ આવે. આ વાત ઘણી રીતે બંધજોસતી આવે છે, પણ કમનસીબે આ ગાથામાં ઘણા પાઠાંતરો છે. પ્રો. પીટરસન ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૭૨)માં એ ગાથા પળપન્નદસસર્પહિ એમ કહી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૧૦૫૫ વીરાત્ એટલે ૫૮૫ વિક્રમ સંવત લાવે છે. છતાં એક પાઠ પ્રમાણે સંવત્ ૭૮૫ (વિક્રમ) આવે છે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આ હકીકત અને મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણીની ઉપર જણાવેલી ગાથા પંચસપ્ત પળસીપ ને સ્પષ્ટ વિરોધ છે. એનો સમન્વય કરતાં મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ જો હરિભદ્ર છઠ્ઠા સૈકામાં થયા જ નથી, તો પછી એ ગાથામાં જણાવેલી હકીકત કેવળ નિરર્થકજ ખરી કે નહિ ? અને જો ગાથામાં જણાવેલી હકીકત નિરાધાર જ હોય તો આમ હોવાનું કાંઈ કારણ પણ હોઈ શકે કે નહિ ? ’

આ પ્રમાણે શંકા સદર મુનિરાજ ઉઠાવે છે. તેઓએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૫૮૫ લઈ આવવા અનેક ફલીલો કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં આપી હતી, તેઓનો મત પણ અંતે ફર્યો જણાય છે. તેઓ એ શંકાનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે:—

“ ઉપર્યુક્ત શંકાનું સમાધાન એ છે કે ઉપર્યુક્ત ગાથાનો વિષય હરિભદ્રસૂરિ નહિ, પણ હારિલ યુગપ્રધાન છે. એ યુગપ્રધાન જ પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વીર સંવત ૧૦૫૫ (વિક્રમ સંવત ૫૮૫)માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને એમની પાટે જિનભદ્રગણિ બેઠા હતા. હરિભદ્રને પણ જિનભદ્ર નામક શિષ્ય હતા. આમ શિષ્યોના અને એમના પોતાના નામોના સાદ્રશ્યથી પાછળના લેખકો એમની ભિન્નતા ભૂલી ગયા, અને હારિલને જ હરિભદ્રસૂરિ માની તેમનો સ્વર્ગવાસ ૫૮૫ માં લખી દીધો છે. આમ ઉક્ત ગાથાકત ૫૮૫ નો સમય હરિભદ્રનો નહિ પણ હારિલનો માની લેવાનો છે. ગાથાકત અર્થની સંગતિ પણ આવી રીતે થઈ જશે.” (પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૪)

(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ—

શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૦૫ માં દીલ્હી શહેરમાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથમાં ૨૪ પ્રબંધો આપવામાં આવ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે તીર્થંકર અને આર્યરક્ષિત જેવા ઋષિનાં જીવનવૃત્તોને ‘ચરિત્ર’ કહેવામાં આવે છે અને તેમના પછીના કાળમાં થયેલા પુરુષોનાં જીવનવૃત્તોને ‘પ્રબંધ’ કહેવામાં આવે છે. તેમણે હરિભદ્રસૂરિના આઠમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેનું ભાષાંતર વડોદરા સરકારે સને ૧૮૬૫ માં બહાર પાડ્યું છે. તેના પૃ. ૪૭-૪૮ નીચે પ્રમાણે છે. એ હરિભદ્ર પ્રબંધનો અંતિમ ભાગ છે.

“ આ સમયે શ્રીમાલપુરમાં કોઈ ધનવાન જૈન શેડીઓ હતા. ચાતુર્માસમાં પરિકર સમેત દેવમંદિરમાં જતાં તેણે સિદ્ધ નામના રાજપુત્રને ઘૂતકારો લેણા સુવર્ણ માટે ખાડામાં નાખી મારતા હતા તે જોઈ સુવર્ણ આપી મુક્ત કર્યો. તેને ઘેર આણી ખવરાવ્યું અને ધીમે ધીમે બોધ કર્યો, ને સર્વનો અધ્યક્ષ બનાવ્યો. સિદ્ધને મા હતી, તેથી શેઠે કૃપા કરી ધન આપી જીવું ઘર મંડાવ્યું. સિદ્ધ રાત્રીએ શેઠની અઠિકા (ચોપડો) લખતો; તે લેખનના વ્યાપારથી સાસુ અને વહુને બહુ કંટાળો થવા લાગ્યો, કેમકે વધારે જગલું પડતું. વહુએ સાસુને કહ્યું ‘મા ! પુત્રને જોમ કહો કે રાત્રીએ વહેલા આવે.’ માએ કહ્યું ‘પુત્ર ! રાત્રીએ વહેલા આવવું, જે કાલજ છે તે સર્વજ છે.’ સિદ્ધે કહ્યું ‘માતા ! જેણે મને સર્વસ્વદાન આપી—જીવિતદાન આપી ઉદ્ધર્યો છે તેની આજ્ઞા કેમ લોપાય ?’ તે સાંભળી માતા ચૂપ રહી. એક વાર સાસુ વહુએ વિચાર કર્યો કે—‘આ રાત્રે મોડો આવે છે માટે રાત્રીએ આપણે બારણું ઉઘાડશું નહિ.’ બીજી રાત્રીએ તે આવ્યો ને કમાડ ખખડાવવા લાગ્યો, તો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેણે કોપ કરીને કહ્યું કે ‘બારણું કેમ ઉઘાડતા નથી ?’ ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું કે ‘જ્યાં અત્યારે બારણું ઉઘાડાં હોય ત્યાં જાઓ.’ તે સાંભળી તેને બહુ ક્રોધ આવ્યો એટલે ચોટામાં ગયો. ત્યાં સૂરિમંત્ર જપતાં હરિભદ્રસૂરિને ઉઘાટે દ્વારે જોઈલા જોઈ તેમની પાસે ગયો ને દેશના સાંભળી દીક્ષા લીધી. સર્વ વિદ્યા, સર્વ શાસ્ત્ર, દિવ્ય કવિત્વ આદિ હંસ પરમહંસની પેઠે લખ્યો. વિશેષ તર્ક જાણવા માટે બૌદ્ધ પામે જવા સારુ ગુરુની તેણે આજ્ઞા માગી કે મને બૌદ્ધ પાસે મોકલો,

કમાડ ખખડાવવાની વાત જાનનેમાં સામાન્ય છે, પણ મોડા આવવાનું કારણ પ્રભાવકમાં ઘૂતનું છે, ત્યારે ચતુર્વિંશતિમાં ચોપડા લખવાનું—શેઠની નોકરીનું છે.

તે પાછો આવે છે ત્યારે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર ખનાવે છે અને તે વાચતાં તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારપછી તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ખનાવે છે. આ રીતે જાનને ચરિત્રોમાં ઘણો તફાવત પડે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર ગર્ગર્ષિ દેહલમહત્તર કે ખીજ તેવાં કોઈને ઉલ્લેખ પણ કરતા નથી. એ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહી દે છે. આથી સદર અંધની હકીકત ઘણી વિચારવા લાયક જાની જાય છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે પોતાના દીક્ષાગુરુ તરીકે ગર્ગર્ષિનું નામ આપે છે. એ સર્વ વાત કોઈ પણ રીતે બિડાડી મૂકાય તેમ નથી.

ઉપરાંત જોઈની પાસેથી અભ્યાસ કરીને આવે તે વખતે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર લખવા બેસી જાય અને ત્યાં સુધી સિદ્ધર્ષિ બેસી રહે એ ખનવાબેગ વાત લાગતી નથી. જોઈ મતને અભ્યાસ કરી તેની હેત્વાભાસની ચક્રબળમાં પડનાર તો એટલો ઉગ્ર જાની જાય કે એ તો શુરની સાથે વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય.

એને બદલે માનસશાસ્ત્રની નજરે શુર જિનમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય અને સિદ્ધર્ષિને કહેતા જાય કે ‘હું આવું ત્યાંસુધી બેસજો ને આ શાસ્ત્ર વાંચજો.’ ત્યાં પડેલી કિતાબ એ વાંચે, લલિતવિસ્તર જોઈ જાય—એ કાંઈક સ્વાભાવિક લાગે છે. એવા ખુલાસા વગર અનાગતં પરિણામ એ વાત બેઝે તેમ નથી. અને ચતુર્વિંશતિકાર ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તર વૃત્તિ ખનાવી એમ જણાવે છે એ તો ધર્મજોષકરનું પ્રથમ પ્રસ્તાવનું ચરિત્ર અને પ્રશસ્તિનો સદર ‘અનાગત’ વાળો શ્લોક એ સર્વથી અશક્ય બને છે.

(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો—

એ જ ગાથા સમયસુંદર ગણિએ ગાથાસહસ્રી નામના ગ્રંથમાં લખી છે. એ ગ્રંથ સમયસુંદર ગણિએ સંવત્ ૧૬૮૬ માં તૈયાર કર્યો છે, એ જ ગાથા કુલમંડનસૂરિએ પોતાના વિચારામૃત-

ગુરુએ કહ્યું—ત્યાં ન જા, તારું મન ફરી જશે. તેણે કહ્યું—યુગાંતે પણ એમ નહિ થાય ત્યારે ગુરુએ કહ્યું—જો બદલાઈ જાય તો મેં આપેલો વેષ મને પાછો આપી જજો. તે વાત સ્વીકારીને તે ગયો અને અભ્યાસ કરવામાં તે પડ્યો, તે લોકના બહુ બહુ તર્ક જાળથી એનું મન ફરી ગયું. એટલે તેની દીક્ષા લઈને વેષ પાછો આપવા હરિભદ્ર પાસે આવ્યો, તેમણે તેને આવતાં જોઈને વિચાર્યું કે ‘આના બે વેષ થયા, એ મૂર્ખ એમજ આચુપ ક્ષીણ કરી મિથ્યા-દૃષ્ટિપણમાં મરણ પામશે તો ભવબ્રમણથી છૂટશે નહિ. પૂર્વે પણ વાદથી એ વારંવાર પરાજિત થયેલો છે. હવે વાદનું કામ નથી.’ એમ વિચારી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદના વૃત્તિ પોતે તર્ક-યુક્ત રચી. તે આવ્યો એટલે પુસ્તકને પાદપીઠ આગળ મૂકી ગુરુ બહાર ગયા. તે પુસ્તક વાંચતાં જ સમ્યક્ત્વ તેના સમજવામાં આવ્યું. તેથી પ્રસન્ન થઈ, નિશ્ચળ મનવાળો થયો ને બાદ્યો કે—પ્રવરસૂરિ એવા શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરું છું, જેમણે લલિત-વિસ્તરા નામની વૃત્તિ રચી. પછી મિથ્યાત્વચક્રી નિર્વેદ પામેલા સિદ્ધઋષિએ ૧૮ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા રચી શ્રીમાલમાં તેને સાક્ષાત્ સરસ્વતીએ શોધી. તે સિદ્ધ તથા હરિભદ્રસૂરિ સમય આવતાં અનશન ગ્રહણ કરી સ્વર્ગે ગયા.”

ઉપર પ્રમાણે હકીકત છે. તેમાંથી નીચેની જાણતો નીકળે છે.

(a) પ્રબંધકારના મતે એ જન્મે મહાપુરુષો સમકાલીન હતા

(b) લલિતવિસ્તરા ગ્રંથ તર્કમય છે.

(c) એ ગ્રંથ ચૈત્યવંદન વૃત્તિ છે.

(d) એ ગ્રંથ ખાસ સિદ્ધર્ષિના ઉપયોગ માટે હરિભદ્રસૂરિએ બનાવ્યો.

પ્રભાવકચરિત્ર અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ વચ્ચેની હકીકતની સરખામણી અહીં કરી લઈએ એટલે વાતની ચોખવટ થઈ જશે.

પ્રભાવકચરિત્રકાર સિદ્ધને શુભંકર નામના અમાત્યનો પુત્ર કહે છે, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર તેને રાજપુત્ર કહે છે. ચતુર્વિંશતિમાં શેઠીઓ એને છોડાવે છે, એવી કોઈ વાત પ્રભાવકમાં નથી. ચતુર્વિંશતિવાળા એને જુદું ઘર મંડાવવાનું કહે છે.

ક્રમાંક બખડાવવાની વાત બન્નેમાં સામાન્ય છે, પણ મોઢા આવવાનું કારણ પ્રભાવકમાં છૂતનું છે, ત્યારે ચતુર્વિંશતિમાં ચોપડા લખવાનું—શેઠની નોકરીનું છે.

તે પાછો આવે છે ત્યારે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તરા બનાવે છે અને તે વાચતાં તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારપછી તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા બનાવે છે. આ રીતે બન્ને ચરિત્રોમાં ઘણું તફાવત પડે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર ગર્ગર્ષિ દેહલમહત્તર કે બીજા તેવાં કોઈનેા ઉલ્લેખ પણ કરતા નથી. એ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહી દે છે. આથી સદર ગ્રંથની હકીકત ઘણી વિચારવા લાયક બની જાય છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે પોતાના દીક્ષાગુરુ તરીકે ગર્ગર્ષિનું નામ આપે છે એ સર્વ વાત કોઈ પણ રીતે બિડાડી મૂકાય તેમ નથી.

ઉપરાંત જૌદની પાસેથી અભ્યાસ કરીને આવે તે વખતે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તરા લખવા બેસી જાય અને ત્યાં સુધી સિદ્ધર્ષિ બેસી રહે એ બનવાબેગ વાત લાગતી નથી. જૌદ મતનો અભ્યાસ કરી તેની હેતુલાસની ચક્રબળમાં પડનાર તો એટલો ઉગ્ર બની જાય કે એ તો ગુરુની સાથે વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય.

એને બદલે માનસશાસ્ત્રની નજરે ગુરુ જિનમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય અને સિદ્ધર્ષિને કહેતા જાય કે ‘હું આવું ત્યાંસુધી બેસજે ને આ શાસ્ત્ર વાંચજે.’ ત્યાં પડેલી કિતાબ એ વાંચે, લલિતવિસ્તરા ભેઈ જાય—એ કાંઈક સ્વાભાવિક લાગે છે. એવા ખુલાસા વગર અનાગતં પરિજ્ઞાય એ વાત બેસે તેમ નથી. અને ચતુર્વિંશતિકાર ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ બનાવી એમ જણાવે છે એ તો ધર્મબોધકરનું પ્રથમ પ્રસ્તાવનું ચરિત્ર અને પ્રશસ્તિનો સદર ‘અનાગતં’ વાળો શ્લોક એ સર્વથી અશક્ય બને છે.

(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો—

એ જ ગાથા સમયચુંદર ગણિએ ગાથાસહસ્રી નામના ગ્રંથમાં લખી છે. એ ગ્રંથ સમયચુંદર ગણિએ સંવત્ ૧૬૮૬ માં તૈયાર કર્યો છે, એ જ ગાથા કુલમંડનસૂરિએ પોતાના વિચારામૃત-

સંબ્રહ્માં લખી છે અને ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં મૂકી છે. વિચારામૃત ગ્રંથ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં બન્યો છે, ત્યારે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયનો સમય સત્તરમી વિક્રમ શતાબ્દિ છે.

એ જ પ્રમાણે શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ પોતાની ગુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવસૂરિના મિત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આ સર્વ ઉલ્લેખોથી પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્યથી માંડીને અત્યાર મુખી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠી શતાબ્દિનો અંત મનાયો છે શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાના જૈન તત્વાદર્શ ગ્રંથમાં પણ એ જ માન્યતા સ્વીકારી છે અને નાના મોટા અનેક ચરિત્રો એ ધોરણ પર રચાયા છે.

આ માન્યતા સ્વીકારવામાં ઘણી વાતનો વાંધો આવે છે તે રજૂ કરવા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિની કેટલીક મહત્વની બાબત જોઈ લઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી હકીકતો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર આચાર્ય હતા તે હકીકત તેમના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે. આવશ્યક ટીકાને અંતે તેઓ પોતે જ નીચે પ્રમાણે લેખ લખે છે કે:—

સમાપ્તા ચેયં શિષ્યહિતા નામાવેશ્યકટીકા । રુતિઃ સિતામ્બ-
રાચાર્યજિનમટ્ટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્યજિનદત્ત-
શિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાચ્છનોરલ્પમત્તેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય ।

આ વાક્યથી તેઓશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા તે ઉપરાંત તેમના પરત્વેની બીજી મહત્વની બાબતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન થયા, તેનાથી ચાર શાખાં નીકળી : નાગેન્દ્ર, નિવૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. આ વિદ્યાધર શાખામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા છે એ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત છે.

શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ નિવૃત્તિ શાખામાં થયા છે તે હકીકત ઉપમિતિની પ્રશસ્તિના બીજા શ્લોકથી તેમજ પ્રભાવકચરિત્રના સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધના શ્લોક ૮૫ માં દિગ્-
બંધ બતાવ્યો છે તે પરથી જણાય છે.

સદર ટીકામાં પોતાની જાતને હરિભદ્રસૂરિ ‘ યાકિની મહત્તરાસુનૃ : ’ કહે છે તે હકીકતના સંબંધમાં સંપ્રદાય કથા શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપી છે તે શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવી છે. (બુઓ પૃ. ૩૬૪-૫).

આ ઉલ્લેખમાં ખાસ મહત્વની જાણત એ છે કે તેઓ પોતાને જિનમટની આજ્ઞામાં રહેનાર અને આચાર્ય જિનદત્તના શિષ્ય તરીકે જણાવે છે. આ ઉલ્લેખ તેમનો પોતાનો કરેલો છે એટલે તેઓ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીના શિષ્ય થતા હતા તે આખી હકીકત બીડી જાય છે.

બે ચાર સદીઓ ગયા પછી જિનભટતુ જિનભદ્ર થઈ ગયું હશે અને તેને લઈને તેઓ પૂર્વધર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીના શિષ્ય હતા એવી વાત ચાલી હશે.

આ સિવાય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી, તેમના શિષ્યો હંસ પરમ-હંસ સંબંધી અનેક વાતો શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિપ્રજ્ઞ-ધાદિ ગ્રંથોમાં મોજુદ છે. અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. તેમનો સમય સુકરર કરવા પૂરતી હકીકત આપણે વિચારી જઈએ.

ચૌદમી શતાબ્દિમાં મનાતો હરિભદ્ર સમયનિર્ણય—

- (૧) મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ અને ખાસ કરીને તેમાંની ઉપર જણાવેલી પંચસપ્ત ઘણતીવણી ગાથાને વિચારતાં,
- (૨) સમયસુંદરની ગાથાસહસ્રીનો ઉલ્લેખ જોતાં,
- (૩) ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની તપગચ્છની પદ્માવલી વાંચતાં, ચૌદમી શતાબ્દિમાં હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૫૮૫ મનાતો હતો એમ નિર્ણય કરવામાં વાંધો જણાતો નથી.
- (૪) મુનિસુંદરસૂરિ શુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવના મિત્ર કહીને એ જ વાત પાકી કરે છે

ચતુર્વિંશતિ પ્રજ્ઞધકાર તો એને સ્પષ્ટ રીતે હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહે છે અને જેમ હંસ અને પરમહંસ તેમના શિષ્ય હતા તે જ કક્ષામાં શ્રી સિદ્ધર્ષિને પણ મૂકે છે.

એ નિર્ણય સ્વીકારમાં અડચણો—

ચૌદમી શતાબ્દિએ જે સમયનિર્ણય શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-પરત્વે બતાવ્યો છે તે અને તેઓશ્રી તથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા તે સ્વીકારવામાં નીચેના વાંધાઓ આવે છે.

(૧) આ ઉપમિતિભવપ્રપંચાની પ્રચસ્તિમાં મનાગનં પરિજ્ઞાપ-વાળો મ્લોક તદ્દન અર્થવગરનો થઈ જાય છે.

એ પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૯૪-૩૦૨ સુધીમાં થયું છે તેનું અત્ર યુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ પદને સાર્થ કરવા અને છતાં હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ઠરાવવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન પ્રો. જેઠાભીએ કર્યો તેનો ચર્ચા આપણે ત્યાં કરી હતી. એવો જ પ્રયત્ન મુનિ ધનવિજયજીએ ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય-શંકાદ્વારમાં કર્યો છે તે અત્ર તપાસી લઈએ. એ વાંચતાં જ જણાય છે કે એમણે કરેલો અર્થ તાણીતુસીને કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી ધનવિજયજી મનાગત શબ્દના ચાર અર્થ કરે છે જે પ્રત્યેક લાગી શકે તેમ નથી. તેમનો પ્રયત્ન શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન કરવાનો છે. એટલા ખાતર એ શબ્દનો સીધો અર્થ ‘ લવિધ્યના ’ એમ ન કરતાં તેમને સદર શબ્દનો અર્થ તાણવો પડ્યો છે. તેમના ચાર અર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ‘ હું જોઈએમાંથી પાછો ન આવ્યો ’ એમ જાણીને.

(આ અર્થ ઇતિહાસની વિરુદ્ધ છે. ઇતિહાસ પ્રમાણે સિદ્ધર્ષિ પાછા આવ્યા છે અને આવ્યા પહેલાં તેને માટે ચંચ બનાવે એ ન બનવાયોગ્ય વાત છે.)

૨ મને જૈન મતથી ‘ અજ્ઞાન ’ જાણીને.

(અનાગતનો અર્થ અજ્ઞાત-અલણ થઈ શકે ખરો, પણ સિદ્ધર્ષિ તો જૈન શાસ્ત્રના પારંગત હતા તે એમની કૃતિઓ અને જીવન વૃત્તથી જણાઈ આવે છે. એમને એ પ્રસંગે ‘ અલણ ’ કહેવ એ અશ્વમ્ય ધૂષ્ટતા જ ગણાય.

૩ લવિધ્યમાં હું વિપરીત જોઈ ધર્મની મતિવાળો એટલે અન-ગત-‘ અજ્ઞાન ’ થઈ જવાનો છું એવું જાણીને.

(આ અર્થ કોઈ પણ રીતે લાગે તેમ નથી. અનાગત શબ્દનો એ રીતે પ્રયોગ અશક્ય છે અને શ્રી હરિલક્ષ્મીમાં લવિષ્ય જ્ઞાન હોવાનું કાળખળે શક્ય નથી અને એમના જીવનચક્રના કોઈ પણ ઉલ્લેખમાં એવો કાવો નથી.)

૪. બાવીશમી વખત જૌદ્ધમાંથી ‘ પાછો નહિ આવેલો ’ જાણીને. (એકવીશ વાર આવ્યા, બાવીશમી વાર ન આવ્યા, આ સર્વ કપોળકલ્પિત છે અને એમાં આગમન કરનારના ભિન્નત્વનો અવકાશ પણ રહેતો નથી. એ ખાતર લલિતવિસ્તર લખાય એ પણ સંભવિત નથી. અને ‘અનાગત’ એટલે સંપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત થયેલો નહિ એવો મને જાણીને એ અર્થમાં પણ એ જ વાંધો આવે છે.)

આમાંનો એક પણ અર્થ લાગી શકે તેમ નથી અને કેટલાક અર્થ તો પ્રભાવકચરિત્રથી વિરુદ્ધ છે; જ્યારે ૨૨ વખત જૌદ્ધમાં ગયા અને પાછો આવ્યા એવી વાત કોઈ સ્થળે નોંધાયેલી નથી. પંદરમી સદીમાં એ વાત નોંધાણી તો તદ્દન આધાર વગરની છે.

ડૉક્ટર પિટરસને બન્ને મહાપુરુષો—શ્રી હરિલક્ષ્મી અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેમાં સો વર્ષની ભૂલ કરી એટલે ત્યાં એ વાત ઊડી ગઈ અને ડૉક્ટર જેકોબીએ ઉપમિતિપ્રપંચા કથાની ઉપોદ્ધાતમાં એ પ્રયત્ન કર્યો તે તેમને પોતાને જ શ્રી સમરાધ્યક્ષ કહ્યામાં ફેરવેલો પડ્યો. નીચેના એ ઉલ્લેખો પ્રો. જેકોબીના છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.

ડૉ. જેકોબી ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

Now as Sidhharshi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and the beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself up to the time when he became monk and wandered about preaching the Law. (Jacobi's introduction to Upamiti-bhava-Katha p. VI.)

. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ ગણિ સમકાલીન થાય છે. ત્યાં ઉપમિતિના પાત્ર ધર્મબોધકરને હરિભદ્રનું સ્થાન હો. જેકોળીએ આપ્યું. આ ઉપોદ્ધાત હો. જેકોળીએ ઈ. સ. ૧૯૧૫ લગલગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

ત્યારપછી એ જ વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં સમરાધ્યક્ષહાની ઉપોદ્ધાત લખી. તે અંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ હોવાથી એમનો સમયનિર્ણય કરવાની જરૂર જ હતી ચરૂઆતમાં જ હો. જેકોળી તેટલા માટે લખે છે કે:—

Now the question arose whether Haribhadra was actually Sidharsa's teacher of sacred Law, or his paramparaguru; in this investigation I took what eventually turned out the wrong side of the question (page 1).

અહીં હો. જેકોળી કબૂલ કરે છે કે સિદ્ધર્ષિના ગુરુ માનવાને અંગે ઉપમિતિલવપ્રપંચાની ઉપોદ્ધાતમાં પોતે જે લાઇન લીધી હતી તે ખોટી હતી.

એટલે હવે હો. જેકોળીના પ્રથમ મતનું મહત્ત્વ રહેતું નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સદર સમય માનવામાં બીજી અડચણો શી શી આવે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

(૨) એ અનાગતં પરિજ્ઞાયવાળા શ્લોકમાં આગળ જણાવે છે કે મારે જ માટે જેમણે લલિતવિસ્તર નામની વૃત્તિ યનાવી મદર્થેવ કૃતા—‘ મારે માટે જ યનાવી ’ એ અનાગતં પરિજ્ઞાયની સાથે જ લઈ શકાય તેમ છે. અહીં ‘ મારે માટે જ ’ એટલો ભાર મૂકીને કહે છે તેથી સહજ ધુંચવણ થાય છે, પણ તેની સાથે એ જ શ્લોકમાં અનાગત શબ્દ વાપર્યો છે તેથી ધુંચવણ નીકળી જાય છે એ જ શ્લોક પ્રભાવકચરિત્રકારે પોતાની કૃતિમાં મૂક્યો છે. પાંડ મદર્થ નિર્મિતા યેન એવો છે, એ પાઠથી ધુંચવણ ફર થતી નથી. બે મદર્થેવ કૃતા યેન એવો પાઠ હોય તો ધુંચવણ નીકળી જાય, કારણ કે ત્યાં દ્વય સંભાવના અર્થમાં આવે. પણ હરિભદ્રસૂરિને પ્રશસ્તિમાં કહેવા ‘ પ્રમાણે ‘ ધર્મબોધકર ’ ને રસવંતીપતિનું સ્થાન

આપવામાં આબુ' છે અને તેને કાલબ્યવહિત 'સમયથી દૂર રહેલા' અંતકાર પોતે જ કહે છે એટલે સર્વ વાતનો મેળ મળે છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે 'મારે માટે જ બનાવી' એવી જે હકીકત કહી છે તે માન અર્થમાં જ છે અને પોતાને થયેલ ગુણના બદલામાં બતાવેલ વફાદારીનું સૂચક જ એ વાક્ય છે. એ અર્થ ન બેસે તો આખો શ્લોક અર્થવગરનો થઈ જાય છે અને પરસ્પર વિરોધ સ્પષ્ટપણે દાખવનાર થાય છે.

અત્રે એક વાત નોંધવા જેવી એ છે કે ભગવાનની અવલોકના સિદ્ધર્થ પર-નિષ્પ્રયુક્ત પર થઈ એટલી વાત ધર્મબોધકરે જોઈ એટલું જ મૂળ કથામાં આવે છે. તે પ્રસંગે લલિતવિસ્તરના વાચનને કે કથનને કોઈ પ્રકારનો અવકાશ આવી શકતો નથી. અવલોકના લાક્ષણિક પ્રતિભાને બતાવે છે એટલું જ અહીં કહી શકાય તેમ છે, બાકી વધારે હકીકત મૂળ અંતમાંથી મળી શકતી નથી.

(૩) શ્રી સિદ્ધર્થ મહારાજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમકાલીન નથી તેનો તેમના પોતાના શબ્દોમાં મજબૂત પુરાવો છે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં 'ધર્મબોધકર' નામના સુસ્થિત મહારાજના મંત્રીનું પાત્ર આવે છે. તેને માટે પ્રથમ મૂળમાં વાત કરી કે 'તે ધર્મ-બોધકર રાજ્યેવકે પેલા દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ પડી છે એમ જોયું.' (ભાષા. પૃ. ૨૧)

એનો ઉપનય અંતકર્તાએ પોતે જ ઉતાર્યો છે. પૃ. ૧૧૨ માં તેઓ પોતે લખે છે તે આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવામાં બહુ ઉપયોગી હકીકત છે અને વિચાર કરતા જણાશે કે એ શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો બન્ને સમકાલીન નથી તેનો સંતોષકારક નીવેડો કરે છે.

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीवे भवतीं धर्मबोधकरणाशीलो धर्मबोधकर इति यथा-
र्थाभिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथाहि !

“ એ સુસ્થિત મહારાજે રસવતી ખાતાના ઉપરી તરફ ધર્મ-
બોધકર નામના રાજ્યેવકની નિમણૂક કરેલી છે, તેણે તે વખતે

તે દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું—” આ પ્રમાણે અગાઉ કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો ઝોધ કરવામાં તત્પર હોવાથી ધર્મજોધકરના નામને યોગ્ય અને મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા નજર થતી જોઈ એમ તે હકીકત ઉપરથી સમજવું.

હવે ખાસ પ્રસ્તુત વાક્ય આવે છે તે વિચારવું:—

સદ્ધયાનયલેન વિમલીભૂતાત્મનઃ પરહિતૈકનિરત્તચિત્તાઃ ભગ-
વન્તો યે યોગિનઃ પશ્યન્ત્યેવ દેશકાલવ્યવહિતાનામપિ જન્તૂનાં
છદ્મસ્થાવસ્થાયામપિ વર્તમાના દત્તોપયોગા મગવદવલોકનાયા
યોગ્યતાં પુરાવર્તિનાં પુનઃ પ્રાણિનાં મગવદાગમપરિકર્મિનમત-
યોઽપિ લક્ષ્યન્તિ તિષ્ઠન્તુ વિશિષ્ટજ્ઞાના इति । ये च मम सदुप-
देशदायिनो भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव यतः कालव्यवहि-
तैरनागतमेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि मदीयवृत्तान्तः स्वसंवेदनसं-
क्षमेतदस्माकमिति । (જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ
ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું
હિત સાધવા તરફ લાગેલું હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા
પ્રાણીની યોગ્યતા પણ જાણી શકે છે. જેઓ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વર્તતા
હોય છતાં જો તેઓની ખુદ્ધિ જોઈ આગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે
તો તેઓ ઉપયોગ મૂકીને પોતાની પાસે રહેલા પ્રાણીની યોગ્યતા
કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાનજ્ઞાની પણ યોગ્યતા
અયોગ્યતા માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો
પછી વિશેષ જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? મને ઉપદેશ દેનારા
આચાર્ય મહારાજ તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે ભવિષ્યમાં
મારા સંબંધમાં બનનારા સર્વ બનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા
હતા—જાણે એમને પોતાને અનુભવસિદ્ધ હોય તેમ. (ભા. ૫. ૧૧૨).

આ વાક્યથી જણાય છે કે ધર્મજોધકર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ
સમકાલીન હતા નહિ. ભવિષ્યમાં સિદ્ધર્ષિ નામની વ્યક્તિ થશે તે
હકીકત જે રીતે જણાય : કાં તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી અને કાં તો જ્ઞાનના
ઉપયોગથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ કહે છે કે પોતાના સંબંધી સર્વ હકીકત
ધર્મજોધકરને સંવેદન સિદ્ધ હતી. અહીં એમણે કાલવ્યવહિત

સમયથી દૂર રહેલા-એવા શબ્દો વાપર્યા છે એટલે સમકાલીનના પ્રશ્નોનો તો બરાબર નીકાલ થઈ જાય છે.

પણ અહીં એક ધુન્યવણુ નવી ઊભી થાય છે. ધર્મબોધકરતું પાત્ર હરિભદ્રસૂરિનું એમાં તો જરા પણ શંકા નથી, કારણ કે પ્રશસ્તિમાં પંદરમા સ્લોકમાં આચાર્ય હરિભદ્રને પ્રથમ પ્રસ્તાવના ધર્મબોધકરતું પાત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ બતાવે છે. પણ ધ્યાન-બળથી યોગીઓ ભવિષ્ય જાણે છે તે કરતાં વધારે વિશિષ્ટ જ્ઞાની તેને કહે છે. એ વાતનો સમન્વય અગાઉ જણાવ્યું તેમ એક જ રીતે શક્ય છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો બરાબર ઉપયોગ મૂકે તો વ્યુત્પન્ન આત્મા કેવળજ્ઞાની તુલ્ય ભાવેને ભાષી શકે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિને વિશેષ જ્ઞાની એટલે કેવળી તો કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આ અર્થમાં એ શબ્દપ્રયોગ ગણવામાં આવે તો જ ઘડ બેસી શકે એમ છે. તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:—

- a. ધર્મબોધકરતું પાત્ર સામાન્ય રીતે સર્વ ઉપદેશકને લાગુ પડે તેવું ચિતરવામાં આવ્યું છે.
- b. બન્નેની વચ્ચે સમયનો અંતર રૂપક કરવામાં આવ્યો છે
- c. તદ્વ્યાના પાત્રનું નિરૂપણ તે જ કારણે થયું હોય તેમ જણાય છે. તદ્વ્યા આખા લોકના સમસ્ત પ્રાણી પર ધ્યાન આપે છે (પૃ. ૧૮૫) અને તદ્વ્યાને અંગે પૃ. ૧૮૬ માં ખુલાસો કરતાં જણાવે છે કે ગુરોર્યા જીવસ્યોપરિ દયા સૈવ પ્રાધાન્યાત્પાર્થ-ફલેન કર્ત્રી વિવક્ષિતા ।
- d. તદ્વ્યાનું પાત્ર અને ધર્મબોધકર વસ્તુતઃ એક હોવાથી એ જ પ્રસ્તાવમાં સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર ચિતરવામાં આવ્યું છે તે Consonance સાથે બરાબર મળતું લગભગ આવે છે
- e. પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આ આખું ચરિત્ર ‘સંભવ’ માત્રથી પોતાના જીવને લાગુ પડે છે અને તે સર્વ જનોને લાગુ પડે છે એમ બતાવ્યું છે. અહીં સર્વ વાતનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

આ કારણે વિશિષ્ટ જ્ઞાની શબ્દથી ધુંચવણ થતી નથી એમ મારું ધારવું છે. આ સંબંધી કોઈ વધારે ખુલાસો કરશે તો તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય થઈ પડશે. સર્વ પ્રસ્તુત હકીકતોનો સમન્વય મને આ પ્રમાણે બેઠો છે અને કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વગર તે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે.

(૪) પ્રો. જેકોબીએ મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જણાવ્યું છે કે ન્યાયની જે પરિલાખા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વાપરી છે તે તેમને માટે જે સમય કહેવામાં આવે છે તેની પછી ઘણાં વર્ષે ઉપયોગમાં આવી છે. મતલબ એ પરિલાખા છઠ્ઠા સૈકાની નથી. એમની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં મેં હરિભદ્રસૂરિનો છઠ્ઠો સૈકો સ્વીકારવાની વાત ચાલુ રાખી હતી. હવે જે દલીલની સૂચના ઉપરના પત્રવ્યવહારમાં કરવામાં આવી છે તેની તપાસ કરીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પદ્ધર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથના ૧૧ માં શ્લોકમાં જૌહન્યાયસંમત હેતુ(લિંગ) ના ત્રણ રૂપ આ પ્રમાણે આપે છે:—

રૂપાણિ પક્ષધર્મત્વં સપક્ષે વિદ્યમાનતા ।

વિપક્ષે નાસ્તિતા દેતોરેયં ત્રીણિ વિમાવ્યતામ્ ॥

હેતુનાં આ ત્રણ સ્વરૂપ જૌહન્યાયમાં જાણીતાં છે, પણ એમાં જે પક્ષધર્મત્વ શબ્દનો ઉપયોગ છે તે જૌહનોના પુરાણા ન્યાય ગ્રંથોમાં વપરાયેલ નથી. એ શબ્દનો ઉપયોગ અર્વાચીન ન્યાય ગ્રંથોમાં થયો છે એ કારણે છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં શ્રી હરિભદ્રનો સમય આવી શકે નહિ. આ હકીકત લાક્ષણિક શોધક ખુદ્દિથી પ્રો. જેકોબીએ બેહાર પાડી, ત્યારપછી તો એના સમર્થનમાં ઘણા આધારો મળ્યા, જે શોધવાનું માન શ્રી જિનવિજયને ઘટે છે. આટલી શોધથી તો માત્ર એટલું થાય છે કે હરિભદ્રનો સમય છઠ્ઠી શતાબ્દિનો ન હોઈ શકે, તેમનો સમય નિર્ણય કરવાના પ્રસંગો પર ખીલ અનેક સાબિતીઓ છે તે તુરતમાં જ વિચારવામાં આવશે.

(૫) નંદીસૂત્ર ઉપર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત દીકા લખી છે. તે જ ગ્રંથ પર શ્રીજિનદાસ મહત્તરે કરેલી ચૂર્ણિમાં પ્રાંતે લખે છે કે:—

• શકરાજઃ પચ્ચસુ વર્ષશતેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અદ્યત્યતિષુ નન્ય-
ધ્યનચૂર્ણિઃ સમાપ્તા

એટલે એ નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ શક સંવત ૫૯૮ માં થની. ચૂર્ણિ પ્રાકૃતમાં જ હોય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ ચૂર્ણિને પોતાની સદર અંધની સંસ્કૃત ટીકામાં વારંવાર ઉધૃત કરી છે અને ત્યારપછી તેના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. તેમની ટીકાની એ જ પદ્ધતિ છે. દશવૈકાલિકની ટીકામાં પણ તેમણે એ રીતિનું અનુકરણ કર્યું છે. ચૂર્ણિના પાઠો હાલ પણ વિદ્યમાન છે અને તે અલગ અંધના આકારમાં મળે છે.

શકસંવત ૫૯૮ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૩૩ અને નંદીસૂત્રના ચૂર્ણિકાર એ વિક્રમ સંવત ૭૩૩ માં થયા હોય તો તેની પહેલાં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૫૪૫ કે ૫૮૫ માનવામાં આવે તો ઐઞ્ઞો વિરોધ આવે છે તેથી કોઈ રીતે તેમનો જે સમય ઐહમી શતાબ્દના જૈન લેખકોએ માન્યો છે તે કબૂલ થઈ શકે તેમ નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયપરત્વે આવા આવા અવાતર તેમજ આંતર પુરાવાથી ઐહમી શતાબ્દમાં કરેલી માન્યતા ટકી શકે તેમ નથી.

હરિભદ્ર સમયનિર્ણયનાં વિશેષ સાધનો

ઐહમી શતાબ્દના જૈન લેખકોએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો જે સમય નિર્ણય કર્યો છે તે સ્વીકારવામાં તો શ્રી સિદ્ધર્ષિન અંધમાં આપેલા તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પોતાના અંધોના પ્રમાણથી ઘણો વિરોધ આવે છે. એ રીતે જોતાં સંવત ૫૮૫ કે ૫૪૫ એ કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

હવે કેટલાંક બીજાં સાધનો પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનાં કરેલાં અંધોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારી જઈએ અને પછી પ્રાપ્ત સાધનોમાંથી બની શકે તેટલો નજીકનો નિર્ણય કરી નાખીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના અનેકાંતજ્યપતાકાં વિગેરે અંધોમાં અનેક વિદ્વાનોનાં નામો આપ્યા છે તેમનો સમય નિર્ણય છે તે પરથી આપણે કેટલોક નિર્ણય કરી શકીએ તેમ છીએ.

દર્શન અંધોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો એ મુખ્ય અંધો છે. (૧૧)

અનેકાંતજયપતાકા અને (૨) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય. આ બન્ને ગ્રંથોમાં અન્ય દર્શનકારોનાં નામ તેમણે આપ્યાં છે તે દર્શનકારોનો સમય વિચારવાથી કંઈ રસ્તો નીકળી આવે તેમ છે.

(a) અનેકાંતજયપતાકાના ચોથા અધિકારમાં ભર્તૃહરિ નામના વૈયાકરણતું નામ લખ્યું છે. મૂળ ગ્રંથમાં તો તેમણે શબ્દાર્થતત્ત્વવિદ્ એટલો જ શબ્દ આ વ્યાકરણકોવિદ માટે વાપર્યો છે, પણ તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં ભર્તૃહરિ નામ સ્પષ્ટપણે આપ્યું છે.

હવે આ ભર્તૃહરિની વિશેષ હકીકત રજૂ કરવા પહેલાં એક અગત્યની હકીકત અહીં જણાવી દેવી પ્રાસ્તાવિક છે. ચીનાઈ મુસાફરો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે પૈકી હુએનત્સીંગનો સમય ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ છે અને ઇત્સીંગનો સમય સાતમી શતાબ્દિનો ઉત્તરાર્ધ કાળ છે. એણે ચીન જઈ જે નિવેદન રજૂ કર્યું તેનો સમય ઇ. સ. ૬૯૫ છે. (જુઓ એકસમુલરકૃત India : What was it tenoh ps ? p. 210) એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો પૈકી ઇત્સીંગ ભર્તૃહરિ માટે ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરીને જણાવે છે કે એણે ૭૦૦ સ્લોકક્રમમાં વાક્યપ્રદીપ ગ્રંથ રચ્યો હતો અને એના ગ્રંથકર્તાતું મૃત્યુ ઇ. સ. ૬૫૦ માં થયું હતું. આથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણનો સમય સંવત ૭૦૬ થયો. (૬૫૦+૫૬) એટલે તે પહેલાં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ન હોઈ શકે.

(b) હવે એક બીજી વાત વિચારીએ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ મીમાંસા દર્શનની આલોચના કરી છે. એમણે મહાન મીમાંસક કુમારિલના તંત્રવર્તિક ગ્રંથના શબ્દો ટાંકી તે પર ચર્ચા કરી છે. એ કુમારિલ મીમાંસકે અનેક સ્થાનો પર ભર્તૃહરિના વાક્યપદીપ ગ્રંથ પર ટીકા-ચર્ચા કરી છે. આથી કુમારિલ મીમાંસકનો સમય વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ પછી આવે.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં ગ્રંથાલુના વિષયપરત્વે કુમારિલ મીમાંસકના શબ્દો ટાંકવામાં આવ્યા છે અને સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં કુમારિલનું નામ પણ આપ્યું છે (શા. વા. સમુચ્ચય. દેવચંદ લાલલાઈ ગ્રંથ-માળા પૃ. ૩૫૪). એથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ અને કુમારિલ મીમાંસક બન્નેનો સત્તાસમય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં થયો. ગ્રે. પાઠક

કુમારિલનો સમય આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત કહે છે (જુઓ જર્નલ ઑફ ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ સો. એ. સો. પુ. ૧૮ પૃ. ૨૧૩-૨૩૮) તો એ રીતે હરિભદ્રસૂરિ અને કુમારિલ સમકાલીન થાય છે. આ રીતે હરિભદ્રસૂરિ ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત પહેલાં હોઈ શકે નહિ એમ દેખાય છે.

(૦) આથી પણ વધારે અગત્યની જાણતો જૌહ લેખોનાં અવતરણ પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મપાળ નામના જૌહ આચાર્યનું નામ હ્યુએનત્સીંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં આપ્યું છે. એ ઈ. સ. ૬૩૫ માં નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા ત્યારે એને માલૂમ પડ્યું કે એના આવવા અગાઉ થોડા વખત પહેલાં એ વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ ધર્મપાલ નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા અને તેના સ્થાન પર સત્યપાલ નામનો ધર્મપાલનો શિષ્ય આવેલ હતો. હ્યુએનત્સીંગે વિદ્યાભ્યાસ આ સત્યપાલ નામના ધર્માધ્યક્ષ પાસે કર્યો.

આથી એમ માલૂમ પડે છે કે ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૩૫ ની વચ્ચે હતો. અનેકાંતજયપતાકાની ટીકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પોતે ધર્મપાલ અને ધર્મકીર્તિનું નામ પોતાના પૂર્વ લેખક તરીકે આપે છે. (અનેકાંતજયપતાકા ટીકા. અમદાવાદ ચોથો પરિચ્છેદ પૃષ્ઠ. ૫૦)

આથી ‘ ધર્મપાલ ’ પહેલાં તો આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય હોઈ શકે નહિ ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૩૫ વચ્ચે એટલે વિક્રમ સંવત ૬૫૬ થી ૬૯૧ પહેલાં તો ન જ હોઈ શકે.

(ત) હવે ધર્મકીર્તિનો સમય જોઈએ. એ જૌહના અતિ વિખ્યાત ન્યાયાચાર્ય થયેલા છે. એને મોટે હરિભદ્રસૂરિએ ‘ ન્યાય-વાદી ’ અને ‘ મહામતિ ’ વિશેષણો વાપર્યાં છે અને એનું નામ આપીને અનેકાંતજયપતાકામાં અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં એના સૂત્રો પર ચર્ચા કરી છે.

આ ધર્મકીર્તિ તે સદર ધર્મપાળના શિષ્ય થાય હ્યુએનત્સીંગ ચીની મુસાફર અભ્યાસીના સમયમાં એની વય ઘણી નાની સંભવે છે, પણ ત્યારપછી ચીનાઈ મુસાફર ઇત્સીંગે ઈ. સ. ૬૭૧-૬૯૫ સુધી ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કર્યો ત્યારે એની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ થઈ હતી

એણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં ન્યાયના વિષય પર લખતાં જણાવ્યું છે કે દિગ્ગજાગાર્ય પછી ન્યાયને ખૂબ પશ્ચિત કરનાર ધર્મકીર્તિ થયા હતા. એટલે ઇર્સાગના પ્રવાસસમયે મહામતિ ધર્મકીર્તિની પ્રસિદ્ધિ સારી રીતે થયેલી હતી.

આ ધર્મકીર્તિનું વર્ણન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કામકામ કરેલું હોવાથી અને ધર્મકીર્તિનો સમય ઇસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દિનો પૂર્વાર્ધ હોવાથી તેની પહેલાં તો હરિભદ્રસૂરિનો સમય થઇ શકે નહિ.

(૭) હવે કુમારિલ મીમાસકે ધર્મકીર્તિ ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ કરી છે તેથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ધર્મખાળ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલ પછી આવે. કુમારિલનો સમય ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં આવે છે આ સર્વ સાધનો ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે કાંઇક નિર્ણય પર આવી શકશું.

ઉપલબ્ધ સાધનોથી હરિભદ્ર સમયનિર્ણય

આપણી પાસે હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે કેટલાંક સાધનો પ્રાપ્ત થયાં. તે પરથી આપણે કામચલાઉ નિર્ણય કરીએ. એ નિર્ણયને કામચલાઉ એટલા માટે કહેવાનો છે કે આવી બાબતમાં આપણે ઊવટનો નિર્ણય ન જ કરી શકીએ. જેમ જેમ સાધનો વિશેષ પ્રાપ્ત થતાં જાય તેમ તેમ નિર્ણયમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાની સરળતા રાખવી ભેદ્ય છે. પોતાનાં નિર્ણયને ફેરવવા જ નહિ અને વિરુદ્ધનાં કારણોની ઉપેક્ષા કરવી એ પદ્ધતિ આ કાળમાં પાલવે નહિ. આપણને જે સાધનો મળ્યાં છે તે પરથી નીચેની વાતો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પોતાના શબ્દો બતાવે છે કે બન્ને સમકાલીન નહોતા. કાલબ્યવહિત અને અનાગત એ બે શબ્દો તે માટે પૂરતા ગણાય તેમ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સૂરાચાર્ય હતા એ પણ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. એના સંબંધમાં અનેક વિકલ્પો ઉપર વિચારાઈ ગયા છે, તેથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને હરિભદ્રસૂરિ રૂબરૂ મળ્યા નથી.

છતાં તે બન્ને વચ્ચે ચાર મો વર્ષનો અંતર પણ સંલવતો નથી. એટલા અંતરે ‘મારે માટે લલિતવિસ્તારા બનાવી’ એમ લખવામાં એક જાતની ધૃષ્ટતા લાગે ખરી.

હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સંપ્રદાય પ્રમાણે જણાતી તારિખ ટકે તેમ નથી તે વાત ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલની તારિખોથી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઈસ્વીસનના સાતમા સૈકા પછી જાય છે. તે ઉપરાંત નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિનો સમય શક સંવત ૫૬૮ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૩૩ હોવાથી એથી પણ આગળ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય જાય છે.

દાક્ષિણ્યચિન્હની કુવલયમાળા શક સંવત ૬૯૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને રોજ બની. એટલે એનો સમય ૮૩૫ વિક્રમ સંવત થયો. એની પ્રશસ્તિમાં એ સમરાધ્યયકહાની પ્રશ સા કરે છે. એ લખે છે કે:—

જો દચ્છદ મવવિરહં મવવિરહં કો ન વંધય સુયણો,
સમયસત્થસયગુરુણો સમરમિયંકા કહા જસ્સ ॥

‘લવવિરહ’ અથવા ‘વિરહ’ શબ્દ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સર્વ ગ્રંથોની છેવટે આવે છે અને સમરાધ્યય કહા તો તેમની જ લખેલી છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. આથી એક વાત નિર્ણીત થાય છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૮૩૫ થી આગળ તો ન જ જાય

અગાઉ કુમારિલ અને ધર્મકીર્તિના ટાંચણથી બતાવ્યું છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઈસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિ પહેલાં તો ન જ થઈ શકે.

દાક્ષિણ્યચિન્હ ઉદ્યોતનસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિ થોડો વખત સાથે પણ રહ્યા હોય એટલે કે હરિભદ્રસૂરિનો વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ અને દાક્ષિણ્યચંદ્રનો શરૂઆતનો કાળ સાથે હોય તો તે વાતની સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો ગ્રંથસમૂહ વિચારતાં તેમનો જીવનકાળ પણ લગભગ ૬૫ થી ૭૦ વર્ષનો ગણીએ તો સર્વ વાતને અરુપરસ મેળવતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઈ સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૫૬ થી ૮૨૬ આવે છે. આ સર્વ હકીકત ઉપલબ્ધ સાધનોથી અત્ર રજૂ કરી છે. બાકી તેમાં ફેરફાર કરવા માટે વિશિષ્ટ દલીલો કે સાધનો મળે તો વાંધા નથી.

આ વિભાગ લખવામાં અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એમાં શ્રી જિનવિજયના હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી જૈન સાહિત્ય-સંશોધકના લેખનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે આ સ્થળે જણાવવા યોગ્ય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે ઉપયોગી પ્રસ્તુત સાહિત્ય આપણે જોયું. હવે જરૂરી જાણતની સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૬૨ જેઠ માસની શુદ્ધ ૫ તેમણે પ્રશસ્તિમાં જણાવી છે તે ઉપરથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ ધરાવતી મળતો આવે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય સંપ્રદાય પ્રમાણે વિક્રમસંવત ૫૮૫ છે તે સ્વીકારવામાં અનેક વિરોધો આવે છે. તેઓશ્રીના પોતાના વાક્યપ્રયોગો અને ટાંચણો પરથી તેમને આઠમી વિક્રમની શતાબ્દિ પહેલાં તો મૂકી શકાય તેમ નથી જ.

દક્ષિણચિહ્ન ઉદ્યોતનસૂરિ પોતાની કુવલયમાળામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પ્રમાણુ અને ન્યાય શીખવનાર કહે છે અને તેમનો સમય શક સંવત ૭૦૦ તેમના લખવા પ્રમાણે છે એટલે હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫ વિક્રમ સંવત થાય એ સર્વ પરથી વિક્રમ નવમી શતાબ્દિની શરૂઆત અને આઠમી શતાબ્દિનો અંતલાગ મુકરર થાય છે.

એટલા ઉપરથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો લગભગ સવાસો વર્ષનો થવા આવે છે. સો એક વર્ષ પહેલાં લલિત-વિસ્તર વૃત્તિ લખાણી હોય અને તે જાણે પોતાને જ માટે હરિભદ્રસૂરિએ લખી હોય એમ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ કહે તો તેમાં વાંધો લાગતો નથી.

હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય પર શ્રીચુત હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે જૈન સાહિત્ય સંશોધક (૧. ૧. પૃ. ૩૮) પર સમાલોચનાનો લેખ લખ્યો છે. તેમણે એક બહુ મુંદર સમન્વય કર્યો છે. તેઓ સંપ્રદાયથી આલી આવતી સંવત ૫૮૫ ની તારિખ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

પરત્વે સારી છે એવું સુંદર સમર્થન તે ઉલ્લેખમાં કરે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

તેમની એક દલીલ મળતી છે. તેઓ કહે છે કે ૫૮૫ ની સાલને રદ તો નજ કરી શકાય. પણ સવાલ એ થાય છે કે એને કયો સંવત ગણવો ? શ્રીયુત હીરાલાલના મતે શુભ સંવતની ગણતરી કરવામાં ભૂલ થયેલી છે. શ્રી જિનવિજયે ૫૮૫ માં ૨૪૧ વર્ષ લેખવી શુભ સંવત ૫૮૫ માટે શક સંવત ૮૨૬ કર્યો છે અને તેમ કરીને ૫૮૫ નું સાંપ્રદાયિક સંવત્સર નિર્મૂળ ગણાવ્યું છે.

પણ શુભ સંવત એમ ગણવો તે શ્રીયુત શાહના મતે ખોટું છે. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે શુભ સંવત વીરાત્ ૭૨૭ વર્ષે શરૂ થયેલ છે. એટલે કે વીરાત્ ૬૦૫ વર્ષે (ઇ. સ. ૭૮) શક વર્ષની શરૂઆત છે. તે પ્રમાણે શુભ સંવત વીરાત્ ૭૨૭ એટલે ઇ. સ. ૨૦૦ અને શકના ૧૨૨ વર્ષે શરૂ થાય છે.

આ વાત બરાબર હોય તો ૫૮૫ માં ૧૨૨ ઉમેરતાં શક સંવત ૭૦૭ થાય એટલે દક્ષિણચિહ્ન-ઉદ્યોતનસૂરિએ પોતાની કુવલય-માળા શક ૭૦૦ પૂરા થયાં પહેલાં એક દિવસે લખી તેની સાથે બરાબર મેળ બેસી જાય છે.

તેઓ આ ગણતરી હરિવંશ પુરાણને આધારે ગતાવે છે. હરિવંશ પુરાણની સાક્ષીઓ સરવાળો કરતાં શુભ સંવત વીરાત્ ૭૨૭ વર્ષે આવે છે, એટલે કે એની શરૂઆત ઇ. સ. ૭૮ વર્ષથી થાય છે. શ્રીયુત શાહના મત પ્રમાણે શક ૨૪૧ માં જે વર્ષની શરૂઆત થાય છે તે શુભ સંવત્સર નથી, પણ વહ્નલી સંવત્સર છે (આ સંબંધમાં જુઓ શ્રી હી. અ. શાહનો શુભ સંવત્સર પરનો લેખ) આ રીતે સર્વ પ્રકારનો વિરોધ શમી જાય છે. એમાં ચાદમી શતાબ્દિના લેખકોનો સંવત ૫૮૫ પણ જીવતો રહે છે, માત્ર તેને શુભ સંવત ગણવાનો છે. એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રશસ્તિનો પણ સમન્વય થાય છે અને કુવલયમાળાની પ્રશસ્તિને સ્થાન બરાબર મળે છે. હવે આપણે દશમી શતાબ્દિમાં જનતાની સ્થિતિ વિગેરેની હકીકત બહારના ઇતિહાસથી અને અંતની અંદરના પુરાવાથી વિચારી જઈએ.

પૂરવણી—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ ની પંક્તિ ચારથી]

દાક્ષિણ્યચિહ્ન (દાક્ષિણ્યચંદ્ર) અને સિદ્ધર્ષિ

શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે છેવટે એક હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે ઉપર છઠ્ઠા વિભાગમાં પૃ. ૩૫૮ ને જણાવ્યું છે કે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ (દાક્ષિણ્યચિહ્ન) અને સિદ્ધર્ષિગણ સમકાલીન હોય તે વાત તદ્દન અશક છે અને તેનાં કારણો સદર વિભાગમાં વિગતવાર બતાવ્યા છે. એ અંગે એક વિકલ્પ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૭૪ ને પૃ. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ રજૂ કર્યો છે. તેઓને પણ કુવલયમાળા કથાકાર અને ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાકારને સમકાલીન ગુરુભાઈ માનવામાં મોટો વિરોધ જ લાગ્યો છે, પણ પછી તેઓશ્રી એક કલ્પના રજૂ કરે છે કે કદાચ 'દાક્ષિણ્યચિહ્નથી દાક્ષિણ્યચંદ્ર નામના લિખકવિ સિદ્ધર્ષિના ગુરુબ્રાતા માનવામાં આવે અને તેમણે બીજી કુવલયમાળા કથા બનાવી હશે એમ માનવામાં આવે તો પૂર્વોક્ત વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે. '

પણ આ વિકલ્પને સ્થાન જ નથી. એવી કુવલયમાળા હસ્તિ ધરાવતી નથી અને તેઓ પોતે જ કહે છે તેમ ' પણ આ નવી કલ્પનાને સત્ય ઠરાવનાર પ્રમાણ નથી એટલે એ કલ્પના પણ કેવળ કલ્પના જ રહે છે. ' આ કલ્પના કરવાને માટે વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ કારણ હસ્તિ ધરાવતું નથી. ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત એ છે કે જ્યાં દાક્ષિણ્યચંદ્રનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમણે ' શૃંગારપૂર્ણ કુવલયમાળા કથા રચી ' એમ પણ સાથે જ કહેવામાં આવ્યું છે. (લાપાંતર પૃ. ૧૯૩) એટલે કુવલયમાળા નામની કથા તદ્દન અલગ દાક્ષિણ્યચંદ્રે બનાવી હોય અને તે હાલ અલભ્ય હોય એમ કલ્પના દોઢાવવી એ તો લગભગ કલ્પનાને નકામો મોટો ઝોક આપ્યો જ કહેવાય એની સાથે દાક્ષિણ્યચિહ્નની કુવલયમાળા કથા મોબુદ છે, તે શૃંગારપૂર્ણ છે અને તેના કર્તાએ કૃતિકાળ વિગતવાર બતાવ્યો છે, એટલે એ સર્વ રીતે

વિચાર કરતાં મેં ઉપર પૃ. ૩૫૮ માં જે અનુમાનો દાક્ષિણ્યચિહ્નને અંગે તારવ્યાં છે તેમાં સુધારોવધારો કે ફેરફાર કરવાને કોઈ કારણ સાંપડતું નથી.

ઉપદેશમાળા ટીકા

આચાર્ય સિદ્ધર્ષિએ ઉપદેશમાળા ટીકા ગનાવી છે. અસલ ઉપદેશમાળા અંથ ધર્મદાસ ગણિએ રચેલો છે. તેની ૫૩૮ ગાથા પ્રાકૃતમાં છે. તેના પર સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. તેમાં સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યા આપી છે અને કથાઓ સંક્ષેપમાં આપી છે. આ અંથ ઈ. સ. ૧૯૧૪ પ કિત હીરાલાલ હ સરાને ભાસ્કરોદય પ્રેસમાં છપાવ્યો છે.

શરૂઆતમાં ટીકાકાર લખે છે કે:—

हेयोपदेयार्थोपदेशाभिः प्रबोधितजनाब्जं,
जिनवरदिनकरमचदलितकुमतविमिर नमस्कृत्य ॥
गीर्देयताप्रसादितघाष्ट्यान्मन्दतरजनप्रबोधाय,
जडबुद्धिरपि विधास्ये विवरणमुपदेशमालायाः ॥

આવી રીતે ઉપદેશમાળાની હેયોપાદેયા ટીકા ભગવાનને નમસ્કાર કરીને અને પોતાથી ઓછી બુદ્ધિવાળા લોકોના પ્રબોધને માટે વિવરણ રૂપે કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ટીકાને છેડે કેટલીક સૂચક હકીકતો લખી છે “આ સૂત્રોમાં પાઠાંતરો ઘણા છે. તેમાંથી જેનો સારો અર્થ નીકળે એમ અમને લાગ્યું તે પાઠ પર અમે વિવરણ કર્યું છે, બાકીના પાઠો પર વિવરણ કર્યું નથી. કોઈ વખત અમારી પાસે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિમા પ્રસ્તુત અર્થને બંધબેસતો ન આવે તેવો પાઠ જોઈને અમે આપ્યો છે તે પાઠ કોઈ જગ્યા પર હશે એમ અમે ત્યાં જણાવી દીધું છે.”

ત્યારપછી નીચેની ગાથા આપી છે.

विपं विनिर्धूय कुवासनामयं व्यरीरचक्षः रूपया मदाशये ।
अचिन्त्यवीर्येण सुवासनासुधां नतोऽस्मि तस्मै जिनधर्मसूरये ॥

આ શ્લોક ઉપમિતિ અંથની પ્રગટિમાં પણ આવે છે. તેના પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૬૦ થી આગળ થઈ ગયું છે. એમાં પાઠાંતરો નોંધવા લાયક છે. અત્ર ચ્યરીરચત્ છે, ઉપમિતિમાં ઘ્યચીચ-રત્ પાઠ છે. અહીં જિનધર્મસૂર્યે પાઠ છે, ઉપમિતિમાં હરિમદ્રસૂર્યે પાઠ છે. આ પાઠાંતરોથી ઉપર જે પરિણામો આપ્યા છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમદાલીન હતા નહિ એ વાતને ટેકા મળે છે. ‘ જિનધર્મસૂરિ ’ તો સામાન્ય નામ છે

ઉપદેશમાળાની ટીકાની પછવાડે આ શ્લોક આગળપાછળના સંબંધ વગર આવે છે તેથી તેનો હેતુ ખરાબર સમજાતો નથી. અંથને છેડે લખે છે કે इत्याचार्य श्रीसिद्धर्षिप्रणीता उपदेशमालाया द्वयोपादेयाख्या लघुवृत्तिः समाप्ता । અહીં સિદ્ધર્ષિને આચાર્ય જણાવ્યા છે. આચાર્યપદની તેઓને ક્યારે પ્રાપ્તિ થઈ તે જણાતું નથી.

ઉપમિતિ અંથ મુખી તો તેઓ ગણિપદધારક હતા અને પ્રભાવકચરિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે કુવલયમાળાના કર્તા દાક્ષિણ્યચંદ્રે ટોણા માર્યો ત્યારે ઉપદેશમાળા વૃત્તિ તો જની ગઈ હતી. આ વાત બંધખેસતી થતી નથી. ઉપદેશમાળા વૃત્તિ પ્રથમ જનવાની વાત તો સહેજે જાડી જાય છે, કારણ કે ઉપદેશમાળા જનાવતી વખતે સિદ્ધર્ષિ આચાર્ય હોય તો ત્યારપછીની કૃતિમાં ગણિ તરીકે લખાય નહીં.

આ કૃતિ આખી જોઈ જતાં ઉપમિતિના કર્તા આ વૃત્તિ કરનાર ન હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી, ખન્ને એક જ હશે એમ વિષં વિનિર્ઘૂયવાળા શ્લોકથી લાગે છે. કૃતિ વાંચવા યોગ્ય છે. જાડી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે સદર કૃતિથી કાંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી. ઉદ્યોતનસૂરિ કે દાક્ષિણ્યચંદ્ર (ચિહ્ન) સંબંધીની હકીકતને કાંઈ ટેકો મળતો નથી, પણ એમણે ટોણા માર્યો છે કે તારા અંથમાં તો માત્ર પૂર્વ લેખકોના અંથનું ભરતીયું છે એ વાત પણ સિદ્ધર્ષિમહારાજની ટીકા વાંચતાં ઉચિત લાગતી નથી. પ્રેરણાત્મક વાક્ય તરીકે તેનો ઉપયોગ સમજી શકાય છે, પણ તેમાં સંપૂર્ણ વચ્ચાંશ દેખાતો નથી.

દશમી શતાબ્દિ

આ ઉપમિતિ ગ્રંથના લેખક વ્યાખ્યાતા શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૯૬૨ એટલે ઇસ્વીસન ૯૦૬ હોવાથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ તેમને માટે મુકરર છે. તે વખતે જનસમાજની રાજકીય, સાહિત્યિક, સાંસારિક આદિ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી એનો ખ્યાલ કરવાથી એ ગ્રંથ સમજવામાં ઘણી સગવડ થાય તેમ છે, કારણ કે પ્રવર્તમાન દેશકાળની છાયા ગ્રંથકર્તા પર પડ્યા વગર રહેતી નથી. તેથી આપણે દશમા સૈકાની પરિસ્થિતિ ઉપર નજર નાખી જઇએ.

લિખ્તમાળ ગુજરાતમાં : ચૈત્યવાસનું જોર અને તેનું સ્વરૂપ—

દશમો સૈકો અંધકારયુગના ઉત્તર બાજુના છેડા પરનો છે. ચૈત્યવાસનો છેડો પણ ત્યારપછી આવ્યો. રાજ્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વલ્લભીનો સૂર્ય તપીને અસ્ત થઈ ગયો હતો. તે સમયે ગુજરાતની સરહદ લિખ્તમાળ નગર સુધી હતી. ગુજરાતની ઉત્તરે એ અગાઉ ગુજરાતની રાજધાની હતી. એનું કવચિત્તુ લિલ્લમાલ એવું નામ પણ આવે છે. એ લગભગ ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ પર આવેલું હતું.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા બનાવીને પ્રથમ એ જ નગરના અગ્રમંડપમાં કહી સંભળાવી એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિના વીશમા શ્લોક પરથી જણાય છે. લિખ્તમાલ નગરને સર્વ ગુણોનો આધાર કહેવામાં આવ્યું છે તેથી તે વખતે તેની જાહોજલાલી સારી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

‘અગ્રમંડપ’ શબ્દથી દેરાસરનો મંડપ સમજવો કે સલામંડપ સમજવો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસનો હતો. એ ચૈત્યવાસનો સમૂળ નાશ અગિયારમી શતાબ્દિમાં થયો છે તેથી ચૈત્યના અગ્રમંડપમાં પણ આ કથા વંચાણી

હોય એ ધનવાળોગ છે. ચૈત્યવાસનું જોર વનરાજ આવડાના સમયમાં નવમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં એટલું બધું હતું કે અણહિલપુર પાટણમાં ચૈત્યવાસી સિવાય અન્ય સાધુને પેસવાનો હુકમ નહોતો. ચૈત્યવાસનું જોર પ્રભાવકચરિત્રમાંના ૧૯ મા અભયદેવસૂરિના ચરિત્ર પરથી જણાય છે. ત્યાં કહે છે કે—“ હે રાજેન્દ્ર ! સાંભળો. પૂર્વે ધનુષ્ય સમાન ઉત્કટ (આપોત્કટ) ક્ષત્રીય વંશમાં વનરાજ નામે રાજા થયો. તેને ણાલ્યાવસ્થામાં નાગેન્દ્ર ગચ્છરૂપ પૃથ્વીને ધારણ કરવામાં વરાહ સમાન એવા શ્રી દેવચન્દ્રસૂરિએ ઉછેરીને મોટો કર્યો. વળી પ આશ્રય (પંચાસર) નામના સ્થાનમાં રહેલ ચૈત્યમાં વસતાં તેમણે અહીં નવું નગર વસાવીને તેને રાજ્ય આપ્યું, તેમજ વનરાજવિહાર નામે ત્યાં ચૈત્ય સ્થાપન કર્યું. વનરાજે કૃતરાખણથી શુરુનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. તે વખતે શ્રી સંઘે રાજા સમક્ષ એવી વ્યવસ્થા કરી કે—‘ સંપ્રદાયનો ભેદ કાઢી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, માટે ચૈત્ય-ગચ્છવાસી યતિઓને સંમત હોય તે મુનિ અહીં રહી શકે; પણ તેમને સંમત ન હોય તેવા મુનિઓ આ નગરમાં આવીને રહી ન શકે. હે રાજન્ ! પૂર્વજ રાજાઓની વ્યવસ્થા પાશ્વિ-માત્ય રાજાઓએ માન્ય રાખવી જોઈએ ’ (ભાગાતવ પૃષ્ઠ ૨૫૭-૮.)

ત્યારપછી એ ઠરાવ રાજા હર્ષલરાજે કેવી રીતે ફેરવ્યો તેની હકીકત ઉક્ત ગ્રંથમાં રજૂ થયેલી છે. આ હર્ષલરાજનો—અભયદેવ-સૂરિનો સમય સં. ૧૦૮૦ છે, એટલે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસ પૂરજોસમાં પ્રવર્તતો હશે એમ જણાય છે.

મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી સદર ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પૃ. ૭૫ માં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે ખાસ પ્રસ્તુત હોવાથી અત્ર આખો ઉતારી લેવામા આવે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે:—

“ સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસીઓના સામ્રાજ્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના શુરુભાઈઓ વિગેરે ત્યાગ-વૈરાગ્યવાન હતા. જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિલવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતાં તે મુવિહિત સાધુ હતા, ચૈત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક

સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે. નૂતન ગચ્છમુદિ પહેલાં ચૈત્ય-
વાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક જિનચૈત્યના અગ્રમંડપમાં બેસીને
ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિ-
ઓની જેમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો
નિરોધ કરવા માંડ્યો. ત્યારપછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ. ”

આ દાંચણ પરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસનું કેટલું
જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ચૈત્યવાસમાં
માનતા હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનું એક પણ સાધન પ્રાપ્ત
થતું નથી. પૂજ્ય શ્રીકલ્યાણવિજયજીના ઉપરોક્ત કથનનો સાર માત્ર
એટલો જ છે કે શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ
દેરાસરના અગ્રમંડપમાં વાંચી હોય છતાં પણ તેઓ ચૈત્યવાસી
ન હોય તે બનવાજોગ છે. એ દલીલ બેધારી છે ગમે તેમ હોય
પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજના ત્યાગ સંબંધી વિચારો તેમના શ્રં-
દ્ધારા વાંચતાંવિચારતાં તેઓ આત્મલક્ષી હતા એમ તો જરૂર જણાઈ
આવે છે. તેમના શ્રંથમાં ચૈત્યવાસ સંબંધી કાંઈ ઉદ્દેશ્ય ન હોવાને
કારણે તેમના સંબંધમાં એક કે બીજી જાણુ કોઈ પણ નિર્ણય
બતાવી શકાય તેમ નથી.

ચૈત્યવાસનું સ્વરૂપ જણાવા જેવું છે. મૂળમાર્ગમાં મંદતા આવતા
શિથિલ સાધુઓએ ચૈત્યવાસ શરૂ કર્યો. એની વિગતમાં અનેક
પ્રકારની ચરણકરણની મંદતા દેખાઈ આવે છે. ગાથાસહસ્રો
પ્રમાણે એની શરૂઆતનો સમય વીરાત ૧૨૫૦ (વિ. સ. ૭૮૦)
આવે છે. આ સંબંધમાં મતભેદ ઘણો છે, પણ એકંદર આધારો
વિચારતાં વિક્રમની આઠમી, નવમી અને દશમી શતાબ્દિ ચૈત્યવા-
સનો સમય ગણાય. અગિયારમી વિક્રમ શતાબ્દિના આખરનાં
કાળમાં તે વગતના આચાર્યોએ જોર કરી ચૈત્યવાસ દરકરાખ્યો એ
ચૈત્યવાસી શિથિલ સાધુઓ પોતાનો મઠ કરીને રહેતા હતા, દેરા-
સરમાં રહેતા હતા, પ્રતિમા વેચતા હતા, વૈદકનો ધ ધો કરતા હતા,
જોય જોઈ આપતા હતા, ધન રાખતા હતા અને પૌષ્ટિક આહાર
લેતા હતા એ વાહન રાખે, શરીરે તેલ ચોળાવે, સ્ત્રીઓ સાથે
વાતો કરે, ગૃહસ્થનું બહુમાન કરે અને ચરણકરણમાં, અનેક
પ્રકારની મંદતા કરે.

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ ચૈત્યવાસના સમયમાં પણ અનેક શુદ્ધ ત્યાગીઓ થયા છે અને તેમની સામે ટીકા થતી તો પણ તેઓ મૂળ માર્ગને ચૂક્યા નથી. ખુદ શ્રી હરિલદ્રસૂરિ ચૈત્યવાસના સમયમાં થયા છે, છતાં સર્વ પ્રકારના શિથિલાચાર વિરુદ્ધ એમણે પોતાનાં અનેક પુસ્તકોમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે.

જૈન ઇતિહાસમાં આવી રીતે બસો ત્રણસો વર્ષ ઉદ્યોતનાં આવે. અને બસો ત્રણસો વર્ષ મંદતાનાં આવે એમ બનતું જ આવ્યું છે. નવમી અને દશમી શતાબ્દિ એ રીતે જોતાં મંદતાનો સમય ગણાય.

દશમી શતાબ્દિનું રાજકીય વાતાવરણ—

દેશનું રાજકીય વાતાવરણ ઘણું અવ્યવસ્થિત હતું. વનરાજ ચાવડાએ વિ. સં. ૮૦૨ માં અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું. વલ્લભી-પુરનો તે સમય પહેલાં સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો, ગુજરાતની રાજધાની પાટણ બની. શીલગુણસૂરિના પ્રતાપે વનરાજની આજુ સમસ્ત ગુજરાત પર પ્રસરવા લાગી. એ શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિએ વનરાજની પરિપાલના કરી.

ગુજરાતના રાજ્ય પર જોનાતું જોર શરૂઆતથી જ રહ્યું. એને માટે મેરુતુંગાચાર્ય ખૂબ ગૌરવ લઈને પોતાના પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

મૌર્જરાત્રમિદં રાજ્યં વનરાજાત્પ્રભૃત્યમૂત્ ।

સ્થાપિતં જૈનમંત્ર્યૌઘૈસ્તદ્દૈવી નૈવ નન્દતિ ॥

એનો આશય એ છે કે ગુજરાતનું રાજ્ય વનરાજથી માંડીને જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપિત કરેલું છે અને એનો દ્રેષ કરનાર ટફી શકતો નથી. જૈન મંત્રીઓમાં સાંતનૂ, વિમળ, સુન્દલ, ઉદયન, વસ્તુપાળ વગેરે મહાપ્રતાપી થઈ ગયા છે અને એક રીતે વિચારતાં ગુજરાતનો નવમી, દશમી અને અગિયારમી શતાબ્દિનો ઇતિહાસ એટલે જૈન ઇતિહાસ જ છે. આપણે આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

વલ્લભીપુરનો નાશ થયો, ગુજરાતમાં પંચાસર નામે ગામ કચ્છના રણ પાસે છે ત્યાં જયશિખરી નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો

હતો. કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટક નગરના ભૂવડ (ભૂદેવ અથવા ભૂયડ) નામના રાજાએ એના ઉપર ચડાઈ કરી. જયશિખરી ખૂબ ગહાદ્દરીથી લડ્યો પણ ભૂવડની જળરજસ્ત સેના પાસે તેણે પોતાનું લશ્કર સંખ્યામાં નાનું 'ભેયું' એટલે પોતાની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને તે રાણીના ભાઈ સૂરપાળ સાથે જંગલમાં મોકલી આપી. રાણીએ ત્યાં પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ વનરાજ પાડ્યું. એ વનરાજને ઉછેરવામાં શીલગુણસૂરિ નામના જૈન સાધુએ ખૂબ મદદ કરી. વનરાજે ખૂબ પરાક્રમ કરી પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું અને અણહિલપુરપાટણ વિ. સંવત્ ૮૦૨ માં વસાવ્યું. એણે ૫૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

ત્યારપછીનો શુજરાતનો ઇતિહાસ એ આવડા વંશનો ઇતિહાસ છે. એમાં સાત રાજાઓ થયા છે.

વનરાજ (સં. ૮૦૨-૮૬૨) વૈરીસિંહ (સં. ૮૫૧-૮૭૬)
 યોગરાજ (સં. ૮૬૨-૮૯૭) રત્નાદિત્ય (સં. ૮૭૬-૯૯૧)
 હેમરાજ (સં. ૮૯૭-૯૨૨) સામંતસિંહ (૯૯૧-૯૯૮)
 ભુવડ (સં. ૯૨૨-૯૫૧)

આવડાના વંશના અંત સાથે વિક્રમની દશમી સદીનો અંત આવે છે એટલે આવડા વંશનો ઇતિહાસ આ ગાંને સદીઓના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ લગવે છે. વનરાજે અનેક પરાક્રમે કરેલાં નોંધાયેલાં છે.

આવડા વંશનો આખો ઇતિહાસ ઘણી અવ્યવસ્થિત દશામાં છે, છતાં એ આખા સમયમાં જૈનોની જાહેજલાલી સારી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. આ વંશના ઇતિહાસ માટે નીચેનાં પુસ્તકો લભ્ય થાય છે:—

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય.

શ્રી મેરુતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણિ.

શ્રી મેરુતુંગકૃત વિચારગ્રેણી.

કૃષ્ણાણકૃત રત્નમાળા.

શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પ.

શ્રી જિનમંડનકૃત કુમારપાળ પ્રબંધ.

કૃષ્ણગુપ્તકૃત શ્રી કુમારપાળ ચરિતં.

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકોમુદી.

અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન.

શ્રી રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ.

અંદકવિકૃત પૃથ્વીરાજ રાસા.

એ ઇતિહાસનો કેટલોક ભાગ સદર સાધનોમાંથી નીચેના પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં રજૂ કરવામાં આવેલો માલૂમ પડે છે.

દ્વાર્જસકૃત રાસમાળા.

સદરનું ગુજરાતી અવતરણ (રા. રા. રણછોડલાઈ ઉદયરામ)

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

(ગુ. વ. સો. રા. રા. ગોવિંદલાઈ હાથીલાઈ)

જૈનોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (રા. રા. મોહનલાલ દ. દેશાઈ).

ગવર્મેન્ટ ગેઝેટીયર ભાગ ૧ લો.

એ સર્વ સાધનો પરથી જણાય છે કે વનરાજ પર જૈન ધર્મની અસર સારી થયેલી હતી. વનરાજ સંબંધી અનેક કંતકથાઓ છે તે અત્ર રજૂ કરતાં વિસ્તાર વધી જાય. આપણા ઉદ્દેશને અંગે તે વખતની જીવનની અસ્થિરતા અને રાજકાર્યમાં ધમાધમ ઘણી હતી એ વાત ચોક્કસ માલૂમ પડે છે. પંચાસરના દેરાસરમાં વનરાજ પૂજા કરતો હતો તે મૂર્તિ તેણે પાટણ મંગાવી, તેની પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય દેરાસરમાં કરી. એ દેરાસર અત્યારે પણ ‘ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ’ ના દેરાસરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

વનરાજની મૂર્તિ એ પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેરાસરની ભમતીમાં પહેલી દેરીમાં જ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસમાળામાં આપ્યું છે. તે રાજાએ ઠાઠી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે દડાં, પગે તોડા (સાંકળાં) અને કોટમાં કંઠો પહેરેલો છે, ટૂંકું ધોતિયું પહેરેલ છે, કેડે કમરબાંધ બાંધેલ.

છે અને ખાલે ઉપરજો નાખ્યો છે. રાજની પાસે એક મનુષ્ય છત્ર ધરીને ઊભો છે અને ખીજા પાંચ હુન્નરીયા ઊભા રહેલા છે. અત્રે બે વર્ણન કર્યું છે તેને મળતું જ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનું વર્ણન આરણ મુસાફરોએ કરેલું છે. સોમનાથથી પચીસ માઈલ દૂર માળી-આમાં સોલંકી રાજની મૂર્તિ મોજુદ છે તે પણ આવા જ આકારની છે. (ગુ. પ્રા. ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૫૬)

ચાવડા વંશના રાજ્યોના સમય અને રાજ્યકાળ પરત્વે ફેરફાર જુદાજુદા આધાર પ્રમાણે થાય છે. એક સરખી હકીકત મળતી નથી, પણ નવમી દશમી વિક્રમ શતાબ્દમાં ગુજરાતમાં ચાવડાનું રાજ્ય હતું એ સંબંધમાં જરા પણ મતભેદ નથી અને દશમી શતાબ્દની આખરે સોલંકીનો રાજ્યઅમલ ગુજરાત પર ધર્યો એ વાત પણ એકમતે ચોક્કસ થાય છે.

ચૌલુક્ય અથવા સોલંકીવંશનો ઇતિહાસ વધારે વિગતોથી ભરપૂર મળી આવે છે. એ સમય પર સારી સંખ્યામાં ગ્રંથો લખાયલા છે. એટલી વિગત ચાવડા વંશના ગુજરાતના ઇતિહાસને અંગે ઉપલબ્ધ થતી નથી, એ એકનો વિષય છે.

આ વિગત પ્રમાણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથ સંવત ૯૬૨ માં બન્યો તે વખતે ગુજરાતનું રાજ્ય ચામુંડરાજના હાથમાં હતું એમ શ્રી મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ પરથી જણાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં ચામુંડને બદલે ભૂયડ એવું નામ આપ્યું છે અને એ ભૂયડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. અનુમાન એમ કરવામાં આવે છે કે ચામુંડરાજનું ખીજું નામ ભૂયડ હશે વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ભૂયડનું રાજ્ય સંવત ૯૬૨ (ઇ. મ. ૯૦૬) માં પૂરું થયું જણાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં ભૂયડનું રાજ્ય ૨૬ વર્ષ લખ્યું છે અને વિચારશ્રેણિમાં ચામુંડનું રાજ્ય ૨૭ વર્ષ લખ્યું છે તેથી આ બે વર્ષનો તફાવત જતો કરીએ તો ચામુંડરાજનું ખીજું નામ ભૂયડ હતું એમ ધારવાથી સર્વ બાબતનો લગભગ સમન્વય થઈ જાય છે. આ હિસાબે વિચારતાં શ્રી ઉપમિતિ ગ્રંથની પૂર્ણાહતિ વખતે (સં. ૯૬૨) ગુજરાતમાં ચાવડાવંશના રાજા ચામુંડરાજે ભૂયડનું રાજ્ય હતું એમ ધારી શકાય

દશમી શતાબ્દિની આખરે આવડા વંશનો અંત આવ્યો અને સોલંકી વંશ ગુજરાતની ગાદી પર આવ્યો એટલે આવડા વંશનો ઉત્તરાધી ભાગ એ આ ગ્રંથનો સમય ગણાય.

પ્રાચીન ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે આવડા વંશના હાથમાં લિખ્તમાલ પણ હતું. ગુજરાતની ઉત્તર સીમા બેધપુર રાજ્ય સુધી હતી અને દક્ષિણે લાટ દેશનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થતો હતો. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૧૩૨.) આ પ્રમાણે ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના મોટા ભાગની સ્થિતિ હતી. એકંદરે આ સમયના ઇતિહાસનાં થોડાં સાધનો જ પ્રાપ્ત થાય છે.

નવમી અને દશમી સદીના ઇતિહાસનાં સાધનો હલ્તુ એટલાં અદ્ય છે કે એના સંબંધમાં વિસ્તારથી લખવાનું બની શકે તેવું નથી. ટોડના 'રાજસ્થાન'માંથી અને શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝાના 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ'માંથી છૂટીછવાઈ હકીકતો મળી આવે છે તે ભાગ્યે જ શૃંગલાબદ્ધ ઇતિહાસ લખવા માટે પૂરતી ગણાય.

સાંસારિક સ્થિતિ—

દશમી શતાબ્દિમાં જનતાની સાંસારિક સ્થિતિ સમજવા માટે કેટલીક હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે. રાજપૂતોની શૂરકથા એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એક હકીકત એ પણ જણાય છે કે રાજ્યો નાનો મોટાં ઘણી સંખ્યામાં હશે. તે વખતે પ્રતાપી ગોહિલ વંશની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી, પણ એનો લબ્ધ ઇતિહાસ હવે પછી રચાવાનો હતો તે ઉપરાંત પરમાર, રાઠોડ વિગેરે વંશો પણ પ્રચલિત થઈ ગયા હતા. લિખ્તમાલમાં ગુર્જરાનું રાજ્ય હતું.

સ્ત્રીઓ ઘણી શૂરવીર હતી. પડદાનો રિવાજ સામાન્ય પ્રકારનો હતો અથવા લગભગ નહોતો એમ કહી શકાય તેમ છે.

રાજસ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે બહેરમાં જતી આવતી હતી એમ જણાય છે. એ વીરમાતા કે વીરપત્ની કહેવરાવવામાં ગૌરવ માનતી હતી. ધર્મોત્સવમાં સ્ત્રીઓ બહેરમાં ભાગ લેતી હતી. શિકાર કરવા પતિ સાથે જતી હતી. પડદાનો રિવાજ મુસલમાની સમયમાં વધારે પ્રચલિત થયો હોય એમ જણાય છે.

રજપૂતોમાં સ્વદેશલક્ષિત અને સ્વામીલક્ષિતનો ગુણ સારી રીતે કેળવાયેલો હોય, એમ જણાય છે. રાજાઓ પોતાના સામંતવર્ગ ઉપર કુટુંબીઓ જેટલું વાતસલ્ય રાખતા હતા.

લોકોમાં મધપાન કરવાનો રિવાજ આ સમયમાં જણાય છે. રજપૂતોના આખા ઇતિહાસમાં જેમ તેમનાં શૌર્ય તરફ પ્રેમ થાય તેવું છે, તેમજ તેમના અનેકપત્ની કરવાના રિવાજ તરફ ખેદ થાય તેવું છે. રજપૂતોની પડતીનાં કારણોમાં બહુપત્ની અને મધપાન મુખ્ય છે.

ખાકી તેમના પ્રેમમાં અંગત તત્ત્વ ઘણું હતું. ચિતોડવાળા ચિતોડ ઉપર જ દૃષ્ટિગિન્દુ રાખે અને જોધપુરને મારવામાં આનંદ માને. તે વખતનો સ્વદેશપ્રેમ તે અત્યારની નજરે પ્રાંતિક પ્રેમ હતો, એમ ઇતિહાસ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

રાજ્યવ્યવસ્થા—

શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા ‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૬૭-૬૮ માં વિવેચન કરતાં નીચેની મતલબની હકીકત જણાવે છે:—

“ મહાભારતના સમયમાં રાજધાનીના અને અન્ય મોટા નગરની આસપાસ મોટો ગઢ બનાવવામાં આવતો હતો, તેની દિવાલો ચારે બાજુએ ઊંચી રાખવામાં આવતી હતી અને તેની પછવાડે જગથી ભરપૂર ઊંડી ખાઈઓ ખોદી રાખવામાં આવતી હતી. રાજાઓનાં અંતઃપુરને પુરુષોનાં નિવાસસ્થાનથી અલગ રાખવામાં આવતાં હતાં. એ અંતઃપુરમાં વિસ્તીર્ણ મેદાન, બગિચા અને ક્ષીડાસ્થાનો પણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. હાલના સમયમાં છે તેટલો સ્ત્રીઓ માટે સખ્ત પડદાનો નિયમ નહોતો. એ વખતે કૂરતાથી પુરુષોનું પુરુષત્વ નાશ કરી, નપુંસક બનાવી, અંતઃપુરની રક્ષા માટે તેમને નિયત કરવાનો રિવાજ નહોતો. દારુ વિગેરે નિશાની ચીજોનો નિષેધ કરવામાં આવતો હતો અને દારુની દુકાનો તથા વેશ્યાઓ પર ખારિક દેખરેખ રાખવામાં આવતી હતી.

“ કૌટિલ્યના ‘ અર્થશાસ્ત્ર ’ થી જણાય છે કે તે વખતે વખત જાણવા માટે ઘડી (તડકામાં ચક્ર) અને પાણીમા નળી રાખવામાં

આવતી હતી. રાત્રે એક પહોર લગભગ પૂરે થતાં ચૌધરિયા વાગતાં રાત્ર અંતઃપુરમાં જતા હતા અને સવારમાં ચૌધડીમાં વાગતાં રાત્ર બગૃથ થતા હતા. જોગી અને બહ્મજરને સર્વદા પ્રસન્ન રાખવામાં આવતા હતા. અંતઃપુરની ચારે બાજુ ઊંચી દિવાલો ઠરી લેવામાં આવતી હતી. દરવાજા પર દેવોની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી હતી, મહેલોમાં સુરંગો રાખવામાં આવતી હતી અને કેટલાક તાંત્રિક પ્રયોગો પર વિશ્વાસ હોવાથી તેનો પણ અમલ કરવામાં આવતો હતો. રાત્ર-ઓનાં અંતઃપુરની રક્ષા માટે શસ્ત્રધારી સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવતી હતી. રાત્રના શરીરની સેવા સ્ત્રીઓ કરતી હતી. અંતઃપુરમાં છગ-પ્રપંચ આદ્યા કરતા હતા. રાત્રની સવારી ચાલે ત્યારે બન્ને બાજુ પોલિસનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો હતો અને ગાયોના ચારા માટે તથા તપસ્વી લોકોને રહેવા માટે ગામની આસપાસ જગ્યાઓ છૂટી રાખવામાં આવતી હતી. શિકારને માટે જંગલોને રક્ષિત કરવામાં આવતાં હતાં. નગરોની ચારે બાજુ પાકો કોટ બનાવી, તેની પછવાડે ખાઈ ખોદાવવામાં આવતી હતી. રસ્તા પર પથ્થર પાથરવામાં આવતા હતા. ગઢના દરવાજા પર ભિત્તભિત્ત દેવતાઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવતી હતી. વેશ્યાઓ રાત્રની સાથે રહેતી હતી. રાત્રની વર્ષગાંઠ પર કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવતા હતા અને ભૂત-પ્રેતની પૂજા થતી હતી. દાસદાસીઓનાં લેવાણુવેચાણુ થતાં હતાં, પણ આર્યજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષને દાસ બનાવવામાં આવતાં નહોતાં.”

રાત્રપ્રબંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા—

નવમી દશમી શતાબ્દિમાં રાત્રપ્રબંધ અને યુદ્ધપ્રણાલિકા તથા યુદ્ધના નિયમો કેવા પ્રકારના હતા તે જાણવું ખાસ પ્રાસંગિક છે. મહાભારતમાં જે નિયમો બતાવવામાં આવ્યા હતા તે રજપૂતના સમયમાં ઘણાખરા જળવાઈ રહ્યા હતા. એ સંબંધમાં શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝા ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૯ થી જે હકીકત ગ્રોધખોળને પરિણામે જણાવે છે તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે:—

રાત્રપ્રબંધ અને ન્યાયનું કામ રાત્રજો આઠ મંત્રીઓની સલાહ લઈને ચલાવતા હતા. અત્યારે પણ ‘આઠ કૌમલ’ ના

નામથી એ રજપૂતાનામાં પ્રસિદ્ધ છે. એની સામે અત્યારનું પ્રધાન મંડળ સરખાવવા જેવું છે.

૧ પ્રધાન, (cf. Prime minister)

૨ એનાપતિ, (cf. Commander-in-chief)

૩ પુરોહિત (cf. Commissioner of Police)

૪ શુભચરવિભાગનો અધ્યક્ષ (cf. Head of C. I. D Department)

૫ દુર્ગાધ્યક્ષ (War minister)

૬ ન્યાયાધીશ (cf. Judge)

૭ આયન્યયાધિપતિ (cf. Finance minister)

૮ મહાસાધિવિગ્રહિક (cf. Foreign minister)

એ આઠ ઉપરાંત જિલ્લાના હાકેમ તથા પ્રબળ સર્વ વર્ણોના શ્રેષ્ઠ પુરુષોને રાજસભામાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા. પૂર્વકાળમાં રાજા પોતે દરબારમાં આવી ન્યાયકાર્ય કરતા હતા અને તેને સહાય કરવા માટે એક રાજસભા પણ રાખવામાં આવતી હતી. (cf. Our Privy Council) એ રાજસભામાં ૪ વેદના જ્ઞાનુનાર સદાચારી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ, ૮ બળવાન શસ્ત્રકુશળ ક્ષત્રિય, ૨૧ ધનવાન વૈશ્ય-વ્યાપારી અને ૩ પવિત્ર અને વિનયી શૂદ્રોને રાખવામાં આવતા હતા. આ રાજસભા એકલા ન્યાયના કાર્ય ઉપર જ ધ્યાન આપતી હતી એમ નહોતું, પણ દેશના પ્રબંધ સાથે પણ પ્રબંધ રાખતી હતી.

રાજામાં ૩૬ ગુણ હોવા જોઈએ એવી આમ્નાય હતી. તે છત્રીશ પૈકી મુખ્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:—રાજાએ રાગદ્રેષ છોડી ધમાચરણ કરવું, કાર્યમાં શિથિલતા ન કરવી, મદોન્મત્ત ધર્મ વિષય-લોભમાં ન પડવું, શૂરવીર થવું, દાનશૂર થવું પણ કુપાત્રને દાન ન આપવું, નીચ પુરુષોની સંગતિ ન કરવી, સ્ત્રીનેવનમાં નિયમિત રહેવું, સદાચારીનું સન્માન કરવું, દુષ્ટાચારીને દંડ આપવો, સુમત્રને અમૂલ્ય સમજવો, પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યો માટે વિચાર કરવો અને

એનો અમલ કરવો, યોગ્ય અને કાર્યકુશળ મનુષ્યોને અધિકાર આપવો, વ્યાપારી અને કારિગરોને સહાયતા આપી વ્યાપાર અને કળાકૌશલ્યની ઉન્નતિ કરવી, લોકોને કષ્ટ થાય તેવો ભારે કર ન નાખવો, આજસને અવકાશ ન આપવો અને વિદ્યા તથા ધર્મની ઉન્નતિ કરવી. (આ સર્વ વાત મહાભારતના શાંતિપર્વમાંથી લીધેલી જણાય છે.) એનો અમલ કેટલો થતો હતો તે વ્યક્તિગત રાજા પર આધાર રહેતો. રાજાનો આવો આદર્શ હતો, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય.

રાજાની કર્તવ્યપ્રણાલિકામાં એને ઇશ્વરનો ભય રાખી સત્ય માર્ગથી કદી પણ બહાર પગલું ન ભરવાનો સમાવેશ થતો હતો. રાજ્યસત્તાના મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે સત્યને ગણવામાં આવતું હતું.

સેના અને યુદ્ધ સંબંધી ગ્રામીન સ્થિતિ—

સેના ચાર પ્રકારની હતી.

૧. પાયદળ-પદાતિ (Infantry)

૨. અશ્વ-ઘોડેસ્વાર (Cavalry)

૩. હાથી સ્વાર

૪. રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનાર. (રથી)

એને ચતુરંગિણી સેના કહેવામાં આવતી હતી.

લશ્કરના અંગ તરીકે હાથીને બહુ ઉપયોગી ગણવામાં આવતા હતા. હાથીને શિક્ષણ આપીને ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતા હતા અને એને મસ્ત કરી એની સુંઢમાં બેધારી તરવાર આપવામાં આવતી અને પછી તેને યત્રુ પર છોડી મૂકવામાં આવતા હતા. લડાઈની આગળ હાથીઓની હાર કરવામાં આવતી હતી અને એની વચ્ચે તથા જાણુ પર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ રહેતા હતા. રાજા ખૂબ શણગારેલા હાથી પર ઘણેભાગે સ્વારી કરતા અને તેથી લડાઈ વખતે તેનો હાથી શોધી કાઢવો ઘણું સહેલો થઈ પડતો હતો. વ્યૂહરચના અનેક પ્રકારે કરવામાં આવતી હતી અને એ રચનાની આવડત ઉપર લડાઈનાં પરિણામનો ઘણો આધાર રહેતો.

હતો ને હાથીની લાઈન તૂટી જાય તો લશ્કરમાં લગાણ પડવાનો ઘણો સંભવ રહેતો હતો. લડાઈમાં ને ગબ્બનો હાથી ગાડો થઈ જાય તો ભારે ગુચ્છવળ થતી અને ગબ્બ પડે એટલે લશ્કર નાસવા માડતું અનેક પ્રસંગે આવા કારણે લડાઈમાં હાર થઈ જતી હતી.

મેનાનીઓને કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સારું વર્ષો સુધી લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. લશ્કરીઓને પગાનું નિયત સમયે રોડડ તથા અત્તના અડાગમાં આપવામાં આવતો હતો. દશ ચોદા પગ એડ ઉપરી, મો પર એક ઉપગી—નાયડ અને હજાર પર એડ ઉપરી, એવી રીતે હવાલદાર, ફરિદા અને જમાદાની નિમણૂક થતી અને એવી સર્વ દુકડીઓના ઉપગીને મેનાપતિ કે મેનાધિ પતિની સજા આપવામાં આવતી હતી.

અતુરગી મેનાની સાથે દૂત, જાસૂસ, નોડ અને દૈશિક (માર્ગ જતાવના—લોભિયા) રાખવામાં આવતા હતા.

લશ્કરીઓનાં આયુધો—

પાયદળ લશ્કરનાં આયુધોમાં ધનુષ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, ભાલા, ફ્રમ્પી, તોમર (લોઢાનો દડ) વિગેરે હથિયારો હતા. ગદાનો ઉપયોગ તો માત્ર દ્વયુદ્ધમાં જ થતો. ઘોડેસ્વારની પાને તલવાર અને બરડી રાખવામાં આવતા હતા. રથી અને મહાગ્ધી રથમાં બેસતા રથને બે પૈડા હતા અને આ ઘોડા નેડવામાં આવતા હતા. એને મથાળે જુદા જુદા ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ ફગાવવામાં આવતી હતી. રથની અંદર બાણ, શક્તિ વિગેરે આયુધોનો મગ્રહ ગહેતો, રથી અને મહાગ્ધી પોતાના માથા પર લોઢાનો ટોપ રાખતા, શરીર પર લોઢાનું બળતર પહેરતા, હાથો પર ગોધાગુલીત્રાણ ગળતા અને આગળીઓની ગદા માટે આવરણ રાખતા રથનો હાકનાર સારથિ પણ કવચ (બળતર) પહેરતો. મેનાપતિ ઘણે ભાગે લશ્કરને મોખરે રહેતો.

યુદ્ધના નિયમો—

યુદ્ધના નિયમો બાધેલા હતા એ નિયમોને આધારે યુદ્ધ કરવામાં આવે તેને ‘ધર્મયુદ્ધ’ કહેવામાં આવતું હતું. ઝેરી અથવા

કર્ણી (આંકડાવાળું) બાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહિ. રથ-વાળો રથવાળા સાથે લડે, હાથી પર સ્વારી કરનાર હાથીવાળા સાથે લડે, ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વાર સાથે લડે અને પાયદળ પાયદળ સાથે લડે, એવો નિયમ હતો. બન્ને બાણુના યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્ર સમાન રખાતાં.

સામા શત્રુ જો દુઃખાકુળ હોય તો તેના ઉપર ઘા કરવામાં ન આવતો. લયલીતને, હારેલાને કે પૂંઠ પકડી નાસનારને મારવામાં ન આવતો. સામા લડનારનું શસ્ત્ર ભાંગી જાય, ધનુષ્યની દોરી તૂટી જાય, તેનું ગળતર નીકળી પડે અથવા તેનું વાહન ભાંગીને નાશ પામી જાય તો તેના પર શસ્ત્ર ચલાવવામાં ન આવતું. સૂતેલા, થાકેલા, ખાતા, પાણી પીતા અથવા ઘાસદાણો લાવતા શત્રુ પર ઘા કરવામાં ન આવતો. લડાઈ વળતે એડૂત કે પ્રજાજનને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ન થાય તેની ખાત્ર સંભાળ રાખવામાં આવતી. લડાઈમાં ધાયલ થયેલા સામાવાળાને કાંતો તેનો છાવણીમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતા અથવા પોતાની છાવણીમાં ઘા પર મલમપટ્ટા કરવામાં આવતા અને એને સારું થયા પછી છોડી દેવામાં આવતા.

આપત્તિકાળમાં રાષ્ટ્ર ખાતર શત્રુ સાથે સંગ્રામ કરવો અને પ્રજાની રક્ષા કરવી, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ગણાતો. જે દેશ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેના ઉપર નીતિ પ્રમાણે શાસન કરવાની અને તેની પ્રજાને સુખી બનાવવાની વિજેતાની ફરજ ગણવામાં આવતી. યુદ્ધમાં લડીને મરણુ એ ક્ષત્રિયને માટે સૌભાગ્ય ગણાતું અને યુદ્ધમાંથી નાસી આવણુ, એ તેને માટે અતિ નિહનીય ગણાતું.

‘હુએન્સંગ દક્ષિણના રાજા પુલકેશિનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે “ રાજા જાતિનો ક્ષત્રિય છે. એનું નામ પુ-લો-કે-શિ (પુલકેશિ) છે. એના વિચાર અને કાર્ય અતિ વિસ્તૃત છે, એના ઉપકારનાં કામોનો લાભ દૂર દૂર પહોંચે છે. એની પ્રજા પૂર્વ વિનયપૂર્વક એની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. આ સમયમાં શિલાદિત્ય (કનોજનો શ્રી હર્ષ) રાજાએ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીના દેશ પર વિજય મેળવ્યો છે અને દૂર દૂરના દેશો પર ચડાઈ કરી છે, પણ આ દેશ(મહારાષ્ટ્ર)વાળા એને સ્વાધીન થયા નથી. અહીંવાળાને દંડ દેવા માટે તથા આધીન કરવા માટે એણે પોતાના રાજ્યના

પાંચે વિલાગના સૈન્યને એકઠું કર્યું, સર્વ રાજ્યોના બહાદુર સેનાપતિઓને બોલાવ્યા અને પોતે પણ લશ્કરી હરોળમાં રહ્યો, તો પણ એ અહીંના સૈન્યને છતી ન શક્યો. અહીંના લોક સાદા, પ્રમાણિક, શરીરે ઊંચા, સ્વભાવે કઠોર, બદલો લેવાવાળા, ઉપકાર કરનારનો આભાર માનનારા અને શત્રુપરત્વે નિર્દય છે. એ લોક તેઓનું અપમાન કરનાર સામે બદલો લેવામાં પોતાનો જીવ પણ આપી દેનાર છે, પણ કોઈ મુશ્કેલીને વળતે તેમની મદદ માગે તો તેને મદદ દેવાની ઉતાવળમાં પોતાનાં શરીરની પણ દરકાર ન કરે તેવા છે. જો તે કોઈ બાળતનો બદલો લેવા માગતો હોય તો શત્રુને એ પહેલેથી સાવધાન કરી દે છે, પછી જન્ને શત્રો ધારણ કરી એક બીજા પર હુમલો કરે છે. એ જન્નેમાંથી એક નાસી-ભાગી જાય તો બીજો તેનો કેડો પકડે છે, પણ જો તે શરણ આવી જાય તો તેને મારતા નથી. કોઈ સેનાપતિ લડાઈમાં હાર ખાઈ જાય તો તેનો દંડ કરતા નથી, પણ એને તેઓ ઝીનો પોશાક ભેટ આપે છે અને એમ થાય એટલે પેલા સેનાપતિને જાતે જ મરવું પડે છે. રાજ્યના અધિકારમાં સેંકડો યોદ્ધાઓ નિયત કરેલા હોય છે. તેઓ લડાઈ વળતે નિશો કરી મદમત્ત થઈ જાય છે અને પછી તો પ્રત્યેક હાથમાં લાલો લઈ લલકારતા આગળ વધે છે અને દશ હજાર માણસોનો સામનો કરે છે. એવી રીતે લશ્કર માટે પ્રયાણ કરતો યોદ્ધો સ્તામાં ચાલનારા કોઈ આદમીને મારી નાખે તો તેને સજા કરવામાં આવતી નથી. એ જ્યારે લડવા માટે બહાર પડે છે ત્યારે પોતાની આગળ ઢોલ વગડાવે છે. સેંકડો હાથીઓને પણ મદમત્ત કરી લડવા માટે લઈ જાય છે. એ લોક પહેલેથી નિશો કરે છે અને પછી એકી સાથે આગળ વધીને દરેક ચીજને બરબાદ કરી મૂકે છે અને તેથી કોઈ શત્રુ તેની સામે ટકી શકતો નથી.” (‘સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૪-૩૫ માંથી ઉધૃત)

આ લ'ખાણુ ટાંચણુ નજરે જોનાર પરદેશી અભ્યાસી સુસાક્ષરે કરેલ લખાણુને આધારે થયેલ હોવાથી એમાં તથ્યાંશ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. રજપૂતો માટે જે હકીકત ઇતિહાસમાં વાંચવામાં આવે છે તેના પર તે સહીસિક્કો કરનાર હોવાથી બહુ ઉપયોગી જણાય છે.

રાજ્યસંજ્ઞા—

શ્રીયુત ઝોઝા આ નવમી દશમી શતાબ્દિ સંજ્ઞાધી વિવેચન કરતાં સદર “ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ ”મા આગળ પૃ. ૭૫ પર જણાવે છે કે “ પ્રાચીન કાળથી ભારતમા અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો વિદ્યમાન હતાં અને તે રાજ્યો અંદર અંદર લડાઈ ઝગડા કર્યા કરતા હતા, પણ એમાં એક વાત એ જરૂર હતી કે કોઈ રાજા પોતાનું બળ વધારી દઈ બીજા રાજા ઉપર વિજય મેળવતો તો પણ તે પરાજિત રાજાનું રાજ્ય છીનવી લેતો નહિ, તેની અભ્યંતર સ્વતંત્રતામા અરુચિ નાખતો નહિ, માત્ર વિજયચિહ્ન તરીકે તેની પાસેથી કંઈ તો જાંડણી નિયત કરતો અથવા લેટ લેતો એ ઉપરાંત પ્રાચીન રાજ્યો પરસ્પરના વૈર મટાડવા માટે કન્યાની આપણે કરવાનો રિવાજ પણ રાખતા હતા. રાજપૂતોમાં પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધી એક રીત ચાલી આવે છે કે લિંગ વંશના રાજા સાથેના વિરોધ પોતાની દીકરીને વિવાહ સંજ્ઞાધમાં આપીને શમાવવામાં આવતો હતો અને એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે વિરોધ થયો હોય તો અપ્રીણ પીવરાવવાથી (કસુંબા કાઢવાથી) વિરોધ દૂર થતો હતો. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલાઓ મોબુદ છે રાજ્યો વચ્ચે અંદર અંદરની લડાઈઓ ચાલુ રહેતી ત્યારે પણ બે બહારનો કોઈ શત્રુ રાજ્ય પર આક્રમણ કરતો અથવા દેશ પર હુમલો કરતો ત્યારે નાનાં મોટાં સર્વ રાજ્યો મળી જઈને તેના પરદેશી હુમલાનો સામનો કરતા હતા. આગળના જમાનાનું આ સંગઠન જ્યારે રદ થયું ત્યારે પરદેશીઓ આ દેશમાં દીર્ઘકાળ માટે દાખલ થઈ ગયા; પણ એ સમયનો વિચાર અપ્રસ્તુત હોઈ અહીં તે વિષય પર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ”

રાજપૂતો અને સ્ત્રીઓ :—

રાજપૂતોમાં સ્ત્રીઓ તરફ મોટો આદર હતો. સ્ત્રીઓ પણ પોતાની જાતને વીરપત્ની કે વીરમાતા કહેવરાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતી હતી. એ વીરંગનાઓના પતિવ્રતા ધર્મ, શૂરવીરતા અને સાહસ જગતપ્રસિદ્ધ છે એનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં છે. દશમી શતાબ્દિ પછીના ઇતિહાસમાં મુસલમાનો સાથેના અનેક પ્રસંગમાં રાણીઓએ અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યાના

દાખલાઓ મોબુદ છે. એવી જ રીતે પોતાનું સતીત્વ જાળવવા માટે હજારો રજપૂત મહિલાઓએ નિર્ભયપણે જોહરની ધગધગતી આગમાં ગળીને ભસ્મસાત થવાના અનેક પ્રસંગો જાણીતા છે. પડદાનો રિવાજ આ શતાબ્દિઓમાં મધ્યકાળના જેવો નહોતો. ધર્મોત્સવ, શિકાર અને યુદ્ધ વખતે રાણીઓ રાજાની સાથે રહેતી હતી અને રાજ્યાભિષેક વખતે પતિની સાથે ભરદરબારમાં રાણી બેસતી હતી. મુસલમાની સમયમાં દેખાદેખીથી સખ્ત પડદાનો રિવાજ વધતો ગયો અને એના અનુકરણથી રાજદ્રારી પુરુષોમાં અને ધનાઢ્ય વૈશ્યોમાં એ રિવાજ વધતો ચાલ્યો.

સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ:—

સર્વ રજપૂતોમાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવે છે. રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં એવાં સેંકડો ઉદાહરણો મળે છે કે જેમાં પોતાના સ્વામીને સાથ દેવામાં અને દેશની રક્ષામાં હજારો લાખો રજપૂતોએ પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી હોય પોતાના માલેક-સ્વામીનો સામનો કરનાર અથવા તેની સાથે છગકપટ કરનારનાં માથાં ઉપર હરામખોરીનું આકરું કલંક લગાડવામાં આવતું હતું અને એ કલંક સમસ્ત રજપૂતાનામાં મોટી ગાળ સમાન અથવા આકરી એજ સમાન ગણવામાં આવતું હતું. (સ્વદેશની ભાવના તે વખતે વિશેષતઃ પ્રાંતિક હોય એમ જણાય છે.) રાજાઓ પોતાના સામંતો તરફ પૂર્ણ પ્રેમ રાખતા હતા અને માનમર્યાદા જાળવતા હતા. આથી સ્વામી-મેવકનો સંબંધ પ્રેમપૂર્ણ હોઈ, પરસ્પર દૃઢ બંધન રહેતું હતું અને સેવાથી એને પુષ્ટિ મળતી હતી. દશમી શતાબ્દિ સુધી તો આ સ્થિતિ કાયમ રહી. ત્યારપછી એ પ્રથા ગ્રિધિલ થતી ચાલી અને મુસ્લીમ ખાદશાહોની લેદનીતિથી પરસ્પરનો સંબંધ દીલો થતાં અને પ્રેમ-શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને વિશ્વાસનો પૂલ તૂટી જતાં અવ્યવસ્થા ચાલી અને રાજ્યોમાં લંગાણ પડ્યાં. ત્યારપછી રાજાઓ પણ સમયાનુકૂળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા લાગ્યા અને રાજ્યની છત્રછાયામાંથી છૂટી પુઢી રીતે સ્વતંત્ર થવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્રોમાં રાજ્યને એક શરીર ગણીને રાજા, અમાત્ય, પ્રજા અને સામંતગણને તેનાં અંગો તરીકે કલ્પવામાં આવ્યાં છે. જે

એમાંનું એક પણ અંગ રોગી, નિર્બળ અથવા કર્તવ્યહીન થઈ જાય તો રાજ્યરૂપ આખા શરીરને તે નિર્બળ બનાવી દે છે. રાજ્યની ઠંડી છાયામાં એના સામંતો ખીજા પ્રબળ પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી થતા ઉત્તાપ, વ્યાધિ કે આપત્તિઓથી બચી જતા હતા. રાજ્યની જરૂર અલાયમાન થઈ જાય ત્યારપછી એનાથી જુદા પડેલાં અંગો જેમકુશળ રહેવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકે ? પણ આ સર્વ બાબતો દશમી શતાબ્દિ પછી બની જણાય છે. મુસલમાન બાદશાહોની ભેદનીતિનો લોગ બનેલા અને મરાઠાઓના અંદરઅંદરના ન્લેશથી નિર્બળ બનેલા ભારતવર્ષની શી દશા થઈ તે નાણીતો ઇતિહાસ છે, પણ તે વખતની સ્થિતિને પ્રસ્તુત વિચારણામાં સ્થાન નથી. દશમી શતાબ્દિ સુધી ભારતવર્ષ સન્નદ્વગદ્ હતું.

શ્રીયુત ઓઝા સદર પુસ્તકના પૃ. ૭૬ પર લખે છે કે " ભારતમાં જ્યાં સુધી પ્રાચીન આચારવિચાર, રીતિરિવાજ, રાજ્યપદ્ધતિ અને શિક્ષાપ્રચારનો ક્રમ બન્યો બન્યો રહ્યો ત્યાં સુધી ક્ષત્રિયવર્ણે ભારતવર્ષ માત્ર જ નહિ, પણ દૂર દૂરના બહારના દેશોને પણ હસ્તગત કર્યા. એની સભ્યતા, શિષ્ટતા અને પ્રતાપની સામે અન્ય જાતિઓએ પોતાનાં શિર ઝૂકાવ્યાં અને એ લોકો મહારાજ્યનો આનંદ લૂંટતા રહ્યા, પરંતુ ત્યારપછી જેમ જેમ એ વર્ણમાં શિક્ષાનો અભાવ થતાં સ્વાર્થપરાયણતાનાં મૂળ ધુસ્યાં, દેશમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો અને નાની નાની જાતિઓ બની ગઈ અને એક સૂત્રમાં બંધાઈ રહેલી પ્રજા જાતિ, પંક્તિ અને મતમતાંતરોના બગડાથી પૃથક્ પૃથક્ થઈ એક બીજાને વૈરવિરોધની નજરે ભેવા લાગી, રાજ્યો પણ સ્વધર્મીઓનો પક્ષ લઈ કોઈ કોઈ વાર અન્ય ધર્મવાલંબીઓ પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રજાને તુચ્છ દ્રષ્ટિથી દેખવા લાગ્યા તેમ તેમ નીતિ અને ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી રાજ્યો સ્વેચ્છાચારી બનતા ગયા. પરિણામે અંદર અંદરની ક્રાંટક્રૂટ ફેલાઈ જતાં રાતદિવસના અઘડાથી એનાં બળ પરાક્રમ ક્ષીણ થતાં ચાલ્યાં. "

ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો:—

શ્રીયુત ઓઝાજી પોતાનાં ઇતિહાસમાં ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો બતાવે છે: (૧) બહુવિવાહ—એક રાજા અનેક સ્ત્રીઓને પરણે

તે. એકપત્નીત્વનો અભાવ. આ કારણની શરૂઆત ઘણા વખતથી આવી આવી જણાય છે, પણ એનાં લયંકર પરિણામે આખો ઇતિહાસ વિચારતાં જણાયાં વગર રહેતાં નથી. એનાથી અનેક રાજાઓના પ્રાણ ગયા છે, અનેક નિરપરાધી બાળકોનાં મરણ થયાં છે અને અનેક રાજ્યો નષ્ટબ્રષ્ટ થયાં છે. મેવાડના સાંગા જેવા મહાપરાક્રમી રજપૂતોનાં રાજ્યમાં આ બહુવિવાહથી નાશના ગણેશ મંડાયા હતા. (૨) **મધપાન.** રજપૂતોની ક્ષતિનું બીજું કારણ - દારુ-મધપાન. મેગાસ્થનિસ લખે છે કે ભારતના લોકો યજ્ઞયાગ સિવાય દારુનો ઉપયોગ કરતા નહિ (ઈ. એન્ટિક્વરી. પુ. ૬. પૃ. ૧૩૧) પૂર્વકાળમાં કેઈ વખત લડાઈ પ્રસંગે મધપાન કરવાનો રિવાજ હતો, છતાં એમાં વધારો થતો ગયો અને બળ, વીર્ય, શૌર્ય અને સાહસનું લક્ષણ કરનાર એ દૈત્યના પંજમાં રજપૂતો વધારે વધારે સપડાતા ગયા.

છેવટે શ્રીયુત ઝોઝાજી જણાવે છે કે (પૃ. ૮૧) “ સારાંશ એ છે કે સ્વાર્થપરાયણતા, અવિદ્યા, આળસ, બહુવિવાહ, મધપાન, પરસ્પરમાં ક્ષાટક્રૂટ અને દ્રેષને કારણે છેવટે આખી રજપૂત જાતિનું એકલક્ષ્ય ન રહેવાથી રજપૂતો નિર્જાન થતા ગયા. ”

ઉપરની સર્વ સ્થિતિ દશમી શતાબ્દિ પછી થઈ, પણ એની શરૂઆત પ્રસ્તુત સમયમાં થઈ ગઈ હતી.

દશમી શતાબ્દિના રિવાજો વિગેરે (અંથમાંથી તારણ)

દશમી શતાબ્દિના સામાજિક રિવાજો અંથમાંથી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ હકીકત આપણે જોઈ ગયા. હવે ખૂદ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાંથી કેટલીક હકીકત સાંપડે છે તે વિચારી લઈએ.

યુદ્ધની ભૂમિકા:—

ઉપમિતિ અંથમાં યુદ્ધની અનેક ભૂમિકાઓ જુદે જુદે પ્રસંગે ચિતરી છે તે પ્રસંગો પરથી યુદ્ધનીતિ અને રીતિ પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. તે સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનાર એટલા માટે છે કે લડાઈની વર્તમાન પદ્ધતિ તદ્દન જુદી છે અને દશમી સદીની રીતિ

તદન જુદી હતી. થોડા પ્રસંગો જોઈ જઈએ એટલે એની વિશિષ્ટતા ખ્યાલમાં આવશે.

મોહુરાય અને ચારત્રરાજનું યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૧૯ માં આવે છે. આ પ્રથમ યુદ્ધ છે. ચારત્રરાજનો સ્વયંમ નામનો મુલત દુશ્મનોથી ખૂબ ઘવાયો છે. એને ચારત્રધર્મરાજની રાજસલામાં લાવવામાં આવે છે સલામાં પોતાના મુલતને માર પડેલો જોઈ મોટો ખળભળાટ થાય છે અને કોઈ હોકારા કરવા માંડે છે, કોઈ તરવાર પર હાથ નાખે છે અને આખું સલાસ્થાન ઉગ્ર જની જાય છે. મહારાજ ચારત્રરાજના ઇસારાથી સર્વ શાંત થઈ જાય છે. પછી પ્રથમ નાના રાજ્યો પોતાના વિચારો બતાવે છે અને દુશ્મનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની સલાહ આપે છે. એ સર્વે રાજ્યોનો મત જાણી મહારાજની કૌંસીલ જેસે છે અને યાનગીમાં મંત્રણા શરૂ કરે છે. કૌંસીલ હોલમાં ગયા ત્યારે લશ્કરી સેનાધિપતિ સમ્યગ્ દર્શન અને દિવાની મુખ્ય સચિવ સદ્ગોધની સલાહમાં ભારે મોટો તક્લાવત પડે છે. લશ્કરી સમ્યગ્દર્શન તો એક ઘાના બે કટકા કરવાની વાત કરે છે એ કહે છે ‘શત્રુ તરફથી આવે અસહ્ય શુન્હો થયા પછી સ્વમાનવાળો કેમ જોસી રહે?’ એણે શત્રુનું અપમાન સહન કરી જનારને તરણલાને તોલે ગણાવ્યા, એવા છવતર કરતા મરણને વધારે સારું બતાવ્યું અને શત્રુને હઠાવી રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવવાની સલાહ આપી. પછી સાચા સુતસદ્વી સદ્ગોધનો વારો આવ્યો. એ કદી આવેશમાં આવે તેવો નહોતો. એ ગણતરીનાજ અને વિચારશીલ હતો અને એ લાંબી નજરે પરિણામને કદપી શકે તેવો હતો. એણે સૈન્યાધિપતિ તરફ ખૂબ માન બતાવ્યું, એના સ્વામીભક્તપણાની પ્રશંસા કરી અને પછી સર્વાદિત શબ્દોમાં સલાહ આપી કે સમજી માણસ અવસર વગર કોઈપણ કાર્ય કદી શરૂ કરતો નથી. (પૃ. ૧૩૦૬).

ત્યારપછી એ રાજનીતિના છ ગુણો ગણાવે છે: સ્થાન, યાન, સંધિ, વિઘ્ન, સંશ્રય અને દૈધીલાવ. આ છ ગુણોની વિગત પૃ. ૧૩૦૬-૭ માંથી જાણવા યોગ્ય છે. એમાં લશ્કરની વ્યૂહરચના વિગેરે અનેક ઉપયોગી જાણતોનો સમાવેશ થાય છે.

રાજનીતિના પાંચ અંગે જતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપાય (સામ, દામ, દંડ, ભેદ અને ઉપેક્ષા), દેશકાળ વિભાગ, પુરુષ અને દ્રવ્ય, આપત્તિનો ઉપાય, કાર્યસિદ્ધિ. (પૃ. ૧૩૦૮.)

રાજ્યસત્તાને અંગે ત્રણ પ્રકારની શક્તિ ધ્યાનમાં રાખવી: ઉત્સાહશક્તિ પ્રભુશક્તિ અને મંત્રશક્તિ. (પૃ. ૧૩૦૮-૯).

ત્રણ ઉદ્દેશ, ત્રણ સિદ્ધિ જતાવીને પછી સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એમ ચાર પ્રકારની નીતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૦૯) રાજ્યે ચાર પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવી જોઈએ.

ત્યારપછી સદ્બોધ મંત્રી જાહુ વ્યવહારુ વાત કરે છે. એ રાજનીતિના અભ્યાસીએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. તે જણાવે છે કે “ પ્રાણી ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો જાણતો હોય, પણ જો તે પોતાની અવસ્થા જરાજર સમજતો ન હોય તો આંધળા માણસની પામે ધરવામાં આવેલો આરિઓ નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે. ન સાધી શકાય તેવી જાળત મેળવવા માટે જે પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેને અંગે યોગ્ય વિવેક રાખતો નથી તેની લોકોમાં હાંસી થાય છે અને પોતે મૂળથી નાશ પામે છે.” આ સર્વ પ્રસ્તાવના કરી સદ્બોધ મંત્રી કમાલ કામ કરે છે. એ જણાવે છે કે આ આખી જાળતનો વરરાજા તો સંસારી જીવ છે, આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીનો રાજા એ છે અને એ તો ચારિત્રધર્મ-રાજને ઓળખતો પણ નથી, એનો પક્ષપાત મહામોહ-દુશ્મન રાજ તરફ છે, એ આપણને જરાજર ઓળખે ત્યાં મુઘી કાંઈપણ કરવું નકામું છે, હાલ તો રાહ જોવી અને જરા પાછા હડી વધારે જોર મેળવવું ઉચિત છે.

એ પ્રમાણે કહીને વખત લાંબાવવાની અને અનુકૂળ સમયની રાહ જોવાની એ સલાહ આપે છે, છતાં લશ્કરી સેનાપતિ છેવટે હૃત મોહલવાની સૂચના કરે છે. તેના જવાબમાં સદ્બોધમંત્રી જણાવે છે કે સામી જાણુ ઉશ્કેરાયલી હોય ત્યારે હૃત મોહલવો એ ગરમ તેલમાં પાણી રેડવા જરાજર છે, એથી તો બિલકો

લડકો થયે; છતાં એ પ્રયોગ કરી જોવો એમ ઠર્યું. ચાલિતરાજનો હત મોહરાજની સલામાં ગયો. (પૃ. ૧૩૧૫).

હતે મહામોહની રાજધાનીમાં જઈને સંદેશો આપ્યો. એ સાહસિક હતો, છતાં એણે શાંતિથી વાત ચલાવી અને અસ્પર્શ પ્રેમ વધે તેવી રીતે કામ લેવા સૂચના કરી, પણ તેનાં વચન સાંભળીને મોહરાજના સેનાનીઓ લાલપીળા થઈ ગયા અને સર્વ હોકારા પાડી બોલવા મંડી ગયા, હતનું અનેક પ્રકારે અપમાન કરી એને તેઓએ બહાર કાઢ્યો અને લડાઈનું કહેણ મોટ્યું. (પૃ. ૧૩૧૫)

આ આખા પ્રસંગ પરથી અસલ કૌંસીલની પદ્ધતિએ રાજ્ય ચાલતું હતું, લશ્કરી માણસો ઉપર મુત્સદ્દીઓનો દોર ચાલતો હતો, રાજના સલાહકારો બળાબળની બરાબર ગણતરી કરતા હતા, હતનું શરીર પવિત્ર માનવામાં આવતું હતું છતાં તેનું અપમાન કરવાથી લશ્કરી માણસો બહુધા આવેશમય હતા એમ જણાય છે.

ત્યાર પછી વાંચનારને વિશ્વમય કરે તેવું યુદ્ધ થાય છે. તેમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોની ફેંકાફેંક, હાથી અને રથની ધમાલ, ઘોડેસ્વાર, પગવાળા અને શળદનો મોટો રવ-એટલે દશમા સૈન્યમાં યુદ્ધ કેવું થતું હશે તેના ખ્યાલ આવે છે.

યુદ્ધના અન્ય પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં અનેક આવે છે તે ઉપરથી પણ દશમી શતાબ્દિમાં યુદ્ધ કેવી રીતે થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬ માં નંદિવર્ધનનું વંગરાજ સાથેનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. પૃ. ૬૨૦-૧) એ જ પ્રસ્તાવમાં અંબરીષ બહારવટીઆનું યુદ્ધ પ્ર. ૨ પ્ર. ૨૨ માં વર્ણવ્યું છે. ત્યાં તીરથી લડાઈ થાય છે તેમાં પણ તત્સમયની લડાઈનો થોડો ખ્યાલ આવે છે. સર્વથી મોટું યુદ્ધ એ પ્રસ્તાવના પ્ર. ૨૩ માં વિલાકર સાથેનું માલૂમ પડે છે. એમાં વ્યૂહરચના પણ બતાવી છે. (પૃ. ૫૮૪) લડાઈના વર્ણનમાં રાડો, હાથી, રથ અને ઘોડાની ધમાલ અને તીર તથા કોળાહળનું જ વર્ણન માલૂમ પડે છે. મહારથીઓનું યુદ્ધ હાથોહાથનું પણ હોય છે. સરદાર પડે એટલે એના આખા લશ્કરમાં લંગાણ પડે છે, એ સમયેન પડવાનાં પરિણામમાં દેખાઈ

આવે છે (પૃ. ૫૮૫). આ યુદ્ધમાં તરવારની પટ્ટાખાણ દેખાય છે. દુશ્મન તરફ દાનાઈ ખતાવવામાં આવતી હતી, એ કનકશેખરના વર્તન પરથી જણાય છે. (પૃ. ૫૮૬)

યુદ્ધની ભૂમિકા તો ઉપરનાં લાક્ષણિક ચિત્રોમાંથી જ સાંપડે છે. આગળ ચાલતાં આઠમા પ્રસ્તાવમાં મોહરાજનાં સર્વ સ્થાનો ભાંગી નાખવામાં આવે છે તે આંતરસૃષ્ટિમાં ભીષણ યુદ્ધ ખતાવે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬); પણ એને યુદ્ધ ભાગ્યે જ કહી શકાય. દશમી શતાબ્દિ સુધીમાં તીર અને શસ્ત્ર અસ્ત્રનું જ યુદ્ધ જણાય છે, એમાં રથ, હાથી અને ઘોડાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને થાય છે. લડનારના શારીરિક બળ ઉપર ઘણો આધાર રહે છે અને રાજા-સરદારના હુકમને આધીન આખું સૈન્ય રહે છે. લગભગ મહાભારતનાં સમયથી જે યુદ્ધપ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી તે જ એમાં દેખાય છે. ત્યાં સુધી દારુગોળાનો ઉપયોગ માલૂમ પડતો નથી અને સર્વ યુદ્ધ જમીન પર જ થતાં હોય એમ જણાય છે. યુદ્ધની ભૂમિ મેદાન અથવા કિલ્લાખંદી-ખન્ને પ્રકારની જણાય છે.

પ્ર. ૫. પ્ર. ૩ માં આકાશમાં યુદ્ધની હકીકત આવે છે. જે પુરુષો લડતાં લડતાં આકાશમાં ભેડે છે (પૃ. ૧૧૬૫). આ યુદ્ધ વિદ્યાધરોનું હતું એટલે અત્યારના લોકોની અક્ષલમાં ઉતરે તેવું ન હોય વધારે અર્થાને પાત્ર નથી, પણ એના અંતરંગમાં અત્યારે દોરડાની કળા (Rope Trick) સંબંધી જે અર્થ ચાલી રહી છે તેથી જરા ખ્યાલ કરવા યોગ્ય છે. એ આકાશના યુદ્ધને વર્તમાનકાળના હવાઈ યુદ્ધ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. વિદ્યા, મંત્ર કે ચમત્કાર એ આસ્થાનો વિષય છે, પણ દશમી શતાબ્દિમાં એવા યુદ્ધની શક્યતા ગણવામાં આવી છે તેટલા પૂરતી એ હકીકત નોંધી લેવા લાયક છે.

નીચેના હથિયારોનાં નામ આ ગ્રંથમાં મળે છે.

શક્તિ, તરવાર, લાલા, તીર, અર્ધચંદ્ર બાણ, અગ્ન્યસ્ત્ર, ચક્ર, અસિ (તરવાર), તૂણીર (ભાથા), કુન્ત (ખર્જી), નાસ્ત્ર (લોઢાનાં બાણો), પ્રાસ, ધનુષ, દંડ, જદા, શૂળ, (પ્ર. ૮ પ્ર. ૬ પૃ. ૧૮૭૮) સર્પાસ્ત્ર, વારુણાસ્ત્ર, ગારુડાસ્ત્ર (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩૬ પૃ. ૫૮૫-૬). યવનોનાં આક્રમણ દશમી શતાબ્દિમાં થવા લાગ્યું હતું.

તે યવનરાજ વગરાજ માથેના નદિવર્ધનના ચુદ્ધથી જણાય છે (મ. ૩ પ્ર ૨૬)

લડાઈના મેદાનમાં સ્ત્રીઓ જતી હોય એમ લાગતું નથી. દ્રેપ-ગન્ધેદ્ર અને અવિવેક્ષિતા (મ. ૪ પ્ર ૮ પૃ ૭૬૮ મા) વાત કરે છે ત્યાં દ્રેપગન્ધેદ્ર પોતાની પત્નીને ભારે શરીરે (ગર્ભાધાનકાળમાં) લડાઈના મેદાનમાં આવવા ના કહે છે, છતાં ચાલતી લડાઈમાં સ્ત્રીઓ માથે હોય તેવો એક પથ્થુ દાખલો વ્યવહારુ દુનિયામાં ચાલતો હોય તેવું અથમા બતાવ્યું નથી લડવાનું કામ પુરુષો જ કરતા હતા એમ લગભગ સાર્વત્રિક હકીકત જણાય છે

ગજાઓ ખાતમીદારો ખૂબ ગણતા જણાય છે એના બસુમી ખાતાના માણસો વિવિધ દેશની ભાષાઓ, વેશ, વર્ણવ્યવસ્થા અને વિજ્ઞાન જાણતા અને ગજાની ખાનગી મહાળીમાં વાતો થાય તેનો ભેદ સામેના ગજાને મળી જતો હતો તપન ચક્રવર્તી પાને રિપુદામણના મત્રીઓ પહોંચ્યા તે પહેલાં તેની મર્વ વાત ચક્રવર્તી પાને પહોંચી ગઈ હતી (મ. ૪ પ્ર ૪૦ પૃ ૧૧૨૧)

લક્ષ્મ-ચાર પ્રકાગ્નિ અનેક પ્રસંગે વર્ણવ્યું છે ગ્ધ, હાથી, પાયદળ અને અશ્વ (મ. ૬ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૫૬૦)

લશ્કરીખાતાના ઉપરીને એનાનાયક કહેવામાં આવતો ત્યારે મત્રીનો હોદ્દો અલગ હતો અને ગજા મત્રીની મલાહ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપતા હતા (મ. ૬ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૫૬૧)

લડાઈ વખતે ઘોંઘાટ ખૂબ થતો હશે એમ જણાય છે, સેનાનીઓ લડતા લડતા મિહનાદ કરતા હતા, મોટેથી તાડુકા કરતા હતા અને જબગ અવાજથી આકાશને ગજાવી મૂકતા હતા (મ. ૮ પ્ર ૩ પૃ ૧૮૭૮) આમ લશ્કર હારી જાય એટલે પછી એના મકાનો-મહાલો તોડી પાડવાનો તે વખતે રિવાજ જણાય છે (મ. ૮ પ્ર ૬ પૃ ૧૯૪૭)

સાંસારિક રિવાજો—

સાંસારિક રિવાજો સળ પી દશમી સતાન્દિની સ્થિતિને અંગે આ અથ ઘણું અજવાળું પાડે છે. આપણે તેના થોડાક દાખલાઓ જોઈએ

(ડ) એકથી વધારે સ્ત્રીઓ રાજ પરણતા હતા તેના અનેક દાખલાઓ ગ્રંથમાં આવે છે. દા. ત. લવચકના લલિતપુર નગરમાં રિપુકંપનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૫). નંદિવર્ધન રતનવતી પર કનકમંજરીને પરણ્યો હતો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪). આવા અનેક પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં છે તેની કેટલીક હકીકત આગળ સ્ત્રીઓની તે સમયની સ્થિતિની વિચારણાને અંગે વિચારવામાં આવશે.

(બ) પુત્રજન્મ પ્રસંગે દીવાઓ કરવામાં આવતા હતા, આરિસાઓની માળા ચોતરફ વિસ્તારવામાં આવતી હતી, રક્ષાનાં વિધાનો કરવામાં આવતાં હતા, ધોળા સરસવથી નંદાવર્તની સેંકડો રેખાઓ પૂરીને સાથિયા કરવામાં આવતા હતા, વિલાસિની સ્ત્રીઓને હાથમાં આમર આપી ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવતી હતી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૫)

(ઓ) ઊંચા વર્ગની દાસીઓ કંદોરો પહેરતી હતી; તે કટિમેળળા કહેવાતી હતી. (પૃ. ૯૪૫)

(ડ) મહોત્સવ ઉજવવાની રીતિ: નોળત શરણાઈના અવાજો, કેસર, અગર, કસ્તૂરી, ચંદન અને કપૂરના સુગંધીદાર પાણીનાં છાંટણાં, વામન અને કુળ્લોના નાથ, વધામણીની રકમ આપવાની રીતિ, રાજ્યલોકોનું નવાં નવાં વસ્ત્રોનું ધારણ કરવું, મંદિરમાં સ્ત્રીઓના રાસડા, વધામણી લઈને આવનારને ભોજન તથા પાન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૬-૭). આવા પ્રકારનું વર્ણન લવચકનું અવલોકન કરતાં પ્રકર્ષ વિમર્શદ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે દશમી શતાબ્દનો એવા પ્રસંગે થતા વિધિનો ધરાગર ખ્યાલ આપે છે.

પુત્રજન્મના અનેક પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં આવે છે. સંગંધીને જમાડવાનો, વધામણી આપવાનો અને બારમે દિવસે પુત્રનું નામ પાડવાનો રિવાજ લગભગ સાર્વત્રિક જણાય છે. (એને માટે જુઓ ધનશેખર જન્મપ્રસંગ, પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭).

રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે જન્મમહોત્સવ વધારે મોટા પાયા ઉપર ઉજવવાનો રિવાજ જણાય છે. પ્રસ્તાવ ત્રીજામાં

નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે મોટાં દાનો આપવાનો, કેદખાનામાંથી કેદીઓને છોડી દેવાનો, નગરદેવતાનું પૂજન કરવાનો, હુકાને અને બારણે તોરણો લટકાવવાનો, મોટા રસ્તાઓ ઉપર મુગંધી જળનો છંટકાવ કરવાનો, વાજિત્રો વગાડવાનો, સ્ત્રીઓને ગીત ગાવાનો, અને ઠંચુક્રી વાગન કુળદાઓનો નાચવાનો રિવાજ ત્યાં નોંધાયેલો છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૫. ૩૪૫). અને એને મળતું જ વર્ણન શુલુધારણના જન્મની નોંધમાં જોવામાં આવે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫)

શેઠીઆઓને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે પણ પૂજા, ભક્તિ, દાન આપવાનો અને મહોત્સવ કરવાનો રિવાજ હતા તં માટે વામદેવ જન્મમહોત્સવ વર્ણવ્યો છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨). તેવું જ વર્ણન ધનશેખરના જન્મનું આવે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭) ધનવાહનના જન્મ અવસરે પણ એવો જ મોટો મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો એમ નોંધાયેલું છે. એના રસીલા વર્ણન માટે જુઓ, પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬.

(૦) બે મિત્રો ઘણા વખતે મળે ત્યારે ખૂબ હળે મળે છે અને આનંદમાં નાચ અને ગાયનો થાય છે. ઢોલ તાંસા વગાડાવવામાં આવે છે અને કુટુંબના માણસોને સારું ભોજન આપવામાં આવે છે. અત્યારે એવા પ્રસંગે મીંજલસ કરવામાં આવે છે તેની સાથે સરખાવવા યોગ્ય આ રિવાજ જણાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૬)

(૧) પુત્રીજન્મ વખતે વધામણી આપવાનો તો એક જ પ્રસંગ નોંધાયેલો છે. તે વિધાધરનો છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨.) છોકરીનો જન્મ ઉજવવાનો આ પ્રસંગ અલિનવ ગણાય, કારણકે તે વખતે છોકરીનું મૂલ્ય બહુ અલ્પ હતું. પુત્રજન્મ મહોત્સવનું સુંદર વર્ણન અનુસુંદરના જન્મપ્રસંગે છેવટે કર્યું છે. તે લગભગ ઉપરના મહોત્સવોને મળતું જ છે, પણ વધારે લાક્ષણિક છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૯૭૫)

(૬) દીક્ષા આપતી વખતે સાંસારિક નામ હોય તે ફેરવવામાં આવતું. (નોટ પૃ. ૨૦૫ પીઠબંધ)

(h) કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે ઘણા છોકરા હોય છતાં પિતાને નિર્બીજ તરીકે જાહેર કરવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૫)

(h) જન્મ થયા પછી નામ પાડવાનો વિધિ થાય છે તે કવચિત્ ખારમે દિવસે કરવામાં આવતો હતો (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭). અને કવચિત્ એક માસ પછી કરવામાં આવતો. (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫ અને મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫)

(i) વિજય મેળવવા માટે ગામ બહાર નીકળતી વખતે-પ્રયાણ કરતી વખતે સામે સોનાનો કળશ સ્થાપન કરવાનો, જય જયની ઉદ્ઘોષણા કરવાનો, મંગળ ગીતો ગવરાવવાનો અને વાજિત્રો વગડાવવાનો રિવાજ હતો (મ. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૬૦). લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરતી વખતે પિતાને નમન કરવાનો રિવાજ હતો (પૃ. ૩૬૧). પિતા પાસે જઈ નમીને પુત્ર જમીન પર બેસે અને પિતાની આજ્ઞા થાય ત્યારે જ આસન પર બેસે એવો રિવાજ જણાય છે. (પૃ. ૩૬૩)

(j) અનંગ તેરશને દિવસે કુમારી સ્ત્રીઓ-છોકરીઓ સારો પતિ મેળવવા અને પરણેલી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યવૃદ્ધિ માટે નગર બહાર જઈ કામદેવની પૂજા કરતી હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(k) ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય વર્ણના ગણવામાં આવતા હતા. એ વર્ગના લોકો તળાવમાં ન્હાઈ શકે નહિ. એ કોઈ ન દેખે તેમ તળાવમાં ન્હાવા ઉતરેલ હોય તો પણ તેને મનમાં ધીક લાગે કે બે તેને કોઈ તળાવમાં ન્હાતા જોઈ જશે તો તેની સાથે કલેશ કરશે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૪૯૬). તે સમયની માન્યતા પ્રમાણે ચાંડાળસ્ત્રી સાથે ગમન કરવું તે ઘણું અધમ ગણાતું હશે એમ જણાય છે, છતાં સ્પર્શ્ય મનાતા વર્ગવાળા પણ ચાંડાળ સ્ત્રી ઉપર કામને વશ થઈ ઉતરી પડતા હતા એમ જણાય છે.

(1) નંદિવર્ધન જેવો તુમાળી છોકરો પણ પિતાને દરરોજ વંદન કરવા જતો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. એ યુવાન થયો અને પિતાથી જુદા વાસગૃહમાં રહેતો હતો ત્યારે પણ દર-

રોજ વંદન કરવાની રીતિ એણે ચાલુ રાખી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૨)

(iii) રાજકુમાર કોઇ કારણે રીસાય તો પરદેશ ચાલ્યો જાય (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૩). પછી તેને સમજાવવા હત મોકલવામાં આવે. (પૃ. ૫૬૭) આ વિસામણા મનામણાનો વિવાજ આ જ પણ કવચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(iv) લગ્ન મહોત્સવ વર્ણનઃ હાથમા સ્નાનાના કળશો લઈ કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વરને સ્નાન કરાવવા આવે, વરને હાથે મંગળ-સૂત્ર ણાંધે, દાન આપવામાં આવે, ણંદીજાનેથી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવે, નગરદેવતાનું પૂજન થાય, વડીલની પૂજા થાય, ણજારો ચણુગારવામાં આવે, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવે, ગીતો ગવાય, દામ્ત્રીઓ નાચે અને રાજવહુલ પુરુષો વિલાસ કરે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૧૨) લગ્નમંડપમાં માયડું (માતૃગૃહ) રચવામાં આવે, હસ્તમેળાપ થાય, મંગલદેશ ફેરવવામાં આવે. (પૃ. ૬૧૩)

(v) મરણ પછીની સ્થિતિઃ મૃતિ(મરણ)ના હુકમથી લોકો ખીણ જગ્યાએ જાય છે ત્યારે અહીંનાં ધન, ઘરખાર, સગાંસ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ સર્વને અહીં મૂકીને તદ્દન એકલા જ આસ્થા જાય છે. ત્યારપછી તેના છોકરા કે સગાઓ થોડો વખત રડવા-ફૂટવાની ધમાલ કરે છે અને ત્યારપછી થોડા વખતમાં પોતા-પોતાને કામે લાગી જાય છે, ખાય છે, પીવે છે અને સર્વ વ્યવહાર કરે છે, મરનારના ધનના લાગ પાડે છે, તેને માટે પરસ્પર લડે છે અને ફૂતરાને એક માંસનો ટુકડો મળે તો અર-સ્પરસ સામસાગી જોતતાણુ કરી મૂકે છે તેવો દેખાવ, તેઓ કરે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨). લાગલા પાડવાની લડાઈ તે યુગમાં પણ હતી એમ જણાય છે, પણ કોટેઈ ચડવાની કે વકિલ કરવાની વાત આવતી નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(vi) કોઈની ચીજ જોવાય-ચોરાઈ જાય તો કોઈ સ્ત્રી ધૂણે અને જોવાયલી વસ્તુનો પત્તો આપે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૦૮)

(vii) મોટા પૈસાદાર જાપનો ધનપતિ પુત્ર ધનશેખર પહેરેલે કપડે ધન કંમાવા સારું સ્વેચ્છાએ નીકળી જાય છે તે વખતે તેની

વય વીશ વર્ષથી ઓછી ન હોવી જોઈએ, છતાં તેનાં લગ્ન કર્યા નથી એ બતાવે છે કે એ યુગમાં ધનવાનના પુત્રો પણ બાળવયમાં પરણતા નહોતા. બાળલગ્ન મુસલમાન યુગમાં દાખલ થયાની હકીકતને એ વાતથી ટેકો મળે છે (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

અનેક પ્રકારના રિવાજો

૧. ચોરીનું ધન રાખનાર અને ચોરીની ચીજ ખરીદનારનું રાખ સર્વસ્વ લૂંટી લેતા હતા. (અ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬)
૨. રાજસેવકો પકડવા આવે એટલે પોતા વાણીઆ ત્યાંથી પલાયન કરી જતા હતા. (અ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬).
૩. ચોરીનો માલ રાખનારને ગધેડા ઉપર બેસારવામાં આવતો, તેના આખા શરીર ઉપર રાખ ચોપડવામાં આવતી અને સિપાઈઓ તેને લાકડીથી મારતા. (અ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬) આવા પ્રસંગે તેને ન્યાયાધીશ (મેજિસ્ટ્રેટ) પાસે રજૂ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાતું નથી. મુદ્દામાલ સાથે પકડાય, એટલે પોલિસ જ સર્વ બાબતોનો ફેસલો કરી નાખે એવી ત સમયની ન્યાયપદ્ધતિ હતી એમ પૃ. ૬૫૬ પરથી જણાય છે.
૪. શેઠ લોકો બજારમાં પોતાના હીરામાણેક તથા મહોર સિદ્ધા ખુદ્દા રાખી શકતા હતા તેથી જનમાલની સલામતી ઠીક હશે એમ જણાય છે. (અ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૪)
૫. વેશ્યાને ત્યાં જનારા બનીઠનીને અત્તર તેલ લગાવી, માલ-પાણી ખાઈને ત્યાં જાય છે અને જતી વખતે બાણે પોતે મોટો મહારાજા હોય તેમ ચોટલો સમારતા અને મુગધી મુંઘતા જાય છે. (અ. ૪ પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૬૧)
૬. જુગાર રમવામાં પોતાનું માથું મૂકી શકાતું હતું એમ જણાય છે. એવી રીતે માથું મૂકનારનું ખૂન થાય તે શુંડો ગણાતો હશે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. (પૃ. ૬૭૧)

૭. ઘૂત ખેલનારના શા હાલ થાય છે તે માટે પૃ. ૯૭૦ પર કપો-
તકતું દષ્ટાંત આપ્યું છે, પણ જુગટું કેમ રમાતું હતું તેનું
વર્ણન આવતું નથી તેથી તે યુગની ઘૂતપદ્ધતિથી આપણે
અન્તર્ણ રહીએ છીએ.
૮. શિકાર ઘોડા પર સ્વારી કરીને હથિયારથી કરવાનો રિવાજ
જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬ પૃ. ૯૭૩)
૯. રાજ્યવિરુદ્ધ જૂઠી વાતો ફેલાવનારના ગળામાં ગરમ શીશુ રેડ-
વાનો રિવાજ હતો. આ તદ્દન કઠોર પ્રકારની સજા છે.
(મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૭)
૧૦. લિખારીને શેરીના છેકરાઓ ખૂબ ચોડવતા હોય એમ જણાય
છે. (પીઠબંધ પૃ. ૧૬)
૧૧. ધનવાનો પોતાના ધનના રક્ષણના બચાવ માટે ધનને જમીનમાં
ગુપ્ત રીતે દાટતા હતા એમ જણાય છે. (પીઠબંધ પૃ. ૭૭)
૧૨. ગુરુમહારાજ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવવાનો નિયમ કરા-
વતા હતા એમ જણાય છે. (પીઠબંધ ૧૩૩)
૧૩. રીંગણું અને લેંસતું દહીં વધારે ખાધાં હોય તો ઊંઘ બહુ
આવે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં હતી. (પીઠબંધ પૃ. ૧૭૪)
૧૪. ચોરને ફાંસી દેવા માટે લઈ જવામાં આવે ત્યારે તેના આખા
શરીર પર રાખ ચોળવામાં આવતી, તેની આમડી પર ગેરના
હાથા પાડવામાં આવતા, ઘાસની રાખથી તેના શરીર પર કાળા
ચાંડલા કરવામાં આવતા, ગળામાં કછેરના ઘોડકાની માળા પહે-
રાવવામાં આવતી, છાતી પર રામપાત્રની માળા પહેરાવવામાં
આવતી, ફૂટેલી ઠીંગતું માથા પર છત્ર કરવામાં આવતું, ગળાની
એક બાજુ પર ચોરીનો માલ લટકાવવામાં આવતો અને તેને
ગધેડા પર સ્વારી કરાવવામાં આવતી હતી, એમ સંસારી-
જીવરૂપ ચોરને વધસ્થાનકે લઈ જવામાં આવતો હતો તે વખતે
કરેલા તેના વર્ણન પરથી જણાય છે. (જુઓ મ. ૨. પ્ર. ૬.
પૃ. ૨૯૭-૮). લગલગ આને મળતું જ વર્ણન બાળને ફાંસી
દેવામાં આવે છે ત્યાં પણ આવે છે. (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦)

૧૫. રાંતઓ રાજસલા ભરે ત્યાં વખત જણાવવા માટે કાળનિવેદક રહેતા હતા. મધ્યાહ્ન અથવા સાયંકાળ થાય ત્યારે નોખત વાગે, શંખ કુંકાય અને કાળનિવેદક એકાદ મર્મસૂચક શ્લોક બોલે એટલે સલા જરખાસ કરવાનો સમય થયો છે એમ સમજવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૭૨ તથા પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૨૧૬). મિનિટ કે કલાકની માયાકૂટ હતી નહિ.
૧૬. આપઘાત કરવાની રીતઃ ઝાડની શાખા સાથે દોરકું બાધવું, રાફડા ઉપર ચઢી જવું, ગળામાં પોતાને હાથે દોરકું નાખવું અને રાફડા પરથી નીચે પડવા જતાં સ્વયં લટકાઈ જવું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૫)
૧૭. ફાંસીએ ચઢાવ્યા પછી દોર તૂટી જાય કે ખીણું કાંઈ બની આવે તો ફરી વાર ફાંસી દેવાનો રિવાજ નહોતો એમ જાણના ચરિત્ર પરથી જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦ અને તે પરની નોટ)
૧૮. ધાન્યના ઢગલા-સમુદાય પર ઇતિઓ નુકશાન કરતી હતી. ઇતિ સાત પ્રકારની હતી તે માટે જુઓ નોટ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૮૬)
૧૯. સુહૃદ્ ભેવાનો રિવાજ તે યુગમાં હતો. દીક્ષાની તારિખ જ્યોતિષીને પૂછીને નક્કી કરવામાં આવતી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫)
૨૦. તે યુગમાં નજર લાગે છે એવી માન્યતા હતી. જ્યારે કોઈની નજર લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપાય આ પ્રમાણે ગણાતા. વૃદ્ધ ડોશીને બોલાવી તેમની પાસે મીઠું ઉતારાવવું ને અગ્નિમાં નાખવું. મંત્રમાં કુશળ માણસો પાસે અપમાર્જન કરાવવું, રક્ષા કરવી, કાંડાને દોરા બાંધવા અને ખીન્ત ભૂતિકર્મના પ્રસંગો હાથ ધરવા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૪). ગમે તેવી સખ્ત ડાકણ વગગી હોય પણ જો તેને જરાજર દમ મારીને ધમકાવી કાઢી હોય તો તેનું જોર એકદમ નરમ પડી જાય છે (પૃ. સદર) એવી તે યુગની માન્યતા હતી.
૨૧. દાહજ્વર થાય ત્યારે ચંદનનું વિલેપન કરે, કપૂરના ઠંડા

પાણીના છાંટણા જેમાંથી થઈ શકે તેવા પંખાદ્વારા પવન નાંખે, ઠંડા તાકીયાના પંખાથી અંગ પર ઠંડક કરે, નાગર-વેલના પાનની ખીડીઓમાં કપૂર નાખી ખવરાવે અને ટાઢક થાય તેવા અનેક પ્રયોગો કરે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૯).

૨૨. કોઈ વાત ચાલતી હોય અને રસ્તા પરથી અવાજ આવે કે ' ચાલો, એ કામ તો સિદ્ધ થયું ' -એ અચાનક વચન જાણે પોતા માટે જોલાયું હોય એમ માની કાર્યસિદ્ધિ જરૂર થઈ જવાની તે સમયે માન્યતા હતી. (પૃ. ૬૦૧) એ હકીકતને પૃ. ૬૦૩ માં વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે.

૨૩. દશમી સદીમાં ગુલામની પ્રથા ચાલતી હશે એમ માનવાના દાખલાઓ છે. નંદિવર્ધન ચોરોની પછી પાસે આવ્યો ત્યારે તેને હુલ્લુપુલ્લુ જાણી ચોરોએ વિચાર કર્યો કે એને લઇને કોઈ જગ્યાએ વેચવામાં આવશે તો એનું ઘણું મૂલ્ય આવશે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૧).

૨૪. તે સમયમાં દેશપરદેશના સમાચાર જાણવાનાં સાધનો અતિ ઓછાં હશે એમ જણાય છે. નંદિવર્ધન ખૂનો કરી રાજ્ય-બ્રહ્મ થયો તેના સમાચાર જાહુ વખત સુધી તેના મામાના દીકરા કનકશેખરને પડતા નથી એ વાત ભારે નવાઈ જેવી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૭) તેવી જ રીતે વિલાદર રાજાને પણ તેના સમાચાર મળેલ જણાતા નથી. (પૃ. ૬૪૩). રાજાનું ખાતમીદાર ખાતું તો ઘણું મજબૂત હોયું જોઈએ, પણ તે યુગની સ્થિતિ આવી જણાય છે. એ જ પ્રમાણે શાર્દૂલપુરના રાજા અરિદમનને પણ જયસ્થળ નગર લાઠો થઈ જવાના અને પોતાના અધિકારીના પણ કાંઈ સમાચાર મહિનાઓ સુધી મળ્યા નથી તેથી તે કાળમાં અવરજવરનાં સાધનો ઘણાં અલ્પ હશે એમ ચોક્કસ થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૬૫૫).

૨૫. છોકરાને અભિનંદન આપવા સાથે તેના તરફ સ્નેહ બતાવવો હોય ત્યારે માથું સુંઘવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૩).

૨૬. ઘોડાની જતો પૈકી જહલી દેશના, કંજોજ દેશના અને તુર્કસ્તાનના ઘોડાની જતો ઊંચી ગણાતી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૬)

૨૭. વન-ઉદ્યાનનાં વર્ણુનો ઘણાં આવે છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે તે યુગમાં હિંદમાં મોટાં વનો ખૂબ હશે. નગર બહાર ઉદ્યાન-બગિચા પણ ઘણા હશે એમ જણાય છે. દા. ત. બુઝો લલિતવન વર્ણુન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૭) આવાં અનેક વનનાં વર્ણુન આવે છે.

૨૮. દારુના ભાજનને એ વાર ધોવામાં આવે તો પણ તે સાફ થઈ શકતું નથી એમ કહેલ છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૬૦૬) એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે વખતે દારુ પીવા માટે માટીનાં ઠામનો ઉપયોગ થતો હશે અને અત્યારે વપરાય છે તેવાં કેતેને મળતાં કાચનાં ઠામો કે ગ્લાસોનો ઉપયોગ થતો નહિ હોય. ચિત્રોમાં પણ દારુનાં ભાંડો માટીનાં જ બનાવેલાં બોવામાં આવે છે.

૨૯. મરણનાં અનેક કારણો પૃ. ૧૦૦૦ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮)માં બતાવ્યાં છે તે તો આ યુગમાં પણ ચાલુ જ છે, પણ તેમાં પર્વત પરથી પડવાથી એટલે ભેરવજીવ ખાવાથી અને હાથીના પગ તળે કચરાવાથી મરણ થાય છે એ બે કારણો વિશેષ બતાવ્યાં છે તે ખાસ નોંધવા જેવાં છે.

૩૦. કોઈ કપડા વગરના મનુષ્યને કોઈ ચીજ ભેટ આપીએ પણ તે સ્વીકાર ન કરતો હોય તો આગ્રહ કરીને તેના કપડાંને છેડે તે બાંધી દેવાનો રિવાજ હતો, તે પરથી જણાય છે કે તે વખતે ખીસાં હતાં નહિ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૭) અથવા વિદ્યાધરે માત્ર પિતાંબર અને એસ જ રાખતા હોય તો તેને ખીસાં ન હોય તેમ પણ બનવાભેગ છે.

૩૧. દ્વીરવૃક્ષો—ઉંબરો, વડ, પીપળો બિગે ત્યાં ધન જરૂર હોય છે એવી તે સમયે માન્યતા હતી. કેશુડાં (પલાશ)ને માટે પણ એવી જ માન્યતા હતી. એ વૃક્ષનું થડ પાતળું હોય તો થોડું ધન ત્યાં હોય છે, રાત્રે તેનો પ્રકાશ પડતો હોય તો ખૂબ ધન ત્યાં હશે એવી માન્યતા હતી, કેશુડાંના ઝાડને વીંધતાં તમાંથી રાતો રંગ નીકળે તો જમીનમાં રત્ન છે, સફેદ રંગ નીકળે તો રૂપું છે અને પીળો રંગ નીકળે તો મોનું છે એમ સમજવું. કેશુડાંના ઝાડના પ્રારોહ પર અનેક પ્રકારની ધનને

અંગે માન્યતા હતી. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫). આ વિધાને ખન્યવાદ-ધાતુવાદ કહેવામાં આવતો હતો.

૩૨. ધનનો લોભી વાણીઓ માળાપને છોડી પરદેશ જાય છે, પર-
લોભી સ્ત્રીને દિવસો સુધી મળવાની કુરસદ પણ મેળવતો નથી
અને ગમે તેવા સારા ખરાબ, પાપમય કે દુઃખમય વ્યાપારો કરી
ધન મેળવવાની પિપાસામાં રાત-દિવસ મથાગુલ રહે છે. (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૬)

૩૩. એવો પણ પ્રસંગ જોવામાં આવે છે કે રાજા પોતાને ત્યાં
જન્મનાર બાળક પોતાનું રાજ્ય પચાવી પડશે એ ભયથી
એને જન્મતાં જ મારી નાખતા. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭)

૩૪. દૂર દેશાવરમાં ગયા પછી ત્યાં પોતાના દેશના માણસો મળે
ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે અને અસ્પર્શ મૈત્રી સ્વતઃ જન્મી
જાય છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૯)

૩૫. વસંત ઋતુમાં મિત્રમંડળ સાથે બગિચા-ઉદ્યાનમાં જઈ જુદી
જુદી રીતે વિનોદ કરવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩ પૃ. ૧૪૯૧)

૩૬. ઊંટ ગાંધાર્યા કરતો હોય ત્યારે તેની પીઠ પર માલ ન લાદી શકાય
તો તેને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો અને તે હકીકતનો વ્યાભેક્તિ
તરીકે પણ ઉપયોગ થતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૨)

૩૭. જ્યોતિષમાં લોકો માનતા હતા. ખારમાંથી અમુક રાશિમાં
જન્મનાર કેવો થાય તે પર વર્તણૂં બહાર પડતા હતા. પ્રત્યેક
રાશિના ગુણ વર્ણવ્યા છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬-૫૪)

૩૮. મિત્રો મળે ત્યારે વ્યંગ્યમાં મશ્કરી કરે તેવા અનેક પ્રસંગો
આવે છે તેમાંથી નીચેના નોંધવા જેવા છે. ગુણધારણ બીજે
દિવસે બગિચે જવાનો વિચાર બતાવે છે ત્યારે કુલંધર મશ્કરીમાં
પૂછે છે કે ‘ગુણધારણ બગિચામાં ચાવી ભૂલી ગયો છે કે શું ?’ આ
ઠંડી મશ્કરી છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૯). હરિકુમારના
મિત્રો એને મનમથને વશ પડેલો જોઈ ખૂબ બનાવે છે. (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૧ થી)

૩૯. વૃદ્ધ માતા જીવાન કુમારિકા પુત્રીને લાડમાં ખોળામાં બેસાડે એ ભારે અભિનવ વાત છે, પણ તે યુગમાં સત્ય જણાય છે.
(પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)

૪૦. પોતે કહેલી વાત સાચી છે એમ ખાત્રી કરાવવા સોગન (શપથ) ખાવાનો રિવાજ હતો. એકથી વધારે સોગન પણ ખાવામાં આવતાં અને કોઈ પ્રસંગે તો ભાર મૂકવા માટે અનેક (સેંકડો) શપથ લેવાના પ્રસંગ પણ નોંધાયા છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)

૪૧. લગ્નવિધિઃ આઠ માતૃકાનું સ્થાપન કરવું, (હાલ તેને માઈ થાપના કહેવામાં આવે છે.) મંડપ બાંધવો, તેમાં વેદીની સ્થાપના કરવી, વેદીમાં અગ્નિકુંડ ચેતાવવો, વધૂકર્મમાં માતાઓ દીકરીને સ્નાન કરાવે, વિલેપન કરે અને આભૂષણ ધારણ કરાવે. વરને સ્નાન વિલેપન વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરે કરાવે, ગોર અગ્નિમાં ધૂત નાખે, યજ્ઞ કરે, તેમાં આહુતિ અપાય; તે માટે અંજળી ભરી ભરીને શાળ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે. જોશી વરકન્યાનું પાણિગ્રહણ કરાવે. સ્ત્રીઓ હર્ષ વિલાસ કરે. (ગીત ગાય) પતિ પત્ની સિંહાસન (બાજોઠ) પર બેસે. આટલી ક્રિયા અત્ર બતાવવામાં આવી છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૬-૫૦)

લોકોનું સમૂહવર્તન:—

સમાજમાં સમુચ્ચયે લોકો કેવી રીતે વર્તતા હતા તે ઘણું જોવા જેવું છે.

(a) વસંતઋતુમાં લોકો ટોળે મળી નગરની બહાર નીકળી પડતા હતા. ઉપવન-ઉદ્યાનમાં લોકો એ ઋતુમાં લહેર કરતા હતા. કુદરતની લીલાનો લાભ લોકો સારી રીતે લેતા હતા. ઝાડ સાથે હીંચકા લટકાવી તેના ઉપર બેસી અથવા બિલા રહી હીંચકા ખાતાં ખાતાં આનંદ કરતા હતા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧ પૃ. ૯૨૨-૪.)

(b) લોકો ગામ બહાર જઈને ગોષ્ઠિ કરતા હતા, તેમાં સ્ત્રીઓ પણ પૂરતી ધૂટથી ભાગ લેતી હતી.

(c) લોકોના બાહ્ય આનંદમાં નર્તન, વાદન અને સુરાપાન મુખ્ય ભાગ ભજવતા હતા. ચાળાચેન કરવા, મશ્કરી કરવી, સ્ત્રીઓને

ચુંબન કરવું અને ઢંગધડા વગર અહીંતહીં દોડાદોડ કરવી, એમાં આનંદવિલાસ માનવામાં આવતો હતો. (પૃષ્ઠ ૯૨૫). વસંત સમયમાં નગરના ઘડારના વિભાગો પૂર ઘડારમાં આવતા હતા એમ જણાય છે. (પૃ. ૯૨૭). આ પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને અંગે ‘વિલાસિની’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પોતાની પરણેલી સ્ત્રી માટે સમજવો કે તેને વારવિલાસિની—નાયિકા સમજવી એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ રાજાઓની સ્ત્રીઓ પણ એમાં લાગ લે છે એ વાત આગળ જણાવે છે તે સર્વનો સંબંધ વિચારતાં કુળવાન વધૂઓ પણ એ આનંદમહોત્સવમાં લાગ લેતી હતી એમ લાગે છે.

(d) પૃ. ૯૨૬ માં ઉપવનમાં લોલાક્ષ રાજા આવે છે ત્યારે શું થાય છે તે માટે એક ફકરો ઘણો સૂચક છે. ત્યાં જણાવે છે કે “ત્યારપછી તે સમુદાયમાં કોઈ લોકો નાચે છે, કોઈ ફૂટે છે, કોઈ દોડે છે, કોઈ આનંદના અવાજો કરે છે, કોઈ કટાક્ષ ફેંકે છે, કોઈ આજોડે છે, કોઈ અરસ્પરસ મશકરી કરે છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ વગાડે છે, કોઈ હર્ષ પામે છે, કોઈ ચોટેથી ખૂમો પાડે છે, કોઈ આનંદમાં આવી જઈ કાખલી ફૂટે છે અને કોઈ સોનાની પીચ-કારીઓ હાથમાં લઈ તેમાં સુખડકેશરમિશ્રિત જળ ભરીને અરસ્પરસ ફેંકે છે.” અત્યારે હોળીના સમયમાં જે હડકીકત બને છે તે અસલના વખતમાં કેવા પ્રકારે બનતી હશે તેનો આથી કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

(e) સદર બનાવ પછી લોલાક્ષ રાજા પોતાના ભાઈની વધૂ રતિલક્ષિતા પાસે નાચ કરાવે છે, મર્યાદાભંગ કરે છે અને અંકિકાદેવીની મૂર્તિને ઊઠાવી દે છે એ બનાવ અસાધારણ ગણીએ તો પણ એટલી હદ સુધીની મર્યાદાભંગની શક્યતા દશમી શતાબ્દિમાં હતી એમ તો લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. રાજા પોતાના નાના ભાઈ પર આધિપત્ય લોગવતા જણાય છે, દેવીના મંદિરમાં પુષ્કળ દારૂ પીવાય છે, નાચરંગ થાય છે અને દેવી પોતે પણ દારૂ પીએ છે એ સર્વ હડકીકત દશમી સદીની મનોદશા અને સમુદાયમાં લોકવર્તન બતાવે છે. આ સર્વ લવચકનગરનાં કૌતુકો છે. વર્તમાન કાળમાં પાશ્ચાત્ય દેશોના જોલ-નાચ જોતાં આપણને જે વિતર્કો થાય છે તેવા જ વિતર્કો ગ્રંથકર્તાને થયા જણાય છે અને અંતરંગ રાજ્યમાં મકરધ્વજ અને દેવી રતિને ખડા કરવાની જે જરૂરિયાત

તેમણે જોઈ છે તે ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. દારુ અને પરદારાને લોકસમુદાયમાં એ સદીમાં શું સ્થાન હતું એનો આખો ચિતાર પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ પૂરો પાડે છે.

(f) ગામ કે શહેરમાં આગ થાય ત્યારે લોકસમુદાય કેવું વર્તન કરે છે એ દશમી સદીને અંગે વાંચવા યોગ્ય છે. તે સમયે બાળા નહોતા અને આગ ઓલવવાની પદ્ધતિઓની ટુકડીઓ નહોતી. આગને પ્રમંગે “ ચોતરફ ધૂમાડાના ગોટ્ટે-ગોટ્ટા નીકળવા લાગ્યા અને આગના લડકા વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યા; વાંસને કુટવાના અવાજે કડાકા અને ધડાકા ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા. આવા મોટા અવાજે સાંભળીને લોકો જાગી ઉઠ્યા, ચારે તરફ કોળાહળ થઈ ગયો, ધમાધમ થઈ રહી, છોકરાઓ આકંઠ કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ હાંફળીફાંફળી અહીંતહીં દોડવા લાગી, આંધળા માણસો બુમરાણ કરવા લાગ્યા, પાંગળા લોકો જાણેથી રડવા લાગ્યા, કુતુહળી મશ્કરાઓ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા, ચોર લોકો ચોરી કરવા લાગ્યા, બધી વસ્તુઓ બળવા લાગી, કૃપણ લોકો વિલાપ કરવા લાગ્યા અને માતા વિનાના પુત્રની માફક આખું ગામ શરણ રહિત નિરાધાર જેવું થઈ રહ્યું.” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮) આટલું વર્ણન તે સમયે થતી આગ જોઈ હોય તેનાથી જ લખાય. લોકોની ધમાધમ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી અને સ્ત્રી બાળકોના આકંઠ એ અત્યારે પણ નાના ગામમાં આગ થાય ત્યારે દેખાય છે. ચોર લોકો ચોરી કરવાની તક સાધે છે એ મોટી આગો જોઈ હોય તે સમયે શકે તેવું છે.

(g) અત્યારે બજારમાં ગામગપાટા મારવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે દશમી સદીમાં મારવામાં આવતા હશે એમ અગ્રહીતસંકેતાના કહેવા મરથી જણાય છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૮). ખાસ કરીને રાજ્યની અને રાજકુટુંબની વાતો બજારમાં થતી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(h) કોઈકોઈ કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને તણ દઈ પરપુરુષ સાથે રમણ કરતી હશે અને જે ગુરુના પ્રતાપથી પોતે ગુણભાજન થયેલ હોય તેના જ તરફ શિષ્યો પ્રતિકૂળ થઈ બેસતા હશે એમ મહા-મોહના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે. (પ્ર ૩ પ્ર. ૪. પૃ. ૩૬૨)

(i) પોતાના કુળને કલંક લાગે તેવું કાર્ય ન કરવું એમ એ તત્સમયની લોકમાન્યતા હતી. (મ્ર. ૩. મ્ર. ૪. પૃ. ૪૦૬)

(j) વસંત સમયમાં ઉદ્યાનમાં જઈ કામદેવની પૂજા કુમારિકાઓ સારો પતિ મેળવવાની ઇચ્છાએ અને પરણેલી સ્ત્રીઓ મૈલાગ્યમાં વધારો કરવા માટે કરતી હતી. (મ્ર. ૩. મ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫.)

(k) દેવનું અપમાન કરનાર ઉપર લોકો તૂટી પડતા હતા, તેની નિંદા કરતા હતા અને તેના વર્તનનો તિરસ્કાર કરતા હતા (પૃ. ૪૩૬); પણ એકંદરે તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા. તેને મારતા હોય કે ઈજા કરતા હોય એમ જણાતું નથી.

(l) ગામમાં કોઈ અસાધારણ ઘનાવ ઘને એટલે લોકો વાતો કરવા મંડી જાય. કોઈ પણ ખરાબ વાત આખા ગામમાં તુરંત ફેલાઈ જતી હતી એમ જણાય છે. (મ્ર. ૩. મ્ર. ૯. પૃ. ૪૫૩)

(m) રાજાનો દીકરો ખૂન પર ચઢે છે ત્યારે તેને પકડી લેવામાં આવે છે, કેદખાનામાં નાખવામાં આવે છે, પાંચ મોડીએ બાંધવામાં આવે છે અને લોકો તેની મશકરી કરે છે. (મ્ર. ૩. મ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૬)

(n) રાજા પુત્રને કાઢી મૂકે છે ત્યારે લોકો પણ તેના નામ પર ધૂંકે છે, તેને ન સંભળાવવા લાયક વચનો સંભળાવે છે અને તેની મશકરી કરે છે. (મ્ર. ૪. મ્ર. ૫. પૃ. ૭૫૫)

(o) સમૂહ વર્તનને અંગે નીચેનાં આખાં ચરિત્રો ખૂબ રસિક અને તત્સમયના સ્વભાવના આગેદૂબ વર્ણવેલી લાગેલા છે.

(૧) ચાર પ્રકારના પુરુષો : ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય. (મ્ર. ૩. મ્ર. ૧૨ પૃ. ૪૭૪-૪૯૨)

(૨) છ પ્રકારના પુરુષો : નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠ. (મ્ર. ૬. મ્ર. ૧૦ થી ૧૫ પૃ. ૧૫૫૭-૧૬૨૮)

તે ઉપરાંત બાળ, મધ્યમ અને મનીષીનું ચરિત્ર ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આવે છે, તે ત્રણ પ્રકારના પુરુષોને માટે સમજી લેવું.

(p) તદ્દન અધમ લોકો (નિકૃષ્ટ)નું બાહ્ય જીવન: દેખાવમાં

ભયંકર, ગરીબ, રાંક, દુઃખી; લોકો એની નિંદા કરે; પારકા ઉપર આધાર રાખનાર; હીનસત્તી; શરીરે ગડગુમડ જખમ અને મેલ; જાતે નોકર ચાકર કે ખેપીઓ; ઘાસના ભારા વેચીને કે હળ ખેડીને નિર્વાહ કરનાર; અત્યંત તુચ્છ જીવન વહનાર. (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૪). આ પ્રકારના પ્રાણીઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષથી રહિત હોઈ પુરુષાર્થ વગરના હોય છે.

(વ) અધમ લોકો અર્થ અને કામમાં આસક્ત રહે છે. એને ઇદ્રિયોના વિષયલોગની ખૂબ વાંછા હોય છે અને એ દયા, દાન, શીલ તરફ દ્રેષી હોય છે. આ વર્ગમાં ભાટ ચારણ કે ભવાયાનો સમાવેશ થાય. એમાં જીગારીઓ, બ્યલિચારી, નાસ્તિકો અને પાપીઓ પણ આવે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૫૮૩)

(ર) વિમધ્યમ લોકો પૈસા પેદા કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં આસક્ત રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર ધર્મકાર્ય પણ કરે છે. એ સરળ પ્રકૃતિના હોય છે. એની દાન દેવાની ઇચ્છા હોય છે. એ શીલ પાળવા તત્પર હોય છે એ દિવસના વિભાગ પાડી કેટલોક વખત વિષયસેવનમાં ગાળે અને થોડો વખત ધર્મકાર્યમાં ગાળે. આ વર્ગમાં સદાચારી પ્રાણીઓ અથવા સારા પ્રખ્યાત રાજાઓનો સમાવેશ થાય. (મ. ૬. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૫૮૭-૮૮.)

(ઙ) મધ્યમ લોકો ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ ચારે પુરુષાર્થમાં ચાલુ પ્રયાસ કરનારા હોય છે. એ અર્થ કામની નિકૃષ્ટતા સમજે છે, પણ તેને સર્વથા તણ શક્તા નથી. એ ઘરખાર સ્ત્રી પુત્રનાં બંધનને સત્વાભાવે છોડી શક્તા નથી, પણ એને બરાબર ત્યાગ્ય સમજે છે. જૈન શાસનમાં વર્તતા શ્રદ્ધાવાળા અને પાપથી-પાછા હુકેલા દેશવિરતિ-ઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૫૯૦-૨)

(ત) ઉત્તમ લોકો વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તે સમજણ પ્રમાણે અમલ કરે છે. એ અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના ઉપાયો સમજે છે અને સમજીને તેને અનુસરે છે. એને માટે તેર બાળતો ત્યાં બતાવી છે: ગુરુઉપચર્યા, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, ક્રિયાનું આચરણ, વ્રતપાલન, સાધુતા, ઇદ્રિય પર અંકુશ, ભાવના, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અંતરશુદ્ધિ, પરીવહસહન અને યોગ. ત્યારપછી અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના

રસ્તા જતાવ્યા છે. ત્યાં આખો યોગ સમાવ્યો છે. એમાં વૈરાગ્યના અભ્યાસથી શરૂ કરી યોગરૂઢન મુખીના રસ્તા જતાવ્યા છે. એ સર્વ રસ્તાઓને ઉત્તમ શુદ્ધ અનુસરે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૫૯૪-૧૬૧૦)

(ઘ) વરિષ્ઠ વર્ગમાં સ્વયંજ્ઞાની આવે છે. એમાં ગણધરોનો સમાવેશ થાય. તીર્થંકર આ કોટિમાં આવે. એ સફળારંભી હોય, પરમ ઐશ્વર્યસંપન્ન હોય અને ગંભીર આશયવાળા હોય. એને સ્પૃહા નામ માત્ર પણ ન હોય, એને પ્રાતિહાર્ય સમવસરણ આદિ બાહ્ય લક્ષ્મી હોય, અનેક અતિશયો હોય અને એ અઢાર મહા-રૂપણથી રહિત હોય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૩-૨૮)

તત્સમયની કેટલીક માન્યતાઓ:—

(ા) મીકું-લૂણ વધારે ખાવાથી ઘડપણ એકદમ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૯૫)

(બ) પુરુષ સ્ત્રીના શરીરલક્ષણ પર અનેક જાતની માન્યતાઓ હતી. તે પર પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ બીજું વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૧૧૫૧-૧૧૬૩)

કેટલીક હકીકત ખાસ અભિનવ છે. એ ઉપરાંત પાદુકાજ્ઞાનની વાત પણ ત્યાં જતાવી છે. પગલાની નિશાની પરથી જેના પગની એ નિશાની હોય તે કેવા પ્રકારના લક્ષણવાળો મનુષ્ય હશે તે જાણવાના જ્ઞાનને પાદુકાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૫૦)

(ં) પુરુષનો જેવો વર્ણ હોય છે તેવું તેનું રૂપ હોય છે, જેવું રૂપ હોય છે તેવું તેનું મન હોય છે, જેવું મન હોય છે તેવું તેનું સત્ત્વ હોય છે અને જેવું સત્ત્વ હોય છે તેવા તેનામાં ગુણો હોય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૬૦)

(ડ) કેશુડાના ઝાડ પાસે (નીચે) ધન દાટેલું હોય છે અને તેના પ્રારોહો અને ડાળીઓ અસુક પ્રકારના હોય તો તેની નીચેથી સોનું રૂપું રત્ન વિગેરે મળે છે તે સંબંધી આખી હકીકત અનેક

પ્રકારના રિવાજોના શિર્ષક તળે નોંધાયેલી છે તે અત્ર પશુ પ્રસ્તુત છે. એ સદીની માન્યતાઓ જાણવાનું એ સારું સાધન પુરું પાડે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫)

(૯) મહાપુરુષોને વિપત્તિ આવતી નથી અને કદાચ આવે તો અદ્ય સમયમાં વિસરાણ થઈ જાય છે અને તેમને નિરંતર આનંદ જ રહે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૪૨) સાધુપુરુષો વિકાર વગરના હોય છે. (પૃ. ૧૫૪૩)

(૧૦) ખીલીના ઝાડનો પ્રરોહ તેની શાખામાંથી ફૂટીને જમીન સુધી ગયેલો હોય તો ત્યાં ધન દાટેલું છે એવી માન્યતા હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૫૩૬)

(૧૧) વાંદરાને ગમે તેટલું ઘી પીવરાવવામાં આવે તેથી તે પુષ્ટ થતો નથી. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૬)

નીતિ-વ્યવહારના ખ્યાલો:—

દશમી શતાબ્દમાં વ્યવહાર અને નીતિના ખ્યાલો કેવા હશે તે જાણવાના અનેક પ્રસંગો ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. દાખલા તરીકે જુઓ:—

(૧) ‘આપ સાહેબના સહુપદેશથી જ્યારે હું ચોરીથી કોઈ પણ પદાર્થ લેતો નથી, રાજ્યવિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી, વેશ્યા અથવા ખારકી સ્ત્રી તરફ દ્રષ્ટિ કરતો નથી અને એવું ધર્મ-વિરુદ્ધ અથવા લોકવિરુદ્ધ કોઈપણ આચરણ સદર ઉપદેશ પ્રમાણે કરતો નથી અને મહાઆરંભ અને મહાપરિશ્રમમાં રીઝી જતો નથી ત્યારે લોકો મને સાધુ (સારા માણસ) તરીકે ગણે છે, મારામાં વિશ્વાસ મૂકે છે અને મારાં વખાણ કરે છે.....પૈસા ઉપરની મૂર્છાને લઈને હું ચોરીથી ધન ઉપાડવા માંડું છું, વિષય-લોભપ્રતાને લીધે વેશ્યા કે પરસ્ત્રીગમન કરું છું અને તેવું બીજું કોઈપણ ખોટું આચરણ કરું છું ત્યારે લોકો તરફથી નિંદા, રાજ્ય તરફથી શિક્ષા અને સર્વ ધનહરણ, શરીરનો ખેદ, મનનો તાપ અને બીજા અનેક પ્રકારના અનર્થો આ લોકમાં જ પ્રાપ્ત કરું છું. (પૃ. ૧૬. પીઠાળંઘ)

(b) કોઈ મૂર્ખ માણસ અકાર્ય કરવા તૈયાર થયો હોય ત્યારે તેને તેમ કરતાં અટકાવવાનો પ્રયાસ નિર્ધાર્ય છે. રાખના ઢગલામાં ધીની આહુતિની પેઠે એ નકામો જાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૭)

(c) જે જુદાં જુદાં કાર્યોને અંગે ક્યું કાર્ય પ્રથમ કરવું એવી મનમાં શંકા થાય ત્યારે કાળક્ષેપ કરવો. (પૃ. ૪૧૦)

(d) ઉદ્યાનમાં અનંગતેરશને દિવસે અનેક સ્ત્રીઓ કામદેવની પૂજા કરવા આવે ત્યારે મોહાંધ કામી પુરુષો પોતાને પસંદ આવે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંગ્રાંધ કરવાની તક મેળવવાની લાલચે તે મંદિરમાં આવતા હતા. આવા બહાદુર (!) પુરુષો દશમી સદીમાં પણ હતા તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(e) શુરુની સ્ત્રી ગમે તેવી રૂપાળી હોય તો પણ તે સર્વથા અગમ્ય છે અને દેવની શર્યા પર સૂવાતું નથી. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૬)

(f) સારી રીતે છુપાવીને કરેલ પાપાચરણ પણ જરૂર પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો એ મિથ્યા છે. (મ. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૫૧)

(g) જનસમાજના મોટા લાગના વર્તન માટે મધ્યમ પ્રકારના માણસોની સ્થિતિ અને અધમ વર્ગની સ્થિતિ આર પ્રકારના પુરુષોના વર્ણન પરથી સમજાય છે. તે વખતના સમાજને સમજવા માટે એ વર્ણન ઘણું ઉપયોગી જણાય છે. મધ્યમ વર્ગ સંશયાસ્ફુરે છે અને જઘન્ય વર્ગ લહેરી અને વિધ્યાંધ હોય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૬-૭) જઘન્ય વર્ગના પ્રાણીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય છે એમ આચાર્ય કહે છે તે તે સમયની સમાજ-સ્થિતિ બતાવે છે. (પૃ. ૨૮૮)

(h) એક માણસને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેના દોષ જાણવામાં આવે તો પણ તેના અકાળે ત્યાગ કરાય નહિ એવી તે સમયની લોકનીતિ હતી, (દષ્ટાંત શુભસુંદરીની મનીષીને સલાહ (મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૫) પણ અવસર આવે ત્યારે ત્યાગ ન કરે તો પછી પરિણામે તેનો પોતાનો જ ક્ષય થાય છે. તે સમયની નીતિ

એવી હતી કે હેયબુદ્ધિએ પણ કારણસર અન્યને ગ્રહણ કરાય અને ત્યાગના અવસરની રાહ જોવાય. વર્તમાન વર્તનવિચારણા-નિર્ણય અને આ નિર્ણયમાં ઘણો મોટો આંતરો છે તે નોંધવા જેવું છે.

(i) ચંડાળ સ્ત્રીને અસ્પર્શ્ય માનવામાં આવતી હતી અને તેની સાથે મૈથુન સંબંધ કરવો તે અસ્પર્શ્યવર્ગ માટે અત્યંત કનિષ્ઠ કામ ગણવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૩ પૃ. ૪૯૬)

(j) સાધુપુરુષ આત્મનિંદા, પરસ્તુતિ અને પોતાના પૂર્વ ચરિત્રનું વર્ણન ન કરે, પણ અતિ આગ્રહ અને ખાસ લાલનું કારણ દેખે તો પોતાના પૂર્વપશ્ચિમ સમયનું વર્ણન કરે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૦)

(k) સજ્જન પુરૂષો વડીલના વાક્યનું કદી પણ ઉદ્ધંધન કરતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭ પૃ. ૭૭૬)

(l) શુરુની સ્તુતિ તેમની હાજરીમાં કરવી, મિત્ર અને સગાની સ્તુતિ તેમની ગેરહાજરીમાં કરવી, નોકરની સ્તુતિ (પ્રશંસા) કામ થઇ રહ્યા પછી કરવી, પુત્રની સ્તુતિ (પ્રશંસા) ન કરવી અને સ્ત્રીની પ્રશંસા તો તેના મરણ પછી જ કરવી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૮૩)

(m) હસવાનું ગમે તેવું કારણ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ગંભીર ચિત્તવાળા મનુષ્ય તો માત્ર મૂછમાં જ હસે છે, મુખને જરા મલકાવે છે, ખડખડાટ હાસ્ય કદી કરતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૮૭૩)

(n) દારુની અસર તળે લોલાક્ષ રાજા પોતાના ભાઈ રિપુકંપનની સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે છે એ વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. પરાધીનપણું હોવા છતાં દારુની અસર નીચે આ વાત શક્ય હતી એ નોંધવા જેવું છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ પૃ. ૯૪૧.)

(o) સારી આકૃતિ-સુંદર રૂપ હોય ત્યાં નિર્ભળ ગુણો વાસ કરે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮ પૃ. ૧૦૦૭.)

(p) જ્યાં મૃધાવાદ હોય છે ત્યાં ઘણે લાગે માયા પણ સાથે જ હોય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૪.)

(૧) જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ-એ સત્વવૃદ્ધિના ઉપાયો છે. (મ. પ. પ્ર. ૧ પૃ. ૧૧૬૦.)

(૨) એકાંત સ્થાનમાં ઢાંકણા વગરનું દહીનું લાજન પડેલું હોય તો સ્વાદલુપ્થ કાગડો એને છોડીને બીજે કેમ જાય ? તેમ રૂપાળી સુંદર સ્ત્રી એકલી પડેલી જણાય તો એના વિલાસી પુરુષો એને કેમ છોડે ? (મ. પ. પ્ર. ૪ પૃ. ૧૧૭૩.)

(૩) ડાહ્યો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કદી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી શકે છે. (મ. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૬)

(૪) પ્રાણી ગમે તેટલાં શાઓ જાણતો હોય પણ જો પોતાની અવસ્થા બરાબર સમજતો ન હોય તો જેમ આંધળા માણસની પાસે આરિસો ધરવામા આવે તે નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે.

(૫) ધનશેખર ધન કમાવા માટે પરદેશ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના પિતા હરિશેખર તેને શિખામણ આપે છે તે દશમી શતાબ્દિનો નીતિ અને વ્યવહારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. આખો ફકરો ખાસ લાક્ષણિક હોઈ દશમી શતાબ્દિને ચિતરે છે. ‘હીકરા ! મેં’ તને સુખમાં ઉછેર્યો છે, તું પ્રકૃતિથી સીધી લાઇનનો છે, દેશાંતર દૂર છે, રસ્તાઓ આડાઅવળા અને આકરા છે, લોકો વાંકા હૃદયવાળા હોય છે, સ્ત્રીઓ છેતરવાની કળામાં ઘણી કુશળ હોય છે, નીચ અને દુર્જનો ઘણા હોય છે, સંજ્જન માણસો ભાગ્યે જ મળી આવે છે, ધૂતારા લોકો અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરવામાં ચતુર હોય છે, વાણીઆઓ કપટી હોય છે, કરિયાણા ‘વિગેરે વસ્તુઓનું’ રક્ષણ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડે છે, નવી જીવાની અનેક પ્રકારના વિકાસોને કરનારી હોય છે, કાર્યોનાં પરિણામ દુઃખે જાણી શકાય તેવાં હોય છે, પાપ અથવા અકૃત્ય અનર્થને પસંદગી આપનારા હોય છે, ચોર અને લુચ્ચાઓ હેરાન કરનારા હોય છે; તેથી જ્યારે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે વખતને અનુસરીને કોઈ વખત પંડિત બની જવું, કોઈ વખત મૂર્ખ બની જવું, કોઈ વખત દાક્ષિણ્યવાળા થઈ જવું અને કોઈ વખત તદ્દન કઠોર બની જવું,

કોઈ વખત દયાળુ બની જવું અને કોઈ વખત નિર્દય બની જવું, કોઈ વખત મોટા લડવૈયા બની જવું અને કોઈ વખત તદ્દન ખીકણ બની જવું, કોઈ વખત મોટા દાનેશ્વરી બની જવું અને કોઈ વખત એકદમ કૃપણ બની જવું, કોઈ વાર ખગવૃત્તિ ધારણ કરી તદ્દન મૌન રહી જવું અને કોઈ વખત ચતુર વક્તા બની જવું, અને હુમેશાં ક્ષીરસમુદ્ર જેવા જાડા, ગંભીર અને શાંત થઈ જવું, તેમજ એટલા જાડા થવું કે કોઈ માણસ એ સમુદ્રનો મધ્યભાગ કદી પામી શકે નહિ.” (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧)

(૪) ધનવાન પાસે ધન છે તે તેની પાસે શા માટે રહેવા દેવું જોઈએ ? તેનો તેના ઉપર શો હક્ક છે ? એમની પાસેથી લક્ષ્મી પડાવી લેવી એમાં શું ખોટું છે ? આવા સમાજવાદના વિચારો તે સમયે પણ હતા. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(૫) જે પ્રાણી કંટાળો પામે છે તેને ધન મળતું નથી, તેથી સમજી માણસો કહે છે કે કોઈ પણ બાબતમાં કંટાળવું નહિ એ જ ધન એકદું કરવાનો મૂળ ઉપાય છે. (અ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૫૪૯)

(૬) જેનું પોતાના ઘરમાં બરાબર માન નથી હોતું અને જેનો ઘરમાં પરાભવ થતો હોય છે તે બહાર પણ પરાભવ જ પામે છે. યો ગૃહે પરિભૂતોઽગ્ર સઘ્નિઃ પરિભૂયતે । (અ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૪)

(૭) જેણે ખારીક અવલોકન કરીને એક સંવત્સર (વર્ષ) જોયેલ હોય તેણે આખી દુનિયાની બરાબર અવલોકના કરી લીધી છે એમ સમજવું, કારણ કે દુનિયાના ભાવો ફરી ફરીને એવી ને એવી રીતે અન્યાન્ય સંબંધે બન્યા જ કરે છે. (અ. ૬. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૬૩૦)

(૮) જે વસ્તુ નખથી છેદી શકાય તેવી હોય તેને ડાહ્યો માણસ કુહાડાથી છેદવી પડે તેટલી મોટી થવા દેતો નથી, તેને મૂળમાંથી જ ડાંભી દે છે. (અ. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૨)

સાંસારિક મનોરાજ્ય—

(૧) સાંસારિક પ્રાણીઓને શું શું મેળવવાની ઇચ્છા થતી હોય છે તેનું વર્ણન પીઠગંધ પૃ. ૬૫ માં આવે છે, તે પરથી જણાય

છે કે પ્રાણીને ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાની આકાંક્ષા થતી અને તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાને એકલાનેજ વફાદાર રહે એવી તેની ઇચ્છા રહેતી, પોતાનો પરિવાર વિનયી અને ચતુર થાય એવી ભાવના રહેતી, મહેલોમા વસવાની હોંશ થતી, અનેક રત્નો ઘરમાં ભરેલાં હોવાના એ યુગના લોકો સ્વપ્ના એવતા હતા, ઘરેણા ઘડાવવાના સંકલ્પો કરતા હતા, ચીનાઈ (રેશમી) અને સુતરાઉ વસ્ત્રોના ઢગલા વાંછતા હતા, મહેલની બહાર ગગિયો કરાવવાનો વિચાર કરતા હતા અને ઘોડાના રથમા (ઘોડાગાડીમાં) બેઝી પોતે ફરે અને પાળા આગળ પાછળ ચાલે અને બહુ તો પોતે રાજા થાય-આ તે યુગનું મનોરાજ્ય હતું. એમા સાહિત્ય કે અભ્યાસને સામાન્ય જનતામાં સ્થાન હોય એવું જણાતું નથી. (પીઠબંધ પૃ. ૬૫-૬૮) યુવાની કાયમ ટકે એવા પ્રયોગો કરવાનો લોકો ચત્ન કરતા હતા (સંહર. પૃ. ૬૯)

(b) સંસારસુખનો ખ્યાલ આ પ્રમાણેનો જણાય છે:—

“ અમે માંસ ખાઈએ છીએ, દારુ પીએ છીએ, બત્રીશ પ્રકારનાં લોજન અને તેત્રીશ પ્રકારનાં શાક આરોગીએ છીએ, મુંઠર સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરીએ છીએ, ભિજળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, પંચ સુગંધી યુક્ત પાન ચાવીએ છીએ, ફૂલની માળા ધારણ કરીએ છીએ, શરીર પર વિલેપન કરીએ છીએ, ધનનો ઢગલો એકઠો કરીએ છીએ, મનને ગમે તેવી ચેષ્ટાઓ કરીએ છીએ, દુઃખનની ગંધ પણ સહેતા નથી, અમારી કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવીએ છીએ. ” (અ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬)

પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા—

એ યુગમાં પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ ઇચ્છા થતી હશે એમ નીચેના પ્રસંગોથી જણાય છે.

(a) દેવી કાળપરિણતિ પોતાના પતિ કુર્મપરિણામને કહે છે: ‘ આપની કૃપાથી હું સર્વ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી ચૂકી છું, આ દુનિયામાં દેખવા લાયક સર્વ પદાર્થો આપની કૃપાથી હું નેઈ ચૂકી છું, માત્ર અત્યાર સુધી મેં પુત્રનું મુખ નેયું નથી એટલું બાકી છે, તેથી જો આપશ્રીની કૃપાથી મને એક પુત્ર થઈ જાય તો મારું

જીવતર સફળ થાય, નહિ તો આ જીવન બધું નિષ્ફળ છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૩ પૃ. ૨૭૧.)

(b) સરળ શેઠ અને બંધુમતી ઘરડા થયા હતા, પુત્ર નહોતો, દુકાન પર વામદેવ આવી થોડાં આંસુ પાડે છે એટલે શેઠ એને પુત્ર કરી લે છે અને આશા રાખે છે કે એ દીકરો પોતાનું ઘડપણ પાળશે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૧)

(c) વિદ્યાધરના રાજા કનકોદરને પુત્ર નથી. એની દિલગીરીનો પાર નથી. એ માટે એની રાણીએ અનેક ઔષધો ખાધાં, ગ્રહશાંતિ કરાવી, સેંકડો માનતાઓ માની, નિમિત્તિયાને બાલાવી ભવિષ્ય પૂછ્યું, મંત્રવાદીઓ પાસે જાપ કરાવ્યા, જ ત્રો હાથે બાંધ્યાં, જડી મૂળીઆં પીધાં, કૌતુકો કર્યાં, અવશ્યુતિ નીકાળી, હોરા તંત્રો શોધ્યાં, પ્રજ્ઞો પૂછ્યા, સ્વપ્ન-અર્થો પૂછ્યા અને યોગિણીઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨)

(d) શંખપુરના શ્રીગર્ભ રાજાની પુત્રપ્રાપ્તિ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા નાંધવા યોગ્ય છે. એણે તો વળી અનેક ઔષધિઓ પણ ખાધી જણાય છે. એને ત્યાં પુંડરીકનો જન્મ થાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૩)

રાજ-રાજ્ય-રાજસેવક-રૈયત—

(a) ‘ વસ્તુઓ (દ્રવ્યાદિ) પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી મનુષ્યો રાજસેવા ઉઠાવે છે, રાજાની આકરી કરે છે, તેના તરફ વિનય બતાવે છે, તેને અનુકૂળ લાગે તેવું બોલે છે, તેની ખુશામત કરે છે, પોતે દિલગીરીમાં હોય તો પણ રાજાને હસતો દેખીને પોતે હસે છે, પોતાને ઘેર પુત્રજન્મ થવાથી ઘણો આનંદ થતો હોય ત્યારે પણ રાજાને રડતો બોધને પોતે રડવા લાગી ન્તય છે, રાજાના માનીતા લોકો પોતાના દુશ્મન હોય તો પણ તેમનાં વખાણ કરે છે, રાજાના દુશ્મનો પોતાના ઈષ્ટમિત્ર હોય તો પણ રાજાની સમક્ષ તેમની નિંદા કરે છે, રાજાની આગળ રાતદિવસ દોડે છે, પોતે તદ્દન ધાકી ગયો હોય તો પણ રાજાના પગ આંપવા બેસી ન્તય છે, રાજાના અપવિત્ર સ્થાનો પોતાને હાથે ધુએ છે, રાજાની આજ્ઞાથી ગમે

તેવું હલકું કામ ઉપાડી લે છે, ચમના મ્હોં જેવા રણમેદાનમાં જાતે પ્રવેશ કરે છે, તરવાર લાલાના ઘા સહન કરવા માટે પોતાની છાતી આગળ ધરે છે. ” (પીઠળંધ પૃ. ૭૩). આમાં રાજસેવકની ખુશામત અને આજ્ઞાકિતપણું ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(b) રાજમંદિરમાં રાજની પાસે અમાત્ય, મોટા યોદ્ધાઓ, નિયુક્તક (કામદારો), તલવર્ગિક (દોટવાળો), વૃદ્ધ સ્થવિરાઓ, લશ્કરી સુબટો, નિલાસિની સ્ત્રીઓ વિગેરે રાખવામાં આવતા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (પીઠળંધ પૃ. ૯૧) અને રાજમંદિરમાં પ્રવેશ રજા વગર થતો નહોતો એમ સ્વકર્મવિવર દ્વારાખાળના ઉપયોગથી જણાય છે. (સદર)

(c) રાજની નજર પડે તો પણ ધન્યતા માનવામાં આવતી હતી, એટલે રાજાઓ જાણે દેવાંશી હોય એ વિચારનો પ્રચાર હતો એમ સાતમા માળ પર મેઠેલા સુસ્થિત રાજની નજર લિખારી પર પડવાને પરિણામે તેની ધન્યતા માનવાની હકીકત પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. (પીઠળંધ પૃ. ૧૧૨) અને તે જ પીઠળંધના પૃ. ૧૧૫ માં ‘ યથા રાજા તથા પ્રજા ’ ના સૂત્રનો નિર્દેશ કરી રાજની વિશિષ્ટ સત્તા સંબંધમાં તે યુગના વિચારો ધરાવતો વ્યક્ત કર્યો છે. રાજ્ય-કૃપા માટે કેટલો તલવલાટ હશે તે આ આખા પ્રસંગ પરથી સહજ સમજાય છે. Divine Rights of Kings (રાજના દેવી હક્કો)નો સિદ્ધાંત આ યુગમાં પ્રવર્તતો હતો એમ ધરાવતો લાગે છે.

(d) રાજ્યવિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું તે જાહું ખરાબ-નિંદ્ય કામ ગણાતું હતું એમ લોકવિરુદ્ધ કાર્યોની ગણનામાં તેને સ્થાન (પૃ. ૧૬૦ પીઠળંધ) આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે.

(e) રાજાઓ તાળાનાં રાજ્યોમાં પોતાનો સરસૂજો (મહત્તમ) નીમતા હતા. દરેક પ્રાંતમાં એક સેનાધિપતિ અને મહત્તમ નીમતો હતો. મહારાજાનો હુકમ દ્વત મારફતે ત્યાં મોકલવામાં આવતો હતો. સંદેશો લઈ આવનાર દ્વતને ખૂબ માન આપવામાં આવતું હતું અને મહારાજાનો સંદેશો આખી સલા અને સેનાપતિ તથા સૂજો ખડેપગે સાંભળતા હતા. (અસંવ્યવહાર નગરની આ આખી પદ્ધતિ પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ માં વર્ણવી છે તે દશમી સદીના રાજ્ય-બંધારણ ઉપર ખાસ અજવાળું પાડે છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૦-૩૦૫)

મહારાજાના રાજ્યપ્રદેશમાં વસ્તી કેટલી છે તેનો કુર્મપરિણામને ખ્યાલ નથી એવું અંધેર દશમી સદીમાં ચાલતું હતું. સદાગમ ઘણાને મોક્ષે મોકલી દે, તો ખાલી પડેલી જગાએ પૂરવાની રાજને ચિંતા થઈ પડી હતી, પણ એને પોતાના સૂબાના તાબામાં કેટલી મોટી વસ્તી હતી તેનો ખ્યાલ નહોતો. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪-૫) વર્તમાન સરકારના દફતરમાં નાની નાની વિગતોના પણ આંકડા હોય છે તેવું તે યુગમાં ન હોતું એ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

(f) રાજાઓ સાથે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વાત કરવામાં ઘણા સંકેત થતો હશે અને તેના નોકરો અથવા ઉપજીવીઓ ઘણે ભાગે મીઠી વાતો જ કરતા હશે એમ કળાચાર્યને પણ રાજા સાથે સ્પષ્ટ વાત કરતા થયેલ સંકેત પરથી સહજ અનુમાન થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૭)

(g) રાજાઓની પાસે ખાસ સેવક રહેતા હતા જે અત્યારના ‘ પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી ’ જેવું રાજાનું કામ કરતા હતા એમ વિદુરના વર્ણન પરથી અનુમાન થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧ પૃ. ૩૫૫) એને ‘ રાજવલ્લભ ’ કહેવામાં આવ્યો છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(h) રાજસભા સાંજે મળવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૪૫૭) અને રાજા ચાલે ત્યારે તેની આગળ બળતી મસાલ ચાલે એવો રિવાજ જણાય છે. (પૃ. ૪૫૮) વિદ્યાધર ચક્રવર્તી કનકોદરની રાજસભા પણ સાંજે-સંધ્યા વખતે મળતી હતી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬)

(i) કોઈ રાજાનો શુન્હો કરે તો રાજા તેને તપાસ કર્યા વગર સીધી જ સજા કરે, વારંટ કાઢવાની જરૂર નહોતી. નોકરોને હુકમ કરે, એટલે શુન્હેગારને બાંધી કેદ કરી એટલી ચાતનાઓ કરે કે શુન્હેગાર મહાત્રાસ પામી જાય. એને લોહના થાંભલા સાથે બાંધે, એને સખત કોરડા (ચાળખા) લગાવે, એનાં શરીર પર ધગધગતું તેલ રેડે, એની આંગળીઓમાં ખીલા ઠોકે અને એને અનેક પ્રકારની ચાતનાઓ-કર્થનાઓ કરે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૪૫૬)

(j) સજ્જના પ્રકાર—શત્રુમર્દન રાજા સ્પર્શનને દેશ-નીકાલની સજ્જ કરે છે અને પાછો આવે તો લોહચંત્રમાં ખીલવાની ધમકી આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે દેહાંત દંડની સજ્જનો અમલ ઘાણીમાં ખીલીને પણ કરવામાં આવતો હતો. એવી ઘાણીને ‘લોહચંત્ર’ કહીને વર્ણવવામાં આવેલ છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૨)

(k) ‘લોકોને માથે જ્યાંસુધી કર આપવાની ખીક હોય છે ત્યાંસુધી તેઓ હુદને ઉલ્લંઘી જતા નથી, પણ એક વાર કર આપવાની ખીકથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તદ્દન છૂટા થઈ જાય છે અને છૂટો માણસ સર્વ અનર્થોને કરે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮)

(l) તે વળતે કૌસીલની પદ્ધતિ જાણીતી હશે. દનકથૂક રાજાના ચાર પ્રધાનો—મંત્રીઓ મતિધન, બુદ્ધિવિશાળ, પ્રસાદ અને સર્વશોચક છે. એ ચાર મંત્રીઓ રાજ્યને લગતી અગત્યની બાબતના નિર્ણયો કરે છે એ વાત નોંધવા જેવી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૧૯-૨૦)

(m) રાજા જાતે ઊઠી પોતાને હાથે કોઈને પાન રાજસભા સમક્ષ આપે તે મોટામાં મોટું માન ગણાવાની તે સમયની રીતિ હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૬)

(n) રાજાઓ ઘણી સમૃદ્ધિવાળા હશે, કુબેર લાંડારી જેવા માલદાર હશે એમ દરેક રાજાનાં વર્ણન પરથી જણાય છે. દા. ત. જુઓ નરવાહન રાજાનું વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૪)

(o) રાજ્ય કમપ્રાપ્ત પણ હોય એટલે વડિલ તરફથી ઊતરી આવેલ હોય અથવા એક રાજાને હરાવી તેનું રાજ્ય ખૂંચવી લેવામાં આવેલું પણ હોય. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૯)

(p) રાજા મૂર્ખ હોય તો તેના મંત્રીઓ ગમે તેવા કુશળ હોય અથવા લશ્કરનો ઉપરી બળવાન હોય તો પણ રાજ્ય મહા-કષ્ટમાં આવી પડે છે. એકહથ્થુ સત્તાનો દોર કેટલો મોટો હતો તેનો આથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૩)

(q) સમસ્ત પ્રજાજનને બાધા વગરના કરી સુખમાં સ્થાપન કરવા અને પછી પોતાનું સુખ શોધવું એ રાજ્યધર્મ છે અને તેમ કરનાર ખરો રાજા છે. પોતાના હાથ નીચેના દુઃખમાં સખ-ડતા હોય, પ્રજાજન દુઃખ ભોગવતા હોય તેવે વખતે જે રાજા સુખ ભોગવે છે તે પેટભરો કહેવાય છે—આવો વિચક્ષણ માણસોના અભિપ્રાય હતો. (મ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૫)

(r) ચોરને દેહાંતદંડની સજા કરવાનો ધારો હતો (મ. પ. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪). રાજા કરેલી સજા માફ કરી શકતા હતા. (સદર) અત્યંત શકદાર માણસોને અત્યારે જેમ પોલિસની દેખ-રેખમાં રાખવામાં આવે છે તેમ અગાઉ રાજા પોતાની જ દેખરેખ નીચે રાખતા હતા (મ. પ. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪) અને ઘણી વાર નામીયો ચોર વગરનુંદે માર્યો પણ જતો હતો. (સદર)

(s) પરદેશથી દરિયાની સફર કરીને કોઈ વેપારી આવે તે રાજા પાસે જાય, ત્યાં નજરાણું ધરે અને દાણ ચુકાવે અથવા માફ કરાવે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(t) રાજાઓને રાજ્ય અન્ય પચાવી પાડશે, એ બાબતની બહુ બીક રહેતી હશે એમ જણાય છે. નીલકંઠ રાજા પોતાના ભાણેજ હરિકુમારની લોકપ્રિયતા સાંભળી પોતે ચિંતામાં પડે છે અને તૃણાથી અંધ બની તેને મારી નાખવાના વિચારો કરે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) રાજા પાસે બુદ્ધિશાળી વ્યવહારદક્ષ મંત્રીઓ હતા, જેઓ સાપ મરે નહિ અને લાકડી ભાંગે નહિ એવી સલાહ આપતા. (પૃ. ૧૫૩૭)

(u) રાજાનું વર્ણન કરવું હોય તો તેના કોશ (ખજાનો), ચતુરંગ લશ્કર, ભૂમિ, દેશ, રાજ્યસામગ્રી વિગેરે અપરિહાર્ય છે. રાજાની સાથે આ સર્વ હોવું જ જોઈએ એવો તે સમયનો ખ્યાલ જણાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૫૯). કોશ (દ્રેઝરી) માં રત્ન મણિ માણેકનો સંચય ગણવામાં આવતો હતો. રોકડ નાણાને તેમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી એ હકીકત ઘણી અર્થસૂચક છે.

v) રાજ્યમાં નવો રાજા થાય ત્યારે ડાંડી પીટાવવાનો

રિવાજ જણાય છે. એ ઠાંડી અથવા ઢોલ ટીપનારને ડિંડિમકે નામ આપવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૬૮)

(૪) રાજા નળજો હોય ત્યારે ચોરનું જોર વધે છે, લૂંટા-રાઓને તડાકો પડે છે, ઘાડ પાડનારને મળા થાય છે અને દુષ્ટ લશ્કરી માણસો હરખમાં આવી જાય છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૧) એક માણસની સત્તા લાલ અને નુકસાન કેવી રીતે કરે છે તે જાણવાનું આ પ્રજાળ કારણ પૂરું પાડે છે.

(૫) રાજા જ્યારે ઘણો અધમ થઈ જાય, દુરાચારી થઈ જાય અને રાજ્યધર્મ વિસરી જાય ત્યારે પ્રજા અને મંત્રીઓ એકઠા થઈ રાજાના લાઈને વિજ્ઞપ્તિ કરે-તેને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનવે, એ પ્રમાણે ન થાય તો નજીકનો પારકો રાજા આવી રાજ્યને કબજે કરી લે. આ પદ્ધતિ ઘણી વિચારવા યોગ્ય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫ પૃ. ૧૮૧૨) અને એવો અધમ રાજા પદબ્રષ્ટ થાય ત્યાર પછી સર્વે તેની ભરકરી કરે, તેને બાંધે, ખેંચે, ક્રેદમાં નાખે અને કોઈ તેની પડખે ચઢે નહિ. (પૃ. ૧૮૧૩)

(૬) સ્વયંવર મંડપમાં કોઈ પણ રાજાને રાજકુમારી ન વરે તો પણ લડાઈ થતી. સ્વયંવરમાં આવેલ રાજાઓ તેમ થતાં પોતાનું અપમાન થયેલું સમજતા. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૧)

(૭) લોકસ્થિતિ કેવી છે તેનો જાતે અભ્યાસ કરવા સારું રાજાઓ અને ચક્રવર્તીઓ રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી પોતાના તાબાના દેશમાં ફરતા હતા. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૮)

રાજનીતિ—

(૮) મોટા માણસો અને રાજાઓ પાસે અંગત માણસો રાખવામાં આવતા હતા. એવા માણસ ફતતુ કામ કરતા હતા. અત્યાચારના સી. આઈ. ડી. ખાતા જેવા તે હતા. તેવા માણસોને દેશ દેશની લાવાનો અભ્યાસ હોય, જુદા જુદા પ્રકારના વેશો ધારણ કરવામાં તે બહુ કુશળ હોય, ચીવટથી કામ કરનારા હોય અને અન્ય તેને

પકડી શકે નહિ એવી આલાકી તેનામાં હોય. (પ્રભાવ દૂતનું વર્ણન
પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૮૫)

(b) બુદ્ધિશાળી મંત્રીઓ સલાહ આપવા ઉપરાંત પોતાના ખાસ સેવકોને પાસે રાખતા, જે જરૂર વખતે અગત્યની ખાતમી અન્યને મોકલી કામ લેતા. વૃદ્ધ સુબુદ્ધિ મંત્રીઓ દમનક નામના સેવકને મોકલી હરિકુમારનો ખયાલ કર્યો—એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી તે સમયની લાક્ષણિક રાજઘટના છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૮) રાજાને સાચી સલાહ આપતાં વાત બગડી જાય તેમ હોય તો મંત્રી રાજાની હામાં હા મેળવી દેતા અને આડકતરી રીતે વાતનો તોડ ઉતારતા. રાજાની સામે થવાની તાકાત મંત્રીઓમાં નહોતી (પૃ. ૧૫૩૭)

(c) આસ્ત્રિરાજે લશ્કરી સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનને મોકલવા વિચાર કર્યો ત્યારે સદ્બોધે સદાગમને મોકલવા ભલામણ કરી—એમાં લશ્કરી માણસો અને દિવાન ઓફિસના માણસોની કામ લેવાની રીતિનું જ્ઞાન બતાવે છે, છતાં એ સમ્યગ્દર્શનના વખાણ જ કરે છે એ એની કામ લેવાની કુનેહ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૮)

(d) દિવાની ઓફિસના માણસોની સલાહ આધાર રાખવા લાયક અને કાર્યસાધક હોય છે એમ અંતે લશ્કરી મેનાધિપતિ સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૪)

ધન અને ધનવાનોનો દોર—

ધુનિક વર્ગ દશમી શતાબ્દમાં કેટલો બેઝમાં હશે તેના અનેક દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છે. એમાંથી થોડા દાખલાઓ આપણે તપાસી જઈએ.

(a) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૪ સ્વેચ્છા શેઠ લવાં ચંદ્રચંદ્ર બેઠા છે, કોઈ માગે તેના તરફ નજર પડે કંટા નથી. સ્વેચ્છા કરનાર તરફ પણ નજર કંટા નથી, એનાં બેઠાં રાજા અને તેના ધ્યાનમાં સ્થાન થાય છે—એ દશમી સ્વેચ્છા

લાક્ષણિક ચિત્ર છે. ચોરીનો માલ એ ઝોઘી કિમતે પડાવી લે છે, એ સર્વ કાળનો જાણીતો વિષય છે. દશમી શતાબ્દિમાં એવી સ્થિતિ હતી એ લવચકનાં સ્વરૂપદર્શનમાંથી પ્રતીત થાય છે. તેની પાસેના હીરા માણેક સોનામહોરોના ઢગલાનો વિચાર કરતાં દેશમાં ધન અમુક વર્ગ પાસે બહુ મોટા પ્રમાણમાં હશે એમ જણાય છે.

(b) ધનવાન વર્ગના વિચારો લાક્ષણિક ભાષામાં પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬ માં તેના મુખમાં અંધકર્તાએ મૂક્યા છે તે દશમી શતાબ્દિનું આખેડૂન ચિત્ર રજૂ કરે છે. જુઓ આગળનું પૃષ્ઠ ૪૩૪.

(c) રાજ્યલોભનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત હરિકુમાર અને નીલકંઠ રાજાના સંબંધમાં આવે છે. મામા રાજા ભાણેજની લોકપ્રિયતા જોઈ એ પોતાનું રાજ્ય પડાવી લેશે એ ખીકે એનો વધ કરવા નિર્ણય કરે છે અને તેવો નિર્ણય કરતાં સૂત્ર ગોઠવે છે કે ‘ અરધા રાજ્યને હરણ કરી લે અથવા પચાવી પાડે તેવો નોકર હોય તેને જો હણી નાખવામાં ન આવે તો આખરે પોતાને મરવાનો વખત આવે છે. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) હરિકુમાર સુખુદ્ધિ મંત્રીની વખતસરની સલાહથી બચી જાય છે એ જુદી વાત છે, પણ ધન કે રાજ્યના લોભમાં રાજાઓ પોતાના સંબંધીઓનું ખૂન કરવા માટે પણ તૈયાર થઈ જતા હતા એમ જણાય છે.

(d) ધનવાનના મગજના ફાંટા કેવા હોય છે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર ખીકખંધમાં કર્તાએ આપ્યું છે. ત્યાં બુદ્ધા બળ થઈ ગયેલાં ધન-પતિને યુવાન ગણાવ્યો છે, તે ખીકણ હોવા છતાં મહાન લડવૈયા તરીકે તેને બતાવ્યો છે, અભણ હોવા છતાં તીવ્ર બુદ્ધિશાળી બતાવ્યો છે, કદરૂપો હોવા છતાં સ્વરૂપવાન તરીકે તેની સ્તુતિ થતી બતાવી છે, દાસીપુત્ર હોય તો પણ કુળવાન તરીકે તેનું વર્ણન થાય છે, દૂરના સંબંધી તેના નજીકના સગા થતા આવે છે એમ જણાવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૭-૮) ધનવાન વર્ગનો દોર કેટલો હશે તે આ ચિત્ર ઠીક ઠીક રજૂ કરે છે.

(e) સારી સલાહ આપનાર અને સુંદર વાર્તા કહેનાર વિદુર જેવા વયોવૃદ્ધ અધિકારીને તોરમાં આવી નંદિવર્ધન તમાચો મારે છે એ ધનવાનવર્ગ અને રાજવર્ગ કેટલો તુમાખી હશે તે બતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮ પૃ. ૫૫૧)

(f) ધનિક વર્ગના વિચારતરંગો: ‘ ખૂબ પૈસા એકઠા કરીને મોજ ઉડાવું, અંતઃપુરને દેવતાના વૈભવસ્થાન જેવું બનાવી દઉં, મનને આનંદ આપનાર સુંદર રાજ્યને સારી રીતે ભોગવું, મોટા મોટા રાજમહેલ બંધાવું, સારા સારા બગિચાઓ તૈયાર કરાવું, મોટો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીને તેમજ શત્રુઓનો ક્ષય કરીને દુનિયામાં સર્વ લોકોની પ્રશંસા પામી, સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ કરી પાંચે ઈદ્રિયોના વિષય સંબંધી સુખસાગરમાં મારા મનને તરબોળ કરી નિરંતર આનંદની મસ્તીમાં રહ્યા કરું: આવી રીતે ખાવું પીવું, ભોગ ભોગવવા અને ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી એ જ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરવાનું કૃણ છે. ’ વિગેરે (અ. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૯)

(g) ધનવાનના તરંગોનું વર્ણન ધનશેખરને અંગે અતિ વિશિષ્ટ આપ્યું છે. ‘ આ દુનિયામાં ધન જ ખરેખરું સારભૂત છે, ધન જ ખરેખરું સુખ આપનાર છે, ધનના જ લોકો વખાણુ કરે છે, ધનના શુભ વધારે વધારે ગવાય છે; લોકો ધનને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે; ધન જ ખરેખરું સાચું તત્ત્વ છે, ધન જ ખરેખરો પરમાત્મા છે અને ધનમાં જ સર્વ બાળતો પ્રતિષ્ઠા પામે છે, આવી વસે છે. દુનિયામાં અવલોકન કરીને જોશો તો માલૂમ પડશે કે દુનિયામાં જે આણી પૈસા વગરનો છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં તરખલાંને તોલે છે, રાખ જેવો છે, શરીરના મેલ જેવો છે, ધૂળ જેવો છે અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો તેની તેટલી પણ કિંમત નથી, તે વસ્તુતઃ કાંઈ નથી. વિગેરે. (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૮) ધન અને ધનવાનનું શું વર્ણસ્વ હશે તેનો આથી ખ્યાલ આવે છે.

(h) ધન કમાવા માટે અનેક જાતના સાહસ ખેડનાર વાણીજાના પુત્રો તે વળતે મોબુદ હતા. અત્યંત શ્રીમાન વર્ણિક શેઠનો પુત્ર ધનશેખર એક પાછ લીધા વગર પહેરેલ કપડે ઘેરથી નીકળી જાય છે અને પૈસા રળવા માટે સ્વપરાક્રમ ફેરવવા પરદેશ જાય છે, તે ઉપરથી ધન કમાવાના અને પરદેશ જવાના તે યુગના વિચારો પર સારો પ્રકાશ પડે છે. (અ. ૬. પ્ર. ૧.) યાદ રાખવાનું છે કે તે વળતે જવા આવવાનાં સાધનો ઘણાં ઓછાં હતાં અને દૂર દેશથી પત્રવ્યવહાર પણ અશક્ય હતો. તેવા યુગમાં સાહસ કરનારા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ધનશેખર પોતાની માતાને

જતાં જતાં કહે છે કે—‘છોકરો ધંધે લાગી જાય તે ઘણું સારું છે અને ડાહ્યો દીકરો દેશાવર લોગવે (કરે) એ તો આપણામાં જાણીતી વાત છે.’ (પૃ. ૧૪૭૩)

(i) ધનપ્રાપ્તિ કરવાનાં નીચેનાં સાધનો તે સમયે જાણીતાં હતાં એમ ધનશેખરના વિચારતરંગો પરથી જણાય છે:—

(૧) રત્નદ્રીપે જઈ ધન ધસડી લાવવું.

(૨) ધનવાનો સાથે લડાઈ કરી ધન પડાવી લેવું.

(૩) અંડિકા દેવીની આરાધના કરી તેને લોહીનો ભોગ આપી તેની પાસે ધન માગવું.

(૪) રોહિણીચળ પર્વતને ખોદી તેમાંથી ધન કાઢવું.
(રત્નો કાઢવા).

(૫) શુક્ષ્માંથી રસકૃષિકાનો રસ લાવી તેનાથી સોનું બનાવવું. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(j) ધનના લોભી વાણીઆઓ હજારના ચંદર સો કરે, તેના દશ હજાર કરે, કરોડ કરે, દ્રવ્યમાં વધતો જાય તેમ વધારે વધારે લોભી થતો જાય (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫) અને કરોડ દ્રવ્ય મળે તો કરોડ રત્ન એકઠાં કરવા રત્નદ્રીપે જાય. કરોડાધિપતિ જાતે, સસરાનો મોટો વારસો મેળવનાર એક પળ નિરાંતે બેસતો નથી, સુખે ખાતો નથી, અખસરા જેવી પત્નીને સંતોષ આપતો નથી કે ચિત્તની શાંતિ અનુભવતો નથી. (સદર પૃ. ૧૪૮૨)

(k) ધનપ્રાપ્તિના ઇચ્છકો ધનની જ ઝંખના કરે છે અને ગાદ મૈત્રીને પણ આડી આવનાર ગણે છે અથવા વિઘ્નરૂપ ગણે છે. ધનશેખરના હરિની મિત્રતાને અંગેના સંકલ્પો લાક્ષણિક છે. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૯)

(l) સંસારરસિક મૂઢ પ્રાણીઓ ઉપદેશ આપનાર શુરને આમ પણ કહેનારા એ યુગમાં જીવતા હતા કે—‘સાહેબ ! તમારા મોક્ષનો અમારે ખપ નથી ! તમે મોક્ષ જવાની વાત શા માટે કહો છો ? જુઓ, તમારા મોક્ષમાં નથી કંઈ ખાવાનું, નથી કંઈ

પીવાનું, નથી કાંઈ લોગવિલાસ કરવાના કે નથી ઐશ્વર્યમાં આળોટવાનું ! નથી ત્યાં દેવાંગનાનો સ્પર્શ થવાનો કે નથી ત્યાં કમલાક્ષીના કટાક્ષોથી વીંધાવાનું ! નથી ત્યાં વિલાસનાં લાપણાં કે નથી ગાયન કે નાચ, નથી હસવાનું કે નથી રમવાનું ! અમારા દિલને તો અહીં જ મોક્ષ છે. અમને અહીં ખાવાપીવાનું પુષ્કળ મળે છે, ધનસંપત્તિ સાંપડે છે, વિલાસ મેજ ઉડાવાય છે, ઘરેણાં-ગાંઠાં પહેરાય છે અને કમલાક્ષી સાથે આનંદ થાય છે. 'વિગેરે (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૩૦)

(ઇ) પૈસાથી સુખનાં સાધન મેળવી-લોગવી શકાય છે, એવા પૈસા તે પરલોકનાં સુખ સાધન માટે ખર્ચી નાખવા એ વ્યાજખી ગણાય ? નજરે દેખાય તે સુખ છોડી, કદપનાના સુખ ખાતર ધન ખર્ચી નખાય ? આવા વિચાર કરનાર ધનવાહન જેવા દ્રવ્યવાનો પણ તે યુગમાં હતા. (મ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૩)

ધનના હાલહવાલ—

ધનવાન વર્ગના પૈસા ચાલ્યા જવાના પણ અનેક માર્ગો મોજુદ હતા એમ અનેક ઉદાહરણોથી જણાય છે.

(ં) સમુદ્રદત્ત શેઠ ઘર, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણથી ભરપૂર હતા અને કુખેર ભાંડારી સાથે સ્પર્ધા કરે તેવા હતા. તેનું ધન તેનો પુત્ર રમણ ગણિકાના છંદમાં પડી શુભાવે છે અને ચીંથરેહાલ થઈ જાય છે, છતાં ઇશ્વરી થઈને ફરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૬૨)

(બ) “ ધનવાન પ્રાણીઓ ધૂર્તથી લય પામે છે, અગ્નિની પીડા ખમે છે, લૂંટારાથી નિરંતર લયમાં રહે છે, રાજા તરફથી લૂંટાઈ જવાની વિમાસણમાં રહે છે, ભાઈઓ કે સગાઓ તરફથી ભાગ લાગ પડાવવાની પંચાતીમાં પડે છે, ચોરથી ચોરાવાના લયમાં રહે છે. ” (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૮)

(ં) ધૂતથી પૈસા ખોનાર તરીકે કપોતકનું આખું દષ્ટાંત લાક્ષણિક છે. એણે ધનેશ્વર પિતાનું ઘર સ્મશાન તુલ્ય કરી મૂક્યું. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૧)

(d) અતિ લોભથી અનેક રત્ન એકઠાં કરનાર ધનશેખર હરિકુમાર સાથે દુનિયામાં સફર કરતાં હરિકુમારનાં રત્નો અને સ્ત્રી પર લોભ કરવા જતાં સમુદ્રમાં પડીને ઘસડાય છે અને લિખારીને હાલે રખડે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૪)

(e) ધનવાનોને ચોરની ખીક રહેતી હતી, રાજ્ય તરફથી ત્રાસનો ભય રહેતો હતો, પિત્રાર્થઓની ખીક રહેતી હતી. (પીઠ-ખંધ પૃ. ૭૬) તે ઉપરાંત તેને અગ્નિનો ભય પણ રહેતો હતો, જળપ્રલયની આશંકા થયા કરતી હતી અને કોઈ સખાવતમાં પૈસા આપવા પડશે એવી ચિંતા નિઃસ્પૃહ મુનિઓ તરફની પણ રહેતી હતી. (પૃ. સદર) ધનને રક્ષણ સારું જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ તે વખતે જણાય છે. (પૃ. ૭૭)

(f) ધનવાન કે રાજા કેદમાં પડે ત્યારે તે અત્યંત ગંધાવી કોટડીમાં ઢુખી થાય, ત્યાં તે ભૂખપરાલવ અને તાડના સહન કરે અને એના ખાવાપીવાનું પણ કેદાલું ન હોય. ધનવાહનની દશાનો ચિતાર નજરમાં રાખવા યોગ્ય છે. તે યુગના કેદખાનાં કેવાં ખરાબ હશે તેનો પણ તેથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૧૪)

(g) ધનની લાલસા-વાસના એવી મજબૂત હોય છે કે પ્રાણી મરીને સર્પ, ઊંદર કે ગરોળી થાય ત્યાં પણ ધનનો ભંડાર મળે ત્યારે એને આનંદ થાય છે અને એ ભંડારને કોઈ લઈ જાય ત્યારે ઢુખ થાય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૧૭-૮)

તે સમયની ગરીબાઈ—

જેમ દશમી સદીમાં ધનની વિપુળતા હતી તેમ ગરીબાઈ પણ આકરી જણાય છે. તે યુગના સર્વ લોકો લળપતિ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. નીચેનાં પ્રસંગો ગરીબાઈ-દારિદ્ર્ય નજરે જોનાર જ લખી શકે એમ માનવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ મગજમાંથી ઉપજાવેલ દ્રવ્યના નથી.

(h) નિધુષ્ટક લિખારીનું વર્ણન ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ પીઠ-ખંધ પૃ. ૧૬-૧૭ માં આવે છે. તેની પાસે કોઈ પૈસા નથી, જાત-

મહેનત કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી, ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન લેવાઈ ગયેલું છે, તે હાડપિંજર જેવો દેખાય છે, તે ભાંગેલું ઠીકરું લઈને લીખ લેવા માટે રાતદિવસ ઘેર ઘેર ભટકે છે, જમીન પર સૂવાથી તેનાં પાસાં ઘસાઈ ગયેલાં છે, ફાટેલાં વસ્ત્રથી તેનું શરીર અડધું ઢંકાયેલું છે, તેના શરીરમાં પાર વગરના રોગો છે અને તેને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ લોગવતો ખતાવવામાં આવ્યો છે.

(b) દરિદ્રતા-ગરીબાઈને લાવનાર બાહ્ય કારણોમાં નીચેનાં ગણાવ્યાં છે: જળ, અગ્નિ, લૂંટારા, રાજા, સગાં, ચોર, મધ, દૂત, લોગમાં આસક્તિ, વેશ્યાગમન અને ખરાબ ચાલચલગત.

દરિદ્રતા સાથે દીનતા, પરિભવ, મૂઢતા, અતિ સંતતિ હોવા-પણું, હૃદયની સંકુચિતતા, લિક્ષા, લાલનો અભાવ, તુચ્છ ઇચ્છાઓ, ભૂખ, સંતાપ, કુટુંબીઓની વેદના-પીડા-કકળાટ વિગેરે આવે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૮)

દરિદ્રતાથી ઘેરાયેલો પ્રાણી ધન મેળવવાની આશાના પાશથી બંધાઈને જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવે છે, ફાંફાં મારે છે અને નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે છે, પછી એ બાઈ રડવા બેસે છે, મનમાં વધારે વધારે ખેદ પામે છે, જે પૈસા પેદા કરવા ધાર્યા હતા તે પોતાના જ હતા એમ માની લઈને તે ન મળતાં શોક કરે છે અને પારકા પૈસા ઉઠાવી લેવાના કે પચાવી પાડવાના પ્રયત્નો આદરે છે. પોતાની પાસે ફૂટી બદામ પણ ન હોવાથી કાલે ધી ક્યાંથી લાવશું ? તેલ ક્યાંથી લાવશું ? અનાજ ક્યાંથી લાવશું ? સરપણ (ખજાણું) ક્યાંથી લાવશું ? એ સર્વ લાવવાના પૈસા ક્યાંથી મળશે ? એવી કુટુંબચિંતાથી બાપડાને રાત્રિએ જરાએ ઊંઘ પણ આવતી નથી. એવી ચિંતાને પરિણામે જેમ તેમ કરીને પૈસા મેળવવા માટે અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો કરે છે, ધર્મકાર્યથી તદ્દન વિમુખ થઈ જાય છે, મનમાં માને છે કે ધર્મ કરવામાં કાંઈ સાર નથી; કારણ કે ધર્મ કરનાર દુઃખી દેખાય છે. પરિણામે લોકોમાં હલકાઈ પામે છે અને તરખલાથી પણ ઓછી તેની કિંમત થાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૯)

વર્તમાન સ્થિતિ સાથે આ વર્ણુન સરખાવવા યોગ્ય છે. આમાં સદ્ગુણ નામ આવતું નથી તે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે.

(૦) દુર્ભાગી માણસનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે એવા પ્રાણીઓ લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, પોતાના માલેક(શેઠ સ્વામી)ને પણ પસંદ પડતા નથી, પોતાની સ્ત્રી પણ તેને હડધૂત કરે છે, છોકરાઓ તેના કઢ્યામાં રહેતા નથી, ખાંધવો તેને જોવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, એના સગા લાઈઓ પણ એની સાથે બોલતા નથી. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૧૧)

(ટ) વિમળકુમારે પિતાની પરવાનગી લઈ હિમલયનની યોજના કરી ત્યાં કોઈ પ્રકારનાં દુઃખ કે ત્રાસથી હેરાન થતાં માણસોને રાખવા અને તેમનાં દુઃખો દૂર કરવાની ધારણા કરી. (મ. પ. પૃ. ૧૧. પૃ. ૧૧૨૬.) એ ઉપરથી ગરીબ કે દુઃખીને માટે યોજના કરવી એ તે યુગમાં રાત્વધર્મ ગણાતો હતો એમ લાગે છે. પણ એના અંતરમાં વડીલપણનો લાવ અથવા મુરખીવટ દેખાય છે અને જાણે તેમ કરવું એ ફરજરૂપે નહિ, પણ ખાસ કૃપાકૃષ્ટિએ થતું હોય એમ સમજાય છે તે ઉપરથી વર્તમાન કાળના 'સમાજવાદ'ના કોઈ પણ સૂત્રને દશમી સદીમાં સ્થાન હોય એમ લાગતું નથી.

દાસ-દાસીની સ્થિતિ—

(a) દાસ અને દાસીઓનો સિવાજ દશમી સદીમાં ખૂબ જણાય છે. દાસીઓ નોકરી કરતી અને છતાં તેમનામાં માતા જેવું વાતસલ્ય પણ રહી શકતું. કપિંજલા દાસી કનકમંજરીની ધાવમાતા હતી. કનકમંજરીને દાહજવર થાય છે ત્યારે એ છોકરી તરફ અસાધારણ વાતસલ્ય બતાવે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૭)

(b) વળી એવી દાસીઓ લગ્નસંબંધ બોડી આપવાનાં કોલ-કરાર પણ કરે છે અને પ્રેમીઓને નજીક લાવે છે. (સદર) ત્યાં કપિંજલાએ તેતલિ સારથી સાથે વાતચીત કરી તે આખી દશમી સદીનું માનસ રજૂ કરે છે.

(c) એવી દાસીઓ ઘણી વાર ખૂબ નિમકહલાલ અને મેવાલાવી પણ હોય છે. આનંદપુરના કેસરી રાજાની રાણી કમળસુંદરીની દાસી વસુમતી એની સ્વામિનીની સુવાવડ જંગલમાં કરે છે અને એ

રાણી મરી જાય છે ત્યારે એના ખેદનો પાર રહેતો નથી. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭-૮) ત્યારપછી તુરતના જન્મેલ બાળકને એ માતા તરીકે ઉછેરે છે અને એના બચાવ માટે એના મામાને ઘેર રત્નદ્રીપે પહોંચી જાય છે.

(d) દાસીઓનું સમાજમાં સ્થાન કેવું હશે તે હરિકુમારના વિનોદમાંથી-મન્મથના સવાલમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તું દાસી છે તેથી તારા હાથથી હું શિક્ષા લઈશ નહિ,’ એ પ્રમાણે શિખારીએ કહ્યું એટલે તે સ્ત્રી લજવાઈ ગઈ. દાસીના હાથથી શિક્ષા પણ ન લેવી ઘટે એટલું તેનું નીચું સ્થાન હતું, એ પરિસ્થિતિ આ પ્રસંગે પ્રસ્તુત ગણાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૫૦૨-૩)

(e) દાસી પુત્રજન્મની વધામણી આપે તેના બદલામાં તેનું દાસીપણું હમેશને માટે દૂર કરવાનો સિવાજ રાજ-રજવાડામાં જણાય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬)

આવી દાસીઓ ગુલામ તરીકે જ રહેતી હતી એમ જણાય છે તેમને ખાવાપીવાનું આપવામાં આવતું. પગાર સંબંધી કોઈ જાતનો બંદોબસ્ત નહોતો તે જ તેમની ગુલામગીરી ગતાવે છે. પુત્રજન્મ વખતે તેમનું દાસપણું દૂર કરવામાં આવતું હતું તે ગતાવે છે કે એ લગભગ ગુલામગીરીમાં જ હતી.

‘તે સમયના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન—

(૧) દશમી શતાબ્દમાં પકદાનો સિવાજ બહુ જણાતો નથી. સ્ત્રીઓ જાહેરમાં બિઘાડે મોંએ લાગ લેતી જણાય છે. પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ માં વસંતોત્સવ થાય છે ત્યારે આખું નગર ગામ બહાર નીકળી પકડું જોવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓ પુરુષો સમક્ષ નાચતી દેખાય છે (પૃ. ૬૩૪). આ બનાવ ત્યાં તો કદાચ અસાધારણ ગણી શકાય, પણ દરેક જન્મોત્સવની નોંધમાં પણ સ્ત્રીઓને નાચતી બતાવવામાં આવી છે, તેથી જાહેરમાં નાચ કરવાનો સિવાજ તે સમયમાં હશે એમ જણાય છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં વિમલાનના અને રત્નવતી નગર જોવા એકલી નીકળી પડે છે એ પણ ગતાવે

છે કે પડદાનો રિવાજ તે યુગમાં નહિ હોય. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૨) સ્ત્રીઆસક્ત પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પીઠળંઘ પૃ. ૭૮ માં ધર્મ્યાથી અન્ય પુરુષને પોતાને ઘેર ન બોલાવવાની હકીકત રજૂ કરી છે અને મિત્રો પણ તેના ઉપર નજર ન નાખે તે માટે તેમને આમંત્રણ ન કરવાની વાત જણાવી છે, પણ તે બહાર ન જાય તેવી ચોકી કરવાની કે ઘુમટો તાણવાની વાત જણાવી નથી; તેથી પડદાનો રિવાજ હોય તેમ લાગતું નથી. આખા પુસ્તકમાં પડદાની વાત કોઈ સ્થાનકે આવતી નથી. જો પડદો રાખવાનો રિવાજ હોત તો એ વાત આવ્યા વગર ન રહેત. એવા અનેક પ્રસંગો કથામાં આવેલ છે, જેથી સલામતીથી કહી શકાય તેમ છે કે સિદ્ધર્ષિ જેવા ખારિક અવલોકનકારે એ વાતનો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થાનકે કર્યો નથી તેથી તેવો કોઈ રિવાજ તે વળતે હોવાનો સંભવ જણાતો નથી. પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૩ માં શુભધારણનું સામ્રેયું યાય છે ત્યારે માતા તથા સ્ત્રીવર્ગ હાથણીઓ પર બેસે છે તે એ જ વ્રાતને પુષ્ટ કરે છે.

(૨) તે વખતના સમાજમાં પશ્યસ્ત્રી (ગુણિકા) પણ હતી, અધમ વર્તન કરતી હતી, લોકોના પૈસા લૂંટી લેતી હતી અને પોતાની જાતનો વિલાસદ્વારા લોકોને ઉપભોગ કરવા દેતી હતી, એમ રમણ અને નાયિકાના પ્રસંગમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫) એવી નાની યુવાન ગુણિકાઓની માતા-અધ્યાઓ ઘણી હુન્મતી લોભી અને તુન્મ છતી એમ જણાય છે.

(૩) પીઠળંઘ પૃ. ૧૦૨ માં શ્રાવિકાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમાં બે પ્રકારની શ્રાવિકાઓ બતાવી છે (પૃ. ૧૦૩) : એક શ્રમણોપાસક(શ્રાવક)ને બંધાઈને રહેલી એટલે કુળવધુઓ-ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ અને બીજી સુરકલ-છૂટી સ્ત્રીઓ. આમાં કુમારી સ્ત્રીઓ અને વિધવાનો સમાવેશ યાય છે. તેઓ જે જૂઠથી સર્વજ્ઞ શાસનમાં હરેફરે છે તે જોતાં તે યુગની સ્ત્રીઓને હરવાફરવાનો પ્રતિબંધ જણાતો નથી. બીજું એમ પણ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ કુમારજીવન ગાળતી હશે, આજીવન પ્રદાવર્ય પાળતી હશે. સ્વધર્મી બંધુ વગરના દેશમાં એમને રહેવું પડે તો તેમના મનમાં ઉદ્વેગ યાય છે એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પરદેશ જતી હતી.

(૪) અભ્યાસ-જૈન સ્ત્રીવર્ગમાં સારો અભ્યાસ હશે એમ માલુમ પડે છે. શિક્ષાવ્રતની સાથે તો ‘અભ્યાસ’ શબ્દ જ વાપર્યો છે અને ધર્મકથા કરવાની તેની ટેવનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે અભ્યાસ વગર અશક્ય છે.

પ્રજ્ઞાવિશાળા રાજપુત્રી છે, વિધવા છે. તેણે દીક્ષા લીધી છે. એ વાત યોગ્ય છે. અઅહિતસ કેતા રાજપુત્રી હોવા છતાં એને પ્ર. ૨ પ્ર. ૪ ની શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણી શા માટે કહેવામાં આવી છે તે સમજાતું નથી. કદાચ તે કાળની બ્રાહ્મણીઓ બહુ આગળ પડતી અને આલાક નહિ હોય. પ્રજ્ઞાવિશાળા-મહાસ્વેતા તો ગરાસણી અથવા વાણિયણુ લાગે છે. એ ખૂબ સુંદર વિદ્વાન પાત્ર છે. બન્નેને કેટલી છૂટ મળે છે તે તે યુગની નજરે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ અવિવેકિતા નામની નંદિવર્ધનની ધાવમાતા આવે છે (પ્ર ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૬) તેને પણ બ્રાહ્મણી કહેવામાં આવી છે તેથી એ વર્ગની સ્ત્રીઓનું સમાજમાં બહુ સારું સ્થાન હોય તેમ લાગતું નથી.

(૫) ન્યારે ભવિતવ્યતાના પાત્રનો વિચાર કરીએ છીએ (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) ત્યારે સ્ત્રીઓ કેટલી સત્તાધારી હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ પોતાના પતિને નાક થાલીને નચાવે છે. એ મીઠાં વચનાથી બોલાવે છે પણ એને તદ્દન નિર્માત્ર્ય બનાવી મૂકે છે. એ પાત્રને રજૂ કરતાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે-‘મારે ભવિતવ્યતા નામની એક સ્ત્રી છે.’ વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ સાડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે. (પૃ. ૩૦૮) આ રીતે જોતાં એ પાત્રને વાસ્તવિક સ્ત્રીઓની એ યુગની દશા બતાવનાર પ્રતિનિધિ પાત્ર ગણવું કે માત્ર અલંકારિક પાત્ર ગણવું એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. એનો દોર તો અજળ છે, છતાં એ યુગમાં આવી amazon સ્ત્રીઓ પણ હશે એટલું તો જરૂર નોંધી લેવા જેવું છે. એમ ન હોય તો અલંકારમાં પણ એવી જળરી પત્નીઓનો ઉલ્લેખ ન સંભવે. ભવિતવ્યતા જેવી પોતાની પ્રજાના એક માણસની સ્ત્રીને રાજસભામાં બોલાવવામાં આવે ત્યારે અત્યંતઅખોધ (સેનાપતિ) અને તીવ્રમોહોદય (મહત્તમ) તેને વાણીથી, પાદપતન કરે (પ્ર ૨. પ્ર. ૭ પૃ. ૩૧૧) એ સ્ત્રીવર્ગ તરફનું તે યુગનું સન્માન સૂચવે છે. ભવિતવ્યતા અસાધારણ શક્તિશાળી છે એ ખરું, પણ મધ્ય યુગમાં કોઈ મહાગત કે

તેના સરસૂણો સ્ત્રીને નમન કરે એ વાત ઘનવાન્નેગ મનાય નહિ. અને ત્યાં તો વ્યાપકલક્ષણા કરે છે કે સર્વાપિ સ્ત્રી કિલ દેવતા એટલે સર્વ સ્ત્રીઓનો પૂજ્યભાવ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે આ હકીકત બતાવે છે. (પૃષ્ઠ સદર)

(૬) માતાઓ પુત્રના સંસ્કારો પર બહુ જળારી અસર કરતી હશે એવી માન્યતા જણાય છે. અકુશળમાળાએ બાળ પર પોતાનો કેવો પ્રભાવ પાડ્યો અને શુભસુંદરીએ મનીષી પર કેવો પાડ્યો એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે. (મ. ૩. પ્ર. ૫) અને સામાન્યરૂપાએ મ. ૩. પ્ર. ૭ માં ધુન્ધવણી થાય ત્યારે થોડો વળત પસાર કરી જવાની પોતાના પુત્ર મધ્યમખુદ્દિને સલાહ આપી અને તે પર ઋણુપ્રશુણાની વાત કરી તે તે યુગની સ્ત્રીઓની દીર્ઘ વિચારણાશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

(૭) મદનકંદળીનું વર્ણન મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭ માં વાંચતા જાણે સ્ત્રીઓએ શરીર પર વિલેપન કરવું, કપડાં ધરેણાં પહેરવાં અને મોજશોખ માણવા એ સ્ત્રીકર્તવ્ય હોય એમ જણાય છે. પ્રજા-વિશાળા જેવી ચતુર સ્ત્રીઓ હોય છે જારી, પણ ઘણીજારી સ્ત્રીઓ તો પુરુષવર્ગની મોજને પૂરું પાડનારી પુતળીઓ હોય એવું જણાય છે.

(૮) જાહેર પ્રસંગોએ મોટા વરઘોડામાં સ્ત્રીઓ આમર વીંઝતી હતી (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૮) એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે પૂરતી છૂટથી મળતી હતી અને મહોત્સવમાં ભાગ લેતી હતી.

(૯) ભાઈજાહેન કબૂલાત કરતા કે બન્નેને જો પુત્ર પુત્રી થાય તો તેના લગ્ન કરવા. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) આવાં સાટાં જન્મ પહેલેથી થઈ જતા હતા એવી વાત વાંચીએ છીએ તેથી તેવો રિવાજ પણ તે કાળમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ રહે છે. લગ્ન-સંબંધમાં છોકરીની ઈચ્છા પૂછવામાં આવતી હતી અને કેટલીક વાર જોખમ ખેડીને પણ તેનું ધાર્યું કરવાની પિતા રજા આપતા હતા. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૯) રત્નવતી જેવી સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં નંદિવર્ધન કનકમંજરીને હરથી જુએ છે ત્યાં એવો ઘાયલ થઇ જાય છે કે એના વિકારનું વર્ણન કરવામાં અને એની વિરહદશાને વ્યક્ત કરવામાં અંધકર્તાએ લાંબાણ વિવેચન કર્યું છે. (પૃ. ૫૬૧)

(૧૦) માત્ર રાજપુત્રીઓના લગ્નમાં પસંદગીને સ્થાન હતું એમ જણાય છે, છતાં તેમાં પણ પિતાની ઇચ્છા તો અવશ્ય મુખ્ય ભાગ લજવતી. નરસુંદરી પસંદગીથી વરવા આવી, રાજસલામાં રિપુદારણને રક્ષાસ થયો, છતાં એના પિતાએ ઘનને પક્ષની આગરનો વિચાર કરી અંતે નરસુંદરીને રિપુદારણ સાથે પરણાવી. (મ. ૪. પ્ર. ૪. પૃ. ૭૩૬)

(૧૧) એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં જરા પણ વાંધો કે સંકોચ તે યુગમાં નહોતા એના અનેક પુરાવા આ ગ્રંથમાં છે. એના કુશળ સારથિને પણ એ વાત તદ્દન યોગ્ય જ લાગે છે. માત્ર હાથી પર બેઠેલ રાજકુમાર અન્ય સ્ત્રી સામે જોઈ રહે તે ઠીક ન દેખાય એનો એને ખ્યાલ થાય છે, પણ એના લગ્નને કનકમંજરી સાથે થાય તો તેને તે કામદેવ-રતિના સંબંધ જેવો ગણે છે. (પૃ. ૫૬૦)

એક સ્ત્રીની હયાતીમાં વધારે સ્ત્રી પરણવાના શિવાજના પાર-વગરના પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં આવે છે તેથી પુરુષના હક્કનો તે પ્રકારનો ઉપયોગ સારી રીતે તે યુગમાં થતો હશે તેમ જણાય છે. આ સંબંધમાં નીચેના દાખલાઓ વિચારવા:—

રિપુકંપનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. (મ. ૪ પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૫)

નંદિવર્ધન રત્નવતી સાથે પ્રેમથી પરણ્યો અને થોડા જ દિવસમાં કનકમંજરી સાથે અતિ આનંદથી પરણ્યો. (મ. ૩. પ્ર. ૨૨૪. પૃ. ૬૧૩) . ,

કેસરી રાજા(આનંદપુરે)ને જયસુંદરી અને કમળસુંદરી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૬)

શુભધારણ અલંકારિક રીતે અનેક કન્યાઓ પરણે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક ધારવામાં આવ્યું છે. (મ. ૮. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૯૫૦-૧)

સ્ત્રીઓની પરાધીનતા વધારે પડતી દેખાય છે. તેઓ લડવા જતી હોય એમ લાગતું નથી. પોતાના બચાવ માટે એને પુરુષવર્ગ પર આધાર રાખવો પડતો હતો એના અનેક દાખલા મળે છે.

લતાગૃહમાંથી બિડેલા વિદ્યાધરનું યુદ્ધ થાય છે ત્યારે લયલીત સુંદરી વિમળકુમારનું શરણું કરે છે. એના પતિને લડતા જોઇ એ ધૂજતી હતી, ગલરાઈ ગઈ હતી, મુંઝાઈ ગઈ હતી. (મ. ૫. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૫)

એક પતિની અનેક સ્ત્રીઓ શોક કહેવાતી અને તેઓ અરસ્પરસ ખૂબ લડતી એ અત્યારે છે તે પ્રમાણે જ તે વખતે હશે એમ રત્નવતીના વચન પરથી જણાય છે. તે કહે છે 'હું બહેન વિમળા વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકું તેમ નથી, પણ હું કનકશેખરને વરીને મારી બહેનને શોક નહિ થવા દઉં.' સ્ત્રીઓમાં અરસ્પરસ ગમે તેટલો પ્રેમ હોય, પણ જો તેઓને શોક તરીકેનો સંબંધ થાય તો સ્નેહ જરૂર તૂટી જાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૯)

નંદકુમારની બહેન લીલાવતી પોતાની શોકના છોકરાને ગંધ (વિષમય) આપી મારી નાખવાની પેરવી કરે છે. જો કે એ પડિકાથી પોતાનો ભાઈ જ મૃત્યુનો લોગ બને છે, પણ શોકના તરફ અને તેના પરિવાર તરફ એક પતિની પત્નીઓનો કેવો ભાવ વર્તતો હતો તેનું એક વધારે દષ્ટાંત એ હકીકતથી પૂરું પડે છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૨૦)

(૧૨) યુરુષેનો સ્ત્રીઓ પર સર્વ હક્ક સ્વાધીન હતો. રિપુદારણ નરસુંદરીને વગરગુન્હે પોતાના મહેલમાંથી કાઢી મૂકે (મ. ૪. પ્ર. ૫) અને નંદિવર્ધન કનકમંજરીનું ખૂન કરે એ તે યુગના સ્ત્રીપરતંત્રતાના જવાબને તદ્દન યોગ્ય હતું. સ્ત્રી પોતાના પતિને આધીન રહેવા જ સરળથલી હતી એ વાત અનેક સ્થળે બહાર આવે છે. નરસુંદરીની નમ્રતા તો અવધિ છે, પણ નરપિશાચ રિપુદારણે એની માતાને પણ લાત મારી અને નરસુંદરીને અંતે આત્મઘાત કરવો પડ્યો. (મ. ૪. પ્ર. ૫) આ દશા તે યુગમાં સ્ત્રીઓની હતી.

(૧૩) 'હકીકતનો સાર સમન્ત્યા વગર જો મૂર્ખ પ્રાણી સ્ત્રીનાં વચન પર આધાર રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય કે અસંભવિત નથી.' (મ. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૭૫) સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે પર પ્રકાશ પાડનાર આ લાક્ષણિક વાક્ય છે.

(૧૪) એથી પણ વધારે લાક્ષણિક વાક્ય તે જ પ્રસંગમાં

પૃ. ૭૭૭-૮ માં આવે છે. ‘ સર્વ સ્ત્રીઓ પવનની જેવી ચંચળ હોય છે, સંધ્યાકાળના આકાશની પંક્તિ જેવી ક્ષણવાર રક્ત અને પછી વિરક્ત હોય છે, નદીની પેઠે નીચગામિની હોય છે, કાચમાં દાખલ કરેલ મુખની પ્રતિમા પેઠે દુર્ઘાટ હોય છે, નાગોને રાખવાના કરંડિયા જેવી હોય છે, કાલકૂટ વિષની વેલડી સમાન એકદમ મરણ કરનાર હોય છે, નરકના અગ્નિ સમાન સંતાપ કરનાર હોય છે, શુભ ધ્યાનની દુશ્મન હોય છે, મનમાં કાંઈ ચિંતવના કરે છે, માયા-કપટથી બીજાં બોલે છે અને કાંઈ ત્રીજાં જ કરે છે, પુરુષ પાસે તે મહાપતિવ્રતાનો દેખાવ કરે છે, ઇંદ્રજાળ વિદ્યાની પેઠે દૃષ્ટિને આઘ્રાદન કરે છે, અગ્નિ જેમ લાખને પીગળાવી નાખે તેમ મનુષ્યનાં ચિત્તને એ પીગળાવે છે, વિરોધ કરાવે છે, બુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેટલા માટે સ્ત્રીઓને સંસારચક્ર ચલાવવાના કારણભૂત કહી છે. અસત્ય ભાષણ, સાહસિકપણ, કપટવૃત્તિ, લજ્જામરહિતપણ, અતિલોભીપણ, નિર્ઘયપણ, અપવિત્રપણ એ શુભો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક હોય છે. આ દુનિયામાં જે કાંઈ દોષોનો સમૂહ રહેલો છે તે સર્વ એકઠો કરીને સ્ત્રીરૂપ ભંડારમાં ભરી રાખ્યો છે. તેટલા માટે જે પ્રાણી પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય તેણે પોતાનો આત્મા એ સ્ત્રીઓને ભરોંસે ન રાખવો. ’

આગળ પૃ. ૭૭૬ માં એક શ્લોક આપ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-‘ પ્રાણી ગમે તેવો ખબરદાર હોય, પણ જો તે સ્ત્રીના અસલ સ્વભાવની ખરાબર તપાસ કરતો નથી, તેને ખરાબર પીછાનતો નથી અને છતાં તેને પોતાનો હૃદયભાવ અર્પણ કરી દે છે તો આખરે તે જરૂર હેરાન થાય છે, નાશ પામે છે અને પૂરો પસ્તાય છે. ’

• (૧૫) સ્ત્રીઓનાં જ્યાં જ્યાં વર્ણનો આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તેમને પતિપરાયણ બતાવવામાં આવી છે. આનંદનગરનું વર્ણન કરતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂપાળી છતાં આંખનો પલકારો (કટાક્ષ) ન મારે તેવી બતાવી છે અને ધનશેખરની માતા બંધુમતીને રૂપનું પણ રૂપ હોય તેવી વર્ણવી પછી એને પતિભક્તિનું મંદિર ગણાવી છે. (પ્ર. ૬. પ્ર ૧. પૃ. ૧૪૬૬-૭) એમાં સ્ત્રીઓ મહોત્સવ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રસંગે જાહેરમાં ભાગ લેતી જણાતી નથી. તે

ઉપરથી સ્ત્રીઓ વિશેષતઃ ઘરમાં જ રહેતી હશે એવું અનુમાન સહજ થાય છે.

(૧૬) બહુલશેઠને ત્યાં ધનશેખર આવી પહોંચે છે, તેનો સત્કાર કરી જમાડી તે કોણ છે એમ પૂછે છે, તેનાં કુળ, શીલ, વય ને રૂપ યોગ્ય જાણી તેને આનંદ થાય છે અને પોતાની એકની એક દીકરી કમલિનીનો પતિ થવા યોગ્ય છે એમ જાણી છોકરીને બોલાવે છે. અરસ્પરસ બંનેનો રાગ જાણી પુત્રીની સંમતિથી તેનો ધનશેખર સાથે વિવાહ કરે છે. આ લગ્નસંબંધમાં પુત્રીની ઇચ્છા અને પિતાની સંમતિ એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. તેમજ આ દિવાજ દશમી સદીમાં હતો તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

(૧૭) સ્ત્રીસૌંદર્યનો તે યુગનો ખ્યાલ નીચે પ્રમાણે જણાય છેઃ વિશાળ સ્તન, વિશાળ આંખ, પાતળી કેડ, મોટા નિતાંબ, હાથણી જેવી ચાલ. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૦) આવી સ્ત્રીઓ સૌંદર્ય-શાળી ગણાતી હતી. છોકરીને લગ્નમાં આપવા પહેલાં પતિના કુળ શીલનો ધરાણર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ ન કરવામાં આવે અને પતિ મૂર્ખાઈ કરી દીકરીનો પરાલવ કરે, તેને મારે-ઠૂટે અથવા તેની સાથે પૂરતો સ્નેહસંબંધ ન રાખે તો વડિલોને મોટો સંતાપ થાય. આવો પુત્રીલગ્નસંબંધ પરત્વે તે યુગનો ખ્યાલ હતો. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫)

(૧૮) છોકરાના જન્મપ્રસંગો ખૂબ ઉજવાતા વર્ણવ્યા છે, પણ છોકરીનો જન્મ તો માત્ર વિદ્યાધર કનકોદર જ ઉજવે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨) છોકરીનું સમાજમાં શું સ્થાન હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

(૧૯) છોકરીનું સમાજમાં તે વખતે શું સ્થાન હતું તે નીચેના વાક્ય પરથી માલૂમ પડે છે. એ વાક્ય વિદ્યાધરપતિના મુખમાં મૂક્યું છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—“ દીકરી જન્મે ત્યારે શોક કરાવે છે, મોટી થતી જાય છે ત્યારે ચિંતા કરાવે છે, અન્યને આપી દેવાનો વખત આવે ત્યારે અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કરાવે છે અને ધરાણ નિધિમાં આવી પડે ત્યારે અત્યંત શોક કરાવે છે. એને બે ચોગ્ય

વરને આપવામાં આવે, એ વર એને પસંદ પડે અને એ વર ધર્મીય અને ધનવાન હોય તો એની ખાબતમાં નિશ્ચિંતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ” (અ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮)

પ્રેમ કરવાના વિવિધ પ્રકારો—

(a) ચિત્રપટને જોઈને પ્રેમ લાગ્યો અને તાપસી મારફતે મયૂરમંજરી અને હરિકુમારનો સંબંધ જોડવા ધનશેખર પ્રયાસ કરે છે. એ સમયમા પણ પ્રેમલગ્ન થતા હતા એમ જણાય છે.

પ્ર. ૬. પ્ર. ૫) પ્રેમપાત્રની ખાતરી માટે એ બે હાથનાં દોરેલાં ચિત્રો રજૂ કરે છે. વિદ્યાધરમિથુન અને વિયોગી રાજહંસીના ચિત્રદ્વારા પ્રેમપાત્રની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રેમ કરવાની રીતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એનું વર્ણન પ્ર. ૬. પ્ર. ૬ માંથી વાંચવા યોગ્ય છે.

(b) સ્ત્રીઆસક્ત પ્રાણીઓ પોતાને ઘેર મિત્રને પણ બોલાવતા નથી, સ્ત્રી તરફ કોઈ નજર ન કરે તેની ચીવટ રાખે છે અને સ્ત્રી જાણે પોતાનો પરમાત્મા હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે. (પીઠબંધ પૃ. ૭૮.)

(c) નામ સાંભળીને વગર જોયે પણ પ્રેમ ધયાના દાખલા નોંધાયેલા છે અને વ્યામોહ થયા પછી તો ખાલુંપીવું, રમત-ગમત સર્વ વિસારે પડી જાય એવી સ્થિતિ થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮)

(d) વિજય પ્રાપ્ત કરી નગરપ્રવેશ કરનાર પર તારામૈત્રકથી પ્રેમ જુગંધાય છે. જુઓ કનકમંજરી અને નંદિવર્ધન સંબંધ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૮૯.)

(e) કામદેવનો પ્રભાવ વિચિત્ર હોવાથી કામાસક્ત માણસો કદી સીધો જવાબ આપતા નથી, એ ત્રણ કાળમાં સાચી વાત હોય એવી સ્થાપના કરવામાં આવી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૩)

(f) ગુણધારણ કુમાર નગર બહાર બગિચામાં જાય છે, ત્યાં ઝાડની નીચે હીંચકા ખાતી મદનમંજરી ઉપર પ્રેમમાં પડી જાય

૪૫૮

છે ત્યાં જન્નેડું તારામૈત્રક થાય છે પણ જન્ને કુળવાન હોવાથી જરા પણ છૂટ લેતા નથી. બિલકુલ પોતાના મિત્રે પોતાને પરત્રી તરફ નજર કરતો જોયો હશે તો તે પોતાને માટે શું ધારશે એવી ચિંતા તેને થાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૫૭)

(ઇ) સ્વયંવર મંડપનો રિવાજ પણ વર્ણવ્યો છે. રાજાઓ એકઠા થાય. દીકરીને વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી રાજાઓની વચ્ચે લાવવામાં આવે, એની ધાવમાતા રાજાના વૈભવ, રૂપ, શુભ વર્ણવે અને દીકરીને ગમે તેના ગળામાં દીકરી વરમાળા આરોપે, અને કોઈ ન ગમે તો સ્વયંવર પડી પણ લાંબે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૪-૫)

દશમી સદીના વિલાસો—

અનેક સ્થાને નોંધવા જેવા વિલાસો વર્ણવ્યા છે. દશમી શતાબ્દિની એ બાળતમાં લાક્ષણિક નૂતનતા આપણે વિચારીએ.

૧. સુગંધીવાળા કપૂર(અરાસ)થી મિશ્ર કરેલ સુખડ, કેસર, કસ્તૂરીનું વિલેપન કરવાનો રિવાજ હતો. (પીઠબંધ પૃ. ૬૬)
૨. પાનમાં પાંચ સુગંધી નાળવામાં આવતી હતી તેમા કપૂર નાળવાનો રિવાજ હતો એ તદ્દન નૂતન હકીકત છે. (પૃ. સદર)
૩. અંગહાર નામનો નાચ, હાલમાં ઉદયશંકર જે પદ્ધતિએ નાચ કરે છે તેનો તે પ્રકાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. (પૃ સદર)
૪. વાજિત્રમાં કાકલી નામના વાજિત્રનું નામ આવે છે. વેણુ, વીણા, મૃદંગ ઉપરાંત તે વાજિત્ર કયું હશે તે સમજાતું નથી; એનો સ્વર ઘણો મીઠો હોય છે અને ચોર લોકો ઘરના માણસ જાગે છે કે નહિ એ જાણવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે. એ શ્રવણે દ્રિયને વિલાસ કરાવનાર વાજિત્ર છે. (પીઠબંધ પૃ. ૬૬)
૫. ગરમી ઝોછી કરવા માટે ચંદન રસના છાંટણાવાળો પંખો કરવામાં આવતો હતો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬)
૬. રૂપરશ્મિન સુખના પ્રકાર—કોમળ તળાઈ અને કોમળ ઓશીકાં વાપરવાં; હંસ પક્ષીનાં રૂંવાંથી ભરેલા આસનીઆનો ઉપયોગ

કરવે; રેશમી તથા ચિનાઈ વસ્ત્રો પહેરવાં; શિયાળામાં ગરમ અને ઉનાળામાં ઠંડા વિલેપનો કરવાં; સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરવો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૭-૮) વિષયસુખનો ઉપલોગ શરીરે વિલેપન અને ઉદ્વર્તન. (પૃ. ૪૦૧)

૭. રાજા રાણી સુખ લોગવે ત્યારે કોઈ કોઈ વાર વિલાસ માટે હાથમાં ફૂલની છાબડીઓ લઈ બગિચામાં જઈ ફૂલો વીણવા મંડી જાય અને પ્રથમ છાબડી કોની ભરાય છે તે સંબંધી હોડ કરે. (ઋગ્વેદપ્રશ્નના વર્ણન પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૧) વસંત સમયમાં લોકો ચર્ચરીની રમત કરે છે, ઘેરઘેર હીંડોળાખાટ બંધાય છે અને સુગંધી પવનનો રસાસ્વાદ જનતા કરે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫)

૮. રાજાઓ નગર બહાર નીકળે ત્યારે તે ઘોડા કેવા ખેલાવે છે તે જોવા માટે લોકો ટોળા વળીને જાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૬)

૯. રસનાસુખ પ્રકાર—હાથપાક, શેરડી, ખાંડ, દહીં, ઘી, ગોળ, પકવાણ ખાવાં અને મધ, માંસ, મધનાં પીણાં પીવાં. (પૃ. ૭૭૩) આવી ખાખતમાં ખૂબ જાડતા રાખવી એ એની લોહીપતા. ભાવતી વસ્તુઓ અકરાંતીઆની પેઠે ખાવી, સ્ત્રીઓ સાથે બગિચામાં ફરવા જવું, રસ્તે ચાલતાં દાન આપવું એ પણ વિલાસનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવતો હતો. (વેદલક્ષણ કથા. પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૦-૧)

૧૦. મહોમાં દારુનો કોગળો ભરી સ્ત્રી પોતાની તરફ પ્રેમ બતાવનારના મુખમાં તેને પાછો ઠેલવે અને પ્રેમી તે પી જાય તેને રતિનો એક પ્રકાર માનવામાં આવતો હતો એમ મહર્ષિજની પત્ની રતિના વર્ણન પરથી જણાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૮૭૦ અને તે પરની નોટ)

૧૧. વસંત ઋતુમાં નવ પ્રકારે વિલાસો થાય છે તેનાં નામ: નર્તન, ગાન, તર્જન, આકર (જોલાવવું તે), પ્રણમન, હનન, રૂદન, પઠન અને ઉત્કંઠ. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૮૨૨) એનું વિસ્તરણ ગદ્યવર્ણન પૃ. ૮૨૧ માં આપ્યું છે તે આત્ર વાંચના એક

૧૨. ઋતુના વર્ણનમાં અનેક વનરાજી અને પુષ્પોનાં નામો આવે છે. તે પરથી લોકોનો કુદરત તરફ સફલાવ ખૂબ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. છએ ઋતુનાં વર્ણન પ્રસ્તાવ ચોધામાં આવે છે. તે માટે જુઓ:—

શરદ્વર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬)

હેમંતવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૭-૬)

શિશિરવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૨-૫)

વસંતવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૧-૫)

ગ્રીષ્મવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૦૯૬-૧૧૦૦)

વર્ષાવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૧૦૧-૧૧૦૩)

૧૩. દારુ પીવાનો રિવાજ ઘણો જણાય છે. દારુ પીવાની મંડળીઓ થાય, ત્યાં નાચના જલસા ચાલે, માણસો છાકટા થઈ ચેન-ચાળા કરે, મધપાત્રો પાથરવામાં આવે, કોઈ મોટા માણસોનું મંડળ હોય તો મધપાત્રો સોનાનાં પણ હોય, દારુ વધારે ચડાવવા માટે હિંદોળ રાગ ગાવામાં આવે, વાદ્ય વગાડનારને પણ આશ્રુ કરી દારુ પીવરાવવામાં આવે, દારુ પીતાં સ્ત્રીનાં અધરોષ્ટનું પાન કરવામાં આવે, ધીમે ધીમે મર્યાદા પણ ચૂકાય અને મોટા માણસો પણ ણાળક જેવી ચેટા કરે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૬૩૮-૬)

૧૪. દ્રાણુવર્ણન—નાસિકાનું વર્ણન અભિનવ છે. લલાટપટ્ટ પર સુંદર પર્વત અને એ પર્વત પર શિખર અને તેની ઉપર કળરી નામની ઝાડી અને તે ઝાડીમાં નાસિકા નામની શુક્ર અને શુક્રમાં બે અંધારીઆ ઝોરડા અને તેની વચ્ચે બે વિલાગ પાડતી એક શિલા—એ આખું વર્ણન મૌલિક છે, અશ્રુતપૂર્ણ છે, અદ્ભુત છે અને યથાસ્થિત હકીકત રજૂ કરનાર છે. એટલી જ લઘ્ય કલ્પના ભુજંગતા દાસીની છે. સુગંધી ફૂલો અને બીજા સુગંધી પદાર્થોને સુંઘવા એ દ્રાણુનો વિષય છે. ભુજંગતા સાથે મળતાં દ્રાણુ તરફ રાગ થાય છે અને દુગંધી તરફ દ્રેષ થાય છે એ આખી રચના ખૂબ રસભરેલી છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૧૨૮૮-૯૨.)

૧૫. મિત્રો બગિચામાં જઈ વિદ્વત્તાલરેલો વાર્તા વિનોદ કરે, મશ્કરી સાથે આનંદ કરે અને ટોળટપ્પા કરે એવો પણ રિવાજ હતો અને એમાં વિદ્વદ્ગોષ્ઠિ પણ થતી હતી. વિદ્વત્તાલરેલા વિનોદના પ્રસંગો પણ આવે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૫ થી આગળ)
૧૬. દષ્ટિદેવીનો પ્રભાવ:—સ્રીઓનાં રૂપ જોવાં, સ્રીઓએ કટાક્ષ કરવા, સ્રીઓ આડી આંખે જુએ કે નિશાની કરે તે જોવું, સ્રીનાં અંગના વિભ્રમોની ચેષ્ટા જોવી, સ્રીના હાવભાવ જોવા, હસવું જોવું અને સ્રી સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત બને તે આંખ માંડીને જોવી. એનાં જુદાં જુદાં અવયવો માટે ક્રમબદ્ધ ચંદ્ર આદિની કલ્પના કરવી વિગેરે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૫૮૧.)
૧૭. સ્તુતિ:—વીણા, વેણુ, મૃદંગ સાંભળવામાં આનંદ માનવો. પછી ગધર્વ કિન્નરનાં ગાયનો સાંભળવાની વૃત્તિ થાય વિગેરે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૨)
૧૮. દેવોનો વિલાસ:—રત્નોનાં કિરણથી લાલ રંગના દેખાતાં જળથી ભરેલાં અને ખીલેલાં કમળોથી શોભતાં સરોવરમાં હ્રુદયુદ્ધ શરીર અને પયોધરવાળી લલિત લલનાઓ સાથે સ્નાન કરવું, જળક્રીડા કરવી, મંદિરમાં જઈ તીર્થ કરને વંદન પૂછન કરવું, મણિરત્નમય પુસ્તકોનું વાચન કરવું અને સર્વ ઈંદ્રિયોના લોભો લોભવવા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૩૩)

તે યુગના બાળકોનાં તોફાન—

તે યુગનાં બાળકોનાં તોફાનો સમજવા માટે પણ કેટલાક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે.

(a) નિષ્પુણ્યકને તોફાની છોકરાઓ મારતા હતા. તેઓના લાકડી, મુઠ્ઠી અને માટીના ઢેફાના પ્રહારથી તે અધમુઓ થઈ ગયો હતો (પીઠબંધ પૃ ૧૬). તે નિષ્પુણ્યક ભિખારી ‘ બાળકોને રમત કરવાનું રમકડું થઈ પડ્યો હતો. ’ (સદર પૃ. ૧૭)

(b) નંદિવર્ધન બોલે છે કે—‘ લાલ આંખ અને ચઢાવેલાં

લવાં સાથે દરેક અભ્યાસ કરનાર બાળકોની સાથે કજીઆ કરું, સર્વની ખાનગી બાળતની આડી કળાઆર્થ પાસે ખાઉં, સાચું ખોટું બોલું, તેઓ વચ્ચે પડીને મને સમજાવવા ચત્ત કરે તે સહન પણ ન કરું અને લાકડી કે બીજું જે કાંઈ હાથમાં આવે તે વડે-દરેક અભ્યાસીને ફટકાવું. ' (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૧.) તે યુગના છોકરાઓનું આ લાક્ષણિક ચિત્ર છે. છોકરાઓને નંદિવર્ધનનો લય પણ એટલો લાગતો હતો કે કળાઆર્થ પાસે નંદિવર્ધનના તોફાનની વાત કહેવાની તેમની હિંમત પણ ચાલતી નહોતી.

(૦) રિપુદારણુ શુરના આસન પર ચઢી બેસતો. તોફાની છોકરાઓ બાળવયમાં આવાં ટીપ્પણ કરતા હતા (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૭) અને પાછા પોતાનો શુન્હો બીજા ઉપર ઢાળી પાડતા હતા. (સદૃશ) શુરના આસન પર બેસવું એ તે સમયમાં શુન્હો ગણાતો હતો.

(d) નિશાળના છોકરાઓમાં તો અસ્પર્શ ધમાલ કરવી, આડી ખાવી અને શિક્ષક પાસે ફરિયાદ કરવાની આપણી ધૂડી નિશાળો જેવી પદ્ધતિ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૮)

(e) તોફાની છોકરાઓને માર મારવાની રીત પ્રચલિત જણાય છે. સદાશિવ ભૌતાઆર્થની ઉપકથા એ વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૫)

રમતગમત (Sports) વિગેરે—

રમતગમતના કેટલાક પ્રસંગો દશમી શતાબ્દિના લેખકે વર્ણવ્યા છે.

૧. વસંતમાસમાં લોકો નગર બહાર નીકળી પાનગોષ્ઠિ કરે છે. વનલાગમાં વિલાસ કરતી સ્ત્રીઓની આસપાસ ઘનવાન યુવકો ફરી વળેલા દેખાય છે. સ્ત્રીઓ ગાઠ સાથે લટકાવેલા હાંચકા ખાય છે. સ્ત્રીઓ રાસ લેતી દેખાય છે. કોઈ વનવિલાગમાં સ્ત્રીપુરુષના યુગલો અસ્પર્શ લેટીને બેસી ગયા છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૮૨૬)

૨. રમતગમતમાં કુળવાન સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાહેરમાં લાગ લેતી હતી એમ રતિલલિતાના નાચ પરથી પૃ. ૯૩૯ પરથી જ જણાય છે.

૩. નાચને અંગે ‘અંગહાર’ નામનો નાચ આવે છે. (પીઠબંધ પૃ. ૬૯) એ નાચમાં આંગળીઓ અને શરીરનાં બીજાં અવયવોનાં લટકાઓ કરવામાં આવે છે. હાલમાં ભૂતકાળના નાચોનું પુનર્જીવન કરવામાં આવે છે તે વખતે આ શબ્દપ્રયોગ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક જણાય છે.

૪. પીણા વગાડવી, દડો ઉડાડવો એ રમત નોંધાયેલી છે. ત્યાર પછી ‘પત્રચ્છેદ’ની રમત લખી છે. શરીર પર મેંદી કે ચંદનના ચિત્ર કાઢવા એવો એનો અર્થ અનુમાનથી કર્યો છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮)

૫. રાજાની છોકરીઓ હાથમાં દડો લઈ તેને ઉછાળવાની રમત કરતી જણાય છે. મેના-પોપટને પાળવામાં અને તેમને રમાડવામાં પણ આનંદ માનવામાં આવતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૧૯)

જીવાની-તેના ચાળા—

(a) જીવાની જાળવવા માટે એ યુગના માણસો ખૂબ ચોક્કસ રહેતા એમ જણાય છે. હાલમાં જેમાં Rejuvenationના પ્રયોગ જીવાની જાળવવા માટે થાય છે અને વાંદરાની નસ મનુષ્યના શરીરમાં નાખી અસલ નળણી પડતી નસને ફર કરવામાં આવે છે તેમ અસલ કુટીપ્રાવેશિક નામનું રસાયણ તૈયાર કરવામાં આવતું હોય એમ જણાય છે. એ રસાયણના ઉપયોગથી શરીર વળીઆ ધોળા વાળ, (માથાની) તાલ અને ખોડખાંપણ વગરનું થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. એથી શરીર દેવકુમાર જેવી કાંતિવાળું થાય છે, સર્વ વિધેયો સોજાવવાને સમર્થ થાય છે અને બહુ જાળવાળું થાય છે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. (પીઠબંધ પૃ. ૬૮-૯).

(b) યુવાવસ્થામાં એનચાળા કેવા થતા હશે તેનું વર્ણન દેવી કાળપરિણિત આપે છે:—“ ત્યારપછી કુમારભાવ પૂરો થાય એટલે તરુણપણું ધારણ કરે, ત્યાં સર્વ વિવેકી પ્રાણીઓને હાસ્ય ઉત્પન્ન

કરે તેવા કટાક્ષો મહારાજશ્રી કામદેવ નામના મહાચરુના ઉપદેશ અનુસાર કરે અને તેમ કરવામાં પોતાના કુળને કલંક લાગશે કે ખીજ કોઈ મુશ્કેલીઓ આવશે તેની દરકાર ન કરો, પણ જેમ કામદેવ કહે તેમ જુદા જુદા પ્રકારના વિલાસો કરી નાચો અને તોફાન મસ્તી કરો, પરદારાગમન જેવા અનાર્થ કાર્ય કરો. ”
(પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૮)

(૦) બાળ જેવા જુવાનો રાત્રે રખડતા હતા અને પરસ્ત્રી મેળવવાને માટે અનેક પ્રકારના ફાફા મારતા હતા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬) એવા રખડુઓ આચાર્યનો સુંદર ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે પણ રૂપાળી સ્ત્રીઓ તરફ નજર ફેંક્યા કરતા હતા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૦)

(ડ) જુવાનીના તોરમાં નંદિવર્ધન રાજસભામાં છરી ઉછાળે છે અને કનકશેખરનો સંગ્રંધ વિસરી જાય છે. (પૃ. ૬૧૮) ત્યાંથી માંડીને જુવાની કેવા કેવા આળાઓ કરાવે છે તેનું આખું ચિત્રપટ વિચારણીય છે અને દશમી શતાબ્દિના માનસનું લાક્ષણિક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

(૭) યૌવનનું અતિ સુંદર વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :—
યૌવન યોગી પ્રાણીઓનાં શરીરમાં દાખલ થઈ અનેક પ્રકારના વિલાસો કરાવે છે, વારંવાર હસાવે છે, આળાચસ્કા કરાવે છે, બિલટા-સુલટા વિચારો કરાવે છે, ઠેકઠા મરાવે છે, કુદકા મરાવે છે, ઉડલાસ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે, દોડાદોડી કરાવે છે, અલિમાન કરાવે છે, પરાક્રમ કરાવે છે, ભાંડયેષ્ટા કરાવે છે, સાહસ કરાવે છે વિગેરે.
(પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૬૬-૭)

(૬) પરદેશ જતા પુત્રને શિખામણ આપતાં પિતા ધનશેખર કહે છે કે ‘ નવી જુવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને લાવનારી હોય છે. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૧૭)

(૬) છળિ જોતાં પ્રેમ થવાના દાખલા નોંધાયલા છે. આવા જુવાનીના વેગને પસંદગી લગ્નની કોટિમાં મૂકાય. કે જુવાનીના આવેશમાં મૂકાય તે વિચારવા જેવું છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૧) જુવાનીના જોસ અને મિત્રોની ઠૂઠા મશ્કરી કેવી હોય છે તે માટે હરિકુમારનો આજો મિત્રવિનોદ વિચારવા યોગ્ય છે.

(h) જીવાનીનું જોશવાળું વર્તન ધનશેખર ખરાબર બતાવે છે. એને લોગવિલાસથી તૃપ્તિ થતી નથી. એ વિધવા સ્ત્રીઓ, લગત સ્ત્રીઓ અને જેના પતિ પરદેશ ગયેલા હોય છે તેવી સ્ત્રીઓમાં રખડે છે, ઊંઘ વેચે છે અને લાજ મૂકીને ભટકે છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૩). છેવટે ઢઢ લાંગીયણ જેવી સ્ત્રીઓમાં પણ એ રખડે છે.

એની સાથે ઘડપણનું જે વર્ણન કર્યું છે તે તે સમયની લાક્ષણિક સ્થિતિ બતાવે છે. ઘરડા માણસો ‘ હબરો દુઃખના લોગ થઈ પડે છે, રાંક જેવા થઈ બંધ છે, તેમની પોતાની સ્ત્રીઓ પણ તેમને હડધૂત કરે છે, કુટુંબીઓ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. બાળબચ્ચાંઓ તેમની મશ્કરી કરે છે, જીવાન સ્ત્રીઓ તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવે છે, તેઓ વારંવાર ઉધરસ ખાધા કરે છે, લાંગીતૂટી ખાટલીમાં પડી આજોડ્યા કરે છે, તેઓનાં નાકમાંથી લીટ ચાલ્યું જતું હોય છે.” વિગેરે (પૃ. ૬૬૭)

મહોત્સવો—

(a) મંદિર ઉપર શીળો કરવા પડદા લગાડવા, કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂરનું મિશ્રણ કરી સુંદર લેપ જમીનતળ પર કરવો, પાંચ ભતિના સુગંધી ફૂલથી મંદિરનું તળ ઘુંટણ સુધી ભરવું, ચંદરવો બાંધવો, ચંદરવા નીચે થાંભલા પર કાચો બાંધવા, મોતીની માળા લટકાવવી, ચોતરફ ધૂપ કરવો, સુગંધી દ્રવ્ય ચોતરફ ફેલાવી મંદિરને સુગંધમય કરવું—આ રીતે દ્રવ્યશુદ્ધિ કરવાનો રિવાજ જણાય છે. મોટા સભ્યો હાથમાં કળશ લઈ બિલા રહે, મહારાણી ચામર વીંચે, મંત્રી સુખકોશ બાંધી ધૂપધાણ લઈ બિલો રહે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૫૧૪-૬). દીક્ષા લેનાર મોટું દાન કરે એવો તે સમયે પણ રવાજ હોય એમ જણાય છે. ખરેખરી નોંધવા લાયક વાત એ છે કે દીક્ષા લેનાર મનીષીને હાથી પર બેસાડવામાં આવે છે અને ખૂદ રાજા તેની પછવાડે બેસી તેને છત્ર ધરે છે. (પૃ. ૫૧૭)

(b) અઠ્ઠાઈમહોત્સવ માટે મંડપ તૈયાર કરાવવો અને ત્યાં દાન આપવું—એવો રિવાજ હતો. જેને નિમિત્તે મહોત્સવ થાય તેને

આઠે દિવસ નગરના મોટા રસ્તાઓ પર ફેરવવામાં આવતા. રાજા મંત્રી આદિ પગે ચાલતા (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫-૬).

(૦) ધવળરાજ અને વિમળકુમારની દીક્ષા વળતે અષાઢિકા મહોત્સવ અને વિશેષ આડંબરથી જિનપૂજન થાય છે તેના વર્ણન માટે જુઓ મ. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૫.

(d) હરિમંજરીના લગ્નનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તે અવસરે “માણસો સુંદર રસપાનથી ભસ્ત થયા, અનેક લોકોને ધનનાં દાન દેવામાં આવ્યાં, દેવતાઓને પણ એ મહોત્સવથી આનંદ અને વિસ્મય થયા અને લોકો નાચવા ને ગાવામાં પૂજા આસક્ત થયા (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬-૭). તે અવસરે દેવગુરુની પૂજાઓ આડંબરથી રચવામાં આવી, સામંતોને માન આપવામાં આવ્યું, પ્રેમીવર્ગને પહેરામણી કરવામાં આવી, રાજલોકોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા અને સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. (પૃ. ૧૫૨૭)

(e) ઉતાવળને પ્રસંગે લગ્ન જેવી ગંભીર વિધિ ઘણા સંક્ષેપથી પતાવી દેવામાં આવતી હતી (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭)

(f) ગુણધારણ વિદ્યાધરની દીકરીને પરણી નગરપ્રવેશ કરે છે તે વખતના મહોત્સવનું ભારે સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પટ્ટહસ્તીની અંગાડી પર ગુણધારણ અને તેના પિતા (રાજા), ખીજા હાથી પર કુલંધર, હાથણીઓ પર માતા અને સ્ત્રીવર્ગ, આગળ લોકોનું ટોળું, તેમાંના કેટલાકના નાચ ગાયન અને વિલાસો વિગેરે (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૨-૩).

મેલી વિદ્યા—

(g) રાજા ઉપદ્રવ પામે ત્યારે આબુખાબુના રાજાના પદ્મવતી દર કરવા મેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે. એની છ માસ સુધી આસિવના કરે. પછી ઘત્રીય લક્ષણા પુરુષના લોહીથી હોમ કરે, એ આખો પ્રયોગ આઠ દિવસ સુધી ચાલે. વિદ્યાનો જાપ પૂરો થાય ત્યારે ૩૨ લક્ષણવાળા પુરુષની પીઠમાંથી માંસની પેશી કાઢે, તેને દાખીને તેમાંથી નીકળતા લોહીનો ખોળો ભરે અને જાપ ઘરાળર પૂરો

થાય એટલે તે લોહીની આહુતિ આપે. આવા પ્રયોગો આઠ દિવસ ચાલે અને ૧૦૮ જાપો પૂરા થાય. એ પ્રાણી ઉપર કોઈથી દયા ન ખવાય. વળી એના શરીર પર સોજા લાવવા એને ખાટા પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે અને શરીરને તદ્દન જહેરું ખનાવી દેવામાં આવે. આઠ દિવસ મુધી દરરોજ એક મો આઠ જાપ એ રીતે થાય અને આહુતિઓ અપાય (મ. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૪૭-૮).

(b) તપન ચક્રવર્તી પાસે મેટ્રી વિદ્યાનો જાણનાર યોગેશ્વર હોતો. એણે પોતાની પાસેના યોગચૂર્ણની એક મુઠ્ઠી ભરી રિપુદા-રણુને લગાવી, એટલે એનું હૃદય શૂન્ય થઈ ગયું અને પોતે જાણે જાંડી ગુંદામાં ફેંકાઈ ગયો હોય તેવો થઈ જઈ પોતાનું સ્વરૂપ પણ ન જાણી શક્યો. પછી તો એની પાસે નાચ-નાટક કરાવ્યા. તે પર ચર્ચા અન્ય સ્થાનકે થશે. મેટ્રી વિદ્યાથી શરીર તદ્દન જહેરું કરી શકતા હતા એમ એ ઉલ્લેખથી જણાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૪).

(c) મંત્રવિદ્યાને પરિણામે નિધાન હાથ કરવાનો વખત આવે ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ વૈતાળો છળ કરે અને સાધ્યપ્રાપ્તિમાં આડા આવે એવી તે સમયમાં માન્યતા હતી (મ. ૮. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૬૪૫).

શોક વખતે વર્તન—

મરણ વખતે રહવાફટવાના રિવાજ તે યુગમાં કેવા હશે તેના અનેક પ્રસંગો કથાશ્રંથમાં આવે છે. નીચેના મુદ્દાથી તે પર અજવાળું પડશે.

(a) રિપુકંપનનો નવો જન્મેલો દીકરો તુરતમાં જ અસાધ્ય વ્યાધિથી ગુજરી ગયો ત્યારે તેની રાણી ' મતિકલિતા અને રતિ-લલિતાનાં માથાના ચોટલાઓ છૂટા થઈ ગયા, લાંગી ગયેલાં આબૂપણો લલાટ સાથે અફળાવીને તેઓ માથા ફૂટવા લાગી અને એવી સેંકડો રીતે રાણીઓએ રડારોજ કરી મૂકી. આખા મુખમાં લાજ ભરાઈ ગઈ, દીન યાત્રી જઈ તેઓ જમીન પર આજોટવા લાગી, માથાના વાળ ચુંટીચુંટીને તોડવા લાગી અને મોટેથી પોક મૂકીને કોળાહળ કરવા લાગી. ' (પૃ. ૬૫૧). અત્યારે ટોળે મળીને જે પ્રકારે આકંઠ કરે છે તેવો રિવાજ તે વખતે જોવામાં આવતો નથી.

(b) મરણ વખતે રડારોળ કરવાનું ચિત્ર પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૬૮૦ માં આપ્યું છે. ત્યાંથી પણ જણાય છે કે મોહથી લોકો રડતા હતા અને સ્ત્રીઓ હાહારવ કરતી હતી. સગાસંબંધીઓ પણ એવે પ્રસંગે રડે છે એમ તે હકીકત પરથી જણાય છે.

(c) શોક અને મોહનો સંબંધ અને તેની આખી ઉત્પત્તિ અને દ્વેષગળેદ્ર રાજની ગેરહાજરીમાં તામસચિત્ત નગરમાં એનું સ્થાન ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય લાપામા આપ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬).

(d) શોકનું લાક્ષણિક વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૫ માં આવે છે. ત્યાં જતાવે છે કે ‘ શોક દીનતા ઉત્પન્ન કરે છે, રડાવે છે અને આકંઠ કરાવે છે. એને વશ પડીને પ્રાણી માયાં ફૂટે છે, પોતાનાં વાળ ખેંચી કાઢે છે, છાતી ફૂટે છે, પછાડી ખાઈને જમીન પર પડે છે, ગલરાટમાં પડી જાય છે, ગળે દોરડું બાંધી આત્મઘાત કરવા મંડી જાય છે, નદી, સમુદ્ર કે સરોવરમાં પડતું મૂકે છે, અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, પર્વતના શિખરેથી લેરવજવ પાડે છે, કાળકૂટ ઝેર પાડે છે, પોતાને હથિયાર મારી મરવા મંડી જાય છે, ગાંડાઘેલા જેવા દેખાય છે, ગલરાટમાં પડી જાય છે, રાંકની જેમ બોલે છે ’ વિગેરે (પૃ. ૮૭૫-૬).

(e) મહનમુંદરીના અધ્યાનક મરણ વખતે ધનવાહન માથું ફૂટે છે, આંસુઓ પાડે છે, રાજકાર્ય પર ધ્યાન આપવું બંધ કરે છે અને જાણે એને ચેટક વળગ્યું હોય તેવો થઈ જાય છે. તે વખતે અકલંક મુનિ એને લાક્ષણિક બોધ આપી શરીરની-જીવનની અસ્થિરતા સમજાવે છે, તે છતાં પણ ધનવાહન તો આકંઠ કર્યા જ કરે છે; એટલે પછી વધારે અસરકારક ઉપદેશ આપી તેને સ્વસ્થ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૮).

વ્યાધિ-ઉપાય—

(a) વ્યાધિઓનાં અનેક નામો આવે છે. આંખના વ્યાધિઓ પેકી કાચ, પટલ, તિમિર અને કામલ નામના વ્યાધિઓ (પીઠબંધ પૃ. ૧૨૨) ગણાવ્યા છે.

(b) આંખમાં અંજન આંજવાથી આંખના વ્યાધિ જાય છે એવી માન્યતા હતી (પૃ. ૧૨૯) એ તો અત્યારે પણ પ્રચલિત છે; પણ પાણી (જળ) પીવાથી તે ‘ સર્વ રોગોને ઝોછા કરે છે અને શરીરમાં રહેલા ઉન્માદનો એકદમ નાશ કરે છે ’ (પૃ. ૧૨૯) એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. અમુક ક્ષારવાળા પાણીના ઝરાનો મહિમા અત્યારે પણ અમુક અમુક વ્યાધિઓને અંગે ગવાય છે. કેટલાક ઝરાના પાણી વ્યાધિ કરનાર હોય છે અને કેટલાકના પાણી વ્યાધિ મટાડનાર હોય છે, તે વાતની જડ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

(c) પરમાત્મ એટલે ખીર. ખીર ખાવાથી શા લાભો થાય તે જતાવતાં કહે છે કે ‘ તે સર્વ વ્યાધિઓને મૂળમાંથી નાશ કરવાને શક્તિમાન છે, તેને ઝરાળર વિધિપૂર્વક ખાવામાં આવેલ હોય તો તે શરીરનો વર્ણ વધારે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ધૃતિ આપે છે, જળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, મનને આનંદમાં રાખે છે, પરાક્રમીપણું લાવી આપે છે, નિરંતર યુવાવસ્થા ટકાવી રાખે છે, વીર્યમાં વધારો કરે છે અને અજસમરપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. ’ (પૃ. સદર) અમુક રીતે તૈયાર કરેલી ક્ષીરમાં આટલા જઘા ગુણો આવી શકે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. આ જાળતમાં અતિશયોક્તિ નથી કે ઉપમા નથી એ આનુબાનુનો સંબંધ વિચારતાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

(d) ઉન્માદ, ક્રોધ, ખુજલી, શૂળ એટલા વ્યાધિનાં નામો પૃ. ૧૬ માં આપ્યાં છે.

(e) પૃ. ૧૮૨ માં શૂળ, દાહ, મૂંઝવણ, તાવ, ચરદી, જડપણું, છાતીમાં તથા પડખામાં વેદના (શૂળ), ઉન્માદ, અરુચિ : એટલાં નામો આવે છે.

(f) પૃ. ૧૬ (ખીઝબંધ)માં ઉન્માદ (સન્નેપાત), તાવ, ક્રોધ, ખુજલીનાં નામો જતાવ્યાં છે અને પૃ. ૬૦ માં તેનો ખુલાસો કરતાં જોગેદર ને નેત્રરોગનાં નામો આપ્યાં છે.

(g) ભસ્મક વ્યાધિવાળાને ગમે તેટલું ખાવાનું તથા પીવાનું આપવામાં આવે તે સર્વ તે બાઈ જાય છે અને તે તેના શરીરમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે (અ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૧).

(h) સન્નિપાત થયેલ હોય તેને ક્ષીર (દૂધ) અપચ્ચ છે (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૬). કોઈને સખ્ત પછાડ લાગ્યો હોય તેને ખટાશ ખવરાવવામાં આવે તો આજે શરીરે સોજી થઈ આવે છે (સદર).

(i) ઊંટવૈદ્ય પણુ ઘણું ચાલતું હશે એમ સદાશિવ ભૌતાચાર્યની કથા પરથી જણાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૧૫). શિખામણુ ન સાંભળે તેને માર મારવો એવું પણુ તે હકીકતમાથી નીકળે છે.

(j) તાવ આવે ત્યારે કાંઈ ખાણું નહિ, પવન ન આવે તેવા ચોરડામાં જઈ આરામ કરવો, લાંઘણુ કરવી, ઉક્ષણેણુ પાણી પીવું એ અલ્પર્ણુને મટાડવાના ઉપાયો છે (વેદ્યહલ કથા મ. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧-૨).

(k) તાવ, અતિસાર, કોઠ, હરસ, પરમીઓ, પ્લીહ (ગરોળ વધવી તે), ધૂમક (હરસ ?), અમ્લક, સંઘ્રહણી, પડખામાં શૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, ભમરી, ગુદમ (ગોળો), હૃદયરોગ, મૂર્છા, સંઘ્રહણી, ધુજ, ખસ, કોઠ, ધાધર, અરુચિ, શોફ (સોજા), ભગં-દર, ગળાના વ્યાધિ, ચળ, જળોદર, સનેપાત, શોષ, શરદી, આંખના રોગો, વિદ્રધિ-આટલાં નામો રૂઝા સાથે ગતાવ્યાં છે (મ. ૪ પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૬૮-૯).

(l) ગળત કોઠ થાય છે ત્યારે એ કોઠ ગળ્યા કરે છે, એ વ્યાધિ-વાળા મનુષ્યનું નાક ચીળું થઈ જાય છે, એનો અવાજ ઘોષરો અને અસ્પષ્ટ થાય છે, એની આંગળીઓ ટૂંકી ટૂંકી થતી જાય છે ને ઉખડી પણુ જાય છે (મ. ૫. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૨૪૪). શૂળ થાય છે ત્યારે દરેક પળે સણુકા આવે છે અને એ વ્યાધિવાળો પોતાના હોઠને વારંવાર દબાવ્યા કરે છે, દાંતોને દાબે છે અને ભવાં ચઢાવે છે (સદર પૃ. ૧૨૪૫)

(m) વાયુ, પિત્ત અને કફ એ શરીર સંબંધી ત્રણ પ્રકારના દોષો છે. વાયુ અનેક પ્રકારનો હોય છે તે તેનાથી ઊલટા પ્રકારની વસ્તુથી શમે છે. પિત્તના પાંચ પ્રકાર છે અને કફના પણ પાંચ પ્રકાર છે. રસના છ પ્રકાર છે. મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો. પ્રથમના ત્રણ રસ કફને વધારે છે, છેલ્લા ત્રણ વાયુને વધારનાર છે અને તીજો ખાટો અને ખારો રસ પિત્તને વધારે છે. ઊલટા રસો તે પર વિજય મેળવે છે.

અણર્ણુ ચાર પ્રકારના છે : આમ, વિદગ્ધ, વિદગ્ધ, રસશેષ. વમનથી આમાણર્ણુ મટે, છાશથી વિદગ્ધ મટે, શેક કે નાહથી વિદગ્ધ અને ઊંઘી જવાથી રસશેષ અણર્ણુ મટે. (મ. ૬. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૫૧૦-૧૧).

દુર્વ્યસનો—

જનસમાજમાં દુર્વ્યસનો અનેક હતા. નીચેના ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

દારૂ (મ. ૪. પ્ર. ૨૨) (મ. ૭. પ્ર. ૩)

પરદારાસેવન (મ. ૪. પ્ર. ૨૨)

ગુણિકા-વેશ્યા (મ. ૪. પ્ર. ૨૫)

ભુગટું (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૦)

શિકાર (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૩) (મ. ૩. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૧૫)

વ્યાપારના પ્રકાર—

ખેતી
રાજસેવા
લશ્કરી નોકરી
ગાડાનાં ભાડાં કરવાં
દેશપરદેશનો સાથ મારફત વેપાર
ઘર નોકરી
વહાણવટું
ખાણ ખોદવી
ધાતુવાદ
રસકુપિકા દ્વારા સુવર્ણ પ્રયોગ
(Alchemy) (આ સર્વ
પ્રકારો મ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ.
૧૫૪૬-૮ માં વર્ણવ્યા છે.)
પીઠબંધમાં પૃ. ૬૩-૪ માં નીચેના
વ્યાપારો ગતાવ્યા છે.

અનાજના કેઠાર ભરી ધાન્યનો
સંઘરો કરવો
કપાસ અને તેલને ભાંડશાળામાં
ભરવાં. લાખ, ગળી, તલનો
સંગ્રહ કરવો.
અંગારા પડાવવા, વન-જંગલ કપા-
વવાં. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬)
માલ લાવવા લઈ જવા ગાડાઓ
તૈયાર કરવા, ઊંટનું ધણુ એકઠું
કરી પરદેશ મોકલવું, વહાણો
બંધાવી પરદેશ મોકલવા, ગધેડા
એકઠા કરીને તે પર માલ લાધી
પરદેશ મોકલવા.
જગતના ઈબ્બરા લેવા. બળદનું
ટોળું જમાવવું. નાયકાનું ટોળું

વહાણુવડું—સફર
પર્વતની શુક્રામાં ભ્રમણ
મહાના માંસનું વેચાણ
ખન્યવાદ, ધાતુવાદ
આમડાનો વ્યાપાર
હાથીદાંતનો વ્યાપાર

જમાવી તેમની ચામડી (૩૫)
વેચવાનો ધંધો કરવો. રસદાર
તાડીના વ્યાપાર. ચેરડીના રસની
ખાંડ કરવી (સદર પૃ. ૧૪૮૧)

વ્યાપારની પદ્ધતિ—

(a) વેપાર કરવા માટે સાહસિકો સમુદ્ર ઓળંગીને પરદેશ જતા હતા (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧). પરદેશ ખેડનારામાંના સમજી વેપારીઓ ત્યાં જઈ ખીણું કામકાજ ન કરતાં વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપતા હતા, જ્યારે કોઈ કોઈ લહેરમાં પડી જઈ ખોટો વેપાર કરતા હતા અને કોઈ ખેદરકાર પણ થઈ જતા હતા. (પૃ. ૧૭૦૨-૩)

(b) વ્યાપાર ખજારમાં થતો હતો, હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે છે તેવી જાતની દુકાનો તે વખતે ખજારમાં હતી એમ જણાય છે. ' શ્રેણી ' શબ્દ વાપર્યો છે તેથી દુકાનની હારોની રીત તે વખતે પણ હતી એમ લાગે છે. દુકાનમાં કરીઆણું—વ્યાપારની ચીજો રાખવામાં આવતી. મૂલ્ય આપીને ચીજો ખરીદવામાં આવતી તે દેખાડે છે કે તે વખતે વ્યાપાર માટે લાગે રોકડથી થતો હતો ખજારના વર્ણનમાં એક ખીણ વાત એ જણાય છે કે દેવાદારને કેદખાનામાં નાખવાનો રિવાજ તે વખતે હતો. સંસાર ખજારનું આખું વર્ણન તે વખતના વ્યાપારનો સરસ ખ્યાલ આપે તેવું છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

(c) ધનશેખરના પિતા પાસે અઢળક ધન છે છતાં એ પરદેશ જઈ પોતાના પ્રયાસથી ધન રળવા માગણી કરે છે ત્યારે ડાસા અનિચ્છાએ રજા આપતાં તેને જે લલામણુ કરે છે તે પરદેશના વ્યાપારની તે સમયની આખી નીતિરીતિ પર મુદ્દાસરનો પ્રકાશ નાખે છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧ માં હરિશેખર ડાસા જણાવે છે તેની બાબતમાં અગાઉ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

ધનશેખર પામે અઢળક દ્રવ્ય છતાં સ્વોપાર્જિત પૈસા મેળવવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે તે તે વખતની સાહસિક વૃત્તિ બતાવે છે.

(d) તે યુગમાં અનાજના કોઠારો ભરવાનો રિવાજ હતો. કપાસ અને તેલને ભાંડશાળામાં ભરવાનો રિવાજ હતો. લાખ અને ગળીનો મોટા પાયા પર વ્યાપાર ચાલતો જણાય છે. જંગલના ઝાડો કાપી બાળીને કોલસા બનાવવાનો વેપાર ચાલતો માલૂમ પડે છે (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬). વ્યાપાર માટે ગાડાઓ, ગધેડાઓ અને ઊંટો મોટી સંખ્યામાં રાખવાનો રિવાજ જણાય છે (પૃ. ૧૪૮૦) વહાણથી પણ ઘણો વેપાર ચાલતો જણાય છે (પૃષ્ઠ સદર).

(e) ચામડાનો વેપાર ચાલતો હતો. જગતના ઇન્તરા અપાત્તા હતા અને નવી નવાઈની વાત એ છે કે એ સમયે વેશ્યાનું ટોળું રાખી તેમનું શિયળ વેચી તે દ્વારા ધન મેળવવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો. દારુ, હાથીદાંત, ગોળ, ખાંડનો વેપાર પણ ચાલતો હતો (પૃ. ૧૪૮૧). આ ઉપરાંત ખાણ ખોદવાનો, ભાડા કરવાનો, ચાકરી કરવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો. (પૃ. ૧૫૪૭)

(f) ફરિયાની સફરે મોટા વેપારીઓ વહાણે અઢે ત્યારે વહાણમાં ઈંધણ છાણાં ભરી લેવામાં આવતાં હતાં, પીવાના પાણીનાં ઠામે ભરી લેવામાં આવતાં હતાં. વેપારના ક્રિયાણાંથી વહાણ ભરવામાં આવતાં હતાં અને ચાંચીઆ લોક ભરદરિયે લૂંટ ન ચલાવે તે માટે લડાઈનો સરંજામ અને લડનારા માણુમોને પણ વહાણ પર ચઢાવવામાં આવતા હતા. (પૃ. ૧૪૮૪)

(g) પારકાનો વિશ્વાસ ન કરનાર લોભી શેઠો દુકાન પર સૂતા અને જરૂરી કારણે રાત્રે બહાર જતા તો દુકાનની સાચવણી માટે પાકો બંદોબસ્ત કરીને પછી જ જતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૧)

(h) દૂર દેશમાં વેપાર કરવાનો હોય ત્યારે વ્યાપારની ચીજ આપીને-વેચીને તેના બદલામાં તે સ્થાનની ચીજો લેવાનો રિવાજ હતો. દેશપરદેશના નાણાનો વિનિમય આ રીતે થતો હતો. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(i) તે યુગનો વ્યાપારનો ખ્યાલ એવો જણાય છે કે જે ખરો વેપારી હોય તે આખો વખત વેપાર જ કરે, એને કાંઈ રમત-ગમત કે કૌતુક હોય નહિ અને જેટલે દરજ્જે તેમ હોય તેટલે દરજ્જે એ વેપારમાં ઓછો ગણાય. (ચારુ અને યોગ્યનું વર્તન—રત્નદ્રીપતે અંગે સરખાવો. ૩. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧-૨). બાગમાં ફરવું, વનખંડમાં લટાર મારવી કે સરોવર પર જવું એ વ્યાપારીને ન ઘટે. તે શોખ ગણાતો હતો. (પૃ. ૧૭૦૨)

પરદેશગમન—

પરદેશ—દૂર દેશ લોકો નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી જતા હતા અથવા વ્યાપારનિમિત્તે જતા હતા તેના ઘણા દાખલા નોંધાયેલા છે. તે વખતમાં જવા આવવાનાં સાધનો અદ્ય હોવા છતાં પરદેશ જવાની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામાં આવતી હતી એમ જણાય છે. નીચેની હકીકતો આ સુદા પર ખાસ વિચારવા યોગ્ય જણાય છે.

(a) માગોનુસારિતા માસી વિચાર નામના પોતાના લાણુજને કહે છે. ‘ હુનિયા અનેક પ્રકારના બનાવો, હેવાલો અને કુતૂહલોથી ભરેલી છે. તેને જે પ્રાણી પોતાને ઘરેથી નીકળીને પહોંચેથી છેલ્લે સુધી જોતો નથી તે કૂવાના ઢોંકા જેવો છે એમ સમજવું. ’ (૩. ૫. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૨૪૮).

આગળ ચાલતાં માસી કહે છે કે ‘ એવા ઘેર બેસી રહેનારની હુનિયા બહુ ટૂંકી હોય છે, કારણ કે હુનિયાના વિલાસ, હુશિયારી, બુદ્ધિ, ચાલાકીઓ અને તેના પ્રકારો, વિવિધ દેશની ભુદી-ભુદી ભાષાઓ જાણવા લાયક હોય છે, લોકોની અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને આચારોની સુંદરતા જોવા લાયક હોય છે. ’ (સદર)

(b) ગમે તેટલું ધન હોય તો પણ પરદેશ જઈ વધારે ધન મેળવવું જ જોઈએ એવા ધનવાનોના વિચારો હતા. (૩. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૯). ધનશેખર કહે છે કે જે લક્ષ્મી પૂર્વપુરુષોએ પેદા કરેલી હોય તેનો ઉપયોગ કરતાં માણસે શરમાવું જોઈએ. મૂર્ખ માણસો જ એવી વહિવટોપાર્જિત લક્ષ્મી વાપરે. કુળકમાગત

પુંછને લોગવવા જ માંડી હોય તો કેટલો વખત ચાલે ? એમ તો કુબેર લાંડારીના લાંડાર પણ ખૂટી જાય. ' (સદર પૃ. ૧૪૭૦).

(૦) પરદેશ જતાં લગ્નશુદ્ધિ જોવામાં આવતી હતી, અવ-શ્યુતિ કરવામાં આવતી, સમુદ્રદેવતું પૂજન કરવામાં આવતું, સદેદ સંઢો સંજ્જ કરવામાં આવતા, વહાણમાં કૂવાસ્તંભો ઊભા કરવામાં આવતા, વહાણમાં ઇંધણ અને મીઠું પાણી ભરી લેવામાં આવતાં, લડાયક સામગ્રી વહાણ પર રાખવામાં આવતી—આ પ્રમાણે તૈયારી કરી પરદેશની સફર કરવામાં આવતી. અને તે જ સ્થાને જવા ઇચ્છનાર અન્ય વ્યાપારીઓને વહાણો પર સાથે લેવામાં આવતા (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૪). વહાણ ચાલે ત્યારે શખનાદ થતો અને મંગળપાઠનો ઉચ્ચાર થતો (પૃ. ૧૪૮૫).

(ટ) પરદેશગમનના સાધનોમાં વહાણ અગત્યનો ભાગ ભજવતાં હતાં. ધનશેખર પરદેશ જાય છે ત્યારે વહાણની તૈયારી કરે છે તે ઉપર જોયું. રત્નક્રીપથી હરિકુમાર સાથે નાસે છે ત્યારે પણ જો વહાણ શોધી કાઢે છે, એ સાધનસામગ્રીથી સંપૂર્ણ છે એમ ખાત્રી કરે છે અને પછી તેમાં રત્ન (crago) ભરે છે અને રાત્રિ થતાં ભરતીને વખતે શુપચૂપ પ્રયાણ કરે છે (મ. ૬. પ્ર. ૭ પૃ. ૧૫૩૮).

(૦) ચાર વ્યાપારી કથાનકમાં પૈસા કમાવા માટે રત્નક્રીપ જાય છે એટલા પરથી પરદેશ જવાની ખૂબ જરૂર હશે અને સાહ-સિકો તેનો સારી રીતે લાભ લેતા હશે એમ જણાય છે. (મ. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧)

વિજ્ઞાન—

આયુર્વેદ-વૈદ્ય તે માટે જુઓ મ. ૬. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૫૦૮-૧૬.

શુકનશાસ્ત્ર-નિમિત્તશાસ્ત્ર તે માટે જુઓ મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬.

આંકડા માંડીને નિમિત્ત જોવાય છે. તેમાં આક આય હોય છે. ધ્વજ, ધુમ્ર, સિંહ, શ્વાન, વૃષભ, ખર, હસ્તી અને કાગ એને નાખીને તે પરથી લવિધ્યનો નિર્ણય કરાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧)

સ્વપ્નદ્વળ. આ સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ હતી. સ્વપ્ન કોઈ પણ આવે એટલે તેનાં દ્વળ બાણવાની લોકોની જિજ્ઞાસા લીધે હતી (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬).

જ્યોતિષ. અમુક નક્ષત્ર ને અમુક રાશિમાં જન્મ થાય તેનું અમુક દ્વળ થાય (મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૭-૫૪).

નરનારીશરીરલક્ષણ (મ. ૫. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૧૫૧-૬૩).

સ્વપ્નદ્વળને અંગે ઘણી વાર આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમાયતું હોય છે જે પર આંતરદષ્ટિએ ખુલાસો થઈ શકતો હતો (મ. ૮. પ્ર. ૫).

ચૌદ સ્વપ્ન આવનાર માતાનો પુત્ર ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર થાય છે (:મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫).

મુખવાટે પુરુષ પ્રવેશ કરે તેવા સ્વપ્નના દ્વળની પણ વિચારણા આગળ ઉપર કરી છે (મ. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૪).

કુટુંબપ્રેમ—

(a) બાળ કામદેવના વાસભુવનમાં દેવશય્યા પર સૂઈ જવાનું સાહસ કરે છે, છતાં એનો ભાઈ મધ્યમબુદ્ધિ બાળને લોકોના રાખમાંથી છોડાવે છે અને એની આજીજીને પરિણામે વ્યંતર એને જીવતો મૂકે છે. આ બધું સ્નેહનું દર્શાવ છે. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૪૦)

(b) કનકમંજરી પર એના પિતામાતાનો અપાર સ્નેહ છે (પૃ. ૫૬૬). મણિમંજરી પોતાની બહેનને ઘેર જ પરણીએ એ વિચારથી હર્ષવેલી થાય છે (પૃ. ૬૦૩). કનકશેખરના પિતાએ રાજ્યના કરમાંથી જેનોને સુક્રિત અપાવવાની વાત સાંભળી ત્યારે દુર્મુખને તે વાતનો ઉપાય કરવા સૂચવ્યું પણ પુત્રવાત્સલ્યથી પુત્રને કાંઈ કહી શક્યા નહિ (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૩)

(c) બઠરાયુર પોતાના કુટુંબીઓ પર પ્રેમ ન રાખતાં નાદાન ચોરો પર પ્રેમ રાખે છે તે તેનું વર્તન તેના સેવકોને પણ ગમતું નથી. એ હકીકત બતાવે છે કે એ યુગમાં કુટુંબપ્રેમ રાખવો એ અતિ મહત્વની સાંસારિક બાબત ગણાતી હશે (મ. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૨)

(d) મલયમંજરીનો પોતાની દીકરી કનકમંજરી ઉપરનો અસાધારણ પ્રેમ માતાનું વાત્સલ્ય સૂચવે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૬).

(e) એથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ મામો પ્રકર્ષ લાણેજની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા એક વર્ષ સુધી તેની સાથે દૂર દેશમાં ભટકે છે એ મામા લાણેજનો પ્રેમ બતાવે છે. એવા દાખલાઓ તે યુગમાં ઘણા બનતા હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. વિમર્શને તે માટે સૂચના થતાં જ તે ઘણી ખુશીથી કામ ઉપાડી લે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૮૨).

(f) વાસવશેઠ પુત્રમરણના સમાચાર સાંભળે છે તે વખતે તેને જે ધાસકો પડે છે તે પિતાનો પુત્ર તરફનો વાત્સલ્યભાવ સૂચવે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૮૩).

(g) માર્ગાનુસારિતા માસી પોતાની બેનના દિકરા વિચાર તરફ અત્યંત રોષે બતાવે છે અને કહે છે કે તેની આંખોને જોતાં જ તે ઓળખી ગઈ હતી. આંખ અને હૃદય એ જાતિને ઓળખાવનાર છે. એના તરફ એ ખૂબ પ્રેમ દાખવે છે અને જિજ્ઞાસા-વૃત્તિથી પરદેશ નીકળી પડવા માટે તેને અભિનંદન આપે છે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૬૮-૯).

(h) કુટુંબપ્રેમ જ્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકા પર જાય છે ત્યારે તે વળી અતિ અભિનવ આકાર લે છે. ધ્રુવજરાજ સંસારત્યાગ કરી પુત્ર વિમળને રાજ્યગાદી પર બેસાડવાનું કહે છે ત્યારે પુત્ર જણાવે છે કે પિતાનો પોતા ઉપર સાચો પ્રેમ નથી, નહિ તો પિતા સાચા નિર્વાણમાર્ગ તરફ જાય અને પુત્રને સંસારમાં ધકેલે એમ કેમ બને ? આ આખું સંભાષણ ઉચ્ચ કક્ષાનો પ્રેમ-વાત્સલ્ય બતાવે છે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૪).

(i) ધનશેખર-ધનવાન બાપનો પુત્ર પોતાની ઈચ્છાથી પૈસા કમાવા નીકળી પડે છે ત્યારે પિતા સાવધ રહેવાનો લાંબાણ ઉપદેશ આપે છે અને માતા બંધુમતી તો બાપદીકરાની વાતચીત રહતી રહતી સાંભળી જ રહી છે. માતાને પગે લાગી પહેરેલે કપડે ધનશેખર બહાર નીકળી જાય છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

સભજન દુર્જન સંબંધી ખ્યાલો—

સભજન gentleman અને દુર્જન loafer સંબંધી મધ્યયુગના વિચારો સંબંધી નીચેના બે ફકરાઓ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

(a) તે (વિચક્ષણ કુમાર) શુરવર્ગની પૂજા કરનારો હતો, બુદ્ધિશાળી હતો, શુભ તરફ પ્રેમવૃત્તિવાળો હતો, હુશિયાર હતો, પોતાનું સાધ્ય સમજનાર હતો, ઇદ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરેલ હતો, ઉત્તમ આચારો પાળવામાં તત્પર હતો, ધીરજવાળો હતો, સારી વસ્તુઓનો ઉપલોગ કરનાર હતો, મિત્રતાને વળગી રહેનાર હતો, સુદેવની હોંશથી પૂજા કરનાર હતો, દાનેશ્વરી હતો, પારકાના મનના ભાવોને જાણનાર હતો, સત્ય બોલનાર હતો, નમ્ર હતો, પ્રેમ રાખનાર પર વાતસલ્ય ભાવવાળો હતો, ક્ષમા શુભવાળો હતો, મધ્યસ્થ વૃત્તિએ કામ કરનાર હતો, અન્યની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં કટ્પવૃક્ષ સમાન હતો, ધર્મ પર દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર હતો, શુદ્ધ આત્મ-શુભન ગાળનાર હતો, આક્રમકમાં ખેડ ન કરનાર હતો, સ્થાનની કિંમત અને તકાવત જાણનાર હતો, કઠાબહથી રહિત હતો, શાસ્ત્ર-તત્વોનો જાણકાર હતો, બોલવામાં ખૂબ કુશળ હતો, નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણ હોઈ શત્રુને ત્રાસ પમાડનાર હતો, સ્વશુભનો કદી પણ ગર્વ ન કરનાર હતો, સંપત્તિથી જરા પણ હર્ષ ન કરનાર હતો, પરોપ-કારી હતો. (મ. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૪-૫). એને મળતું અકલક કુમારનું વર્ણન આવે છે તે માટે જુઓ મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૫.

(b) જડ વિપરીત મનવાળો, સત્ય પવિત્રતા અને સંતોષથી રહિત, વારંવાર માયા-કપટ કરનારો, ચાડી ખાનારો, બાયલા જેવો, સાધુઓની નિંદા કરનારો, ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરનારો, અત્યંત પ્રાપા-ત્મા, દેવની નિંદા કરનારો, જૂઠું બોલનારો, લોભથી અંધ ધર્મ ગયેલો, પારકાના ચિત્તને લેદી નાખનારો, બિલટાસુલટા વિચાર, વર્તન અને ઉચ્ચાર કરનારો, અન્યની સંપત્તિ જોઈ બળી મરનારો, અન્યની આપત્તિ જોઈ આનંદ માનનારો, અભિમાનથી કુલાર્ધ ગયેલો, ક્રોધથી ધમધમતો, દાંત કચકચાવીને બોલવાવાળો, બડાઈ કરનારો, રાગદ્રેષને વશ પડવાવાળો અને અનેક રીતે આઠે માર્ગે ઉતરી ગયેલો હતો. (સદર)

(૦) ઉત્તમ માર્ગે ચાલનારા મહાત્મા પુરુષોનું એ વ્રત હોય છે કે જ્યારે પણ તેઓ પોતાની સામે પારકી સ્ત્રીને જુએ છે ત્યારે નીચે મોંઢાંએ જમીન તરફ નજર કરીને ચાલ્યા જાય છે (સદર પૃ. ૭૬૯).

(d) સૌજન્ય પોતાની સાથે સારી શક્તિ, ધીરજ, ગંભીરતા, વિનય, નમ્રતા, સ્થિરતા, મીઠાં વચન, પરોપકાર, ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય, કૃતજ્ઞતા, સરળતા વિગેરે અનેક સેનાનીઓને લાવે છે. એ માણસોનાં મનને મનોહર બનાવે છે અને તેને અમૃત જેવું સુંદર કરે છે.

એની સાથે ખલતા (દૌર્જન્ય) કેવું કામ કરે છે તે પણ સાથે જ બતાવ્યું છે. એની અસર તો આવી પછી માણસો અનેક પ્રકારના કપટ કરે છે, અન્યને છેતરવા તૈયાર થઈ જાય છે, દ્રેષ્ય-યંત્રથી દુખાઈ જાય છે અને દ્રેષ્યમય થઈ જાય છે, ક્ષેત્ર સંબંધને તિલાંજલિ આપે છે, પરિચિતની સાથે શ્વાનની જેમ અસહ્ય ભાષા વાપરે છે, પોતાના સંબંધીઓને ખાઈ જઈને શ્વાનથી પણ વધે છે, જ્ઞાતિ કે વિભાગના સિવાજોથી ઉપરાંક થઈને ચાલે છે, અન્યનાં છિદ્રો ઉઘાડા પાડે છે, સ્થિર માણસોને કે વસ્તુઓને ઉઘાડા પાડે છે, વાતાવરણને વિષમય બનાવે છે, જીવનને બેભાન રૂપ કરી મૂકે છે વિગેરે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૩-૪)

સૌજન્ય દૌર્જન્યના આ યુગના ખ્યાલો સાથે આ આખું વર્ણન ખાસ સરખાવવા યોગ્ય છે.

(d) સનજનનો મેળાપ ખરેખર લબ્ય છે. સનજન મેળાપ પર રત્નચૂડના વિચારો ખૂબ વિચાર યોગ્ય છે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૬૮). ત્યારબાદ દુર્જનની દુર્જનતા બતાવવામાં વામદેવ કમાલ કરે છે. એના ખાસ પ્રેમી મિત્ર વિમળનું રત્ન છૂપાવવા એ જળરા કાવાદવા કરે છે અને અંતે ચોરને પાટલે ધૂળની ધૂળ રહે છે. એ બતાવે છે કે દશમી શતાબ્દમાં દુર્જનતા આજથી કાંઈ ઓછી નહોતી (પ્ર. ૫ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૨૦૨ થી).

(૦) ગમે તે થાય-સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગે, સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, અગ્નિ ધરત્ત જેવો ઠંડો થઈ જાય કે મેરુપર્વત પાણીમાં તરે તો પણ સનજનનો જે માણસનો હાથ પોતે પકડ્યો હોય તેને કદી છોડતા નથી, તેના તરફ ઉપેક્ષા કરતા નથી અને પોતે નાદાનોનાં

જાલે મગજમાંથી કાઢી હોય, પણ મોટા પર્વતના સપાટ શિખર પર
લવ્ય નગર રચી શકાય છે એ વાત કલ્પિત હોઈ શકે નહિ.
(પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦)

(૭) બજારોમાં દુકાનોની હાર (શ્રેણી) હતી. તેમાં કચિયાણા
ભરવામાં આવતાં. બજારમાં વેપારીઓ ધમાલ કરતાં વ્યાકુળ ધધને
કરતાં દેખાતા હતા. મૂલ્ય આપીને ત્યાંથી વસ્તુ ખરીદાતી હતી.
બજારમાં છોકરાઓ મસ્તી કરતા હતા. દેવું ન આપનારને કેદમાં
નાખવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

ગૃહરચના—

(ઇ) મોટા પ્રાસાદો અને તેમાં પાર વગરના ઝોરડાઓ હતા.
(અસંવ્યવહાર નગરના મહેલોનું વર્ણન પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૫)

(બ) રાજમહેલમાં ફરસળંધી અતિ તેજસ્વી રાખવામાં આવતી
હતી, પલંગ ખૂબ જિંથો રહેતો અને શયનગૃહની બાબુમાં પ્રસા-
ધનશાળા (Toilet room) રાખવામાં આવતી હતી એમ મદન-
કંદળીના મહેલના વર્ણન પરથી જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭)

(૦) હિમગૃહની રચના—પાંદડાં પાથરી દીધાં, કમળોની તે
પર યોજના યઈ, બનાવટી નદી ઘરમાં એવી ગોઠવી કે યંત્રથી તેમાંથી
સુગંધી પાણી આવ્યા જ કરે, ચંદન કપૂરના પાણીની ચોતરફ ગાર
કરવામાં આવી અને કમળના તંતુઓની રચનાથી તેમાં વિભાગો
પાડવામાં આવ્યા. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬)

કળા અભ્યાસ—

(ઇ) કળાના જ્ઞાન માટે ખાસ ચીવટ જણાય છે. નંદિવર્ધનનું
વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે તેને તેના પિતાએ વિદ્વાન કળાચાર્ય
પાસે ભણવા મોકલ્યો. નંદિવર્ધન કળાચાર્ય પાસે કળા ગ્રહણ કરવા
લાગ્યો. ‘ અભ્યાસ કરવાનાં સર્વ સાધનો તૈયાર હોવાથી, મારા
પિતાશ્રીનો કેળવણી આપવાની બાબતમાં હદ ઉત્સાહ હોવાથી,
કળાચાર્ય મને અભ્યાસ કરાવવામાં ખાસ રસ લેતા હોવાથી અને

બાહ્યકાળ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવહારની ચિંતાથી રહિત હોવાથી બીજી કોઈ પણ બાબતમાં ધ્યાન ન આપતાં એકચિત્તે બહુ થોડા વખતમાં લગભગ સર્વ કળાઓ કળાચાર્ય પાસેથી હું શીખી ગયો.' (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૦).

અભ્યાસની શરૂઆત આઠમે વર્ષે થાય છે. અભ્યાસ ઉચ્ચ વર્ગમાં ચીવટથી કરાવાતો હશે, એવું સહજ અનુમાન થાય છે. અભ્યાસની વિવિધતા કેવા પ્રકારની હશે તે નીચેના કળા-અભ્યાસનાં નામો પરથી જણાય છે.

લિપિજ્ઞાન, ગણિતજ્ઞાન, વ્યાકરણ, નિમિત્ત (આઠ પ્રકારનાં), છંદશાસ્ત્ર, નૃત્ય, ગાયન, હસ્તિશિક્ષા, ધનુર્વેદ, વૈદક, ધાતુવાદ, નરલક્ષણ, કથવિકથ (વેચવું, ખરીદવું), પત્રચ્છેદ વિગેરે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬-૭)

પુરુષની બહોંતેર કળાઓનું વર્ણન અન્યત્ર જોવામાં આવે છે તેમાંની ઘણીખરી કળાનો સમાવેશ આમાં થાય છે. કળાનો અર્થ કાલ નથી, પણ અભ્યાસ-નિપુણતા હોય એમ જણાય છે.

(b) અભ્યાસ કરાવવા માટે પુત્રોને ગુરુને ત્યાં મૂકવામાં આવતા હતા, ખાવાપીવાનું ગુરુને ત્યાં જ રાખવામાં આવતું હતું અને અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે ગુરુને પારિતોષિક-ઇનામ આપવામાં આવતું હતું એમ જણાય છે. વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો એમ જણાય છે. પ્ર. ૩. પ્ર. ૧ માં એનું લાક્ષણિક વર્ણન છે તે પરથી આ સહજ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે. કળાચાર્ય શિક્ષણ આપવાની બાબતમાં ખૂબ રસ લેતા હોય એમ પૃ. ૩૫૦ થી જણાય છે. અભ્યાસ દરમિયાન એકાગ્રતા જળવાઈ રહે તેટલા માટે અભ્યાસ કરનાર ગુરુને ઘેર જ રહે અને પોતાને ઘેર આવ્યા-ગયા ન કરે એટલી પણ ચીવટ રાખવામાં આવતી હતી. (પૃ. ૩૫૫) કવચિત્ કળા અભ્યાસની સર્વ સગવડો કરી આપવાનું પણ જણાવ્યું છે. અનુસુંદર ચક્રવર્તીના અભ્યાસ માટે જુઓ. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૯૬)

(c) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૨ માં નીચેની કળા ગણાવી છે:-

દસ્તાવેજ લખવાની કળા, ચિત્રકળા, શસ્ત્રકળા, મનુષ્ય લક્ષણ-

જ્ઞાન, ગાવાની કળા, હસ્તિશિક્ષા કળા, પાંદડાની કોરણીની કળા, વૈદક, વ્યાકરણ, તર્ક, ગણિત, ધાતુવાદ, કૌતુક, અષ્ટાંગ નિમિત્ત

(d) કળાચાર્યને વેતન આપવાનો રિવાજ નહોતો, પણ તેને ઘેર ધન, ધાન્ય અને સુવર્ણ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયે મોકલવાનો રિવાજ હતો (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૪).

(e) કન્યાઓને લણવાનો કોઈ રીતસર પ્રબંધ જોવામાં આવતો નથી, છતાં રાજકુંવરીઓ લણેલી હોય અને કળામાં કુશળ હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે નરસુંદરીને વિદ્યા-કળામાં કુશળ ચીતરી છે (પૃ. ૭૨૫)

(f) છોકરાઓ નિશાળે જવાને બહાને રખડતા હતા અને શિષુદારણ જેવા માયામૃપાવાદી બાર બાર વર્ષ સુધી એવી પોલ ચલાવી શકતા હતા (મ. ૪. પ્ર. ૨ પૃ. ૭૨૫)

(g) ચિત્રપટ ઉપર આબેહૂળ ચિત્ર પાડવાની કળા સારી રીતે વિકાસ પામેલી હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીનાં ચિત્રવર્ણનમાં તેના ઘરેણાનું વર્ણન કરી તેમાં પૂરેલ રંગ અને છાયાનું આબેહૂળ વર્ણન આપ્યું છે. આખા ચિત્રનાં અંગોપાંગોનું વર્ણન વાંચતા ચિત્ર નજર સન્મુખ ખડું થાય છે, તે ઉપરથી તે યુગની ચિત્ર-કળાનો ખ્યાલ આવે છે. એના ભ્રમર, અર્ધ ઉઘડેલ નેત્ર અને સ્તનનું વર્ણન વાંચતાં તે યુગની ચિત્રકળા લાવ પણ બરાબર ખતાવી શકતી હશે એવો ખ્યાલ આવે છે (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૨-૩)

(h) વિદ્યાધરમિથુન અને વિયોગી રાજકુંસીનાં ચિત્ર મયૂર-મંજરીએ પોતાને હાથે ચિત્રેલ છે તેનું વર્ણન જોતાં (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૪) જણાય છે કે ચિત્ર કાઢવાની કળા ઉચ્ચ વર્ગમાં બહુ આદર પામેલી હશે.

યોગશક્તિ માટે તત્કાલિન માન્યતાઓ—

(a) શરીરની અંદર કોઈ જગ્યાએ છુપાઈને બેસી જવું અને પછી લક્ષિતપૂર્વક ધ્યાન કરે તેને મુખ આપવું (સ્પર્શન-વર્ણન મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૩૯૯). યોગશક્તિ ખતાવવા માટે

સ્પર્શને “ પદ્માસન કર્યું”, શરીરને સ્થિર કર્યું”, મનના વિશ્લેષને દૂર કર્યો, આંખને નિશ્ચળ કરી તેને નાકના અગ્ર ભાગ તરફ અનિ-
મેષપણે સ્થાપન કરી, મનને સ્થિર કર્યું”, ધારણાને ધરાબર સ્થિર
કરી, ધારણાના વિષય પર એકતાન લગાવ્યું”, ઇન્દ્રિયની વૃત્તિઓને
ફેંધી દીધી, પોતે તદ્દન સ્વરૂપશૂન્ય થયો. ’ (આ રીતે યોગપ્રભાવ
બતાવવામાં આવતો હતો અને યોગનો ઢાંગ કરવાની પણ એ જ
રીતિ હતી. સ્પર્શનનો યોગ, જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૧)
આ યોગપ્રભાવ તે વર્તમાન કાળના mosmarāṣm (મેસમેરી-
ઝમ) જેવો લાગે છે. એ ઇચ્છાશક્તિ પર આધાર રાખે છે તેથી
નખળી ઇચ્છાશક્તિ (Will-power)વાળા બાળજીવો પર તેની
અસર થાય છે અને મનીષી જેવા મજબૂત ઇચ્છાબળવાળા પર
તેની અસર થતી નથી એ માન્યતા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે
(પૃ. ૪૦૨). અકુશળમાળાનો યોગશક્તિનો પ્રયોગ પ્ર. ૩. પ્ર. ૮.
ની શરૂઆતમાં આવ્યો છે (પૃ. ૪૩૨) તે દશમી શતાબ્દનો
યોગ સંબંધી કેવો ખ્યાલ હશે તે બતાવે છે. આગળ પ્ર. ૩.
પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૧ માં જણાવે છે કે ‘ કોઈ વખત વ્યક્ત રૂપવાળા
થવું અને કોઈ વખત અદૃશ્ય થઈ જવું એવી શક્તિ યોગી-
ઓમાં હોય છે. ’

(b) પરપુરપ્રવેશના અનેક પ્રસંગો ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે
તે સૂચવે છે કે એવા કોઈ પ્રકારના પ્રયોગો તે યુગમાં કદાચ થઈ
શકતા હશે. દાખલા તરીકે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૦, તથા
પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૩૩. એ યોગશક્તિનો એક પ્રકાર છે. અહીં
પુર શબ્દ શરીરવાચક છે એટલે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો તે.

(c) નેત્રાંજનથી અંદરનો ભાગ દેખાય છે. વિમળાલોક
અંજનમાં ચમત્કાર માટે જુઓ પીઠગંધ પૃ. ૧૨૬-૩૦ તથા
પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૩૪.

(d) મહાત્મા સાધુઓ લબ્ધિને લઈને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપો ધારણ કરી શકે છે, અને જોતજોતામાં તેમાં ફેરફાર કરી
શકે છે. તેઓ પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ થઈ શકે છે, મરણ આવે તો
પર્વત જેવા ગુરુ થઈ શકે છે, ધારે તો આકાશના તુલ જેવા

હલકા થઈ શકે છે, કારણ પડે તો ઈંદ્રને પણ નોકર માફક હુકમ કરી શકે છે, પથ્થરના શિલાતળમાં ડુબકી મારી શકે છે, ઇચ્છા થાય તો એક ઘડામાંથી સેંકડો-હજારો ઘડાઓ કરી શકે છે, એક કપડા-માંથી સેંકડો કપડાઓ કરી શકે છે, શરીરના કોઈ પણ અંગથી કે ઉપાંગથી સાંભળી શકે છે, ગમે તેવા રોગને આંગળી અડાડવાથી સાબત કરે છે, આકાશમાં પવનની પેઠે જાય આવે છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૬૫-૬)

અભિનવ અર્થાતર ન્યાસો અને ઉપમાનો—

(a) રીંગણાં અને લેંસતું દહીં ખાવાથી એવી સખ્ત ઊંઘ આવે છે કે તે નિદ્રાતું નિવારણ કરવું મુશ્કેલ પડે છે. (પીઠળાંધ ૧૭૪)

(b) ‘ તે જ ખાડા અને તે જ મેંઢાં. ’ (પીઠળાંધ પૃ. ૩૩૯) સાંજે મેંઢાં એના એ જ ખાડામાંથી મળી આવે છે. ‘ એ લગવાન એના એ ’ ને મળતી પ્રચલિત કહેવત.

(c) એવો કોણ ડાહ્યો મનુષ્ય હોય કે જેને એક વખત મોઢું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારપછી પોતાના અગાઉના અંડાળપણાની ઇચ્છા રાખે ? (પીઠળાંધ. પૃ. ૨૦૨)

(d) ‘ કોઈ શેઠનો નોકર તદ્દન ભૂખ્યો હોય અને ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન ડુબણું પડી ગયું હોય તે પોતાના શેઠના હુકમથી શેઠના પરિવાર માટે તૈયાર કરેલી સુંદર રસોઈ તેમને પીરસી આપે તો તે ભૂખ્યા નોકરની પીરસેલી રસોઈ શેઠના પરિવારની ભૂખ લાંબે છે (પીઠળાંધ. પૃ. ૨૧૪-૫). આ ઉપમાન બહુ સુંદર છે અને મારા જેવા અધ્યાત્મ કે યોગ પરત્વે કોઈ લખે તેના બચાવ માટે ખાસ બાંધબેસતું છે તેથી મને તે ઉપમાનને ‘ અભિનવ ’ ની કક્ષામાં મૂકવાનું મન થયું છે. લોબન બનાવનાર કે પીરસનાર ભૂખ્યો હોય તો પણ લોબનમાં ક્ષુધા શાંત કરવાની શક્તિ છે તે કાયમ રહે છે.

(e) વાઘણ(સિંહણ) નો નાશ કરવા માટે શરભ (અષ્ટાપદ) સમાન છે. (एष मायामहाव्याघ्रीघातने शरभायते.) (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૯)

(f) પતિ તરફ અપૂર્વ લક્ષિત હોય તેવી સ્ત્રીને માટે અરુઘ્તીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢેલ, એ ઉપમાન વપરાયું છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪).

(g) જે છાંટની પીઠ પર ન સમાઈ શકે તે તેને ગળે બાંધવામાં આવે છે (મ. ૩. પ્ર. ૨૭. પૃ. ૬૨૬).

(h) માનનું રૂપ અદ્ભુત છે. એને આઠ સુખ બતાવ્યાં છે. એ આઠ મહના રૂપક છે. એનું નામ શૈલરાજ પણ લાક્ષણિક છે. (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫).

(i) વૈશ્વાનરનું આખું સ્વરૂપ ખાસ લાક્ષણિક છે. એ ક્રોધનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. એના આખા શરીરના વર્ણન માટે જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૬-૭.

(j) મૂર્ખ માછલીને તાળવામાં આંકડો લાગે ને ગળું ઝલાઈ જાય તેવે પ્રસંગે જેવું સુખ (હઃખ) થાય તેવું સુખ (હઃખ) સંસારી જીવેને હોય છે (મ. ૫. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૮).

(k) લક્ષ્મી વરેલ માણસ જો સાહસ છોડી દે તો જેવી રીતે પ્રેમાતુર પ્રણયીની આશંકાથી કુલટા સ્ત્રી ધન વગરના પુરુષને છોડી દે છે તેમ તેવા માણસને છોડીને લક્ષ્મી ચાલી જાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૨).

(l) ‘ ગધેડાને સર્વ સુખ આપનાર સ્વર્ગ મળ્યું તો ખરું, પરંતુ ત્યાં પણ હાથમાં દોરડા સાથે એક ઘોળી તેને મળ્યો. ’ (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬). ગમે ત્યાં જાઓ, પણ નશીળ તો બે ડગલા આગળ ને આગળ છે તે પર આ લાક્ષણિક ઉક્તિ છે.

તત્સમયના ધર્મે-માન્યતાઓ:—

(૧) દશમી શતાબ્દમાં નીચેના મતો આર્યાવર્તમાં વર્તતા હશે એમ તે સંબંધમાં કહેલા નામનિર્દેશથી જણાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૫૬). એમાંનાં કેટલાકનું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે પૃ. ૧૩૪૩ થી શરૂ થતા પરિચિદમાં જોઈતું મળી શક્યું તેટલું.

ખતાબ્યુ' છે. અત્રે તેો તેનો નામનિર્દેશ જ માત્ર કરવામાં આવે છે. આ સર્વે મતોમાં ચર્યાને અંગે ભેદ હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

શાક્ય.	ત્રિદંડી.	શૈવ.
ગૌતમ.	ચરક.	સામાનિક.
સામપરા.	વેદધર્મી.	ધાર્મિક.
આણ્વિક	શુદ્ધ.	વિદ્યુદંત.
મુંચુણ.	માહેન્દ.	ચારિક.
ધૂમ.	ખદ્ધવેરી	ખુંખુક.
ઉદ્ધા	પાશુપત.	કણ્ણાદ.
અર્મખંડી.	સયોગી.	ઉલ્લૂક.
ગોદેહ.	ચક્ષતાપસ.	ધોષપાશુપત.
કંદહેદ	દ્વિગંધર.	કામર્દક
કાળમુખ.	પાણિલેહ.	ત્રિરાશીઆ.
કાપાલિક.	ક્રિયાવાદી.	ગોમત.
મૃગચારિ.	લોકાયત.	શંખધ્મા.
સિદ્ધવાદી.	કુલંતપ.	તાપસ.
ગિરિરોહી.	શુચિ.	રાજપિંડી
સ સારમોચક.	સર્વાવસ્થ	અજ્ઞાનવાદી.
શ્વેતભિક્ષુ.	કુમારમતી	શરીરશત્રુ
ઉકતંદ.	ચક્રવાળ	ત્રપુ.
હસ્તિતાપસ.	ચિત્તદેવ.	ખીલવાસી.
મૈથુનચારી.	અંબર.	અસિધારી.
માઠરપુત્રો.	અંદ્રોદ્ગમિક.	ઉદ્ધમૃત્તિક.
એકેકસ્થાલિકો.	મંખ.	પક્ષાપક્ષી.
ગન્ધવજ.	ઉલ્લૂકપક્ષી.	માતૃલકતો
કંટકમર્દક.		

એ સર્વ મતો દેવ, વાદ, વેશ, કલ્પ, મોક્ષ, વિશુદ્ધિ અને વૃત્તિની ખાખતમાં એક ખીખથી બુદ્ધા પડે છે તે હકીકત પૃ. ૮૬૦-૮૬૨ સુધીમાં સામાન્ય પ્રકારે ખતાવેલ છે.

(b) લેકિમાં ધર્મ સંખંધી વિક્ષેપો કેવા થતા હશે તેનું લોક્ષણિક ચિત્ર:—

“આ જગત ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયું હશે ? કે તેને ઇશ્વરે ઘનાવ્યું હશે ? કે બ્રહ્માએ તેને કર્યું હશે ? અથવા તે પ્રકૃતિનો વિકાર હશે ? અથવા તે દરેક ક્ષણે નાશ પામનારું હશે ? પાંચ સ્કંધરૂપ આ જીવ પંચમહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયો હશે ? અથવા તો તે જ્ઞાનમાત્ર જ હશે કે સર્વશૂન્ય હશે ? કર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ જ હોય ? મહેશ્વરને લીધે આ સર્વ જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરતાં હશે ? ” (પીઠબંધ પૃ. ૧૧૭-૮) આ સર્વ જુદાં જુદાં દર્શનની આત્માના અંગની માન્યતાઓ છે. તેને માટે સદર પૃષ્ઠનીચે લખેલી નોંધો જુઓ.

(૦) તે વખતે મુખ્ય દર્શન છ જણાય છે. તેનાં નામો અનુક્રમે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, જૌદ્ધ, મીમાંસક અને જૈન છે એમ આ અંધકારની ગણતરી પ્રમાણે પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧ ઉપરથી જણાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પણ પોતાના પદ્મદર્શનસમુચ્ચય અંધમાં એ જ છ દર્શનો ગતાવે છે.

મીમાંસાને પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા એમ બે વિભાગમાં વહેંચી અને સાંખ્યને સૈશ્વર અને નિરીશ્વર બે વિભાગમાં વહેંચી જૈન અને જૌદ્ધ દર્શનને ન ગણતાં છ દર્શન ગણવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને અનુસરનારા છ દર્શનો છે એમ સમજવું. પ્રો. મેક્સમ્યુલરે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની છ સ્કૂલો (Six Schools of Indian philosophy) નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે આ ખીજ પ્રકારના પદ્મદર્શનની વ્યાખ્યા છે એમ સમજવું.

ઉપરના છએ દર્શનની માન્યતાનો વિસ્તાર પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧ માં સારી રીતે કહેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આવાંકોનું તે સમયમાં અસ્તિત્વ જરૂર હતું, પણ તે નિર્વૃત્તિમાર્ગ ન થઈ શકે, કારણ કે તે નિર્વૃત્તિમાં માનતા જ નથી.

(૮) ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપો-ઢાંગ ધર્તીગો કેવા હતા તે નીચેના વર્ણનથી ખરાબર સમજાય છે.

શૈવાચાર્ય—દીક્ષા આપવી, પાપો કાપી નાખવાનું વચન આપવું અને ગુરુચરણમાં ધન સ્ત્રી વિગેરે સર્વસ્વ અર્પણ કરવા

મોગણી કરવી. ‘અમારા કહેવા પ્રમાણે કરવાથી તું પિંડપાત કરીને એટલે શરીર છોડી દઈને શિવ થઈ જઈશ, તારું કંથ્યાણ થઈ જશે અને તું પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ જઈશ.’ આવી રીતે બોલીને શૈવાચાર્ય ઠગતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

પ્રાહ્મણો—(દ્વિ જાતિઓ) ‘સોનાનું દાન આપવું તે મહાકુળ આપનાર છે, ગાયનું દાન આપવાથી મહાઉદય થાય છે, પૃથ્વીનું દાન આપવાથી અવિનાશી થવાય છે, પૂર્વ ધર્મ(યજ્ઞ કરવા, કુવા ખોદાવવા તે)નું અતુલ્ય કુળ છે, વેદના પાર પામેલને દાન દેવું તે અનંત શુભ કરનાર છે, તેમ જ દુગતી, તરતની વીંઆયલી, વાછડાવાળી, વસ્ત્ર ઓઠાડેલી, સોનાના શીંગડાવાળી, રત્નોથી મંડિત અને ઉપચાર કરાયેલી ગાય જે પ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવે તો તેને ચાર સમુદ્રની વચ્ચે આવી રહેલી અનેક નગર અને ગામોથી ભરેલી અને પર્વતો તથા જંગલથી યુક્ત પૃથ્વીનું દાન આપવા જેટલું કુળ થાય છે.’ આવા ઘનાવટી વાક્યોથી પ્રાહ્મણો આખી દુનિયાને છેતરતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

ઐશ્વ લિષ્ઠુઓ—‘વિહારો બંધાવો, સાધુઓનો તેમાં વાસ કરાવો, સંઘની પૂજા કરો, ઐશ્વ લિષ્ઠુઓને દક્ષિણા આપો, સંઘના કોશ સાથે તમારું ધન મેળવી દો, સંઘના કોઠારમાં તમારું અનાજ મેળવી દો, સંઘના ગોકુળમાં તમારાં જનાવરો આપી દો, ઐશ્વ ધર્મને અનુસરનારા ધાઓ—એમ કરવાથી તમને થોડા વખતમાં ભગવાન બુદ્ધદેવનું પદ પ્રાપ્ત થશે.’ (પૃ. ૧૨૩-૪)

દિગંખર—‘સંઘને જમણ આપો, ઋષિઓને જમાડો, સારા સારા ખાવાના પદાર્થો આપો, મુખવાસ માટે સારી વસ્તુઓ ધરો, દાન આપવું એ ગૃહસ્થનો મોટો અને મુખ્ય ધર્મ છે, દાનથી સંસારનો પાર પમાય છે.’ (પૃ. ૧૨૪)

આ સર્વ ઉપદેશપ્રણાલિકાઓ ધન, માન કે ઋદ્ધિ મેળવવા માટે શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી ખેંચી તાણીને અથવા નવા શાસ્ત્રો બનાવીને ભોળા લોકો પાસે રજૂ કરવાનો તે સમયે રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત હતો એમ જણાય છે.

શૈવાચાર્ય, પ્રાહ્મણ અને ઐશ્વ લિષ્ઠુઓની તુલ્યતાની ઉપમા ફરી વાર પૃ. ૧૨૬ માં આપી છે તે પરથી જણાય છે કે દશમી

શતાબ્દિમાં એ વર્ગ ઘણો માથાભારે હશે અને અધમતા-તુચ્છતામાં દષ્ટાંતરૂપ હશે.

(e) આલિસાંસ્કારિક કુવિકલ્પોનું સ્વરૂપ પૃ. ૧૫૧ (પીઠ-ખંધ) માં આપ્યું છે. એ કુવિકલ્પો બહારના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના દાખલાઓ: ‘ સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ રૂપ સૃષ્ટિ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, બ્રહ્માદિ દેવે તેને બનાવેલ છે, તે પ્રકૃતિનાં વિકાર રૂપ છે, ક્ષણમાં નાશ પામે તેવી છે, વિજ્ઞાન માત્ર છે, શૂન્ય રૂપ છે વિગેરે વિગેરે.’

(f) ‘તમે વારંવાર સોનાનાં દાન આપો, ગાયનાં દાન આપો, પૃથ્વીનાં દાન આપો, વારંવાર સ્નાન કરો, ધૂમાડાનું પાન કરો, પંચાગ્નિ તપ કરો, ચંડિકા વિગેરે દેવીઓનું તર્પણ કરો, મોટા તીર્થો પર જઈ ભોજન ભજવ ખાઓ, સાધુઓને એક ઘરનો પિંડ આપો, ગાળાં વાળાં બળવવામાં આદર કરો, વાવો બંધાવો, ફૂવાઓ ખોદાવો, તળાવો કરાવો, યજ્ઞમાં પશુઓનો હોમ કરો.’ આવા ધર્મો દુનિયામાં મિથ્યા દર્શન ફેલાવતા હતા. (મ. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૪૭)

(g) કેટલાક મનુષ્યો અતિ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળા હોવા છતાં અને તેમણે કોઈ દર્શનનો સ્વીકાર ન કરેલો હોય છતાં પણ એવા વર્તનવાળા શક્ય હતા કે મુનિમહારાજઓ પણ એના વર્તનની સ્પૃહા કરે. વિમળકુમારની નૈષ્ઠિક સચ્ચારિત્રશીલતા એ દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે (મ. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૭૮).

(h) મોક્ષમાર્ગને અંગે કોઈ કહેતા કે:-

‘હિંસા કરો-ગમે તે કરો, તેમાં વાંધો નથી, માત્ર બુદ્ધિને લેપ લાગવા દેવો નહિ. આખી દુનિયાને મારી નાખે પણ જેની બુદ્ધિ લેપ પામે નહિ તે પાપથી ખરડાય નહિ. પ્રાણીને છેદી-કાપીને પણ જે શિવનું સ્મરણ કરે તે સર્વ પાપોથી મૂકાય. અપવિત્ર કે પવિત્ર-જો વિષ્ણુનું સ્મરણ કરે તો પવિત્ર થઈ જાય, કેટલાક પાપાશનમંત્રને પાપના વિનાશક કહેતા.

વાયુ ઉપર જપ કરવાથી-હૃદયકમળમાં મનને સ્થાપવાથી મોક્ષ થાય છે. ઓંકારનો જાપ, રેચક પૂરક કુંલકનું નિયમન, નાસિકાના

અથ ભાગમાં ભ્રમર વચ્ચે જિંદુની સ્થાપના, નાડીમાર્ગની સાધના, નાભિથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી જતા વાયુની ચિંતવના, આદિપુરુષનો જાપ-આમ અનેક પ્રકારે મોક્ષ ધાય છે, એવી લિખ્ત લિખ્ત માન્યતાઓ હતી (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૨૦૩૯-૪૨.).

(i) સાંખ્ય વિગેરેને આસ્તિક તીર્થીઓ ગણાવ્યા છે, ત્યારે બૃહસ્પતિને નાસ્તિક તીર્થી ગણાવ્યા છે તે નોંધવા જેવું છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૪૭.).

જૈનધર્મ-શાસનની સ્થિતિ—

(a) રાજમંદિરનો અતિ વિસ્તારથી અહેવાલ પીઠબંધમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ શાસનમંદિર છે. એમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, ગણચિંતક, રક્ષક, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનું વર્ણન વાંચતાં અતિ આહ્લાદ ધાય તેવી હકીકત છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન પૃ. ૯૧ થી ૧૦૬ સુધી પીઠબંધમાં આપ્યું છે. એ આદર્શ વર્ણન છે કે તે સમયની સ્થિતિ જતાવે છે તેનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એમાં લખે છે તેવા આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો હોય તો દશમી શતાબ્દિમાં ચૈત્યવાસનું જે જોર આપણે ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ તેનો સંભવ રહે નહિ. પૃ. ૧૦૧ માં મુલટો શ્રાવકોની સંખ્યા અસંખ્ય^૧ જતાવી છે તે જોતાં એ વર્ણન કદપનામય જણાય છે. જાહુ વિગતથી વાંચતાં મને એ આખું વર્ણન ભાવનાશીલ (idealistic) લાગ્યું છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિમહારાજની નજરે એવો જૈનસમાજ હોવો જોઈએ એવી હકીકત એમણે પોતાની લૌકિક ભાષામાં કહી જતાવી છે.

(b) કોઈને વધારે પડતી દેશના અપાઘ જલ્ય ત્યારે તે પ્રાણી સુંદર પરિણામથી બ્રહ્મ ધાય છે. બ્રહ્મ થયેલાનાં લક્ષણ જતાવતાં કહે છે કે એવો પ્રાણી ‘ દેવમંદિરે જતો નથી, સાધુના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ પણ કરતો નથી, સાધુને જુએ તો પણ તેમને વંદના સરખીએ કરતો નથી, સ્વધર્મી જંધુઓને આમંત્રણ પણ કરતો નથી,

૧ આ અસંખ્ય શબ્દ મોટી સંખ્યા વાચક છે.

ધરમાં ચાલી આવતી દાનપદ્ધતિ હોય છે તે પણ બંધ કરી દે છે, ધર્મશુરુને દરથી દેખી નાસવા લાગે છે, તેમની પુઠે તેઓની નિંદા કરે છે. ' ધર્મબ્રહ્મ પ્રાણી ક્યારે થયો ગણાય તત્સંગંધી તે યુગના આ વિચારો બાણવા યોગ્ય છે. એમાં દેવશુરુપૂજન અને સાધર્મી-વાત્સલ્યને ઘણું મહત્ત્વ અપાયું છે, બ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કે નય પ્રમાણ જ્ઞાનને ખાસ સ્થાન મળતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

(૦) સાધુઓ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવી શુરુવંદન કરી જવાનો નિયમ તે યુગમાં પણ આપતા હતા. (પીઠબંધ ૧૩૩.)

(ટ) ઉપદેશનો ક્રમ તે યુગમાં પણ એક જ પ્રકારનો હતો. 'સર્વથી પહેલાં તો સર્વવિરતિનો ઉપદેશ આપવો, પરંતુ બ્યારે એમ માલૂમ પડે કે આ પ્રાણી સર્વવિરતિ શ્રદ્ધા કરવાથી વિમુખ છે, તેને સર્વવિરતિ શ્રદ્ધા કરવાનું અને સર્વથા ત્યાગ કરવાનું મન થતું નથી ત્યારે તેને દેશવિરતિનો ઉપદેશ આપવો.' (પૃ. ૧૬૭ પીઠબંધ) આ ઉપદેશપદ્ધતિ શા માટે ખસંદ કરવામાં આવેલ છે તેનું ત્યાં કારણ બતાવ્યું છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. એમાં શિષ્યસંખ્યા વધારવાનો હેતુ નથી, કે પરંપરા ચલાવવાનો સ્વાર્થ નથી, પણ મનુષ્યના માનસના બારિક અભ્યાસનું એક વિશિષ્ટ પરિણામ છે. આ દશમા સૈકાની આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એ જ પદ્ધતિ પ્રબોધનરતિ આચાર્યે સ્વીકારી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૬૨). એ ગૃહસ્થધર્મને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બતાવે છે અને સંસારને ઓછો કરનાર હોઈ હુલ્લ જ છે એમ કહે છે. એ ઉપદેશપદ્ધતિ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬ માં દત્ત મુનિ પણ એ જ રીતિને અનુસરતા જોવામાં આવે છે (પૃ. ૫૫૫).

(૦) શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરતાં મહાબુદ્ધિશાળી અને સફળોધ આપવામાં અતિ કુશળ મહાત્મા પુરુષો તે સમયમાં વિદ્યમાન હતા. (પીઠબંધ પૃ. ૨૧૦).

(ઈ) અતિ વિદ્વાન આચાર્યની પાસે અનેક શિષ્યો રહેતા હતા અને આચાર્યો નગરની બહાર આવેલા ઉદ્યાનમાં પધારતા હતા (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૧ પૃ. ૪૬૩). ઉદ્યાનમાં કોઈ દેવમંદિર હોય તેમાં

એક જાણુએ આચાર્ય ઉતરે એવી હકીકત પૃ. ૪૬૭ માં આવે છે તે ચૈત્યવાસનું જોર બતાવે છે.

(ઘ) દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિ ગુરુમહારાજ કરે નહિ, એવી પ્રવૃત્તિ માટે તેમની સંમતિ લેવાય નહિ, એનો આદેશ કરવાનો ગુરુને અધિકાર નહિ. તેઓ તો માત્ર દ્રવ્યસ્તવનું સ્વરૂપ બતાવે અને તેનો ઉપદેશ પણ યથાવસર આપે. આ રીતિ હાલ વીસરાઈ ગયેલી જણાય છે, ધ્યાન પર લેવા યોગ્ય છે. દશમી સદીમાં આ રીતિ વર્તતી હોય એમ જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૫, પૃ. ૫૧૩.)

(ઙ) દત્તમુનિને કનકશેખરે જૈનધર્મનો આર પૂછતાં તેમણે (૧) અહિંસા, (૨) ધ્યાન યોગ, (૩) રાગાદિ દુશ્મન પર વિજય અને (૪) સ્વધર્મી બંધુ પર પ્રેમ-એમ આર બાબત બતાવી છે. કનકશેખરે સ્વધર્મી બંધુઓને કરમુક્ત કર્યા, તેમને ખાનપાન વસ્ત્ર પાત્ર આખ્યાં અને જૈન બંધુઓને ગુરુભાવે ખૂબ બહુલાવ્યા. દશમી શતાબ્દિની આ ઉપદેશપ્રણાલિકા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૬.). ત્યાં એક ખીજી વાત પણ ખાસ વિચારવા જેવી છે. અનેક લોકો જૈન મતમાં આવી ગયા એવી ત્યાં વાત છે તે પરથી જણાય છે કે જૈનોના વાડા દશમી શતાબ્દિ સુધી બંધાયા નહોતા. જૈનો સંબંધી એના વિચારો ખાસ નોંધવા જેવા છે. “ એ જિનમતને અનુસરનારા લોકો સ્વભાવથી જ ચોરી, પરહારાગમન વિગેરે સર્વ દુષ્ટ વર્તનોથી પાછા હકી જઈને વગર કહ્યે પોતાથી જ સારે રસ્તે ચાલે છે-એવા મહાત્મા પુરુષોના કંઈ શા માટે કરવો ? એવા મનુષ્યોને સભા કરવાની જોઓની ખુદ્દિ થાય તેઓ જ ખરેખરા સભાને પાત્ર છે. જે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડતી હોય, જેની ચોકી કરવી પડતી હોય, તેઓના માથા ઉપર કરનો બોલે નાખવો ઉચિત ગણાય, પરંતુ જૈનલોકો તો પોતાના ગુણોથી જ રક્ષાયલા છે, તેથી તેઓના ઉપર કરનો બોલે નાખવો ઉચિત નથી. ” આ આખું વાક્ય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ વધતાં તે કહે છે: “ રાજાઓએ તેટલા માટે તેવા લોકોનું દાસત્વ છોડીને બીજું કંઈ પણ કરવું ઉચિત નથી અને અમે પણ તેમ જ કરીએ છીએ ” (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૧). સ્વધર્મીવાત્સલ્યનો આ આખો ખ્યાલ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.

(i) સાચો ધર્મ જતાવનાર તરફ ગુણાનુરાગી પ્રાણીઓ ખૂબ આભાર દર્શાવતા હતા અને પોતાને જીવન આપ્યું હોય તેટલો ઉપકાર દર્શાવતા હતા. વિમળકુમારનું રત્નચૂડ સાથેનું આખું સંભાષણ એ સંબંધની સાક્ષી પૂરે છે, (મ. પ. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૮૩ થી આગળ) અને પૃ. ૧૨૮૮ માં જણાવે છે કે સર્વજ્ઞ ધર્મની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જે પ્રાણી આ જીવનો જરા પણ નિમિત્તમાત્ર થાય તે પરમાર્થથી આ જીવનો ગુરુ છે એમ સમજવું.

(j) અતિ વિક્ષાન્ અવ્યાસી સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું અને તેને વ્યાખ્યાન આપવાનો-દેશના દેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો એમ જણાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૬૮૧)

(k) આચાર્ય પોતાના યોગ્ય શિષ્યને આચાર્યપદે સ્થાપી ગમ્મની અનુસાર આપે ત્યારે એ ગમ્મધાધિપતિ થાય (મ. ૮. પ્ર. ૨૨ પૃ. ૨૦૬૪-૫.) એ અનુસારનો આખો પાઠ અને ક્રમ ધણે સુંદર હોય છે (પૃ. ૨૦૬૬-૭.). એમાં નિયંત્રણનો મહિમા ખૂબ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તે અનુકરણીય છે.

(l) સાધ્વી સારા અક્ષરે પુસ્તકો લખી શક્તી હતી. (પ્રશ-સ્તિ પૃ. ૨૦૮૭.)

જૈનધર્મ-ધર્મીઓની સ્થિતિ—

(n) ‘ અહો ! આ આહુત ભગવાનનું દર્શન અતિ અદ્ભુત છે ! અહીં જે લોકો વસે છે તેઓ બધે ભાઈઓ હોય, ભિત્રો હોય, એક અર્ધ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય, હૃદય અર્પણ કરી દેનારા હોય, એક આત્માવાળા હોય તેમ અસ્પર્શ વર્તે છે, તેઓ બધે અમૃતનું પાન કરીને ધરાઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે, પોતાને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્રેગ હોય જ નહિ તેવા દેખાય છે, તેઓને કોઈ પ્રકારની આતુરતા જણાતી નથી, તેઓ ઉત્સાહથી ભરપૂર દેખાય છે, જેઓનાં મનના સર્વ મનોરથો બધે પૂરા થઈ ગયા હોય તેવા તેઓ જણાય છે અને તેઓ સર્વ વખત આખી દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર દેખાય છે. ’ (પીઠ-

ખંધ પૃ. ૧૦૬-૭). આ આખો પીઠખંધ અંથકર્તાએ ખોતાના જીવની અપેક્ષાએ લખ્યો છે (પૃ. ૨૧૭) અને તેમાં આવેલ હકીકત સ્વાનુભવસિદ્ધ બતાવી છે (પૃ. ૧૧૨). જેમના સમયમાં શાસનમાં ખેંચાતાણી ચાલતી હોય, સત્તાનો દુરુપયોગ થતો હોય, ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવાતી હોય તેઓ સર્વજ્ઞ શાસનનું આવું વર્ણન કરી શકે નહિ એવો મારો મત છે. સામાજિક સ્થિતિ બહુ સારી હશે એમ અનુમાન કરવાનું આથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

(b) શુરુમહારાજ નિષ્પુણ્યકને કહે છે કે ‘ આ રાજમહેલની બહાર તો અનેક દુઃખી માણસો રહે છે, પણ તેમને આ મહેલ જોઈને આનંદ થતો નથી અને અમારા મહારાજાની તેના ઉપર મીઠી દૃષ્ટિ પડી નથી તેથી અમારો તેઓ તરફ આદર હોતો નથી, અમે તેની વાત પણ પૂછતા નથી. ’ (પૃ. ૧૫૫-પીઠખંધ) જૈનેતર તરફ કેવી દૃષ્ટિ હશે તે અત્ર ખાસ નોંધવા જેવું છે. તે જ હકીકતનો ઉપનય ઉતારતાં અંથકર્તા પૃ. ૧૫૭ માં જણાવે છે કે ‘ જે પ્રાણીઓ અત્યાર સુધી સર્વજ્ઞશાસનરૂપ મંદિરમાં દાખલ થયા નથી અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે દાખલ થઈ ગયા હોય પણ અંદર આવ્યા પછી જેઓને મંદિરના દર્શનથી આનંદ થતો નથી અને તેથી જ એવા પ્રાણીઓ ઉપર લગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ થઈ હોય એમ અમને જણાતું નથી; એવા તો અનંત પ્રાણીઓને અમે દેખીએ છીએ, તો પણ તેઓ તરફ ઉદાસીનભાવ રાખીએ છીએ, એટલે એવા પ્રાણીઓનાં કર્મ - માટે અને તેઓની અધમ સ્થિતિ માટે અમે દિલગીર રહીએ છીએ, એવા પ્રાણીઓ અમારા આદરને કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ’ (પૃ. ૧૫૭ પીઠખંધ). જૈનધર્મમાં ન હોય તે તરફ સાધુવર્ગનું તે સમયે શું વલણ હતું તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિચાર કેટલાક યુગ સુધી ચાલ્યો છે. એમાં કોમી ભાવના છે, સંરક્ષણનિમિત્ત લાઘવતા છે કે ધર્મગ્રેમ છે તે વાચનારે વિચારી લેવું.

(c) અનેક વખત દેશના આપવામાં આવે, છતાં પ્રાણી ધન અને વિષય તરફ વધારે ખેંચાયા કરે છે અને વિરતિ આદરતો નથી એનો અત્યારે જેવો અનુભવ થાય છે તેવી જ સ્થિતિ દશમા સૈકામાં પણ હતી એ પીઠખંધમાં વર્ણવેલી નિષ્પુણ્યકની સ્થિતિ પરથી માલૂમ

પડે છે. ઉપદેશક અનેક રીતે સંસારની અસ્થિરતા વર્ણવે છે, પરંતુ પ્રાણી હજી સંસાર તરફ જ રસ લે છે. શુભહારાજ જરા પણ અકળાતા નથી કે ઉશ્કેરાતા નથી અને મનગમતા વાક્યહાર કરતા નથી. પૃ. ૧૬૧(પીઠબંધ)માં જોવાનું એ છે કે શુભહારાજ દીક્ષા લેવા માટે ખોટી લાલચો આપતા નથી. દીક્ષાના અંગની આ આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વીશમી સદીમાં પ્રવર્તતી અવ્યવસ્થિત દશામાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધકરની આખી પરિસ્થિતિ, વિચારશ્રેણી અને કર્તવ્યપરાયણતા ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. દશમી શતાબ્દમાં દીક્ષા કેમ દેવાતી હશે અને એ બાબતને ટેવી રીતે છેલ્લામાં, વિચારવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં આવતી હશે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર લેખક મહાશયે આપ્યું છે તે બુદ્ધિગમ્ય હોઈ ખૂબ અપનાવવા યોગ્ય છે.

(ટ) દીક્ષા અને ઉપદેશ સંબંધમાં ભગવાનની આજ્ઞા શ્રી છે અને તેનો અમલ કેમ કરવો જોઈએ તે બાબતમાં કદાચી મહાબ્રહ્મા વિચારરૂપતા ખૂબ હતી એમ જણાય છે. પૃ. ૧૭૭ નાં ધર્મબોધકર પોતે જણાવે છે કે ' અમે અપાત્ર પ્રાણીઓના સંબંધમાં પ્રયાત્ન કરતા નથી. ' ત્યાં ઉપદેશનો જે આખો ક્રમ જનરુદ્ધિ આપ્યો છે અને ત્રણ ઔપધની યોગ્યતા પર વિવેચન કર્યું છે તે બાદ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં ત્રણ વર્ગના પ્રાણીઓનો સમાવેશ : મુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય. તે કેવી રીતે રુદ્ધિ આપે છે? નિર્બળ કરવાની શક્તિ કઈ ઉભરે આવે? અને કે નિર્બળ આવડત ક્યાં થાય? એ આખો પ્રશ્ન પૂર્વગ્રાહ હોઈ જોઈએ. આને ન વર્તમાન યુગની દીક્ષાપરત્વેની રુદ્ધિ કહેવાય અને મનરુદ્ધિ કહેવાય શકે એવું મને લાગે છે. પૃ. ૧૮૨ નાં નિર્બળ કરવાને લે હકીકત શુભહારાજે બતાવી દે છે કે રુદ્ધિ જુદા વિચારવા થાય છે અને વર્તમાન અનિચ્છનીય રુદ્ધિ આપે છે.

(ઈ) શુભહારાજની રુદ્ધિ કહેવા છે એમ કે મહારાજનો જોગ બનતા જોઈએ એમ કહેવાય છે. વાટમાં પડી જાય છે, રુદ્ધિ આપે છે એમ કહેવાય છે. (પૃ. ૧૮૮ પીઠબંધ) રુદ્ધિ આપે છે એમ કહેવાય છે. પણ આવા જ પ્રકારનાં રુદ્ધિ આપે છે એમ કહેવાય છે.

(f) ‘ સદ્ગુણિ ગ્ની આખી યોજના, તેની સાથેની વાતચીત અને સર્વત્યાગ કરતાં પહેલાં સદ્ગુણિપૂર્વક કરવાનો નિર્ણય અને કાચા નિર્ણયના વિપરીત પરિણામનું આપું પ્રકરણ પીઠળંઘમાં વર્ણવ્યું છે તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને ગમે તેને દીક્ષા આપી દેવાની દોડધામ કરનારાએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પીઠળંઘ પૃ. ૧૬૪). જે નરમ વિચારોનું વર્ણન પૃ. ૧૬૭ માં આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં દીક્ષા આપવાની યોગ્ય વય કંઈ હોઈ શકે તે પણ સમજાઈ જાય છે. નાના બાળકને એવા વિચારનો પ્રસંગ આવે નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. બહોળતાએ તો સંસારના અનુભવીઓ જ દીક્ષા લેતા હશે એમ એ ચિત્રપટ પરથી જણાય છે. છેવટે દીક્ષા લેવાનો આ પ્રાણી નિશ્ચય કરે છે ત્યારે પણ ગુરુ મહારાજ જાતે તેની કસોટી કરે છે, અન્ય ગીતાર્થો પાસે તેની પરીક્ષા કરાવે છે, વિચારો કરે છે અને ત્યારપછી જ દીક્ષા આપે છે (પૃષ્ઠ ૨૦૩); કારણ કે ગુરુમહારાજ જાણે છે કે ‘ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિષયાદિ પર આસક્તિ થાય અને મન લોહુપી રહે તેના કરતાં તો પહેલેથી દીક્ષા ગ્રહણ ન કરવી તે વધારે સારું. ’ (પીઠળંઘ પૃ. ૧૬૭) આવી તે કાળમાં માન્યતા હતી અને શાસ્ત્રાજ્ઞાનો એવો ભાવ તે યુગમાં સમજાતો હતો. ગમે તે આવે તેને દીક્ષા આપી દેવી તેમાં અને આ હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. આખી વસ્તુસ્થિતિ ખાસ વિચારણા માગે છે.

(g) મંડનુરાજ અને પ્રણય રાણીને દીક્ષા આપવાની સ્થિતિ ગુરુમહારાજ ખૂબ યુક્તિથી લાવે છે. એમાં પ્રસોભન કે લાલચને સ્થાન નથી. ચોખ્ખો વૈરાગ્યનો વિષય કેવી રીતે કામ કરી આપે છે અને નિઃસ્પૃહી ગુરુ પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે જાળવે છે તે આપું પ્રકરણ આ યુગમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭).

(h) સદાગમ જાતરમાં બેસી લબ્ધ પુરુષનું વર્ણન કરે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૬) તે જતાવે છે કે જોનાચાર્યો પોતાનો ઉપદેશ જાહેરમાં આપતા હતા. ઉપાશ્રયનો રિવાજ તે યુગમાં હશે એમ તો જણાય છે, કારણ કે આ આખો ગ્રંથ ભિલ્લમાલ નગરની અગ્રસભામાં કહેવામાં આવ્યો છે, (પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૦૮૬). જાહેરમાં વ્યાખ્યાન આપવાનો રિવાજ જરૂર હશે એમ સદાગમના પ્રસંગથી જણાઈ આવે છે.

સદાગમ તે શ્રુતજ્ઞાનધારી પુરુષ છે એમ પૃ. ૨૮૧ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેથી એ કેવળી કે તીર્થંકરને માટે વર્ણન નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૧ નીચેની નોટ) સદાગમનું પાત્ર શ્રુતજ્ઞાનધારી છે એ જતાવવાના ઘણા દાખલા ગ્રંથમાં મોજુદ છે. વિચાર જતાવવાનું કે જાહેરમાં જોલવાનું કાર્ય શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા જ થાય છે કારણ કે જાકીનાં ચારે જ્ઞાનો મુગાં છે.

(i) ગુરુ બ્યાખ્યાન આપે ત્યારે સર્વ હાજર હોય, પણ કોઈ જીવને સંદેહ પૂછવો હોય કે પોતાની વાત કરવી હોય તો તે ગુરુને નિર્જન સ્થાન કે એકાંતમાં વાત કરે. ગુરુ એવી માગણીને અંતે સલા તરફ નજર કરે એટલે સલાજનો ટપોટપ ઊડી જાય (મ. ૨. મ. ૬. પૃ. ૨૬૬). આ રિવાજ ઘણો સારો હતો. ગુરુમહારાજને આત્મસાધન માટે અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા માટે એકાંતની જરૂર ઘણી હોય છે. આ રિવાજ અનુકરણ યોગ્ય છે.

(j) દીક્ષા કેવી હોવી જોઈએ, દીક્ષિતે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેને માટે અપ્રમાદ યંત્રની આખી યોજના ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. દશમી શતાબ્દમાં દીક્ષાના ખ્યાલો કેવા હતા તેનું એ આદર્શ રૂપક છે. આખું ટાંચણ અહીં સ્થળસંકોચને કારણે રજૂ કર્યું નથી (જુઓ મ. ૩. મ. ૧૪. પૃ. ૫૦૩-૫૦૮).

(k) કોઈ દીક્ષા લેવા જાય ત્યારે તેની સાથે જેને લાગેવળગે નહિ એવી સ્ત્રીઓ પણ ' આવો રૂપસૌંદર્યવાળો મનુષ્ય સંસાર છોડી જશે એ વિચારથી દિલગીર થતી હતી. ' ત્રણ કાળમાં મનુષ્યસ્વભાવ આવો જ હશે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (મ. ૩. મ. ૧૭. પૃ. ૫૩૮).

(l) રાજા આચાર્યને વાંદવા આવે તો જમીન પર જોમે એ વ્યુત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આચાર્યે પોતાના પરિવાર સાથે જગિયામાં, નગર બહાર ઉદ્યાનમાં ઉતરતા હતા. ઉપાશ્રય જેવી કોઈ સંસ્થાનો આખા ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. (મ. ૬. મ. ૯. પૃ. ૧૫૫૨) માત્ર કવિએ આ ઉપમિતિ કથા લિલ્લમાલ નગરના અગ્નિમ મંડપમાં કહી એટલી વાત આવે છે. (પૃષ્ઠ ૨૦૮૬) અને ભુધનંદન ઉદ્યાનની વાત કરે છે ત્યાં સાધુઓ પોતાની વસતિમાંથી આક્રમનો ઉપવાસ હોઈ ઉદ્યાનમાં આવ્યા એટલી હકીકત આવે છે.

વસતિનો અર્થ ઉપાશ્રય એવો થઈ શકે જરો એ વાત વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૬).

નિર્મળાચાર્ય જેટલી વાર આવ્યા તેટલી વાર નગરની બહાર બગિચામાં ઉતર્યા છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૫ તથા પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૮૫૨). કંદમુનિ પણ બગિચામાં જ ઉતરે છે અને દેશના આપે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૮૮૭). એનો એક શક્ય ખુલાસો અંથના છેવટના ભાગમાંથી મળે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. નંદશેઠની ઘંઘરાળામાં મહાભદ્રા સાધ્વી ઉતર્યા હતા, તેને સ્મંત-ભદ્રાચાર્ય કેવળી પધાર્યા છે એમ જગર પડતાં તેમને વંદના કરવા પોતે ઉદ્યાનમાં જાય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૪). એ બતાવે છે કે સામાન્ય સાધુ સાધ્વી બહુધા વસતિમાં ઉતરતા અને કેવળીઓ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં વિહરતા.

(૫) ધર્મરત્નની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શુભો બતાવ્યા છે, સાધુધર્મની યોગ્યતા બતાવવા શુભો બતાવ્યા છે, સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી યોગ્યતાના શુભો બતાવ્યા છે અને મોક્ષગમન યોગ્ય શુભો પણ બતાવ્યા છે—એ ચારે ફકરા બહુ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૮). સ્થળસંકેચથી એ ફકરા અત્ર ટાંક્યા નથી. એમાં મૈલિકતા છે અને ઘણી વખત અત્યારે શ્રાદ્ધપણું કે સાધુપણું પોતામાં માની લેનારને ઘડો લેવા લાયક છે. પોતામાં યોગ્યતાનાં ઠેકાણાં પણ ન હોય, અને પેસવાના દ્વાર સુધી પણ પહોંચાયું ન હોય ત્યાં એ પદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે એવી વાતો કરવી એ તો ધૃષ્ટતા જ ગણાય. દશમી સતાબ્દિમાં આવી વિચારણા હતી એ દૃષ્ટિએ એ ચારે ફકરાઓ નોંધી રાખવા જેવા છે.

(૬) પોતાને પૈસા ખરચવા ન પડે તે ખાતર બાદ્ય દેખાડ કરી ‘શુભહારાજ ! માસકલ્પ પૂરો થયો છે.’ એવું જણાવી દંભ કરનારા અને છતાં ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા શ્રાવકો તે યુગમાં પણ હતા એમ ઘનવાહનનું ચરિત્ર બતાવે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

(૭) યતિનો વેશ પહેરવા છતાં પારકાની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ જીવતા હતા. કારણ કે વગર કારણે પારકાના અવર્ણવાદ બોલવા, છતી અછતી વાતના આશ્રેય કરવા અને ક્રિયારૂચિવાનની નિંદા કરવી એ તે કાળે પણ શક્ય હતું. સંઘની, શ્વેતજ્ઞાનની,

ગણધરોની અને ખૂદ તીર્થંકરની નિંદા કરનારા તે, યુગમાં પણ શક્ય હતા એમ જણાય છે. અમુક વાતો ગણધરો કે તીર્થંકરો પણ સમજી શક્યા નથી, એવું કહેનાર યતિવેશધારી તે યુગમાં પણ હતા એ વાંચતાં વિચારકને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ તે સત્ય છે (મ. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૩૯).

(p) કંદમુનિ જેવા મહાત્યાગી વૈરાગીને ગુણધારણ સ્વપ્નની હકીકતનું રહસ્ય પૂછે છે ત્યારે તે ઉત્તરમાં કહે છે કે એનું રહસ્ય તો કેવળી શુરુમહારાજ કહી શકશે. એ પોતાની કદપના લઠાવી ભગનો જવાબ આપતા નથી તે સ્થિતિ અત્યારે ખાસ સમજવા અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે (મ. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૪).

(q) નિર્મળસૂરિ ગુણધારણને પ્રથમ વખતે જોતાં જ દીક્ષા આપી દેતા નથી, એની પાસે ખૂબ પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરાવે છે, એનામાં સાચી સાધુતા આવી ગઈ છે એમ પોતાને ખાતરી થયા પછી એને દીક્ષા આપે છે. વ્યક્તિવિકાસ પર દીક્ષાનો નિર્ણય થતો જણાય છે, પણ ગમે તે આવે તેને દીક્ષા દઈ દેવી એવી વૃત્તિ તે યુગમાં જણાતી નથી (મ. ૮. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૯૫૨).

(r) શુરુ પોતાની હયાતીમાં સુશિક્ષિત યોગ્ય શિષ્યને આચાર્ય પદવી આપી ગચ્છાધિપતિ બનાવે એવો સિવાજ હતો (મ. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૫૭). આચાર્યપદવીના મહોત્સવ વખતે દેવપૂજા અને સંઘભક્તિ કરવાનો સિવાજ જણાય છે (સદર). કોઈ આચાર્ય અતિ વિદ્વાન થાય, વાદવિવાદ કરી સલાઓને છોડે ત્યારે તેનો ચોમર પ્રશંસા થાય અને તેઓ માંભળે તેમ પણ તેમની સ્તુતિ થાય (પૃ. ૧૯૫૮).

(s) શિદિલ સાધુઓ લોહપતાથી ખાવાનું માગતા, શરીરને પોષતા અને ઝીણું વસ્ત્રો પહેરતા (મ. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૬૩-૪).

(t) દાદશાંગીના જાણનાર ગીતાર્થ મુનિને આચાર્યપદ આપવામાં આવતું હતું અને અતિ અભ્યાસી અગિયાર અંગ જાણનાર વિદ્વાન સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું હતું (મ. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૯૮૦).

(u) શ્રાવકો પોતાના ઘરમાં એક અલગ વિભાગ રાખી ત્યાં

૫૦૨

સામાજિક ડરતા તેને 'વ યસાળા' કહેવામાં આવતી હતી. એવી શાળામાં મુનિ આવે તો વસતિ કરે. નંદશેકને ત્યાં એવી શાળા હતી. પ્રવર્તિની મહાભદ્રા તેમાં ઉતર્યા હતા (મ. ઇ. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૬૮૨)

(૪) દીક્ષા બાળવયમાં આપવા સંબંધી તે યુગનો મત શોધી તે પરત્વે અચકર્તા સારો પ્રકાશ પાડે છે. આચાર્ય સમંતભદ્ર વિહાર કરે છે ત્યારે સાધ્વી મહાભદ્રાને લલામણુ કરતા બય છે કે બાળપંડરીક ઉપર નજર રાખવી, કારણ કે તે યોગ્ય વયનો થશે ત્યારે મારો શિષ્ય થવાનો છે. આ દીક્ષામાં લાલચ કે તરકટને સ્થાન નથી તે આખી હકીકત વિચારવા યોગ્ય છે (મ. ઇ. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૭). વળી એને બાળવયમાં દીક્ષા આપતા નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(૫) વિચારની વિશાળતાના દાખલા બહુ મુંદર છે. જે અનુધાનો રાગદ્વેષનો નાશ કરનારા હોય તે જૈનમતમાં હોય કે અન્ય તીર્થમાં હોય તે સર્વજ્ઞ મતને સંમત છે (મ. ઇ. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૫૦). વિકાસક્રમમાં માત્ર બાહ્ય વેશને સ્થાન નથી (પૃ. ૨૦૫૧). ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પોરૂપ બળાનો નિરોધ કરવો એ શ્રોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે અને એ ઉપાય ગમે તે તીર્થિકે બતાવ્યો હોય તો તેમાં વાંધો નથી (પૃ. ૨૦૫૨). જૈનદર્શનની વ્યાપકતા પર મ. ઇ. પ્ર. ૨૧ મું પ્રકરણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ધર્મને નામે ઘેલછાઓ:—

(a) મઠમાં ચટ્ટો (પરિવાજકો) રહેતા હતા. તેમને તેમનું ભક્તમંડળ લોભન આપતું હતું. તેઓ અકસાંતીઆની જેમ ખાતા હતા અને માંદા પડતા હતા, કેટલાક ગાંડા થઈ જતા હતા અને કેટલાક વિહ્વળ થઈ જતા હતા. આવા વધારે પડતા ખોરાક ખાનારને વૈદ્યની દવા લેવી પડતી હતી (મ. ઇ. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૮૮).

(b) ઉપનય ઉતારવાના હેતુથી મ. ઇ. પ્ર. ૧૫ માં એક બઠર ગુરુનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. એ દશમી સદીનું લાક્ષણિકચિત્ર છે. શિવમંદિરનું વર્ણન કરતાં એને ખાવાનાં પદાર્થોથી ભરપૂર, ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ અને ખૂબ પૈસાદાર બતાવવામાં આવ્યું છે. એનો આચાર્ય તદ્દન મૂર્ખ બતાવવામાં આવ્યો છે. એ ગુરુને ચોર લોકોની સોળ-

ખેતાઓ છે. એના ભક્તો ચોરનો પરિચય તજવાની
પે છે. તેને શુરુ સ્વીકારતો નથી. બઠર શુરુની મૂર્ખતાથી
ભક્તો મંદિરમાં આવતાં બંધ થઈ ગયા. બઠર શુરુ નાટક અને
કરવા લાગ્યો. અને એના મૂર્ત ભક્તો સાથે ગાયન કરવા લાગ્યા.
ત્યંનમાં પણ ખાવાપીવાની અને અન્યને લૂંટવાની જ વાત ચાલી.
અંતે એ શુરુ હાથમાં સરાવળું લઈ ચારે પાડામાં લીખ માગે છે એમ
ખતાવવામાં આવ્યું છે. એ લીખ માગતો જાય છે અને સાથે માર
ખાતો જાય છે (પૃ. ૧૨૬૦-૧૨૬૭). આમાં નોંધવા જેવું એ છે કે શુરુ
ગમે તેવો હીન, અધમ કે તુચ્છ હોય પણ એને કોઈ સ્થાન પરથી પદ-
બ્રહ્મ કરી શકતું નથી કે એનો તુચ્છકાર કરતું નથી, માત્ર એની પાસે
આવવા જવાનું ભક્તો બંધ કરે છે. મહાધિપતિઓનો એ યુગમાં
કેટલો દોર હશે તેનો આ કથાનકથી સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

(૦) યોગીઓ ખેતાની યોગવિદ્યાનો કેવો દુરુપયોગ કરતા
હતા તેનું નોંધવા લાયક દૃષ્ટાંત રિપુદારણના ચરિત્રમાં ચોથા પ્રસ્તા-
વમાં આવે છે. તપન નામના ચક્રવર્તીએ રિપુદારણ પર કળાએ
મેળવ્યો, પછી એણે ખેતાની સાથે તંત્રવાદી યોગેશ્વરને સંજ્ઞા કરી.
યોગેશ્વર અનેક રાજપુરુષો સાથે રિપુદારણની નજીક આવ્યો અને
રિપુદારણની આસપાસ મશ્કરાઓ ફરી વળ્યા. યોગેશ્વરે રિપુ-
દારણ પર યોગચૂર્ણ નાખ્યું એટલે એની પ્રકૃતિમાં મોટો ફેરફાર
થઈ ગયો. એના સર્વ અવયવો શિથિલ થઈ ગયા અને તેની બુદ્ધિ
કે લાગણી બહેર મારી ગઈ. પછી હાથમાં નેતરની સોટી લીધી
અને તપન ચક્રવર્તીને ન નમવાના શુન્હા બદલ રિપુદારણને ફટ-
કાવવા માંડ્યો. યોગચૂર્ણની અસરથી રિપુદારણને આખા શરીરે
તાવ આવ્યો, બળતરા થઈ અને ઉન્માદ થયો. એને નાગો કરવામાં
આવ્યો, માથે મુઠો કરવામાં આવ્યો, શરીર પર રાખ ચોળી, મસ
અને અડદના ચાંદણ કરવામાં આવ્યા, ત્રિતાલના લેંકામાં રિપુદારણને
સર્વને નમાવ્યો, વારંવાર નમાવ્યો, પગે પડાવી પડાવીને નમાવ્યો,
મશ્કરી કરી માર મારી નમાવ્યો અને નચાવ્યો. એના ઉપર પાર
વગરના મુઠ્ઠી, ગડદાઓ અને પાટુપ્રહાર થયા. એને જેમ વધારે
પીડા થાય તેમ પેલા સેવકો વધારે વધારે હસતા જાય. છેવટે રિપુદારણ
ઢેલ અને ભંગીને પણ પગે પડ્યો અને તદ્દન નકામો થઈ ગયો

૫૦૪

(મ. ૪ મ. ૪૦. પૃષ્ઠ ૧૧૨૩-૮). આ દાખલા પરથી દશમી સદીમાં યોગાચાર્યોનું કેટલું નેર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને યોગશાસ્ત્રનો કેવો ઉપયોગ થતો હતો તે સમજાય છે. મોટા રાજાઓ આવા યોગાચાર્યને પાસે રાખી તેમનો કેવો ઉપયોગ કરતા હતા તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

(૮) શુરુઓ ધર્મને નામે કેવા કેવા ધાધણો મચાવે છે તે જાણ-તમાં મ. ૪. મ. ૧૨. પૃ. ૮૫૦-૧ માં લખાણ ઉદ્દેશ્ય છે તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે સ્થળસંક્રાંતિથી અત્ર તેનો પુનઃ ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી.

(૯) ‘સાહેબ ! અમે દરરોજ ધર્મ તો કરીએ છીએ. જુઓ ! અમે દરરોજ સ્નાન કરીએ છીએ, અગ્નિહોત્ર ઘરમાં રાખ્યો છે તેને જાળિદાન આપીએ છીએ, તેમાં તલ હોમીએ છીએ અને લાકડાં જાળીએ છીએ, ગાય ભૂમિ અને સોનાનું દાન દઈએ છીએ, વાવ, ફવર, તળાવ જોદાવીએ છીએ, કન્યાદાન આપીએ છીએ, ’ (મ. ૭. મ. ૭. પૃ. ૧૭૧૬). આમ અન્યદર્શનીઓ કહેતા હતા.

આ પ્રમાણે સાંસારિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ દશમી સદીની હતી એમ જાહેરનાં તેમ જ આ અંથની અંદરના પુરાવાથી જણાય છે. બાકી કેઈ પણ યુગની પરિસ્થિતિ સમજવા માટે પૂણ સાધનો નોંધ્યો. દશમી શતાબ્દિ માટે ઐતિહાસિક સાધનો છે, જે ઉપલબ્ધ થયું તેનો ઉપયોગ કર્યો ! અંથમાંથી તારવણી કરી છે.

અંતીમ વક્તવ્ય

આ મોટા ગ્રંથનું લાખાવતરણ કરવામાં મેં વર્ષો લીધાં છે. મને એ ગ્રંથ વાંચતાં કે લખતાં એટલો આનંદ થયો છે કે એનું વર્ણન મારાથી થાય તેમ નથી. જ્યારે જ્યારે એક કલાક તેની પછવાડે ગાળ્યો હશે ત્યારે ત્યારે તેનો આંતર-સ્વાત્મસંતોષ (તર્પણ) બે ત્રણ કલાક સુધી મનમાં રહેતો હતો. એક મહાન સત્ય જડતાં જાણતાં મનમાં જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે કોઈને કહી શકાતો નથી, પણ મન તે અનુભવે છે. એવી કેક દશાઓ મેં અનુભવી છે.

આને લાખાંતર ન કહેતાં અવતરણ કહેવાનો હેતુ છે. ઘણું ખરું મેં અક્ષરશઃ લાખાંતર નથી કર્યું, પણ કેટલીક જગ્યાએ છૂટ લીધી છે અને લાખાંતર નિરંકુશ (free) કર્યું છે. એટલે એને તદ્દન લાખાંતર કહેવાય નહિ.

આખા પુસ્તકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના આશયને કદી બગડવા દીધો નથી કે ઇરાદાપૂર્વક ફેરવ્યો નથી, પણ તેટલી વાતને આધીન રહી લાખાંતરમાં ઘણી છૂટ લીધી છે. એમાં શાસ્ત્રશૈલીનો જરા પણ ફેરફાર ન થાય તેટલા માટે બહુ ચીવટ રાખી છે.

પ્રકરણો મેં પાડ્યા છે, તે માત્ર વાંચનારની સગવડ ખાતર છે. પેરાઓ મેં પાડ્યા છે. વિસ્તારથી નોટ લેનાને માટે સામાન્ય રીતે પણ લેનેતર વાંચકના લાલ સારુ ખાસ લખી છે અને લંખાણ નોટો પછવાડે પરિશિષ્ટમાં મૂકી છે.

આ સર્વમાં કોઈ પણ સ્થાને સ્થળના ન ધાય તેટલા સારું તે આખો વિભાગ ધર્મપરિભાષાના નિષ્ણાત પુરુષોને જતાવેલ છે અને પ્રત્યેક અંથમાં તેમનો આભાર દર્શાવ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત આચાર્યશ્રી મેઘવિજયજી અને મુરખી શ્રી કુંવરજી આણુંદજીને વંચાવ્યો છે અને ઘણી કૃપા કરી જાનેએ તેમા યથાયોગ્ય મુદારા કર્યા છે શાસ્ત્રસંપ્રદાય વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન લખાઈ નવ તોની પૂરતી ઓવટ રાખવા છતાં કોઈ સ્થળના રહી ગઈ હોય તો તે માટે અતરથી ક્ષમાયાચના છે.

મૂળ અંથ ડા. હુરમન જેકોબીએ જોંગાલ રોયલ એશીઆટિકના જર્નલમાં ૧૯૦૫થી છપાવવા માલ્યો તેનું પ્રથમ કાર્ય ડા. પીટર્સને શરૂ કર્યું. છનું છનું પૃષ્ઠના ત્રણ ભાગ બહાર પાડ્યા પછી ડા. પીટર્સને ગત ઘયા એટલે તેમનું કાર્ય ડા. જેકોબી (જોન)ને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે ખીજ પ્રસ્તાવને ફરી છપાવ્યો અને આખો અંથ ૧૭૪૦ પૃષ્ઠમાં છપાવી પૂરો કર્યો. એ અંથ પૂરો કરતાં અને ઉપોદ્ધાત છપાવતા લગભગ તેમને મોળ વર્ષ થયાં. મેં એના શરૂઆતના ભાગ વાંચ્યા એટલે એ અંથ હાથમાં લીધો. એના ઉપર રુચિ થવાનો પ્રસંગ તો તદ્દન આકસ્મિક જાન્યો હતો. શ્રી લાવનગરના મુખ્ય આદિજિન પ્રાસાદના ઉપાશ્રયમાં મારા કાકા કુંવરજી આણુંદજીએ એ અંથના ટૂંક સારનું પ્રકરણરત્નાકરમાંથી વાંચન કર્યું. શ્રોતાઓ ૧૫૦ ઉપર હરરોજ થતાં. મેં તે સાઘંત સાંભળ્યું તે વખતે મારી વય લગભગ નવ વર્ષની હતી. મને તે વખતથી પ્રકૃષ્ટ વિમર્શ બહુ વહાલા લાગતા હતા. મારા જાળસ્વપ્નમાં એ મામા ભાણેજને લવચકમાં ફરતાં મેં જોયેલા અને હજુ પણ એ સ્વપ્ને અનુભવું છું. ત્યારથી એ અંથ પર મને રુચિ થઈ હતી અને છાપેલ અંથ હાથમાં આવ્યો એટલે એ વાંચવાની મરજ થઈ.

કોઈ જિંદગીનાં એક મુખી પણ મુદ્દામ ક્ષણે ધારણા કરી કે એ અંથનું અવતરણ કરવું. એને માટે મારા પિતાશ્રી અને વડીલવર્ગે પ્રેરણા કરી. પીઠળાંધનું ભાષાંતર આઠ આઠ પાને ૧૯૦૧માં ' શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ ' માસિકમાં છપાવ્યું અને તેને પુસ્તક આકારે ત્યારપછી સદર સભાએ બહાર પાડ્યું. તે વખતે આખા અંથનું ભાષાંતર કરવાનો વિચાર હતા પણ મારા અભ્યાસકાળમાં મને સમય મળ્યો નહિ.

ત્યારપછી સને ૧૯૦૮ માં મારા જીવનમાં પરિવર્તન પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સાધંત અવતરણ કરવા દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. એ કાર્ય સને ૧૯૧૫ માં શરૂ કર્યું અને સને ૧૯૨૧ માં પૂરું કર્યું. મેં અંધના અવતરણને સુંદર અને ઉપયોગી બનાવવા પૂરતો પ્રયાસ કર્યો છે, અનેક શંકાસ્થાનો પૂછ્યા છે અને ઘટતું કરવા પ્રયત્ન થયો છે. જે થયું છે તે જરાબર છે કે નહિ તે વિચારવાનું મારું કામ નથી, પણ મારી અનુકૂળતા કે અભ્યાસનો પૂરતો ઉપયોગ કરવામાં મેં મારાથી બની શકતું કર્યું છે.

છતાં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે. અનેક પત્રો મારા પર આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ કોઈ કોઈ સુંદર વિભાગ માટે મને અભિનંદન આપવા લલચાર્ય બાંધ છે. મારે સાહાર નિવેદન કરવાની જરૂર છે કે આ અંધમાં જે કાંઈ ચમત્કાર, ભાષાવૈભવ કે કથકવિશિષ્ટતા જણાય તે સર્વનું માન યોગ્ય રીતે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને ઘટે છે. જ્યાં કાંઈ અસ્પષ્ટતા, સંદિગ્ધતા કે ધુંધવણ જણાય ત્યાં જવાબદારી મારી છે. બને તેટલી છૂટ લઈ અંધને સુંદર કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મૂળ અંધને પહોંચવાના કાંકા મારવા એ તો એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા ગણાય જેને સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાષાનું જ્ઞાન હોય અને જેને અવકાશ હોય તેણે મૂળ અંધ જ વાચવો એવી મારી ખાસ વિરૂપિ છે. એની મજા એાર પ્રકારની છે. જેમને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય અથવા એટલી ધીરજ ન હોય તેમણે ભાષાંતર વાંચવું. જે વિમળાલોક અંજન એમાં સાચવી રાખ્યું છે, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણીની એમાં જે રેલમછેલ છે અને મહાકથાણુક લોજનના થાળો એમાં જે ભરી ભરીને તૈયાર કર્યા છે તે આંજતાં કે પીતાં કે ખાતાં કદી અભાવ નહિ થાય. એ સંજ ધી માગવામાં આવે તેટલી બમીનગીરી હું આપું છું. જો મૂળઅંધ વાંચવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપર ઉપકાર થશે તો અવતરણ વાંચવાથી તે ઉપરાંત મારા ઉપર પણ થશે. એટલી મારી પણ વિરૂપિ એ મહાન લેખકના શબ્દોમાં આ પ્રસંગે કરી દઉં.

આ ભાષાંતર-અવતરણ કાર્યને મારા જીવનનો એક લઠાવો સમજી લે. આ ઉપોદ્ધાતને એના શિખર સ્થાને મૂકું છું અને મારા આ કાર્યને જ્યારે મારી પક્ષપાતી ચક્ષુએ જીવનના આદર્શ તુલ્ય

માનું છું ત્યારે વાંચનાર મારા ઉપર જરૂર કૃપા કરી આ પુસ્તક વાંચવા નિર્ણય કરશે એટલી નમ્ર ભાવે વિનંતિ કરું છું.

પ્રસ્તાવિક વાતો દરેક વિભાગમાં લખી દીધી છે. મને પ્રશંસાના પત્રોથી કદી આનંદ થતો નથી પણ સ્ખલના બતાવે તે સાહાર નોંધી રાખું છું અને બીજી આવૃત્તિમાં સુધારી લઉં છું. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ આ પુસ્તક બહાર પાડી સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે તેનો, તેમજ મને પ્રેરણા કરનાર અને પ્રૂઢ જોઈ આપનાર સર્વનો અંતરથી આભાર માની, થયેલ દોષ માટે ક્ષમા ચાહી, સકારણ લખાણુ લખેલી આ ઉપોદ્ધાત પૂરી કરતાં એક વિનંતિ કરું છું. આ ઉપોદ્ધાત બે વખત વાંચવી પડશે: પ્રથમ અંથ વાંચત શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી આખો અંથ પૂરો કર્યા પછી. એની યોજના એવા પ્રકારની છે કે બે વાર વાંચ્યા વગર એની મજા નહીં આવે. અહીંયા ઘણી વાતો કહી છે, ઘણાં અનુમાનો દોર્યા છે અને બહુ અર્ચસ્પદ વાતો ઉપસ્થિત કરી છે તે સર્વ મૂળ લેખકનું મૂલ્ય સમજવા માટે છે. એ પરિપૂર્ણ નહિ હોય તો પ્રેરક તો જરૂર છે જ. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે અને આટલું લખવા છતાં લેખકને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી એવી સ્વતઃ કબૂલાત છે.

મોતીચંદ

શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાવતરણના સ્થાનોનો

અક્ષરાનુક્રમ

(પૃષ્ઠાંક પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે અને બીજી ત્રીજી વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે. કૌંસમાં પ્રસ્તાવસંખ્યા બતાવી છે.)

સ્થાન	પરિચય	પૃષ્ઠાંક
અદ્વૈતમૂલપથ-લોકમાં આવેલું સનાતન નગર. (૧)		૧૫
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ. ત્રીશ વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
અધ્યવસાય-નિર્વૃત્તિને માર્ગે, આદૃશિન્ય માર્ગમાં સરોવર. (૬)		૧૬૦૫
અંતરદ્વીપ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ. છપ્પન વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
અપૂકાય-એકાક્ષનિવાસ નગરનો ત્રીજો પાડો. બાહ્ય. (૨)		૩૧૮
અપ્રમત્તત્વ-વિવેકપર્વતનું શિખર. જૈનપુરનું સ્થાન. બાહ્ય. (૪)		૧૦૩૭
અયોધ્યા-પુષ્કરવરદ્વીપમાં નગરી. માંધારરાજનું નગર. અમૃતસારની મુક્તિભૂમિ. (૮)		૨૦૨૬
અસંવ્યવહાર-લોકમાં ગોળકપ્રસાદવાળું બાહ્ય નગર. (૨)		૩૦૦
અમાનંદ-ધનશેખરનું જનમસ્થાન. કેસરિ રાજનું નગર. બાહ્ય. (૬)		૧૪૬૫
એકાક્ષનિવાસ-અત્યંતઅબોધનું જગીરી બાહ્ય નગર. (૨)		૩૧૩
ઐરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો. (૮)		૧૬૫૫
ઐદર્શસિન્ય-ચિત્તવૃત્તિનાં મધ્યમાં નિર્વૃત્તિનો રાજમાર્ગ. (૬)		૧૬૦૪
કનકપુર-પ્રભાકર રાજની નગરી. બાહ્ય. (૩)		૫૬૭
કંબરી-લલાટપટ્ટ પર્વતના શિખર પર આવેલી ઝાડી. (૫)		૧૨૮૮
કર્મભૂમિ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ. પંદર વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
કાંચનપુર-સરળગેહનું નગર. વામદેવનું નાસી જવાનું અને અતે ફાંસીનું સ્થાન. (૫)		૧૩૩૦

- કાંચનપુર-સ સારીજીવના ગખડપાટા દગ્ધ્યાન તેનું વચનાટધ્યાન (૭) ૧૮૩૨
- કાંપિલ્યપુર-માનનાવાગે ગમારીજીવ-વાસવનું જન્મધ્યાન બાહ્ય
નગર (૭) ૧૮-૫
- કુશસ્થળ-માળને નામ થયો હતો તે નગર હરિજીવ ગમનનું
બાહ્ય નગર (૩) ૪૪૫
- કુશાવર્તપુર-કન-ચ-ગમનનું બાહ્ય નગર કનકરોખનું જન્મ
ગજધ્યાન (૩) ૫૫૩
- કિલ્લેમાનસ-કુષ્ટાગ્રામ ગમનનું અતરગ નગર મૃધાનાદના
પિતાનું ધર (૪) ૭૧૧
- ક્ષમાતળ-અવમગનિચય ગમનનું અતર ગનગર સ્તુતિનું અભયધ્યાન (૭) ૧૭૭૭
- ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-મનીરી બાગનું ધ્યાન કર્મવિવાસ ગમનનું બાહ્ય
નગર (૩) ૭૪
- ક્ષેમપુરી-મહાવિદેના શુદ્ધ રિજીવની ગજધ્યાની મસાગીજીવ-અનુ
સુદનું ધ્યાન બાહ્ય (૮) ૧૮૭૩
- ગગનગેખર(વક્ષલ)-દક્ષિણનણીમા મુખ્ય વિદ્યાધનનગર બાહ્ય (૫) ૧૧૬૮
- ગાંધીપુર-મુ -૭ વિજયે મહાભદ્રના પતિ દિવાનનું નગર બાહ્ય (૮) ૧૯૮૦
- ગાંધીમુદ્ધ-રૈતાદ્ય પર્વતે વિદ્યાધનનગર, મનમ જરીનું જન્મધ્યાન (૮) ૧૮૬૧
- ગ્રેવેયક-રિણુધાન્યમા પાતીત ધ્યાન ગુણધાગણની ઉત્પત્તિશ્રુતિ
બાહ્ય (૮) ૧૯૫૪
- ઘઘશાળા-શખપુગના નદગેના ધરને ઓગડો મહાભદ્રાનું
વચતિધ્યાન (૮) ૧૯૮૨
- ચલ્લુપુર-દુભાષા બોલનાર દુર્મુખને ગહેરાનું બાહ્ય નગર ભરચકે (૪) ૯૭૬
- ચતુરસ-રિનાક્ષિનાસનગરને ત્રીજો પાડો બાહ્ય (૩) ૩૨૩
- ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તગતિ અટ્ટીના તદ્વિવસિત બેટમા નાખેનો
મહામડપ અતરગ (૪) ૮૦૭
- ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવોથી ભગપૂર અતરગ લોકોનું નિવાસધ્યાન
મહાઅટ્ટી (૪) ૮૦૪
- ચિત્તમમાનાન-જૈનપુગમા બાધેનો મહાવિગાળ મડપ અતરગ (૪) ૧૦૪૩
- ચિત્તસોંઘ્ય-ક્ષાતિકુમારીનું અતરગ નગર (૩) ૩૬૧

- જનમંદિર-માનવાવામે સમાગીજન-વિગેચનનુ જનમંથાન
નગર ખાલ (૭) ૧૮૦૬
- જયપુર-મહુવગેની પુત્રી દમયિની સાથે ધનગેખગના વનનુ
નગર ખાલ (૬) ૧૪૭૩
- જયરથગ-મનુજગનિનુ ખાલ નગર નદિરધનનુ જનમંથાન (૩) ૩૪૪
- જયવીર-જેનપુરમા ચિત્તમમાધાન મડપની નિમ્મદના વેદિપર
મહેનુ મિદામન (૪) ૧૦૫૦
- જૈન-માનવાવાસના વિનંદ પર્વતના અપ્રમતત્વ ગિખગપગનુ નગર (૪) ૧૦૦૨
- જયોતિષક-સમાગીજનની ગમ્મપત્રી દરબ્યાન વિભુવાવમા ખાલ
ધ્યાન (૭) ૧૮૦૪
- તથાવિધ-ઝલુ ગગનુ નગર ખાલ મિથુનદયકયાધ્યાન (૩) ૪૧૧
- તદુચ્ચ-અવદેહ મગીઆમા આવેલો ગદ્ડો ખાલ અર્ધન એના
પર ફાંચો ખાવા ચડેનો (૩) ૩૭૫
- તદ્વિલગિન-ચિત્તવૃત્તિ અટીચી આવેલી પ્રમત્તના નદી વચ્ચે આવેલો
ખેટ અતગમ (૪) ૮૦૬
- તામમચિત્ત-મદામોદના પુત્ર દ્વેષગજેન્દ્રની અતગમ નગરી (૩) ૫૭૫
- તુંગાશિખર-અદિગમ પ્રેગમા પર્વત ગધર્વ-કિન્નરમિથુનનુ
કીડાગમ (૭) ૧૭૮૦
- તુષ્ણવેદિકા-તદ્વિલગિન એગના ચિત્તવિશેષમડપની વચ્ચે મહેવ
વેદિકા પેટફેર્મ અતગમ (૪) ૮૦૮
- તેજઝાલ-એકાદશનિરાસનગનો ચોથો પાટો ખાલ (૦) ૦૧૮
- ત્રિકરણ-ત્રિકયાક્ષનિરામનગનો બીજો પાટો ખાલ (૦) ૩૦૦
- ત્રિપીઠ-ત્રિકાક્ષનિરામનગનો પાંચે પાટો ખાલ (૦) ૦૦૧
- ત્રિગર્ગ-જુધના પિતા મુખરિપાકનુ અતગમ નગર (૫) ૧૭૮૪
- ધર્મ-યાન-નિર્દાનિને માર્ગે ધાગ્લા નગને નામે પાટ દડોવક-નાની
ડી (૮) ૧૧૦૨
- ધાનકીખડ-મનુજગનિ-માનવાવાનનો એક વિજન (૮) ૧૮૫૦
- ધાગ્લા-નિર્દાનિને માર્ગે અધ્યવનવ મગેવગમાથી નીકળી
મદાનગી (૦) ૧૦૦૧

- વાયવીય-એકાક્ષિનિવાસનગરનો પાચમો પાડો બાહ્ય (૨) ૩૧૯
- વિદ્યાસાક્ષિનિવાસ-મનુષ્યલોકનું એક બાહ્ય નગર (૨) ૨૨૧
- વિપર્યાય-ચિત્તવિક્ષેપ મહત્ત્વની તૃપ્તિપ્રાપ્તિ પછી મુક્તિનું સિદ્ધાન્ત
અતરંગ (૪) ૮૦૯
- વિશ્વવાસિય-ભરતચક્રનું ત્રીજું અવાતર નગર (૨) ૯૮૭
- વિમળમાનસ-ભુવના યમુર ગુલાલિપ્રાપ્તનું અતરંગ નગર (૫) ૧૨૮૬
- વિવેક-સદેવ ઊંચો નિર્મળ વિન્નિત પર્વત, ભરતચક્ર (૪) ૯૬૫
- વિશાખાનસ-શુભાલિસન્ધિ ગંગાનું અતરંગ નગર સ્વચ્છતા અને
અસૌકર્યતાની જન્મભૂમિ (૫) ૧૩૪૬
- વિશાખા-નગરગંગાની ગજધાની વિમલાનના-ગંગાતટની બાહ્ય
નગરી (૩) ૫૬૭
- વિષમદૂત-અબરીત મહાવદીઆનો બાહ્ય પ્રદેશ દુગાવર્તને સિમાડે
આવેલો પર્વત (૩) ૫૭૬
- વૈતાલ્ય-વિદ્યાધર નગરોનું આશ્રયધ્યાન બાહ્યપ્રદેશે શ્વેતપર્વત (૫) ૧૧૬૮
- ,, વિદ્યાધરોનું ધ્યાન (૮) ૧૮૬૧
- વૈશેષિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાનાસમા આવેલું આતર
નગર (૪) ૧૦૦૧
- શંખ-મનુજગતિના ધાતકીપણનું બાહ્ય નગર શ્રીગર્ભ ગંગાનું નગર
અસારીજન શંખનું જન્મધ્યાન (૮) ૧૬૫૬
- શાર્દૂલપુર-નદિવર્ધનના વેવિશાળ માટે કહેલું મોક્ષધનાર ગંગા
અગિદમનનું નગર બાહ્ય (૩) ૬૩૪
- શુક્લધ્યાન-સમીજ યોગમાર્ગ પછી નિર્વૃત્તિને માર્ગે આવેલો
દેવદત્ત-કેલી (૬) ૧૬૦૭
- શુભ્રચિત્ત-સદાશય ગંગાનું ધામ બ્રહ્મગતિ અને મુક્તતાની જન્મ
ભૂમિ અતરંગ (૨) ૧૫૫૪
- શુભ્રમાનસ-શુભાલિસન્ધિ ગંગાનું આતરંગ નગર મુક્તતા અને
મત્તતાની ભૂમિ (૪) ૧૧૧૭
- શેખરપુર-નમુદ્રીના પિના નગરેસગિનું બાહ્ય નગર (૪) ૭૨૫
- શેલેશી-નિર્વૃત્તિને માર્ગે નિર્ગોળયોગ ગત્તા પછી આવેલો ગત્તો (૬) ૧૬૦૮

- સપ્રમોદ-મ સારીજીવ ગુણુશ્રાવણુનુ જન્મ-ધ્યાન માલ્ય પ્રગેનગર (૭) ૧૮૫૪
- સપીજીયોગ-ધાગળા નજીને પેપે પાઠ ધર્મધ્યાન ટ્રી પડી નિર્જનિતે
માર્ગે મોટો માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્જનિતે માર્ગે ગખવાની યોગનનિકા (૬) ૧૬૦૮
- સર્વાર્થગિદ્ધ-હિપનામયેણીએ ચદેય અનુમુદ્ધનું ધ્યાન વિમાન.
વિશુધાયમે (૮) ૨૦૨૭
- સાકેતપુર-મગતક્ષેત્રે આલનગર સમાગીજીવ-અમૃતોદરનુધ્યાન. (૭) ૧૮૧૮
- સાંખ્ય-મિથ્યાદર્શનના દ્વાય નીચે માનવાવામમા આવેતુ આનન્દ-
નગર. (૪) ૧૦૨૧
- સાસ્ત્રિક માનમપુર-અવચરેતુ ભવ્ય નગર ક્ષેત્ર આનન્દ નગરનું
મદાન ધ્યાન (૪) ૧૦૪૪
- સાદ્સાદ-અનવાદનના પિના નિમત્તવાદનનું નગર આલ્ય (૭) ૧૬૪૫
- સિદ્ધાર્થ-મનુજીનિના ભગવપાદમા નગર શિષુદ્વારણુનુ જન્મ-ધ્યાન
અને તેની ખેતબુનિમિ (૫) ૭૨૩
- સિદ્ધપુર-જગવનક્ષેત્રનુ આલ નગર સમાગીજીવ મંજાવરનુ
જન્મ-ધ્યાન (૮) ૧૬૫૫
- મુકુન્દ-આલદેગે મદારિદના બનીન વિભાગ પંજીતો એક વિભાગ
(વિન્ય) એની ગાજ્યાની ક્ષેમપુગી (૮) ૧૬૭૬
- મોપારક-મ મારીજીવ-વિભૂપાલુનુ જન્મ-ધ્યાન મનસાવામે આલ
નગર (૭) ૧૮૩૮
- મૌરર્મ-મ નારીજીવની અપડપડી દ્રવ્યન આવેતુ વિશુધાયવનું
ધ્યાન પ્રથમ દેરનોઃ માલ (૭) ૧૮૩૧
- સંમુનિ-ન મારવિન્નાગનુ ૩૫૨ નગર હડા મુનિના રંગલ્ય પ્રનનનું
, ૩૫૬ (૭) ૧૭૨૪
- અવરૂપ-મનગમમા અન્નમુગનુ શિરમનિ આલ્ય (૫) ૧૦૬૦
- હરિપુર-નુમ્મ વિનનનું નગર આલ મદ્દામદા-પ્રનાવિગામનું
જન્મ-ધ્યાન (૮) ૧૬૮૦
- દેમપુર-અવરે વિનીતનુ મનની ગાજીની નિરિતપુર પડે નવ
નગર (૫) ૮૫૪

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ત્રયમાં આવેલાં

ઉદાનોનો અક્ષરાનુક્રમ

- (પૃષ્ઠાંક પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે અને બીજી તથા ત્રીજી વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે છે. દૌ સમાં પ્રત્યાવની સખ્યા મુદ્રી છે.)
- આહુલાદમંદિર-સપ્રભોદ નગરની બહારનો બગીચો. ગુણધારણ-
કુલધરનું કીડાસ્થાન. (૮) ૧૮૫૬
- કીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની બહાર બગીચો. વિમળ-વામદેવનું કીડા-
સ્થાન. (૮) ૧૧૪૮
- ચિત્તારમ-સુકૃતવિજયના શંખપુર પાસેનું ઉદ્યાન. અનુસુંદર ચક્ર-
વર્તનું ચર્ચાસ્થાન (૮) ૧૯૭૮
- ચૂતચૂચુક-કુશાવર્તપુરમાં વિમલાનના-રત્નવતીની કેલિભૂમિ (૩) ૫૮૨
- નિજવિલસિત-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરની બહાર ઉદ્યાન. પ્રભોધનરતિ
આચાર્યની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૩
- ભુવનંદન-સાહલાદપુર બહાર ઉદ્યાન. ધનવાહન-અકલંકનું
કીડાંગણ. (૬) ૧૬૫૬
- મલ્લવિલય-ગાદ્દલપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિવેકકેવળીની
સંભાષણભૂમિ. (૩) ૬૫૧
- મોહવિલય-તથાવિધ નગર બહાર ઉદ્યાન. પ્રતિજોષકાચાર્યની
ઉપદેશભૂમિ. (૩) ૪૧૭
- રતિમન્મથ-કનકમંડરીને નંદિવર્ધનનું પ્રથમ મિલનસ્થાન. બગીચો. (૩) ૬૦૬
- લલિત-સિદ્ધાર્થપુરની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની
સંભાષણભૂમિ. (૪) ૭૫૭
- લીલાધર-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. બાળનું કીડા-
સ્થાન. મન્મથમંદિરભૂમિ. (૩) ૪૩૫
- લીલામુંદર-રત્નકોપે હરિકુમારનું કીડાઉદ્યાન. (૬) ૧૫૨૨
- શમાવહ-કુશાવર્તનગરની બહાર બગીચો. દત્તસાધુની વિહારભૂમિ. (૩) ૫૫૪
- ગુણકાનન-સોપારક નગરની બહાર ઉદ્યાન. વિભૂષણનું કીડાંગણ.
મુધાકૃપાચાર્યની ઉપદેશભૂમિ. (૭) ૧૮૩૯
- રવદહ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરનો બગીચો. સ્પર્શનું કંસીસ્થાન. (૩) ૩૭૪

પાત્ર રૂપકાદિ અનુક્રમ

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાવતરણમાં
આવેલાં પાત્રો, રૂપકો, વિગેરે વિશેષનામોનો

અક્ષરાનુક્રમ

[ગુણગતી ભાષાવતરણનો પૃથક પ્રથમ વિભાગની બીજી આરતિ પ્રમાણે અને બીજા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમારતિ પ્રમાણે અન નિર્દિષ્ટ કથો છે, દ્વિતીયા પ્રસ્તાવમંજ્યા મુદ્દી છે અને પાત્ર ભાષાવતરણ મુદ્દય છે.]

—:—

પાત્રરૂપકાદિ	પરિચય	પૃષ્ઠ
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની ભૂમિ, ત્રીજા વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
અકલંક-ધનવાદનના કાકાનો પુત્ર અને મિત્ર (૭)		૧૬૫૫
અકિંચન્ય-ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગયેલા પરિવારમાં વાતચત્તુ (૭)		૧૭૫૬
અકુદિલા-તથાવિધનગરે મુખ્યકુમારની પત્ની (૩)		૮૧૧
અકુમારમાળા-કર્મપશ્ચિમામગનની પત્ની. આગની નાના (૩)		૩૭૪
અનુદીનગરકેતા-આલિંગી. બોણી મહેન ન સમજનાર. (૨)		૨૭૪
અચર્ય-વિવાધર અમિતપ્રભ-અગ્નિમિષ્ણનો પુત્ર અપાળનો ભાઈ.		
ગલચૂડનો દગીર (૫)		૧૧૬૬
અચામત્સ-આગિગાત્રી ચતુર મ મેનાના પગનિઓ (૮)		૧૦૬૭
અચૈર્ધના-પિત્ર માનમના ગુપ્ત ભિન્નધિ-પાપનીગ ની માતા (૫)		૧૩૦૬
અજાન-મદામોદના ચતુર મ વરગના પેણઓ (૮)		૬૧૫
અજાન-મિથુનરૂપના મરીમ, થી નીકળેલ કુળુ જાગક (૩)		૮૦૪
અજાન-મહિનાત્મા-ભવંટની પત્નિ (૭)		૧૬૮૩
અનત્યાભિનિવેગ-કેં દષ્ટિગત ગરકમરીનો મિત્ર (૫)		૮૦૪
અતિધિમંવિભાગ-અદિમનો પતિવાર અરૂપની ૧૦. અનુધ		
શિશુ મન (૪)		૧૦૮૫

- અત્યંતઅગ્રોધ-અસવ્યવહાર નગરનો એનાપતિ (૨) ૮૦૦
- અદતાદાનવિરમહુ-(અધૂળ) શ્રદ્ધાધર્મનો પરિવાર બાગમાનો
ન. ૩ (૪) ૧૦૮૦
- અદ્યમૂલપર્યંત-લોકમા આવેલું મનાતન નગર (૧) ૧૫
- અંયમ-કર્મપગિણામ ગમનના ૭ પુત્રો પૈકી ન. ૪ (૬) ૧૫૬૭
- અધ્યવસાય નિર્વૃત્તિનગરીએ જ્યાં માટે ઔદ્યોગિક માર્ગમાં સંગોવર (૬) ૧૬૦૫
- અનભિગ્રહુ-મિથ્યાત્વ કુળોજનનું પગિણામ અજ્ઞાન અભિપાત (૭) ૧૬૬૪
- અનર્થદંડવિરમહુ-શ્રદ્ધાધર્મનો પરિવાર બાગ પૈકી ન. ૮. નીચું
શુણ્યપત (૪) ૧૦૮૪
- અનશન-તપયોગના બાગ અગત માણુએ પૈકી એક ન. ૧ બાહ્ય
પરિવાર (૪) ૧૦૬૮
- અનાદિ-ભુતનોદર નગરના ગમન અતરંગ્યાવાળા વેદહયના પિતા (૪) ૮૦૦
- અનાદિ વનરૂપતિ-અસવ્યવહારના કુળપુત્રો (૨) ૩૦૦
- અનુમેક્ષા-સાધુના અત પુત્રમાત્રી ૧૧ પૈકીની એક પત્ની (૫) ૧૨૫૬
- અનુમુદર-ચક્રવર્તી ચોર સસારીજીવ (૮) ૧૬૭૩
- ,, ક્ષેમપુર્ગીમા યુગધર-નવિનીપુત્ર અસારીજીવ ચક્રવર્તી
ચોર (૮) ૧૬૭૫
- અતરંગીપ-માનવાવાસની ભૂમિ ગ્રામન વિભાગનાળી (૮) ૧૬૬૮
- અંતગય-પાચ મનુષ્યોથી પગવરેલ મહામોહનો મિત્રગમન (૪) ૮૬૨
- અપરાપરજન્મ-ભવરેટથી ખેડાતા જન્મસતાન ખેતરના ક્યાગ. (૭) ૧૬૮૩
- અપૂકાય-એકાક્ષિનિનાસનો ત્રીજો પાડો (૪) ૩૧૮
- અપ્રખુદ-મિદ્ધાત શુરનો જિજ્ઞાસુ મિથ્ય (૬) ૧૫૫૮
- અપ્રમત્તત્વ-વિવેકપર્વતનું શિખર કૈનપુરનું ગ્યાન (૪) ૧૦૩૭
- અપ્રમાદ-ચિત્તવાનર વિષયકળા ખાવા ગોખ બહાર નીકળે તે વખતે,
અટકાવનાર વજ્રદંડ (૭) ૧૭૪૩
- અભિગ્ધગ-જોઈ વિષયગગ ગગકસરીનો મિત્ર (૪) ૮૬૫
- અભ્યાસ ઉત્તમકુમારનો ખાસ સહયોગ અતરંગ ગત્યપ્રવેશમાં સાથી (૬) ૧૬૦૩
- અમિતપ્રભ-વિદ્યાધર અચળ ચપળના પિતા. મણિશિખાના પતિ (૫) ૧૧૬૮
- અમિતપ્રભ-મદનમજરીના સ્વયંવરમાં આવેલ જનવલ્લભ નગરના
વિદ્યાધર ગમન વિનુદતનો પુત્ર. (૮) ૧૮૬૩
- અમૃતસાર-પુષ્કરવર્દીએ અનુસંદેહ, સસારીજીવ, તત્ત્વનમુક્તિગામી (૮) ૨૦૨૯

આહુંકાર-નાયક. મિથ્યાલિંગાનના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. ગુજ્જસ્યિતે. (૪) ૭૬૧

અસાત-વેદનીય રાગનો માણસ. પાપિપંજરનો જમીનદાર. (૪) ૬૬૧

આદિવ્યન્ય-યતિધર્મની આબુઆબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યો પૈકીનો

એક. નં. ૬. (૪)

૧૦૭૬

આકંઠન-તામસચિત્તાના અધિકારીનો હબ્બુરીઓ. (૪)

૭૬૬

આઠ માતા-લમેસમારંભમા માર્ગશાપના, અષ્ટ પ્રવચનમાતા. (૮) ૧૬૪૭

આદાનલંડમત્તનિલ્લેપણા-ચોથી સમિતિ. આઠ માતાઓ પૈકી

ચોથી. (૮)

૧૬૪૮

આનંદ-જનમ દિનનગરનો ગૃહસ્થ. સ સારીજીવ વિરોચનનો પિતા. (૭) ૧૮૨૬

આનંદ-બહિરંગ નગર. ધનશેખર ત્યાં જન્મ્યો હતો. (૬) ૧૪૬૫

આભિનિબોધ-સદ્બોધ મત્રીના પાંચ પૈકીનો પ્રથમ મિત્ર. (૪) ૧૦૬૧

આયુધ્ય-આર છોકરાના આદારવાળા માણસોથી પરવરેલ મહાબોહનો

મિત્ર રાગ. (૪)

૮૮૬

આયુધ્યરાજ-સ્થાન, સમય મુકરર કરનાર મહારાગ્ન લલિતવ્યતાના

ખાસ સલાહકાર (૮)

૧૬૬૪

આજીવ-યતિધર્મની આબુઆબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક નં. ૩ (૪) ૧૦૧૭

,, મિથુનદ્વયના મુખમાંથી નીકળેલ રૂપાણું બાળક. (૩)

૪૨૩

આજીવ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬

આર્તધ્યાન-ઊંડી શુદ્ધિ. ચિત્તવાનર કુવિકાપોથી હલુધાઈએમાં પેસે છે. (૭) ૧૭૪૦

આર્તશય-વિષયાલિક્ષાપનો માણસ. (આર્તધ્યાનનું રૂપક) (૮) ૧૬૬૦

આતર્ત-મોહરાગના આવર્તો (સંસારસમુદ્રે). (૭)

૧૭૦૬

આહ્લાદમંદિર-સપ્રમોદનગરની બહાર બગીચો. ગુણધારણ-કુલ-

ધરનું કીડાસ્થાન. (૮)

૧૮૫૬

ઇન્દ્રિય-ચિત્તવૃત્તિ રાજ્યભૂમિમાં ચોરો (તગ્ગરો). (૬)

૧૫૬૨

દ્યૌ-પ્રથમ સમિતિ. આઠ માતામાંની પ્રથમ. (૮)

૧૬૪૮

ઉત્તમ-કર્મપરિણામ રાગના છ પુત્રો પૈકી નં. ૫. (૬)

૧૫૬૭

ઉત્તમસૂરિ-આનંદપુરે હરિકુમારને દેશના આપનાર માની આચાર્ય. (૬) ૧૫૫૧

ઉત્સર્ગ-તપ્ત્યોગના આર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૬. અંતરંગ

પરિવાર (૪)

૧૦૭૨

ઉત્તેજી-તપ્ત્યોગના આર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૨. બાહ્ય

પરિવાર (૪).

૧૦૬૮

- ઉત્તમાર્ગેપદેશ-વિન્ધ્યાક્ષનગરનો સૂર્યો (૨) ૩૨૧
- „ પચાક્ષપશુસંધ્યાનનો સૂર્યો (૨) ૩૨૪
- ઉપસર્ગ-ચિત્તવૃત્તિબ્રહ્મા દુષ્ટ ભુજગો (સર્પો) (૬) ૧૫૬૦
- „ ગયારૂપ ચોરડામાના ચિત્તવાનગનેડ સમાગમ મંદરો (૭) ૧૭૩૯
- ઉપેક્ષા-સાધુના અત પુરમાની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની (૫) ૧૦૫૯
- „ શુભપગિણામ-નિધ્રક પતાની વિશેષન્યા ગુણધાગણી પત્ની (૮) ૧૯૫૧
- ઉરઃપગિસર્પ-પચાક્ષપશુસંધ્યાનનો લોહવિભાગ (૨) ૩૨૫
- ઉત્સામ-ભવરેટના આરા (૭) ૧૬૮૨
- ઉંદર-ગંધપાગમા સસારીજીવનુ ૩૫ (૭) ૧૦૧૩
- ઋગ્ગુ-તથાવિધનગરનો ગાળ મુઘકુમારનો પિતા (૩) ૪૧૧
- ઋગ્ગુતા-વિગદ્ધમાનસના ગુલાલિસન્ધિ અને શુદ્ધતાની પુત્રી (૫) ૧૦૨૬
- ઋદ્ધિગોરવ-શૈવગજનો માથુસ સિંહમુનિનો પાત કળાગ (૮) ૧૯૬૨
- એકાક્ષનિવાસ-અત્યતઅમોઘનુ જાગીરી નગર (૨) ૩૧૩
- એપણા-નીચ સમિતિ આર પ્રવચન માતાઓમાની ત્રીજી (૮) ૧૬૪૮
- એગવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો (૮) ૧૬૫૫
- એધર્થ-પિશાચી દ્વિદ્વિતાનુ વિરોધી સત્વ (૪) ૧૦૦૮
- એધર્થ-આગિત્રગજની ચતુરમ સેનાના ગથો (૪) ૧૦૬૭
- એધર્થ-ચિત્તનાનગના છુપાઈ ગેથો પગિવાગમા વાનગ બન્યુ (૭) ૧૭૫૬
- એધર્થસિન્ધ-ચિત્તવૃત્તિ અટનીની મધ્યમા નિર્વૃત્તિનગરીનો ગજમાર્ગ (૬) ૧૬૦૪
- એધર્થગમિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિના ત્રણ પૈકીનુ બીજુ ૩૫ (૪) ૧૦૮૯
- કદલિડા-કનકમજરીની નાની દાસી. (૩) ૫૬૮
- કનકચૂડ-કુશાવર્તપુરનો ગાળ નદિવર્ધનનો મામો કનકગેખરનો પિતા (૩) ૫૫૩
- કનકપુર-પ્રભાકર ગજની નગરી (૩) ૫૦૭
- કનકપ્રભા-મોપાગક નગરના વણિ શાનિભદ્રની ભાર્યા સસારીજીવ વિભુષણની માતા ૧૮૩૮
- કનકમજરી-કુશાવર્તપુરે કનકચૂડની પુત્રી નદિવર્ધનની ગણી (૨) ૫૮૬
- કનકગિખા-ગજનગેખરના વિદ્યાધરગજ મહિપુત્રની ગણી (૫) ૧૧૬૮
- કનકગેખર-કુશાવર્તનો ગજપુત્ર નદિવર્ધનના મામાનો દીકરો (૩) ૫૫૩

- કનકમુદરી-વર્ધમાનપુત્રના ગેક મોમદેવની ભાર્યા. કથાનાયક વામદેવની માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કનકોદર-૧નાથ પર્વતપુત્રના ગધમૃદુ નગરનો વિદ્યાધર ચક્રવર્તી. ગુણધાગુણો આમરો. (૮) ૧૮૬૧
- કનકમુનિ-આદલામ્મ સિ જગીઆમા ગુણધાગુણો ઉપદેશ આપનાર મુનિ નિર્મળાચાર્યના નિષ્ય. (૮) ૧૮૮૭
- કપિજસા-કુશાવર્તપુત્રની ગણી મક્કયમ જરીની દામી. કનકમજરીની ધાવમાતા (૩) ૫૬૫
- કપોત-સાચા રૂપ ઓગડાના ગર્ભમૃદમા ગેનારી ન મોડા બીઓમાની નીજી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૭
- કપોતક-કોર્કે ધનેશ્વર. અદગર અપતિનાળા કુબેરગેરનો જુગડીઓ પુત્ર. (૫) ૬૭૧
- કપોત-હરિકુમારના અતર ગવિનોદી મિત્રોમાનો એક. (૬) ૧૪૬૪
- કમરી-સવાટપદ પર્વતના ત્રિખર પર જાડી. (૫) ૧૦૮૮
- કમલમુદરી-વર્ધમાનપુત્રના ધવળગમ્મની ગણી. વામદેવના મિત્ર વિમળની માતા (૫) ૧૧૪૧
- કમલિની-જયપુત્રના બહુલ-ભોગિનીની પુત્રી ધનરોખની પત્ની (૬) ૧૪૭૭
- કમલિની-સુકરુ વિજયના શખપુત્રના શ્રીગર્ભગમ્મની ગણી મદાલકાની મામી (૮) ૧૯૮૩
- કમળ-ધગતળના ગળમિદામને ચપાચો વિમરો ગાદી ન લીધી વિમળનો ભાઈ (૫) ૧૩૨૪
- કમળમુદરી-આનંદપુત્રના કમરીગમ્મની બીજી ગણી. હરિકુમારની મગી માતા (૬) ૧૪૮૭
- કરીઆણાં-સ સાગમા સુખદુ ખનુ બચ્ચા આથે રૂપક (૭) ૧૭૩૫
- કરણા-શુભપગિણામ-નિષ્કર પતાની વિશેષકન્યા. ગુણધાગુણી પત્ની (૮) ૧૯૫૧
- ,, સાધુના અતર પુત્રમાની ૧૧ પેઢીની એક પત્ની (૫) ૧૨૫૬
- કર્મ-સસૃતિ નગરની બચ્ચામા કેદ કગવનાર લેણદાર (૭) ૧૭૩૫
- ,, સરખોધ મંત્રીઓ પુગોહિતનું કાર્ય કરતી વખતે અગ્નિમા નાખેલ કાણો, (૮) ૧૬૪૨
- ,, સસાગીજીવના અગ્નિ શરીરે લગાડેલી લગ્ન વિવેખ દ્રવ્ય (૮) ૧૯૬૮

- કર્મપરમાણુનિચય-વિષયવૃક્ષ નીચેનો ચિત્રનાનગને લગતો કચરો. (૭) ૧૭૩૧
- કર્મપરિણામ-મનુજગતિનો નાટકગ્રિય મહાગળ (૨) ૨૫૮
- કર્મપ્રકૃતિગતલ-ભવરેટથી ખેડાતા જન્મસતાનખેતરમા વવાતા
ખી(ખીજ) (૭) ૧૬૮૩
- કર્મભૂમિ-માનવાવાસની અસી, મમી ને કૃષિનાળી ભૂમિ, ૫૬૨
વિભાગ (૮) ૧૬૬૮
- કર્મવિલાસ-ક્ષિતિપ્રતિજિતપુરનો ગળ બાગ-મનીરીનો પિતા (૩) ૩૭૪
- કલંદ-આબીગ મદન અને રેણાનો પુત્ર નચારીજીવનો આબીગ
વાગ (૭) ૧૮૩૪
- કલ્પ-વિભુધાવધમા આગ દેવેલ સસારીજીવનુ ગ્વડપદ્મીધ્યાન (૭) ૧૮૪૩
- કલ્પાણુ-ગુણધાગુણો સેવક નિર્મળાચાર્યના આગમન અમાચા
આપનાગ (૮) ૧૮૯૫
- કપાય-ચિત્તત્તિભૂમિમા કામીઆઓ (૨) ૧૫૧૨
- ,, ભવરેટને ખેડનાગ મોળ બળરે (૭) ૧૬૮૨
- ,, બધેહેતુ તુફ મના તત્રવાહકમાના એક (૭) ૧૬૯૩
- ,, સસાર બજારમા તોફાની છોકગઓ (૭) ૧૭૩૫
- ,, કાયાકપ ઓગડામાના ચિત્તબન્ધાને કાપનાગ ચપળ ઊંદરે (૭) ૧૭૩૮
- ,, સમાગીજીવની આણુમાણુ અવાજ કરનાગ તોફાની છોકગ (૮) ૧૯૬૯
- ,, મહામોહના ખોગામા ખેડેલા મોગ છોકગઓનુ અમુચ્યવનામ (૪) ૮૭૬
- કાચનપુર-મનુજગતિનુ નગર સસારીજીવના ગ્વડપાગ દગ્ધ્યાનનુ
વચ્ચાટરધાન (૭) ૧૮૩૬
- કાચનપુર-મગળગેનુ નગર વામદેવનુ નાસી જવાનુ અને અતે
કામીનુ ધ્યાન (૫) ૧૩૩૦
- કામસતા-ગધસમૃદ્ધ નગરના વિદ્યાધર કનકાદગની ગણી મન
મજરીની માતા (૮) ૧૮૬૧
- કાર્તિકકપુર-મલપામલુજગત અચારીજીવનુજન્મધ્યાન (૭) ૧૮૭૫
- કાયકલેશ-તપયોગના બાગ બજત માણુમો પેની એક ન ૫
માલ્યપગિયાગ (૫) ૧૦૬૯
- કાયગુપ્તિ-રીડ ગુપ્તિ આર પ્રવચન માતાઓ પેની આ મી (૮) ૧૯૪૯
- કાયા જીવમુનિને ગુફાનુ ધ્યાન (૭) ૧૭૩૭
- કાર્મણુ-ચોટીનુ દન્ય-અચારી જીવ પ્રણુ કોનુ (૮) ૧૮૬૮
- ,, રાગી નાસ ઓગ ન મે ચો-અથવા અ ગ્નો ઓડો (૭) ૧૭-૮

- કાસરા-અંતર, મુખ્યતુ ૩૫ લેનાર. મિથુનકથા. (૩) ૪૧૨
- કાસપરિણતિ-કર્મપરિણામની નાટકપ્રિય મહારાણી. (૨) ૨૬૨
- કાળાનિવેદક-વખત જળ્યાવનાર સેવક. (૩) ૩૭૨
- ,, સિદ્ધાર્થપુરના રાગને સમય જળ્યાવનાર. (૪) ૭૩૬
- ,, કનકાદર રાગને કાળ-સમય જળ્યાવનાર. (૮) ૧૮૬૬
- કિત્તરમિથુન-તુ ગણિખર પર ગધર્વમિથુન સાથે ગાનના દરીદ્રાર્થ કરનાર. (૭) ૧૭૮૨
- કિદિવપિક-વિશુધાલયના અધ્યક્ષ દેવા. પહેલા ખીમ દેવલોક વિગેરેની નીચે ન્યાયવાળા. (૮) ૧૬૭૦
- કુદૃષ્ટિ-મહામોહના મેનાપતિ મિથ્યાદર્શનની પત્ની. (૪) ૮૫૮
- કુદૃષ્ટસિદ્ધિ-લલિતપુરની પ્રખ્યાત ગણિકા. મદનમંજરીની દોકરી. (૪) ૬૬૨
- કુબેર-ભવચક્ર અટકાવ સંપત્તિવાળો શેઠ. ભુગરીઆ કપોતકોના પિતા. (૪) ૬૭૧
- કુરૂપતા-ભવચક્રમાં સાત પેઢીની એક પિચાચી. (૪) ૧૦૦૫
- કુલંધર-સપ્રમોદનગરે વિદ્યાસાક્ષીનો પુત્ર. સંસારીજીવ ગુણધાર-જીવો સમોત્રીય અને મિત્ર. (૮) ૧૮૫૬
- કુલભૂપણ-રિપુદાસજીની ગાદીએ આવનાર તેનો ભાઈ (તપન ચઢી સ્થાપિત). (૪) ૧૧૨૮
- કુવાસના-સર્વોપમંત્રીએ મલમાં નાખેલી ઘાળો. (૮) ૧૬૫૦
- કુવિકલ્પસંતતિ-સંસારીજીવના પેટ સુધી લટકતી રામપાત્રની મોટી માળા. (૮) ૧૬૬૮
- કુશરથળ-ખાળને બ્યાં ત્રાસ થયો હતો તે નગર. રાગ દરિશંદ. (૩) ૪૪૫
- કુશાવર્તપુર-કનકચૂડનું નગર. કનકશેખરનું અન્નમર્યાદા અને રાગ-રથાન. (૩) ૫૫૩
- કૃપણતા-સાગર (લોહ) ની અંગીભૂતા અને સાથી. (૭) ૧૭૬૨
- કૃષ્ણ-કાચારપ ઓરડાના ચર્ણગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની પ્રથમ (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- કેવળ-સર્વોપમ મંત્રીના પાંચ પેઢીનો પાંચમો મિત્ર. (૪) ૧૦૬૪
- કેસરી-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાગમંત્રીમાંનો એક. (૩) ૫૬૫
- ,, આનંદપુરનો રાગ. (૬) ૧૪૬૬
- કોવિદ-મુનિસમૂહના આચાર્ય. કુત્રુતિની ત્રીજી બચનાર. અકલંકના દીકાચુર. ક્ષમાતલના સ્વમળનિયય તદ્દનુશ્રુતિના પુત્ર. (૭) ૧૭૬૯

- કીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની બહાર બગીચો. વિમળ-વામદેવનું કીડા-
સ્થાન. (૫) ૧૧૪૮
- કૂરચિત્ત-નંદિવર્ધને ખાધેલાં વડાં. (૩) ૩૫૩
- કોથ-(અનંતાનુબધી) મહામોહનો પૌત્ર. દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર. (૪) ૮૭૬
- ,, (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર. ઝોળામાં રમતાં સોળ
છોકરાંમાંનો એક. ૮૮૦
- ,, (પ્રત્યાખ્યાની) દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર. સર્વવિરતિરોધક છોકરા. (૪) ૮૮૧
- ,, (સંબંધકન). મહામોહનો ચપળ પૌત્ર. યથાખ્યાતચારિત્રધાતક. (૪) ૮૮૧
- કિલિપ્રમાનસ.-દુષ્ટાશય રાગનું નગર. મૃધાવાદના પિનાનું ઘર (આંતર). (૪) ૭૧૧
- ક્ષમા-પનિધર્મની આલુઆલુ બેઠેલ દશ મનુષ્યમાંની પહેલી સ્ત્રી. (૪) ૧૦૬૭
- ક્ષમાતળ-સ્વમળનિચય રાગનું નગર. શ્રુતિનું રમણસ્થાન. (૭) ૧૭૭૭
- ક્ષયોપશમ-કાયારૂપ ઓરડામાં બારી. (૭) ૧૭૭૮
- ક્ષાંતિ-ચિત્સાદર્થે શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપનાની પુત્રી. (૩) ૩૬૫
- ક્ષાયિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિનાં ત્રણ પૈકીનું એક રૂપ. (૪) ૧૦૮૬
- ક્ષયોપશમિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિના ત્રણ પૈકીનું ત્રીજું રૂપ. (૪) ૧૦૮૬
- ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-નગર. મનીષી-બાળનું સ્થાન. (૩) ૩૭૪
- ક્ષેમપુરી-મહાવિદેહના મુકુન્ધવિજયની રાજધાની. અનુમુંદર ચક્રી-
(સંસારીજીવ)નું સ્થાન. (૮) ૧૬૭૩
- ક્ષોભ-સંસારસમુદ્રે સયોગવિયોગજન્ય ઉત્કળાદનુ રૂપક. (૭) ૧૭૧૦
- ખસતા-લવચકમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૨
- ખેચર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં વસના લોકો. (૨) ૩૨૪
- ગગનશેખર-દક્ષિણગ્રેહીનું વિદ્યાધરનગર. (૫) ૧૧૬૮
- ગંગાધર-સંસારીજીવ. ઔરવતક્ષેત્રના સિંદુપુર નગરે ક્ષત્રિય. (૮) ૧૬૫૫
- ગણધર-વરિષ્ઠ રાજ્યના સમુદાયના ઉપરીઓ. (૬) ૧૬૧૪
- ગંધપુર-મુકુન્ધવિજયે મહાલક્ષ્મીના પતિ દિવાકરનું નગર. (૮) ૧૬૮૦
- ગંધર્વમિથુન-તુલસિખર પર કિન્નરમિથુન સાથે ગાનની દરીદ્રાર્થ
કરનાર. (૭) ૧૭૮૨
- ગંધસમૃદ્ધ-વૈતાલ્ય પર્વત પર વિદ્યાધરનગર, મદનમંજરીનું જન્મ-
સ્થાન. (૮) ૧૮૬૧
- ગાંધારરાજ-પુષ્કરકીપમાં અયોધ્યાના રાજા અમ્બુજસારના પિતા. (૮) ૨૦૨૬
- ગાંભીર્ય-અંતરંગ અનુરંગ મન્યમાં રથો. (૬) ૧૫૬૦

- ગાંભીર્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪) ૧૦૯૭
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બન્ધુ. (૭) ૧૭૫૬
- ગુણધારણ-સપ્રભોદનગરના મધુવારણ-સુમાલિનીનો પુત્ર. સંસારી-
જીવ. (૮) ૧૮૫૬
- ગૃહિધર્મ-ચારિત્રરાજ મહારાજનો બીજો પુત્ર. કટાયો. (૪) ૧૦૭૮
- ગોત્ર-એ આત્મીય પુરુષોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્રરાજ. (૪) ૮૬૨
- ગૌરવ-શૈલરાજના ત્રણ મનુષ્યો. ઝકલિ, ગસ અને સાતા. (અભિ-
માન-૩૫૬). (૮) ૧૬૫૬
- ગ્રૈવેયક-વિભુધાલયનું કલ્પાતીત સ્થાન-ગુણધારણની સ્થાપના-
ભૂમિ. (૮) ૧૬૫૪
- ઘંઘશાળા-શંખપુરના નંદશેઠના ઘરનો ઓરડો. મહાભદ્રાનું
વસતીસ્થાન. (૮) ૧૬૮૨
- ઘનવાહન-સાહ્યાદ્ર નગરે જીમૂતરાજ-લીલાદેવીનો પુત્ર. સંસારી-
જીવ. (૭) ૧૬૫૫
- ઘનમુદરી-સાકેતપુરના નંદની પત્ની. સંસારીજીવ અમૃતોદરની
માતા. (૭) ૧૮૧૬
- ઘાતિકર્મ-ચારિત્રરાજની ભૂમિમાં ચોરડા (ધાડ પાડનારાઓ). (૬) ૧૫૬૨
- ઘાણુ-નાસિકા ગુફામાં રહેનાર મંદનો મિત્ર. (૫) ૧૨૮૬
- ચક્ર (પ્રથમ)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. ભાવમન. (૭) ૧૭૪૩
- ચક્ર (બીજું)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. કાર્મણસરીર. મનોવર્ગણા-
દ્રવ્યમન. (૭) ૧૭૮૮
- ચક્રલ-ગધસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકાદર રાજાનો દૂત. (૮) ૧૮૭૧
- ચક્ર-મંડમાં રહેનાર પરિમાળકા. એ પૈકી એક ચતુર્થ મુનિ હતા. (૭) ૧૬૮૭
- ચણકપુર-દુર્ભાષા બોલનાર દુર્મુખને રહેવાનું નગર. ભવચક્રે. (૪) ૬૭૬
- ચંડ-લલિતપુરમાં કુંદકલિકા પર આસક્ત રાજપુત્ર. (૪) ૬૬૫
- ચંડિકા-દેવી. લોલાક્ષરાજની પૂજ્યલી દારૂ પીનારી મસ્તા. (૪) ૬૩૮
- ચતુર-કનકશેખર કુમારનો વિશ્વામુ નોકર. (૩) ૫૬૨
- ચતુરક્ષ-વિકલાશનિવાસનો ત્રીજો પાડો. ૩૨૩
- ચંદન-વિદ્યાધર. સિદ્ધપુત્ર. નિમિત્તીઓ. જોશી. રત્નશેખરનો મિત્ર. (૫) ૧૧૬૬
- ચપળ-વિદ્યાધર અમિતપ્રભ-મણિશિખાનો પુત્ર. અચળનો ભાઈ.
રત્નચૂડનો વિરોધી. (૫) ૧૧૬૬
- ચપળતા-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૬૧૫

- ચારનિકાય દેવો-દારના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી
અગિયારમો પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૬
- ચારિત્રધર્મરાજ-જૈનપુરે જીવવીર્ય સિંહાસને બેઠેલા મહારાજ.
મોહરાજના હરીફ. (૪) ૧૦૫૮
- ચાર-ચાર વ્યાપારીઓ પૈકીનો એક, જેની કયાશવણથી પંચમ મુનિ
વૈરાગ્ય પામ્યા. (૭) ૧૭૦૧
- ચારતા-ચિત્તસૌંદર્યના શુભપરિણામ રાજની બીજી રાણી. દયાની
માતા. (૩) ૬૨૭
- ચિત્ત-કાયારૂપ ઓરડામાં ચપળ વાંદરાનું બચ્ચું. (૭) ૧૭૨૮
- ચિત્તરમ-મુકત્ત વિજયના શંખનગર પાસેનું ઉદ્યાન. અનુસુંદરનું
ચર્ચાર્થાન. (૮) ૧૬૭૮
- ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તવૃત્તિ અટવીના તદ્વિલસિત બેટમાં આવેલો મહાન
મંડપ. (૪) ૮૦૭
- ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવથી ભરપૂર અંતરંગ લોકોનું નિવાસસ્થાન.
અટવી. (૪) ૮૦૪
- ચિત્તસમાધાન-જૈનપુરમાં બાંધેલો મહા વિશાળ મંડપ. (૪) ૧૦૪૩
- ચિત્તસૌંદર્ય-અંતરંગનગર. દયાનું ધામ. (૩) ૩૬૧
- ચૂતમંજરી-કુશાવર્તપુરના રાજની રાણી. કનકશેખરની માતા.
નદિવર્ધનની મામી. (૩) ૫૫૪
- „ ગગનશેખરના સુવરાજ રત્નશેખર-રતિદંતાની દીકરી.
રત્નચૂડની પત્ની. (૫) ૧૧૬૯
- ચૂતચૂચુક-કુશાવર્તપુરનો બગીચો. વિમલાનના-રત્નવતીની કેસિ-
બૂમિ. (૩) ૫૮૨
- ચૌરિંદ્રિય-દારના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી છઠ્ઠો
પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- છેદોપરંધાપન-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગબૂત મિત્રોમાંના એક
નં. ૨ (૪) ૧૦૬૫
- જગતારણુ-ગુણધારણનો પુત્ર. તેની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ
બેસનાર. (૮) ૧૯૫૩
- જઘન્યતા-દિગ્દર્શમાનસના દુષ્ટાચાર રાજની રાણી-મૃણાલાની માતા. (૪) ૭૧૨
- જડ-અશુભોદય. સ્વયોચ્ચના પુત્ર. (૪) ૭૬૪

- જનમંદિર-માનવાવાસનુ નગર. સંસારીજીવ વિરોચનનું જન્મ-
સ્થાન. (૭) ૧૮૨૬
- જન્મસંતાન-ભવરેંટથી ખેંચેલા જળને જેમાં ઠંલવવામાં આવે છે
તે ખેતર. (૭) ૧૬૮૩
- જયપુર-બહિરજનગર. બહુલ સેકની દીકરી કમલિનીને ધનશેખર
પરણો તે સ્થાન. (૬) ૧૪૭૩
- જયમુંદરી-આનંદપુરના કેસરી રામની રાણી. (૬) ૧૪૬૬
- જયસ્થળ-મનુજગતિના ભરત પાડાનુ નગર. નદિવર્ધનનું જન્મસ્થાન
, અને ખેસલુભૂમિ. (૩) ૩૪૪
- જરા-ભવચક્રમાં સાત પિશાચીમાંની એક. (૪) ૯૯૫
- જળ-સ સારસમુદ્રમાં જન્મજરામરણનું રૂપક. (૭) ૧૭૦૯
- જળચર-પંચાશપશુસંસ્થાનના લોકો. (૨) ૩૨૪
- ,, સ સારસમુદ્રે દુઃખસમૂહનું રૂપક. (૭) ૧૭૧૦
- જિનમતજ્ઞ-જયજળનો નિમિત્તિઓ. (૩) ૩૬૧
- જીમૂત-સાંપ્રદાનગરના રાજા. ધનવાહનના પિતા. (૭) ૧૬૪૬
- જીવલોક-ભવરેંટનું ધટમાળ ચંત્ર. (૭) ૧૬૮૨
- જીવવીર્ય-જૈનપુરના ચિત્તસમાધાન મંડપની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા પર
સિંહાસન. (૪) ૧૦૫૬
- જીવિકા-પિશાચી મૃતિનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૦૧
- જીગુપ્સા-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક ખેડેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીની
કદરૂપી સ્ત્રી. (૪) ૮૭૬
- જૈન-માનવાવાસમાં વિવેકપર્વતના અગ્રમત શિખર પરનું નગર. (૪) ૧૦૨૨
- ,, જૈનપુરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૫૦
- જૈમિનિ-મીમાંસક-નવીન દર્શનના પ્રણેતા. (૪) ૧૦૨૧
- જ્ઞાન-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકાશ. (૬) ૧૫૬૦
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭) ૧૭૫૬
- જ્ઞાનસંવરણ-પાંચ મનુષ્યોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્ર રાજા. (૪) ૮૮૮
- ,, સદ્બોધને હકાવવા પ્રયાસ કરનાર મહારાજા. (૮) ૧૯૩૬
- જ્યોતિષક-સંસારીજીવની રખડપાટીમાં વિશુધાલયમાં સ્થાન. (૭) ૧૮૩૪
- તજજીવપરિણામ-ભવરેંટથી ખેડાતા જન્મસંતાનખેતરમાં વસતા
કર્મપ્રકૃતિબીજનો વાવનારો. (૭) ૧૬૮૩

તત્ત્વપ્રીતિકર-ધર્મબોધકર પાસેનું સુંદર જળ. (૧)	૨૫
તત્ત્વરોચક-જળ. તત્ત્વપ્રીતિકર પાણીનું ખીજું નામ. (૫)	૧૨૭૬
તત્ત્વાવગમ-વિદ્યાકુમારીનું એ પૈકી એક સ્તન. (૮)	૧૯૩૪
તત્પક્ષિ-ભૂતળનગરના મલ્લયસંચયની રાણી વિચક્ષણની દાદી. (૪)	૭૬૩
તત્પરિણતિ-અસંવ્યવહાર નગરની પ્રતિહારી. (૨)	૩૦૨
તથાવિધ-ઝાલુરાગનું નગર. મિથુનદ્વયઅંતરકથારથાન. (૩)	૪૧૧
તદ્ગુભૂતિ-ક્ષમાતળના સ્વમળનિચયની રાણી. કાવિદ-આલિશની માતા. (૭)	૧૭૭૭
તદુચ્ચય-સ્વદેહ બગીચામાં રાફડો, જેના પર ફાંસો ખાવા સ્પર્શન ચઢેલ તે. (૩)	૩૭૫
તદ્વ્યા-ધર્મબોધકરની સુશીલ દીકરી. (૧)	૨૩
તદ્વિલસિત-ચિત્તવૃત્તિ અટવીની પ્રમત્તના નદીમાં આવેલો બેટ. (૪)	૮૦૬
તદ્વિયોગ-કર્મપરિણામે અસંવ્યવહારનગરે મોકલેલો ફૂત. (૨)	૩૦૨
તપ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરગમ્યુ. (૭)	૧૭૫૯
તપન-રિપુદારણનો ગર્વ ઉતારનાર ચક્રવર્તી. (૪)	૧૧૨૦
તપમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર પૈકીનું ત્રીજું મુખ. (૪)	૧૦૬૦
તપયોગ-પતિધર્મની આળુઆળુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક. નં. ૫. (૪)	૧૦૬૮
તામસ-દ્રવ્ય. સંસારી જીવના શરીર પર કરેલા ચાંડલા માટેની મસી-વસ્તુ. (૮)	૧૯૯૮
તામસચિત્ત-દ્વેષજેન્દ્રનું અંતર નગર. (૩)	૫૭૫
તીવ્ર-ફુર્લાવાનું ફળ બતાવવા નિર્દિષ્ટ થયેલો ચણકપુરનો રાગ. (૪)	૯૭૬
તીવ્રમોહોદય-અસંવ્યવહાર નગરનો સરસઓ. (૨)	૩૦૦
તુંગશિખર-અહિરંગ પ્રદેશમાં પર્વત. મધર્વ કિન્નરમિથુનનું કીડાંગણ. (૭)	૧૭૮૨
તુન્દ્રતા-હાસની પત્ની. મસ્તાર્ધ. (૪)	૮૭૩
તુષ્ટાવેદિકા-તદ્વિલસિત બેટના ચિત્તવિક્ષેપમંડપની વચ્ચે આવેલ વેદિકા (platform). (૪)	૮૦૮
તેર્ગદ્રિય-દારના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી પાંચમો પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫
તેજસ્કાય-એકાક્ષનિવાસનો ચોથો પાડો. (૨)	૩૧૮

- તેતલિ-કુશાવર્તપુરમા નદિવર્ધનનો સાગયિ તેનુ અને કનકમળરીનુ
તાગમૈનક બેના (૩) ૫૬૦
- તૈજસી-કાયારૂપ ઓગડાના ગર્ભગૃહમા ગહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાની
ચોથી (લેસ્થા) (૭) ૧૭૫૭
- ત્રિકરણ-વિકલાક્ષનિવાસનો બીજો પાડો (૨) ૩૨૨
- દમ-વિશુદ્ધધર્મવાનગની આગેનાની નીચે ચિત્તવાનગના છુપાર્ધ
ગહેલા પગિવાગમાનો એક (૭) ૧૭૫૬
- દમનક-ગ્લદીપે મુશુદ્ધિ મરીનો વિશ્વામુ નોકર હગિરુમારને
ચેતાનના (૬) ૧૫૩૮
- દયા-ચિતસૌદ્યના ગુણપગિણામ અને ચારતાની દીકરી (૩) ૬૨૮
- દશિદ્રતા-લવચકમા સાત પૈકીની એક પિશાચી (૪) ૧૦૦૭
- દર્શન-ચિત્તવાનગના છુપાર્ધ ગહેલા પગિવાગમા વાનગબચ્ચુ (૭) ૧૭૫૬
- દર્શનાવરણ-નન મનુષ્યોથી પગરલો અને મહામોહનો મિત્રગજ (૪) ૮૮૮
- દાક્ષિણ્ય-આગિનગળની ચતુર ગ મેનાના પદ્ધતિઓ (૪) ૧૦૬૭
- દાનમુખ-આગિનધર્મગળના ચાગ પેકીનુ પહેનુ મુખ (૮) ૧૦૫૬
- દારૂણક-ન દિવર્ધનને કુશાવર્તપુરે તેડવા આવનાર પિનાનો દૂત (૩) ૬૧૮
- દિવાકર-મુકરૂવિજયે ગધપુરના ગજ ગવિપ્રભ-પદમાવતીપુત્ર
મહાલક્ષ્મીના પતિ (૮) ૧૬૮૦
- દિગિપરિમાણુ-ગૃહધર્મનો પગિવાગ બાગ પૈકી ન ૬ પ્રથમ
ગુણુત (૪) ૧૦૮૨
- દીનતા-મહામોહના ચતુર ગ લક્ષ્મીના પાળાઓ (૪) ૬૧૫
- દુષ્ટિ-વિધ્યાભિદાપની સ્વરૂપસન દીકરી આર્દ્ર-યોગિની (૬) ૧૫૭૬
- દુષ્ટિરાગ-ગર્દે અતત્વાભિનિવશ ગગકેસરીનો મિત્ર (૪) ૮૬૪
- દુર્લભતા-લવચકમા સાત પૈકીની એક પિશાચી (૪) ૧૦૦૬
- દુમ્બુખ-કુશાવર્તના ગજ કનકચૂડનો ખટપટી કાગલારી કુદિલ ગજ
નીતિથી નીતગતો (૩) ૫૫૮
- „ લવચકે-ચણકપુરના ધનવાન સાર્થવાહ મુમુખનું અપિત
નામ (૪) ૬૭૬
- દુષ્ટયોગ-લવરેટના વૃથા (૭) ૧૬૮૨
- દુષ્ટશીલ-હેમપુરના ગજ વિભીષણનો હબુરીઓ ચોગ જાગ (૪) ૬૫૫
- દુષ્ટાભિસન્નિ-ગૌરચિત્તપુરનો ગજ દિસાદેરીનો પિતા ૫૭૨
- „ કાયારૂપ ઓગડામા ચિત્તવાનગનુ લોહી ચૂસનાર માકડો (૭) ૧૭૩૬

દુષ્ટાશય-કિલ્લિમાનસનો રાગ્ન. મૃષાવાદનો પિતા. (૪)	૭૧૧
„ સંસારીજીવની આસપાસ ફરી વળેલ રાજપુરુષો. (૮)	૧૯૯૯
દેડકો-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં સંસારીજીવનો સ્વાંગ. (૭)	૧૮૩૫
દેશાવગારિક-ગૃહિધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૧૦. દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત. (૪)	૧૦૮૫
દૈન્ય-તામસચિત્તા અધિકારીનો હલુરીઓ. (૪)	૭૯૬
દુંભ-વગ્દેશનો રાગ્ન. વિલાકરનો મામો. કનકચૂડ સાથે લડાઈ કરનાર. (૩)	૫૮૪
દ્વિહુપીક-વિકલાક્ષિવાસનો દ્વીદ્રિય નામનો પહેલો પાડો. (૨)	૩૨૧
દ્વેષ-ભવરંતને ખેંચનારો કર્ષક. (૭)	૧૬૮૨
દ્વેષગજેન્દ્ર-તામસચિત્તનો રાગ્ન. વૈશ્વાનરનો પિતા. અવિવેકિતાનો પતિ. (૩)	૫૭૫
„ મહામોહનો ખીજો પુત્ર. (૪)	૭૦૫
ધનગર્વ-મિથ્યાભિમાનનો અગમ્ય મિત્ર. (૪)	૯૫૪
ધનહત-માનવાવામે વાસવશેડનો ઘણો વર્ષે મળેલો મિત્ર. (૪)	૯૭૮
ધનશેખર-આનંદપુરના હરિશેખર-અધુમનીનો પુત્ર. સંસારીજીવ. (૬)	૧૪૬૭
ધનેશ્વર-ગોઈ કપોતક. અટળક સંપત્તિવાળા કૃષેર શેડનો ભુમટીઓ પુત્ર. (૪)	૯૭૧
„ પુંડરીકના પદે-પાટે આવનાર તેનો શિષ્યરત્ન. (૮)	૨૦૬૫
ધરણુ-સાર્થવાહ. હરિકુમાર તથા બાળને રત્નદ્રીપે લઈ જનાર. (૬)	૧૪૮૮
ધરા-કાંપિત્યપુરના વસુબધરાગ્નની રાણી. સંસારીજીવ વાસવની માતા. (૭)	૧૮૩૫
ધરાતળ-ભુધના પિતા શુભવિપાકનું નગર. (૫)	૧૨૮૪
ધરાધર-વિજયપુરના શિખરીરાગ્નનો કુંવર. નદિવર્ધનનું ખૂન કરનાર. (૩)	૬૮૪
ધર્મ-શુક્લપુરુષ. સમાધિનું રૂપક. પીતા, પદ્મા ને શુકલા પત્નિચારિકાના શેડ. (૮)	૧૯૪૧
ધર્મધોષ-જનમ દિર નગરે સંસારીજીવ-વિગેયનને ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય. (૭)	૧૮૨૬
ધર્મધ્યાન-ધારણાનદીને સામે પાર દડોલક. નાની કેડી. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬)	૧૬૦૬
„ ત્રણ લેખ્યાએ બનાવેલા પગથિયાં ચટતાં લાગતો પવન. (૭)	૧૭૫૮

- ધર્મિયંધુ-રાજપુત્ર સંસારીજીવ-સિદ્ધને દીક્ષા આપનાર ગુર-
મહારાજ. (૮) ૧૯૫૬
- ધર્મિયોધકર-મુસ્લિમરાજનો સેવક. રમોડાનો ઉપરી. (૧) ૨૧
- ધવલિકા-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધરનગરની મહાદેવી કામલતાની દાસી. (૮) ૧૮૭૧
- ધવળ-વર્ધમાનપુરના રાજા વામદેવના મિત્ર વિમળના પિતા. (૫) ૧૧૪૧
- ,, કનકચૂડનુ આગમન નંદિવર્ધન પામે ગાહેર કરનાર રાજમેનાપતિ. (૩) ૫૫૨
- ધાતકીખંડ-મનુજગતિ નગરીનો એક વિભાગ. (૮) ૧૯૫૬
- ધારણા-અધ્યવસાય સરોવરમાથી નીકળતી મહાનદી, નિર્દીષિતે
માર્ગે. (૬) ૧૬૦૬
- ધિપણા-વિમલમાનસના શુભાભિપ્રાયની દીકરી. કુધની પત્ની,
વિચારની માતા. (૫) ૧૨૮૬
- ધૃતિ-સાધુના અંત.પુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકં પતાની વિશેષકન્યા. શુભધારણુની પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- ,, મિતવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ધૈર્ય-મિતવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરજન્મ્યુ. (૭) ૧૭૫૬
- ધ્યાન-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. પ. અંતરંગ
પરિવાર. (૪) ૧૦૭૨
- ,, અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- નંદ-સાકેતપુરનો વાણીઓ. સંસારીજીવ. અમૃતોદરનો પિતા. (૭) ૧૮૧૬
- નંદન-રાજપુરુષ, બાળ જીવતો છે એમ મધ્યમજુદિને ખબર
આપનાર. (૩) ૪૪૪
- ,, વિશાળાનગરીનો રાજા. વિમળાનના-રત્નવતીનો પિતા. (૩) ૫૬૭
- નંદશેઠ-સુકચ્છવિજયના શંખપુરના શેઠ. એની ધંધશાળામાં મહાભક્ષા
ઉત્સર્ગ હતા. (૮) ૧૬૮૨
- નંદા-જયસ્થળના રાજાની રાણી. નંદિવર્ધનની માતા. (૩) ૩૪૫
- નંદિવર્ધન-સંસારીજીવ, ત્રીજા પ્રસ્તાવનો નાયક. (૩) ૩૪૫
- નંદિની-જનમદિરનગરે આનંદની પત્ની સંસારીજીવ વિરોચનની
માતા. (૭) ૧૮૨૬
- નરકેસરી-શેખરપુરનો રાજા. નરસુંદરીનો પિતા. ત્રિપુદારણુનો સસરા. (૪) ૭૨૫
- નરસેન-ગંધસમૃદ્ધ નામના વિદ્યાધરનગરના રાજા કનકોદરનો લશ્કરી.
સખી લવલિકાનો પિતા. (૮) ૧૮૬૨

- નરસુંદરી-શેખરપુરના નરકેશરી-વસુંધરની પુત્રી. રિપુદારણુની પત્ની. (૪) ૭૨૫
- નરવાહન-સિદ્ધાર્થનગરના રાજા, રિપુદારણુના પિતા. (૪) ૭૦૪
- નસિની-સુકન્થ વિજયની ક્ષેમપુરીના રાજા યુગંધરની રાણી. અનુસુંદર ચક્રવર્તીની માતા. (૮) ૧૯૭૪
- નામ-ખેંતાળીશ મનુષ્યોથી પરવરેલો મહામોહનો મિત્રરાજા. (૪) ૮૮૯
- નારકો-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી આઠમો પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- નાસિકા-લલાટપટ્ટ પર્વતની કબરી ઝાડીમાં બે ઝોરડાવાળી ગુફા. (૫) ૧૨૮૮
- નાસ્તિક જોઈ બાહુરૂપત્ય-માનવાવાસના લોકાયત નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- નિકૃષ્ટ-કર્મપરિણામ રાજાના છ પુત્રો પૈકી નં. ૧. (૬) ૧૫૬૭
- નિજચારુતા-વિચક્ષણની માતા. શુભોદયની પત્ની. (૪) ૭૬૩
- નિજદેહુ-કાવિદ-બાલિકાના તાબાનો પર્વત (૭) ૧૭૭૮
- નિજવિલસિત-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. પ્રભો-ધનરતિની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૩
- નિજસાધુતા-ધરાતળના રાજા ગુણવિપાકની રાણી. શુધની માતા. (૫) ૧૨૮૫
- નિરીહુતા-ચારિત્રરાજ-વિરતિદેવીની માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૯૮
- નિરોગતા-પિશાચી રુદ્રાનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૯૯
- નિર્ભોજયોગ-શુક્લધ્યાન કેડી પછી આવતો મોટો માર્ગ. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૭
- નિર્ભળચિત્ત-મલક્ષયરાજનું નગર. સુદ્ધિદેવીની જન્મભૂમિ. (૪) ૭૬૬
- ,, જૈનપુરનું પેટાનગર. સાર્વિકમાનસપુરના તાબાનું પેટાનગર. (૪) ૧૦૪૫
- નિર્ભળસૂરિ-ગુણધારણને સ્વપ્નકળ કહેનાર કેવળી ગુરુ. કંદ-મુનિના ગુરુ. (૮) ૧૮૯૪
- નિર્વૃત્તિ-પિશાચીઓના દોરથી મુક્તસ્થાન. શ્રેષ્ઠ નગરી. (૪) ૧૦૧૬
- ,, ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે પશ્ચિમ દિશામાં નગરી. (૬) ૧૬૦૪
- નિષ્કરણતા-ગૌદ્રચિત્તપુરના દુષ્ટાલિસન્ધિરાજાની રાણી. દિંસાદેવીની માતા. (૩) ૫૭૩
- નિષ્પિપાસિતા-એનાની સતોષની ધર્મપત્ની. (૪) ૧૦૯૫
- નિષ્પુણ્યક-અદૃષ્ટમૂલપર્વતનો લિખારી. દ્રમક. (૧) ૧૬

- નિઃપ્રકંપતા-ચિત્તસૌંદર્યની મહાગણી ક્ષાતિની માતા. (૩) ૩૬૩
- નિઃસ્પૃહતા-જ્ઞેનપુગ્મા ચિત્તસમાધાન મહાપત્ની વેદિકા (૪) ૧૦૫૫
- ,, ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગહેવા પ્રગિવાગ્મા વાઙ્મી (૭) ૧૭૫૬
- નીરદવાહુત-સાહુલાદ નગ્નના જીમૂતગગ્નના ભાઈ અ-વકનો
- પિતા અને વનવાહન પદભ્રષ્ટ યતા ગાદીપતિ (૭) ૧૬૫૫
- નીલ-કાયા ઓગડાના ગર્ભગૃહમા રહેનારી ૭ નોડઝ શ્રીઓમાની
- ખીજી (લેખ્યા) (૭) ૧૭૫૨
- નીલકંઠ-રત્નદીપના ગગ્ન હરિકુમાગ્ના મામા (૬) ૧૪૮૮
- નૈપુણ્ય-ચારિત્રગગ્નની ચતુર ગ મેનાના વોડા (૪) ૧૦૬૭
- નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાચમા આવેયુ આતગ-
- નગર (૪) ૧૦૨૦
- ,, માનનાવાસના નૈયાયિક નગરમા રહેનાગ લોખ (૪) ૧૦૨૦
- નોકપાય-ચિત્તવૃત્તિ ભ્રમિમા હુટાગઓ (૬) ૧૫૬૨
- ,, કાયા ઓગડામાની ચિત્તરાનગને ડ ખનાગ વીંડીઓ (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષ-કાયા ઓગડામા પાય જોખો (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીર્ણ લોકનુ મોટું નગર (૨) ૩૨૪
- પંચેદ્રિયતિર્થ-ચ-દારૂના પીકામા વસનાગ તેગ પ્રકાગના લોકો પૈકી
- નવમો પ્રકાર, જળચર, અથળચર, ખેચર (૭) ૧૬૭૫
- પદ્મ-કાયા ઓગડાના ગર્ભગૃહમા રહેનારી ૭ નોડઝ શ્રીઓમાની
- પાયખી (લેખ્યા) (૭) ૧૭૫૨
- પદ્મકેસર-હરિકુમાગ્ના અતરગ વિનોદી મિત્રોમાનો એક (૬) ૧૪૬૩
- પદ્મરાજા-જયસ્થળના ગગ્ન નદિવર્ધનના પિતા (૩) ૩૪૫
- પદ્મા-સાહુલાદ નગરના જીમૂતગગ્નના ભાઈ નીરદની પત્ની અક
- લકની માતા (૭) ૧૬૫૫
- પદ્માવતી-વિશાળાનગરના નદનરાગ્નની ખીજી રાણી ગ્લવતીની
- માતા (૩) ૦૫૬૭
- ,, સુકચ વિજયે ગ ધપુગનારાગ્ન ગવિપ્રલની ગણી મહાલદ્રાની
- સાસુ (૮) ૧૬૮૦
- પદ્મિની-પુરકગદીપે અયોધ્યાના ગાધાગગ્નની ગણી અમૃતસારની
- માતા (૮) ૨૦૨૯
- પરમાત્મા-નિર્જીતિનગરીના મહાગગ્ન સુસ્થિતરાગ્નનુ ખીજુ નામ (૮) ૧૬૧૩
- પરમારામી-પાપીપગ્નના જમીનદાર અસાતના મેનાનીઓ (૪) ૬૮૧

પગમેશ્વર-નિર્જાતિનગરીમા મેઢેવા મુગિયન મદાગમન શુભ અશુભ

કામના પગમ કાગણુ (૮)

૧૯૧૩

પગિયલુ-ગગમેશ્વરીના પુત્ર આગમનો મિત્ર નવવાહનને નચાવનાર (૭) ૧૭૭૩

પગિયલુપરિમાણુ-(મ્યૂળ)ગૃહીધર્મનો પગિવાર બાગમાનોન ૫ (૪) ૧૦૮૧

પરિણુતિ-ધરાતળના અનુભવિપાકની પત્ની મદની માતા (૫) ૧૨૮૫

પગિહાગવિશુદ્ધ-આગિનધર્મગળના પાત્ર અગનન મિત્રોમાના

એક ન ૩ (૪)

૧૦૬૫

પરીપલુ-ચિત્તદત્તિ બૃમિમા આગ લટો (ઉપદ્રવ કુનાગ) (૬) ૧૫૬૨

,, કાયા ઓગડામાના વિનવાનગને ડમ માગનાર ડાસો (૭) ૧૭૩૯

પશુસમ્બાન-લવચકનુ ત્રીણુ અરાતર નગર (૪) ૯૯૦

પાતાળકુળગ-આગ કયાયનુ ડપક લવણસમુદ્રમા છે તે (૭) ૧૭૦૯

પાપ-મિથુનદ્વયના સરીગમાવી ની-જેનુ નણુ માગર (૩) ૪૨૪

,, ભવરેટ અસયત દ્વામાથી ખેલે છે તે પાળી-જળ (૭) ૧૬૮૭

પાપલીરતા-નિરાદમાનસના નુભાલિયન્વિગમનની ગણી અચૌધ-

તાની માતા (૫)

૧૭૨૯

પાપાતલકે-અમારીજનના માથા પર ગખરામા આવેલી બોદી

મીન (૮)

૧૯૬૬

પાપિપન્નર-લવચકનુ ચોથુ અવાતર નગર (૪) ૯૯૧

પાપોદય-કર્મપગિણામનો કૂર-ભવકર મેનાપતિ (૮) ૧૬૦૭

પારિણાપનિકા-પાત્રમી મમિતિ આદ માનાઓ પૈથી પચની (૮) ૧૬૮૮

પુન્ડરીક-ભવપુરુષનુ માયુ નામ (૮) ૧૯૮૩

,, મુકુન્દચરિત્રના ગખપુગના ગત ધીનર્ન-કન્દિર્નનો પુત્ર

કુવધગનો છત્ર ભવપુરુષ (૮)

૧૬૮૫

પુણ્યોદય-સમારીજવનો મિત્ર અને સદાચર (૮) ૧૦૮

,, ગિપુગણ સાથે જન્મનાર અતર નિત (૮) ૭૦૮

,, અમારીજનો મિત્ર મન્નમજીનુ જન્મના અવના

પાત્ર પૈથી એક કર્મપગિણુનો નેન નેન (૮) ૧૬

પુન્ડર-અનુસુદ ચક્રગર્ભનો પુત્ર અને નેન નેન નેન નેન (૮) ૧૦૦

પુન્ડર-અનુસુદ ચક્રગર્ભનો પુત્ર અને નેન નેન નેન નેન (૮) ૧૦૦

પુવેદ-મન્નમજીનુ પતિ અને નેન નેન (૮) ૧૦૦

પૃથ્વીનાથ-એકાનિદ નેન નેન પુરુ (૮) ૧૦૦

- પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના
લોકો પૈકી ત્રીજો પ્રકાર. (૭) ૧૧૭૫
- પૌપથ-ગૃહિધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૧૧. તૃતીય સિક્ષાવ્રત. (૪) ૧૦૮૫
- પ્રકર્ષ-વિચક્ષણ અને શુદ્ધિનો પુત્ર. વિમર્શનો ભાણેજ. શુભોદયનો
પૌત્ર. મલસચંચનો પ્રપૌત્ર. (૪) ૭૬૭
- પ્રગુણા-તથાવિધનગરના ઋણુરાગ્નની પત્ની (૩) ૪૧૧
- પ્રજાકર-જયચળના પદ્મરાગ્નના આગ મત્રીમાનો એક. (૩) ૬૧૬
- પ્રજાવિશાળા-સમજણવાળી ચતુર સ્ત્રી. (૨) ૨૭૪
- પ્રતિબોધકાચાર્ય-મિથુનદ્વયનું રહસ્ય કહેનાર કેવળી આચાર્ય. મલવિક્ષણ
ઉદ્ધાને (૩) ૪૧૭
- પ્રબળરાગકલ્પોલ-સસારીજીવની ડોકમાં પહેરાવવામાં આવેલી
બોડકા(કણવીગ)ની માળા. (૮) ૧૬૬૮
- પ્રબોધનરાત-નિજવિલસિત ઉદ્ધાને શત્રુમર્દન ને મનીષી વિગેરેને
પ્રબોધ કરનાર આચાર્ય. ૪૬૩
- પ્રભાકર-વિમલાનનાના મામા. કનકપુરના રાગ્ન. પ્રભાવતીના ભાઈ. (૩) ૫૬૭
- પ્રભાવ-સ્પર્શનશુદ્ધિ માટે મોક્ષેષ દૂત. (૩) ૩૮૫
- પ્રભાવતી-વિશાળાનગરીના નદનરાગ્નની પત્ની. વિમળાનનાની
માતા. (૩) ૫૬૭
- પ્રમત્તતા-ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલી મોટી નદી. (૪) ૮૦૫
- પ્રમાદ-બ પહેલું કુટુંબના તત્ત્વવાદકમાંના એક. (૭) ૧૬૬૩
- „ ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં પિંગો (લ પટો). (૬) ૧૫૬૨
- „ ભવચેટના તુબા. (૭) ૧૬૮૨
- „ કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને હેરાન કરનાર કાકિડાઓ. (૭) ૧૭૩૯
- પ્રમુદિતા-શુભપરિણામ અને નિષ્પ્રક્રેપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણ-
ધારણની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- પ્રમોદકુંભ-ન દિવર્ધનના જન્મની વધામણી આપનાર દાસીપુત્ર. (૩) ૩૪૫
- પ્રમોદવર્ધન-શાર્દૂલપુરનું જિનમદિર. અરિદમનનું ઉત્થાન તથા
દીક્ષાગ્રાન. (૩) ૬૮૩
- પ્રમોદશેખર-નિજવિલસિત ઉદ્ધાનમાં જિનમદિર. પ્રબોધનરાતિ
આચાર્યની વિદ્યારમ્ભિકા. (૩) ૪૬૬
- પ્રવરસેન-કુશાવર્તપુરને સીમાડે અંબરીષ બારવટીઆનો ઉપરી (૩) ૫૮૦
- પ્રશમ-વિદ્યાક્રમારીના નિતાંબ. (૮) ૧૬૩૪

- પ્રશમ-વિશુદ્ધધર્મવાનગની આગેવાની નીચે છુપાઈ રહેલા
ચિત્તવાનગના પગિનાગમાનો એક (૭) ૧૭૫૬
- પ્રથમ-આગિનાગની ચતુરગ સેનાના હાથી (૪) ૧૦૬૭
- પ્રાણાતિપાતવિરમણ-(ચૂળ) ગૃહધર્મનો પગિવાગ બાગમાનો
નં ૧ (૪) ૧૦૭૮
- પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગના બાગ અગત માણસો પેકી એક નં ૧
અતરગ પગિવાગ (૪) ૧૦૬૬
- પ્રિયદર્શના-માનવાવામે બધુદત વણિકની પત્ની સસારીજીવની
માતા (૭) ૧૮૨૨
- પ્રિયનિવેદિત-સુમતિના જન્મની વધામણી આપનાગ દાસી (૨) ૨૭૩
- પ્રિયંકરી-વનવાહનના જન્મની જીમ્મતગજને ખમગ આપનાગ દાસી (૭) ૧૬૪૬
- ,, ક્ષેમપુરીના નાગ યુગધને પુત્રજન્મની ખમગ આપનાગ
દાસી (૮) ૧૬૭૫
- પ્રિયવદા-ગિપુ-પત્ને મતિમિતાથી પુત્ર થયો તેની વધામણી
આપનાગ દાસી (૪) ૮૪૫
- બકુલ-જયપુર નગરનો ધનવાન શેઠ કમલિનીનો પિતા ધનશેખરનો
સાસરો (૬) ૧૪૭૬
- બકરગુર-ભવગ્રામના ગરૂપમ દિગના અધિપતિ સારગુરુ ઉપનામ (૫) ૧૦૬૧
- બંદુલ-મંદવાસીઓનું ભક્ત કુટુંબ (૭) ૧૬૬૦
- બંધુ-માનવાવામે સસારીજીવ બધુદત-પ્રિયદર્શનાનો પુત્ર (૭) ૧૮૨૨
- બંધુદત-માનવાવામે વણિક બંધુ-સસારીજીવનો પિતા (૭) ૧૮૨૨
- બંધુમતી-રામદેવને આશ્રય આપનાગ કાચનપુરના સગળશેઠની
ભાર્યા (૫) ૧૩૩૧
- ,, આનંદપુરના હગિજેખરશેઠની ભાર્યા-ધનરોખની માતા (૬) ૧૪૬૭
- બંધુસુ-કાચનપુરના સગળશેઠનો મિત્ર અને પુત્રજન્મની જીમ્મત
અગે એકને નોતરનાગ (૫) ૧૩૩૧
- બંધુલા-હગિ-મજરીનો સમધ જોડારી આપનાગ, પગ બતાવનાગ
તાપમી (૬) ૧૪૬૧
- બંધુમુંદરી-વિમલાનનાની મામી કનકપુરના પ્રભાકરની ગણી (૩) ૫૬૭
- બહુસિકા બેઠાં માયા-મૃણાવાદની બહેન વામદેવની સહચરી (૫) ૧૧૪૪

બાહ્યસ્થિતિ ઓર્ નામિતક-માનનાવામના લોકાયત નગરમા ગહેનાગ

લોકા (૪)

૧૦૨૧

બાલિગ-સમાતગના મનમનિચય-તનુમતિનો પુન શ્રુતિને વદ

પડનાગ (૭)

૧૭૭૭

બાળ કર્મપરિણામ અને અનુગમાળાનો પુન (૨)

૩૭૪

બિલાડો-ગમડપાગમા મમાગીજનુ ૩૫ (૭)

૧૮૧૬

બુદ્ધિ નિર્મળચિત્તે મનસ્ય-મુગ્ધતાની દીપ્તિ મિચક્ષણની ૫ ની,

પ્રમર્શની માતા (૪)

૭૬૬

બુદ્ધિપાટવ-આગિનગજની અનુગ મેનાના યોગ (૪)

૧૦૬૭

બુદ્ધિવિશાળ-જ્યેષ્ઠગના પદ્યગતના ચાગ મનીમાનો એ- (૩) ૬૧૬

બુદ્ધિમમુદ-નદિવર્ધનને ળાનો અભ્યામ કગરનાગ કગાચાર્ય (૩) ૩૫૦

બુદ્ધ-ધગતગના ગુલમિપામ-નિન્દ્યાધુતાનો પુન મિમળને ઉપગ

કગનાગ આચાર્ય (૫)

૧૨૮૫

બુદ્ધન દન-માદનાદપુગ બહાગ ઉદાન યનનાદન અમન-નુ કીકાગણ (૭) ૧૬૫૬

બુદ્ધાચાર્ય-નિધિસપત્ર મહાતમા માધુ વિમળ અને ગતચૂકને

ધર્મ બતાવનાગ (૫)

૧૧૬૦

બેઈટિય-દારના પીઠમા વસનાગ તેગ પ્રમગના લોકા પંખી ચોથો

પ્રમગ (૭)

૧૬૭૫

બોન-મનીપીનો અગરક્ષ-અપર્ગનના મૂળની શુદ્ધિ મગનાગ (૭) ૩૮૪

બોદ્ધ-મિથ્યાદર્ગનના હાયનીને માનનાવાસમા આવેનુ આતગનગ (૪) ૧૦૨૧

„ માનનાવામના બોદ્ધ નગરમા ગહેનાગ લોકા (૪) ૧૦૨૧

બ્રહ્મચર્ય-પતિધર્મની આલુબાલુ બેઠેલ દશ મનુષ્યો પંખીનો એક

ન ૧૦ (૪)

૧૦૭૭

„ (સ્થૂળ) શુદ્ધિધર્મનો પગિવાગ બાગમાનો ન ૪ (૪) ૧૦૮૦

„ ચિત્તનાનગના છપાધ ગહેલા પગિવાગમા વાનગમન્યુ (૭) ૧૭૫૬

બ્રહ્મરતિ-ગુપ્તચિત્તના સત્તમય-વરેણ્યતા ગમગણીની એક દીપ્તિ (૬) ૩૫૫૪

બ્રાહ્મણ-મુનિરાજે દારુના પીઠમા ગહેનાગ છના દારુ નદિ પીનાગ (૭) ૧૬૭૧

સદા-વાતપીખડના શખનગના ગમ મહાગિગિની ગાલી સસારી

છન સિહની માતા (૮)

૧૬૫૬

ભટ્ટિલપુગ-માનનાવામે નગર અચારીજન વિશનુ જન્મગયાન (૭) ૧૮૪૨

ભય-મ ગમનના સિંહામન નજી મેકેન પાય મનુષ્યોમાનો મૂળનો

પુર ૧ (૪)

૮૭૪

ભય-ભરે દના કર્મચારી (૭)	૧૬૮૨
ભરતજેત્ર-મનુજગતિના ધાતકીઅડનો એક ભાગ (૮)	૧૯૫૬
ભરતી-મ સાગસમુદ્રે મનોગથોનુ રૂપક (૭)	૧૭૧૦
ભવ-નગર અગ્નિગુના શિવમદિગુ ધ્યાન (૫)	૧૨૬૨
,, રેટ તૃતીય મુનિનુ વગવ્યડગણુ (૭)	૧૬૮૨
ભવચક્ર-આદિઅત વગગુ મહાન નગર (૪)	૯૦૯
ભવજંતુ-પર્શનસગમુક્ત મોક્ષગામી મહાપુરુષ (૩)	૩૭૬
ભવપાત બેઈ રનેહુગગ-ગગકેસરીનો મિત્ર (૪)	૮૬૪
ભવચ્છા-ગોમ્તી પત્ની ભાન (૪)	૮૭૬
ભવિતવ્યતા-સ સારીજીવની પત્ની (૨)	૩૦૮
ભવ્યપુરુષ-કર્મપગિણામ-જાવપગિણુતિનો પુત્ર (૫)	૫૭૧
ભાનુપ્રભ-ગાધર્પુગના નાગકેસરી વિનાધર ગગનો મહનમજરીના વ્યવગમા આવેલ પુત્ર (૮)	૧૮૬૩
ભાવમુખ-ચારિત્રધર્મગજના ચાગ મુખો પૈમીનુ ચોથુ મુખ (૪)	૧૦૬૦
ભાયા-દ્વિતીય સમિતિ આઠ પ્રવચન માતામાની બીજી (૮)	૧૬૪૮
ભીમરથ-મુદ્ધનિજ્યના હરિપુત્રનો ગગ, મહાભદ્રા-પ્રજાવિશા- ળાનો પિતા (૮)	૧૬૮૦
ભુજંગતા-મદના મિત્ર ધ્રાણુની દાસી (૫)	૧૨૮૯
ભુજંગસિર્ષ-પચાક્ષપગુસસ્થાનનો ચો-વિભાગ (૨)	૩૨૫
ભુવનપતિ-વિશુધાલયમા મ સારીજીવનો ધ્યાગ (૭)	૧૮૧૯
ભુવનોદર-વક્ષહલ અતરધ્યાનુ અતરગ નગર અનાદિ રાગની ગાધાની (૪)	૮૨૦
ભુવજ-વિચક્ષણાચાર્યનુ જન્મનગર મનસચય ગગની રાજધાની (૪)	૭૬૩
ભોગતૃષ્ણા-ચતુરના શરીરમાથી નીકળેલ દુરૂપ જી (૩)	૪૯૧
,, નિયાબિલાય મત્રીની પત્ની અપર્જનગસનાદિની માતા (૪)	૮૮૬
ભોગસ્નેહ-રિનરજ્જ નીચે આવતા ચિત્તનાનગર પગ પડતા જળ મિન્દુ (૭)	૧૭૪૧
ભોગલોહપતા-ભરતે પ્તી અગ્નિષ્ટચિત્તના મજને આલી થનાની ની (૭)	૧૬૮૩
ભોગિની-જ્યપુગના મુન ગે ની ભાર્યા ધનગેખગની આમુ (૬)	૧૪૭૬
ભોગોપભોગવિગમહુ-ગૃહધર્મનો પગિયાર માગ પૈમી ન ૭ મીજી ગુણન (૪)	૧૦૮૩

- મંદરવજ્ર-મહામોહના પરિવારમાં દેવોને પણ નચાવનાર નાનો રાગ. (૪) ૮૬૭
- મગધસેન-મુકઅબિજ્યે રત્નપુરના રાગ. મુલલિતા-લઈ અગૃહીત-સકેતાના પિતા. (૮) ૧૯૮૧
- મંજરી-રત્નદીપના નીલકંઠ-શિખરિણીની દીકરી. હરિકુમારની પત્ની. મધુરમજ્જીનું દેહુ નામ. (૬) ૧૫૧૮
- મણિપ્રભ-દક્ષિણ ગ્રેણીના વિદ્યાધરનગર ગજનગેખરનો રાગ (૫) ૧૧૬૮
- મણિમંજરી-કનકચૂડ ગગનની દીકરી. કનકમંજરીની મોટી બેન. નદિવર્ધનના મોટા ભાઈ શીલવર્ધનની પત્ની. (૩) ૧૦૧
- મણિશિખા-વિદ્યાધર રાગ મણિપ્રભની પુત્રી. અચળ ને ચપળની માતા. અમિતપ્રભની પત્ની. (૫) ૧૧૬૮
- મતિકલિતા-લલિતપુરના ત્રિપુકપનની બીજી પત્ની. નવજન્મા બાળકની માતા. (૪) ૬૪૫
- મતિધન-ન્યયચળના પદ્મરાગનના ચાર મત્રીઓમાંનો એક. (૩) ૩૬૮
- મતિમોહ-તામસચિત્તનો મુખ્ય અધિકારી. દેવમન્દેન્દ્રની અવ-જમાં કામ કરનાર. સમર્થ સત્તાધારી. (૪) ૮૦૧
- મદન-માનવાવાસે આબીર સંસારીજીવ કલંદનો પિતા (૭) ૧૮૩૪
- મદનકંઠળી-શત્રુમર્દનની અત્યંત રૂપાળી રાણી. (૩) ૪૩૭
- મદનમંજરી-લલિતપુરની પ્રખ્યાત મણિકા. કુદકલિકાની માતા. (૪) ૯૬૨
- ,, સાહલાદ નગરે ધનવાહનની ગણી. (૭) ૧૭૮૭
- ,, ગદ્યસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકાદર-કામલતાની પુત્રી. શુભધારણની પત્ની. (૮) ૧૮૬૨
- મદનમંજૂપા-સાદ્લપુરના અરિદમન-રતિચૂલાની દીકરી. (૩) ૧૩૪
- મધુનારણ-સપ્રમોદ નગરનો રાગ. સસારીજીવ શુભધારણનો પિતા. (૮) ૧૮૫૫
- મધ્યમ-કર્મપરિણામના ૭ પુત્રો પૈકી નં. ૪. (૬) ૧૫૬૭
- મધ્યમભુદ્ધિ-કર્મવિલાસ-સામાન્યરૂપનો પુત્ર. (૩) ૪૦૮
- મનરિવત્-ચારિત્રધર્મરાજની ચતુરગ મેનાના પદ્મતિઓ. (૪) ૧૦૯૭
- મનીપી-કર્મપરિણામ-શુભમુંદરીનો પુત્ર. (૩) ૩૭૪
- મનુજગતિ-સુમેરથી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગરી. (૨) ૨૫૨
- મનુષ્ય-દાગના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી દશમો પ્રકાર. સમૃદ્ધિમ અને ગર્ભજ. (૭) ૧૧૭૬

- મનોગુપ્તિ-પ્રથમ ગુપ્તિ આઠ પ્રવચનમાતાઓ પૈકી ૭મી (૮) ૧૯૪૯
- મનોનંદન-ગજપુત્રના ચિત્તગમ ઉદ્ધાનમા એત્ય ઉપમિતિ યથા-
કથનનુ ગ્થાન (૮) ૧૯૯૦
- મનોભાવ-ભવરે દને ખેચનાગ કર્ષક (૭) ૧૬૮૭
- મન.પર્યય-સદ્બોધ મત્રીના પાચ મિત્રો પેકાનો ચોથો મિત્ર (૪) ૧૦૯૭
- મંત્રનાદી-લોકોદ્ધારની આગ શાત મનાગ મડળના ગ્યથિના મર્વક (૭) ૧૬૫૮
- મંદ-ધગતળના અતુલવિપાક-પગિણુતિનો પુત્ર (૫) ૧૨૮૫
- મન્મથ-હરિગુમાગના વિનોદી અતગ મ મિત્રોમાનો એક (૬) ૧૪૯૭
- મમત્વ-મહામોહના ચતુર ગ વરકગના હાથીઓ (૪) ૯૧૫
- મધૂરમંજરી-રત્નદ્વીપના નીલકંઠ-રિખગિણીની દીકરી હરિકૃમાગની
પત્ની (૬) ૧૫૧૮
- મરહુ-ભવરે દના વટિયત્રને ખેચનાગ નોક (૭) ૧૬૮૩
- મસ્રય-નિર્મળચિત્તના ગમ્મ ભુદિદેવી અને મામા નિમર્શના પિતા (૪) ૭૬૬
- મસ્રયમંજરી-સુભ દેશના ગમ્મ જ્વરમાની દીકરી જ્ઞમ્યૂડની
બીજી ગણી કનકમંજરીની માતા (૩) ૫૮૯
- મસ્રવિસ્રય-શાર્દૂલપુત્રની બહાગુ ઉદ્ધાન વિવેચનળીની સભાપણુ
બૂમિ (૩) ૬૫૧
- મસ્રમંચય-જૂતગનગનો ગમ્મ નિચક્ષણુના દાદા (૪) ૭૦૩
- મહાકલ્યાણુક-ધર્મમોધગ પામેનુ સુદગ બોજન (૧) ૨૫
- મહાગિરિ-ધાતખખડના રાખનગના ગમ્મ સમારીજન-સિંહના
પિતા (૮) ૧૯૫૬
- મહાતમઃ-પાપિષ્ઠનિરામ નગરીનો માતમો પાડો (૪) ૧૧૭૮
- મહાપરિગ્રહ-બુઓ પરિગ્રહ માગના મિત્ર ધનનાદને
નચાવનાગ (૭) ૧૭૭૧
- મહાભટ્ટા-મુન્ન-ઝવિજ્યના હરિપુત્રના ગમ્મ બીમગથ-સુભદ્રાની પુત્રી
• કદ મુનિનો જીવ પ્રતાવિશાળા આધી-પ્રવર્તિની (૮) ૧૯૮૦
- „ પ્રતાવિશાળાનુ સાચુ નામ બીમગથ-સુભદ્રા પુત્રી (૮) ૧૯૭૬
- મહામતિ-રિપુદાગણુને અબ્યાસ કગવનાગ કગાચાર્ય (૪) ૭૧૫
- મહામૂડતા-મહામોહ મહાગમ્મની અ ઔ પત્ની ગગકેસરી-
દેવગજેન્દ્રની માતા (૪) ૮૪૪
- મહામોહ-ગગકેમરીનો વદ પિતા (૩) ૩૯૧
- „ ભવરે દને ખેચનાગ આઠ કર્ષકોનો ઉપરી (૭) ૧૬૮૨

- મહામોહ-કાયારૂપ ઓરડામાં ચિત્તવાનરને ગળી જનાર બિલાડો. (૭) ૧૭૩૯
- „ સંસૃતિ નગરમાં બજારનો રખેવાળ. (૭) ૧૭૩૫
- મહાવૈદ્ય-ઉપનય કથાનું વિચક્ષણ પાત્ર. (૮) ૨૦૪૩
- મહેન્દ્ર-ઔરવત ક્ષેત્રના સિંહપુરનો ક્ષત્રિય. સંસારીજીવ ગંગાધરનો પિતા. (૮) ૧૯૫૫
- મહેશ્વર-લવચકના લલિતપુરનો અભિમાની શેઠ. (૪) ૯૫૩
- માછલો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (■) ૧૮૧૬
- માન-(અનતાનુબંધી) મહામોહનો પૌત્ર. દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર. (૪) ૮૭૯
- „ (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર, જોળામાં રમતાં સોળ છોકરાંમાંનો એક. (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની) દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર, સર્વવિરતિશેષક છોકરો. (૪) ૮૮૧
- „ (સંબલન) મહામોહનો ચપળ પૌત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિદાતક. (૪) ૮૮૧
- માનવાચાર-લવચકની અદરનું નગર. મહરજ્વજનનું રાજરમાન. (૪) ૯૩૧
- „ લવચકનું પ્રથમ અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૬
- „ સંસારીજીવ બાંધુનું રખડપટ્ટી દરમ્યાન નગર. (૭) ૧૮૨૧
- માયા-રાજસચિતના રાગકેસરી-મૂલતાની દીકરી. મૃણાવાદની સ્ત્રીકા-રાયલી બહેન. (૪) ૭૨૪
- „ ચિક્ષાક્ષ અને પંચાક્ષપશુસંબંધાનના મૂળાની પત્ની. (૨) ૩૨૧
- „ ગર્દે બાહુલિકા. મૃણાવાદની બહેન, વામદેવની સહચરી. (૫) ૧૧૪૪
- „ (અનતાનુબંધી) મહામોહની પૌત્રી, રાગકેસરીની પુત્રી. (૪) ૮૭૯
- „ (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહની પૌત્રી, તેના જોળામાં રમતાં સોળ બાળકોમાંની એક. (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની) રાગકેસરીની પુત્રી, સર્વવિરતિશેષક છોકરી. (૪) ૮૮૧
- „ (સંબલન) મહામોહની ચપળ પૌત્રી, યથાખ્યાતચારિત્રની વિદાતક. (૪) ૮૮૧
- માર્ગાનુસારિતા-ધિષણ્ણાની બહેનપણી, વિચારની માસી. (૫) ૧૨૯૬
- માર્દવ-ચતિધર્મની આબુઆબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક. નં. ૨. (૪) ૧૦૬૭
- „ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- મિથ્યાભિનિવેશ-રાજસચિતમાંથી બહાર પડતા રથો. (૩) ૩૮૭
- મિથ્યાત્વ-બંધેલું કુટુંબના તંત્રવાહકમાંના એક. (■) ૧૬૯૩
- મિથ્યાદર્શન-મહામોહ રામનો કાળો મેનાધિપતિ. (૪) ૮૪૪

- મિથ્યાદર્શન-મહામોહના ચતુર્થ લક્ષણના ગ્થો (૪) ૯૧૫
- „ ભરરેટને ખેચનાગ કર્ષક (૭) ૧૬૮૭
- „ કાચારૂપ ઓગડામાના ચિત્તવાનગને અધ કરી મૂકના અધારુ (૭) ૧૭૩૯
- મિથ્યાભિમાન-ગજસચિત નગરનો રખેવાળ, ગગડેસરીની ગેરહાજરીમા કામ કરના નાયક (૪) ૭૯૧
- „ ભરરેટમા પાણી એકઠું કરવાની કુડી (૭) ૧૬૮૩
- મીમાંસક-માનવાવાસના મીમાંસક નગરમા ગહેનાગ લોકો (૪) ૧૦૨૧
- „ મિથ્યાધર્મના હાથ નીચે માનવાવાસમા આવેલુ આત્મ નગર (૪) ૧૦૨૧
- મુક્તતા-યતિધર્મની આલુખાલુ એઠેલ દશ મનુષ્યો પૈકીની એક સ્ત્રી, નિર્લોભતા ન ૪ (૪) ૧૦૬૮
- „ શુભચિત્તના ગજઅદાશય-ગણીવરેણ્યતાની ખીણ પુત્રી (૬) ૧૫૫૪
- મુક્તાત્મા-દારના પીધની બહાર ગયેલ તેગમા પ્રકાશના લોકો (૭) ૧૬૭૬
- મુખર-અચળચપળ પર દેખરેખ ગાખવાગતચૂડે નીમેનો જનસુસ (૫) ૧૧૭૦
- મુગ્ધ-મિથુનદય કથાનો નાયક સલુ-પ્રણયુ પુત્ર (૩) ૪૧૧
- મુદ્દિતા-સાધુના અત પુગમાથી ૧૧ પૈકીની એક પત્ની (૫) ૧૦૫૯
- મુનિ-(પ્રથમ) લોકોદગમા આગથી વૈગમ પામનાર શુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૫૭
- „ (દ્વિતીય) દારુના પીધને દેખી વૈગમ પામનાર શુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૬૫
- „ (તૃતીય) અરધદુધદી (રેટ) યત્ર દેખી વૈગમ પામનાર શુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૮૧
- „ (ચતુર્થ) પાચ લકતોનો કરેલો મકનારીઓનો સને પાત દેખી વૈગમ પામનાર શુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૮૭
- „ (પચમ) ચાગ વ્યાપારી કથાનક શ્રવણથી વૈગમ પામનાર શુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૭૦૦
- „ (છઠા) સંસારબળગના દર્શનથી વૈગમ પામનાર શુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૭૩૪
- મૂઢ-ચાગ વ્યાપારીઓ જેની ચાત્રવણથી પાચ મુનિ વૈગમ પામ્યા તેમાનો એક (૭) ૧૭૦૧
- મૂઢતા-રાજસચિતના ગગડેસરી ગજની ગણી, માયાની માતા (૪) ૭૨૪

મૂર્તિ-નિજદેહ પરિતનુ શિખર (૭)	૧૭૭૮
મૂલ્ય-સસાર મનગમા પાપપુણ્યનું રૂપ- (૭)	૧૭૭૫
મૃતિ-ભયચક્રમા સાત પૈકીની એક પિલાચી (૪)	૧૦૦૦
મૃદુતા-ગુદાભિન્ન-ધિ-વગ્તાની પુત્રી, જયગજ મગ મકાનના (૪)	૧૧૧૭
મૃપાયાદ-ત્રિવિધમાનસના દુષ્ટાગર-જલન્યતાનો પુત્ર-ત્રિપુદ્ગલનો	
અતઃ મ મિત્ર (૪)	૭૧૨
મૃપાયાદવિગ્મલુ-(અધૂળ)ગૃહિધર્મનો પગિવાર બાગમાનો ન (૪)	૧૦૭૬
મેઘનાદ ગ્લનચૂડ વિદ્યાધરના પિતા (૫)	૧૧૬૮
મેના-સાધુના અત પુરમાની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની (૫)	૧૨૫૬
,, શુભપગિણામ-નિષ્ક્રમ પતાની વિરોધ દી-રી ગુણધાર	
ણની પત્ની (૮)	૧૬૫૧
મેત્રી-સાધુના અત પુરમાની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની (૫)	૧૦૫૬
,, શુભપગિણામ-નિષ્ક્રમ પતાની વિરોધ દી-રી, ગુણધારણની	
પત્ની (૮)	૧૬૫૧
મૈથુન-દેવી કાનપગિણુતિનો અનુચર ધનગેષ્ઠનો મિત્ર (૬)	૧૫૩૦
મોહવિલસન-તથાવિધનગર મહાર ઉદ્યાન પ્રતિબોધ આર્ચની ઉપદેશ	
ભૂમિ (૩)	૪૧૭
મતિનર્મ-આગ્નિધર્મગજનો યુવગજ પુત્ર (૪)	૧૦૬૬
મથા મ્યાત-આગ્નિધર્મગજના પાત્ર અગમૂત મિત્રો પકી એક	
ન પ (૪)	૧૦૬૫
મયન-વગ દેશનો ગજ જયગજ પગ આક્રમણ કરનાર (૩)	૬૧૬
મય-આગ્નિગજની ચતુર મ મેનાના દાથી (૫)	૧૦૬૭
મુગ ૧૨-સુદ-૭ નિજની ક્ષેમપુરીનો ગજ અનુસુદ અહીનો પિતા (૮)	૧૬૭૪
યોગ-૧૬ હેતુ કુટુંબના નેત્રનાહકમાના એક (૭)	૧૬૬૩
યોગ ૧૨-કનકમંજરીના અત પુરનો નોકર (૩)	૬૧૧
યોગેશ્વર-તપન ચક્રર્તી પામેનો તત્રવાદી ત્રિપુદ્ગલને મહાપાતના	
કરનાર (૪)	૧૧૨૩
યોગ્ય-ચાર વ્યાપારીઓ જેની કથાઅચ્છુથી પાત્રમા મુનિ વૈગ્ય	
પાત્રમા તેમાનો એક (૭)	૧૭૦૧
યોગ્યતા-પ્રાણીનો વિકાસક્રમ મુદ્ગર કરનાર ગ્રાધીન શક્તિ (૮)	૧૬૧૧
યૌવન પિલાચી જરનો વિરોધી સત્વ. (૪)	૬૬૬
,, દેવી કાનપગિણુતિનો અનુચર ધનગેષ્ઠનો મિત્ર (૬)	૧૫૩૦

- રતિ-મકરધ્વજની પત્ની. (૪) ૮૬૯
- રતિકાંતા-રત્નચૂડના મામા રત્નશેખરની પત્ની, ચૂતમંજરીની માતા. (૫) ૧૧૬૯
- રતિકેસિ-વિદ્યાધર, કુશરથલે. બાળના શરીરનો યજ્ઞ કરનાર (૩) ૪૪૫
- રતિચૂડા-શાર્દૂલપુરના અરિદ્ધમનની રાણી (૩) ૬૩૪
- રતિમન્મથ-કનકમંજરી-નંદિવર્ધનનું પ્રથમ મિત્રનર્યાન. (૩) ૬૦૬
- રતિસલિતા-લલિતપુરના લોલાક્ષના ભાઈ ત્રિપુકંપનની પત્ની.
ગાહેરમાં નાચનારી. (૪) ૯૩૯
- રતિચિલાસ-રથનુપુરના વિદ્યાધર મહારાજ રતિમિત્રનો મદનમંજ-
રીના સ્વયંવરમાં આવેલો પુત્ર. (૮) ૧૮૬૩
- રત્નચૂડ-વિદ્યાધર. વિમળનો મિત્ર. રત્નશિખા-મેઘનાદનો પુત્ર.
મણિપ્રભનો પૌત્ર. (૫) ૧૧૬૮
- રત્નક્રીપ-હરિકુમારના મામા નીલકંઠનું નગર. રત્નવ્યાપારનું મોઢુ
ધામ. (૬) ૧૪૮૧
- ,, ચાર વ્યાપારીઓનું રત્નસંચય ગ્રાન (૭)
- ,, સંસારવિસ્તારનું રૂપક. (૧૭૦૯) ૧૭૦૧
- રત્નપુર-સુકચ્છવિજયનું નગર. સુલલિતાનું જન્મગ્રાન. (૮) ૧૯૮૧
- રત્નવતી-વિશાળાનગરીના નદનરાજ ને પદ્માવતીની દીકરી. નંદિ-
વર્ધનની રાણી. (૩) ૫૬૭
- રત્નશિખા-વિદ્યાધરરાજ મણિપ્રભની પુત્રી, રત્નચૂડની માતા, મેઘ-
નાદની પત્ની. (૫) ૧૧૬૮
- રત્નશેખર-વિદ્યાધરરાજ મણિપ્રભનો પુત્ર. (૫) ૧૧૬૮
- રમણુ-સમુદ્રદક્ષિણેનો વિલાસી છોકરો. યુવાન. ગણિકામકિતમાં
સર્વસ્વ ખોનાર. (૪) ૯૬૨
- રવિપ્રભ-સુકચ્છવિજયે ગંધપુરના રાજા. મહાલદ્રાના સાસરા. (૮) ૧૯૮૦
- રસગૌરવ-શૈલરાજનો માણસ. સિદ્ધમુનિનો પાત કરનાર. (૮) ૧૯૬૨
- રસત્યાગ ભેદે વિગત્યાગ-તપયોગના બાર અંજલ માણસો
પૈકી એક. નં. ૪. બાલ પરિવાર. (૪) ૧૦૬૯
- રસના-વદનકાંટરમાં રહેનાર, જડની ભાર્યા. (૪) ૭૭૦
- રાગ-ભવરેટને ખેંચનારા કર્ષક. (૭) ૧૬૮૨
- રાગકેસરી-રાજસચિત્તનો રાજા. મહામોહનો પુત્ર. (૩) ૩૮૬
- ,, માયાનો પિતા. (૪) ૭૨૪

રાગદ્વેષ-નાયાપ જોગકામાના ચિત્તવાનગનો લોપ કરનાર જિંદગી (૭) ૧૭૩૮
રાજસ-સ સારીજીવના શરીર પર લગાવેલા ગોઝયદનના ચાપાનું

દ્રવ્ય (૮) ૧૯૬૮

રાજસચિત્ત-ગગડચરીની ગજધાનો અતરંગ (૩) ૩૮૬

,, ગગડેસરી ગજનું નગર (૪) ૭૦૪

રિપુકંપન-ભવચક્રે લોલાક્ષગજનના નાનો ભાઈ ગતિવલિતાનો પતિ (૪) ૬૩૬

રિપુદારણુ-નગવાહન-નિમનમાનની પુત્ર ગૈયગજનો મિત્ર નાયક
સ સારીજીવ (૪) ૭૦૪

રિપુસૂદન-કાચનપુરનો ગજ વામદેનને ફાસીનો હુકમ કરનાર (૫) ૧૩૩૪

રુક્ત-ભવચક્રમાં સાત પૈગની એક પિરાચી (૪) ૬૬૭

રેણા-આભીર મદનની ભાર્યા મસારીજીવ લલની માતા (૭) ૧૮૩૪

રેખનદ્વીપ-ધનગેખગને દગિયામાં લાધી ગયેલો જો (૬) ૧૫૪૭

રોહિણી-મલાવિદ્યા અધિષ્ઠાયક દેવી (૫) ૧૦૧૬

રૌદ્રચિત્તપુર-અતરંગ નગર કુટાલિસધિગજનું (૩) ૫૭૧

રોહંધ્યાન-જોગના અગાગથી ભરેલ ફવા ચિત્તવાનગ એમાં પડી
જન્ય છે તે ધ્યાન (૭) ૧૭૪૦

રૌદ્રાલિસનિ-વિષનાલિનાથનો માણસ (ગૌરધ્યાનનું ૩૫૬) (૮) ૧૬૧૦

લખન-નામરોકના પુત્ર વર્ધનના મગલ સમાચાર લાવનાર
નિમમ્હલાય નોકર (૪) ૬૮૭

લલન-મૃગયામકા લલિતનગરનો ગજ (૪) ૬૭૩

લલાટપટ્ટ-શરીરક્ષેત્રમાં આવેલો પર્વત બુધ-મદનુ કીડાગણુ (૫) ૧૨૮૭

લલિત-સિદ્ધાર્થપુત્રની બહારનું ઉદ્યાન નિયક્ષણાચાર્યની મલાપણુ
ભૂમિ (૪) ૭૫૭

લલિત-મૃગયામકા લલનગજનું નગર-ભવચક્રે (૪) ૬૭૩

,, હરિમાગના અતરંગ વિનોદી મિત્રોમાનો એક (૬) ૧૪૬૩

લલિતપુર-માનવાનાસનું નગર લોલાક્ષ ગજની ગજધાની (૪) ૬૩૩

લવલિત-વિદ્યાધર નગસેન-વલ્લિકાની દીકરી મદનમંજરીની
બહેનપણી (૮) ૧૮૬૨

લીલાદેવી-સાદલાદપુરના જીમૂતરાજની ગણી વનવાહનની માતા (૭) ૧૬૪૬

લીલાપર-ઉદ્યાન ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર બાજનું કીડારથાન
મનમથ મદિરધ્યાન (૩) ૪૩૫

લીલાવતી-ગુલાદીપે મયૂરમંજરીની દામી (૬) ૧૫૨૨

- લીલાવતી-ધગતળના દેવગજ ગજની સ્ત્રી મન્દુકમાગની બહેન (૫) ૧૩૧૯
- લીલાસુંદર-ગ્લન્દ્રીયે હરિદ્રમાગનુ ક્રીડા ઉદ્ધાન (૬) ૧૫૨૨
- લોકમ્થિતિ-મહાગજ કર્મપરિણામની મોગી બહેન (૨) ૩૦૩
- લોકાયત-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાનાસમા આવેલુ આતર
નગર (૪) ૧૦૨૧
- લોભ (અનતાનુબધી)-મહામોહનો પૌત્ર ગગડેસરીનો પુત્ર (૪) ૮૭૯
- (અપ્રત્યાખ્યાની)-મહામોહનો પૌત્ર તેના જોળામા ગમતા
સોળ બાગમોનો એક (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની)-ગગડેસરીનો પુત્ર સર્વવિગતિરોધક છોકરો (૪) ૮૮૧
- „ (સંજ્ઞવન)-મહામોહનો ચપગ પૌત્ર યથાખ્યાત આરિનો
નિરાતર (૪) ૮૮૧
- લોહિતા-વદનકોટગમા ગહેનાગ રસનાની દાસી (૪) ૭૭૦
- લોવાક્ષ-માનનાવાસના લનિતપુત્રનો ગજ (૪) ૯૩૩
- લોલુપ્તા-મહામોહના ચતુર ગ લક્ષ્મીના પાળાઓ (૪) ૯૧૫
- લનદેવી-૧૨ડી સ્ત્રીના વેગે ધૂણનાગ વામદેરને જીનાડો પાડનાર (૫) ૧૨૦૮
- લચનગુપ્તિ-ખીજ ગુપ્તિ આદ્ય પ્રચન માતાઓ પૈખી માતમી (૮) ૧૯૪૯
- લદનકોટર-ભૂતગનગરે નિચક્ષણ ને જડની ક્રીડાભિ જડની વાસના
ભૂમિ (૪) ૭૬૭
- લનગ્પતિ-એમક્ષનિનાસનો પહેલો પાડો (૨) ૩૧૩
- „ દાગના પીધમા વસનાગ તેગ પ્રગગના લોકા પૈખી બીજો
પ્રકાર (૭) ૧૬૭૫
- લરતા-શુભમાનસના ગુહાભિસન્ધિની ગણી મૃદુતાની માતા (૪) ૧૧૧૭
- લગંગ-દનશેષગને તેડવા આવના નહુગજમ નીમાના એક (૩) ૫૬૫
- લનિષ્ઠ-કર્મપરિણામના ૭ પુત્રો પૈખી નં ૬ (૬) ૧૫૬૭
- લગેત્રતા-શુભચિત્ત અતરગનગના સદાશય ગજની ગણી (૬) ૧૫૫૪
- લરન-વામવગેનો ચોગથી મગયનો પુત્ર એના મગ્યથી રોના
ધગમા વિનાદ થયો તેનુ નિમિત્ત (૪) ૯૮૧
- લર્વમાનપુત્ર-વામવનુ નગર ગાહપ્રદેગે (૫) ૧૧૪૦
- લર્થતા-શુભમાનમના ગુહાભિસન્ધિની ગણી સ યનાની માતા (૪) ૧૧૧૭
- લમત-મગ્ધવજનો પ્રિયમિત્ર (૪) ૯૩૦
- લસંતદેશ-ધનગેષગની ગ્ધપડીમા આવતો દેવ (૬) ૧૫૪૬

- વસંતપુર-મોટા સાર્થવાહોનું નગર. શુધનંદન ઉદ્યાનમાં પાંચમા
મુનિના વૈરાગ્યકારણ ચાર વ્યાપારીનું નગર. (૭) ૧૭૦૧
- વસુધરા-શેખરપુરના નરકેસરિની રાણી. નરસુંદરીની માતા. ત્રિપુ-
દારણની સાસુ. (૪) ૭૨૫
- વસુખંધ-કાંપિત્યપુરનો રાજા. સારીજીવ વાસવના પિતા. (૭) ૧૮૩૫
- વસુમતી-કમળસુંદરીની વિશ્વાસુ દાસી, હરિકુમારની ધાત્રી અને તેને
રત્નદીપે લઈ જનાર. (૬) ૧૪૮૬
- વહાણુ-સ સારસમુદ્રે જીવન્વરૂપનુ રૂપક. (૭) ૧૭૧૦
- વાગ્મિત્વ-આગ્નિરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪) ૧૦૯૭
- વાઘ-રખડપાટામાં સ સારીજીવનુ રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- વામદેવ-કથાનાયક સંસારીજીવ વર્ધમાનપુરે. સૌમદેવ-કનકસુંદરી
પુત્ર. (૫) ૧૧૪૧
- વાપવીય-એકાક્ષિનિવાસનો પાંચમો પાડો. (૨) ૩૧૯
- વાસવ-હર્ષમાં ગરકાવ થયેલો-શોકમાં ડૂબેલો માનવાવાસનો શેડીઆ. (૪) ૬૭૮
- ,, કાંપિત્યપુરે સ સારીજીવ. વસુખંધ-ધરાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૩૫
- વિકટ-વિમલાનના રત્નવતીને ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત પુરે લઈ આવનાર દૂત. (૩) ૫૬૬
- વિકલાક્ષિનિવાસ-મનુષ્ય લોકનું એક નગર. (૨) ૩૨૧
- વિગયત્યાગ જોકે રસત્યાગ-તપયોગના બાર અંગત ગાણુઓ
પૈકી એક. નં. ૪, બાહ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૬
- વિચક્ષણ-શુભોદય-નિજચારુતાનો પુત્ર. પ્રકર્ષના પિતા. હેચરે રસના
કથા કહેનાર મહાન આચાર્ય. (૪) ૭૫૭
- વિચક્ષણા-કાળરાત્ર્યંતરે પત્ની. મિથુન કથાનું પાત્ર. (૩) ૪૧૨
- વિચાર-બુધ અને ધિષણ્ણનો પુત્ર. શુભવિષાક અને નિજસાધુતાનો
પૌત્ર. (૫) ૧૨૮૬
- વિજાક્ષિ-શુભપરિણામ-નિધ્રપ્રકૃતતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની
પત્ની. (૮) ૧૬૨૧
- ,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- વિદુર-નંદિવર્ધન સબધી રિપોર્ટ કરનાર રાજસેવક. (૩) ૩૫૪
- વિદ્યા-આગ્નિરાજ અને સમ્યગ્દર્શને ઉત્પન્ન કરેલી માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૬૭
- વિતર્ક-કર્મપરિણામ રાજનો ખાસ કર્મચારી. પુત્રરાજ્ય અવ-
લોકનનું નિવેદન કરનાર. (૬) ૧૫૬૭
- વિતર્ક-કાયારૂપ ઓગડામાંના ચિત્તવાનરનું લોહી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૩૯

વિનય-નપયોગના બાગ અગત માણુમે પેળી એક ન ૩ અત- ગગ પગિવાગ (૪)	૧૦૭૦
વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મડપની તૃપ્તિવેદિકા પગ મૂકેતુ સિંહાસન વિપાક-પ્રભાવને હકીમત સમગ્રનનાગ ગત્તવ્યિતનો નાગરિક રિપ્યાભિનાયનો સળધી (૩)	૮૦૯ ૩૮૭
વિષ્ણુરાસય-ભવચક્રનુ દ્વિતીય અરાનગ નગ (૪)	૬૮૭
વિષ્ણુએક-આગા ભરકેટના આગ (૭)	૧૬૮૨
વિભાક-મનપુગનો ગત્તવાગમ નિમનનનાને પગથુવા છટક- નાગ નદિવર્ધન સાથે વડનાગ (૩)	૫૬૭
વિભીષણ-શત્રુમર્દનનો ગત્તમેવઃ બાગને યાતના કરનાગ (૩)	૪૫૬
,, ભવચક્રેહેમપુગનોગમ જેનો મુગઃ દુષ્ટરીયે ચોર્યોહતો (૪)	૬૫૫
વિભૂષણ-મોપાગઃ નગરે સસારીન વણિઃ સાવિભદ્ર-કનકપ્રભાનો પુત્ર (૭)	૧૮૩૮
વિભ્રમ-દ્વિગુભાગના અતગ મ નિનોદી મિત્રોમાનો એઃ (૬)	૧૪૮૪
વિમંધમ ધર્મપગિલામ ગનના ૭ પુત્રો પેળી ન ૩ (૬)	૧૫૬૭
વિમર્ગ-નિર્મળચિત્તે મનસ્ય-સુદગતાનો પુત્ર શુદ્ધિદેવીનો બાઈ પ્રમર્ધનો મામો (૪)	૭૬૬
વિમલ-કનચ્ચુડનો અમાત્ય નદિવર્ધન પામે તેના હાથની મ્નઃ મજરી માટે માગણી કરનાગ (૩)	૬૦૬
વિમલમાસલી-મિહાર્થનગના નગરાદનગમની ગણી અને ગિપુ દાગણી માના (૪)	૭૦૪
વિમલાનના-નિતાળાનગીના નદનગન ને પ્રભાવનીની દી ગી, કનઃ- ગેમગની પળી (૩)	૫૬૭
વિમળ-વર્ધમાનપુગનો સુવગનઃ કથાનાયક વામદેવનો મિત્ર	૧૧૪૧
વિમળમાનમ-શુધના સાસગ ગુભાભિપ્રાયનુ નગ (૫)	૧૨૮૬
વિમળમતિ-સાર્દવપુગના અગિદમનનો મત્રી (૩)	૬૮૧
વિમળા-ભદ્રિપુગના મ્હાટિમગની ગણી વિચ- મસાગીજવની માના (૭)	૧૮૪૩
વિમળાલોક-ધર્મબોધઃ પામેતુ સુદઃ આગમ (૧)	૨૫
વિન્તિદેવી-આગિધર્મગળની પળી મહાગણી (૪)	૧૦૬૪
વિગેચન-પ્રગનિને માર્ગે મસાગીજવ જનમ દિના આનદ-નદિનીનો પુત્ર (૭)	૧૮૨૬

વિલપન-તામસચિતના અધિધરીનો દલુગીઓ (/)	૭૨૬
વિલાસ-ભરે દના આગ (૭)	૧૬૮૨
„ હરિકુમારના અતઃગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક (૬)	૧૪૬૩
„ સસારીશ્ય પામે અદ્દામ ડગનાગ ચોકો (૮)	૧૯૯૯
વિવિદિયા-ચિત્તાનગના છુપાઈ ગહેના પગિનામા નાદી (૭)	૧૭૫૬
„ શુભપગિણામ-નિ પ્રવ પતાની વિગેષ દી-ગી, ગુણુધામગુની પત્ની (૮)	૧૯૫૧
„ સાધુના અત પુગમાંની ૧૧ પંખીની એક પત્ની (૫)	૧૭૫૯
વિવેક-ગિયો સફેત નિર્મળ વિમૃત પર્યત-ભવચક્રમા આવેનો (૪)	૮૭૦
વિવેકકેવળી-શાર્દૂલપુગના મનરિયયમા સનય છેદનાઝ કેવળી મહાગાઈ (૩)	૬૫૧
વિશદ-ભદ્રિલપુગમા અસાગીજન નદિટગાઈ-નિમગાનો પુન (૭)	૧૮૪૩
વિશદમાનસ-શુભાલિસન્ધિ ગગનુ અતઃગ નગ (૫)	૧૩૨૯
વિશાસાક્ષ-સપ્રમોદ નગના ગગનો અમોનીન નધનો પિના (૮)	૧૮૫૬
વિશાળા-ન દનગગની ગળધાની નિમનાનના-ગલવતીની નગરી (૩)	૫૬૭
વિશુદ્ધપર્મ-ચિત્તાવાનગે અબધી મેળે આગેવાન નાગ (૭)	૧૭૫૬
વિપમૂદ-પર્વત કુશાન્તપુગને મીમાડે અબરીદ બાગવટીઆનો પ્રદેશ (૩)	૫૭૬
વિપય (૫૫)-કાયાકપ આગડાના ગોખ પામે ઝેરી ઝાડો (૭)	૧૭૪૦
વિપયરાગ ગોઈ અભિપ્તગ-ગગડેસરીનો મિન (૪)	૮૬૫
વિપયાલિલાપ-ગલસચિતના ગગડેસરીનો મી (૩)	૩૮૬
વિપાદ-રોકનો મિત્ર. માનવાવામે ગારોળ કગવનાઝ (૪)	૯૭૯
વીણા-સિલપુગના ક્ષત્રિય મહેન્દ્રની ભાર્યા સસાગીજન ગમાધગની માતા (૮)	૧૬૫૫
વીરસેન-અબરીય બાગવટીઆનો ઉપરી સમગમેનના ગ્યાન પઠ આવનાઝ (૫)	૬૧૪
વીર્ય-અતઃગ મહાગાઈનો ગલકાશ (૬)	૧૫૬૦
„ ચિત્તાનગના છુપાઈ ગહેના પગિનામા વાનગમનુ (૭)	૧૭૫૬
વૃત્તિસંક્ષેપ-તપયોગના બાઝ અગત માણુઓ પંખી એ- ન ૩ બાહ્ય પગિવાઝ (૪)	૧૦૬૯
વેદનીય-મે મનુષ્યોથી પગવેરે, મહામોહનો મિત્ર ગાન (૪)	૮૮૯

વેદસહસ્ર-ભુવનોદગરે અનાદિ-સચ્ચિતિ ગામ ગણીનો ખાઉધરો પુન (૮)	૮૦૦
વૈતાહય-નિદાધન નગરે આશ્રયસ્થાન, સ્વેત પરત (૫)	૧૧૬૮
,, વિદ્યાધનુ ધ્યાન, પરત (૮)	૧૮૬૧
વેદમુનિ-સતેપાતની અમગમાથી મુખનાગ મહાવૈદ્ય ધ્યાનમ્થ આચાર્ય (૭)	૧૬૬૬
વૈગમ્થ-અતઃ ગ ગાન્યપ્રવેગમા ઉત્તમકુમારનો સાથી (૬)	૧૬૦૩
,, ચિત્તનાનરના છુપાઈ ગહેલા પગિવાગમા વાનરમચ્ચુ (૭)	૧૭૫૬
વેદાવચ્ચ-નપયોગના માગ અગત માણુઓ પૈકી એક નં ૩ અતઃ ગ પગિવાગ (૪)	૧૦૭૧
વૈગેપિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાચમા આવેતુ આતઃ નગર (૫)	૧૦૦૧
વૈદ્યાનગ-અવિવેકિતાનો પુન, નદિર્ધનનો મિત્ર અતઃ ગ (૩)	૩૪૬
વ્યતઃ-મહેવ મદિનો અધિગાયક બાળને બધન ગનાગ (૩)	૪૩૬
,, વિભુધાન્યમા સસારીજીવનો આગ (૭)	૧૮૨૨
શમ-મનુજગતિના ધાતકીખડતુ નગર મસારીજીવ-મિહતુ જમમથાન (૮)	૧૬૫૬
ગખપુર-મહાવિદેદના સુક-૭ વિજયતુ નગર, અનુમુદરતુ ચર્ચા ધ્યાન શ્રીગર્ભગજનતુ નગર (૮)	૧૮૭૮
ગત્રુમદ્દન-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો ગમન બહિઃ ગ (૩)	૪૩૭
ગમ-અતઃ ગ મહાગાન્યનો રત્નકાશ (૬)	૧૫૬૦
ગમાવહ-કુશાવર્તની બહાગનો બગીચો દત્તસાધુની વિદ્યાગભૂમિ (૩)	૫૫૪
શાતાગૌરવ-શૈવગજનો માણુસ સિંહ મુનિનો પાત કનાગ (૮)	૧૬૬૦
ગાંતિશિવ-મહેગ ભૌનાચાર્ય સદાશિવનો મૂર્ખ શિષ્ય (૪)	૮૧૪
ગાલિસુગિ-કાપિ-ચપુરે સસારીજીવ વાસવને ઉપેશ આપનાગગુરુ (૭)	૧૮૩૫
ગાર્દ્દસ-હરિતુમાગનો પુત્ર હરિની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ આનનાગ (૬)	૧૬૫૫
ગાર્દ્દસપુર-ન દિવર્ધન માટે દીકરીનું વહેણુ મોખનાગ અગ્નિમનનુનગર (૩)	૬૩૪
ગાલિભદ્ર-મોપાગ નગરે વશિષ્ઠ મસારીજીવ નિજૂણુનો પિતા (૭)	૧૮૩૮
ગિખગિણી-ગ્લદ્રીપનાની નક ગમની ગણી હરિકુમારની માસુ (૬)	૧૫૧૮
ગિનભન્ન-મ ગુરને ઉપેશ આપનાગ મગિમાદીવાકનાગ ભન્ન (૫)	૧૭૭૬
શિવાવય-અવળના પ્રયોગથી દુઃથી દેખાતુ ચ તિતુ પવિત્ર ધામ (૭)	૧૭૩૬

શીલમુખ-આગ્નિધર્મગળના આ મુખે પૈત્રીનું બીજું મુખ (૪) ૧૦૬૦
 શુક્લ-કાચારૂપ ઓગડના ગર્ભગૃહમાં ગહેનારી ૮ નોકર સ્ત્રીઓમાંની
 ૭મી (લેખ્યા) (૭) ૧૭૫૨

,, શુદ્ધપુત્ર સમાધિનું રૂપક, ગુહન લેશ્યાથી પોષિત (૮) ૧૬૪૧
 શુક્લ-ચાન-સમીજયોગ માર્ગ પત્રી આનંદો દડોવડ નાની રેડી,
 નિર્દોષિને માગે (૬) ૧૬૦૭

,, આતર પગિવારે ચિત્તનાનગને કરેનું રાત નિલેપન (૭) ૧૭૫૬
 શુદ્ધતા-નિશદ્ધમાનસના શુભાભિમન્ધિની ગણી ઝલ્લુતાની માતા (૫) ૧૭૪૬
 શુદ્ધાભિસન્ધિ-ગુહમાનસ આતર નગરનો ગજ મૃદુતા સત્યતાનો
 પિતા (૪) ૧૧૧૭

શુભકાનન-મોખાર- નગર ૧ બારા ઉપાન વિભૂષણનું કીડાગણ
 સુધારૂપાચાર્યની ઉપરશબ્દિ (૭) ૧૮૩૬

શુભપણિભ-ચિત્તસૌંદર્ય નગરનો ગજ અતરંગ (૩) ૩૬૨

શુભવિપાક-ધગતળ નગરનો ગજ શુધનો પિતા (૫) ૧૭૮૫

શુભમુંદરી-મનીષીની માતા-ધર્મવિવાસની પત્ની (૫) ૫૭૪

શુભાચાર-ઝલ્લુ-પ્રગુણનો નાનો પુત્ર (૩) ૪૭૮

શુભાભિપ્રાય-વિમલમાનસના ગજ ધિપણના પિતા શુધના સસરા (૫) ૧૭૮૬

શુભાભિસન્ધિ-વિશદ્ધમાનસનગરનો ગજ ઝલ્લુતા ને અચોર્યતાનો
 પિતા (૫) ૧૩૨૬

શુભાગ્રય-આગ્નિગળના લશ્કરમાં બહાદુર લડરૈયા (૬) ૧૫૬૧

શુભોદય-ગૂતળનગરના મનસ અગરનો દીકરો વિચક્ષણનો પિતા (૪) ૭૬૩

શુભચિત્ત-અતરંગનગર સદાશય ગજનું ધામ (૬) ૧૫૫૪

શુભમાનસ-શુદ્ધાભિસન્ધિ ગજનું આતરનગર (૪) ૧૧૧૭

શૂર-ગૂના દીકરો ખૂની જડ જડનો ખૂની શરૂ ક્ષત્રીય (૪) ૧૧૦૬

શૂરમેન-કનકચૂડ ગજનો ચોથો મત્રી વગવા આવેલ રાજકન્યાનું

કુશાવર્તપુરે આતિથ્ય કરનાર (૩) ૫૬૬

શેખરપુર-નગમુંદરીના પિતા નરકેસરીનું ગજનગર ૭૭૫

શૈલરાજ-દ્વેષગજેન્દ્ર-અનિવેકિતાનો પુત્ર ત્રિપુદાગણનો મિત્ર (૪) ૭૦૫

શૈલેશી-નિર્ધીજયોગ ગ્તા પછી આનંદો ગ્તો નિર્દોષિને માર્ગે (૬) ૧૬૦૮

શોક-નામસચિત નગરના અધિકારી મતિમોહને મળવા આવેન મિત્ર (૪) ૭૬૬

,, મગ્ધનગરના સિદ્ધાસન પામે બેરેલ પાચ મનુષ્યો પૈત્રીનો

એક પુરુષ. ૮૭૫

- શોક-ભવરેટના કર્મચારી. (૭) ૧૬૮૨
- શૌચ-યતિધર્મની આલુઆલુ બેઠેલ દશ મનુષ્યમાનો એક નં. ૮. (૪) ૧૦૭૬
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- ,, ચારિત્રગણની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪) ૧૦૬૭
- શૌંડીય-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- શ્રદ્ધા સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- શ્રવણુ-નિઙ્દેહપર્વતના મૂર્ધન શિખરની બાલુના બે ઓરડા. (૭) ૧૭૭૮
- શ્રીગર્ભ-શંખપુરના રાગ, અનુસુદર ચક્રવર્તીના મામા, મહાભદ્રાના માસા. (૮) ૧૬૮૩
- શ્રીધર-શાર્દૂલપુરના રાગ અરિહમનનો ગાદીએ આવનાર પુત્ર. (૩) ૬૮૩
- શ્રુતિ-કર્મપરિણામની કન્યા. વિષયાભિલાષની દીકરી. બાલિશની પત્ની. (૭) ૧૭૭૮
- પંદવેદ-મકરધ્વજના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૬૬
- સંકલિષ્ટચિત્તતા-ભવરેટની નિર્વહણી-ખાળ. (૭) ૧૬૮૩
- સંગ-શોકાણી શ્રુતિનો નોકર, બાલિશનો શ્રુતિ સાથે પરિચય કરાવનાર. (૭) ૧૭૭૬
- સંજ્ઞા-કાયારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ખાનાર ધાતકી બિશાડીઓ. (૭) ૧૭૭૮
- સત્ય-મોહરાયના દરબારમાં ચારિત્રગણે મોકલેલો દૂત. (૫) ૧૩૧૪
- ,, યતિધર્મની આલુઆલુ બેઠેલ દશ મનુષ્યમાનો એક નં. ૭. (૪) ૧૦૭૫
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- સત્યતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ-વર્ષતાનીની પુત્રી. મૃધાવાદનો સંગ મુકાવનાર. (૪) ૧૧૧૮
- સદાગંભ-મનુજગતિના શુદ્ધ મહાપુરુષ. (૨) ૨૮૦
- ,, ભવજંતુને સ્પર્શનસંગમુક્ત કરાવનાર. (૩) ૩૭૭
- ,, સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકીનો ખીજો બોલતો મિત્ર. (૪) ૧૦૬૧
- સદાશય-શુભચિત્તનગરનો અંતરંગરાગ. બહારતિ-મુક્તતાનો પિતા. (૬) ૧૫૫૪
- સદાશિવ-જન્મથી બહેરો શિવપૂજારી. વિમર્શની અંતરકથાનું પાત્ર. (૪) ૮૧૩
- સદ્ગુણરક્તતા-ચારિત્રગણના કટાયા ગૃહિધર્મની પત્ની. (૪) ૧૦૮૬
- સદ્બુદ્ધિ-નિઃસ્પયકની ખાસ પરિચારિકા. (૧) ૩૬
- સદ્બોધ-મહારાગ ચારિત્રગણનો મંત્રી. (૪) ૧૦૬૦

- સદ્બોધ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- સદ્ભાવના-પુરોહિતકાર્ય કરનાર સદ્બોધમ ત્રીએ અગ્નિને આપેલ આદ્યતિઓ. (૮) ૧૯૪૯
- સદ્ભાવસારતા-આરિતરાજના યુવરાજ યતિધર્મની સુદર સ્ત્રી. (૪) ૧૦૭૭
- સંતોષ-સદાગમનો અનુચર, સ્પર્શનનો શત્રુ, મોહરાગ્નનો સમોવડીયો રાગ. (૩) ૩૮૯
- ,, આરિતરાજનો એનાની. સયમ યતિધર્મ સાથે રહેનાર. (૪) ૧૦૬૩
- ,, વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- સપુણ્યક-નિષ્પુણ્યક ભિખારીનું નવું નામ. (૧) ૪૩
- સપ્રમોદ-માનવાવાસનું નગર. શુણ્ધારણ-સંસારીજીવનું જન્મ-સ્થાન. (૮) ૧૮૫૪
- સપ્તીજયોગ-ધારણા નદીને પેલે પાર ધર્મધ્યાન કેડી પછી આવતો મોટો માર્ગ. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્વૃત્તિને માર્ગે રાખવાની યોગનલિકા. (૬) ૧૬૦૮
- સમયજ્ઞ-જીવનોદરનમરે વૈદ્યનો પુત્ર. વંદ્યહક્ષના વ્યાધિનો ઉપાન ચિત્તવાનર. (૪) ૮૨૧
- સમરસેન-કલિંગ દેશનો રાગ. વિભાકરનો મદદગાર (૩) ૫૮૪
- સમુદ્ધાત-યોગવૈતાળોને મારી નાખવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન. (૬) ૧૬૦૭
- સમુદ્રદેવ-હરિકુમારને ભરદ્વજે બચાવનાર. (૬) ૧૫૪૨
- સમંતભદ્ર-કેવલી. સદાગમ પોતે. (૮) ૧૯૮૮
- ,, સુકૃત્તવિજયે હરિપુરના ભીમરથ-સુભદ્રાનો પુત્ર. પ્રતાપિશાળા-મહાભદ્રાનો ભાઈ. સદાગમ. (૮) ૧૯૮૦
- સંલોગ-સંસારીજીવની બાલુમાં વાજતા નગારાઓ. (૮) ૧૯૮૯
- સમ્યક્દર્શન-આરિતરાજનો સેનાપતિ. (૪) ૧૪૮૭
- સંયત મનુષ્ય-બાહ્ય દારના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી બારમો પ્રકાર. મુનિવર્ધ. (૭) ૧૬૭૬
- સંયમ-વિશુદ્ધધર્મ વાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- ,, યતિધર્મની આજુબાજુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાનો સત્તરથી પર-વરેલો એક. ન. ૬. (૪) ૧૦૭૩

સંલીનના-તપયોગના બાર અગત માણસો પૈકી એક નં ૬.

બાહ્ય પરિવાર. (૪)

૧૦૬૯

સંવેગ-વિદ્યાકુમારીના બે પૈકી એક સ્તન (૮)

૧૯૩૪

સરળશેઠ-વામદેવને આશ્રય આપનાર કાચનપુરનો શેડીઓ (૫)

૧૩૩૦

સર્પ-૨ખડપાટામાં સસારીજીવનુ રૂપ (૭)

૧૮૧૭

સર્વશેષક-જયગ્રંથના પદ્યગાનના ચાર મંત્રીમાંનો એક (૩)

૬૨૦

સર્વાર્થસિદ્ધ-વિમાન ઉપશમશ્રેણીએ ચઢેલ અનુસુદનુ ગમન-સ્થાન (૮)

૨૦૨૭

સંસારીજીવ-કથા કહેનાર ચોર (૨)

૨૯૩

સંસ્મૃતિ-સ સાગવિસ્તારનુ રૂપક-નગરી છઠ્ઠા મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગ-નુ નિમિત્ત (૭)

૧૭૩૫

સંસ્થિતિ વેલ્લહલની માતા ભુવનોદરના અનાદિ ગાનની ગણી (૪) ૮૦

સાકેતપુર-હરતક્ષેત્રમાં નગર સસારીજીવ અમૃતોદરનુ ધામ (૭) ૧૮૧૮

સાગર-મહાપરિશ્રવનો મિત્ર લોહનુ રૂપક આધારેનીનો ભાઈ (૭) ૧૭૬૨

„ ધનશેખરનો અતગ મિત્ર લોહનુ રૂપક (૬) ૧૪૬૭

સાંખ્ય-માનવવાસના સાંખ્ય નગરમાં ગહેનાગ લોકો (૪) ૧૦૨૧

„ મિથ્યાદર્શનના હાથનીએ માનવાવાસમાં આવેલુ અતગનગર (૪) ૧૦૦૧

સાત-વેદનીય ગાનનો માણસ વિભુધાયકનો નાયક (૪) ૬૮૮

„ વેદનીયરાગનો ભાયાત સસારીજીવને ગ્વાદ લેવગવનાર (૮) ૧૮૮૮

સાત્ત્વિકમાનસપુર-હનયકમાં આવેલુ હન્ય નગર જોન આતર-નગરનુ મહાનુ ગ્ધાન (૪) ૧૦૪૪

સામાન્યરૂપા-કર્મવિવાસની ત્રીજી પત્ની મધ્યમભુદ્ધિની માતા (૩) ૪૦૮

સામાયિક-આગ્રિધર્મગાનના પાત્ર અગબૂત મિત્રોમાંનો એક નં ૧ (૪) ૧૦૬૪

„ ગૃહિધર્મનો પગિનાગ નાગ પૈકી નં ૬ પ્રથમ શિક્ષાનત (૪) ૧૦૮૪

સાન્નેયુરુ-હનઆમના સ્વરૂપમદિના અધિપતિ તેનુ ઉપનામ

„ નરરુરુ થયુ હયુ (૫) ૧૦૬૩

માહુસાદ-ધનનાદનના પિતા અમૃતગાનનુ નગર (૭) ૧૬૪૫

સિદ્ધાર્થ-સત્રુમર્દનનો નિમિત્તાઓ જોશી (૩) ૫૩૫

„ મનુજગતિના હનતપાડાનુ નગર, ત્રિપુદાગલુનુ જન્મસ્થાન અને ખેવલુમુમિ (૪) ૭૦૩

„ જ્યોતિષશાસ્ત્રકુશળ સાદ્યાદપુરમાં વસનાર જોશી (૭) ૧૬૪૭

સિદ્ધાંત-કર્મપણિમાં ગાનનો સર્વ ભાવ સમજનાર મહાપુરુષ (૬) ૧૫૫૮

સિંહ-ધાતકીખંડના સંખ નગરે સંસારીજીવ. સિંહ મુનિ. ગૌરોથી

અધઃપાત ખમનાર. (૮)

૧૯૫૬

સિંહપુર-ઐરવતક્ષેત્રનું એક નગર. ગંગાધર સંસારીજીવનું સ્થાન. (૮) ૧૯૫૫
મુકુટવિજય-મહાવિદેહના ૩૨ વિભાગ પૈકીનો એક (વિજય).

એની રાજધાની ક્ષેમપુરી. (૮)

૧૯૭૪

મુખદુઃખ-ભવરેટથી ખેડાતા જન્મસંતાન ખેતરનો પાક. (૭) ૧૯૮૩

મુખા-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રક પતાની વિશેષ દીકરી. શુભધારણની
પત્ની. (૮)

૧૯૫૧

મુખાસિકા-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬

,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬

મુધોપ-ઐરવત ક્ષેત્રમાં આચાર્ય. સંસારીજીવ ગંગાધરના ગુરુ. (૮) ૧૬૫૫

,, સમંતભક્તે ઉપદેશ આપી દીક્ષા દેનાર અને આચાર્યપદે
સ્થાપનાર ગુરુ. (૮)

૧૯૮૦

મુદર્શન-સાકેતપુરની બાલુના જંગલમાં મુનિ. સદાગમ તરીકે
અમૃતોદરને દેખા દેનાર. (૭)

૧૮૧૬

મુદ્દિષ્ટિ-ચારિત્રરાજના મેનાપતિ સમ્યક્દર્શનની પત્ની. (૪) ૧૦૮૮

મુશાકૂપ-સંસારીજીવને દ્રવ્યઅદ્વા કરાવનાર શુભકાનન ઉદ્યાનમાં
આચાર્ય. (૭)

૧૮૩૬

મુખ્યુદ્ધ-ભદ્રસપુરમાં વિશદ-સંસારીજીવને તત્ત્વઅદ્વાન કરાવનાર
મુનિ. (૭)

૧૮૪૩

મુખ્યુદ્ધિ-શત્રુમર્દનનો સહૃદય પ્રધાન. (૩)

૪૫૬

,, રત્નક્રીષ્ના નીલકંઠ રાજાનો મંત્રી. હરિકુમારને નસાડનાર. (૬) ૧૫૩૬

મુસગતા-પિશાચી. દુર્લભતાની વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૧૦

મુસદ્રા-મુકુટવિજયના હરિપુરના રાજા ભીમચંદની રાણી. મહાભ-
દ્રાની માતા. (૮)

૧૯૮૦

મુમતિ-કર્મપ૦ દેવીકાલપરિણુતિનો પુત્ર. ભવ્યપુરુષનું બીજું નામ. (૨) ૨૭૧

મુમતિ-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજામંત્રીમાંના એક. (૩) ૫૬૫

મુમાલિની-સપ્રભોદ નગરના મધુવારણ રાજાની રાણી. શુભધારણની
માતા. (૮)

૧૮૫૫

મુમુખ-ભવચક્રે ચલુકપુરના ધનવાન સાર્યવાહનું મૂળ નામ. (૪) ૯૭૬

મુમંગળા-મુકુટવિજયે રત્નપુરના મગધસેન રાજાની રાણી.

મુસલિતા-અગ્રહીતસંકેતાની માતા (૮) ૧૯૮૧

સુરપતા-પિશાચી. કુરૂપતાની વિરોધી સત્વ. (૪) ૧૦૦૬

મુલસિતા-મુકુન્ધવિજયે રત્નપુરના મગધસેન-સુમંગળાની પુત્રી.

અમૃહીતસકેતા. મદનમંજરીનો જીવ. (૮) ૧૯૮૧

મુલોચન-શત્રુમર્દનનો પુત્ર. ગાદીએ બેસનાર. (૩) ૫૪૨

મુસ્થિત-સાતમે માળ બેઠેલા મહારાજ. (૧) ૧૮

સુંદર-ત્વેન મુનિ. બંધુ-સંસારીજીવને દ્રવ્ય સાધુ કરનાર (૭) ૧૮૨૨

સુંદરતા-નિર્મલચિત્તે મધુસૂયરાજની રાણી. શુદ્ધિ ને વિમર્શની માતા. (૪) ૭૬૬

સૂક્ષ્મસંપરાય-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગબૂત મિત્રો પૈકી એક.

નં. ૪. (૪) ૧૦૬૫

સોપારક-માનવાવાસનું નગર. સંસારીજીવ-વિભૂષણનું જન્મસ્થાન (૭) ૧૮૩૮

સોમદેવ-કથાનાયક વામદેવના પિતા. વર્ધમાનપુરના ધનપતિ શેક. (૫) ૧૧૪૧

સૌજન્ય-પિશાચી ખસતાનું વિરોધી સત્વ. (૪) ૧૦૦૩

,, ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના હાથી. (૪) ૧૦૯૭

સૌધર્મ-પ્રથમ દેવલોક. સંસારીજીવની રખડપટ્ટી દરમ્યાન સ્થાન. (૭) ૧૮૩૧

સૌમનસ્ય-અંતરંગ ચતુરંગ સૈન્યમાં પદાતિઓ. (૬) ૧૫૬૦

સૌધૃવ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના હાથી. (૪) ૧૦૯૭

સ્તબ્ધચિત્ત-રિપુદાસે વારંવાર કરેલો લેપ-શૈલરાજની અનાવદ (૪) ૭૦૯

સ્તેય-વામદેવનો મિત્ર. મૃષાવાદનો નાનો ભાઈ. (૫) ૧૧૪૬

સ્ત્રીવેદ-મકરધ્વજના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૬૯

સ્થળચર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં વસતા લોકો. (૨) ૩૨૪

સ્નેહરાગ ગર્હિ ભવપાત-રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૪

સ્પર્શન-બાળનો મિત્ર. વિષયાભિલાષનો માણસ. (૩) ૩૭૫

સ્ફેટિકરાજ-ભદ્રિલપુરના રાજા. સંસારીજીવ વિશદના પિતા. (૭) ૧૮૪૨

સ્ફુટવચન-શાર્દૂલપુરના અરિદમન રાજાનો દૂત. નજીવી આબતમાં

નંદિવર્ધનને હાથે મરણ પામનાર. (૩) ૬૩૪

સ્વકર્મવિવર-સુસ્થિત રાજાદિરનો દારપાળ. (૧) ૧૮

સ્વદેહ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો અગીયો. સ્પર્શનની ફાંસીનું સ્થાન. (૩) ૩૭૪

સ્વભાવ-કનકાદરના સ્થાનમાં આવનાર ચાર મહાપુરુષો પૈકી એક. (૮) ૧૯૦૩

સ્વમળનિવ્યય-ક્ષમાતળનો રાજા. કાવિદ આલિશના પિતા. (૭) ૧૭૭૭

સ્વયોચ્ચતા-જડની માતા. અશુભોદયની પત્ની. (૪) ૭૬૪

સ્વરૂપ-ભવનગરમાં બકરગુરુનું શિવમ દિર. (૫) ૧૨૬૨

સ્વવીર્ય-ચિત્તવાનરને ઝેરી ફળો ખાતાં અટકાવનાર પ્રબળ હાથો. (૭) ૧૭૪૧

સ્વાધ્યાય-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૪.

અંતરંગ પરિવાર. (૪)

૧૦૭૨

હરિકુમાર-આનંદપુરના કેસરી રામનો પુત્ર-રત્નદ્રોષે ઘેરેલો.

ધનશેખરનો મિત્ર. (૬)

૧૪૮૯

હરિપુર-મુકમલવિજયનું નગર. મહાભક્ત પ્રસાદિશાળાનું જન્મ-

સ્થાન. (૮)

૧૯૮૦

હરિશેખર-આનંદપુરનો શેઠ. ધનશેખરનો પિતા. (૬)

૧૪૬૬

હરિચંદ્ર-કુરાચળ નગરનો રાજા. બાળના હાલહવાલ કરનાર. (૩) ૪૪૫

હર્ષ-માનવાવાસમાં રાગકેસરીનો એક મેનાની. આનંદ કલ્સોલ

કરાવનાર. (૪)

૯૭૮

હાટશ્રેણી-સંસાર બગ્ગરમાં દુકાનોની દાર. લવનું રૂપક. (૭) ૧૭૩૫

હાસ-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક બેઠેલ પાંચમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૭૨

હાસ્ય-ભવરેટના કર્મચારી. (૭)

૧૬૮૨

હિતકા-ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાઅવલુથી પંચમ મુનિ વૈરાગ્ય

પામ્યા તેમાંનો એક. (૭)

૧૭૦૧

હિંસા-રૌદ્રમિત્રપુરના દુષ્ટાભિસન્ધિ અને નિષ્કરણુતાની દીકરી.

નદિવર્ધન પત્ની. (૩)

૫૭૪

હીનસત્યતા-ભયની પત્ની. (૪)

૮૭૫

હેમપુર-સલિતપુર પાસેનું નગર ભવચક્રે વિભીષણ રાજાની રાજધાની. (૪) ૬૫૫

વિષયાનુક્રમ

ઉપનિતિ ભગવતપંચા કથા-ભાષાઅવતરણના ત્રણ ભાગમાં આવેલા
વિષયોની અનુક્રમણિકા

(તા. ક. પૃષ્ઠસંખ્યા ભાષાતરની છે. પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ વાપરી છે.
બીજા અને ત્રીજા વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ વાપરી છે. કૌસભા આઠ પ્રસ્તાવ
પૈકી જેટલામાં હોય તે મૂક્યા છે.)

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અકરાતીઓ-વેલ્લહલ (૪)	૮૨૦, ૮૧૨	„ મુલલિતા (૮)	૧૬૯૧
અકર્મભૂમિ-ત્રીશ (૮)	૧૬૬૮	અધાતી કર્મ-ચાર (૪)	૮૬૬
અકવક-ધનવાહન મૈત્રી (૭)	૧૬૫૫	અમ-પાચ-રાજનીતિના (૫)	૧૩૦૮
„ -દીક્ષા (૭)	૧૭૭૦	„ બાર (૧) નોટ	૮૪
„ -પુનરાનમન (૭)	૧૭૭૬	અગાર કર્મ (૪) નોટ	૮૩૦
„ -નિરર્થક પ્રયત્ન (૭)	૧૭૮૭	અચોર્ધતા (૫)	૧૩૨૬
અકલ્યાણમિત્ર (૩) નોટ	૫૦૬	„ (૮)	૧૬૨૧
અકુટિલા (૩)	૪૧૧	„ પ્રાપ્ત કરવાના હિ ગય (૮)	૧૬૨૬
અકુરાલમાળા (૩)	૩૭૪	અલ્પ-સમગ્રણ (૪)	૮૧૭
„ -રૂપરત્ન પરત્વે (૩)	૩૮૨	„ પ્રકાર (૬)	૧૫૧૧
„ -ની યોગશક્તિ.	૪૩૩	અલ્પ તત્ત્વ (પરિ.)	૧૩૬૨
„ ને દેશનિકાલ દુકમ.	૫૦૨	અજ્ઞાન (૩)	૪૨૪-૮૨૫
„ ના પુત્રો (૩)	૫૪૫	„ ઘણાએ (૩)	૩૮૭
“અકુરાલ ભાવના ભાવિત માનસ”(૬) ૧૪૬૮		„ વાદી (૪)	૧૩૪૬
અકુરાલ દ્રવ્ય (૮)	૧૬૬૮	અટવી-ચિત્તવૃત્તિ (૪)	૮૦૪
અગુરુવુ નામકર્મ (૪)	૮૬૦	„ -સમગ્રણ (૪)	૮૨૬
અગ્રહીનસંગ્રહ (૨)	૨૭૪, ૩૨૬	અકુર્મ મહોત્સવ (૩)	૫૩૫
„ ના રાકાસમાચાર (૪)	૮૨૫	અગાર દેવ-અમાવ (૬)	૧૬૨૪
„ ને પ્રકાસો (૪)	૮૪૧	અનુદાસિધ્ધ (૪)	૮૧૪
અગ્રહીનસંગ્રહ સાદાઈ. (૫)	૧૩૪૦	અનુવન (૩)	૫૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અણુમત ગૃહસ્થના (૪) ૧૦૭૮-૧૦૮૨	
અતરવમા તરવબુદ્ધિ (૪) ૮૪૮	
અતિચાર (૪) નોટ ૮૮૧	
અતિયિસ વિભાગ-શિક્ષામત (૪) ૧૦૮૫	
અતિરાય-ચોત્રીશ (૬) ૧૬૧૯. ૧૬૨૧-૪	
અત્ય તથાબોધ-સેનાપતિ (૨) ૩૦૦	
અદ્વાતાદાનવિરમણ-સ્થૂળ (૪) ૧૦૮૦	
અદ્વૃષ્ટમૂળપર્યંત (૧) ૧૫-૫૧	
અદેવ દેવબુદ્ધિ (૪) ૮૪૫	
અધમરાજ્ય (૬) ૧૫૭૭ ૧૫૮૬	
અધમાધમ પુરુષ (૬) ૧૫૭૬	
અધર્મમા ધર્મબુદ્ધિ (૪) ૮૪૭	
અધિકારી-(અંધના) (૧) ૧૩	
„ -ઔષધના (૧) ૩૬-૧૭૫	
„ -નિર્લુપ-ચેષ્ટાથી (૧) ૧૭૯	
અપઃપાતની સૂક્ષ્મતા (૮) ૧૯૬૧	
અપ્યવપૂરક દોષ (૪) ૧૪૧૩	
અપ્યવસાય-સરોવર (૬) ૧૬૦૫	
„ મન (૭) ૧૭૫૩-૧૭૫૬	
અપરાધ-તપચોગ (૪) ૧૦૬૮	
અનંતકાય બત્રીશ (૪) ૧૦૮૩	
અનંતધર્માત્મક વસ્તુ (પરિં) ૧૩૬૮	
અનંત પ્રત્યો-કર્મપરિણામના (૬) ૧૫૬૬	
અનતાનુબંધી (૪) ૮૭૯	
અનતાનુબંધી-કોષ (૩) ૬૬૬	
„ માન (૪) ૯૫૪	
અનર્થદંડવિરમણમત-અણુમત (૪) ૧૦૮૪	
અનાદેય નામકર્મ (૪) ૮૬૧	
અનાભિમિદિક મિથ્યાત્વ (૭) ૧૯૯૧	
અનાભોગ (૨) ૨૮૬	
„ મિથ્યાત્વ (૭) ૧૯૬૧	
અનિશ્ચિતકારણ (૧) નોટ ૮૮	
અવિસૃષ્ટ દોષ (૪) ૧૪૧૨	
અનુત્તર વિમાન (૨) ૬૧૯	

વિષય	પૃષ્ઠ
અનુપૂર્વા નામકર્મ (૪) ૮૯૦	
અનુમેક્ષ-સાંતુષ્ટ્ય, (૫) ૧૨૫૬	
અનુમાન (પરિં) ૧૩૬૩. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮	
અનુમત-માહાત્મ્ય (૧) ૧૮૨	
અનુદાન-ચિત્તસબધ (૮) ૨૦૫૦	
અનુસુદર-જન્મ (૮) ૧૯૭૫	
„ -પરિચય (૮) ૧૯૯૦	
„ -વધસ્થાને (૮) ૧૯૬૮-૯	
„ -નું ઉત્પાન (૮) ૨૦૦૫	
„ દીક્ષા મહોત્સવ (૮) ૨૦૦૭	
„ ધ્યાનમા (૮) ૨૦૨૬	
„ -સર્વાર્થસિદ્ધિ (૮) ૨૦૨૭	
અંતરકથા-મિથુનદ્વય (૩) ૪૧૧-૪૩૧	
અતરકરણ (૧) નોટ ૮૮	
અતરંગ કુદ્દંભ (૩) ૧૭૦	
„ -દેખાયદું (૩) ૬૭૨	
„ -નાં વૈર (૩) ૬૭૩	
„ -ના શુદ્ધદોષજ્ઞાન (૩) ૬૭૪	
„ -નું અનાદિ બુદ્ધિ (૩) ૬૭૫	
„ -નો સ્પષ્ટ પરિચય (૩) ૬૭૫-૭	
અંતરંગ ઔર્ધ્વસ્વરૂપ (૮) ૧૯૬૪	
„ દેરો રસનાશુદ્ધિ (૪) ૭૭૦	
„ રાજ્ય-પરિક્રિયા. (૩) ૫૧૦	
„ -વૈવિધ્ય (૬) ૧૫૫૬	
„ ત્યાગ વગર બાહ્ય ત્યાગ (૩) ૬૭૬	
„ એનેક રૂપ (૪) ૯૩૬	
„ રાત્રિને દાખનાર (૩) ૫૦૭	
અતરદ્વીપ-છપ્પત (૮) ૧૯૬૮	
અંતરશુદ્ધિ-રાજ્યપ્રવેશઉપાય (૬) ૧૫૬૮	
અંતરાય (૨) ૨૨૮	
„ અને દરિદ્રતા (૪) ૧૦૦૭	
„ આકમણ-ભાષા (૭) ૧૮૦૭	
„ મિત્રરાજ્ય (૪) ૨૮૬	
„ ના પાપ મનુષ્યો (૪) નોટ. ૮૬૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
અંતર્ધાન યથેલા અંતરંગ લોક. (૪)	૬૩૬
અંતસ્તાપ-બાળનો. (૩)	૪૪૧
અંતઃન-નૈન-બંધુ. (૩)	૫૫૭
અધતા-પ્રવાસો. (૫)	૧૨૪૭
અધાર-મિથ્યા દર્શન. (૭)	૧૭૩૬
અન્યોક્તિ. (૪)	૭૩૬
અપમિત્ય દોષ. (૪)	૧૪૦૨
અપયશ નામકર્મ. (૪)	૮૯૨
અપાયાપગમાતિરાય. (૬)	૧૬૨૧
અપરિણત દોષ. (૪)	૧૪૨૭
અપર્યાપ્ત. (૨) ય	૩૧૬-૬૬૫
" નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
અપાત્ર અને અભ્યાસ. (૪)	૭૧૬
અપૂર્વકરણ. (૧) નોટ	૮૮
" (૫)	૧૨૭૬
અપુકાય. (૨)	૩૧૮
અપ્રત્યાખ્યાની. (૪)	૮૮૦
અપ્રમત્તરવ શિખર. (૪)	૧૦૪૮
અપ્રમાદચન્ન. (૩)	૫૦૩
" અને ભાવ દીક્ષા. (૩)	૫૦૮
" વચ્ચે. (૭)	૧૭૪૩
અમણુ-અભિમાની. (૪)	૭૪૧
" તું માતાને પાદ. (૪)	૭૪૭
અમર્ય-આવીશ. (૪)	૧૦૮૩
અમર્ય. (૩)	૬૬૬
" નિર્મલમ્ય. (૩)	૬૭૧
અભિગમ-પાંચ. (૮)	૧૮૬૭
અભિમદ. (૩) નોટ	૫૦૫
અભિનિબોધ. (૨)	૨૮૦
અભિમાન-ના વિચારો. (૪)	૭૮૭
" પોપા. (૪)	૭૦૮
" અસ્થાસકાગમાં. (૪)	૭૧૫
અભિરેક-મનીષીને. (૩)	૫૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અભ્યાસ-અપાત્રને. (૪)	૭૧૬
" અસતોષ. (૪)	૭૨૩
" કાળમાં રખડુ. (૪)	૭૨૪
" બાળપણમાં. (૨)	૨૬૫
" વૈરાગ્ય. (૬)	૧૬૦૩-૧૬૦૬
અભ્યાસ દોષ. (૪)	૧૪૧૦
અમૃતોદર. (૭)	૧૮૧૮
અંબરીયો સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૭૬
" ની પક્ષીમાં નિર્ધર્મન. (૩)	૬૪૮
અરધદૃષ્ટી-રેંટ. (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬
અરતિ-પરિચય. (૪)	૮૭૨
" આક્રમણ-ગાધા. (૭)	૧૮૦૫
અરિદમન. (૩)	૬૩૪, ૬૫૦
" અને વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૨
" " ની સ્તુતિ. (૩)	૬૫૩
" ની ઉપયોગી પ્રતિભાવળી. (૩)	૬૫૫
" તું ઉત્થાન. (૩)	૬૮૧
અરુધતા. (૩) નોટ.	૩૬૪
અર્થકથા. (૧)	૫
અર્થનિયમ-કચરો. (૭)	૧૭૪૧
અર્થપુરુષાર્થ. (૧)	૧૩૭-૧૩૮
અર્થાપત્તિ. (પરિં)	૧૩૮૬
અભિમ વિલાસ-જનમુખ. (૫)	૧૨૨૬
અવધિજ્ઞાન. (૮)	૨૦૦૧
અવગણના-સ્વકુટુંબ તરફ. (૫)	૧૨૬૭
અવગતિ-સદ્બોધ આર્યા. (૪)	૧૦૬૦
અવગદ. (૮)	૧૮૬૭
અવધિ. (૨)	૨૮૦
" સદ્બોધમિત્ર. (૪)	૧૦૬૨
અવયવ. (પરિં)	૧૩૬૬
અવલોકન-વિમર્શન. (૪)	૮૦૩
અવલોકના-સદ્ગ્જ્ઞાન. (૭)	૧૬૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અવશ્રુતિ. (૧)	૧૪૮૪
અવિદ્યારીર-મહામોહનું. (૪)	૮૧૦
" -યોગના. (૪)	૮૩૮
અવિનય-અભિમાનીનો. (૪)	૭૧૪
અવિરતિ (ખાર બેદ). (૭)	૧૬૬૧
" પણું. (૧) નોટ.	૫૪
" નળાલ-કચરો. (૭)	૧૭૩૯
" જળ-રેંટ. (૭)	૧૬૮૨
" જૂં. (૭)	૧૭૩૯
અવિવેકિતા. (૩)	૩૪૬
" -તામસચિતે	
મેરહાજર. (૩)	૫૭૫
" -કલ્પેષ. (૪)	૭૬૪, ૭૬૬
" -રૌદ્રચિત્તપુરે. (૪)	૭૬૮
" -ચિત્તવૃત્તિમાં હાજર	
નહિ. (૪)	૮૬૬
" આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૪
અવ્યવહાર હુકમ. (૩)	૫૦૨
અશાનક્રિયા-સાધુની. (૭)	૧૭૨૫
અશુભ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
અશુભ વિષાક. (૫)	૧૨૮૫
અશુભોદય. (૪)	૭૬૩
અરોહ-મોહું પણ ફળવિહોણું. (૪)	૭૪૦
અષ્ટ પ્રવચન માતા. (૩)	૫૦૫
" " (૮)	૧૬૪૭-૫૦
અસંવ્યવહાર નગર. (૨)	૩૦૦
અસતીપોષણ. (૪) નોટ.	૮૩૧
અસત્ય-પાંચ-મોટાં. (૪)	૧૦૭૯
અસદાચાર-અધેડો. (૮)	૧૬૬૯
અસાત અને પાપી પંજર. (૪)	૯૯૧
" અને રૂબ. (૪)	૬૬૮
અસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
" -મૂં. (૭)	૧૭૨૮, ૧૭૩૨
અસ્થિર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અહંકાર. (૪)	૭૬૧
અહિંસા-જૈનધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
આકારસંવરણ-કામદેવ. (૬)	૧૪૬૨
આકારમા યુદ્ધ. (૫)	૧૧૬૫
આક્રિયન્ય-વતિધર્મ	
મનુષ્ય. ન. ૯ (૬)	૧૦૭૬
આકૃતિ અને ગુણો. (૪)	૧૦૦૭
આત્મ અભ્યાસ-પુરૂરીક. (૮)	૧૬૮૮.
આત્મનો સાર. (૮)	૨૦૩૪-૪૨
આગ-લોકોદ્ધરમાં. (૭)	૧૬૫૭-૧૬૧૪
" - નો સાવાર્ય. (૬)	૧૬૬૦
આચાર્યપદે-સિદ્ધ-સંસારીજીવ. (૮)	૧૬૫૭
આચ્છાદ દોષ. (૪)	૧૪૧૧
આછવિક્ર મત. (૪)	૮૫૬-૧૩૪૫
" મં. (૪)	૧૩૫૧
આછવિકા દોષ. (૪)	૧૪૧૫
આજ્ઞા-સિદ્ધ. (૮)	૧૬૧૪
આજ્ઞાવિરાધન ફળ. (૮)	૧૬૭૧-૧૬૭૨
આતપ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
આતિથ્ય-આદર. (૩)	૫૫૩
આત્મકથા ન કરવી. (૫)	૧૨૮૪
આત્મલપ્તતા. (૧)	૨૧૫
આત્મવિચારણા (૩)	૪૧૬
આત્મવિકલંબના વર્ણન. (૮)	૨૦૦૯
આત્મસ્તુતિ. (૪)	૭૬૧
આત્મસ્વરૂપ-વિવિધતા. (૪)	૮૪૮
આત્મા-સ્વરૂપ-સ્ફટિક. (૭)	૧૭૫૨
આદાનલંકરમતનિષેપણા સમિતિ (૩)	૫૦૫
" (૮)	૧૬૪૮
આદ્યનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
" નું કાર્ય. (૪)	૧૦૦૭
આદેશ અને અંતરંગ લોકો. (૩)	૫૦૨
આવાકર્ષી દોષ. (૪)	૧૪૦૧
આનંદ-ક્ષમાનો. (૮)	૮૮૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ
આનંદ—નગરપ્રવેશ મહોત્સવ. (૮) ૧૮૮૨	
—સ્થૂળ અને આત્મિક. (૫) ૧૧૮૭	
આંતરકથા ભૌતાચાર્ય. (૪) ૮૧૨	
—વેદાલ્લકથા. (૪) ૮૧૯	
આંતરપ્રભાદ. (૩) ૫૧૩-૫૨૩	
આત્મીક્ષિકા વિદ્યા (૫) ૧૩૦૬	
આપધાત-નરસુંદરીનો. (૪) ૭૫૦	
આભિમુદ્ધિ મિથ્યાત્વ. (૭) ૧૬૬૦	
આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. (૭) ૧૬૬૧	
આભિનિબોધ-સદ્બોધમિત્ર. (૪) ૧૦૬૧	
આબીર-કલંદ. (૭) ૧૮૩૩	
આભિસંસ્કારિક કુવિકલ્પો. (૧) ૧૫૨	
આમર્યાપધિ સ્થિતિ. (૫) ૧૧૬૬	
આમાજીય. (૬) ૧૫૧૧	
આય-આક-નિમિત્તશાસ્ત્ર. (૬) ૧૫૨૦	
આયુર્વેદ. (૬) ૧૫૦૬-૧૫૧૭	
આયુષ્ય. (૨) II ૨૬૦	
— અને મૃતિ. (૪) ૧૦૦૦	
— આક્રમણ બાધા. (૭) ૧૮૮૭	
— મિત્રરાત્ન. (૪) ૮૮૬	
— ના ચાર મનુષ્યો. (૪) નોટ. ૮૮૬	
— રાત્રીનો સંકેત. (૮) ૧૬૬૫	
— બધા કુ પછવાડેનો. (૮) ૧૬૬૫	
આરા-છ (૨) ૨૬૫	
આર્તવ (૩) ૪૨૩, ૪૨૭	
— ચતિધર્મ મનુષ્ય. નં. ૩(૪) ૧૦૧૭	
આર્તધ્યાન-ગુફા. (૭) ૧૭૪૦	
આર્તારાવ-ગૌરવોળી મદદ. (૮) ૧૬૬૦	
આર્થ સત્ય. (પરિ. ૨) ૧૩૮૦	
આવશ્યક. (૮) ૨૦૨૬	
આવશ્યક-મમરોળીઆ દહાંત. (૧) ૧૧. ૨૧૬	
— નાગદત્તકથા. (૧) ૧૧. ૨૨૨	
આસન્નિ તદિત્ત ભોજન (૪) ૭૭૬	
આમવ. (૧) ૧૪૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
આમવ-તત્ત્વ. (પરિ. ૨) ૧૩૬૪	
આહાર-ચાર. (૩) નોટ. ૫૦૫	
આહારવિશુદ્ધિ-નવકોટિ. (૬) ૧૬૦૦	
આહાર-સંસારીજીવ. (૩) ૬૮૬	
ઘટવર અનરાત. (૪) ૧૦૧૮	
ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ. વિદ્યાપ્રભોમ. (૧) ૬૬	
— પરાધીન-હરણ. ૩૨૬	
— હાથી. ૩૨૭	
— સ્વરૂપ-દમન. (૩) ૪૭૫	
— પર અકુશ-રાત્ર્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
ધર્માપયિકા. (૭) ૧૭૨૬	
ધર્માસમિતિ. (૫) ૫૦૫. ૧૬૪૮	
ઈરકી રમણ. (૫) ૬૬૧	
ઉત્ત-દિવ્ય દર્શન. (૫) ૧૨૨૬	
ઉદ્ય-પ્રવાસો. (૫) ૧૨૫૦	
ઉચ્ચવાસ નામકર્મ. (૪) ૮૬૦	
ઉત્તમવળના-અટવીમા. (૭) ૧૭૬૩	
ઉત્તમ પ્રાણીસ્વરૂપ. (૩) ૪૮૩	
— રાત્ર્ય. (૬) ૧૫૬૪-૧૬૧૨	
— વર્તન. (૬) ૧૬૦૬	
— સુરિ કથાનક. (૬) ૧૫૫૧-૧૬૨૮	
— પાંચમા પુત્ર. (૬) ૧૬૩૧	
ઉત્તમોત્તમનું સ્વરૂપ. (૩) ૪૭૩	
— વર્તમાન ઉપાય. (૩) ૪૬૧	
ઉત્તરાધ્યાન સૂત્ર પાદશ. (૧) ૧૧. ૨૩૦	
ઉત્તરાસન. (૮) ૧૮૬૬	
ઉત્તરાન-વિમળનું. (૫) ૧૧૮૫	
ઉત્પાદન દોષ ૧૬. (૪) ૧૪૦૫, ૧૪૧૬, ૧૪૨૦	
ઉત્સર્ગ-નપયોગ. (૪) ૧૦૩૨	
ઉત્સવ-જન મદિર. (૧) ૬૫	
ઉત્સાહ સક્તિ. (૫) ૧૩૦૮	
ઉદ્ગમ દોષ ૧૬. (૪) ૧૪૦૫, ૧૪૦૬-૧૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉદ્દેશિક દોષ. (૪)	૧૪૦૬
ઉદ્ધત જવાબ. (૫)	૧૩૧૪-૫
ઉદ્ભિન્ન દોષ. (૪)	૧૪૧૦
ઉપમ અને ધન-વિચારો. (૬)	૧૪૮૩
ઉદ્યતગમન-વેલ્લલ્લુ. (૪)	૮૨૧
” -શાવાર્થ. (૪)	૮૨૯
ઉદ્દેશ-કથા. (૭)	૧૭૩૮
ઉન્માદ-નાશ. (૧)	૧૪૬
” ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૭
” અસર. (૭)	૧૬૯૫
ઉન્માર્ગોપદેશિક-સૂત્રો. (૨)	૩૨૧. ૩૨૪
ઉન્મિદ દોષ. (૪)	૧૪૨૭
ઉપક્રમ. (૪) નોટ.	૭૬૦
ઉપધાત નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
ઉપચારો-આલ. (૩)	૫૬૬
ઉપદેશ. (૧)	૧૧૮-૧૧૯
” -અનધિકારીને. (૧)	૧૩૨
” -પ્રેરણાપે. (૧)	૧૫૫
” -કર્તવ્યમૂલવન. (૧)	૧૫૭
” -પ્રતીતિ માટે પ્રયત્ન.	
(૧)	૨૮. ૧૬૦
” -વિશ્વાસ કરે તેવો. (૧)	૧૬૩
ઉપદેશ ક્રમ. (૧)	૧૬૭
” -આધારસેવનનો. (૧)	૧૬૭
” -મ લીરતા. (૧)	૧૭૧
” -કથા ન લાગે. (૧)	૧૭૩
” -અયોગ્યને નહિ. (૧)	૧૭૭
” -અપાત્રને. (૨)	૨૮૨
” -વૃથા. (૩)	૪૦૬-૭
” -પ્રતિજોધકાચાર્ય.	
(૩)	૪૧૭. ૪૩૧
” -પ્રજોધનરતિ. (૩)	૪૬૩
” -ની ન્હી ન્હી અસર.	
(૩)	૪૭૮-૫૦૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપદેશ ક્રમ-પ્રજોધનરતિનો (૩)	૫૧૨-૫૪૩
” -કર્તવ્યનો. (૩)	૫૪૬-૫૪૭
” -જૈન ધર્મ સાર. (૩)	૫૫૫
” -વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૪
” -ધર્મકુર્વભતા. (૩)	૬૬૫ થી
” -વિચક્ષણાચાર્યનો.	
(૪)	૭૫૬-૭૬૧
” -સમયજ વૈધનો. (૪)	૭૩૭-૮૩૮
” -જગત્સ્વરૂપ. (૪)	૯૭૦-૯૦૧
” -ચોળના બુધસૂરિની.	
(૫)	૧૨૨૨-૧૨૫૫
” -બુધસૂરિનો. (૫)	૧૨૫૬
” -શુક્રમહારાજનો. (૭)	૧૭૧૬
” -ચિત્તને. (૭)	૧૭૪૫-૭
” -રોક દૂર કરો. (૭)	૧૭૮૬-૬૦
” -કોવિદાચાર્ય. (૭)	૧૭૬૬-૧૮૦૦
” -ધર્મયોગ. (૭)	૧૮૨૭
” -નિર્મળાચાર્ય (૮)	૧૮૬૮-૧૯૦૦
” -રોક-કોનો ? (૮)	૨૦૨૮
” -અનયોગ-ચિત્ત.	
શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૩૬-૪૨
ઉપદેશિક-ની અયોગ્ય શીકા. (૧)	૧૭૩
ઉપનય. (૧)	૪૭-૪૮
” -ચોળના. (૧)	૫૦
” મરિશાળાનો. (૭)	૧૬૮૦
” વૈધકથાનો. (૮)	૨૦૪૬-૫૩
ઉપમાન-સત્કરિપત. (૧)	૧૧
ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા. (૧)	૨૧૩
ઉપયોગ. (૭)	૧૭૨૫
ઉપરામયેણિ. (૮)	૨૦૨૬-૭
ઉપસંહાર. (૧)	૨૧૬-૮
” (૨)	૩૩૦-૧
” (૩)	૬૬૦
” જૈનપુર દર્શનનો. (૪)	૧૮૬૭-૮

विषय	पृष्ठ
उपसंख्य (४)	११३२-३
" (५)	१३४१-२
" (६)	१६३८
" (७)	१८४०-४५
" (८)	२०७३-२०८१
उपसर्ग (८)	२०९६
" मध्यरौ. (७)	१७३६
उपाग नामकर्म. (४)	८६०
उपायतुं यितवन. (१)	१२६, १३७
उपेक्षा-साधुपत्नी. (५)	१२५६
उभास्वाती-अधमाधमस्वर्ष. (९)	१५७९
" -अधमस्वर्ष. (९)	१५८५
" -विमध्यमस्वर्ष. (९)	१५८६
" -मध्यमस्वर्ष. (९)	१५६३
" -उत्तमस्वर्ष. (९)	१६१२
" -वरिष्ठस्वर्ष. (९)	१६२६
उरःपरिसर्प. (२)	३२५
उल्लङ्घन. (४)	१३४९
उल्लेख. (८)	२०४५
मृद्धिगौरव. (८)	१६९२
मृत्तुता. (५)	१३२६
" (८)	१६२१
" प्राप्त करवाना उपाय. (८)	१६२६
अक्षेपता-महाभेद-कर्मपरिष्ठाभनी.	
(४)	६१८
अक्षयता-सर्व यत्रिणी. (४)	१११३
अक्षयनिवास. (२)	३१३
" भा-संसारिण्य. (८)	१६९६
अथल्लोप. १०. (४)	१४०५, १८२२-१४२८
अथल्लासमिति. (३)	५०५
" (६)	१६४८
अथवत्प्रेत. (८)	१६५५
अथर्व-हरिद्रता विरोधी सत्व. (७)	१००८
आय भक्ष. (७)	१८३०

विषय	पृष्ठ
आहुं भोजन-ब्रह्मादरी. (४)	१०९८
आरुडो कथा. (७)	१७३८
आर्द्धासिन्ध-राजभार्ग. (६)	१६०४
आपराधिकर्ष-सम्यग्दर्शनं. (४)	१०८६
आवध-दान. (१)	४४. २०७
" " उपाय. (१)	४६. २१०
" " धान. (१)	४६. २१२
क्यरौ-अविरति. (७)	१७३६
" अर्थनियम. (७)	१७४१
कल्याण दर्शन. (४)	८५६-१३४९-१०२८
कंठाजो अने धनप्राप्ति. (९)	१५४६
कथाकथन-पूर्व कीर्तिवतुं. (४)	७९२
कथानक उत्तमसूरि. (९)	१५५१-१६२८
" रसनातुं. (४)	७९२. १११०
" लक्ष्य श्रु. (५)	१२९२-७
" पदपुरुष. (९)	१५५७-१६३०
कथा प्रकर.. (१)	५
कथा योना-वेल्हसुखनी. (४)	८२५
कथा शरीर (अंतरंग). (१)	८
" (अक्षिर्ग). (१)	१२
कनकर्मजरी. (३)	५८६
" विरहदशा. (३)	५६८-६०४
" भास्त्रिभक्ष. (३)	६०६
" नंदिवर्धन क्षत्र. (३)	६१२
कनकावली तप. (८)	२०३५
कंदमुनि-सहायम दर्शन. (८)	१८८७
" -भाषाकथ. (८)	१६८०
" -महाभद्र. (८)	१६८०
कन्या-दश. (८)	१६२१
" यतिधर्म-अथ. (८)	१६३०-१
" धर्मउपाय. (८)	१६३२
" स्थान. (८)	२०३१
" स्मृत्यु. (८)	२०१४
कन्यागति. (७)	११४२

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કપાળ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮	કર્મવિદ્યાસનો નિર્ણય. (૩)	૪૦૭
કપોત-લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨	" " રાગનુ સ્થાન. (૩)	૫૦૬
કરં (૧)	૧૫૧૮	" " તું વિસ્તૃત સ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
કબૂલાતો-ભિખારીની. (૧)	૩૩-૧૭૨	" " ના પુત્રોના ત્રણ પ્રકાર (૩)	૫૪૪-૬
કા (ટેકસ) સંબંધી ખ્યાલ. (૩)	૫૫૬	" વિષયનું સાહિત્ય. (૪) નોટ	૮૬૩
કરણસિત્તરિ (૧) નોટ.	૬૩	" વિભાગે વૈચિત્ર્ય. (૪)	૮૫૨
કરીઆણા-સ સારખનરે. (૭)	૧૭૩૫	" વ્યાધિ-નરમાસ મોક્ષ. (૮)	૨૦૪૮
કરણા-સાધુ પત્ની. (૫)	૧૨૫૬	કર્માદાનના વ્યાપારો. (૧)	૧૪૭૮
કર્કશશિ. (૭)	૧૬૫૧	કર્મેન્દ્રિય (પરિ.)	૧૩૭૩
કર્તવ્ય. (૧)	૩	કર્ણ-આવીર. (૩)	૧૮૩૩
"-ઉપદેશ. (૩)	૫૪૬	કલ્પ-દર્શનને જુદા પાડનાર તત્ત્વ (૪)	૮૬૧
કર્મ-સોપકમ-નિકપકમ. (૩)	૪૯૭	કલ્પોપપત્ત-કલ્પાતીત. (૨)	૨૮૭
" આક. (૨) નોટ	૨૫૮	કલ્યાણ મિત્ર. (૭)	૧૭૨૩
" પાત્ર. (૪) નોટ	૮૩૦	કલ્પોચિત-સાચરના. (૧)	૧૪૬૮
" ચાર-ધાતી. (૮)	૨૦૩૧	કપ-છેદ-તાપ. (૪) નોટ	૮૪૬
" " અધાતી. (૮)	૨૦૩૨	કપાય. (૧) નોટ.	૧૫૩
" અંધિ. (૭)	૧૭૬૫	" પરીશબેદ. (૭)	૧૬૬૨
" પાતળાશ. (૮)	૧૮૬૧	" આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૧
" (પરિ.)	૧૩૭૪	" જીદર (૭)	૧૭૩૮
" પરિણામ. (૨)	૧૫૮	" લેશ્યા સંબંધ. (૭)	૧૭૫૪-૫
" " -પ્રેક્ષ ત્રિયોગ. (૨)	૩૦૫	કષ્ટસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
" " -તું બેવડું તંત્ર. (૩)	૪૬૬	કસોટિ-પ્રગતિશાવનાની. (૧)	૨૦૩
" " -ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત. (૩)	૩૭૪	કળા-અલ્યાસ. (૩)	૩૫૦
" " -અનુકૂળતા (૮)	૧૬૦૧	" -રિપોર્ટ. (૩)	૩૫૫
" " મહામોહ સંબંધ. (૪)	૬૧૬	" -ધાતુવાદ. પત્રચંદ્ર (૩)	૩૫૭
" " સાત્ત્વકપુરની જામીનગીરી (૪)	૧૦૪૬	કળાચાર્ય અને રિપુદારણ (૪)	૭૧૪-૭૨૫
" " સિદ્ધાંત. (૬)	૧૫૫૮	" ના જુવાસા. (૪)	૭૩૦
" " શ્રીમર્મ. (૮)	૧૬૨૧	કલ્પચેષ્ટા. (૪)	૮૨૩
" " મધ્યસ્થતા. (૬)	૧૫૬૩	કાકીડા-પ્રમાદ. (૭)	૧૭૩૬
" " અને નિદ્રા. (૬)	૧૫૭૦	કાગડાને કંઠે રત્ન. (૪)	૭૩૬
" બુમિ-પંદર. (૮)	૧૬૬૮	કાવ્ય અને રત્નો. (૭)	૧૭૧૬
" વિલાસ (૩)	૩૭૪	કાન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
" અને સ્પર્શન. (૩)	૩૮૧	કામ-નાટકે વિદ્યુત્ક. (૨)	૨૧૧
		" કથા. (૧)	૫

વિષય	પૃષ્ઠ
કામદેવ-આતરનાથ (૬)	૧૪૯૨
" " આકાર સ્વરૂપ (૬)	૧૪૯૨
" " ની અસરમા મનની સ્થિતિ (૬)	૧૪૯૪
" " ની બાહ્યતા (૬)	૧૫૦૭
" " ની ઉન્નતતા (૬)	૧૫૧૮
" " -મંદિરે બાળ (૩)	૪૩૧
" " ની રાધા (૩)	૪૩૬
" " ની લીલા (૪) નોટ	૮૩૪
" " ની અસર (૩)	૫૬૭
" પુરુષાર્થ (૧)	૧૩૧
" રાજ (૪)	૮૬૫
" વિદ્યુવળ દશા (૩) ૫૫૧, ૫૭૩	
" " -કનકમુજરી. (૩) ૫૫૧-૬૦૪	
કામદારો-જૈનમંદિરે (૧)	૧૮-૮૮
કાચકેશ-તપધોમ (૪)	૧૦૬૬
કાચગુપ્તિ (૩)	૫૦૫
" (૧)	૧૧૪૮
કાચધોમ-સાતમેદ (૭)	૧૬૫૩
કાયા-બોરડો (૮)	૧૭૩૮
કારણ-પરમ કારણ (૮)	૧૨૨૭
કારણો પામ (૩)	૩૦૮-૬૩૧
" પાત્ર (૩) નોટ	૫૨૬
" મા ઉપચાર મુખ્યતા (૩) ૫૨૬	
" ની વિચારણા (૮) ૧૧૦૪-૦૬	
	૧૧૧૮-૨૦૨૨
કાર્મણ્ય શરીર-ચોક્ક (૭)	૧૭૩૮
કાર્ય નિવેદન (રિપોર્ટ)-વિમર્શનો	
" (૪) ૧૧૦૪	
કાર્યસાધક કારણસમાજ (૮) ૧૮૦૪-૦૬	
કાસકુસુમ (૩) નોટ	૬૧૭
કાળક્ષેપ (૩)	૮૧૦ ૪૩૧
કાળચક્ર (૧) નોટ	૮૨
કાળપરિગતિ (૨)	૨૬૨ ૧૩૧૨
કાળનિવેદક (૪)	૭૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ
કાળનિવેદક (૫)	૧૨૧૬
" (૮)	૧૮૬૬
કાળ નિવેદન (૩)	૩૭૨
કાળમાન-સ્વરૂપ (૨)	૨૬૪
કાળ સામ્ય-સામ્યતા (૫)	૧૩૧૨
કાળ સ્વરૂપ (પરિ.)	૧૩૫૫
કાળો રમ-પ્રવાસો (૫)	૧૨૩૫
કલિવિષયા દેવ (૭)	૧૮૨૧ ૧૬૭૦
કુચારો વિમળ (૫)	૧૨૨૪
કુશી-અમલ-સમય (૫)	૧૧૫૪
કુશીપ્રાવેશિક રસાયણ (૧)	૬૧
કેટુળ-અતરંગ બાણ (૩)	૬૭૦
કેટુળીઓનુ ભોજન (૭) ૧૬૮૭-૧૬૯૬	
કેટુળીઓ-સારગુરુના (૫)	૧૨૬૧
કુડ-સૌદ્રાધાન (૭)	૧૭૪૦
કુતીર્થાઓનુ સ્થાન (૮)	૨૦૫૩
કુર્મન (૧)	૫૧
કુદૃષ્ટિ (૪)	૮૧૮-૮૬૨
કુદૃષ્ટિ-આક્રમણ બાપા (૭)	૧૮૭૪
કુદૃષ્ટિ અને રમણ (૪)	૮૧૩
કુલ રાશિ (૭)	૧૧૬૫૩
કુરુપતા-પિરાચી (૪)	૧૦૦૫
કુરુધર-પ્રકરીક (૮)	૧૮૮૩
" -ગુણધારણ મૈત્રી (૮) ૧૮૫૬	
" સ્વપ્ન-વિચારણા (૮) ૧૮૮૧	
કુલીન અને પરમી (૩)	૪૪૧
કુલિકાઓ (૧)	૨૧-૧૧૭
"	૧૨૧-૧૨૩
"	૧૫૧-૧૬૧
કુળમાન સ્ત્રી (૫)	૧૨૫૨
કુલકૃત્યની પ્રેરણા (૭)	૧૭૧૪
કૃપણતા (૭)	૧૭૨
કૃષ્ણ-ઉદ્દેવ (૪)	૮૪૫
કૃષ્ણ-વેશ્યા (૭)	૧૭૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કેડ-સદાજી. (૫)	૧૧૫૩	કાપકમેળી. (૮)	૨૦૩૧
કેદખાતામાં-નદિવર્ધન. (૩)	૬૩૬	" (૮)	૨૦૭૭
" પનવાદન. (૭)	૧૮૧૩	કામા-ચતિર્ધર્મ મનુષ્યનં. ૧. (૪)	૧૦૬૭
કેવલ-સદ્બોધ મિત્ર. (૪)	૧૮૬૨	" નો આનંદ. (૮)	૧૮૮૧
કેવળ. (૨)	૨૮૦. ૨૮૭૭	" ચાચના. (૮)	૨૦૮૨
કેવળી સમુદ્ધાત. (૫)	૧૨૮૦	કુષોપરામ-ખારી. (૭)	૧૭૩૮
" (૬)	૧૬૦૭	" ભાવ. (૫)	૧૬૭૮
કેરાવાણિગ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦	કાવિ. (૩)	૩૬૧-૩૭૩
કોટવાળો-જૈનમંદિર. (૧)	૧૬. ૬૬	કાવિ. (૮)	૧૬૨૧
કોટ-પ્રવાસો. (૫)	૧૨૪૩	" મેળવવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૩
કોપકા-ખે. (૬)	૧૫૦૨	કાવિકરૂપ-સમ્યક્દર્શન. (૪)	૧૦૮૬
કોવિદ-પરિચય. (૭)	૧૭૭૭	કાવોપરામિકરૂપ-સમ્યક્દર્શનનું. (૪)	૧૦૮૬
" અને મુતિ. (૭)	૧૭૭૮	કીરત્વક્ષ અને ધન. (૬)	૧૪૭૪
" અને સદાગમ. (૭)	૧૭૮૩	કુધા-શૂખ-પ્રવાસો. (૫)	૧૨૪૦
કોરા-સામાન્ય રાજ્યનો. (૬)	૧૫૬૦	કોવમદિમા. (૩)	૫૨૮
કૌતુક-નિર્વાસા. (૪)	૬૧૧	કોમપુરી-મનુષ્યમિતિમાં. (૮)	૧૬૭૪
" -સવચકનાં. (૪) ૬૨૭-૧૦૬૮		ખટપટની નળ. (૩)	૫૫૮. ૫૬૧
" -પ્રકાર. (૭)	૧૭૧૬	ખવતા-પિરાણી. (૪)	૧૦૦૨
ક્રિયા આચરણ-રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય.		ખાણખોદન-ચતુરોખર. (૬)	૧૫૪૮
(૬)	૧૫૬૮	ખાણપાન-રેસના. (૪)	૭૭૩
ક્રિયાવાહી દર્શન. (૪)	૧૨૪૮	ખાણ-સદાજી. (૫)	૧૧૫૪
કીકાનંદન ઉપાન. (૫)	૧૧૮૮	ખાવાનાં અમખરો વેલ્લહલ. (૬)	૮૨૦
કીતદોષ. (૪)	૧૪૦૬	ખુલાસા. (૩)	૧૮૮
કૃતચિત-વકા. (૩)	૩૫૩	" (૪)	૭૬૬-૮૦૦
" અસરથી તમાચો. (૩)	૫૫૦	" (૭)	૧૮૪૧-૨
" પ્રવરસેતને માર્ગો. (૩)	૫૮૦	" બુધસરિના. (૫)	૧૨૩૮-૧૨૫૫
" વિભાગર યુદ્ધપ્રસંગ. (૩)	૫૮૩	ખૂન-અર્ધ રાજ્યહર નેકરૂં. (૬)	૧૫૩૬
કોપ-જીવો વૈશ્વાનર.	૫.	ખૂની-નદિવર્ધન. (૩)	૧૬૭-૬
" પિંડદોષ. (૪)	૧૬૧૭	ખેચર. (૨)	૩૨૫
" નજીવી ખાખતમાં. (૩)	૧૩૪	ખેતી. (૧)	૭૩
" રનેહપૂર્વક. (૧)	૧૫૬	" અને ધતરોખર. (૬)	૧૫૪૬
" દિલ કરનાર પર. (૩)	૬૪૫	ખોટી ચિતા-અરણી. (૭)	૧૭૩૬
કિલખાનસ-નગર. (૪)	૭૧૧	ખાધર-સંસારીજીવ. (૮)	૧૦૫૫
કાપકમેળી. (૫)	૧૨૮૦	ખાલધર. (૬)	૧૬૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ
મહિલા-રમણ. (૪)	૬૬૧
„ -બસનપરિણામ. (૪)	૬૬૬
મતિ-આસવાની-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
મતિ નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
મધેડો-આસદાચાર. (૮)	૧૬૬૬
મધર્થમિયુનગાન. (૭)	૧૭૮૨
મમનામમન-ક્રમ. (૮)	૧૬૬૬
મરોળી-ખેડી ચિતા. (૭)	૧૭૩૬
મર્મજ. (૨)	૩૨૪
મર્વપાત-રિપુદારણુનો. (૪)	૧૧૧૬
મળુ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫
મીતાર્થ. (૧) નોટ	૬૮
મુણુ. (પરિં)	૧૩૭૨
મુણુધારણુ-સપ્રમોદનમરે. (૮)	૧૮૫૪
„ -કુલધર મૈત્રી. (૮)	૧૮૫૪
„ -તારામૈત્રક. (૮)	૧૮૭૬
„ -મદનમંજરી લગ્ન. (૮)	૧૮૭૬
„ „ પ્રેમ આલિષ્ઠ. (૮)	૧૮૮૬
„ રાત તરીકે. (૮)	૧૮૬૫
„ અને દશ કન્યા (૮)	૧૮૧૬-૩૩
„ -દીક્ષા. (૮)	૧૮૫૨
મુણુમત ગૃહસ્થના. (૪)	૧૦૮૨. ૧૦૮૪
મુણુનુરાગીપણુ. (૩)	૫૨૩
મુણુરોપ-સંતપુરુષો (૪)	૧૧૧૨
મુણુ છ. રાજનીતિના. (૫)	૧૩૦૬
„ અને સમ્યગ્દર્શન. (૪)	૧૦૮૮
„ શ્રાદ્ધધર્મચિન્તના. (૭)	૧૭૨૨
„ સાધુધર્મચિન્તના. (૭)	૧૭૨૩
„ મોક્ષમમન ચોગ્ય (૭)	૧૭૨૭
„ શુદ્ધ-આર્તિચાન. (૭)	૧૭૪૦
મુકેશિત કર્તવ્ય. (૭)	૧૭૨૭-૧૭૬૦
„ કરુણા. (૭)	૧૬૬૮
„ તત્ત્વ. ગોટાળો. (૪)	૮૪૬
„ અપમાન. (૪)	૭૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
મુરુપરિચય. (૫)	૧૧૬૪
„ સેવા મહિમા. (૮)	૨૦૬૭
„ ઉપચાર-રાજ્યપ્રવેશ ક્રમ. (૬)	૧૫૬૮
મૂઠવાદ. (૬)	૧૫૦૪-૫
મૂઠસ્થધર્મ. (૩)	૫૧૧
મૂઠિધર્મ-કૃતિઓ. (૪)	૧૮૭૮-૧૦૮૬
„ -પાદન. (૭)	૧૮૩૧
„ સ્વીકાર-અસ્વીકાર. (૭)	૧૮૩૬
„ નો સમય. (૮)	૧૮૮૬
„ આદર. (૮)	૧૮૬૨-૩
મોખ-પંચાશ. (૭)	૧૭૩૮
મોટાળો-વ્યંતરકૃત. (૩)	૪૧૧
મોત્ર. (૨)	૨૬૦
„ -મિત્રરાત્ર. (૪)	૮૬૨
„ -ના બે મનુષ્ય. (૪) નોટ. ૮૬૨	
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
મોપીપાદવદન. (પરિં)	૧૩૫૭-૧૩૬૧
મોમતિક. (૪)	૧૩૪૮
મોળી-એક ભવવેદ. (૨)	૩૧૫
મોતમદર્શન. (૪)	૮૫૬. ૧૩૪૪
મોરવેદી અધઃપાત. (૮)	૧૬૬૦
મથ-કૃતપતિ. (૧)	૪૪-૨૦૭
„ -વ્યવસ્થા. (૧)	૨૧૩
„ -રચનાપ્રસંગ. (૧)	૨૧૩
મથકારની પ્રાર્થના. (૧)	૨૧૪
„ આત્મસંયુતા. (૧)	૨૧૫
મંચિભેદ. (૧)	૮૬-૧૦૬
મીખમવર્ણન. (૪)	૧૦૬૮-૧૧૦૧
મૈવેચક. (૨)	૨૮૭
„ પ્રયમ. (૮)	૧૬૫૪
„ ખીલુ. (૮)	૧૬૫૫
મંધરાળા-માં મહાભદ્રા. (૮)	૧૬૮૨
મકપણુ-મુલાસો. (૫)	૧૨૪૫
„ અને મિત્રા દર્શન. (૪)	૮૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ચારિત્ર ચારતે સ્વીકાર. (૧)	૩૦. ૧૬૫
■ રાજ્યમ હોયે રોકા-અધ્યમ રાજ્ય.	
(૬)	૧૫૮૦
„ વિનય-પાંચ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૧
ચાર-આપારીનો હથોળ. (૭)	૧૭૦૧
■ „ વર્તન બાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૧
ચારિતા-દેવી. (૩)	૬૨૭
ચાર્વાક. (૪)	૧૦૩૧. ૧૩૮૪-૮૬.
ચિકિત્સા દોષ. (૪)	૧૪૧૭
„ -વૈદ્યની. (૮)	૨૦૪૫. ૨૦૪૬
ચિત્ત અને હેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨
„ શિક્ષા. (૭)	૧૭૪૫
„ રત્નરક્ષણ. (૭)	૧૭૬૧
„ વાનર બચ્ચુ. (૭)	૧૮૩૮
„ રમ હથોળ-અનુસુદર. (૮)	૧૮૭૮
„ ■ -મહાવિદેહબાહર. (૮)	૧૮૬૧
„ વિદ્યેષ-મંડપ. (૪)	૮૦૭
„ „ -સમજણ. (૪)	૮૩૨
„ „ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૩
„ „ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ ■ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૩
„ વિત્ત-પાત્રના આક્રમણ. (૪)	૧૦૬૦
„ વૃત્તિ-અટવી. (૪)	૮૦૪
■ „ સમજણ. (૪)	૮૨૬
„ „ અટવી અને મહાત્મા (૪)	૧૦૩૬
„ „ અને જૈનપુર. (૪)	૧૦૪૪
■ „ ભૂમિ. (૬)	૧૬૦૪
„ „ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૨
„ શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૩૬
„ સમાધાન-મંડપ. (૪)	૧૦૪૩-૧૦૫૫
„ „ = રચના. (૮)	૧૬૪૬
„ રાંસારનું અને પારનું કારણ. (૭)	૧૭૬૧
„ સાધના. (૭)	૧૭૬૨-૩
„ ■ ના શ્લોકો. (૭)	૧૭૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્તસૌદર્શનચર. (૩)	૩૬૧-૩૬૨
ચિત્રપટમાં મંત્રી. (૬)	૧૫૨૩
ચિત્રપરીક્ષા. (૬)	૧૪૬૨
ચિત્રવર્ણન. (૬)	૧૫૨૪-૫
ચૂરો-વજ્રદંડથી. (૭)	૧૭૪૩
ચૂતમંત્રી-પરિચય. (૫)	૧૧૬૬
„ -રત્નચૂડ. લમ. (૫)	૧૧૭૦
ચૂર્ણદોષ. (૪)	૧૪૨૦
ચેતન સુખાસિકા. (૮)	૧૮૬૧
ચેષ્ટાથી અધિકાર નિર્ણય. (૧)	૧૭૮
ચોક્ક-કર્મણ્યસારીર. (૭)	૧૭૩૮
ચોર અને કાળાહળ. (૨)	૨૬૭
„ ચિકલ્પો. (૫)	૧૨૦૨
„ ના ભૂકાણાં. (૫)	૧૨૦૫
„ યું પોષણપ્રકાર. (૫)	૧૨૦૭
„ વધસ્થાન સંકેત. (૮)	૧૬૬૧
„ સ્વરૂપધારણકારણ. (૮)	૧૬૬૩
„ આકારનું કારણ. (૮)	૨૦૦૪
„ ના અંદર અંદર નિર્દય. (૭)	૧૭૬૫
ચોરી અને વામદેવ. (૫)	૧૨૦૧
„ કરનારના ચિકલ્પો. (૫)	૧૨૦૨
„ અને હુચ્યાધ. (૫)	૧૨૦૩
„ આશ્રયદાતાને ત્યાં. (૫)	૧૩૩૨
„ ની સીધી મુલા. (૫)	૧૩૩૩
ચૌદ નિયમ. (૪)	૧૦૮૩
છ આતર નગરો. (૪)	૧૦૨૦
„ પુત્રો. કર્મપરિણામના. (૬)	૧૫૬૬
છર્દિત દોષ. (૪)	૧૪૨૮
છલ. (પરિ.)	૧૩૬૭
છાતી લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
છેલ્લેસ્થાપન-મિત્ર ચારિત્ર. (૪)	૧૦૬૫
જગત્ સ્વરૂપ વિચાર. (૪)	૬૦૦
જઘન્યતા-નાણી. (૪)	૭૧૨
જઘન્યપ્રાણી સ્વરૂપ. (૩)	૪૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
નડ. (૪)	૭૬૫
" -સનાદુષ્ટ (૪)	૭૭૨
" -મર્યાદાલેખન. (૪)	૧૧૦૫
" નુ ખૂન. (૪)	૧૧૦૬
નનમેજન. (૫)	૧૨૮૫
નનમેજસુવ. (૫)	૭૦૪, ૧૧૪૨
નરા-પિરાયી. (૪)	૯૯૫
નરુપ (પરિ.)	૧૩૬૬
નળચર. (૨)	૩૨૫
નળીર-રાજસચિત્ત-તામસુની (૪)	૯૧૯
નળ-પીડી-સમણ. (૫)	૧૧૫૩
નળીતો ચોર માર્યો નળ. (૫)	૧૩૩૫
નનિનામકર્મ. (૪)	૮૬૦
નતિ (પરિ.)	૧૩૬૮
નતિસંખ. (૩)	૬૭૧
નતિસ્મરણ. (૫)	૧૨૬૮
" (૭)	૧૬૭૩
" શુદ્ધાનુરાગથી. (૫)	૧૧૮૨
" " (૮)	૧૬૫૫
" -મહાચાટાને. (૮)	૨૦૦૧
" -અનુમુદરને. (૮)	૨૦૦૩
નળ બુદ્ધગતાની. (૫)	૧૨૬૧
નિજ્ઞાસા. (૪)	૭૫૮
" -વાણિ-નની (૪)	૮૦૩
" તૃપ્તિ-હરિની. (૬)	૧૫૫૨
નિનમત્ત-નિમિત્તિઓ. (૩)	૩૬૦, ૬૨૭
નિનમ દિરે પૂન. (૩)	૫૧૪
નિનમુદા. (૫)	૧૧૬૨
નિત-મોહરાયની (૫)	૧૩૧૭
નિત-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૬
નિવ. જગત. ઇશ્વર (૧) નોટ.	૧૧૭
નિવનરવ. (પરિ.)	૧૩૬૧
નિવનસાર્થકતા-ખાળ નજરે. (૩)	૪૦૩
નિવેશ-પદમાળ. (૭)	૧૬૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ
નિવ વર્તન-મુદર. (૭)	૧૭૧૧
નિવતીર્ય-સિદ્ધાસન. (૪)	૧૦૫૬
" " (૮)	૧૬૫૦-૨૦૦૨
નિવિકા-મૃતિવિરોધી સત્વ. (૪)	૧૦૦૧
નિગદ-અનરોપર. (૬)	૧૫૪૮
" અને કપોતક. (૪)	૯૭૦
નિમટા પર પચલોચના. (૪)	૯૭૨
નિગુપ્ત-પરિચય. (૪)	૮૭૬
નિગદા પર વિજય. (૪)	૯૦૫
" આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
નિ-અવિરતિ. (૭)	૧૭૩૬
નિન કેવા હોય. (૩)	૫૬૦
" દર્શન-લોકોત્તર. (૪)	૧૦૨૨
" " (૪)	૧૦૩૩, ૧૦૩૬, ૪૧ ૧૩૬૦, ૧૪૦૪.
" " (૮)	૨૦૪૮
" બ્યાપક. (૮)	૨૦૫૪-૬૩
" ધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
" પુરદર્શન. (૪)	૧૦૩૧
" " વર્ણન. (૪)	૧૦૪૬
" " ના લોકો. (૪)	૧૦૫૦
" મંદિર-વૈભવ. (૧)	૧૮૬૧
" શાસ્ત્રસાર. (૪)	૧૦૧૭
નિન અને વર્તન. (૩)	૬૭૫
" ની જરૂર. (૩)	૬૮૧
" ક્રિયા. (૭)	૧૭૫૦
" કૃષ્ણ. (૭)	૧૬૬૬
" વિનય-પાત્ર પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૦
" સંવરણ અને સદ્બોધ. (૪)	૧૦૬૦
" અંતરહીનતા. (૭)	૧૭૬૬
" ની તાળામાં ધનવાદન. (૭)	૧૭૭૫
" આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
" મિત્રશત્રુ. (૪)	૮૮૮
" ના પાંચ મનુષ્યો. (૪)	૮૮૮
નોટ.	૮૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
જ્ઞાનાતિશય (૧)	૧૬૧૯
જ્ઞાનાવરણીય (૨) મ.	૨૮૬
જ્ઞાનાશાતના-વૈરાગ્ય ન થવાનું કારણ.	
(૮)	૨૦૧૯
જ્ઞેય-અધ્યેય-અનુષ્ઠેય. (૧)	૨૧૩
જ્યોતિષ. (૨)	૨૮૭
„ સાસ્ત્ર. (૭)	૧૬૪૭. ૧૬૪૫
જ્યોતિષી-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
ઝાડ-ઝેરી-વિષય. (૭)	૧૭૪૦
ઠીકરાના પાત્રમાં લીખ (૫)	૧૨૬૫
„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૧
ઠીળ-પાપાતિરેક. (૮)	૧૬૯૯
ડાસ-પરીપહ. (૭)	૧૭૩૯
ડુંદી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
દીવ્યણ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
તડકો-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૩
તત્ત્વ અરુચિ. (૪)	૮૪૯
„ જિજ્ઞાસા. (૧)	૨૦.૧૦૬.
„ જ્ઞાન. (૩)	૬૮૦
„ પ્રીતિકર-પાણી. (૧)	૨૫.૧૨૯
„ પ્રભાવ. (૧)	૧૪૬
„ પ્રીતિકર પાણી. (૫)	૧૨૭૬
„ વિચારણા-પ્રકર્ષ. (૪)	૧૦૫૭
તત્ત્વાનુસંધાન. (૧)	૧૧૭
તત્ત્વાર્થભાષ્ય. (૬) ૧૫૭૬-૧૫૮૫-૧૫૮૯	
„ ૧૫૬૩. ૧૬૧૨. ૧૬૨૬	
તત્ત્વમિતિ રાણી. (૪)	૭૬૩
તત્ત્વરિણિતિ. (૨)	૩૦૨
તદ્વચન-ત્રાકુટો. (૩)	૩૭૫
તદ્વચા. (૧)	૨૩.૧૨૦
„ -પરિચારિકા. (૧)	૩૬.૧૭૬
„ -સ્થિતીકરણ. (૧)	૩૮.૧૮૪
„ -સંભાવના. (૧)	૧૮૬
„ વ્યવસાયી. (૧)	૧૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ
તદ્વિલસિત-બેઠ. (૪)	૮૦૬
„ -સમજણ. (૪)	૮૩૧
„ -અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ -મહાન ગ્રાહકમણ. (૭)	૧૮૦૩
તત્ત્વિયોગ-દૂત. (૨)	૩૦૨
તપન ચક્રવર્તી અને સિદ્ધિશાસ્ત્ર. (૪)	૧૧૨૦-૧૧૩૧
તપમુખ-ચારિત્ર ધર્મશાસ્ત્રનું (૪)	૧૦૬૧
„ યોગ.યતિધર્મ મનુષ્યન. ૫ (૪) ૧૦૬૮.	
„ વર્ણન. (૮)	૨૦૩૪-૭
„ સૌખ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
તમસ્તમપ્રભા. (૬)	૬૮૭
તમાચો-વિદુરને. (૩)	૫૪૬
તમ-પ્રભા. (૩)	૬૮૫
તરસ-ખુવાસા. (૫)	૧૨૪૧
તર્ક (પરિ.)	૧૩૧૬
તલિયું-પગનું-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૧
તાત. (૪)	૮૫૭
તાપસ-મત. (૪)	૧૩૪૬
તામસચિત્ત-પરિવાર. (૩)	૫૭૫
„ -વિ. રૌદ્રચિત્ત (૩)	૫૭૫
„ -માં મામા બાણેજ. (૪)	૭૬૪
તામસી-ધાસ. ચાડલા. (૮)	૧૬૬૮
તાશમૈત્રક. (૩)	૫૮૬
„ આદ્યલક્ષ મંદિરે. ૧૮૫૬ (૮) ૧૮૫૬	
તાવ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૬
તાળવું-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭
તિરસ્કાર-નરસુદરીનો. (૪)	૭૪૨
તિર્થ ચ (૨) નોટ.	૨૫૬
તિર્થ (૩) નોટ.	૩૪૬
તિર્થકર નામકર્મ. (૪)	૮૯૨
તિર્થજન. (૫)	૧૨૭૬
તિર્થચો-આસ્તિક-નાસ્તિક. (૮) ૨૦૪૭	
„ -મોક્ષ (૮)	૨૦૩૯-૪૧

વિષય	પૃષ્ઠ
તીવ્રમોહોદય-સરસૂઓ. (૨)	૩૦૧
પુન્નતા-હાસપત્ની પરિચય. (૪)	૮૭૩
પુન્ન યોગન-પરપ્રેમ. (૧)	૨૮, ૧૫૮
„ -મા વધારો. (૧)	૧૮૧
પુલારાગિ. (૭)	૧૬૫૨
પૃથ્વી-વેદિકા. (૪)	૮૦૮
„ -સમજણ (૪)	૮૩૩
„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ મોચન. ચાવીઓ. (૩)	૪૨૨
તેજસ્કાય (૨)	૩૧૮
તૈજસી-લેશ્યા (૭)	૧૭૫૨
તોફાની છાકરાઓ. (૧)	૧૧, ૫૫
ત્યાગ-ની બીજ (૧)	૧૫૩
„ -શરત સાથે સ્વીકાર (૧)	૩૦-૧૬૫
„ -આદરવગરનો (૧)	૧૮૩
„ -અપનો પછી લાભ (૧)	૧૮૧
„ -સર્વથા (૧)	૪૨, ૧૬૫
„ -સર્વસંગ (૧)	૨૦૩
„ -સર્વસંગ-તેથી ફેરફાર (૧)	૨૦૫
„ -માત્ર બાલ કુટુંબનો (૩)	૧૭૬
„ -અરિદમનનો (૩)	૧૮૩
ત્રણ કુટુંબો (૩)	૧૭૦-૧૭૬
„ કોટિ (૪) નોટ	૮૪૬
„ શુદ્ધિ (૪) નોટ	૮૪૬
ત્રયી વિદ્યા (૫)	૧૩૦૬
તસ નામ કર્મ (૪)	૮૬૧
ત્રાણના પાત્રમા લીખ (૫)	૧૨૬૬
„ તુ રહસ્ય (૫)	૧૨૭૨
ત્રિકરણ-પાટો (૨)	૩૨૨
ત્રિદડી. (૪)	૧૩૪૪
ત્રિમેટા (૩)	૫૮૩
ત્રિરાશિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૭
ત્રિવલય. (૩) નોટ	૪૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
દડનીતિ વિદ્યા. (૫)	૧૩૦૬
„ -રાજનીતિ અગ. (૫)	૧૩૦૮
દત્તવાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૪૦
દપતી પ્રેમ. (૪)	૭૩૮
દયા. (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાસ કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
„ કુમારી. (૩)	૬૨૮
„ -સવિધત્ લભ. (૩)	૬૩૧
દરિદ્રતા-પિસાચી. (૪)	૧૦૦૭
દર્શન-મૌલમ. (૪)	૮૫૬
૧૦૨૦, ૧૦૨૬, ૧૩૬૨, ૭૧	
„ -પાશુપત. (૪)	૮૫૬
„ -કલ્યાદ.	૮૫૬
૧૩૪૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૬	
„ -વૈશેષિક. (૪)	૮૫૬
૧૦૨૦, ૧૦૨૮, ૧૩૭૧-૭૫	
„ -લેદ. (૪)	૮૬૦
„ -બૌદ્ધ. (૪) ૧૦૨૦, ૧૦૩૦, ૧૩૮૦-૮૪	
„ -ચાર્વાક. (૪) ૧૦૩૧, ૧૩૮૪-૮૬	
દર્શન-મીમાંસક. (૪) ૧૦૩૨, ૧૩૮૭-૬૦	
„ -જૈન. (૪) ૧૦૩૩, ૧૩૬૦-૧૪૦૪	
દર્શન-હીન દુઃખીનુ. (૫)	૧૨૩૪
દર્શનથી રસાતરાનુભવ. (૮)	૧૮૧૬
દર્શનવિનય-મે પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
દર્શનાવરણીય. (૨)	૨૮૬
„ -મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૮
„ -ના નવ મનુષ્યો. (૪) નોટ ૮૮૮	
„ -આકમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
“દલનાયા”-પર વિનોદ. (૬) ૧૪૬૬-૭	
દવદાન. (૪) નોટ	૮૩૧
દાન-કુપાત્રે. (૪)	૮૫૪
„ મુખ-ચારિત્ર ધર્મરાજનુ (૪) ૧૦૫૬	
„ -પ્રકાર. (૪)	૧૮૬૦
„ -રાજનીતિ અગ. (૫)	૧૩૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દાન-સુવર્ણ ગો. પૃથ્વીનું. (૪)	૮૪૭	દુષ્ટાભિસંધિ માંકડ. (૭)	૧૭૩૯
દાંત-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫	„ આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૮
દાયકદોષ. (૪)	૧૪૨૪	દુષ્ટારાય-નાભ. (૪)	૭૧૧
દાયજ્ઞે અને સંતોષ. (૮)	૧૮૭૭	દુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
દારિદ્ર્ય-ખુલાસો.	૧૨૫૩	દુઃખમાથી મોક્ષ ઉપાય. (૫)	૧૨૭૫
દાઠની ભયંકર અસર. (૪)	૯૪૦	„ મૂર્તિ-દરિદ્રી (૧)	૧૭, ૧૩.
„ તું પીકું. (૭)	૧૬૬૫, ૧૬૮૦	દુઃખ (પરિ.)	૧૩૮૦
„ તું પીકું. (૭)	૧૬૬૬	દુતપ્રેયણ (૫)	૧૩૧૩
„ ના પીનારા. (૭)	૧૬૬૮-૧૬૭૧	„ કાર્ય. (૫)	૧૩૧૩
‘દાસ્યસિ’-વિનોદ. (૬)	૧૫૦૨	„ -ને ઉદ્ધત જવાળ. (૫)	૧૩૧૪
દિશિમત-ગુણમત. (૪)	૧૦૮૨	દુતીચિહ્નદોષ. (૪)	૧૪૧૪
દીક્ષા આનંદ. (૧)	૨૦૪	દુપણો.-પાય-સમ્યક્ત્વનાં (૧)	૧૪૮
„ અને વિલંબ. (૩)	૫૩૩	દુષ્ટાત (પરિ.)	૧૩૬૫
„ -દ્રવ્ય. (૮)	૧૬૭૦	„ થી ભાવાર્થ સમજ (૪)	૮૧૯
„ -અરિદમનની. (૩)	૬૮૩	„ વૈદ્ય કથાનક (૮)	૨૦૪૩-૫૩
„ -ગુણધારણની. (૮)	૧૬૫૦	દુષ્ટિ દેવી (૧)	૧૫૭૬
„ -ખાલુખળ. (૪)	૧૧૧૪	„ પ્રભાવ (૧)	૧૫૮૧
„ -ભાવના. (૩)	૫૪૦	„ અક્રિયિકરતા (૧)	૧૫૬૧
„ -શત્રુમર્દનાદિની. (૩)	૫૪૨	„ પર વિનય (૧)	૧૬૦૬
„ -અનુસુંદર. (૮)	૨૦૦૮	દુષ્ટિરામ (૪)	૮૬૪
„ -મયે વામદેવ નારાભાગ. (૫)	૧૩૨૬	દુષ્ટિ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૭
„ -મહોત્સવ. (૫)	૧૩૨૫	દુઃકો-સંસારીજીવ (૭)	૧૮૩૪
„ -સાતની. (૮)	૨૦૨૫	દેવતત્ત્વ (૮)	૨૦૫૭
„ મહાભદ્રાની (૮)	૧૬૮૦	દેવદર્શન (૫)	૧૧૮૨
„ વિચક્ષણની (૪)	૧૧૦૬	„ દર્શનને બદલા પાડનાર તત્ત્વ. (૪)	૮૧૦
દીનત્વ-દરિદ્રીની. (૧)	૫૬	„ પૂજન (૫)	૧૧૬૨
દીનદુઃખીની શોધ. (૫)	૧૨૨૭	દેવલોક-ખાર (૨)	૨૮૭
દીર્ઘ સળગાવો. (૫)	૧૨૭૮	„ -પ્રયત્ને (૭)	૧૮૩૧
દુર્ભગતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૯	„ ખીજે (૭)	૧૮૩૬
દુર્ભગનામકર્મ. (૪)	૮૯૧	„ ત્રીજે (૭)	૧૮૪૩
દુર્મુખ અને વિકલા. (૪)	૯૭૫	દેવાગના-દેવજન્મે. (૭)	૧૮૩૨
દુષ્ટાભિસંધિ. (૩)	૫૭૨, ૮૮૭	દેવે અનેવ જુદા. (૪)	૮૪૫
„ ને દ્રેપતું કહેણ. (૪)	૭૬૮	દેવોના વિલાસ (૭)	૧૮૩૩
„ નરદા વગડનાર. (૨)	૨૬૧		

વિષય	પૃષ્ઠ
દેશવિરતિ (૩)	૫૧૨
„ ધર આવક (૬)	૧૫૯૩
દેશના-ભાષા. (૬)	૧૬૨૧
દેશ-સામાન્ય રાજ્યનો (૬)	૧૫૬૦
દેશાતરના લાભ (૫)	૧૨૬૮
દેશાવગારિક-શિક્ષાપ્રત. (૪)	૧૦૮૫
દૈવ અનુકૂળ (૬)	૧૫૪૧
દોરડી-કટકાવવાની (૪)	૮૧૫
દૌર્જન્ય અને સૌજન્ય. (૫)	૧૨૦૮-૧૨૦૯
દૌર્જન્ય-ચોરો (૪)	૭૧૨
દ્રવ્ય. (પરિં)	૧૩૭૧
„ -ક્રિયા. (૭)	૧૭૭૦
„ -અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૬૪
„ -શુદ્ધ પદાર્થ. (૪)	૧૦૬૦
„ -ધર્મ-ભાવધર્મ-અર્થા (૭)	૧૮૮૯
„ -મુનિપણ. (૩)	૧૮૨૨
„ શુદ્ધિ. (૩)	૫૧૪
„ -સ્તવ. (૧) નોટ	૧૬૭
„ „ અને ગુરુ (૩)	૫૧૩
„ -કુમપત્રક-ઉત્તરાધ્યયન. (૧) ૧૧-૧૩૦	
„ -કુમ સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૮૬
કંઠ. (૧) નોટ	૨૦૫
કાદશાગી-અભ્યાસ. (૮)	૧૬૫૬
„ નો સાર-અર્થાન યોગ. (૮) ૨૦૩૯	
કાદશાવર્ત વહન. (૮)	૧૮૬૭
ક્રિકીટ-પાટા. (૨)	૩૨૧
ક્રેપ-અન્ડ્રે-પરિચય. (૪) ૭૮૬, ૮૬૫-૬	
„ -નો અવસર. (૪)	૬૪૧
„ -આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૪
ક્રેપ-સ્વાર્થ-મામારાન. (૬)	૧૫૩૫
ક્રેધી ભાવ-રાજનીતિ શુદ્ધ. (૫)	૧૩૦૭
ધન પ્રાપ્તિ-પ્રયત્નો. (૧)	૭૩
„ માટે-કુવિકલ્પો. (૧)	૭૬
„ -રક્ષણ નિતા. (૧)	૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધનની-તૃપ્તિ અભાવ. (૧)	૭૬-૮૩
„ પર-ચરોવિનયની સમજાય. (૧) ૭૬	
„ ગર્વ-મહેશ્વર. (૪)	૬૫૩
„ ના કલ્પોલ્લા. (૬)	૧૪૬૮
„ માટે પરદેશ ગમન. (૬)	૧૪૬૯
„ ની શોધમા. (૬) ૧૪૭૩, ૧૪૮૧	
„ ની વધતી ઇચ્છાઓ. (૬) ૧૪૮૧	
„ ઇચ્છુના વિચારો. (૬) ૧૪૮૨	
„ માટે રત્નદ્રીપ ગમન. (૬) ૧૪૮૪	
„ સાથે ધનશેખરના ચેડાં. (૬) ૧૫૨૬	
„ માટે અનેક પ્રવૃત્તિ. (૬) ૧૫૪૫-૪૮	
„ પ્રાપ્તિ-કંટાળો નહિ. (૬) ૧૫૪૬	
„ રાશિ. (૭)	૧૬૫૩
„ વાનનો ઈશ્વરી પુત્ર. (૪) ૬૬૨	
„ સ્વરૂપ-વિમર્શ. (૪) ૬૫૭-૬૬૦	
ધનશેખર જન્મ. (૬)	૧૪૧૭
„ સાગર મૈત્રી. (૬)	૧૪૧૭
„ ધનની શોધમા. (૬) ૧૪૭૩-૧૪૮૧	
„ કમસિની લગ્ન. (૬)	૧૪૭૭
„ રત્નદ્રીપ ગમન. (૬)	૧૪૮૪
„ ના ધનની સાથે ચેડાં. (૬) ૧૫૨૬	
„ અને યૌવન. (૬)	૧૫૩૧
„ મૈત્રી-સ્વાર્થ. (૬)	૧૫૩૮
„ દરિયે. સાગર પ્રેરણા. (૬) ૧૫૪૦	
„ ગુ પુણ્ય પદ્ધતિ. (૬)	૧૫૪૨
„ -દરિયામાં. (૬)	૧૫૪૪
„ ની નિષ્કૃંતા. (૬)	૧૫૪૪
„ સ્વરૂપે અને સુસર્જ. (૬) ૧૫૫૬	
„ રખડપાટા. (૬)	૧૬૩૭
ધનેશ્વરને અનુસાસન. (૮)	૨૦૬૬
ધર્મ-એક. (૮)	૨૦૫૮
„ કથા. (૧)	૫
„ કથા-ચાર પ્રકાર. (૫)	૧૧૬૬
„ દર્શનથી પ્રત્યુપકાર. (૫)	૧૧૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મધ્યાન-દંડોલક. (૧)	૧૬૦૬	ધૃષ્ટતા-રિપુદાસજીની. (૪)	૧૧૨૨
== " પવન. (૭)	૧૭૫૮	ધ્યાન અને મનનો સબધ. (૮)	૨૦૩૯
" પરીક્ષામા બ્રહ્માનાબાળવિષ્ણવ(પરિં)	૧૩૫૩-૪	" તપયોગ. (૪)	૧૮૭૨
" અને બ્રહ્મા. (૪)	૧૩૫૫-૭	" બે પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૨
" ગોપીપાદવદન. (૪)	૧૩૫૭-૧૩૬૧	" યોગ-જૈનધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
" પ્રાપ્તિ ફલભક્તા. (૩)	૬૬૫	" " (૮)	૨૦૩૯
" નેતનચૂડને. (૫)	૧૧૬૬	ધ્યેયનાનાત્વ-માધ્યસ્થ્ય. (૮)	૨૦૫૧
" બોધકર. (૧)	૨૧. ૧૧૨	કુવક-રિપુદાસજીના રાસમા. (૪)	૧૧૨૫
" ને રાકા. (૧)	૧૧૩	નખ લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૨
" નો ભપદેરા. (૧)	૧૧૭	નમરદાહ-નદિવર્ધન. (૩)	૬૪૦
" મા અધર્મભુક્તિ. (૪)	૮૪૮	નબારું-સંભોગ. (૮)	૧૯૬૬
" લાલ (૩) નોટ. ૪૬૮. ૧૨૩૪ (૫)		નજરબાધી. (૩)	૫૬૩
" શુકલ-ધવલ પુરુષો. (૮)	૧૯૪૧-૨	નદી-પ્રમત્તતા. (૪)	૮૦૫
" સદ્ધર્મ. (૧)	૧૧૯	" " સમજણ. (૪)	૮૨૭
" પ્રકાર: દાન. શીવ. તપ. ભાવ. ૧૧૯		" " અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
" પુરુષાર્થ. (૧)	૧૪૧	નદીકુટ. (૪)	૮૫૫
" અપર્મના પતિભાગો (૧)	૧૪૩	નદિવર્ધન-જન્મ. (૩)	૩૪૪
" ના કારણ, સ્વભાવકાર્ય. (૧)	૧૪૫	" વૈશાનર મેલી. (૩)	૩૮૭
" સાચો કયા છે? (૭)	૧૭૨૧	" યુદ્ધ. (૩)	૫૩૬
ધર્મચિન્તણ. (૩)	૪૨૭	" કનકમળની લગ્ન. (૨)	૫૧૩
ધર્માનુક્રાન અને નિમિત્તો. (૩)	૫૨૬	" -હાથમા છત્રી-ખૂની. (૩)	૬૧૭
ધાતુવાદ. કળા. (૩)	૩૫૭	" વચગાળ યુદ્ધ. (૨)	૬૨૧
" (૧)	૧૪૭૫	" -રિપુદાસી દેવે. (૩)	૬૨૫
" અને કેશુડો. (૧)	૧૪૭૪	" -યુદ્ધના રીતે. (૩)	૬૦૩
" નિપનરોખર. (૧)	૧૫૪૮	" -ખૂની. (૩)	૬૦૩-૬૦૬
ધાત્રીપિંડ દોષ. (૪)	૧૪૧૩	" -કેશુડો. (૩)	૬૦૮
ધારણી-નદી. (૧)	૧૬૦૬	" ફેર-જાલ. (૩)	૬૪૦
ધુમ્રપ્રભા. (૩)	૬૮૬	" ને રાજા. (૨)	૬૮૧-૬૪૨
ધૂતારા અને બકર ગુરુ (૫)	૧૨૬૩	" ને રાજા. (૩)	૬૪૨
" નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૬	" ને રાજા. (૨)	૬૪૨
ધૃતિ-વાદરી. (૭)	૧૨૫૫	" ને રાજા. (૨)	૬૪૨
" સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૫	" ને રાજા. (૨)	૬૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
નંદિવર્ધનની બાધિદુર્લભતા. (૩)	૬૬૮
„ -મરણ. (૩)	૬૮૪
„ -છટ્ટી નારત્રીએ. (૩)	૬૮૫
નમસ્કાર અને મંગળ. (૧)	૧
નરક યાત્રાના રિપુદારણી. (૪)	૧૧૨૯
નરવાહન-ચિંતવન. (૪)	૧૧૧૨
„ -વૈરાગ્ય-દીક્ષા. (૪)	૧૧૧૪
નરસુંદરી-સિદ્ધાર્થપુરે. (૪)	૭૨૭-૭૩૭
„ -ના પ્રેમનો તિરસ્કાર. (૪)	૭૩૮
„ -તિરસ્કૃતા. (૪)	૭૪૨
„ -હંતારા. (૪)	૭૪૪
„ ની પ્રેમભિક્ષા. (૪)	૭૪૮
„ નો આપધાત. (૪)	૭૫૦
નવકોટિ-આહારવિશુદ્ધિ. (૬)	૧૬૦૦
નવ દ્વાર. (૪) નોટ	૯૬૪
„ વાડ-અભ્યર્ચની. (૩) નોટ ૫૦૪.	૧૯૮૨. ૧૫૬૯
„ વિષ પરિમહ. (૪)	૧૦૮૧
નસીબ એ કાગળાં આગળ. (૬)	૧૫૨૯
નાક-સાક્ષ. (૫)	૧૧૫૭
નાગદત્ત અને સર્પો. (૧)	૧૧. ૨૨૨
નાગદમની. (૩)	૩૫૧
નાટક-કર્મપરિણામનું. (૨)	૨૬૧
„ ના ખાત્રો-સાજ. (૨)	૨૬૨
„ બોધ. (૮)	૨૦૧૩
„ રિપુદારણનું. (૪)	૧૧૨૪
„ સંસાર. (૮)	૨૦૭૬
નાની વાતને દાખી દેવી. (૭)	૧૭૭૨
નામ. (૨) N	૨૯૦
„ આકમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
„ -મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૯
„ -ના ૪૨ મનુષ્યો. (૪)	નોટ. ૮૮૯
નામો-મોક્ષનાં (૮)	૨૦૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
નારત્રી-સાત (૪) નોટ.	૯૬૧
નાસિકા ગુફા (૫)	૧૨૮૮
નિકૃષ્ટ રાજ્ય. (૬)	૧૫૬૮-૧૫૭૬
નિક્ષિપ્ત દોષ. (૪)	૧૪
નિગોદ. (૨)	૩૦૧
„ -ચત્રિરિકા. (૨) N	૩૦૧
„ -ગોળક. (૨) N	૩૦૫
„ -નો અનતમો ભાગ મોક્ષ. (૨)	૩૦૬
„ સ્વરૂપ પરિચિત. (૨) ૩૩૧-૩૩૫	
નિમ્નહસ્થાન. (પરિ.)	૧૩૬૮
નિમ્નચારતા. (૪)	૭૬૩
નિમ્નવિલસિત ઉદ્યાન. (૩)	૪૬૩
„ -માં ત્રણ ભાગ્યો. (૩)	૪૬૬
„ પ્રભાવ. (૩)	૫૨૪-૫૩૪
„ ને માર્ગે મળીથી. (૩)	૫૩૭
નિજામણા. (૮)	૨૦૨૭
નિદાન-વૈદનું. (૮)	૨૦૪૪
નિધાન-નવ. (૮)	૧૬૭૭
નિદા-મહાપુરુષોની. (૭)	૧૮૩૯
નિમિત્ત પિંડદોષ. (૪)	૧૪૧૫
નિમિત્તશાસ્ત્ર. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
નિમિત્તિઓ-નિનમત્ત. (૩) ૩૬૦. ૬૧૭	
„ અને સુદૃષ્ટ. (૩)	૫૩૫
નિયતિ. (૨)	૨૬૨
નિયાણું. (૪)	૮૫૫
નિરર્થક પ્રવૃત્તિ-સમજી ન કરે. (૭)	૧૭૬૬
નિરાશા-રોકવર્ણન. (૩)	૧૦૬-૭
નિરીહતા. (૭) ૧૭૬૮, ૧૯૨૨ (૮)	
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૬
નિરોગતા-રૂબવિરોધી સર્વ. (૪)	૯૬૬
નિર્વેશ. (૧)	૧૪૬
„ (૪)	૧૦૫૧

વિષય	પૃષ્ઠ
નિર્મલ તત્વ. (પરિ.)	૧૩૬૫
નિર્ણય. (પરિ.)	૧૩૬૬
નિર્ણયયોગ. (૬)	૧૬૦૭
નિર્મળચિત્તનગર. (૪)	૭૬૬. ૧૦૪૫
નિર્મળાચાર્ય-આનંદમંદિર. (૮)	૧૮૬૫
„ -દેરાના. (૮)	૧૮૬૮
„ -સ્વપ્નના ખુલાસા. (૮)	૧૯૦૧
„ -દેરા કન્યા વર્ણન. (૮)	૧૯૧૬-૩૩
નિર્માણ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
નિર્માણનકર્મ (૪) નોટ	૮૩૧
નિર્વેપતા-મુધની. (૫)	૧૨૬૩
„ મોક્ષ-તીર્થઓનો. (૮)	૨૦૪૦
નિર્વિકાર સાધુ. (૬)	૧૫૪૩
નિર્વૃત્તિ. (૩)	૩૭૬
નિર્વૃત્તિ નગરી. (૨) ૨૮૪. ૧૦૧૬ (૪)	૧૬૦૮-૧૬૧૦ (૬)
નિર્વેદ અને કવચકવાસીઓ. (૪)	૧૦૧૭
નિર્વેદન-અતિમ (૩)	૬૬૧
નિષ્કરણતા. (૩)	૫૭૩
નિષ્કમલોત્સવ. મળીખીનો. (૩)	૫૩૫
નિષ્પિપાસિતા-સંતોષપત્ની. (૪)	૧૦૬૫
નિષ્પ્રવચક. (૧)	૧૬. ૫૩
„ કારિય-મૂર્તિ. (૧)	૫૪
નિષ્પ્રકંપતા રાણી (૨)	૩૬૩-૩૬૪
નિષ્ફળતા-લોભી ધનશેખરની. (૬)	૧૫૪૫
„ -પરપરા. (૬)	૧૫૫૦
નિસીદ્ધિ. (૫)	૧૧૯૧
નિરૂપણતા-સાધુની. (૧)	૧૨૫
„ -વેદિકા. (૪)	૧૦૫૫
„ -વિમળની. (૫)	૧૧૭૫
„ વેદી રચના. (૮)	૧૯૪૬
નીરવહાનને રાજ્ય (૭)	૧૮૧૧
„ નુ માન. (૭)	૧૮૧૩
નીલ લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
નૈયાયિક દર્શન. (૪) ૧૦૨૬. ૧૩૬૧-૭૧	
નોકપાય. (૧) નોટ	૧૫૩
„ -વીંછી. (૭)	૧૭૩૮
ન્યાય અક્ષરપાદ-મૌલમ સ્થાપિત. (૧) ૫૧	
„ (૮)	૨૦૪૭
પગ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૨
પદપ્રભા. (૩)	૬૮૬
પદ્ય ચક્ષુ. (૪)	૮૫૫
„ મત પામન-રાજ્ય પ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
„ કૃત્વાક્ષર. (૭)	૧૭૬૦
પચાક્ષ-ગોખ-કાયા ઓરકામા. (૭)	૧૭૩૮
„ પશુસંસ્થાન. (૨) ૩૨૪. ૬૮૫	
„ „ -મા સસારીજીવ. (૮)	૧૬૬૭
પચાક્ષિ વપ. (૪)	૮૫૩
પચાચાર. (૭)	૧૭૨૭
પડિલેહણા. (૭)	૧૭૨૬
પડીકું-ગધનુ. મન્દ મરણ. (૫)	૧૩૨૦
પડિતમરણ. (૮)	૨૦૨૯
પત્ની-અગીઆર-સાધુની. (૫)	૧૦૫૬
પત્રચ્છેદ. કળા. (૩)	૩૫૭
પદ્યકેસરના ઈખળ. (૬)	૧૪૬૩
પદ્ય લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨
પદ્ય કર્મોદ્દાન. (૪)	૧૦૮૩
„ મુદ્દા-લુપ્તચરિતા. (૫) ૧૨૫૬ થી	
પરતત્ત્વામા આનંદ-અધમનો. (૬) ૧૫૮૩	
પરદેશમા સ્વદેશી મેળાપ. (૬) ૧૪૮૯	
પરદેશ વ્યાપાર રીતિ. (૬) ૧૪૮૫	
પર-દોહ-ચોર. (૪)	૭૧૨
પરનિર્દા. (૪)	૭૬૧
પરપુરપ્રવેશ-ચોગી. (૪)	૯૧૦
પરમાધામી. (૩) ૬૮૬. ૯૮૧ (૪)	
પરમેશ્વર-સુસ્થિતરાજ. (૮) ૧૬૧૩	
પરવશતા-નિકૃષ્ટની. (૬) ૧૫૬૯	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરસ્ત્રી દોષ ૧ (૪)	૧૦૮૦	પાંચ ભૂતો (પરિં)	૧૩૭૮
„ ગમન. (૩)	૪૪૧	„ મત. (૬)	૧૫૬૬
„ તરફ વર્તન. (૪)	૭૬૮	પાટુ-માતાને-અભિમાની. (૪)	૭૪૭
પરાધાત નામકર્મ. (૪)	૮૬૦	પાત-રખડપાટો. (૭)	૧૮૩૬
પરાધીનતા-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૮	પાદપોષમ. (૮)	૨૦૬૬
પરાવર્તદોષ. (૪)	૧:૧૦	પાનગોષ્ટિ. (૭)	૧૬૬૬
પરિગ્રહપરિમાણ મત-સ્થૂળ. (૪)	૧૦૮૧	પાપ. (૩)	૪૨૬
„ -વિરમણ. (૪)	૧૦૩૬	„ -તત્વ (પરિં)	૧૩૬૩
„ -સ્વરૂપ. (૭)	૧૭૭૩	„ સાસ્ત્રો. (૪)	૮૫૦
„ -નવવિધ. (૭) નોટ	૧૭૭૩	પાપાતિરેક-ઠીળ. (૮)	૧૬૬૬
પરિપાટી વ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૧૪-૧૬	પાપોનાં પરિણામ. (૮)	૧૬૬૬
પરિભ્રમણ. (૩)	૬૮૫	પાપાનુબધી પુણ્ય. (૪) ૬૬૦.	૧૨૨૦
પરિવાર-આવિરભર્મરાજનો (૪)	૧૦૮૭-૧૦૬૬	„ પાપ. (૫)	૧૨૨૦
„ -ખેવડો. (૩)	૩૪૬	પાપીર્ષજ. (૪)	૬૬૧
„ -તત્ત્વ. (૩)	૩૬૬	„ ના સાત પાડા. (૪)	૬૬૨
„ -મોહરાયનો. (૪) ૮૪૩-૮૮૨		પાપીર્ષજ-નિરૂપ. (૬)	૧૫૭૫
„ -સંબધી વાનરનો. (૭) ૧૭૫૬		પાપોદય અને ખલતા. (૪)	૧૦૦૩
પરિહારવિશુદ્ધિ-મિત્ર-આવિરરાજનો		„ અને દરિદ્રતા. (૪)	૧૦૦૮
(૪)	૧૦૬૫	„ -પુણ્યોદય. (૮)	૧૬૦૪-૦૬
પરીપદ. (૧) નોટ.	૬૮	„ નાં પરાક્રમો. (૮)	૧૬૦૬
„ હપસર્ગ સહન. (૬)	૧૫૬૮	„ -મોખરે. (૮)	૧૬૫૬
„ -હંસો. (૭)	૧૭૩૬	પારિણામનિકા સમિતિ. (૩)	૫૦૫
પરોક્ષ. (પરિં)	૧૪૦૨	„ „ (૮)	૧૬૪૮
પર્યાપ્ત નામકર્મ. (૪)	૮૬૧	પાશુપત દર્શન. (૪)	૮૫૬. ૧૩૪૬
પર્યાપ્તિ (૨) N	૩૧૬. ૬૬૫	પાશંડ-દર્શનો. (૪) પરિં	૧૩૪૩
„ અપર્યાપ્ત. (૩)	૧૬૯૪	પિંડનિર્ણયિત. મતસ્થ. (૧)	૧૧. ૨૨૮
પદ્યોપમ. (૨) મ	૩૨૬	પિતૃધર્મ અને નિર્વાણ. (૫)	૧૩૨૪
પતન-ત્રણ ગુણ. (૭)	૧૭૫૮	પિત્ત. (૬)	૧૫૧૦
„ ધર્મ-યાત. (૭)	૧૭૫૮	પિરાચી-સાત. (૪)	૯૬૪
પશુસંસ્થાન. (૪)	૬૬૦	„ -નો વેગ. (૪)	૧૦૧૨
પથાસાપ-નરવાહનનો. (૪)	૧૧૧૬	પિહિત દોષ. (૪)	૧૪૨૩
પથાત્ સેવા-વિધાની. (૩)	૪૪૫	પીઠ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
પાંચ કારણો. (૪)	૧૦૧૩	પુવેદ. (૪)	૮૬૮
		પુંડરીક-કુલધર. (૮)	૧૬૮૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પુંડરીક-પ્રગતિ. (૮)	૧૯૮૪
„ -ભવ્યપુરુષ. (૮)	૧૯૮૫
„ -સમંતભદ્ર પરિચય. (૮)	૧૯૮૮
„ -નનૃતિ. (૮)	૨૦૧૫
„ -એજ કુચધર. (૮)	૨૦૧૬
„ -આચાર્યની વિભૂતિ. (૮)	૨૦૩૦
„ -મોક્ષ (૮)	૨૦૭૧
પુણ્ય-તત્ત્વ (પરિં)	૧૩૯૩
„ -પુણ્યાનુબંધી. (૧)	૧૦૪. ૧૪૬
„ -પાપાનુબંધી. (૧)	૧૦૪. ૧૪૬
પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય. (૪)	૯૫૬. ૧૨૨૦
„ પાપ. (૫)	૧૨૨૦
પુણ્યોદય. (૨)	૩૨૮
„ -જન્મ. (૩)	૩૪૫
„ -ને ખેદ. (૩)	૩૪૮
„ નું વિસ્મરણ. (૩)	૬૧૪
„ થી વિચયપરપણ. (૩)	૬૨૧
„ રીસાથો. (૩)	૬૩૬
„ નું સહચરત્વ. (૩)	૬૬૧. ૬૮૬
„ રિપુદારણ સાથે જન્મ. (૪)	૭૦૪
„ ને યથેક્ષી શરમ (૪)	૭૩૪
„ અને ધનશેખર (૬)	૧૫૪૨
„ ધનશેખર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૮
„ આવે, ભય. (૭)	૧૮૩૭
„ નું નિર્દોષ કાર્ય. (૮)	૧૮૫૮
„ -નું ઓસરતું. (૭)	૧૮૧૨
„ સહચરત્વ. (૮)	૧૯૦૧
„ નું કાર્ય. (૮)	૧૯૦૫
„ પાપોદય રહસ્ય. (૮)	૧૯૦૭
„ કાર્ય. (૮)	૧૯૨૦
પુત્રાને પિતા. (૬)	૧૪૭૩-૭૨
„ કેવા ભોઈએ. (૬)	૧૪૭૩
પુત્રજન્મ મહોત્સવ. (૭)	૧૬૪૬. ૧૮૫૫(૮)
„ પુત્રજન્મ-વધામણી. (૨)	૨૭૩. ૧૯૭૫(૮)

વિષય	પૃષ્ઠ
પુત્રજન્મ હર્ષ. (૪)	૯૪૫
„ મહોત્સવ. (૪)	૯૪૬
પુત્રપ્રાપ્તિ માટે વલખાં. (૮)	૧૮૬૧
પુત્રપ્રેમ. (૩)	૫૬૫
પુત્રો-એ-ચારિત્રાજના. (૪)	૧૦૬૬
પુદ્ગળપરાવર્ત (૧) નોટ. ૮૨. ૨૪૭	
પુનઃસ્થાપન-હરિકુમારનું. (૬)	૧૫૪૨
પુરંદરને રાજ્ય. (૮)	૨૦૦૮
પુરુષ ચિહ્ન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
„ દ્રેષ (૮)	૧૮૬૨
„ - ચાર પ્રકાર. (૩)	૪૭૪
„ „ પર વિચારણા. (૩)	૪૮૮
પુરુષાર્થ. (૧) ૧૩૭. ૧૪૫. ૧૯૧૧ (૮)	
પૂનતિરાય. (૬)	૧૬૨૧
પૂતિકર્મ દોષ. (૪)	૧૪૦૬
પૂર્ણપાત્ર (૩)	૬૨૩
પૂર્વ (૦) N.	૩૨૬
„ ગણતરી. (૮)	૧૬૭૮
પૂર્વસ્મરણ-દેવજન્મે. (૭)	૧૮૩૨
„ ના રહસ્ય. (૮)	૨૦૧૧
પૃથ્વીકાય. (૨)	૩૧૭
પેટ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
પૈશ્વર્ય-ચોર. (૪)	૭૧૨
પોક્કળ પ્રકાર. (૫)	૧૨૭૦
પૌષ્ઠ્યવ્રત-શિક્ષાવ્રત. (૪)	૧૭૮૫
પ્રકર્ષ વિમર્શ પ્રયાણ (૪)	૭૮૪
„ „ અટવીને માર્ગે. (૪)	૮૦૧
„ „ ને નનૃતિ. (૪)	૮૧૨
„ „ ભવ્યકને માર્ગે. ૯૧૬ થી.	
„ પરિચય. (૪)	૭૬૭
„ -મામા સાથે. (૪)	૭૮૪
„ -ની નિજાસા. (૪)	૮૦૩
પ્રમોદ-વૈદકમા. (૬)	૧૫૧૪
પ્રગતિને માર્ગે. (૭)	૧૮૨૬-૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રત્યક્ષા બિંધ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૫૦	પ્રમેય. (પરિ.)	૧૩૬૪
પ્રજ્ઞાવિશાલા. (૫)	૨૭૪	પ્રમોદરોષર મંદિર. (૩)	૪૬૬
„ ના ખુલાસા. (૭)	૧૮૪૧	„ નો મહિમા. (૩)	૫૨૭
„ -વિચારબોધતા. (૪)	૧૧૩૦	„ ને પત્રીએ (૩)	૫૩૯
„ -મહાભદ્રા. (૮)	૧૬૯૩	પ્રમોદવર્ધનમાં મહોત્સવ. (૩)	૬૬૩
પ્રભુભ-પંચાંગ. (૫)	૧૧૬૧	પ્રયોગન. (પરિ.)	૧૩૬૫
પ્રતીતિમાટે ચાલુ પ્રયત્ન (૧) ૨૮. ૧૬૧	૧૬૨. ૧૬૬	પ્રવચન સારોદ્ધાર-સંધર્મ. (૪)	૧૦૭૪
પ્રતિબોધકાર્ય. (૩)	૪૧૭	પ્રવર્તિની મહાભદ્રા. (૮)	૧૬૮૦
પ્રતિબોધ રચના. (૫)	૧૨૨૨	પ્રસારિત. (૮)	૨૦૮૩-૭
„ -બીજો પ્રવેશ. (૫)	૧૨૨૭	પ્રશ્ન-પ્રોક્ષમાર્જનો. (૮)	૨૦૪૨
પ્રતિમા દર્શન-પરિણામ. (૫)	૧૧૮૪	„ ધવળસાગરના. (૫)	૧૨૩૮
પ્રત્યક્ષ (પરિ.) ૧૩૬૨. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮.	૧૪૦૨	પ્રસર-વૈદ્યમાં. (૬)	૧૫૧૪
પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય. (૪)	૮૮૦	પ્રહસન-વિનોદ. (૬)	૧૫૧૬
પ્રત્યેક નામકર્મ. (૪)	૮૯૧	પ્રાકૃત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
પ્રપચ્ચ-સંસ્કાર. (૧)	૧૧૭	પ્રાણાતિપાત વિરમણ. (૪)	૧૦૩૮
પ્રબળશાન કલ્પોલ પરાપરા માળા. (૮)	૧૬૬૮	„ સ્થૂળ. (૪)	૧૦૭૮
પ્રબોધનરતિ આચાર્ય. (૩)	૪૬૩	પ્રતિદર્શ-ગ્રાહ. (૬)	૧૬૧૭
„ -ઉપદેશ. (૩)	૪૭૩	પ્રાદુર્ભવ દોષ. (૪)	૧૪૦૮
„ -નું અપ્રમાદમંત્ર. (૩)	૫૦૧	પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગ (૪)	૧૦૬૬
પ્રભાવ-દુત. (૩)	૩૮૫	„ -દશ પ્રકાર. (૪) નોટ. ૧૮૬૯-૧૮૭૦	
પ્રભાવ-દિષ્ટિદેવીનો. (૬)	૧૫૮૧	પ્રેમભિક્ષા-નરસુંદરીની. (૩)	૭૪૮
પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રબંધ-(પરિ.) ૧૪૩૦.	૧૪૬૦	પ્રેમ-હરિમંદરીનો. (૬)	૧૫૨૮
પ્રભુશક્તિ. (૫)	૧૩૦૯	ફોટી રિપુદાસની. (૪)	૭૫૩
પ્રમત્તાના પ્રવાહમાં (૮)	૧૯૬૧	ફોટો-રિપુદાસનો. (૪)	૭૨૬
„ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૨	ફટકા-રિપુદાસને. (૪)	૧૧૨૩
„ નદી. (૪)	૮૦૫	ફૂંસીએ-ગ્રાહ. (૩)	૪૬૦
„ સમજણ. (૪)	૮૨૭	ફૂંસીની રીત. (૮)	૧૬૬૬
પ્રમાણ. (પરિ.)	૧૩૬૨	બાલ-સક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
પ્રમાદ. (૩) નોટ. ૫૦૩. ૧૦૪૮ (૪)		બાજી-મિથુનદ્વય. (૩)	૪૧૧
„ -કાકિડા. (૭)	૧૭૩૬	બહાર ગુરુ કથાનક. (૫)	૧૨૬૨-૭
		„ કોણ ૧ (૫)	૧૨૬૮
		બનાવટી વાતો-વામદેવી. (૫)	૧૨૦૬
		બંધ-તત્ત્વ. (પરિ.)	૧૩૬૪
		બંધન નામકર્મ. (૪)	૮૯૦

વિષય	પૃષ્ઠ
અંધદેવ-સત્તાવન. (૭)	૧૬૯૦-૧૬૯૩
અહારવદીઆ સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૭૧
અહિરંગ દેશે-નિષ્ક્ર. (૬)	૧૫૭૪
અહિષ્કાર-રિપુદામણનો. (૪)	૭૫૬
અહિષ્કૃતિ ઉપાય. અધમરાજ્યે. (૬)	૧૫૭૭
અહલિકા (જુઓ આયા) (૫)	૧૧૪૫
અહલિકા-આયા. (૭)	૧૭૬૨
અળાબળતુલના. (૩)	૩૭૧
બાહર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
બાધા-મોહરાય પરિવારની-અભાવ. (૪)	૬૦૨
બાલ-કેશ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
બાલિશ-પરિચય. (૭)	૧૭૭૭
== અને ક્રુતિ. (૭)	૧૭૭૮
.. અને ગદ્યર્થમિથુન. (૭)	૧૭૮૨
બાર દેવસેક. (૭)	૧૮૨૧
બારી-સંયોગરામ. (૭)	૧૭૩૮
બાહ્ય કુટુંબ. (૩)	૬૭૧-૬૭૮
.. ત્યાગ. અંતરંગ વચ્ચે નકામો. ૬૭૬	
બાહ્ય લિંગ. ધર્મ. (૮)	૨૦૪૬
બાહ્ય વેશ. ઉપયોગ. (૬)	૧૬૦૦
બાળ. (૩)	૩૭૮
.. અને સ્પર્શન સ્નેહ. (૩)	૩૭૬
.. પર સ્પર્શનનું યોગબળ. (૩)	૪૦૧
.. નજરે જીવનસાચ્યકતા. (૩)	૪૦૩
.. કામદેવને મંદિરે. (૩)	૪૩૫
.. નો અંતસ્તાપ. (૩)	૪૪૧
.. રાત્રિચર્યા-મયૂરબંધ. (૩)	૪૪૩
.. ના હાલહવાલ. (૩)	૪૪૫. ૪૫૬-૪૬૨
.. ની દીકાઓ. (૩)	૪૫૧
.. અને મહનકંદળી (૩)	૪૫૭
.. તરફ લોકતિરસ્કાર. (૩)	૪૫૬
.. ને ફાંસી. (૩)	૪૬૦
.. વર્તન પર વિચારણા. (૩)	૪૬૩
.. નું અવિધ્ય. (૩)	૪૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
બાળવિષ્ણવ-બ્રહ્માના (પરિં)	૧૩૫૩-૪
બિલાડી-સંજ્ઞા. (૭)	૧૭૩૮
બિલાડો-ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૭
બુદ્ધિ દેવી. (૪)	૭૬૬
બુદ્ધિદ્રિય (પરિં)	૧૩૭૭
બુધ ચરિત્ર. (૫)	૧૨૮૨
.. અને પ્રાણ. (૫)	૧૨૬૧
.. ની નિર્વેપતા. (૫)	૧૨૬૩
.. દીક્ષા. (૫)	૧૩૨૦
.. નંદન હયાન. (૭)	૧૬૫૬
બૃહસ્પતિ. (૮)	૨૦૪૭
બેતાલીશ દોષ-આહારના. (૪)	૧૦૩૬
	૧૪૮૫
બોદ્ધ. (૧) સુખસ્થાપિત.	૫૧
બોદ્ધ-અંગરક્ષક. (૩)	૩૮૪
.. નો રિપોર્ટ. (૩)	૩૬૬
બોદ્ધ-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
.. માન્યતા. (૧)	૧૫૨
બૌદ્ધ ફર્શન. (૪)	૧૦૩૦. ૧૩૮૦-૮૪
બ્રહ્મચર્ય-ચતિધર્મ અનુધ્ય ન. ૧૦ (૪)	૧૦૭૭
.. અદાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૭
.. મત-સ્થૂળ. (૪)	૧૦૮૦
બ્રહ્મદત્ત. (૮)	૨૦૭૮
બ્રહ્મરતિ-મૈથુનવિષેષ. (૬)	૧૫૫૪
.. (૮)	૧૬૨૧
.. પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૭
બ્રહ્મા અને મહર્ષિવર. (પરિં)	૧૩૫૧-૭
.. ના બાળ વિષ્ણવ. (પરિં)	૧૩૫૩-૪
બ્રાહ્મણ-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
.. (૭)	૧૬૭૧
.. બોધ. (૭)	૧૬૭૬
બુદ્ધાન-અસુદીન. (૧)	૧૩૩
.. કાચરન. (૧)	૧૬૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
બહેનોનો પ્રેમ-પરસ્પર. (૩)	૫૬૬
લગ્નવત સ્તુતિ. (૫)	૧૨૧૧-૧૨૧૬
લદ્દતપ. (૮)	૨૦૩૬
લદ્દા પ્રતિમા (૮)	૨૦૩૭
લદ્દોત્તર તપ (૮)	૨૦૩૬
લદ્દબાહુ-સામુદ્રિક (૫)	૧૧૫૧
લગ્નમ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭
લય-પરિચય (૪)	૮૭૮
„ પ્રકાર-સાત. (૪) નોટ.	૮૭૪
„ સાત. (૪) નોટ.	૧૦૫૩
„ આક્રમણ-બાધા (૭)	૧૮૦૫
„ ચિત્તવાનરને. (૭)	૧૭૩૮
„ સાથે મહા-વનપ્રવેશ. (૮)	૮૬૩
ભરદ્વાજીયથી રાજસિંહાસને. (૬)	૧૫૪૨
ભવજ-મોક્ષ. (૩)	૩૭૬
ભવચક્ર-નો પ્રસ્તાવ (૪)	૮૧૦
„ અને ચિત્તવૃત્તિ. (૪)	૯૧૦
„ ના કૌતુક. (૪)	૮૨૭-૧૦૮૮
ભવનમર (૫)	૧૨૬૨
„ રહસ્ય (૫)	૧૨૬૮
ભવપ્રપચ (૩)	૬૬૫
„ પીઝાન. (૭)	૧૮૨૮
ભવલેખિતિ આભાવ. (૮)	૧૮૮૧
ભવસ્થા-રોકપત્ની. (૪)	૮૭૬
ભવિતવ્યતા (૨)	૩૦૮-૩૧૦
„ અરેખાલ. (૮)	૧૮૫૮
„ આયુષ્યરાજ સંકેત. (૮)	૧૮૬૪
„ ની સવાહ (૮)	૧૮૪૩
„ મર્મદર્શન (૮)	૧૬૯૫
„ વિચારણા. (૮)	૨૦૩૩
ભવ્યપુરુષ. (૨)	૨૩૧
„ નામ સાર્થ. (૨) નોટ	૨૭૩-૪
„ ના ભાવી ગુણો (૨)	૨૭૮-૯
„ -પુંડરીક. (૮)	૧૮૮૫

વિષય	પૃષ્ઠ
ભસ્મ-તાળ-કર્મ. (૮)	૧૮૬૮
ભસ્મક-બ્યાધિ. (૩)	૪૦૧
ભાટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
„ અને ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૭
ભાવદીક્ષા અને અપ્રમાદ્યત્ર. (૩)	૫૦૮
ભાવના-ચાર મૈત્ર્યાદિ. (૧)	૧૪૮
„ બાર. ભાવમુખે (૪)	૧૦૬૧
„ અને સમ્યક્દર્શન.	૧૦૮૮
„ ઉદ્ધાસ. (૮)	૧૬૩૮
„ સિદ્ધિ-માર્ગો. (૩)	૬૦૧
„ પ્રમેદ. (૩)	૪૫૨
„ રાજ્યપ્રવેશઉપાય. (૬)	૧૫૮૮
ભાવમુખ-ચારિત્રધર્મરાજનુ. (૪)	૧૦૬૧
ભાવરોચ-વધારોત્ર. (૧)	૧૮૩
„ નારા. (૧)	૨૮૭
ભાવસિંગની ઉમેદવારી. (૮)	૧૬૩૨
ભાવસ્તવ-દ્રવ્યસ્તવ (૭)	૧૭૮૩
ભાવાર્થ જ્ઞાનની જરૂર (૪)	૮૧૭
ભાવીભાવ-અવરચ (૪)	૧૦૧૪
ભાવો-પાત્ર-સ્થિતતા તીર્થસેવા	
આગમપ્રેરણાદ્ય ભક્તિ	
પ્રભાવના (૧)	૧૪૮
ભારા-કથાની. (૧)	૮
„ -સંસ્કૃત-પ્રાકૃત (૧)	૮
ભાષાસમિતિ. (૩)	૫૦૫
„ (૮)	૧૬૪૮
ભિખારીપણુ-સ સારમા સાર્વત્રિક	
(૧)	૭૧ ઉપ
ભિક્ષા (૧)	૨૧. ૧૧૬
„ ધાત્ર-દરિદ્રીનુ (૧)	૫૫
ભિખ-ચારપાદામો-અકરુણ (૫)	૧૨૬૫
„ નુ રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૩
બુદ્ધપરિસર્પ. (૨)	૩૨૫
બુદ્ધગતાના ખેતો. (૫)	૧૨૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ભુજંગતાના ખેસોની ફસામણી. (૫)	૧૨૯૨
ભુવનપતિ-ધનવાહન જીવ. (૭)	૧૮૧૯
„ -વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
ભુવનોદર નગર. (૪)	૮૨૦
„ સમજાવ. (૪)	૮૨૬
ભૂતળ નગર. (૪)	૭૬૩
ભૂમિ-સામાન્ય રાજ્યની. (૬)	૧૫૬૦
ભેદ-રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮
ભેદસ્પષ્ટતા-સામાન્ય વિરોધની.	૮૯૭
ભેરવજીવ. (૪)	૮૪૭. ૮૫૩
ભોગનૃણા. (૬)	૪૧૬. ૪૨૧
„ -પરિચય.	૮૮૬
„ આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૪
ભોગસ્નેહ-વરસાદ. (૭)	૧૭૪૧
ભોગાભિલાષ-નાટક-નાદી. (૨)	૨૬૧
ભોગોપભોગ-ગુણમત. (૪)	૧૦૮૩
ભોગ્યોદ્ધૃપતા-રેટ. (૭)	૧૬૮૩
ભૌતાચાર્ય. આતરકયા. (૪)	૮૧૨
બ્રમણ કારણ. (૮)	૧૬૭૦
મકર-વજ-આક્રમણ. આધા. (૭)	૧૮૦૮
„ પર વિજયમાર્ગ. (૪)	૬૦૨
„ પરિચય. (૪)	૮૬૭
„ -ના ત્રણ મિત્રો. (૪)	૮૬૮
„ -મહિમા વસંતે. (૪)	૬૩૦
„ કૃત મહાભોહાદિ નિયોમ. (૪)	૬૩૪
„ રાજ્ય. માત્ર માનવાવાસે. (૪)	૬૩૭
„ -નો લય સાથે પ્રવેશ. (૪)	૬૬૩
મકર રારિ. (૭)	૧૬૫૩
મગરોળીઆ દૃષ્ટાત. આવશ્યકે. (૧) ૧૧. ૨૧૬	
મખ-મત. (૪)	૧૩૫૧
મચ્છર-ઉપસર્ગો. (૭)	૧૭૩૯
મઝા ચટ્ટો. (૭)	૧૬૮૭
મઝ શિવાલય. બંધરે. (૭)	૧૭૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ
મણિ-મત્ર-ઔપધિ. (૮)	૧૬૩૬
મંડપ-ચિત્રસમાધાન. (૪) ૧૦૪૩. ૧૦૫૫	
„ ચિત્રવિશેષ. (૪)	૮૦૭
„ „ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૩
„ „ અને મહાત્મા. (૪) ૧૦૪૦	
મડલી-સાત પ્રકાર. (૩)	૧૭૨૫
મતિમોહ-પારણામ. (૪)	૬૫૧
મત્સ્ય-પિંડનિર્ધુક્તિ. (૧)	૧૧. ૨૨૮
મદ-આઠ. (૮)	૧૬૨૪-૫
મદનકદળી. (૩)	૪૩૭
„ બાળની નજરે. (૩)	૪૮૦
„ પર બાળનો ધસારો. (૩)	૪૬૪
મદનમંત્રી-કામાકૂળ (૬)	૧૫૧૮
„ હરિકુમાર લગ્ન. (૬)	૧૫૨૬
„ વિરહદશા વર્ણન. (૮) ૧૮૬૧-૭૪	
„ -ગુણધારણ લગ્ન. (૮)	૧૮૭૬
„ -સુલલિતા. (૮)	૧૮૮૧
„ „ અમહીતસ કેતા. (૮)	૧૮૮૧
મદનમદિર-રાધા. (૩)	૪૩૫-૬
મધ્યમણિ. (૩)	૪૦૮
„ -ને મનીષીની ચેતવણી. (૬) ૪૦૬	
„ -ની બાળને સલાહ (૩) ૪૩૩. ૪૪૨	
„ -વાસભુવનમાં. (૩)	૪૩૮
„ -પર અસર. (૩) ૪૫૪	
„ -ની બાળને અંગે વિચારણા. (૩) ૪૬૧	
„ -પર ઉપદેશની અસર. (૩) ૪૭૬	
„ -અને નિર્ભવિલસિત ઉદ્યાન. (૩) ૫૨૪	
„ -મત્ર-દાસ-પરદાર. (૪)	૬૩૮
„ „ -પરિણામ. (૪)	૬૪૨
મધ્યમ પ્રાણી સ્વરૂપ. (૩)	૪૮૫
મધ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૬૮-૧૫૬૩
મન અને કર્મબંધ. (૪)	૮૦૫
„ દ્રવ્ય-સાવ. (૭)	૧૭૪૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મનમા સંતોષ. (૮)	૧૮૬૧
મનીષી. (૩)	૩૭૪
„ -વિચારણા. (૩)	૩૮૧
„ -આત્મનિર્ણય. (૩)	૩૯૮
„ -પર સ્પર્શન યોગબળ. (૩)	૪૦૨
„ -સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪
„ ની ચેતવણી-મધ્યમને. (૩)	૪૦૬
„ ની વિચારશીલ સલાહ. (૩)	૪૫૦
„ ની મહાનુભાવતા. (૩)	૪૫૨
„ માટે કર્મ વિગ્ની સાનુકૂળતા. (૩)	૪૬૪
„ કૃત ઉત્કૃષ્ટ કવ્યપૂર્ણ. (૩)	૫૧૪
„ ને અભિપ્રેક. (૩)	૫૧૭
„ અને દીક્ષાવિજ્ઞાન. (૩)	૫૩૧
„ નો નિષ્કમલોત્સવ. (૩)	૫૩૫
મનુજમતિ નમ્રી (૨)	૨૫૨-૨૫૭
„ વર્ચમાનપુર. (૪)	૧૧૩૧
મનુસ્મૃતિ. (૧)	૧૫૨
મનોચુષ્તિ. (૩)	૫૦૫
„ (૮)	૧૨૪૬
મનોનંદન અને વિમળ (૫)	૧૨૨૫
મનોનંદન કથાન. (૮)	૨૦૨૫
મનોયોગ-ચાર ભેદ. (૭)	૧૯૬૩
મનઃપર્યાય. (૨)	૨૮૦
„ -સદ્બોધ મિત્ર. (૪)	૧૦૬૨
મંત્રદોષ. (૪)	૧૪૧૬
મંત્રવાદી અને આગ. (૭)	૧૬૫૮
મંત્રરાક્તિ. (૫)	૧૩૦૬
મંત્રીઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૬૭
„ નો મન-વિમંથન માટે (૬)	૧૫૭૭
„ નો સદ્બોધ. (૪)	૧૦૬૦
મન્દ અને ધ્રાણ. (૫)	૧૨૮૬. ૧૨૯૧
„ ની લુપ્તતા. (૫)	૧૨૬૩-૪
„ નું મરણ (૫)	૧૩૨૦
મન્મથની મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
મન્મથ વ્યાકૃત્તના. (૬)	૧૫૭૭-૧૭
‘મમત્વ’ પર વિનોદ. (૬)	૧૪૬૫-૬
મયૂરજય-બાળનું. (૩)	૪૪૩
મરણ-શોક-ક્રોધો. (૮)	૨૦૨૮
„ ના પ્રકારો. (૮)	૨૦૨૬
મર્યાદાભંગ-નિવિહિતા. (૪)	૬૩૬
„ -મોટા બાઈનો. (૪)	૬૪૨
મલસ્ય રાત્ન. (૮)	૭૬૬
મલવિષય કથાન. (૩)	૬૫૧
મલસંચય રાત્ન (૪)	૭૬૩
મરકત-વિલાસ. (૮)	૧૬૬૬
મહાચારબ (૪) નોટ	૮૨૬-૮૩૦
મહાકલ્યાણક. (૧)	૨૩. ૧૨૦. ૧૨૬
„ -સારતે સ્વીકાર. (૧)	૧૬૫
મહાત્મા અને ચિત્તશક્તિ (૮)	૧૦૨૬
મહાદેવીનો દુકમ. (૨)	૨૬૮
„ -સિદ્ધપર (૨)	૨૭૦
મહાન-શુદ્ધિ. (પરિઠ)	૧૩૭૭
મહાસદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૧
મહાસદ્રાનો મોક્ષ (૮)	૨૦૭૨
મહાનુભાવતા-વિમળની. (૫)	૧૨૦૭
મહાપરિશદનો દોર. (૭)	૨૭૭૫. ૧૭૬૧. ૧૮૦૦
„ માં આસક્તિ. (૭)	૧૭૬૪
મહામહા-કંદમુનિજીવ. (૮)	૧૬૮૦
„ -એ જ પ્રજ્ઞાવિસાળા. (૮)	૧૬૮૦
„ ની દીક્ષા. (૮)	૧૬૮૦
„ -પ્રવર્તિની. (૮)	૧૬૮૦
„ -સુલક્ષિતા સંબંધ. (૮)	૧૬૮૧
„ -ને કેરણા (૮)	૨૦૦૦
„ -ને જાતિસ્મરણ. (૮)	૨૦૦૧
મહામદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭
મહામૂઢતા. (૪)	૮૪૪
„ આક્રમણે બાધા (૭)	૧૮૦૪

विषय	पृष्ठ
महाभोद-नाटके सूत्रधार. (२)	२६१
„ भद्रिभा. (३)	३६३
„ -नी तैयारी. (३)	३६१
„ अंतरंगे-कार्य. (३) १७५-१७७	
„ -कर्मपरिष्कार संधि. (४) ६१६	
„ -साभार्य-वसंते. (४) ६२६	
„ भद्रवर्ण निधाय. (४) ६३४	
„ अतनार दर्शन कुतूहल. (४) १०३७	
„ -तुं वर्णन. (४) १०३८	
„ भ्रम-संतोषपरत्वे. (४) १०६४	
„ ने माये रान्धभा. (६) १५६३	
„ तु प्रलय साभान्ध. (६) १५६३	
„ ना अनंत पुत्रो. (६) १५६६	
„ „ पैडी छ. (६) १५६७	
„ भन्नी विचारणा. (६) १५६६	
„ ने त्यां आनंद-निष्ठ रान्धे. (६) १५७१	
„ साभान्ध-निष्ठ रान्धे. (६) १५७३	
„ -अरुम पर साभान्ध. (६) १५८३	
„ टीलो पयो. विभयभ. (६) १५८८	
„ भूमिआकभल्ल. भयभ. (६) १५८९	
„ रान्धे तरभाट-छताम. (६) १५८५	
„ रणवाण-गणदे. (७) १७३५	
„ गिवाडो. (७) १७३६	
„ महान आकभल्ल. (७) १८०१-१५	
„ तुं कार्य. (७) १८४१	
„ तुं देहमां स्थान. (७) १८८२	
महाराथी. (८) १८३७	
महाभोदरान-रिडाअने (४) ८१०	
„ ने परिवार (४) ८४३-८८२	
„ अने महाराथ (४) १०४०	
महाराज्यना येरो (६) १५६१	
महाविदेह (१) १२	
„ विजय (२) नोट २६३	

विषय	पृष्ठ
महावैद्य (५)	१२७५
„ नी दवा. (७) १६८८, १६६६	
महेश्वर-अनन्य. (४) ६५३	
महोत्सव-वैवस्थानो. (८) २०७०	
मांसभक्षण-पर्यायाना. (४) ६७३	
मांड-कुष्टाभिसन्धि. (७) १७३६	
माता-आह. स्मरणो. (८) २०१४	
मातृका स्थापन. (८) १६७७-१६४६	
मायु-समल्ल. (५) ११५८	
„ सुं धवुं. (५) ११६७	
मातृकरी वृत्ति. (१) १६६	
मान-कोप. भाषक-नाटको. २६१	
„ पिंडदोष. (४) १४१७	
मानरावास. (४) ६८६	
„ -वधु प्रसार. (८) १८६८	
„ -मा भद्रवर्ण रान्धे. (४) ६३७	
मानसिक अवनति-अधमनी. (६) १५८४	
मानसिक नमस्कार. (५) १२३१	
मानुष्य-मर्मकुर्वलना. (३) ९६५	
मान्यताओ-दर्शनोनी. (१) ११७	
माभाभावे. (४) ७८७	
गुणो विभर्ष-प्रकर्ष.	
„ क्षितपुरमा. (४) ६४४	
माया-परिचय. (५) ११४४	
„ पिंड दोष. (४) १४१८	
मार्ग (परि) १३८१	
„ देशना. (१) १३६	
„ परियय-सर्वज्ञचित (५) ११८६	
„ प्राप्तिनो आनंद. (५) ११८६	
मार्गो-प्रवर्तिना. (८) २०३१	
मार्गानुसारी. (१) १८६, २८६ (२). ६६३ (३)	
मार्गानुसारिता. (५) १२६८	
„ -अतावेक्ष कौतुक. (५) १२६८	

વિષય	પૃષ્ઠ
માર્દવ-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૨ (૪)	૧૦૬૭
માલાપલત દોષ. (૪)	૧૪૧૧
માસકલ્પ. (૮)	૧૯૮૭
માળા-ક્રોર-પ્રભળ રાગકલ્પોલ	
પરપરા. (૮)	૧૬૯
રાગપાતર-કુવિહ્વલસતતિ.	
(૮)	૧૯૯૮
મિનસ-મનગર્વીનો. (૪)	૬૫૩
મિત્રતા અને સ્વાર્થાધતા. (૬)	૧૫૨૯
મિત્રરાગઓ-મોહરાયના. (૪)	૮૮૭
-સામાન્ય વિરોધરૂપે. (૪)	૮૯૪
મિત્રો-નો વાર્તાલાપ. (૬)	૧૪૯૧
પાત્ર. ચાવિત્રધર્મરાજના.	
(૪)	૧૦૬૪-૧૦૬૬
-સદ્બોધના-પાત્ર. (૪)	૧૦૬૧
મિથુનદ્વય અતરકથા. (૩)	૪૧૧-૪૧૩
મિથુન રશિ. (૭)	૧૬૫૧
મિથ્યા અભિનિવેશ. (૩)	૩૮૭
મિથ્યાત્વ-એની પ્રભળ અસર. (૧)	૧૨૬
-પાત્ર. (૭)	૧૬૯૦-૧
મિથ્યાદર્શન-સેનાપતિ. (૪)	૮૪૪
-પરિણામ. (૪)	૮૪૪-૮૫૩
-મહિમા. (૪)	૮૫૭
-ની રાક્ષિ. (૪)	૧૦૧૬
-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪
ની રાક્ષિ. (૪)	૧૦૧૬
મિથ્યાદર્શન-અધાર. (૭)	૧૭૩૯
મિથ્યાભિમાન. (૧) ૪૫. ૨૦૯. ૭૯૧ (૨)	
-રિપુકંપન. (૪)	૯૪૩
-વિચારો. (૪)	૯૪૬
મિથ્યા વાસનાન્ય કુવિહ્વલો (૧)	૧૫૨
મિત્ર જ્ઞાત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
મીમાસક દર્શન (૪)	૧૦૩૨-૧૩૮૭-૬૦
મુક્તતા-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૪ (૪)	૧૦૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મુક્તતા. (૮)	૧૯૨૧
-પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૯૨૭
-સાગર વિષામ. (૬)	૧૫૫૪
મુક્તાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૫
મુક્તાસુક્તિ મુદ્રા (૩) નોટ ૪૭૨.	
	૧૧૯૨ (૫)
મુગ્ધ કુમાર. (૩)	૪૧૧
મુઠમાળા (૪)	૭૬૦
મુત્સદ્દીગીરી-સુખુદ્ધિ મંત્રીની. (૬)	૧૫૩૮
મુદિતા-સાધુપત્ની (૫)	૧૨૫૯
મુદ્દામાલ-ચોરીનો. (૪)	૯૫૬
મુઠતા-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
મૂળના વાંધા. (૫)	૧૩૧૦
મૂઠ બાપારીની મૂર્ખતા. (૭)	૧૭૦૩
ની વચ્ચક્તા. (૭)	૧૭૧૩
નો વિચિત્ર જવાબ. (૭)	૧૭૨૬
નો માનેશો ધર્મ. (૭)	૧૭૩૧
મુદ્દતા પરિચય. (૪)	૮૬૫
મૂલ કર્મદોષ. (૪)	૧૪૨૦
મૂલ્ય-સંસારજનરે. (૭)	૧૭૩૫
મૂળયા અને લલન. (૪)	૬૭૨
મૃતિ-ધિરાચી. (૪)	૧૦૦૦
મૃદુતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ અને વસ્તાની	
પુત્રી. (૪)	૧૧૧૭
(૮)	૧૬૨૧
પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
મૃધાવાદ (૪)	૭૧૨
-રિપુદારણ્ય ગૈત્રી (૪)	૭૧૩
વિરમણ. (૪)	૧૦૩૬
" રૂળ. (૪)	૧૦૭૬
અને રૌલરાજની અસર. (૪)	૧૧૨૧
મૈક્યેય. (૩)	૬૩૩
મૈધા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૯
મૈષ રાશિ. (૭)	૧૬૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
મેળાપ-દેવતીનો-આનંદ. (૩)	૬૦૮
„ નો અંત. (૩)	૬૦૯
મૈત્રી-આદત. (૩)	૩૭૬
„ -સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
મૈથુનવિરમણ. (૪)	૧૦૩૮
મોક્ષ (પરિં)	૧૩૮૧
„ -દર્શનનેલુકા પાડનાર તત્વ. (૪)	૮૬૧
„ -તત્વ. (પરિં)	૧૩૬૬
„ ગમન યોગ્ય ગુણો (૭)	૧૭૨૬
„ -મારે ન લેધએ મૂક. (૭)	૧૭૩૦
„ ને અંગે-તીર્થોઓ. (૮)	૨૦૩૬-૪૨
„ માર્ગ-એક. (૮)	૨૦૫૮
„ ઓળખાણ. (૮)	૨૦૬૦
„ ના નામો. (૮)	૨૦૬૦
„ સમ તમદ્રનો. (૮)	૨૦૬૪
„ પુકરીકનો. (૮)	૨૦૭૧
„ મહાભદ્રાનો. (૮)	૨૦૭૨
„ સુખ અને સસારસુખ.	૬૧૭
મોહ ચિંતા-પિતા ધવળની. (૫)	૧૨૨૨
„ ના લાગણી. (૮)	૧૬૪૪
„ -નિદ્રા. (૧)	૮૧
„ -નુ જોર. (૧)	૧૬૬
મોહનીય. (૨) મ	૨૮૬
મોહરાય-પરિવાર. (૪)	૮૪૩-૮૮૨
„ -સામતચક્ર. (૪)	૮૮૩-૮૮૭
„ અને મિત્રરાજઓ. (૪)	૮૮૭-૮૯૮
„ ના સૈન્યને મિત્રરાજ. (૪)	૮૯૮-૯૦૮
„ „ -ની વિરતતા. (૪)	૯૦૮
„ ના સૈન્યમા ખળભળાટ. (૭)	૧૭૭૧
„ છાવણીમા ખળભળાટ. (૮)	૧૬૩૬-૧૬૪૩
„ સાથે તન્મયતા. (૮)	૧૬૬૬
મોહવિનાશની જરૂર. (૮)	૨૦૬૩
મોહવિલય ઉદ્યાન. (૩)	૪૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અક્ષિતદોષ. (૪)	૧૪૨૧
અતિધર્મ. (૪)	૧૦૬૬-૧૦૭૭
અતિધર્મો-દશ કન્યા. મેળ. (૮)	૧૬૩૦-૧
અયાખ્યાત-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો. (૪)	૧૦૬૫
અયાપ્રવૃત્તિ કરણ. (૧) નોટ.	૮૬
અદૃશ્ય. (૨)	૨૬૨
અંતરપીડા. (૪) નોટ	૮૩૦
અવન-અંશાધિપતિ. (૩)	૬૨૧
અરાનામકર્મ. (૪)	૮૬૨
ચાન-રાજનીતિ ગુણ. (૫)	૧૩૦૭
ચાવલકથિન અનરાન. (૪)	૧૦૬૮
ચુક્ર-અંબરીષ બહારવટીઆ સાથે. (૩)	૫૭૬
„ -વિભાકર સાથે. (૩)	૫૮૨
„ -અંશાધિપતિ-અવન સાથે (૩)	૬૨૧
„ -અનાદિ કુટુંબ વચ્ચે. (૩)	૬૭૫
„ -ધરાધર સાથે. (૩)	૬૮૪
„ -આકારામા. (૫)	૧૧૭૧
„ -ચારિત્રરાજ મોહરાયનું. (૫)	૧૩૧૬
„ મા ચારિત્રરાજ વિનય. (૮)	૨૦૦૭
„ નો ઉત્સાહ (૫)	૧૩૦૩
„ બન્ને સૈન્યનું. (૮)	૧૬૩૭
„ લીપણ આતર. (૮)	૧૬૩૩
„ -વિદ્યાધરનું. (૮)	૧૮૭૮
ચુવરાજ પદ (૩)	૬૩૩
ચોગ દોષ. (૪)	૧૪૨૦
„ ક્રમ. (૮)	૧૮૬૭
„ ગૃહસ્થાન. (૭)	૧૬૪૮
„ નિરોધ. (૮)	૨૦૩૨
„ નિરોધ. (૮)	૨૦૭૧
„ -પંદર ભેદ. (૭)	૧૬૬૩
„ મુદ્રા. (૩) નોટ.	૪૬૬
„ રૂઢિન રાજપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
„ લબ્ધિ-ગુરુની. (૫)	૧૧૬૫

વિષય	પૃષ્ઠ
યોગદંત્રતા. (૭)	૧૭૨૦
„ વિનય-ત્રણ પ્રકાર. (૪)	૧૮૭૧
„ વૈતાળ નારા. (૬)	૧૯૦૭
■ સંક્રિત-સ્પર્શનની. (૩)	૪૦૦-૪૦૩
	૫૦૧
„ શાસ્ત્ર-મહાઆરભ. (૪)	૮૨૬
યોગાચાર (પરિ.)	૧૩૮૩
યોગાનુયોગ અંતરંગ દર્શન. (૪)	૯૩૩
યોગિનિ-આર. સાર કરનાર. (૬)	૧૯૦૫
યોગેશ્વર ચુર્ણ. (૪)	૧૧૨૩
યો-મનુ કોટુક. (૭)	૧૭૦૨
„ ના બ્યાપારનો ભાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૨
યોજ્ઞાઓ-જૈન મંદિર. (૧)	૬૭
યોનિપ્રવેશ. નાટક નેપથ્ય. (૨)	૨૬૧
યૌવન-વર્ણન. (૩)	૫૫૧
„ નરા વિરોધી સત્વ. (૪)	૬૯૬
„ મૈથુન જલપ (૬)	૧૫૩૧
„ „ અસર. (૬)	૧૫૩૨
રત્ન સિંધુ-ઉપદેશ (૧)	૧૨૪
રખડપટ્ટી-લોભી ધનરોખરની. (૬)	૧૫૪૫
રખડપટ્ટી-તેનાં કારણ. (૮)	૨૦૧૫
„ ન દિવર્ધનનો. (૩)	૬૪૧-૬૫૦
„ રિપુહારણનો (૮)	૧૧૨૬
„ વિકાગોમા. (૭)	૧૬૭૬
„ સારગુરનો. (૫)	૧૨૭૩-૪
„ સંસારીજીવનો. (૫)	૧૩૩૬
„ ધનવાહનનો. (૭)	૧૮૧૬-૨૫
„ સંસારીજીવનો. (૮)	૧૯૬૮-૭૧
રંમર્મા ભગ (૩)	૬૩૫
„ „ (૪)	૬૮૭
રતિ-આક્રમણ બાધા. (૭)	૧૮૦૫
■ મકરંવનપત્ની. પરિચય. (૪)	૮૬૬
„ લલિતાનો નાચ (૪)	૬૩૬
„ હાસ પર વિગ્ન. (૪)	૯૦૫

વિષય	પૃષ્ઠ
રત્ન-અમૂલ્ય. લેનાર દેનાર (૫)	૧૧૭૫
„ અને પ્રત્યુષકાર ચિંતા (૫)	૧૧૭૭
„ ચૂલ-પરિચય. (૫)	૧૧૬૮-૧૧૭૪
„ „ -મૂતમંદરી લમ. (૫)	૧૧૭૦
„ -ચૌદ-ચકવર્તીના. (૮)	૧૬૭૬
„ દ્વીપે-ચાર બ્યાપારી (૭)	૧૭૦૧
„ દ્વીપત્રમન. (૬)	૧૪૮૪
„ ની ચોરી. (૫)	૧૨૦૨
„ રોધ. (૫)	૧૨૦૭
„ ની ભતિ. (૧)	૬૬-૬૭
„ અને બ્યાપારી. (૭)	૧૭૦૮
રત્નાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૪
રથા-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
રમણ અને ગણિકા. (૪)	૬૬૧-૬૬૪
રમણીઓ-જૈનમંદિર. (૧)	૧૬. ૧૦૧
રસકૃપિકા. (૬)	૧૪૭૪
રસભૌતવ. (૮)	૧૬૬૨
રસ-છ-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૦
„ ત્યાગ-તપચોગ. (૪)	૧૦૬૬
„ ના (૪)	૭૩૦
„ „ હુબ્ધ જડ. (૪)	૭૭૨. ૧૧૦૬
„ „ અને વિચક્ષણ. (૪)	૭૭૫. ૧૧૦૮
„ „ ની કથા. (૪)	૭૬૧-૧૧૧૦
„ વાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
„ સિદ્ધિ-ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૮
„ રોષાજીવ. (૬)	૧૫૫૧
રસ્તાનો ખેદ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૨
રહસ્ય વિચારણા. (૫)	૧૩૩૭
„ -આપારીકથાનું. (૭)	૧૭૩૩
રામકેસરી. (૩)	૩૮૬
„ ને જ્ઞાન. (૩)	૩૮૮
„ અને મહામોહ. (૩)	૩૮૪
■ જાહારગામ. (૪)	૭૨૨
„ -વર્ણન. (૪)	૮૬૩-૧૫

વિષય	પૃષ્ઠ
રાગકેસરી-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪
રાગદ્વેષ નાટકમા નરવા. (૨)	૨૬૧
" રણે. (૪)	૭૬૭
રાગાદિ રાત્રી પર અકુશ-જેનરમ્	
સાર. (૩)	૫૫૫
રાગ-વગર દીકો. (૩)	૫૬૭
રાજચિહ્ન-પાથ. (૮)	૧૮૬૬
રાજવર્મ. (૫)	૧૨૨૫
" નીતિ. (૫)	૧૩૦૬-૧૩૧૧
" મહિરે-સપુરુષક. (૧)	૬૪. ૨૦૫
રાજસન્નિત. (૩)	૩૮૫. ૭૬૭ (૪)
રાજસ-તામસન્નિતની ભગીરી. (૪)	૬૧૬
રાજસી-આકાશ (૮)	૧૬૬૮
રાજમેલા. (૧)	૭૩
" મેલા અને ધારોબર (૬)	૧૫૬૬
રાજ્યો અને પરિવાર-સભ્ય. (૪)	૮૨૩
" -સામાન્ય રાજ્યનો. (૬)	૧૫૬૦
રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૫૭
" બહાર-અધ્યક્ષ રાજ. (૬)	૧૫૮૨
" -બાહ્ય-પ્રવેશ. (૬)	૧૫૬૭
" -આંતર-પ્રવેશ. (૬)	૧૬૦૧
" શુભન્યાય-રિપુનો. (૪)	૭૧૪
" બ્રહ્મ-ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૧
" માર્ગ-નિષ્કટક. (૬)	૧૫-૬
" સસારીશ્વર. (૬)	૧૫૬૫
" -પ્રત્યેકને એક વર્ષ. (૬)	૧૫૬૬
રાત્રિચર્યા-બાળની. (૩)	૪૬૩
રાધસ્થિ. (૩)	૬૫૧
રાસિ-બાર. (૭)	૧૬૪૮
રાસમ અને ધોમી. (૬)	૧૫૨૬
રાસ-રિપુદારણનો. (૪)	૧૧૨૪-૧૧૨૫-૭
રિપુકપન-પરવશ. (૪)	૪૧
" -મિથ્યાભિમાન. (૪)	૦૬૩
" -મરણ. શોકથી. (૪)	૬૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
રિપુદારણ ચર્ચ-પાત્ર. (૪)	૧૧૧૬
" અને તપન ચક્રવર્તી. (૪)	૧૧૨૦
" -મૃપારાદ સૈવરાજ તમે (૪)	૧૧૨૧
" -ની ધૃષ્ટતા. (૪)	૧૧૨૨
" -ને કટકા (૪)	૧૧૨૩
" તુ મનુ. (૪)	૧૧૨૮
" સિદ્ધાર્થનગરે. (૪)	૭૦૩
" -જ્યોત્સવ. (૪)	૭૦૬
" -ગૈવરાજ મંત્રી. (૪)	૭૦૫. ૭૧૩
" -નો સોમીકત	
ભદ્રિજાર. (૬)	૭૧૫
" -ગુરુના આસન પર. (૪)	૭૧૮
" -અધ્યામકાગમા રખકુ. (૪)	૭૨૬
" -પગીસા અને કળેતો. (૪)	૭૨૮
" નરમુદરી સમ. (૪)	૭૩
" આત્મ જોગના. (૪)	૭૬૧
" નરમુદરી તિરસ્કાર. (૪)	૭૬૨
" -માતાની સમન્વય. (૪)	૭૬૪
" -રુણી. (૪)	૭૫૩
" -રખકપટો. (૪)	૭૫૫
" -ને રાજ. (૪)	૧૧૧૭
રત્ન-પિશાચી. (૪)	૮૬૭
રૂપક-પરિપાટી. (૧)	૧૧
રૂપ ત્રણ-સમ્યક્ દર્શનના. (૪)	૧૦૮૪
રૂપાના પાત્રમા શિખ. (૫)	૧૨૬૬
" " તુ રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૩
રોગના ઉપાય. (૩)	૫૬૬
રોગીઓ. (૮)	૨૦૬૮
રોગો-દરિદ્રીના. (૧)	૧૬
" ના પ્રકાર (૧)	૬૦
" ના કારણો. (૧)	૬૧
રોહિણી-વન (૬)	૧૪૭૬
રોદ્રચિત્ત. (૩)	૫૭૧
" નિ તામમચિત્ત. (૩)	૫૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ
રૌદ્રચિત્રમાં દેવી અવિવેકિતા. (૪)	૭૬૮
રૌદ્રધ્યાન. (૧)	૬૫, ૭૦
„ કુંડ. (૭)	૧૭૪૦
રૌદ્રાભિસાન્ધ-ગૌરવોળી મદદે. (૮)	૧૯૬૦
લક્ષ્મણ-પુરુષ સ્ત્રીના. (૫)	૧૧૫૧-૧૧૬૩
લગ્ન-વિમલ્લનના કનકરોષ્ણના. (૩)	૫૮૧
„ નંદિવર્ધન-રત્નવલીના. (૩)	૫૮૧
„ નંદિવર્ધન-હિંસારેવીના. (૩)	૫૭૬
„ નંદિવર્ધન-કનકમંજરીના. (૩)	૬૧૨
„ નંદિવર્ધન-દયાના-(ભવિ- શ્યત) (૩)	૬૩૧
„ -રિપુહારણ-નરમુંદરીના. (૪)	૭૩૭
„ અને આનંદ. (૮)	૧૮૭૬
„ -વિદ્યા સાથે. (૮)	૧૯૩૪
„ સમારંભ. (૮)	૧૯૪૭-૯
„ ઉપાય ચિંતવન. (૮)	૧૯૩૨
„ કાળ-વિધાનો. (૭)	૧૭૨૯
„ આનંદ. (૬)	૧૫૫૫
લબ્ધિઓ. (૫)	૧૧૯૬
લલન અને મૃગયા. (૪)	૯૭૨
લલાટપટ્ટે કબરી. (૫)	૧૨૮૭
લલિત ઉદ્યાન. (૪)	૭૫૬
લલિતનું લાલિત્ય. (૬)	૧૪૯૩
લલિતવિસ્તાર. (૪) નોટ.	૭૬૦
લશ્કર-ચારિત્રધર્મશાસ્ત્રનું. (૪)	૧૦૭૨
„ -સામાન્ય શાસ્ત્રનું. (૬)	૧૫૬૦
લશ્કરી નોટરી-ધનરોષ્ણ. (૬)	૧૫૪૭
લાક્ષ્યાવાણિમ્ય. (૪) નોટ.	૮૩૦
લાલ હાનિ દુલના. (૭)	૧૭૬૭
લાલે લોભ. (૬)	૧૪૮૨
લિંગ-ધ્યાન. (૧) નોટ.	૧૩૪, ૧૪૭
લિપ્ત દોષ. (૪)	૧૪૨૮
લીલાધર-ઉદ્યાન. (૩)	૪૩૫
લુપ્તતા-મંદની. (૫)	૧૨૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ
લેખદારો-આક. કોણ ૧ (૫)	૧૨૪૬
„ -સસારખજારે. (૭)	૧૭૩૫
લેખ-લીલ-ખાળને. (૩)	૪૪૭
„ -સ્વપ્નચિત્ર. (૪)	૭૦૯-૭૧૧
લેશ્યા-છ. (૭)	૧૭૫૨
„ નાટકે. વર્ણો. (૨)	૨૬૧
„ શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૬૦
લોકનિરાદર. (૧)	૪૫, ૨૦૯, ૨૧૦
લોકમાર્ગ. (૩) નોટ.	૫૦૬
લોકસ્થિતિ. (૨)	૩૦૩-૧૩૧૨
લોકકાશ-વંચમુખિ. નાટકે. (૨)	૨૬૧
લોકો-નૈનપુરના (૪)	૧૮૫૦
„ -તેર વિલાસ. (૭)	૧૬૭૫
„ સાન્નિધ્યપુરના (૪)	૧૦૪૧
લોકોદરમાં આગ. (૭)	૧૬૫૭-૧૬૬૪
લોકોપચાર વિનય-સાત પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
લોભ-ભુલો સાગર શિર્ષક. (૬)	૧૪૬૩
„ ની લયકર અસર. (૬)	૧૪૭૬
„ ની દુઃખતા. (૬)	૧૫૩૩
„ ના આવિર્ભાવ. (૪) નોટ.	૮૩૪
„ નો અંભમ-અનરોષ્ણ. (૫)	૧૬૩૬
„ પિંડ દોષ. (૪)	૧૪૧૮
લોભીઓ શોક. (૪)	૬૫૫
„ ની ભુદી ગાંડ. (૬)	૧૪૭૮
લોભતા દાસી. (૪)	૭૭૧
„ -રહિત ખાનપાન. (૪)	૭૭૬
લોભાશુ-વસંતરાજ. (૪)	૬૨૭
„ -અને મકરધ્વજ. (૪)	૬૩૩
„ મદ્ય-પરદાર. (૪)	૬૩૮
„ -મર્યાદાભંગ. (૪)	૬૩૯
લક્ષ્મણ-કૃષ્ણશીલની. (૪)	૬૫૫
લંગાધિપતિ સાથે યુદ્ધ. (૩)	૬૧૮
લગ્નવિગમ-ચાર લેદ. (૭)	૧૬૬૩
લગ્નગુપ્તિ. (૩)	૫૦૫

વિષય	પૃષ્ઠ
વચનગુપ્તિ (૮)	૧૬૪૬
વચનાવિરાય. (૬)	૧૬૧૬
વજ્રદંડ-અપ્રમાદ. (૭)	૧૭૪૩
વડવાનગ. (૭)	૧૮૦૬
વડા-રૂર ચિંતા. (૩)	૩૫૩
વડીલવધાય-અવધનીય. (૪)	૭૭૬
વદનકોટર ખમીચી. (૪)	૧૭
„ ની નગીરી. (૪)	૭૭૧
વધતી ધનેરૂઝાઓ. (૬)	૧૪૮૧
વધસ્થાન-સંકેત. (૮)	૧૬૬૨
વરામણા-મોહને ત્યા-નિકૃષ્ટ રાગ્યે. (૬)	૧૫૭૦
વરામણી-જન્મ. (૩)	૩૪૫. ૬૪૫
વનકર્મ. (૪) નોટ.	૮૩૦
વનદેવી મૂર્તિ. (૫)	૧૨૦૮
વનસ્પતિ. (૨)	૩૧૩
„ -સા રાશુ. (૨)	૩૧૪
„ -પ્રત્યેક. (૨)	૩૧૫
„ -મૂલમ, બાહર. (૨)	૩૧૫
વનીપદ દોષ (૪)	૧૪૧૯
વમન કરેયો આહાર. (૪)	૮૨૨
„ „ „ પાછો ખાવો. (૪)	૮૩૬
વરના-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. (૪)	૧૧૧૭
વરપ્રાપ્તિ ચિંતા. (૮)	૧૮૬૨
વરશોધન માટે પર્યટન. (૮)	૧૮૬૭
વસ્ત્રાદ-મોન રનેહ (૭)	૧૭૪૧
વરિહ રાગ્ય. (૬)	૧૬૧૩-૧૬૨૮
વર્ણ, ગધ, ગ્ધ, સ્પર્શ-નામકર્મ. (૪)	૮૮૦
વર્ણન-ફુગીનુ. (૫)	૧૨૨૬
„ -પ્રમાદ. (૪)	૬૬૬
„ -સગવાન મદિર. (૫)	૧૧૮૧
„ -સાર. (૬)	૭૮૫
„ -હેમત. (૬)	૭૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ
વર્ણન-સિસિર. (૪)	૬૧૨
„ -વસત. (૪)	૬૨૧-૬૨૪
„ -મીઝ. (૪)	૧૦૯૯-૧૧૦૧
„ -વધો. (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વર્ધમાન આગેન તપ. (૮)	૨૦૩૭
વર્ધમાનપુર મનુ-ગતિએ. (૪)	૧૧૩૧. ૧૧૪૦
વર્ધતા-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. (૪)	૧૧૧૭
વર્ધા-વર્ણન. (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વસત વર્ણન. (૩)	૪૩૪
„ વર્ણન. (૪)	૬૨૧-૬૨૪
„ રાગ-લોચાર. (૪)	૬૨૭
વહાણવહુ-ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૭
વહેમ-કપદેરાક પર. (૧)	૨૩. ૧૨૩
વહેવાર શિખામણ. (૬)	૧૪૭૧
વાગ્ધાય. (૨)	૩૧૬
વાણિન્ય-પાથ. (૪) નોટ.	૮૩૦
વાતવિમુચ્ચિકા (૧)	૮૦
વાદ (પરિઠ)	૧૩૬૬
„ દર્શનને જુદા પાડનાર તત્વ. (૪)	૮૬૦
„ -વિગ્ન-સિદ્ધાન્તાર્થનો (૮)	૧૮૫૮
વાદો અને ધી. (૭)	૧૮૦૬
વામદેવ-જન્મ. (૫)	૧૧૪૧
„ -વિમળ મૈત્રી. (૫)	૧૧૪૭
„ અને ચોરી (૫)	૧૨૦૧
„ અને નારાભાગ (૫)	૧૨૦૩
„ ને શૂળ. (૫)	૧૨૦૭
„ ની નારાભાગ. (૫)	૧૩૨૬
„ મુક્તિપ્રાપ્તિ પૃષ્ઠ. (૫)	૧૩૨૭
„ ના હાવહવાસ. (૫)	૧૩૩૦-૬
વાર્તા વિદ્યા-રાગનીતિ. (૫)	૧૩૦૬
વાતુકાપ્રમા. (૩)	૬૮૬
વાસંતુવન-મદનકદળીનુ. (૩)	૪૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
વાસભુવનમા શાનુમર્દન. (૩)	૪૫૮
વાસવ-કાપિલ્યપુર. (૭)	૧૮૩૫
વિક્યા. (૧)	૬૫. ૮૨૮ (૪)
„ અને દુર્મુખ. (૪)	૬૭૫
„ -ચાર. (૭)	૧૭૨૫
વિકલાક્ષનિવાસ. (૨)	૩૨૦
વિકાસક્રમ-નિયમ. (૭)	૧૮૩૪-૧૮૩૮
વિખ્યાતિ-સિંહાચાર્યની. (૮)	૧૬૫૭
વિગયત્યાગ-તપયોગ. (૪)	૧૦૧૯
વિગ્રહ-રાજનીતિ ગુણ. (૫)	૧૩૦૭
વિચક્ષણ. (૪)	૭૬૪
„ બુદ્ધિવન. (૪)	૭૧૬
„ અને વસના. (૪)	૭૭૫
„ પર અંગનપ્રયોગ. (૪)	૧૧૦૭
„ ની દીક્ષા. (૪)	૧૧૦૬
વિચક્ષણતા-ધ્રુવણરાજની. (૫)	૧૨૩૬
વિચક્ષણાચાર્ય. (૪)	૭૫૭
„ નો ઉપદેશ. (૪)	૭૫૬-૭૬૧
વિચાર અને બુધ. (૫)	૧૨૮૧-૧૨૯૬
વિચારણા અને સાધના. (૭)	૧૬૭૮
„ -મોહ-મંત્રીની. (૬)	૧૫૬૬
„ -ચાવિત્રબોધની. (૬)	૧૫૩૨
„ -નિકૃષ્ટ રાજ્ય પર. (૬)	૧૫૭૫
„ -અધમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૮
„ -સુબુદ્ધિની. (૬)	૧૫૩૬
વિચારણા-સૌન્દર્ય પર.	૧૨૦૯
વિચાર ને કૌતક. (૫)	૧૩૦૧
વિનય-પદ્ધતિ. (૩)	૯૦૧
„ -મકરંદવન પર. (૪)	૯૦૩
„ -રતિ હાસાદિ પર. (૪)	૯૦૫
„ પ્રવેશ (૩)	૬૨૩
„ -મહાવિદેહે. (૨) નોટ	૨૬૩
„ -સુકચ. (૮)	૧૬૭૬
વિજ્ઞાપિ-સાનુપત્તી. (૫)	૧૨૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
વિજ્ઞાન. (૧)	૧૫૨
વિતહા. (પરિં)	૧૩૬૬
વિતર્કદ્વારા નિરૂપણ. (૬)	૧૫૧૭
„ -માકડ. (૭)	૧૭૩૯
વિદ્યધાજ્ઞર્ણ. (૬)	૧૫૧૧
વિદ્યા. (૭)	૧૭૨૮ ૧૯૨૧ (૮)
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૮
„ -ચાર-રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૬
„ દોષ. (૪)	૧૪૧૯
„ અવસર-વિચારણા. (૭)	૧૮૨૩
„ ધર મિથુન ચિત્ર. (૬)	૧૫૨૩
„ „ -ચર્ચુન. (૬)	૧૫૨૪
„ „ મિથુનચિત્રદર્શન. (૬)	૧૫૨૩
„ „ નો સત્કાર. (૮)	૧૮૮૩
„ પ્રાપ્તિ-રત્નચૂડને. (૫)	૧૨૧૬
„ સાથે લગ્ન-આનંદ. (૮)	૧૬૩૪
„ શરીર વર્ણન. (૮)	૧૬૩૪
„ સાધના. (૩)	૪૪૫
„ -સિદ્ધિ. (૩)	૪૪૭
વિદ્યુદંત. (૪)	૧૩૪૫
વિધાન ત્યાગ. (૮)	૧૬૬૬
વિનય-પાસક પ્રકાર. (૭)	૧૭૧૪
„ તપયોગ. (૪)	૧૦૭૦
„ ચાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦
„ -તેર સ્થાનક. (૪) નોટ	૧૦૭૦
„ -સાત પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦-૧
વિનાશકારણો. (૭)	૧૯૩૭
વિપર્યાસ-સિંહાસન. (૪)	૮૭૬
„ „ -સમજણ. (૪)	૮૩૫
„ „ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૬
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૧૦
„ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૩
„ -વર્જન. (૭)	૧૭૪૬
વિપાક. (૩)	૩૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિપાકનો આભાર. (૩)	૩૯૫	વિમળ હિમભવન યોજના. (૫)	૧૨૨૬
વિબુધાલય. (૪)	૯૮૭	, દીક્ષા. (૫)	૧૩૨૪
-મા સંસારી જીવ. (૮)	૧૯૬૭	વામદેવ મૈત્રી. (૫)	૧૧૪૭
વિભાકર અને નદિવર્ધન. (૩)	૫૮૨	વિમળાલોક અજ્ઞાન. (૧) ૨૫. ૧૨૯. ૧૩૧	
સમક્ષ નદિવર્ધન. (૩)	૬૪૩	" નો પ્રભાવ. (૧)	૧૩૫
તું ખૂન. (૩)	૬૪૬	" થી અતરદર્શન (૪)	૯૩૪
સાથે મહાયુદ્ધ. (૩)	૫૮૪	" વિચક્ષણ. (૪)	૧૧૦૮
ની હાર. (૩)	૫૮૬	વિરતિદેવી. (૪)	૧૦૬૪
વિભૂષણ-સંસારીજીવ. (૭)	૧૮૩૮	વિરલતા-જીવનારાઓની. (૪)	૯૦૮
વિભ્રમના ભ્રમો. (૬)	૧૪૯૪	વિરહબંધન. (૩)	૫૬૧
વિમ્બમ રાજ્ય. (૬) ૧૫૮૬-૧૫૮૯		વિરહની દરશા. (૮)	૧૮૫૮
વિમર્શપરિચય. (૪)	૭૬૬	વિરહી રાજહ સિક્કા ચિત્ર. (૬)	૧૫૨૩
રસના શોધ માટે. (૪)	૭૮૧	વર્ણન. (૬)	૧૫૨૫
તું અવલેકન. (૪)	૮૦૩	વિરોચન-જનમ દિરનગરે. (૭)	૧૮૨૬
કાર્યનિવેદન. (૪)	૧૧૦૪	વિલાસ-મરકા. (૮)	૧૯૬૬
-વિચારો. ધનગર્વ. (૪)	૯૫૪	નો વિલાસ. (૬)	૧૪૯૭-૯
-મિથ્યાભિમાન. (૪)	૯૫૧	વિલેપન-શુક્રબંધન. (૭)	૧૭૫૬
-ધનસ્વરૂપ પર. (૪)	૯૫૭	વિવાદ-આમહ નહિ. (૮)	૨૦૬૧
-ગણિકા બંધન પર. (૪)	૯૬૭	વિવિધિયા-સાત્રુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
-નુગાર પર. (૪)	૯૭૨	વિવેક-બ્યાખ્યા. (૪)	૧૦૫૮
-મૃગયા. માસભક્ષણ. (૪)	૯૭૪-૫	ગિરિ-સ્થાન. (૪)	૧૦૪૪
-વિકલા. (૪)	૯૭૭	" -દર્શન. (૪)	૧૦૪૭
-હર્ષવિપાદ. (૪)	૯૮૨-૩	કેવળી. (૩)	૬૫૧
-વિબુધાલય. (૪)	૯૮૬	પર્વત પરથી અવલોકન.	
વિમળકુમાર-જન્મ (૫)	૧૧૪૧	(૪)	૯૭૦. ૯૮૫
ની મહાનુભાવતા. (૫)	૧૧૬૫	" સાક્ષાત્કાર. (૪)	૧૧૦૭
ની નિઃસ્પૃહતા. (૫)	૧૧૭૫	" ભ્રમો અધઃપાત. (૬)	૧૫૮૪
કૃત દેવદર્શન. (૫)	૧૧૮૧	વિરાદ-સદિલપુરે. (૭)	૧૮૪૨
તું ઉત્થાન. (૫)	૧૧૮૫	વિરાદમાનસ. (૫)	૧૩૨૯
ની સદૃશ્યતા. (૫)	૧૨૦૪	વિશુદ્ધ ધર્મ-વાદરો. (૭)	૧૭૫૬
ની મહાનુભાવતા. (૫)	૧૨૦૭	વિશુદ્ધિ કોટિ-ચાર. (૮)	૨૦૫૯
કૃત ભગવંતસ્તુતિ. (૫) ૧૨૧૧-૧૨૧૬		" -દર્શનને જુદા માંડનાર તારવ.	
કુમારની વિરક્તિ. (૫)	૧૨૨૨	(૪)	૮૬૧
અને મનોનંદન. (૫)	૧૨૨૫	વિશેષ (પરિં)	૧૩૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
વિશેષતાના કારણો. (૧)	૧૪૩
વિષ-અનકારિક (૪)	૮૧૪
વિષમ-ઝેરી ઝાડો. (૭)	૧૭૪૦
„ મૂર્ચ્છા. (૧)	૧૫૩
„ રાગ. (૪)	૮૬૫
વિષયાભિલાષ-મંત્રી. (૩) ૩૮૬. ૭૬૨.	૮૮૩.
„ અધમ રાગ્યે. (૬)	૧૫૭૮
„ ના પાચ માણસો. (૫)	૧૩૧૮
„ આક્રમણ-ખાના. (૭)	૧૮૦૪
„ -મત. (૮)	૧૯૩૬ ૧૮૪૩
વિષયો-જૈનમંદિર. (૧)	૨૦-૧૦૩
વિષયાણિગ્ન્ય. (૪) નોટ.	૮૩૦
વિપાદ. (૪)	૬૭૬
વિષ્ટપ્રાણજ્વળ. (૬)	૧૫૧૧
વિષ્ણુ સ્મરણે મોક્ષ-તીર્થો. (૮)	૨૦૪૦
વિદ્યાયોગતિ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
વિહાર-ઉચ્ચ (૭)	૧૭૨૮
„ -માસકલ્પ. (૮)	૧૬૮૭
„ -માનુનો. (૬)	૧૬૦૦
વીંછી-નોકપાય. (૭)	૧૭૩૮
વીરહાક-કનકોદર. (૮)	૧૮૭૨
વીર્યોદ્યાસ-દેવદર્શનથી. (૫)	૧૧૮૧
વૃત્તિ-દર્શનને જીલ્લ પાડનાર તત્વ.	
(૪)	૮૬૨
„ સંક્ષેપ-તપયોગ (૪)	૧૦૬૮
વૃક્ષાગ્રો-જૈનમંદિર. (૧)	૧૬-૧૦૦
વૃશ્ચિક-રાશિ. (૭)	૧૬૫૨
વૃષભ-સંક્રાંતિ (૫)	૧૧૫૩
વૃષભ-રાશિ. (૭)	૧૬૫૦
વેદના-નરકની પ્રકાર. (૧)	૫૭
„ ક્ષેત્ર-અર્થાન્યકૃત-પરમાધ્યામીકૃત.	
નોટ. (૧)	૫૭
„ તિર્થ-અનુષ્ઠ-દેવઅભિમા.	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
વેદનીય. (૨) II	૨૮૬
„ -મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૬
„ -ના જે મનુષ્યો (૪)	૮૮૬
„ અને વિષુદ્ધાવય. (૪)	૬૮૮
„ આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૭
વેદિકા-તૃષ્ણા. (૪)	૮૦૮
„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ નિઃસ્પૃહતા. (૪)	૧૦૫૫
વેપાર-ધનગેખર. (૬)	૧૫૪૭
વેધહસ કથા. (૪)	૮૨૦
„ -ચોળના. (૪)	૮૨૫
„ -કેણુ ? (૪)	૮૨૫
વેશ અને ધર્મસંબંધ. (૮)	૨૦૪૬
„ ને દર્શનને જીલ્લ પાડનાર તત્વ	
(૪)	૮૧૬
„ કર્મપરિણામકૃત. (૨)	૨૫૬
„ -નવનવા. (૨)	૨૧૦
„ અમાણ્યનો વિરતિરહિતપણ. (૭)	૧૮૩૬
વૈકલ્યવર્ધિ. (૧)	૧૩
વૈદકસાત્ત્વસાર. (૬)	૧૫૦૬-૧૫૧૭
વૈદ્યકયાનક-વિષનય. (૮)	૨૦૪૩-૫૩
„ -આધિતપાય (૪)	૮૧૬
„ રાજાઓનું કન્યાન. (૮)	૨૦૪૬
„ સમયગ્ર. (૪)	૮૨૧
વૈભાષિક (પરિ.)	૧૩૮૩
વૈમાનિક-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
વૈયાવચ્ચ-તપયોગ. (૪)	૧૦૭૧
„ -દસ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
વૈરાગ્ય-ના પ્રસંગો. (૧)	૨૦૧
„ „ (૭)	૧૬૫૭-૧૭૬૦
„ -પ્રથમ મુનિના (૭)	૧૬૫૭-૧૬૬૪
„ -દ્વિતીય મુનિના (૭)	૧૬૬૫-૧૬૮૦
„ -તૃતીય મુનિના (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
શાસ્ત્રાભ્યાસ-સાત્ત્વપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
શિકાર અને નદિવર્ધન. (૩)	૬૨૫
„ -હિંસાની અસર. (૩)	૫૭૮
શિક્ષામત-ગૃહસ્થના. (૪) ૧૦૮૪-૧૦૮૬	
શિક્ષા-સદાગમની મહામોહની અને પરિગ્રહની. (૭)	૧૭૭૧-૫
શિખામણુ-અનુભવી વૃદ્ધની. (૬) ૧૪૭૧	
શિવભક્ત. (૫)	૧૨૭૬-૭
શિવભક્તો-મૂર્ખ શિષ્ય. (૪)	૮૧૬
શિવભવન-ની સમૃદ્ધિ. (૫)	૧૨૬૨
„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૮
શિવસ્મરણે મોક્ષ-તીર્થાંચનો. (૮) ૨૦૪૦	
શિશિર વર્ષુન. (૪)	૯૧૨
શિષ્ટતાની હદ. (૫)	૧૨૦૮
શીલમુખ-આરિત્રધર્મરાજનું. (૮) ૧૦૬૦	
શીલાગ. (૧) નોટ	૬૨-૬૩
„ -અઠાર હજાર. (૪)	૧૦૬૦
શીવ. (૪)	૮૪૫
„ -શીવ. (૪)	૧૩૪૪
શુકનરાજ. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
શુક્યલેખા. (૭)	૧૭૫૨
„ ધ્યાન (૫) ૧૨૮૦. ૨૦૭૦ (૮)	
„ „ કેડી (૬)	૧૬૦૭
„ „ -વિલેપન. (૭)	૧૭૫૨
શુદ્ધ-દર્શન. (૪)	૧૩૪૫
શુદ્ધાસિદ્ધિ રાજ. (૪)	૧૧૧૭
શુદ્ધિ-ત્રણ. (૪) નોટ.	૮૪૬
શુભ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
„ પરિણામ સમ. (૩) ૩૬૨-૩૬૩	
„ વિપાક. (૫)	૧૨૮૫
„ સુન્દરી. (૩)	૩૭૪
„ સ્પર્શનપરતે. (૩)	૩૮૩
„ સલાહ. (૩)	૪૦૫
„ નો આનંદ. (૩)	૪૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
શુભ-મનીષીના દૃઢયમા. (૩)	૫૧૮
„ -ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
શુભોદય. (૪)	૭૬૩
શુભચિત્ત નગર. (૬)	૧૫૫૪
શુભમાનસ નગર. (૪)	૧૧૧૭
શુભ-પુલાસો. (૫)	૧૨૪૫
શૈવરાજ જન્મ. (૪)	૭૦૫
„ -સ્તબ્ધચિત્તલેપ. (૪)	૭૦૬
„ -મૃદાવાદ-અદેખાઈ. (૪)	૭૩૮
„ સંબંધ છાંછુ ઉપાય. (૪)	૧૧૧૮
„ નો ધર્મધર્માટ. ૧૧૨૧	
„ -ની હાજરી. (૮)	૧૬૬૧
શૈલેરી. (૮)	૨૦૩૨
„ કરણ. (૫) ૧૨૮૧. ૨૦૭૧ (૮)	
„ માર્ગ. (૬)	૧૬૦૮
શોક. (૪) ૭૬૫. ૮૬૬. ૮૭૬	
„ -પ્રવેશ. (૪)	૯૪૬
„ -ચી મરણ. (૪)	૯૫૦
„ અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૮૭
„ -આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
શોખ. ધનનારા. (૪)	૯૬૨
શૌચ-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૮ (૪) ૧૦૭૬	
„ પ્રકાર. (૪)	૯૦૬
„ વાદ. (૪)	૮૭૩
અક્ષા-વાહરી. (૭)	૧૭૫૬
„ -સાલુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
આદ્ય-ચિત્તવિક્ષેપ. (૪)	૮૫૪
„ ધર્મચોગતા. (૭)	૧૭૫૨
આવક-મધ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૬૩
બીપતિ કથા (૬) નોટ.	૧૫૮૯
બુતિ-કોવિદ-બાહિરા. (૭) ૧૭૭૭-૧૭૮૫	
„ -સદાગમની નગર. (૭)	૧૭૮૧
અચાસ. (૮)	૨૦૭૮
ઓતખ. (૧)	૩

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્રોધન્ય-સર્વજ્ઞ વચન (૧)	૪
ક્રોધના પ્રકાર. (૧)	૬
શ્લાઘ્ય. (૧)	૩
પદ્યુકૃષ્ટ ચરિત્ર. (૧) ૧૫૩૬-૧૫૫૫	
૧૫૫૬-૧૫૬૩. ૧૬૧૨. ૧૬૨૬.	
પદ્યુકૃષ્ટ ચરિત્ર-પ્રેમકેન્દ્ર. (૧) ૧૫૫૭	
પદ્યુકૃષ્ટ. (૪)	૮૬૦
સયમ અને સતોષ (૪)	૧૦૨૩
„ -ચલિત્તમ મનુષ્યન. ૬ (૪) ૧૦૭૩	
„ -સત્તર પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૩
„ -કદયના. (૫)	૧૩૦-૧૧
સહીનતા-તપયેન. (૪)	૧૦૬૦
„ -ચાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૬૬
સહિષ્ણતા. (૮)	૧૦૫૪
સવત્સર. (૭)	૧૧૪૭
સંવત-તત્ત્વ. (પરિં)	૧૩૬૪
સંબંધહાર-ચો-ચનો (૭)	૧૭૦૩
સરાય (પરિં)	૧૩૬૪
સમય-રાજનીતિ શુભ. (૫)	૧૩૭૭
સંસાર-દાકેતુ પીઠ. (૭)	૧૧૭૪
„ નાટક. (૨)	૨૧૧
„ બળતર. (૭)	૧૭૩૪-૧૭૬૦
„ મા સાર. (૫)	૧૧૬૮
„ સિક્કા. (૧)	૧૫૬
„ સુખ. વિ. મોક્ષસુખ. (૩) ૧૧૭	
„ સ્વરૂપ-આવરણાન (૫) ૧૨૩૮	
સંસારીજીવ-તરકાર. (૨)	૨૫૭
„ નુ રાજ પચાવનાર. (૪) ૬૧૬	
„ અને ચારિત્રશાળ. (૫) ૧૩૧૦	
„ અસંબંધહારે (૨) ૩૦૦-૧૨	
„ એકાક્ષનિવાસે (૨) ૩૧૨-૨૦	
„ -વિક્ષાક્ષનિવાસે. (૨) ૩૨૦-૩	
„ -પચાક્ષપશુ સ્થાને (૨) ૩૨૪-૩૩૦	
„ -નિવિદન (૩) ૩૪૪-૬૦૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
સંસારીજીવ-કહી ન.સં.એ. (૩) ૬૮૫	
„ -નાગ્ની નિર્જીવે. (૩) ૬૮૬-૭	
„ -સ્ત્રિ-જીવ. (૪) ૭૦૦-૧૧૩૩	
„ -સાત્ત્વી નર. (૪) ૧૧૨૮	
„ -વામદેવ. (૫) ૧૧૪૦-૧૩૩૬	
„ -ચન્દ્રોપર. (૧) ૧૪૧૬-૧૬૩૮	
„ -ચન્દ્રવાહન. (૭) ૧૬૪૫-૧૮૧૫	
„ -માઝો. (૭)	૧૮૧૬
„ -વાધ. (૭)	૧૮૧૬
„ -ખિલાડો. (૭)	૧૮૧૭
„ -અમૃતોદાર. (૭)	૧૮૧૮
„ -સુવનપદિને. (૭)	૧૮૧૯
„ -વૃંદુ નામે (૭)	૧૮૨૨
„ -ચિરોચન. (૭)	૧૮૨૬
„ -સૌપર્ન દેવલોક. (૭)	૧૮૩૧
„ -કૃષ્ણ આશીર. (૭)	૧૮૩૩
„ -ન્યાનિતીએ. (૭)	૧૮૩૪
„ -દેડકો (૭)	૧૮૩૫
„ -વાસવ. (૭)	૧૮૩૫
„ -બીજો દેવલોક. (૭)	૧૮૩૬
„ -વિદ્યુત. (૭)	૧૮૩૮
„ -વિરાટ. (૭)	૧૮૪૨
„ -ત્રીજો દેવલોક. (૭)	૧૮૪૩
„ -શુભધારણ. (૮) ૧૮૫૪-૧૬૫૮	
„ -પ્રથમ પ્રેવેયકે. (૮) ૧૬૫૪	
„ -મધ્યમ. (૮) ૧૬૫૫	
„ -બીજો પ્રેવેયકે (૮) ૧૬૫૫	
„ -પાનમે પ્રેવેયકે. (૮) ૧૬૫૫	
„ -સિદ્ધ-ધ્યાતીખડે. (૮) ૧૬૫૬	
„ એકાક્ષનિવાસે. (૮) ૧૬૬૬	
„ -૧ચાક્ષપશુ સ્થાને (૮) ૧૬૬૬	
„ -વિષ્ણુ માલયે. (૮) ૧૬૬૭	
„ -અનુસદ. (૮) ૧૬૩૮	
„ -સર્વાર્થમિદ્ધે (૮) ૨૦૨૭	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સસારીજીવ-અમૃતસાર. (૮)	૨૦૨૬	સત્ત્વ-મોક્ષ. (૮)	૨૦૫૮
„ નો મોક્ષ. (૮)	૨૦૩૦	„ -સર્વસ્વ. (૫)	૨૧૬૦
સત્યાન નામકર્મ. (૮)	૮૬૦	„ -વર્ધનક્રિયા. (૧૧૬૦)	૨૧૬૦
સત્ત્વ દોષ. (૪)	૧૪૧૮	સત્ત્વ-વ્યાખ્યા. (પરિ. ૦)	૨૩૬૭
સદિતા. (૮)	૨૦૪૩	સદાગમ-પરિચય. (૨)	૨૭૬-૨૮૦
સકલ દોષ. (૮)	૧૪૨૪	„ -આનંદ કારણ. (૨)	૨૮૧
સગપણ-મોક્ષના. (૩)	૫૫૩	„ -માદાગ્નિ. (૨)	૨૮૩
સકાલ્પ કથા. (૧)	૫	„ -આશ્રય. (૨)	૨૮૮
„ „ -તેનો આશ્રય.	૭	„ -ની મરકરી. (૨)	૩૦૬
સકેત. (૨)	૨૬૪	„ -અને ભવજાતુ. (૩)	૩૩૬
„ -સ્પષ્ટતા. (૨)	૩૨૬-૩૩૦	„ -સુદ્યોધ મિત્ર. (૪)	૧૮૬૧
„ નિર્દેશ. બુધશુભિના. (૫)	૧૨૨૧	„ ની મંદીરના. (૫)	૧૩૪૦
„ દર્શન. (૮)	૧૬૭૨	„ આગમન. (૭)	૧૩૬૮
સકલિષ્ઠચિત્તા-રેટે (૭)	૧૬૮૩	„ સામર્થ્ય કથન. (૭)	૧૭૧૬
સક્ષિપ્ત-અર્થ યોગના. (૮)	૮૪૨	„ અને ધનવાદન. (૭)	૧૭૫૫
સંભમ. (૩)	૪૬૭	„ ની નાદે કુનિ-સંગ. (૭)	૧૭૮૧
સગ-પ્રતિસંબધ. (૭)	૧૭૭૨	„ સદુપદેશ અને કોવિદ. (૭)	૧૭૮૩
સંધયણ નામકર્મ. (૪)	૮૬૦	„ માદાગ્નિ. (૭)	૧૭૮૪
સંધાતન નામકર્મ. (૪)	૮૬૦	„ દુરગમન. (૮)	૧૮૦૮
સગ-ચોરીની-સીધી. (૫)	૧૩૩૩	„ -મુંદર મુનિ. (૭)	૧૮૨૧
સગ/નમેષાપ. (૫)	૧૧૬૮	„ -નજીક દોષ ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ ની સદૃશતા. (૫)	૧૨૦૪	„ -દૂર દોષ ત્યારે. (૭)	૧૮૨૩
સંજ્ઞા-મંત્રિ/સ-નાટકે. (૨)	૨૬૧	„ -પ્રાપ્તિ-કર્તવ્ય. (૭)	૧૮૨૭
સંશય-ચૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪	„ દર્શન-કંદમુનિ. (૮)	૧૮૮૭
સંજ્ઞા-ચાર-બિજાદી. (૭)	૧૭૩૮	„ -સમંતમદ્ર. (૮)	૨૦૨૧
સંત્યક્ષન (૪)	૮૮૧	„ અને સિદ્ધ. (૮)	૧૬૫૭
સત્તર પ્રકારે સંધમ. (૪)	૧૮૭૩	„ -પરિચય. (૮)	૧૬૮૫
„ -ખીજ રીતે. (૪)	૧૮૭૪	„ -સમંતમદ્ર. (૮)	૧૬૮૭
સત્યના. (૮)	૧૬૨૧	„ ચરણે. (૮)	૨૦૨૦
„ પ્રાપ્ત કાવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૫	સદાચારી બાલક-વિમર્શન. (૬)	૧૫૮૮
„ -શુદ્ધાભિસંધિ વર્ધતા પુત્રી. (૪)	૧૧૧૮	સદાશિવ-ભૌતવાચ્ય. (૪)	૮૧૩
સત્ય-પ્રશંસા. (૪)	૭૨૦	„ -પર દોરડીનો માર. (૪)	૮૧૫
„ -મોક્ષના અભાવનું કારણ. (૫)	૧૨૬૧	સદ્ગુણરક્તતા-શુદ્ધિધર્મપત્ની. (૪)	૧૦૮૧
„ -યતિધર્મ મનુષ્ય ન. ૭ (૪)	૧૦૭૫	સદ્ગુણ-પરિચયિકા. (૧)	૩૮-૧૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સસારીજીવ-અમૃતસાર (૮)	૨૦૨
„ નો મોહ (૮)	૨૦૩૦
સસ્થાન નામકર્મ. (૪)	૮૮૦
સસ્તવ દોર (૪)	૧૬૧
સહિતા (૮)	૨૦૪૩
સહૃત દોર (૪)	૧૪૨૪
સમપથ-મોહના (૩)	૫૧૭
સખીર્ણ કથા (૧)	૫
„ -તેનો આગમ.	૭
સપ્ત (૨)	૧૪
„ -સપ્તતા (૨)	૩૨૮-૩૭૦
„ નિર્દેશ લુપ્તગુણિ (૫)	૧૨૨૧
„ દર્શન (૮)	૧૮૭૭
સક્રિયશક્તિતા-રેટ (૭)	૧૬૮૩
સક્ષિપ્ત-અર્થ ધોળના (૪)	૮૪૨
સગમ (૩)	૪૭૭
સગ-મુતિસબધ (૭)	૧૭૭
સધયલુ નામકર્મ (૪)	૮૮૦
સધાતન નામકર્મ (૮)	૮૭
સગ-ચોરીની-સીધી (૫)	૧૩૦૩
સગ્ગનચેળાપ (૫)	૧૧૬
„ ની સદૃશતા (૫)	૧૨૦૪
સજા-મનિરા-નાટક (૨)	૨૬૧
સશય-વૈદકમા (૬)	૧૫૧૪
સજા-બાર-ગિનાહી (૭)	૧૭૩૮
સન્વવન (૪)	૮૮૧
સત્તર પ્રકારે સયમ. (૪)	૧૦૭૩
„ -બીજી રીતે (૪)	૧૦૭૪
સત્યતા (૮)	૧૨૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય (૮)	૧૮૨૫
„ -શુદ્ધાભિસન્ધિ વર્ણતા પુત્રી (૪)	૧૧૧૮
સત્ય-પ્રશસા (૪)	૭૨૦
„ -મોધની અભાવનું કારણ (૧)	૧૨૬૧
„ -ચતિધમ મનુષ્ય ન. ૭ (૪)	૧૦૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ
સત્ત-મોહ (૮)	૨૦૫૮
„ -સર્વસ્વ (૫)	૧૧૬૦
„ -વર્ધનકાલ (૫)	૧૧૬૦
સત્-આખ્યા. (પરિ. ૦)	૧૨૭
સદામ-પરિચય (૨)	૨૭૬-૨૮૦
„ -આનંદ કારણ (૨)	૨૮૧
„ -માહાત્મ્ય (૨)	૨૮૩
„ -આમય (૨)	૨૮૮
„ -ની મરકી (૦)	૩૦૬
„ -અને ભવન (૩)	૩૭૬
„ -સદ્બોધ મિત્ર (૪)	૧૦૧
„ ની ગણીતા (૫)	૧૩૪૦
„ આગમન. (૭)	૧૭૬
„ સામર્થ્ય કથન (૭)	૧૭૬
„ અને ધનવાહન (૭)	૧૭૭૧
„ ની નજરે ક્રુતિ-સમ (૭)	૧૭૮૧
„ સદ્ગુરુશ અને પ્રાવિદ (૭)	૧૭૮૩
„ માહાત્મ્ય (૭)	૧૭૮૪
„ દૂરમન. (૮)	૧૮૦૮
„ -સુદર મુનિ (૭)	૧૮૨૧
„ -નજર દેખાતો તારો (૭)	૧૮૩૨
„ -દૂર દેખાતો તારો (૭)	૧૮૨૨
„ -પ્રાપ્તિ-કર્તવ્ય (૭)	૧૮૨૭
„ દર્શન-કદમુનિ (૮)	૧૮૮૭
„ -સમતત્ત્વ (૮)	૨૦૨૧
„ અને સિદ્ધ (૮)	૧૮૫૭
„ -પરિચય (૮)	૧૮૮૧
„ -સમતત્ત્વ (૮)	૧૮૭૭
„ ચરણ (૮)	૨૦૨૦
સદાચારી બ્રાહ્મણ-વિમર્શન (૬)	૧૫૮૮
સદાશિવ-સૌતાચાર્ય (૪)	૮૧૩
„ -પર દોરકીનો માર (૪)	૮૧૫
સદ્ગુણસ્તતા-ગૃહિર્મયની (૪)	૧૦૮૬
સદ્ગુણ-પરિચય (૧)	૩૧-૧૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્બુદ્ધિ-મહત્તા. (૧)	૧૯૦
„ -સાથે વાતચીત. (૧) -૪૧-૧૯૪	
„ -અથોત્પત્તિ. (૧)	૨૦૭
સદ્બોધની સલાહ. (પ) ૧૩૦૨. ૧૭૬૭-૮૭	
„ ની રાજનીતિવિચારણા. (પ) ૧૩૦૫	
„ પ્રયાણ. (૮)	૧૯૩૫
„ નો વખતસરનો સપાટો. (૮) ૧૯૪૫	
„ -મંત્રી. (૪)	૧૦૯૦
„ અને જ્ઞાનસુવરણ. (૪)	૧૦૯૦
„ ની અવગતિ આચાર્ય. (૪) ૧૦૯૧	
„ મંત્રી-ઉત્તમ વર્ણન. (૬) ૧૫૬૫	
સદ્ભાવસારતા-ચતિધર્મપત્ની. (૪) ૧૦૭૭	
સ તોષ. (૩)	૩૮૯
„ નો સ્પર્શનને કાચ. (૩) ૩૯૭	
„ નો પરિચય. (૪)	૭૯૨
„ દર્શનકુતુહલ (૪)	૧૦૯૩
„ તુ જૈન વિકાસક્રમમાં સ્થાન.	
(૪) ૧૦૯૩-૪	
„ ની પત્ની-નિષ્પિપાસિતા. (૪) ૧૦૯૫	
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૯૮	
સધિ-રાજનીતિગુણ. (૫)	૧૩૦૭
સન્નિપાત. (૪)	૮૨૨
„ ભાવાર્થ. (૪)	૮૩૬-૮૪૦
„ -અસાધ્ય કોટિનો.	૮૪૧
„ -ભાવાર્થ. (૭)	૧૬૬૪
સપુણ્યક. (૧)	૪૩. ૨૦૩
સપ્રભોદનગર વર્ણન. (૮)	૧૮૫૪
સપ્તીજ-યોગમાર્ગ. (૬)	૧૬૦૬
સમતા-યોગનાસિકા. (૬)	૧૬૦૮
સમતલદ્ર પરિચય. (૮) ૧૯૮૦-૧૯૮૮	
„ -સદાગમ. (૮) ૧૯૮૬-૧૯૮૮	
„ -તેજ સદાગમ. (૮)	૨૦૨૧
„ -ઉપદેશ. (૮)	૨૦૩૬-૨૦૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સમંતલદ્ર-મોક્ષ. (૮)	૨૦૬૪
સમય-કાળ. (૨) નોટ	૨૬૬
સમયજ્ઞ વૈદ્ય. (૪)	૮૨૧
„ „ ઉપદેશ. (૪)	૮૩૭
સમરસેન-યુદ્ધ. (૩)	૫૮૫
સમરાદિત્ય ચરિત્ર. (૨)	૨૫૩
સમવસરણ. (૧) નોટ	૧૦૭-૮
„ (૬)	૧૬૧૭
સમવાય. (પરિ०)	૧૩૭૫
સમવાયી કારણ-પાત્ર. (૧) નોટ	૧૧૧
સમાચારી. (૪)	૧૦૫૧
સમિતિ-ગુપ્તિ. (૩) નોટ	૫૦૫
સમુદય. (પરિ०)	૧૩૮૧
સમુદ્યાત. (૮)	૨૦૩૬. ૨૦૭૧
સમુદ્ર-સંસારવિસ્તાર. (૭)	૧૭૦૬
„ દેવ-નમતી ન્યેત. (૬)	૧૫૪૬
„ „-કોષ. (૬)	૧૫૪૨
સપત્તિ-વરિષ્ઠ રાજ્યની. (૬)	૧૬૧૬
સપ્રદાયો-સારતવર્ણય. (૪) નોટ.	૧૦૨૪
સંબંધી વાનર. (૭)	૧૭૫૬
સંલિપ્તશ્રોતલખિ. (૫)	૧૧૯૬
સંભોગ-નગારું. (૮)	૧૬૬૮
સંમૂર્ધિમ. (૨)	૩૨૫
સમ્યક્ત્વ-અધિમમ. (૧)	૧૩૪
„ સ્વરૂપ. (૧)	૧૪૭-૪૮
„ પાંચ દુષણ. (૧)	૧૪૮
સમ્યક્પ્રવૃત્તિ-સાધ્યપ્રાપ્તિ ઉપાય. (૭) ૧૭૫૧	
સમ્યક્દર્શન. (૧) ૧૩૬. ૧૪૭. ૫૧૧ (૩)	
„ -સેનાપતિ (૪)	૧૦૮૭
„ ની વ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૮૯
„ ના ત્રણ રૂપો. (૪)	૧૦૮૬
„ નો જુસ્સો. (૫)	૧૩૦૪
„ સદ્બોધસંકેત. (૭)	૧૮૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યક્દર્શન-આગમન. (૭)	૧૮૨૯	સાત્ત્વિકમાનસપુરના લોકો. (૪)	૧૦૪૬
સરળ રોઠ ને વામદેવ. (૫)	૧૩૩૦	સાદૃશ્ય-જીવનોત્ત. (૫)	૧૩૨૨
„ ની સરળતા. (૫)	૧૩૩૪	સાધારણ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સર:રોપણ. (૪) નોટ.	૮૩૧	સાધારણ સરીર. (૨)	૩૦૫
સરાવળામા લીખ. (૫)	૧૨૬૬	સાધર્મી પ્રેમ-જૈન ધર્મસાર. (૩)	૫૫૫
„ હું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૨	„ વાત્સલ્ય. (૩)	૫૫૬
સર્વતોમદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬	સાધુતામા મુખ. (૮)	૧૮૬૬
સર્વતોમદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭	„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
સર્વદર્શન સંગ્રહ. (૪) નોટ.	૧૮૨૪	સાધુધર્મ યોગ્યતા. (૭)	૧૭૨૩
સર્વવિરતિ.-દેરાવિરતિ (૧)	૧૬૬	„ ની સેવા. (૭)	૧૬૭૬
સર્વાર્થસિદ્ધ. (૮)	૨૦૨૭	„ ની અગ્રીઆર પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
સલાહ-સુખુદ્ધિ મત્રીની. (૬)	૧૫૩૬	„ પણ-માન્યતામાં ફેર. (૪)	૮૫૦
સાંશયિક મિથ્યાત્વ. (૭)	૧૬૬૧	સાધ્ય-પાંચ નમરવાસીઓનું (૪)	૧૦૨૩
સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪	„ પ્રાપ્તિ ઉપાય-સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ. (૭)	૧૭૫૧
સાગરજન્મ (૬)	૧૪૬૭	સામન્નીતિ-દુતની. (૫)	૧૩૧૪
„ ધનરોખર જૈની. (૬)	૧૪૬૭	„ -સામન્નીતિ અમ. (૫)	૧૩૦૮
„ ની અસર-કર્માદાન (૬)	૧૪૭૮	સામંતચક્ર-મોહરાયનું. (૪)	૮૮૩-૮૮૭
„ „ -વિષયરાગ. (૬)	૧૫૧૮	સામાનિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૪
„ વિયોગ ઉપાય. (૬)	૧૫૫૩	સામાન્ય. (પરિં.)	૧૩૭૪
„ નો ઉપદેશ. (૬)	૧૫૪૬	„ કર્મ-પાંચ નોટ. (૪)	૮૩૦-૮૩૧
સાગરોપમ (૧) નોટ.	૮૨	„ રાજ્યવર્ણન. (૬)	૧૫૬૦-૧
સાખ્ય (૧) કપિલસ્થાપિત.	૫૧	„ રૂપા. (૩)	૪૦૮
„ પ્રકૃતિ (૧) નોટ.	૧૫૨	„ „ ની કાળસૂચ સલાહ. (૩)	૪૧૦
„ દર્શન. (૪) ૧૦૨૯. ૧૩૭૬-૮૦		„ „ ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
„ (૮)	૨૦૪૭	„ -વિરોધ સ્વરૂપ. (૪)	૮૬૫-૮૬૮
સાચી સલાહની અસર. (૩)	૪૫૪	સામાયિક-મિત્ર-આરિધર્મરાજનો (૪)	૧૦૬૪
સાચો વૈદ્ય (૮)	૨૦૪૬	„ -શિક્ષામત. (૪)	૧૦૮૪
સાત અને વિષુદ્ધાલય. (૪)	૬૮૮	„ -મહાસામાયિક. (૫)	૧૨૭૬
સાત મહેલિકા. (૪)	૯૬૪	સામુદ્રિકશાસ્ત્ર. (૫)	૧૧૫૧
સાતમી નરકે ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૫	સામાન્ય-મોહનું-નિરૂપ રાજ્ય (૬)	૧૫૭૩
સાત સવાલ-એક જવાબ. (૬) ૧૫૦૦-૧		„ „ -અમરરાજ્ય. (૬)	૧૫૮૩
સાત્ત્વિકમાનસપુર-સ્થાન. (૪) ૧૦૪૪		સારગુરુ કયાવક. (૫)	૧૨૬૨
„ -તાપાના નયરો. (૪) ૧૦૪૫			
„ ની જનગીરી-કર્મપરિણામની (૪) ૧૦૪૬			

વિષય	પૃષ્ઠ
સારગુરુ કોણ ? (૫)	૧૨૬૮
સારથિ-કૌસલ્ય. (૩)	૫૬૦
„ -ને ઈનામ. (૬)	૬૬૫
સારથી-સંસારે. (૩)	૩૬૬
સાહસ-ધનને અંગે. (૬)	૧૪૭૨
સિંહ રાશિ. (૭)	૧૬૫૧
„ -ધાતકીખડે-સંસારીજીવ. (૮)	૧૬૫૬
„ -આચાર્યપદે. (૮)	૧૬૫૭
„ -વિખ્યાતિ. (૮)	૧૬૫૮
„ -શિથિલતા. (૮)	૧૬૬૨
„ વિકીકૃત તપ. (૮)	૨૦૩૫
સિંહાસન-જીવચીર્ધ. (૪)	૧૦૫૬
„ -વિપર્યાસ. (૪)	૮૦૬
„ - „ સમજણ. (૪)	૮૩૫
„ - „ રહસ્ય. (૪)	૮૫૬
„ - અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
સિદ્ધિર્ધિ પ્રબન્ધ. (પરિં)	૧૪૩૦-૧૪૪૧
„ „ બાષાંતરે (પરિં)	૧૪૪૨-૧૪૬૦
સિદ્ધાંત (પરિં)	૧૩૬૫
„ -મહાજી પાત્રતા. (૭)	૧૭૨૪
„ શિષ્ય અપ્રભુજ્ઞ. (૬)	૧૫૫૮
સિદ્ધિઓ-નવ. (૫)	૧૧૬૫
„ -ત્રણ-રાજનીતિ. (૫)	૧૩૦૯
સિદ્ધોત્તું વર્ણન. (૮)	૧૮૬૮
સુખ-અન્ય આનંદમા-યોજના. (૫)	૧૨૨૭
„ -કથારે યાચ ? (૭)	૧૭૬૩
„ દુઃખકારણ-સામ્ય. (૬)	૧૫૫૮
„ દુઃખપ્રાપ્તિ રહસ્ય. (૧)	૧૬૩
„ મુનિનું. (૫)	૧૨૬૦
„ -મોક્ષનું અને સસારનું. (૩)	૬૬૭
દુઃખસ્વરૂપ. (૭)	૧૭૪૬
„ -સાસારિક-શુદ્ધસૂરિ. (૫)	૧૨૫૬-૮
„ -સાધુનું. (૫)	૧૨૫૮
સુખાસિકા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સુંદર-અસુંદર મેળાપ. (૮)	૧૬૦૬
સુંદરતા રાણી. (૪)	૭૬૬
સુદૃષ્ટિ-સમ્યક્દર્શનપત્ની. (૪)	૧૦૮૮
સુપ્રભુજ્ઞમુનિ યોગ. (૭)	૧૮૪૩
સુભુદ્ધિ અને સત્ત્વ. (૩)	૪૬૦
„ ના આર્મિક પ્રશ્નો (૩)	૫૦૧
„ ને અભિનંદન. (૩)	૫૨૧
„ અને મનીષી. (૩)	૫૨૩
„ અને રાત્રુમર્દન. (૩)	૫૨૭
„ કથિત કર્મસ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
„ „ દીક્ષામાર્ગ. (૩)	૫૩૩
„ મંત્રી-નીલકંઠ. (૬)	૧૫૩૬
„ યુક્તિ. (૬)	૧૫૩૮
સુભવ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
„ તા-દુર્ભગતા વિરોધી સત્ત્વ (૪)	૧૦૧૦
સુભટો-નૈનમ દિવે. (૧)	૧૬. ૧૦૧
સુમતિ. (૨)	૨૭૧
સુસાપાનગોષ્ઠિ. (૪)	૬૨૪
સુરપતા-કુરપતા વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૬
સુલક્ષિતાનો મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૨
„ -પરિચય. (૮)	૧૬૮૧
„ -એજ અમહિતસંકેતા (૮)	૧૬૮૧
„ -મહાભદ્રા સંબંધ. (૮)	૧૬૮૧
„ -આશ્ચર્યચકિત. (૮)	૨૦૦૬
„ -મહનમંજરી. (૮)	૨૦૧૩
„ -પશ્ચાત્તાપથી વૈરાગ્ય. (૮)	૨૦૨૧
„ દીક્ષા. (૮)	૨૦૨૫
„ ને શોક. (૮)	૨૦૨૮
સુસામ્ય. (૧)	૩૫. ૧૭૮
સુસ્થિત મહાત્મા. (૧)	૧૮. ૮૪
„ „ નું સ્થાન. (૧)	૧૧૦
„ „ ની કૃપા. (૧)	૨૧-૧૧૧
„ -સર્વજ્ઞ. (૧)	૧૬૯
„ રાજ-પરમ કારણ. (૮)	૧૬૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સૂક્ષ્મ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સૂક્ષ્મસંપ્રાય-મિત્ર-આદિત્રરાજનો (૪)	૧૦૬૫
સૂત્ર-કાલિક-ઉત્કાલિક (૮)	૧૧૬૫૩
સુધિવાદ. (૭)	૧૧૬૫
સૈન્યસેવકકર્મ. (૪)	૧૧૨૩
સેનાની-આદિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
સેનાપતિ-સમ્યક્દર્શન. (૪)	૧૦૮૭
સન્ય-અદુરગ-આદિત્રરાજના. (૪)	૧૦૬૭
સોપકર્મ. (૪) નોટ	૭૬૦
સોળ બાળકો-પરિચય. (૪)	૮૭૮-૮૮૨
સૌજન્ય અને દૌર્ભાગ્ય. (૫)	૧૨૦૬-૧૨૦૬
„ પર વિચારણા. (૫)	૧૨૦૬
„ -ખતતા વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૩
સૌતાત્રિક. (પરિં)	૧૭૮૩
સૌધર્મ દેવચોક. (૭)	૧૮૩૧
સ્કંધ-નાટક સામગ્રી. (૨)	૨૬૧
સ્તબ્ધચિત્ત-લેપ. (૪)	૭૦૬-૭૧૧
સ્તબ્ધ-પુણ્યબળધી. (૮)	૧૮૭૮
સ્તુતિ-ભગવંતની-વિમળકૃત. (૫)	૧૨૧૧-૧૨૧૧
„ -પુગાદિદેવની. (૩)	૪૬૬-૪૭૨
„ -અદિદેવમનકૃત. (૩)	૬૫૩
સ્તેય-પરિચય (૫)	૧૧૪૫
„ -ની ભય કર અસર. (૫)	૧૨૦૧
સ્ત્રી આસક્તિ. (૧)	૭૮
„ -નિરીક્ષણ. (૬)	૧૫૮૧
„ -સદાણ. (૫)	૧૧૬૧
„ -વચન અનુસરણ. (૪)	૭૭૫
„ -પરતે શુભોદયવિચાર. (૪)	૭૭૭-૬
„ -વેદ. (૪)	૮૬૬
„ -સારીરવિચાર. (૪)	૯૦૩
સ્થળચર. (૨)	૩૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્થાન-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
„ -રાજનીતિગુણ. (૫)	૧૩૦૩
સ્થાપનાદોષ. (૪)	૧૪૦૭
સ્થાવરનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સ્થિરનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સ્થિરતા પ્રગતિ. (૧)	૨૭. ૧૭૦
સ્થિરીકરણ. (૧)	૧૩૫
„ -દીક્ષાપ્રસંગ. (૪)	૧૧૧૫
સ્નેહરાગ. (૪)	૮૬૪
„ ની સંકલ્પો. (૫)	૧૧૭૩
સ્પર્શન. (૩)	૩૭૫
„ -અને ભવનંદ (૩)	૩૭૬
„ -બાળસ્નેહ. (૩)	૩૭૬
„ -મૂળશુદ્ધિ. (૩)	૩૮૪
„ -પર વિનય (૩)	૩૮૬
„ -યોગસાક્ષિ. (૩)	૩૬૭
„ -ને સતોપનો ભય. (૩)	૩૬૭
„ -ની જુદી જુદી અસર. (૩)	૪૦૧
„ -પર વિનય કરનારા. (૩)	૪૭૬
„ -ને દેશનિકાલ કુકર્મ. (૩)	૫૦૨
સ્ફોટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળ. (૧)	૧૮. ૮૪
સ્વદેહ બગીચો. (૩)	૩૭૪
સ્વપ્ન-ચૌદ-કું. (૮)	૧૬૭૪
સ્વપ્નકું. (૮)	૧૬૮૪
„ „ દર્શન. (૮)	૧૮૧૫
„ „ અર્થવિચારણા. (૮)	૧૮૮૫
„ „ કેવલિગમ્ય. (૮)	૧૮૬૭
„ „ નિર્મળાચાર્ય. (૮)	૧૮૬૫
સ્વમાન-અન્યાક્રિ. (૩)	૫૧૪
સ્વયંજ્ઞાની રાજ. (૬)	૧૬૧૪
„ જુદા. (૫)	૧૨૮૪
„ પર મંડપ. (૮)	૧૮૧૨
„ „ માં ભાષણ. (૮)	૧૮૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વયોચ્ચતા. (૪)	૭૬૪
„ નીજવીર્ય. (૮)	૧૯૧૧
સ્વરૂપ અજ્ઞાન-નિકૃષ્ટતા. (૬)	૧૫૭૦
„ દર્શન-મધ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૮૨
„ „ -પ્રમુખસૂત્રિ. (૫)	૧૨૩૭
સ્વરૂપે અને સંસર્ગ-ધનરોખર. (૬)	૧૫૫૬
સ્વર-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૬-૭
સ્વવીર્ય-હાથ. (૭)	૧૭૪૨
સ્વસંવેદન નિવેદન. (૬)	૧૬૩૧
સ્વાધ્યાય-પ્રકાર. (૧) નોટ	૯૬
„ -પાંચ પ્રકાર. (૧) નોટ.	૨૦૬
„ -પાત્ર. (૬)	૧૬૦૦
„ તપયોગ. (૪)	૧૦૭૨
„ -પાત્ર પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
„ -પાત્ર (૭)	૧૭૨૭
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
સ્વાર્થભ્રમો હિ મૂર્ખતા. (૪)	૭૧૩
સ્વાવલંબન. (૧)	૧૯૧
સ્વોપાર્જિત ધનમહિમા. (૬)	૧૪૭૦
હથેળી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
હથેળી-સુતિરસિક. (૨)	૩૨૬
હરિકુમાર-પૂર્વ વૃત્તાંત. (૬)	૧૪૮૭-૯
„ ના મિત્રો. (૬)	૧૪૯૦-૧
„ વિનોદ. (૬)	૧૪૮૬-૧૫૦૭
„ મંજરી લગ્ન. (૬)	૧૫૨૬
„ મંજરી પ્રેમ. (૬)	૧૫૨૮
„ ની વિખ્યાતિ. (૬)	૧૫૩૫
„ નો વીર નિર્ણય. (૬)	૧૫૩૮
„ ચાલી નીકળ્યો. (૬)	૧૫૩૯
„ -સાગરમાં. (૬)	૧૫૪૧
„ -પુનઃ સ્થાપન. (૬)	૧૫૪૨
„ -કૃત ધનરોં બચાવ. (૬)	૧૫૪૩
„ ને રાજ્ય. (૬)	૧૫૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
હરિકુમાર અને કસમસૂત્રિ. (૬)	૧૫૫૨
„ ની સાવધાનતા. (૬)	૧૬૩૩
„ દીક્ષા. (૬)	૧૬૩૬
હરિવિલાસ. (૬)	૧૪૬૫
હર્ષ-રોક પ્રસંગ. (૪)	૯૪૫
„ -વિષાદ. (૪)	૯૭૮
„ -પર્યાયોચના. (૪)	૯૮૨-૩
હવાંતીઆ-સીખારીનાં. (૧)	૧૭. ૬૪
હાથ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
„ -સ્વવીર્ય. (૭)	૧૭૪૨
હાથીઓ-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
હાર-ચારિત્રરાજની. (૫)	૧૩૧૬
હાલહવાસ-ખાજના. (૩)	૪૪૫-૪૫૬
હાસ-પરિચય. (૪)	૮૭૨
„ -આક્રમણ-ખાખા. (૭)	૧૮૦૫
„ -પરિહાસ-ખાખા મટિ. (૪)	૮૧૩
હિંસા-નો પરિચય. (૩)	૫૭૪
„ ન દિવર્ધન લગ્ન. (૩)	૫૭૬
„ -શિકાર. (૩)	૫૭૮
„ -કાપાકાપી. (૩)	૫૮૧
„ ની અસર. (૩)	૬૧૪-૬૧૮
„ નો સાચો પરિચય. (૩)	૬૫૬
„ -વૈશાનરૂત્ર વિપર્યાસ. (૩)	૬૫૬
હિતજ્ઞની અકુશળતા. (૭)	૧૭૦૨
„ બ્યવહાર બાવાર્ય. (૭)	૧૭૧૨
„ ને આમંત્રણ. (૭)	૧૭૧૮
હિમભવન ચોળના. (૫)	૧૨૨૬
હેતુ-કર્મબંધ. (૩) નોટ	૪૧૮
હેત્વાભાસ. (પરિં)	૧૩૬૭
હેમંતવર્ણન. (૪)	૭૮૭
હેય. (૧)	૩
હોકારો-ધર્મબોધ. (૭)	૧૬૭૭
હોક-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫

શ્રી સિદ્ધિપિંગણિકૃત

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા

અંથનું ગુજરાતી અવતરણ

ભાગ ૧-૨-૩

તૈયાર કરનાર :

માતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

બી. એ. એલ.એલ. બી.

મહાન અંથની પ્રસાદી લેવા લાયક છે.
પાત્રો અને સ્થાનોના લીસ્ટો સાથે છે.
દરેક અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત કથાસાર આપ્યો છે.
વિગ્નત નોંધો, ટિપ્પણો અને પરિશિષ્ટો આપી
પારિભાષિક શબ્દોના ખુલાસા કર્યા છે.

::::

ત્રણે ભાગ
સાથે લેનારને
રૂા. ૮-૦-૦માં
મળશે.

::::

પ્રથમ ભાગમાં અધ્યાય ૧-૨-૩ આપ્યા છે.
બીજા ભાગમાં અધ્યાય ૪-૫ આપ્યા છે.
ત્રીજા ભાગમાં અધ્યાય ૬-૭-૮ આપ્યા છે.
૫૪૨ અધ્યાય પ્રથમ ભાગની કુલ ૬૬૨ છે.
૫૪૨ અધ્યાય બીજા ભાગની કુલ ૬૬૩ થી ૧૪૬૦ છે.
૫૪૨ અધ્યાય ત્રીજા ભાગની કુલ ૧૪૬૧ થી ૨૦૬૮ છે.
પ્રથમ ભાગની કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ રાખી છે.
બીજા ભાગની કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ રાખી છે.
ત્રીજા ભાગની કિંમત રૂા. ૩-૮-૦ રાખી છે.

પોસ્ટેજ બુકું સમજવું. રેલ્વે પાસે લઈ સગવડ
વધશે. અર્થ ઓછો આવશે.

આ પુસ્તક વાંચવું એ જીવનનો હવાવો છે.
અંથ અદ્વિતીય છે. ધરમાં રાખવા લાયક છે.
મળવાનું ઠેકાણું :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયકૃત
શાંત સુધારસ

ભાગ ૧-૨

ગાર ભાવના : મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવના
શુદ્ધચાતી અવતરણ : વિસ્તૃત નોંધ
પ્રસ્તાવનાનો સાર : અંથકર્તાનું જીવનચરિત્ર
એમાં શાંતરસ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો છે.

અવતરણ અને વિવેચન કરનાર

માતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

શ્રી મુનિસુંદરસરિકૃત

અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ

સોળ પ્રસ્તાવનો મહાન અંથ. વૈરાગ્ય અને મમત્વત્યાગના
લાક્ષણિક ચિત્રો ચિતરનાર, મનોનિયંત્ર સાથે આંતર-
રમણતા કરાવનાર, યતિશિક્ષાના અદ્ભુત પાઠ
દર્શાવનાર, સોળમી સદીની અદ્વિતીય વાનકી.

વિવેચન કરનાર

માતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

જલગભગ ૮૦૦ પૃષ્ઠના આ અંથમાં અંથકર્તાનું જીવન પણ આવે છે. ચેતન
સાથે વાત કરવા જેવો અને આત્મારામને અપનાવે તેવો અંથ છે.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ અલગ)

પ્રાસિસ્થાન :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

જાહેર ખબર

અમારે ત્યાં જૈન ધર્મના તમામ પુસ્તકો મળે છે.

શ્રી ત્રિપટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ભાષાંતર પર્વ

૧ થી ૨૦

શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ભાષાંતર ભાગ ૧ થી ૫

તથા અનેક કથાનક ગ્રંથો અત્ર લભ્ય છે.

અમારે ત્યાં છપાયા હોય તે ઉપરાંત અન્યત્ર
છપાયેલા ગ્રંથો પણ મળે છે.

પુસ્તકાલય કરનારને અદ્વિતીય સ્થાન છે.

તપાસ કરનારને (પૂછનારને) તુરંત ઉત્તર અપાય છે.

હજારો રૂપિયાનું પુસ્તકમાં જ રોકાણ થાય છે.

આ ખાતાનો વધારો જ્ઞાનખાતામાં વપરાય છે.

પત્ર લખો યા રૂબરૂ મળે

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

પંચાવન વર્ષથી અત્રેથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ

માસિક નીકળે છે. જૈન ધર્મના નૈતિક, ધાર્મિક પ્રશ્નો
ચર્ચાનું, કથાનકને અપનાવતું, પ્રશ્નના ઉત્તરો આપતું
સર્વોત્તમ માસિક.

આ હક થાઓ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ ચાર આના)

BHAVAN'S LIBRARY

BOMBAY-400 007.

N.B.—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below.

Date	Date	Date
------	------	------

3 JUL 1980

